ՈՍԿԵՐԱՏԵՐԸ

Ա.

Սրտի [illegible]

Պ. Գրիգոր [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ձեր

սիրող

22 մայիսի 1964 [illegible]

Փարիզ

ՈՍԿԵՄԱՏԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ Գ. [illegible] ԼԱՐԵԱՆԻ
[illegible]
ԴԱՍ [illegible] ԹԻՒ 137

ՈՍԿԵՄԱՏԵԱՆ

ՄԵՐՁ. ԱՐԵՒԵԼՔԻ
ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
ՀԱՅՑ. ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ

Ա.

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻ

1846-1946

9

ՈՍԿԵՄԱՏԵԱՆ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՁ. ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԿԱՍԻՐԵՑ՝

ՏԻԳՐԱՆ Ճ. ԽՐԼՈԲԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐՁ. ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ

1950

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՀԱՏՈՐ ԷՋ 3—479, ՏՊ. ԾՆՈՐՀՕՔԵԱՆ
Ա. ՀԱՏՈՐ ԷՋ Ա — ԻԷ, 481 ԷՆ ՎԵՐՋ ԵՒ
Բ. ՀԱՏՈՐ Ա. ՏԷՐ - ՍԱՀԱԿԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ԼՈՒՍԱՓՈՐԳՐԹ. ԵՒ ՏՊԳՐԹ. Փ. ԹԻԹՈՅԵԱՆԻ ԿՈՂՄԷ
ԳՈՒՆԱՒՈՐ ԵՐԵՍԻ ԳԾԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ ՅԱՐՈՒԹ ՊԷՋՃԵԱՆԻ ԿՈՂՄԷ

ՊԷՅՐՈՒԹ - ԼԻԲԱՆԱՆ

PRINTED IN BEIRUT, LEBANON

ՁՕՆ

ԲՈԼՈՐ ՀԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ ՈՐՈՆՔ
ԻՆԿԱՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ, ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ:

Ազատութիւնը՝ կեանքէն գերադաս է անկասկած,
Ճշմարտութեան ի խնդիր, մահը՝ կեանք է առ յաւէտ,
Այսպէս պահել մարտիրոս ցեղիս արիւնով կընքուած
Կտակն օրհնեալ ու անոնց՝ անյաղթ հոգին շողաւէտ:

Ցեղըս սակայն, Աստուծոյ առջեւ ուխտեց անպայման
Ամէն գնով պահպանել ազատութիւնը խղճին,
Եւ երկնատուր գիրը մեր, մշակոյթը արքայական,
Աւետարանն ու անշէջ հուրն ու հաւատքը Փրկչին:

Տէրն այ՝ հիւսեց գիշերուան մէջ հոյակապ արշալոյս,
Տապանին մէջ՝ երգն հզօր յաղթանակին յարութեան,
Բոցն հրդեհին՝ դրոշմեց անմահութեան չքնաղ լոյս,
Եւ տիեզերքը ապշեցաւ հրաշքին այս յանդիման:

* * *

Պիտի ապրիս յաւիտեան, ո՛վ նահատակ ժողովուրդ,
Պիտի ապրիս, ճակատիդ՝ լուսապսակը փառքի,
Ազգերու մէջ դառնալու ակն օրհնութեան եւ կեանքի:

(Վերի չորս տուները արտատպուած են Վեր. Սամուէլ Պաղզաչեանի «Ցեղիս Հրաշալի Մահը» քերթուածէն, որ կը գտնուի «Ցեղիս Ձայնը» անուն իր հոգեւոր բանաստեղծութեանց 1944ին հրատարակուած փոքր բայց գողտրիկ հաւաքածոյին մէջ:)

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայ հատորիս նպատակն դուրս է Հայ Աւետարանական Շարժումի ընդհանուր պատմութեան ներկայացումը, որ արդէն ձեռնհասօրէն կատարուած է Վեր. Լ. Թասունիի «Լուսաշաւիղ» երկասիրութեան մէջ: «Ոսկեմատեան»իս Առաջին Հատորը կը բովանդակէ նախ Աւետ. Շարժումի աւելի քան մէկ դարու կարեւոր դէպքերուն ամփոփ ժամանակագրութիւնը, ծառայելու համար իբր պատմական յատակ իր յաջորդ եւ բուն մասին, այսինքն Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան քսանհինգամեայ պատմութեան եւ անոր անդամակցող անհատ եկեղեցիներու անցեալ կեանքին պատկերացումին: Իսկ երկրորդ հատորը կը պարունակէ Հին եւ Նոր Աշխարհի մէջ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի ներկայ պատկերը՝ վիճակագրական եւ պատմական տեղեկութիւններով ու գործիչներու կենսագրութիւններով:

Հայ Աւետ. Եկեղեցիի պատմութիւնը կարեւոր մէկ էջը կը կազմէ ժամանակակից հայ կեանքին, եւ իբր այդ արժանի է լուրջ ուսումնասիրութեան: Ոեւէ պատմական երկասիրութեան հեղինակ կ'ունենայ եւ իր գործին մէջ կը յայտնաբերէ որոշ տեսակէտ մը դէպքերու, դէմքերու իմաստն ու արժէքը գտնելու եւ պատմութիւնը իբր ամբողջութիւն գնահատելու համար: Արդ ի՞նչ է այն հայեցակէտը որուն համեմատ պէտք է դիտուի եւ դատուի այս Շարժումի ծագումը, անոր ազդակներն ու ընթացքը: Այս մասին հաւանական կամ մինչեւ հիմա պարզուած տեսակէտներէն ոմանք կ'ուզենք ներկայացնել հետեւեալ կերպով:

Ժողովուրդային տեսակէտի մը համեմատ այս շարժումը առաւելապէս ծագում առած է անձնական այլեւայլ շահեր հետապնդող եւ նուազագոյնը քննադատելի շարժառիթներէ դրդեալ բախտախնդդիրներու կողմէ: Յաճախ բերանացի, հրապարակաւ կամ մամուլի միջոցաւ կը յիշուի թէ նիւթական շահերու ապահովումը մեծագոյն դերը կատարած է աւետարանականութեան ծագումին եւ տարածումին մէջ: Ասիկա փրոփականտի համար հրապարակուած աժան տեսութիւն մ'է, եւ ուրախ ենք որ լուրջ մտածող ոչ-Աւետարանական դասակարգի կողմէ ան չէ պաշտպանուած, քանզի ան պատմական քննութեան չի դիմանար: Այս շարժումին՝ սկիզբէն մինչեւ այսօր՝ ճշգրիտ վիճակագրութիւնները ունինք, որոնք ցոյց կուտան թէ Աւետարանական Եկեղեցին արտաքին տարրերով տեւական աճում ունեցած է իր պատմութեան առաջին երեսուն տարիներուն միջոցին, այսինքն առաջին

եւ մասամբ երկրորդ Աւետարանական սերունդի օրերուն: Եւ այս ժամանակամիջոցը կը բովանդակէ հալածանքի շրջանը: Իսկ երբ նկատի առնենք հալածանքի գործածուած ձեւերը, սաստկութիւնը, տարածքը, չենք կրնար համոզուիլ թէ ոեւէ նիւթական շահի համար մարդիկ պիտի յօժարէին իրենց զիրենց անոր ենթարկելու: Բռնի կերպով ամուսինէն բաժանում, հօրենական օճախէ վտարում, տնտեսական պոյքոթ, ընկերային եւ կրօնական տարրական իրաւունքներէ զրկում, զանակոծում, բանտարկութիւն, մահափորձ, տեսակ մը իբր արտադասակարգային անհպելի եւ անյարաբերելի մէկը արհամարհանքի նշաւակում նիւթական-անձնական չնչին շահերու փոխարէն՝ մեզի համար անտրամաբանական կը թուի: Մենք ասոր հակառակը ըլլալով կը տեսնենք որ հալածանքի շրջանի սերունդը՝ գաղափարապաշտութեամբ տոգորուած կը ջատագովէր հոգեւոր եւ հասարակական այնպիսի գաղափարներ եւ սկզբունքներ, զորոնք վեր կը դասէր երկրային բոլոր արժէքներէ:

Գովելի պարագայ մըն է որ հետագայ գրեթէ բոլոր հայ պատմագիրներ դատապարտած են այս հալածանքը: Միւս կողմէն պէտք է խոստովանիլ թէ քննադատելի շարժառիթներով Աւետարանական Շարժումի յարողները անպայման եղած են անոր պատմութեան ընթացքին: Ասիկա առաւելապէս պատահած է 1870 — 80ական թուականներէ ետքը, երբ հալածանքը դադրած էր (*): Ասիկա, սակայն, Հայ Աւետ. Շարժումի մասնայատուկ երեւոյթ մը չէ· ամէն երկրի, ամէն ժողովուրդի, ամէն ժամանակի գաղափարային եւ հասարակական հոսանքներուն մէջ կը տեսնենք օգտապաշտ ճարպիկներ որ զանոնք իրենց անձնական դատապարտելի հաշիւներուն համեմատ շահագործել փորձած են: Երբ Քրիստոնէութիւնը Մեծն Կոստանդինի կայսեր հրամանով պետական կրօնք դարձաւ, շատեր կայսեր հաճելի երեւնալու եւ դիրք գրաւելու համար քրիստոնէական զգեստ մը հագան: Բայց այս տեսակ մարդիկ չեն կրցած Հայ Աւետ. Շարժումի խորքը, որակը որոշող ազդակներ դառնալ, քանզի անոնց թիւը կարծուածէն շատ աւելի քիչ եղած է: Այս հաստատելու համար կը բաւէ յիշել թէ անցեալ դարու ութսունական թուականներէն ետքը գրեթէ բոլոր Աւետարանական եկեղեցիներու վիճակագրութիւններուն համեմատ Աւետարանական ժողովուրդի թուական աճումը աւելի ներսէն, բնական կերպով, եղած է քան թէ նորադարձներու յաւելումով:

Երկրորդ տեսակէտի մը համեմատ խորհողներ նախ կը ջանան պատասխանել սա հարցումին թէ ԺԹ. դարու Հայ Աւետ. Շարժումը

(*) *Այս մասին տես մեր գրութիւնը, «Հայ Աւետարանականութեան Բնորոշումը», «Աւետաբեր» Մատենաշար* 1950, *թիւ* 2 *եւ* 3*ի մէջ:*

օտարամո՞ւտ էր թէ ինքնատիպ կամ հայածին, եւ ապա տուած պատասխանին համեմատ կը կատարեն իրենց գնահատումը: Մեզի ծանօթ բոլոր Հայ Աւետարանական գրիչներ առանց բացառութեան կը պնդեն թէ միսիոնարներու մեր մէջ մուտքէն առաջ հայկական շարժում մը սկսած էր արդէն: Իսկ շատ մը ոչ-Աւետարանական հայեր կ'անգիտանան կամ կ'ուրանան հայոց մէջ բարեկարգութեան կամ հոգեւոր շարժումի մը գոյութիւնը միսիոնարներու գալուստէն առաջ, եւ կը քննադատեն Հայ Աւետ. Եկեղեցին իբր դուրսէն ներածում մը, եւ օտար՝ հայու հոգիին, միջավայրին, կեանքին: Պէտք է նկատել թէ բոլոր ազգեր միշտ իրարմէ օգտուած են: Ազգային կոչուած մշակոյթներն ու կազմակերպութիւններն իսկ արտաքին ազդակներու շնորհիւ կամ օտար փոխառութիւններու միջոցաւ ծագում առած կամ ճոխացած են: Օտար տարրերու մուտքը քննադատելի չի կրնար ըլլալ պարզապէս օտար ըլլալնուն համար: Հայու կրօնական կեանքը՝ իր հեթանոսական հին դարերէն սկսեալ՝ տեւականօրէն արտաքին ազդեցութեանց ենթակայ եղած եւ հիմնական փոփոխութիւններ կրած է: Քրիստոնէութիւնը ինքը հայկական արտադրութիւն մը չէ, իսկ Հայց. Առաք. Եկեղեցին շատ օտար տարրեր կը պարունակէ իր մէջ: Մեր հին մատենագրութեան կարեւոր մէկ մասը թարգմանաբար կատարուած փոխառութիւն է: Օտար ազդեցութիւններն ու տարրերը, տիրող բաժին ունեցած են արդի հայ գրականութեան ծագումին եւ զարգացումին մէջ:

Միւս կողմէն դիտելի է որ միսիոնարներ մասնաւորապէս հայերու համար եկած չէին, ոչ ալ առաջին անգամ հայոց մէջ գործել սկսած էին: Բայց Մերձաւոր Արեւելքի ոեւէ ժողովուրդէն աւելի հայերու մէջ պատրաստ գետին գտան՝ ընդունակ նոր գաղափարներու: Ասիկա շատ կարեւոր եւ յատկանշական երեւոյթ մըն է: Այս պատրաստութիւնը տեսնելով է որ քաջալերուեցան հայկական Առաքելութիւնը 1831ին հիմնելու Կ. Պոլսոյ մէջ, իրենց թուրքիա գալէն տասը տարի ետքը: Միեւնոյն ատեն պէտք է խոստովանիլ թէ Աւետարանական Շարժումը շատ կարճ ատենի մը միջոցին յանդեցաւ կատարեալ խզումի. Մայր Եկեղեցիէ անջատումը եղաւ արմատական: Աւետարանական հայեր իրենց նախահայրերուն բոլոր ժառանգէն մերկացած՝ սկսան բոլորովին նոր եւ ամերիկեան մաքրակրօնեան տիպարի համեմատ եկեղեցի մ'ունենալ: Ասիկա աղիտալի եղաւ թէ՛ Հայց. Առաք. եւ թէ Հայ Աւետ. Եկեղեցիներու համար: Պատասխանատուն միայն տգէտ միսիոնարներն ու մոլեռանդ Աւետարանական հայերը չէին, այլ մանաւանդ Մատթէոսեան հալածանքը: Այս կերպով Ամերիկեան Պորտի հայերուս մէջ մուտքէն առաջ սկսած շարժում մը օտարացաւ:

Ուրիշ կարգ մը մարդոց համար հաճելի կրնայ երեւնալ Աւետարանական Շարժումը որակել իբր ըմբոստութիւն ընկալեալ կարգե-

րու դէմ կրօնական մարզի մէջ: Ոմանք անոր աւելի վսեմ տարազ մը հագցնելով զայն կը կոչեն ազատագրական շարժում, որուն հետեւողները կը ձգտին միտքը կաշկանդող կապերը թօթափել, անկախ եւ շինարար գործունէութեան դէմ կանգնած պատուարները քանդել, ազատ պաշտամունքը արգիլող եւ խիղճի ազատութիւնը բռնաբարող պայմանները յեղափոխել: Մէկ բառով այս շարժումը բողոք մըն է հասարակական, մանաւանդ եկեղեցական տիրող կարգերու դէմ, եւ այս պատճառաւ ալ կոչուած է Բողոքականութիւն (Protestantism): Այս անունը 1529 ին Գերմանիոյ մէջ Բարեկարգութեան Շարժումին յարողներուն տրուեցաւ անոր հակառակորդներուն կողմէ: Թէպէտ ան կատարեալ ապստամբութեան ձեւ մ'առաւ Եւրոպայի մէջ, անոր առաջնորդները՝ սակայն՝ գործունէութեան լծուած էին առաւելապէս կրօնական, բարոյական կարգ մը հիմնական սկզբունքներու եւ ճշմարտութիւններու մասին վկայելու համար, ինչպէս որ տրուած անունին բառական ստուգաբանութիւնն ալ ցոյց կու տայ· (լատիներէն *pro* = pro կը նշանակէ առջեւ, *թէսթարի* = testari վկայել, յայտարարել): Սակայն սխալ է Գերմանիոյ մէջ ծագած ԺԶ. դարու շարժում մը ամէն կերպով նոյնացնել ԺԹ. դարու Հայ Աւետ. Շարժումի հետ. երկուքին մէջ իրարմէ բաւական տարբեր պարագաներ կան: Հայերու մէջ աւետարանականութիւնը ո՛չ թէ ըմբոստական ազատագրական այլ ազատական շարժում մը յայտնուեցաւ: ԺԹ. դարու հայերու եւ ԺԶ. դարու գերմաններու եկեղեցական պայմանները բաւական կը տարբերէին իրարմէ: Հայերը ո՛չ Վաղիկան եւ ոչ Պապ ունէին, եւ չունեցան Լութեր մը: Թէպէտ Մատթէոս Պատրիարք Հռովմի Պապին հետեւիլ փորձեց բայց չյաջողեցաւ: Աւետարանական հայեր կը սիրէին իրենց եկեղեցին, եւ չէին ուզեր անկէ բաժնուիլ: Անոնք ընդվզումի դրօշ պարզած եկեղեցին լքելով անկէ դուրս չելան: Անոր դէմ պայքարելու համար հրապարակ նետուած չէին: ԺԹ. դարու աւետարանականութիւնը կը տարբերէր նաեւ եօթէն մինչեւ տասնմէկ դարերու միջոցին «Արեւելքը ցնցող» Պաւղիկեան-Թոնդրակեցի կրօնա-ազատագրական շարժումէն, զոր շատեր սխալմամբ կը փորձուին նոյնացնել ներկայ Հայ Բողոքականութեան հետ, առաջնորդուելով երկուքին միջեւ տեսնուած կարգ մը նմանութիւններէն: Միայն թէ շատ մը Պաւղիկեաններ՝ որոնք մինչեւ ԺԹ. դարու կէսը հոս հոն գաղտնի կերպով տակաւին իրենց գոյութիւնը պահած էին՝ միացան Աւետ. Եկեղեցիին: Աւետ. Շարժումի ղեկավար «Բարեպաշտից Միութիւն»ի գլխաւոր անդամները պատրիարքարանի մէջ հրաւիրուեցան Մատթէոսեան նորահնար դաւանագիր մը ստորագրելու, ինչ որ մերժեցին կատարել, յայտնելով թէ իրենք միայն Նիկիական Հաւատոյ Հանգանակը կ'ընդունին իբր եկեղեցական դաւանանք, եւ իրենք զիրենք զտան նզովքի եւ

եկեղեցիէն արտաքսումի սպառնալիքին առջեւ: «Բարեպաշտ»ները աղաչեցին որ բողոքականին իրենց եկեղեցիին մէջ մնալու եւ չբռնադատուին Հայց. Առաք. Եկեղեցիին ոգիին եւ կանոնին հետ անհաշտ այս նոր դաւանագիրը ստորագրելու: Այս պաղատանքը անլսելի մնաց, եւ անոնք պարզապէս եկեղեցիէն դուրս դրուեցան: Արցունքոտ աչքերով բաժնուեցան իրենց եկեղեցիէն եւ այդ արցունքը տակաւին չէ չորցած: Այսու հանդերձ այդ օրէն մինչեւ հիմա Աւետարանականները չեն դադրած զայն իրենց «Մայրենի Եկեղեցին», իրենց «տունը» կոչելէ:

Ուրիշ կարգ մը աւելի լրջագէմ պատմագիրներ քաղաքական մըթին ազդակներու կը վերագրեն Հայ Աւետ. Եկեղեցիի ծագումը: Անոնք կը պնդեն թէ անգլօ-սաքսոն ազգերը, մասնաւորապէս Մեծն Բրիտանիոյ կառավարութիւնը, պարզապէս իրենց պետական շահերուն համար պաշտպանեցին ու քաջալերեցին Աւետ. Շարժումը, թէ առանց անոնց այս օժանդակութեան անկարելի է որ ան գոյութիւն ունենար: Պէտք է անվերապահօրէն ընդունիլ թէ անհաւանական չէ որ մեծ պետութիւնները Աւետ. Շարժումը դիտած ըլլան քաղաքական ակնոցով եւ անոր համեմատ վերաբերուած ըլլան անոր հետ: Սակայն պէտք է աւելցնել թէ Աւետարանական Շարժումը բաւական յառաջացած էր երբ Անգլիական Դեսպանատունը սկսաւ ի նպաստ անոր շարժիլ: Իսկ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց կառավարութիւնը գրեթէ չէր հետաքրքրուեր Մերձ. Արեւելքով: Տակաւին իբր անձայրածիր կղզի հողերու եւ չշահարկուած քնական անհաշուելի հարստութեան տէր եւ շատ տկար ազգային տնտեսութեամբը իր սահմանէն անդին աչք նետելու վիճակին մէջ չէր գտնուեր: ԺԹ. դարու առաջին քառորդի Ամերիկան դար մը ետքի Ամերիկայէն բոլորովին տարբեր պատկեր մը կը ներկայացնէր: Թուրքիոյ Աւետ. Շարժումի ծագումին մէջ հայկականէն զատ երբ օտար աղբիւր մըն ալ ցոյց տալ պէտք է անիկա ո՛չ թէ բրիտանական էր այլ ամերիկեան: Իսկ Ամերիկան այդ շրջանին տակաւին հեռու էր քաղաքական տնտեսական շահեր հետապնդելէ այս երկիրներու մէջ:

Պէտք է ըսել՝ սակայն՝ թէ Աւետ. Շարժումը մեր մէջ թէպէտ սկսաւ իբր զուտ գաղափարային հոգեւոր հոսանք մը, բայց շատ չանցած քաղաքական հակամարտ մեծ ոյժեր անոր մէջ իրենց ազդեցութիւնը փորձեցին՝ անոր նպաստաւոր կամ աննպաստ կերպով՝ իրենց հետապնդած ուղղութեան եւ շահերուն համեմատ. եւ Հայց. Եկեղեցիի ներքին մէկ հարցը միջազգային դիւանագիտական խնդիր մը դարձաւ: Բայց ասիկա մեզի իրաւունք չի տար բոլոր շարժումը միայն քաղաքական ակնոցով դիտելու եւ անոր համեմատ զայն գնահատելու:

Դարձեալ պէտք է նկատել թէ ասիկա միշտ կրկնուած երեւոյթ մըն է պատմութեան մէջ: Յիսուսի վարդապետութիւնը, անձը, գոր-

ծը ժամանակակից հրեաներու կողմէ դիտուած եւ դատուած է իրենց ազգային-քաղաքական տեսակէտին համեմատ: Յիսուս դատուեցաւ եւ դատապարտուեցաւ իբր քաղաքական յանցապարտ, հակառակ անոր որ Ան պարզապէս հոգեւոր գործիչ մըն էր: Հռոմէական Կայսրութիւնը նոյնպէս քաղաքական շահերու տեսակէտէն դիտեց քրիստոնէական շարժումը եւ հալածեց զայն խիստ կերպով: Մեծն Կոստանդին եւս քաղաքական հաշիւներէ դրդեալ քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք հռչակեց· իսկ իրեն յաջորդող Բիւզանդիոնի կայսրերը տեւականօրէն Քրիստոնէական Եկեղեցիի ներքին գործերուն միջամտեցին դարձեալ իրենց քաղաքական որոշ ուղղութեան համեմատ: Պարագան նոյնն է Հայց· Առաք· Եկեղեցիին համար ալ: Անիկա շատ կանուխէն սկսեալ մինչեւ այսօր քաղաքական հակամարտ ազդեցութեանց եւ ներգործութեանց թատր եղած է, նոյնիսկ ի վնաս իր հոգեւոր անկախութեան: Պէտք է ըսել թէ ԺԹ· դարու Հայց· Եկեղեցին Աւետ· Շարժումի հանդէպ իր դիրքը որոշելու կամ փոխելու մէջ չկրցաւ ազատ եւ անկախ կերպով գործել, Օսմանեան կառավարութեան ճնշումին տակ հալածանքի քաղաքականութեան հետեւեցաւ: Այս բոլորը՝ սակայն՝ չեն արդարացներ այնպիսի տեսակէտ մը որուն համեմատ կարենանք քրիստոնէութեան եւ Հայց· Եկեղեցիի ծագումն ու ընթացքը վերագրել քաղաքական մթին ազդակներու:

Այս յիշուած չորս տեսակէտներն ալ առաւել կամ նուազ չափով կրնան Աւետ· Շարժումի պատմութեան ինչ ինչ դէպքերուն վրայ կողմնակի եւ մասնակի լոյս սփռել, բայց ասոնցմէ ոեւէ մէկը առանձին եւ բոլորը միասին անբաւական են մեկնաբանելու անոր ծագումը եւ ընթացքը: Մեր տեսակէտին համեմատ Աւետ· Շարժումը պէտք է ուսումնասիրուի իբր Հայկական Զարթօնքի անբաժանելի մէկ մասը:

Հայկական Վերածնունդի խմորման շրջանը նկատուած է ԺԷ· դարը: Նոյնիսկ կարելի է ԺԶ· դարու սկիզբը՝ առաջին հայ տպագրութեան մէջ՝ փնտռել անոր ծագումին առաջին հետքը: Այս զարթօնքը որոշ պատճառներով դանդաղ յառաջացաւ եւ հազիւ ԺԹ· դարու մէջ իր լման թափովը յայտնուեցաւ: Հայեր դժգոհ իրենց կեանքի պայմաններէն փափաքեցան ազգային նոր կեանք մը ստեղծել: Այս շարժումը աստիճանաբար ցուցաբերեց ազատական եւ յառաջդիմական ձգտումներ, եւ տարածուեցաւ հայ կեանքի գրեթէ բոլոր — քաղաքական, կրթական, լեզուական, գրական, հասարակական, եկեղեցական՝ մարզերու մէջ: Հայեր իբր լեզու կը գործածէին թաթարախառն ռամկօրէնի բազմաթիւ բարբառներ, իսկ գրաբարը դարձած էր միայն եկեղեցական դասակարգի յատուկ լեզու մը: Ընդհանուր ժողովուրդին եւ եկեղեցականութեան կրթութիւնը սարսափե-

լիօրէն շատ ցած մակարդակին վրայ կը գտնուէր: Բռնատիրական քաղաքական վարչութեան տակ տեւական կեղեքումի, կողոպտումի, սարսափի եւ կեանքի-ինչքի-պատիւի անապահովութեան դատապարտուած թշուառ կեանք մը կ'ապրէր: Այս վիճակէն օր մը ազատելու ձգտումը բնական եւ արդար ազգային տենչ մը դարձաւ, եւ հայը բուռն կիրքով մը ջանաց նոր լեզու եւ գրականութիւն ստեղծել, նոր դպրոց եւ կրթութիւն հաստատել, առնուազն քաղաքականօրէն ազատ եւ ապահով կեանք վայելել: Առ այս իր ոգորումին մէջ նշեց մեծ նուաճումներ եւ աղետալի ձախողութիւններ, բայց նոյն նպատակով յամառօրէն շարունակեց իր ճիգը:

Այս բոլորին հետ կապուած էր եկեղեցական բարեկարգութիւնը: Վատիկան յենած Ֆրանսայի քաղաքական ուժին վրայ, այդ օրուան մեծագոյնը Եւրոպայի եւ ամենէն ազդեցիկը Մերձ. Արեւելքի մէջ, հաւատածաւալական մեծ արշաւանքներու ձեռնարկած էր՝ Արեւելեան հին եկեղեցիները իրեն ենթարկելու համար: Հայց. Եկեղեցին, տկար նիւթապէս, քաղաքականէս եւ գրեթէ զուրկ քաջ ուսեալ եկեղեցականութենէ, անհաւասար պայքարի մը մէջ գտաւ ինքզինքը իր ինքնուրոյն գոյութիւնը պահելու համար: Այս պայքարը յաջողութեամբ շարունակելու համար պէտք էր լուսաւորեալ նոր եկեղեցականութիւն պատրաստել եւ ժողովուրդը կրօնապէս դաստիարակել: Իսկ այս կը նշանակէր ձեռնարկել եկեղեցական բարեկարգութեան: Հայց. Եկեղեցին պաշտպանել ու պահել կարենալու համար պէտք էր զայն բարեկարգել, եւ զարմանալի է որ հայ եկեղեցականութեան մէջ անպակաս գտնուեցան ազատական ձգտումով բարեկարգութեան կողմնակիցներ Բողոքական օտար քարոզիչներու Մերձ. Արեւելք գալէն առաջ: Ահա այս էր իրաց կացութիւնը երբ Ամերիկեան Պորտի միսիոնարներ սկսան գործել Թուրքիոյ մէջ: Աւետ. Շարժումը պէտք է նկատել իբր հայ եկեղեցական բարեկարգութեան փորձ մը:

Աւետ. Շարժումը ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ հայ եկեղեցական բարեկարգութեան վրայ: Կամ որչա՞փ յաջողեցաւ իր նպատակին մէջ։ եւ ինչո՞ւ: Այս հարցումներուն պատասխանել յառաջաբանի սահմանէն դուրս կը մնայ: Աւելի յարմար կ'ըլլայ ներկայ իրականութիւնը նկատի առնելով եւ այս խնդրին առնչութեամբ պատասխանել սա հարցումին թէ ի՞նչ պէտք է ըլլայ Հայց. Առաքելական եւ Հայ Աւետարանական եկեղեցիներու փոխյարաբերութիւնը: Իբր անջատ կրօնական հաստատութիւն մը Հայ Աւետ. Եկեղեցին ինքզինքը իրաւասու չի զգար Հայց. Առաք. Եկեղեցիի ներքին մէկ հարցին լուծում մը թելադրել եւ անոր բարեկարգութեան համար ուղղութիւն մը ցոյց տալ: Բայց իբր հայ կը փափաքինք որ ան բարեկարգուի, պայծառանայ, զօրանայ: Ուրախութեամբ կը նշենք թէ բարեկարգութեան հարցը մտա-

ցութեան մատնուած չէ։ Տեւականօրէն ան սեղանի վրայ է, եւ յուսալի է որ օր մը ան իրականանայ։ Վերջին քսանհինգ տարիներու միջոցին պաշտօնական եւ անպաշտօն անձերու, հեղինակաւոր բարձրաստիճան եկեղեցականներու եւ մտաւորականներու կողմէ այս մասին իրարմէ շատ տարբեր, երբեմն հակասական գաղափարներ յայտնուեցան մամուլի մէջ, եւ գրաւոր ծրագիրներ հրապարակուեցան։ Այս դէմքերէն նոյնիսկ ամենէն պահպանողականը, Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան կը շատագովէր այն գաղափարը թէ բարեկարգութիւնը պէտք է կատարուի իբր հիմ եւ օրինակելի տիպար ընդունելով Ոսկեդարու Հայց. Եկեղեցին, եւ զայն մաքրելով բոլոր յետամուտ օտար աւելորդ տարրերէ։ Իսկ մեր կողմէն երբեք փափաքելի չէ որ այս բարեկարգութիւնը նաեւ Բողոքական յարանուանութեան մը տարազը հագցնէ Մայր Եկեղեցիին, որուն իբր առաջնորդ կը բանեն իր զուրգուրանքով պահած Աւետարանը եւ ապա դարերու փորձառութիւնը իր նպատակին հասնելու համար։ Հայց. Եկեղեցին պէտք է պահէ իր ինքնատպութիւնն ու անկախութիւնը իբր գանձարանը հայուն շատ մը հոգեւոր եւ մշակութային մնայուն արժէքներուն, զոր ի հարկին կրնայ նաեւ աղբիւր նոր տարրերով ճոխացնել հաւատարիմ մնալով Աւետարանի եւ իր պատմական փորձառութեան։

Աւետ. Եկեղեցին ինքն իրեն համար նպատակ մը չէ. պարզապէս շատերու շարքին մէջ ուրիշ եկեղեցիի մը գոյութիւնը պահելու համար չի կենար։ Անոր նպատակն է, ինչպէս ուրիշ նաեւ քրիստոնէական եկեղեցիինը պէտք է ըլլայ, Քրիստոսի աւանդած վերջին պատուէրին գործադրութիւնը, Աւետարանի եւ անոր փրկութեան պատգամին հռչակումը։ Այս հոգեւոր գործին մեծագոյն արգելքն է Քրիստոնէական Ընդհանրական Եկեղեցիին ինքն իրեն դէմ բաժանումը։ Չենք խորհիր թէ եկեղեցական միութիւնը հայերուս մէջ անկարելիութիւն մ'է, թէպէտ ներկայ պայմանները անոր թոյլատու չեն թուիր։ Անոր իրականացումը առաւելապէս կախեալ է Մայր Եկեղեցիի Բարեկարգութեան հարցին լուծումէն, եւ անոր ցոյց տալիք խորքէն եւ ձեւէն։ Մինչեւ այդ հայ Աւետ. Եկեղեցին կը շարունակէ իր պարտադրեալ անջատ գոյութիւնը պահել նոյնիսկ շահաքրքրուող երկու կողմերու օգտին համար։

Տ. Ճ. Խ.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ
ԵՐԿԻՍ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

1928 թուականէն իվեր սկսած էինք նիւթեր քաղել Հայ Աւետ. Եկեղեցիի անցեալին մասին: Երեսնական թուականներուն ալ երկու անգամ ձեռնարկներ կատարած էինք պատմական հատորի մը պատրաստութեան եւ հրատարակութեան համար: Երկրորդ ձեռնարկը պաշտօնական էր. Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան կողմէ Վեր. Ե. Քասունիի գործակցութեամբ պաշտօն ստանձնած էինք միայն Նախկին Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան եւ անոր շարունակութիւնը եղող Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութեան մէկ պատմութիւնը պատրաստելու համար՝ քանզի Աւետ. Շարժումի մէկ ընդհանուր պատմութիւնը արդէն կը պատրաստուէր Վեր. Կ. Ատանայեանի կողմէ, որուն գործը հարկ եւ յարմար չէինք տեսներ կրկնել մեր կողմէ, եւ նոյնիսկ անձնապէս Վեր. Ատանայեանի օգնած էինք իրեն կարգ մը նիւթեր ղրկելով: Մեր այս ձեռնարկները տակաւին արդիւնք չտըուած Պատերազմը վրայ հասաւ:

Հայց. Աւետ. Եկեղեցիի հարիւրամեայ յոբելեանի առթիւ հրատարակուելու համար Ամերիկայի Հայ Աւետչ. Ընկերութեան եւ ապա Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան կողմէ Վեր. Քասունիի պաշտօն տրուեցաւ որ Աւետ. Շարժումի ընդհանուր խտացեալ մէկ պատմութիւնը պատրաստէ: Քիչ ետք 1946ին Միութեանս Յոբելինական Կեդրոնական Մարմինը կ'որոշէ նաեւ «Ոսկեմատեան» անուն մէկ երկրորդ հատորի մը պատրաստութիւնը: Այս հատորը յիշեալ մարմնի ծրագրին համեմատ պիտի պարունակէր հետեւեալ նիւթերը. —1. Ընդհանուր ակնարկ մը Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ անցեալին վրայ. 2. Մերձ. Արեւելքի Միութեան մէկ պատմականը. 3. Անդամակցող իւրաքանչիւր եկեղեցիի պատմութիւնը եւ հովիւին կենսագրութիւնը. 4. Վերջին քանհինգ տարուան միջոցին Միութեան մէջ աշխատած բայց հանգուցեալ գործիչներու կենսագրութիւնները. 5. Յոբելինական հան-

դէսներու առթիւ խօսուած ուղերձները, ճառերը եւ քարոզները. 6. Ազգ. Հիմնադրամի մասնակցող նուիրատուներու եւ նուէրներու ցանկը. 7. Եկեղեցիներու եւ Միութեան յատուկ նկարներ: Յոբելինական Մարմնի Ա. Դպիրը կը յաջողի որոշ չափով նիւթեր հաւաքել:

Ազգ. Միութեան Կեդր. Վարչական Մարմինը 1947ի սկիզբը այս գիրքին մասամբ հեղինակութեան եւ մեծ մասամբ խմբագրութեան գործը կ'որոշէ յանձնել մեզի, երբ արդէն «Հունձք»ը անուն Լեւոնեան Յոբելինական հատորի պատրաստութեամբը եւ տպագրութեամբը կը զբաղէինք: Պատրաստ նիւթերով եւ մեր կողմէ պատրաստուելիք մի քանի գրութիւններով հատորը հազիւ պիտի բաղկանար 200 էջերէ: «Ակնարկ մը Հայ Ազգ. Եկեղեցիի Անցեալին Վրայ» գրութիւնս պատրաստելէ ետքը անդրադարձանք նիւթերու անբաւարարութեան եւ ծրագրի թերութիւններուն վրայ: Մեր դիտողութիւնները ներկայացուցինք Միութեանս Հրատարակիչ Յանձնախումբին, որ զանոնք բանաւոր տեսաւ, ու նոր ծրագիր մը պատրաստեցինք: Մեր դիտողութիւնները էին հետեւեալները.— Հարիւրամեակի յիշատակը 200 էջնոց հատորով մը յաւերժացնել անյարմար է: Եկեղեցիներէ եկած պատմական եւ կենսագրական նիւթերը անբաւարար էին եւ տպագրութեան կարօտ: Յոբելինական հանդէսներու առթիւ խօսուած ճառերէն եւ ուղերձներէն ոմանք կրկնութիւններ էին, իսկ շատ մը յայտնի դէմքերու խօսածները կը պակսէին. թերեւս գրի չէին առնուած: Մշակուած նոր ծրագիրը հաստատուեցաւ Կեդր. Վարիչ Մարմինէն եւ սկըսանք աշխատասիրութեանս, 450 (որուն 150ը նկար) էջնոց բովանդակութիւն մը իբր չափ ընդունելով: 1948ի գարնան սկիզբը մամուլի յանձնուեցաւ Ոսկեմատեանի առաջին մասը: Տպագրութեան միջոցին երկու անգամ ծրագիրը ընդլայնելու եւ կարգ մը նոր փոփոխութիւններ ընելու հարկ տեսնուեցաւ՝ խորհրդակցութեամբ պաշտօնական անձերու: Ֆրանսայի Հայ Ազգ. Միութեան կողմէ փափաք յայտնուեցաւ իր պատմութիւնն ալ զետեղելու Ոսկեմատեանի մէջ. Ամերիկայի Հայ Ազգչ. Ընկերութեան եւ Մեծ. Արեւելքի Հայ Ազգ. Միութեան Կեդր. Վարիչ Մարմնի կողմէ սիրով ընդունուեցաւ այս առաջարկը: Տեսնելով որ միայն Ամերիկան է որ դուրս պիտի մնար Կեդր. Վարիչ Մարմնիս հետ խորհրդակցութեամբ անձամբ Հ. Ազգչ. Ընկ.ի քարտուղարէն խնդրեցինք որ Միացեալ Նահանգաց երկու Միութիւններուն եւ անոնց անդամ եկեղեցիներուն մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները քաղելու մէջ մեզի օգնէ եթէ ինքն ալ յարմար կը տեսնէ: Այս խնդրանքին ընդառաջելով Վեր. Բ. Գայթանեան բարեհաճ գըտնուեցաւ մեր հարցարանը մեքենայով բազմագրելով դրկել բոլոր եկեղեցիներուն, որոնց մեծամասնութիւնը սիրով ընդառաջեցին դիմումիս եւ թանկագին նիւթեր ղրկեցին մեզի: Անոնց հաւաքումը

սահմանուածէն քառական աւելի երկար ժամանակ առաւ։ Շատ անգամ պէտք եղաւ մեր կողմէ կրկին նամակներով լուսաբանութիւններ տալ գործին եւ խնդրուած օգնութեան մասին։ Ահա այս կերպով Ոսկեմատեանը որ նախապէս Մեծ. Արեւելքի Միութեան մասին տեղական հանգամանքով գործ մը պիտի ըլլար՝ դարձաւ ընդհանուր Հայ Աւետ. Եկեղեցին պատկերացնող երկասիրութիւն մը։ Այս պատճառաւ ստիպուեցանք զայն հրատարակել երկու հատորներով, եւ զանց առնել նախապէս որոշեալ կարգ մը մասեր։

Այս կերպով պատրաստուած գործի մը թերութիւններուն գիտակից ենք։ Երբ սկիզբէն մեզի յայտնուէր որ Ոսկեմատեանը Ընդհ. Հայ Աւետ. Եկեղեցին պիտի բովանդակէ՝ հիմնականէն շատ տարբեր ծրագրով զայն կարելի էր պատրաստել։ Երբ գիրքին կարեւոր մասին տպագրուելէն ետք նոր ծրագիրներ կը մշակուին բնական կերպով կարգ մը բաներ փոխել անկարելի պիտի դառնար։

Տեսած ենք Հայ Աւետ. Շարժումի մասին հետեւեալ երկերը. Վեր. Լեւոն Արփիի՝ The Armenian Awakening, A History of Armenian Christianity, A Century of Armenian Protestantism։ Վեր. Հ. Մ. Իւթիւճեանի՝ «Ծագումն ու Ընթացքը Հայ Աւետարանականութեան ի Հայս», եւ կարգ մը թերթիկներ որոնց մէջ մասնաւոր շահեկանութիւն ունին Վեր. Ա. Պէտիկեանի եւ Փրոֆ. Լ. Լեւոնեանի գրածները։ Վեր Ե. Թասունիի «Լուսաշաւիղ»էն չկրցանք օգտուիլ՝ քանզի երբ «Ոսկեմատեան»ը մամուլի կը յանձնուէր ան տակաւին լոյս չէր տեսած եւ ապա զայն տեսնելու առիթ ալ չունեցանք։

Երկիս պատրաստութեան մէջ օգտուած ենք օտար (մեծ մասամբ անգլիերէն, մի քանի ֆրանսերէն եւ գերմաներէն) եւ հայերէն աղբիւրներէ, որոնց մեծ մասը հատորիս մէջ յիշուած են։ Բայց մեզի համար Մեծ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան եւ անդամ եկեղեցիներուն մասին գրել անկարելի պիտի ըլլար երբ 1922ի սկիզբէն իվեր յիշուող դէպքերու մէջ չգտնուէինք, դէմքերու հետ անձամբ եւ երկար ատեն ծանօթ չըլլայինք, երբ Աւետ. Միութեան նախկին պաշտօնաթերթ «Նոր Աւետաբեր»ի իբր խմբագիր քանիցս Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ մեր կատարած պաշտօնական պտոյտներու առթիւ եկեղեցիներու եւ գործիչներու մասին տեղւոյն վրայ տեղեկութիւններ չքաղէինք։

Անշուշտ պարտք կը զգանք մեր շնորհակալութիւնները յայտնելու բոլոր հովիւ եւ քարոզիչ եղբայրներուս եւ Վեր. Մարմնի անդամներուն, որոնք իրենց կարելին ըրին ինծի օգնելու՝ գործիս պատրաստութեան մէջ։ Մասնաւորապէս յիշատակութեան արժանի կը նկատեմ երեք անձեր որոնք կարեւոր բաժին ունեցան այս օգնութեան մէջ։ Վեր. Յ. Ահարոնեան, իբր նիւթերու առաջին հաւաքող ճամբան հարթած էր արդէն։ Վեր. Ենովք Հատիտեան իր անձնական թղթա-

ծառերը եւ խնդրուած բոլոր բերանացի տեղեկութիւնները սիրով մեզի տրամադրեց: Հանգուցեալ Վեր. Ա. Ա. Մանուկեանի այրին Տիկ. Մարիամ իր ամուսինին ճոխ բովանդակութեամբ տեղեկագրութիւնները եւ յուշերը հաճոյքով մեզի յանձնեց: Բ. Հատորի մէջ ալ Ֆրանսայի Հայ Աւետ. Միութեան այնքան գեղեցիկ կերպով պատրաստուած բաժինը ամբողջութեամբ երկասիրուած է Վեր. Յովհ. Ղազարոսեանի, Փրոֆ. Վեր. Գ. Խայիկեանի եւ Վեր. Ա. Պազգալեանի կողմէ, որ կը կազմեն խմբագրութիւնը «Բանբեր»ի: Վեր. Բ. Գայթանեան իր սուղ ժամանակը տրամադրեց Մ. Նահանգներու մասին մեզի նիւթեր պատրաստելու համար: Իսկ Վեր. Մ. Թ. Գալայճեան Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկ.ի մէկ ընդարձակ պատմութիւնը ներկայացնելով իր շատ կարեւոր բաժինը ունեցաւ Ոսկեմատեանի մէջ: Այս բոլորը կը յիշենք սիրալիր երախտագիտական ոգիով:

Ոսկեմատեանը մամուլէն չելած պրակ առ պրակ կարդացուած է Կեդր. Վարիչ Մարմնի կարգ մը անդամներուն եւ Հայ Աւետչ. Ընկ.ի խնամակալներուն կողմէ: Շատերէն ստացած ենք գրաւոր եւ բերանացի դիտողութիւններ որոնք մեզ քաջալերած են մեր աշխատասիրութեան ընթացքին: Կարգ մը մեծ եկեղեցիներու պատմութիւնները յամառ տեւած էին տպագրութենէն առաջ անոնց հովիւներուն ներկայացնել ճշդումներ եւ սրբագրութիւններ ընելու համար: Այս կերպով գործի պատրաստութեան մէջ աշխատեցանք օգտուիլ նաեւ ապրող գործիչներէ: Ոսկեմատեանը թէպէտ մեր ծրագրածէն եւ ակնկալածէն շատ ընդարձակ եղաւ՝ բայց չենք յաւակնիր ըսելու որ ան թէ բովանդակութեամբը եւ թէ պատրաստութեամբը կատարեալ է եւ զերծ է տպագրական ու խմբագրական թերութիւններէ:

Անշուշտ դժուար է գրել ժամանակակից պատմութիւն մը, որուն մէջ բաժին ունեցող դերակատարներու մեծ մասը ողջ են տակաւին: Հետեւաբար գրելու ատեն ջանացած ենք հաւատարմօրէն հետեւիլ նախապէս ընդունուած ուղղութեան մը, որուն համեմատ զգուշացած ենք դէպքերու եւ դէմքերու մասին գնահատումներ ընելէ, եւ աշխատած ենք շարժումները եւ գործերը վերլուծել եւ իրենց տրամաբանական յաջորդութեամբը պատկերացնել՝ ազատ թողելով ընթերցողը որ ինք կատարէ իր մեկնաբանութիւնը եւ յանգի եզրակացութիւններու:

Անշուշտ տեղ տեղ թերեւս ընթերցողը կրնայ հանդիպիլ կարգ մը դիտողութիւններու, որոնք սակայն կատարուած են պատկերը աւելի յստակ ընելու համար: Այս ընդհանուր կանոնին բացառութիւն կը կազմեն Ա. Հատորին Յառաջաբանն ու Վերջաբանը եւ Բ. Հատորին մէջ հանգուցեալ գործիչներու կենսագրութիւնները:

Տ. Ճ. ԽՐԼՈԲԵԱՆ

1950 Նոյ. 16, Պէյրութ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐՁ. ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՆ

	Էջ
Զօն	Է
Յառաջաբան	ԺԱ — ԺԸ
Երկու Խօսք Երկիր Պատրաստութեան մասին	ԺԹ — ԻԲ
Բովանդակութիւն	ԻԳ — ԻԷ
Ա. ՄԱՍ	
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ՇԱՐԺՈՒՄԻ, 1821 — 1946	3 — 94
ԳԼՈՒԽ	
Ա. Աւետ. Եկեղեցիին Գոյացումը	3 — 14
Բ. Տարածում եւ Զարգացում Աւետարանականութեան, 1846 — 1915	15 — 30
Գ. Մութ Տարիներ, 1915 — 1922	31 — 34
Դ. Վերելքը Հայ Աւետ. Եկեղեցիի, 1922 — 1947	35 — 46
Ե. Գործակցութիւն Ամերիկ. Պորտի եւ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի	47 — 53
Զ. Առաքելական Եկեղեցականներու բաժինը Հայ Աւետ. Շարժումի մէջ	54 — 65
Է. Ս. Գիրքի Թարգմանութիւնն ու Տարածումը	66 — 87
Ը. Պառակտումի փորձեր	88 — 49

Բ. ՄԱՍ

ՄԵՐՁ. ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԻՒՆ 1924 — 1949 97 — 261

ԳԼՈՒԽ

Ա. Հայեր Սուրիոյ մէջ 97 — 107

Բ. Աւետ. Միութեան Կազմութիւնը եւ անոր կարգ մը հարցերը 108 — 140

1. Միութեան Ատաղձը 108 — 109
2. Միութեան Դաշտին Գործիչները 109 — 114
3. Շենքի Հարցը 114 — 115
4. Լեզուի Հարցը 116
5. Անհաստատ ժողովուրդ մը 116 — 118
6. Անցեալէն Ժառանգեալ Դժուարութիւններ 118 — 122
7. Միութեան Առաջին Ժողովը 122 — 126
8. Ամերիկեան Պորտի հետ Յարաբերութիւն 126 — 129
9. Միութեան Կանոնագրութիւնը 129 — 131
10. Ազգապետարանը 132 — 133
11. Միութեան Անունը 133 — 135
12. Միութեան Դաւանանքը 135 — 140

ԳԼՈՒԽ

Գ. ԱՒԵՏ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 141 — 179

1. Եկեղեցիներ 141 — 145
2. Քրիստոնէական Ջանից Ընկերակցութիւն 145 — 157
3. Կիրակնօրեայ Դպրոց 157 — 163
4. Կրթական Հաստատութիւններ 164 — 173
5. Մամուլ 173 — 179

ԳԼՈՒԽ

Դ. ԸՆԿԵՐԱԿՑԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱԿՑ. ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՔ 180 — 210

1. Հայկայ Գոլէն 180 — 192
2. Աստուածաբանական Ճեմարան 192 — 197
3. Հիւծախտաւորաց Ազգ. Բուժարանը 198 — 207
4. Բարեսիրական Հաստատութիւնք Հալէպի. — Ա. Ազգ. Ծերանոց-Անկելանոց, Բ. Հայ Կարմիր Խաչի Դարմանատուն: 207 — 210

ԳԼՈՒԽ

Ե. Ամերիկայի Հայ Աւետ. Ընկ. 231 — 235
Զ. Աւետ. Միութեան Ելեւմուտքը 236 — 242
Է. Դարադարձի Յոբելինական Հանդէսներ 243 — 261

Գ. ՄԱՍ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՁ. ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ 265 — 472

ԳԼՈՒԽ

Ա. ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ ԵՒ ՇՈՒՐՋԸ 265 — 316
1. Հալէպի Աւետ. Եկեղեցի 265 — 279
2. Էմմանուէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցի 280 — 297
3. Բէթէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցի 297 — 302
4. Նահատակաց Հայ Աւետ. Եկեղեցի 302 — 308
5. Տավուտիէ Թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 309 — 313
6. Ազէզի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 313 — 315
7. Ճարապլուսի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 315 — 316

ԳԼՈՒԽ

Բ. ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԷԹԻ ՍԱՆՃԱԳԻՆ ՄԷՋ 317 — 376
1. Պէյլանի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 317 — 321
2. Ֆարքըլլըի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 321 — 324
3. Աղեքսանդրէթի Մարտիրոսաց Հայ Աւետ. Եկեղեցի 325 — 229
4. Գըրըգ-Խանի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 329 — 334
5. Անտիոքի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 334 — 337
6. Պիթիասի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 337 — 343
7. Եողուն-Օլուգի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 344 — 346
8. Հանի Հապիպլիի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 346
9. Քեսապի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 347 — 366
10. Գալատուրանի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 367 — 364
11. Էքիզ-Օլուգի եւ
12. Քէօրքէնէի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 364 — 374
13. Լաթաքիոյ Աւետ. Գործը 374 — 376

ԳԼՈՒԽ

Գ. ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ 377 – 459

1. Պէյրութի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 377 – 384
2. Պէյրութ Քաղաքի Ա. Հայ Աւետ. Եկեղեցի 384 – 396
3. Էշրէֆիէ թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 396 – 412
4. Պուրճ-Համուտ թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 413 – 420
5. Ճունիի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 420 – 422

Պէյրութի Մէջ Հաստատուած Գործեր 422 – 426

Եւ Այլ Աւետ. Կազմակերպութիւններ 426 – 436

6. Տրիպոլիսի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 436 – 438
7. Զահլէի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 438 – 441
8. Այնճարի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 441 – 445
9. Ճթորայի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 446 – 447
10. Սուրի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 448 – 450
11. Հոմսի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 450 – 452
12. Դամասկոսի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 452 – 459

ԳԼՈՒԽ

Դ. ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ 460 – 472

1. Գահիրէի Հայ Աւետ. Եկեղեցի 460 – 469
2. Աղեքսանդրիոյ Հայ Աւետ. Եկեղեցի 469 – 472

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 473 – 479

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐՈՒ ՆՄԱՆԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՑԱՆԿ ԱՆՁԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

ՑԱՆԿ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

ՆԿԱՐՆԵՐ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

Վեր. Տիգրան Ճ. Խրլոբեան — Ժ

Նմանահանութիւնք Ձեռագիր Աւետարանաց երեք էջերու — 72

Նմանահանութիւն տպեալ առաջին Հայերէն Ս. Գրքէ Մատթէոսի առաջին էջի — 73

Խորհրդապաշտներ Աւետ. Ծարժումի — 248

Խորհրդապաշտներ Հայ Քրիստոնեայ Ընտանիքի — 249

ՀԱՅ ԱՒԵՏՉ. ԸՆԿ.Ի ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՔ ԵՒ ԲԱՐԵՐԱՐՔ — 216–217

Վեր. Մ. Թ. Գայայեան

Տ. Յովհաննէս Թէյթէեան (Բարերար եւ Հիմնադիր)

Վեր. Մ. Կ. Փափազեան

Վեր. Եր. Հասիսեան

Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան

Պաս. Նշան Պէկեան

Տ. Ստեփան Փիլիպպոսեան (բարերար)

Վեր. Բ. Գայթաեան

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

էջ	տող վերէն	սխալ	ճիշտ
23	6	մի քանի տարի	ութը ամիս
27	17	իննսուն	ութսուն
41	8	, և	։ Տարի մը ետ վեր. Աբրահամ Յարութիւնեան կը պաշտօնավարէ, որմէ ետքը
47	19	գիրքը	գերը
52	1	հասոյթներէ	աղբիւրներէ
79	22	առաջին մասէն	առաջինի մասին
84	4	Մահմուտ	Մահմէտ
101	17	Սօղուկ-Օլուկ	Սօղուկ-Սու
104	25	որ	էր
105	35	Խաչին	Խաղին
106	9	1842	1742
106	9	պալիոնը	պալլիումը
115	29	60 000	52 000
124	33	1918 — 1920	1916 — 1924
152	22	Զաւէն Թուսպեան	Բիւզանդ Թուսպեան
248	2	Տէր Ժ. Կ. Պ.	վեր. Ժ. Կ. Պ.
319	37	Յախախեան	Հախախեան (Հողագեան)
283	36	ուղղութիւնը	պատասխանը
327	20	Կարապետ Թումանեան	Գէորգ Թումանեան
348	7	դէպի արտագաղթ	տեւական արտագաղթ
361	21	խառն։	խուռն
367	13	Թէրզեան	Թիթիզեան
368	35	Հաժեան	Հաճեան
377	33	1900	1908
419	40	ոլորուի	բոլորուի
452	10	Տոքթ. Ն.	Տոքթ. Արմենուհի

Ա. ՄԱՍ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅ ԱՒԵՏ· ՇԱՐԺՈՒՄԻ

1821-1946

ԹԻՒԵՐ, ԴԷՄՔԵՐ ԵՒ ԴԷՊՔԵՐ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ԳՈՅԱՑՈՒՄԸ

1821—1846

Առաջին ազդակներ.— 1804ին *Բրիտանական և Օտար Ս. Գիրքի Ընկերութիւնը և 1813ին Ռուսիոյ Ս. Գիրքի Ընկերութիւնը կը կազմուին։ Այս երկու ընկերութիւններն են որ ԺԹ. դարու տասնական թուականներուն իսկ կը սկսին Ս. Գիրքը տարածել հայերու մէջ. Կովկաս, Հնդկաստան եւ Միջին Արեւելքի բոլոր երկիրներուն մէջ՝ գրաբար եւ գրաբարէ թարգմանուած հայատառ թըրքերէն եւ արեւմտահայերէն լեզուներով։* 1822ին *Կ. Պոլիս եւ Հալէպ Բրիտանական Ընկերութեան գործակալներ արդէն կային։* 1830ին *հայաշատ գրեթէ բոլոր քաղաքներու մէջ այս գիրքերը կը գտնուէին, այնպէս որ երբ Պորտի եւ Պազլի միսիոնարներ Կովկասի եւ Թուրքիոյ ներքին գաւառները կը շրջէին առաջին անգամ, ժողովուրդին ձեռքը կը գտնէին այս գիրքերը, որոնք հոգեւոր զարթօնքի առաջին մղումը յառաջ բերած էին անոնց մէջ։*

1820. **Պորտի Մերձաւոր Արեւելքի Առաքելութիւնը (Near East Mission of A. B. C. F. M.) կը հիմնուի.**— *Նոյն տարուան սկիզբը Ֆիսք եւ Փարսընզ* (Mr. P. Fisk, Mr. L. Parsons) *Ամերիկեան Պորտի միսիոնարներ Իզմիր կը հասնին, ուր տարի մը կը մնան զբաղելով միայն լեզուներու ուսումնասիրութեամբ։ Անոնց նպատակն էր Հրեաներու եւ իսլամներու քրիստոնէութիւն քարոզել, իսկ Արեւելեան հին եկեղեցիները հոգեւորապէս արթնցնել և զօրացնել։*

1821. **Առաջին Հայ Բողոքական.**— *Լ. Փարսընզ Փետրուար* 17*ին Երուսաղէմ կը հասնի, ուր տեղի հայ ուխտաւորներու մէջ նոր գաղափարներու համար հետաքրքրութիւն կը գտնէ քան թէ ուրիշ որեւէ ժողովուրդի մէջ։ Հոս երեք հայ վանականներ հրաժեշտ կուտան վանականութեան, ապա կը յարին աւետարանական շարժումին։ Ասոնք են Դիոնեսիոս Եպիս., Յակոբ Եպիս. եւ Գրիգոր Վարդապետ։*

1825. **Հրաժեշտի Նամակ մը.**— *Պէյրութի Պորտի միսիոնար Քինկ* (Mr. Jonas King) *պաշտօնով Յունաստան փոխադրուելէ ա-*

ռաջ ժողովուրդին ուղղեալ հրաժեշտի նամակ մը կը հրատարակէ, որուն մէջ կը յայտնէ թէ ինչո՛ւ չի կրնար կաթոլիկ մ'ըլլալ։ Նախապէս Պէյրութի ճիզուիթ Հայրերէն մէկը կաթոլիկութեան հրաւիրած էր զինքը։ Բինկ 13 պատճառներ կը յիշէ, որոնք 13 յօդուածներէ բաղկացեալ քրիստոնէական հաւատոյ դաւանանք մըն են։ Դիոնեսիոս Կարապետեան ասիկա կը թարգմանէ արաբերէնէ զատ նաեւ հայերէնի եւ կը ղրկէ իր բարեկամներուն, Կ. Պոլիս ուր մեծ հետաքրքրութիւն յառաջ կուգայ։*

Այդ 13 յօդուածները կը պարունակէին հետեւեալ կէտերը.—

ՉԵՄ ԿՐՆԱՐ ԿԱԹՈԼԻԿ ԸԼԼԱԼ

1. Քանզի եկեղեցւոյ Պետը Քրիստոս է եւ ոչ թէ Պապը, ինչպէս որ կ'ընդունին կաթոլիկները։

2. Քանզի Հռոմ եկեղեցականներէն կուսակրօնութիւն կը պահանջէ, որ Ս. Գիրքի ուսուցումին հակառակ է։

3. Քանզի մեր Միջնորդը մէկ հատ է, իսկ Հռոմ բազմաթիւ միջնորդներ կ'ընդունի եւ անոնց անհրաժեշտութիւնը կը սորվեցնէ։

4. Քանզի Աստուածաշունչ Մատեանը կ'արգիլէ իսկ Հռոմ կը քոյլատրէ պատկերներու եւ արձաններու պաշտամունքը։

5. Քանզի Ս. Գիրքի հակառակ է քաւարանի վարդապետութիւնը, զոր կը սորվեցնէ Հռոմէական Եկեղեցին։

6. Քանզի սուրբերու աղօթել չի համաձայնիր Ս. Գիրքի ուսուցումին։

7. Քանզի Հռոմ կ'արգիլէ աշխարհականներուն Ս. Հաղորդութեան գաւաթը։

8. Քանզի Հռոմէական Կաթոլիկ Եկեղեցին ժողովուրդին անհասկնալի լեզուներ կը գործածէ պաշտամունքի ատեն։

9. Քանզի Պապին հաւատալ հաշտ չէ Ս Գիրքի վարդապետութեան։

10. Քանզի մարդ կը փրկուի միայն Քրիստոսի արժանիքով, եւ ոչ սուրբերու արժանիքներով։

11. Քանզի Հռոմ իրաւասութիւն կուտայ եւ կ'արդարացնէ Բողոքականներու դէմ հալածանքը եւ անոնց բնաջնջումը, ինչպէս որ բրաւ հաւատաքննական ատեաններով։

12. Քանզի Հռոմ ժողովուրդին կ'արգիլէ Աստուածաշունչի ազատ ընթերցումը։

13. Իմ ձեռքս բաց Ս. Գիրք մը ունենալով չեմ կրնար Պապական մ'ըլլալ։

---

* Գրիգոր Փէշտիմալճեանի, Ոսկան Գրիգորեանի, Մինէճեանի եւ ուրիշներու։

1827. **Առաջին Աւետ. Եկեղեցին.**— *Մերձաւոր Արեւելքի մէջ միջազգային հիմի վրայ կը կազմուի Մարտին*, Ամերիկացի միսիոնարներու, Դիոնեսիոս Կարապետեանի, Գրիգոր Վարդապետեանի եւ վերջին երկուքին սուրիացի կիներուն անդամակցութեամբ, Պէյրութ։*

1828. **Մալթայի ժողովը.**— *Պորտի Մերձաւոր Արեւելքի Առաքելութիւնը Մալթայի մէջ կ'ունենայ իր տարեկան ժողովը, ուր կ'որոշեն պաշտօնապէս գործի սկսիլ հայերու մէջ։ Մինչեւ հիմա ոչ—հայերու մէջ իրենց աշխատանքին գրեթէ ապարդիւն մնալը եւ հայերու հանդէպ աւելի հետաքրքրութիւնը եւ յուսադրիչ երեւոյթները տեղեկագրութիւնը բաժին կ'ունենան այս որոշումին կայացումին մէջ։ Յարմար կը տեսնեն նաեւ քննական պտոյտ կատարել հայկական գաւառներու մէջ։ Այս նպատակաւ Տր. Էլի Սմիթ եւ Վեր. Հ. Տուայթ կը շրջին յիշեալ վայրերը 1830 Մայիս — 1831 Յուլիս 21, հետեւեալ 1500 մղոն երկար գծին վըրայէն.— Կ. Պոլիս — Թոգաթ — Կարին — Կարս — Թիֆլիս — Շուշա — Նախիջեւան — Էջմիածին — Խոյ — Դաւրէժ. եւ Կ. Պոլիս կը վերադառնան Կարին եւ Տրապիզոն գծին վրայէն։ Այս ուղեւորութեան տեղեկագրութիւնը ամփոփուած է* Christian Researches in Armenia *անուն շատ շահեկան գիրքին մէջ։*

1829. **Բարեկարգութիւնք եւ Կ. Պոլսոյ Հայ Պատրիարքարանը.**— *Դիոնեսիոս Կարապետեանի նամակը առիթ կուտայ որ Հայց. Առաք. Եկեղեցիի բարեկարգութիւնը պաշտօնապէս խորհրդակցութեան նիւթ ըլլայ Պատրիարքարանի մասնաւոր մէկ ժողովին մէջ։ Այս առեններ կաթոլիկացած հայերու պատճառաւ հայ կեանքը բաւական խռովեալ վիճակ մը ունէր Կ. Պոլիս։ Այս պարագան իր կարգին դրդիչ մը կրնայ եղած ըլլալ այս հարցին լրջօրէն նկատի առնուելուն։ Հայց. Եկեղեցիին մէջ ազատական եւ յառաջդիմական գաղափարներու տէր եկեղեցականներ անպակաս եղած են։ Այս մասին Գէորգ—Մեսրոպ կը գրէ. «...Բողոքականութիւնը... շարժում մըն է կապուած մարդկային մտքի հետ, որ միշտ կը ձգտի դէպի կատարեալը, կ'ուզէ քանդել դարերու շղթաները որ զինքը կը պատուրեն։ Բողոքականութիւնը... արեւմտեան քաղաքակրթութեան մեծագոյն ազդակներէն մին է։ Իբր այդ՝ անշուշտ հետաքրքիր պիտի ըլլար իմանալ, թէ ինչ դիրք բռնած են հայերը Արեւելքի մէջ բողոքականութեան հանդէպ։* **Կանխենք ըսելու թէ այդ գիրքը անպատսուտքեր չէ երբեք** *(ընդ-*

* Լեւոն Արփի կը յիշէ թէ Յունուար 1ին է։

գծումը մերն է)։ Բողոքականութիւնը Արեւելքի մէջ բաւական կանուխ մուտ գտած է։ Բայց բողոքական միսիոնարներու Արեւելք գալէն շատ առաջ 1760ին հայ քահանայ մը և ձայն կը բարձրացնէ Հայ եկեղեցիի բարեկարգութեան մասին (ընդգծումը մերն է)։ (Տես Հայրենիք Ամսագիր, 1934 թիւ 11, էջ 95)։

Պատրիարքարանի ժողովը կ'որոշէ ձեռնարկել քաջալերել եւ հոգեւոր եկեղեցականներու պատրաստութեան։ Հետեւաբար կը վերաբացուի նոր եւ աւելի ճոխ ուսումնական ծրագրով Կ. Պոլսոյ Ընծայարանը, որուն հիմնադիրը եղած էր Յակոբ Պատրիարք Նալեան, բայց որուն շէնքը 1826ին այրած էր։ Այս նոր շրջանին տեսուչ կ'որոշուի Գր. Փէշտիմալճեան, որ իր ժամանակին կը նկատուէր հմուտ կրօնագէտ աստուածաբան, պատմագէտ եւ հայկաբան բանաստեղծ։ Փէշտիմալճեան աւետարանական և ազատական գաղափարներով տոգորուած, բարեկարգութեան ջերմ կուսակից էր և իր աշակերտներուն կրցաւ ներշնչել իր գաղափարներն ու ոգին։ Այս կերպով ան գետին պատրաստեց աւետարանական շարժումին համար։

1831. Հիմնարկութիւն Պոլսի Հայկական Առաքելութեան.— Ներկայ տարուան Յունիսին Մալթայի ժողովին որոշումին մէկ տրամադրութեան համաձայն Ուիլյըմ Կուտէլ Կ. Պոլիս կուգայ իբր հայերու միսիոնար։ Քիչ ետքը իրեն կը միանան Տըւայթ եւ ուրիշներ։ Շփում կ'ունենան հայկական շրջանակներու, մանաւանդ բարձր եկեղեցականներու հետ, եւ կ'ընդունուին մեծ համակրութեամբ եւ բարեկամական ոգիով։ Այս վերջիններուն արտօնութեամբ ժողովուրդին մէջ կը տարածեն կրօնական գրականութիւն, մանաւանդ Աստուածաշունչը, հայերէն աշխարհաբար եւ ժողովրդային թրքերէնով։ ԺԹ. դարու սկիզբը Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ հայերու թիւը կը նըկատուէր չորս միլիոն, որուն՝ միսիոնարներուն տուած տեղեկութեան համեմատ՝ մէկուկէս միլիոնը թրքախօս էր։ Միսիոնարներ կ'արտօնուին Պատրիարքարանի մասնաւոր հրաւէրով՝ ներկայ գըտնուիլ Փէշտիմալճեանի հաստատած առաջին սաներուն քահանայական ձեռնադրութեան հանդէսին 1833ին, եւ նոյնիսկ մասնակցիլ ձեռնադրութեան։ Գէորգ Մեսրոպ իրաւամբ այս կը նկատէ Առաքելական դարու ոգին յիշեցնող դրուագ մը։

1833. Կ. Պոլսոյ մէջ առաջին յարողներ Աւետարանականութեան.— Տուայթ մասնաւոր սենեակի մը մէջ հիւրեր կ'ընդունէր, որոնք հետաքրքրուած էին կրօնական խնդիրներով, և կը խօսակցէր անոնց հետ։ Յովհաննէս Տէր Սահակեան, Փէշտիմալ-

ճեանի սաներէն, և նոյն տարին մասնաւոր ուսուցիչ Ճէզաիրլեան Մկրտիչ Ամիրայի տան, Յունուար ամսուն առաջին անգամ ըլլալով յարաբերութիւն կ'ունենայ Տուայթի հետ, և մեծապէս կը տպաւորուի անկէ, և վերջապէս կը յարի Աւետարանականութեան։ Յուլիսին իրեն հետ միասին կը բերէ իր ընկերը՝ Սենեքերիմ Մինասեանը, որ Ազգային Ճեմարանի ուսուցիչ էր։ Այս երկուքը կը սկսին կանոնաւոր կերպով դաս առնելու միսիոնարներէն։

1834. Առաջին միսիոնարական դպրոցը՝ Կ. Պոլիս.— Հոկտեմբեր 27ին կը բացուի դպրոցը, տնօրէնութեամբ Յովհաննէս Տէր Սահակեանի, Բերայի մէջ։ Ուսումնական ծրագիրը կը պարունակէր արևելեան և արևմտեան լեզուներ, թուագիտութիւն, տոմարակալութիւն, աշխարհագրութիւն, կենդանաբանութիւն, բնագիտութիւն, աստեղագիտութիւն, աստուածաշնչութիւն։ Այս բարձրագոյն վարժարանը գիտական ճոխ նիւթերով առաջին հաստատութիւնն է, և մեծապէս կը գնահատուի հայ յառաջդիմական տարրերէ։ Փէշտիմալճեան մեծ համակրանքով կը յիշէ և կը քաջալերէ զայն։ Միսիոնարներու գործունէութեան ընդարձակումը և յաջող զարգացումը, սակայն, ուշադրութիւն կը գրաւէ և նախանձը կը գրգռէ յետադիմական տարրերու։ Հակակրանք մը ծայր կուտայ։ 1837ին միսիոնարներ յարմար կը գտնեն առժամաբար փակել զայն։

1834. Առաջին հայ աւետարանական կազմակերպութիւնը Կ. Պոլիս.— Աւետարանական գաղափարներով տոգորուած հայերու թիւը երթալով կը բազմանայ։ Երբ հակակրանքը պաշտօնական ընդդիմութեան կը վերածուի, տասնըմէկ փոքր խումբ մը գաղտնի ընկերութիւն մը կը կազմեն «Բարեպաշտից Միաբանութիւն» անունով, Մինասեան վարիչ քարտուղարով և նախագահով։ Կազմակերպութեան նպատակն է Հայց. Եկեղեցիի բարեկարգութիւնը։ Ասոնք գաղտնի ժողովներ կ'ունենան եւ յարաբերութիւն կը մշակեն գաւառներու մէջ գտնուող բարեկարգութեան կուսակից անձերու հետ՝ թղթակցութեամբ եւ անձամբ այցելութեամբ։ Անդամներու թիւը 1838ին կը հասնի 500ի։ Պէտք է նկատել թէ միսիոնարութեան գործելակերպին մէջ ալ նորութիւն մը երեւան կուգայ։ Տուայթ 1836ին առաջին անգամ ըլլալով կը սկսի կիրակնօրեայ հրապարակային քարոզութեանց։ Այս կերպով կրօնական երկու ընդդիմադիր հոսանքներ հրապարակ կ'իջնեն եւ կը սկըսին ճակատիլ իրարու դէմ։

1839. Հալածանքը կը սկսի աւետարանական շարժումի դէմ.— Պատրիարքական աթոռին վրայ կը գտնուէր մինչև հիմա Ստեփանոս Արքեպս. որ իր մեղմութեան պատճառաւ Աղաւնի մականուանուած էր։ Այնպէս կ'երևար թէ բարեկարգութեան ալ կուսակից էր, բայց կը վախնար իր համոզումները հրապարակել յետադիմական ուժերու զօրանալուն պատճառաւ, որոնք վերջապէս իր տեղը գրաւելու համար հրաւիրեցին Յակոբոս Եպիսկ. Սերոբեանը, որուն հարազատ եղբայրը Ստեփան Սերոբեան պիտի ըլլար բողոքական հասարակութեան առաջին Ազգապետը։ 1839ի Փետր. 19ին բարեկարգութեան կուսակիցներէն ամէնէն գործօն և ազդեցիկ ղեկավարներէն Յովհաննէս Տէր Սահակեան և Սենեքերիմ Մինասեան կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը, իսկ Մարտին ալ Տէր Գէորգ քհնյ. Արծրունի Արմաշի վանքը կ'աքսորուին Պատրիարքարանի կողմէ. իսկ միսիոնարական բոլոր հրատարակութիւնք անխտիր կոնդակով մը արգիլեալ կը հռչակուին պաշտօնապէս։ Ստեփանոս Աղաւնի Նիկոմիդիոյ առաջնորդութիւնը կը ստանձնէ և կը քաշուի Արմաշ, ուր Տէր Գէորգ Արծրունի ամէն ազատութիւն կը վայելէ գործելու, մեծապէս ազդեցութիւն ձգելով վանականներուն վրայ, և յաճախ առիթը կ'ունենայ բարեկարգութեան մասին խորհրդակցելու նախկին Պատրիարքին հետ։ Տէր Սահակեան և Մինասեան ևս կը շարունակեն իրենց գաղափարները տարածել վանքէն ներս և վանքէն դուրս։ Ապրիլ 28ին Յակոբոս երկրորդ կոնդակով բացարձակապէս կ'արգիլէ որևէ յարաբերութիւն ունենալ Պորտի միսիոնարներուն հետ, անսաստողները դնելով անաթեմայի տակ։

1839ին Կ. Պոլսոյ մթնոլորտը.— Այս հալածանքի պատճառները թուելու առեն ի մէջ այլոց յաճախ յիշուած են ժամանակին տիրող ընդհանուր տգիտութիւնը, հայ կղերին մոլեռանդութիւնը, ամիրայական դասակարգին բռնաւորութիւնը, միսիոնարներու Հայց. Եկեղեցիի մասին տգիտութիւնը և զայն թերգնահատելու զօրաւոր միտումը, և աւետարանականութեան յարող կարգ մը հայերու անհարկի ջերմեռանդութիւնը։ Ասոնց բոլորն ալ շիտակ կրնան ըլլալ բայց հալածանքի իրական պատճառները ասոնցմէ աւելի խոր են։ Ամէն նոր գաղափար չի կրնար մէկէն ի մէկ տեղ գրաւել և ընդունուիլ առանց ընդդիմութեան։ Յետադիմական—պահպանողական ուժի հակառակութիւնը ոչ մէկ տեղ և ոչ մէկ ժամանակ անակնկալ մըն է։ ԺԹ. դարու սկիզբն իսկ հայերը կարծուածէն շատ աւելի լուսամիտ, մանաւանդ լուսատենչ, նորութիւններու և յառաջապէս բարեկարգու-

թեան տրամադիր կը գտնուէին։ Հայ տիրող կղերական եւ մտաւորական դասակարգին մէջ ալ եկեղեցական բարեկարգութեան գաղափարը շատ տարածուած էր. նոյնիսկ ամիրաներու մէջ ազատամիտ եւ աւետարանական ըմբռնումներու բարեկամ ազդեցիկ անհատներ անպակաս էին։ Պօրտի միսիոնարները պէտք է ըսել թէ անկեղծ բարեկամական ոգիով եկած էին, իսկ «Բարեպաշտից Միաբանութեան» անդամները Մայր Եկեղեցւոյն եւ անոր սրբութիւններուն հանդէպ անհուն սէր եւ յարգանք կը տածէին։ Եթէ արտաքին դրդիչներ եւ ազդակներ չմիջամտէին հայուն եկեղեցական ներքին գործերուն, բարեկարգութեան խնդիրը բոլորովին տարբեր կերպով կրնար լուծուիլ եւ հայ եկեղեցական կեանքը բոլորովին տարբեր կերպարանք պիտի պարզէր եւ մեր պատմութիւնը տարբեր պիտի ըլլար։ Այս արտաքին ուժերը, որ սկիզբէն իսկ ուշադրութեա՛մբ կը դիտէին հայերու մէջ երեւան եկած այս եկեղեցական նոր շարժումը, իրենց շահուն հակառակ գտան անոր շարունակութիւնը եւ չուշացան հրապարակ իջնել յայտնի կամ գաղտնի կերպով զայն սաղմին մէջ սպաննելու համար։

Օսմանեան կայսրութեան արքունիքին եւ Թուրք կառավարութեան տեւական քաղաքականութիւնն էր արգիլել օտար միջամտութիւնները իր ներքին գործերուն, իր կարողութեան սահմանին մէջ։ Իսկ ոգիով, ապրումով բանակալ եւ բացարձակ իշխանութեան վարժուած կառավարութիւն մը պիտի հակառակէր որեւէ ազատական—ժողովրդավարական շարժումի։ Պօրտի միսիոնարները, յեղափոխութենէ նոր դուրս ելած և թունդ հանրապետական ազգի մը զաւակները, հետեւաբար սկիզբէն մինչեւ վերջ ոչ բարեկամական աչքով նկատի առնուեցան Թուրք կառավարութեան կողմէ։ Փեթերսպուրկի ծարական կառավարութիւնը գրեթէ սուլթանական կառավարութեան չափ միապետական եւ հակառակ բոլոր ազատական գաղափարներու՝ իր շահուն հետ անհաշտ կը գտնէր կրօնական մարզին մէջ իսկ յառաջդիմական գաղափարներու եւ շարժումի տարածումը իրեն սահմանակից երկրի մը ժողովուրդներուն մէջ, մանաւանդ անոնցմէ ամենէն կորովի, գործունեայ եւ յառաջդիմական մէկուն՝ հայ ազգին մէջ, որ ստուար եւ ամփոփ թիւով իր նոր սահմաններուն մէջ ալ կը գտնուէր։ Իսկ ասկէ աւելի՝ ամերիկեան միսիոնարներու կողմէ յառաջ տարուող աւետարանական շարժումին մէջ ան կը տեսնէր անկլօ—սաքսոն մշակոյթի եւ մանաւանդ քաղաքականութեան ապագայ թափանցումի կարելիութիւնները, զոր չէր կրնար հանդարտ սրտով դիտել։ Ֆրանսական կառավարութիւնը նոյնքան մտահոգ իր քաղաքական շահերուն համար, չէր փափաքեր որ անկլօ—սաքսոն ազ-

դեցութիւնը որեւէ ձեւով եւ կերպով զօրանար այս երկիրներուն մէջ։ Իսկ Վատիկան, որ բոլոր քրիստոնէութիւնը Հռոմի աթոռին ենթարկելու փառասիրական երազը միշտ փայփայած է եւ մինչեւ հիմա ալ լքած չէ, իր ակար նկատած արեւելեան քրիստոնեայ ժողովուրդներուն մէջ զօրաւոր մրցակից մը երեւոյթը համակրանքով չէր որ պիտի դիմաւորէր։

Ահա այս արտաքին ազդակները միանալով շատ զօրաւոր յենակ մը հայթայթեցին հայ ազգին յետադիմական տարրին։ Ամիրաները որոնք կ'իշխէին Պատրիարքարանի վրայ, իրենց հրահանգը կը ստանային Սուլթան Մահմուտէն, որ իր կարգին կը ներշնչուէր Զարի դեսպանէն։ Սա վերջինը, Պութենեֆ անուն, առանց վերապահութեան յայտնեց Պորտի միսիոնարներուն թէ իր տէրը, Նորին Վեհափառութիւն Զարը, երբեք չպիտի թողուր որ աւետարանականութիւնը մուտք գործէր Թուրքիա։ Տէրոյենց Պատուելի, իսկական անունով Յովհաննէս Զամուրճեան, այդ ատենուան յետադիմական շարժումին գաղափարախօսը եւ հակաւետարանական ուժի ամէնէն յայտնի ղեկավարներէն մէկը, միշտ կը ներշնչուէր վատիկանեան աղբիւրներէ եւ կաթոլիկ գրականութենէ։ Իսկ միւս կողմէ Սուլթանի կառավարութեան մօտ Միացեալ Նահանգաց դիւանագիտական ներկայացուցիչը երբեք չէր քաջալերեր միսիոնարները, յայտնելով թէ Թուրքիոյ հետ իր երկրին կնքած դաշինքը ոչ մէկ իրաւական դիւրութիւն կու տար ի նպաստ միսիոնարական գործերու միջամտութեան։ Այդ ժամանակներ Կ. Պոլիս գտնուող Ամերիկեան Եպիսկոպոսական Եկեղեցիի պատկանող բարձրաստիճան եկեղեցական մը Bishop Horatio Southgate բացէն իր հակակրանքը կը յայտնէր աւետարանական շարժումին դէմ, դատապարտելով բարեկարգութեան կուսակիցները իբր պատժի արժանի ըմբոստներ իրենց եկեղեցական իշխանութեան դէմ, եւ իր ազդեցութիւնը կը բանեցնէր իրեն հասնելի բոլոր շրջանակներու վրայ։ Բողոքական նկատուած երկիրներու մեծամասնութեան դեսպաններն ալ այդ ատեն կաթոլիկ ըլլալով չէին հետաքրքրուեր Հայց. Եկեղեցիի բարեկարգութեան կուսակիցներուն պաշտպանութեան հարցով։ Ներկայ տրուած պայմաններուն տակ շատ մը բարեկարգութեան բարեկամներն ալ փոխեցին իրենց ուղղութիւնը, եւ աւելի ջանադիր եղան իրենց դիրքը պահելու։ Առաջին հալածանքը շղթայազերծող Յակոբոս Պատրիարքն իսկ պատրիարքութենէ հրաժարելէ առաջ յայտարարած է թէ ինք հակառակ էր հալածանքի եւ բարեկամ «Բարեպաշտներու», բայց ամիրաները իրեն կը պարտադրէին խիստ վերաբերիլ անոնց հետ։ Մթնոլորտը ելեքտրականացած էր և որոշումը անխուսափե-

էր։ Բարենկամ միսիոնարներ եւ Բարեպաշտից Միաբանութեան անդամները «հերետիկոս», իսկ Հայց. Եկեղեցին «կռապաշտ» կոչուեցան երկու հակառակորդ տարրերու ծայրայեղներու կողմէ, հակառակ քրիստոնէական ոգիի պահանջին։

1839. Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտի Թագաւորութիւնը.— Սուլթան Մահմուտ Բ. շատ խիստ հրովարտակ մը ստորագրած էր բոլոր ամերիկեան միսիոնարները արտաքսելու և աւետարանական գործը խափանելու համար։ Բայց նա գործադրութեան չդրուած Յուլիս 1ին մեռաւ եւ իրեն յաջորդեց Ապտիւլ Մէճիտ։ Հալածանքը դադրեցաւ պահ մը, որսորդները ետ դարձան։ Ապտիւլ Մէճիտ թելադրութեամբ անգլիական դեսպանատունէն կը հրահանգէ Պատրիարքարանին խղճի յատուկ խնդիրներու մէջ թոյլատու գըտնուիլ։

1840. Պէպէքի ճեմարանը.— 1837ին փակուած Բերայի Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանը, Ամերիկացիք կը վերաբանան Պէպէք, Կ. Պոլիս, Տր. Սայրըս Համլինի տնօրէնութեամբ։ Հաստատութիւնս իր մօտ քառորդ դարու կեանքին միջոցին արտադրած է առաջին եւ նոյնիսկ երկրորդ սերունդի աւետարանական գործիչներու մեծամասնութիւնը։

1844. Մատթէոս Եպիսկ. Զուհաճեանի Պատրիարքութիւնը.— Յակոբոս Եպիսկոպոսին իբր Պատրիարք դարձեալ 1840 Սեպտեմբերին յաջորդած էր Անթիմոս Աղուանի Արքեպս. բայց ատելութիւնը անգամ մը սերմանուած էր, միտքերը նախապաշարուած, ժողովուրդին կրօնական զգացումը գերագրգռուած, եւ արտաքին դրդումներ անպակաս էին։ Հետեւաբար կարճատեւ դադարէ մը եւ Աղուանի Պատրիարքի վերջնականօրէն ասպարէզէն քաշուելէն ետքը 1841 Հոկտեմբերին հալածանքը նորէն ծայր կուտայ։ Բայց ամիրաները վերջապէս իրենց ծրագրին համար յարմարագոյն անձը կը գտնեն յանձին նախկին Պրուսայի առաջնորդ Մատթէոս Եպիսկ. Զուհաճեանի, որ պաշտօնը կը ստանձնէ 1844 Յուլիս 29ին։

1844ին Աւետարանականաց գործին պատկերը.— Պորտի Առաքելութեան Հայկական Դաշտին սահմաններուն մէջ Կ. Պոլիս, Պրուսա, Իզմիր, Տրապիզոն, Կարին միսիոնարական կայաններ են։ Իսկ Սուրիոյ դաշտին մէջ Պէյրութի եւ Հալէպի միսիոնարները հիւսիսային Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ հայերուն հետ արդիւնաւոր շփումներ կ'ունենան։ Կ. Պոլիս, Իզմիր եւ Պրուսա կան մանչերու

եւ աղջկանց դպրոցներ։ Պորտի մամուլը որ 1822էն ի վեր կը գործէր Մալթա, 1833ին կը փոխադրուի Թուրքիա, արաբական բաժինը՝ Պէյրութ, եւ հայկական բաժինը Իզմիր, ուր 1839ին սկսած է հրատարակուիլ «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» անուն ամսաթերթը, գիտական եւ կրօնաբարոյական բովանդակութեամբ, մեծ մասամբ անգլերէնէ թարգմանութիւն։ Սա Իզմիր հրատարակուող առաջին հայերէն թերթն է եւ բոլոր Թուրքիոյ մէջ սակաւաթիւ առաջիններէն մէկը, բաւական կոկիկ եւ մաքուր արեւմտահայերէնով։ Թարգմանիչն է Սարգիս վարդապետ Յովհաննէսեան*։ Միսիոնարական մամուլը, Իզմիր, 1840ին վեց միլիոն եւ 1841ին հինգ միլիոն էջ հայերէն եւ հայատառ թրքերէն Ս. Գիրք, մեծ մասամբ կրօնական գիրքեր, գրքոյկներ, թերթիկներ, եւն. կը տպէ, որոնք Խարբերդէն մինչեւ Թիֆլիս կը տարածուին։ Իսկ Բարեպաշտից Միաբանութեան անդամները մեծ գործունէութիւն ցոյց կուտան, Կ. Պոլսոյ թաղերուն եւ Կ. Պոլսէն դուրս գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ աւետարանչական այցեր եւ պտոյտներ կը կատարեն. կը շրջին Անատոլուի կեդրոնները մինչեւ Տրապիզոն, Մարմարա ծովուն հարաւային սահմանները, Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ Սելանիկ, Էտիրնէ, Փիլիպպէ, Ռոտոսթօյ, Վառնա քաղաքները։

1846. Արտաքսում՝ Բարեկարգութեան կուսակիցներուն.— Մատթէոս Պատրիարք երբ երկրորդ անգամ իր պաշտօնավարութիւնը կը սկսի, մեթոտիկ ջանքեր կը թափէ աւետարանական շարժումը կասեցնելու համար։ Նախ կը զգուշացնէ միսիոնարները որ այնքան մեծ թափով չգործեն եւ ուշադրութիւն չգրաւեն, եւ ապա կ՚ազդարարէ անոնց որ հեռանան հայերու մէջէն եւ մեկնին իրենց հայրենիքը։ Անոնք անշուշտ անպատասխանի կը մնան։ Ամիրաներու տուները կրօնական խորհրդակցական հաւաքոյթներ կը կատարուին երկու հոսանքներու կուսակիցներու մասնակցութեամբ։ Քիչ ետք ասոնք կը վերածուին հրապարակային վիճաբանական ժողովներու։ Ասոնց նպատակն է աւետարանականները համոզել իրենց սխալներուն մասին։ Միեւնոյն ատեն պատրիարքարանի կողմէ կը հրատարակուին կրօնական վարդապետական գրքոյկներ՝ հայերը լուսաւորելու եւ բողոքական փրոփականտի դէմ պաշտպանելու համար։ Աւետարանականներ իրենց կարգին գրքոյկներով կը պատասխանեն այս հրատարակութեանց։ Տերոյենց մեծ գործունէութիւն ցոյց կուտայ այս բոլորին մէջ. Մատթէոս պատրիարք

* Այս Սարգիս վարդապետ թարգմանած է նաեւ Տ՚Օպրնյէի հեղինակութեամբ ԺԶ. Դարու Բարեկարգութեան Պատմութիւնը։

ալ թափին կ'ունենայ հրատարակութեանց մէջ. «Բարի Մարդ և Բարի Քրիստոնեայ» Մատթէոսի գրչէն ելած է։ Այս բոլորը մէկ արդիւնք կ'ունենան. Աւետարանական գաղափարներու տարածում և խորացում։ Մատթէոս ճարահատ կը դիմէ խիստ միջոցներու։ 1846 Յունուար 13ին Տ. Վրթանէս Քհնյ. Եզնակեան «իբր որդի սատանայի և մատնիչ Քրիստոսի» կ'արտաքսուի եկեղեցիէն հրապարակաւ, առաջինը ըլլալով Աւետարանականներուն: Ամսուան վերջը աւետարանականները Պատրիարքարան կը հրաւիրուին որոնցմէ կը պահանջուի լքել աւետարանական սկզբունքները, և ստորագրել Մատթէոսին խմբագրած մէկ նոր դաւանագիրը և յայտարարել բողոքականութիւնը իբր հերետիկոսութիւն։ Աւետարանականները այս կը նկատեն Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ ոգիին և կանոնին հակառակ գործ. Փետրուար 7ին Պատրիարքը նոր խիստ կոնդակ մը կը հրատարակէ աւետարանականներու դէմ, որոնք Փետրուար 3ին գրաւոր պատասխան մը վիմատիպ կը հրատարակեն և ժողովուրդին մէջ կը ցրուեն։ Փետրուարի կէսին Մատթէոսեան դաւանագիրը կը հրատարակուի։ Այս բոլորի միջոցին հալածանքը անխնայ իր բոլոր խստութեամբը կը շարունակուի։ Աւետարանականները Եպարքոս Րէշիտ Փաշայի և ապա Մարտին, Սուլթանին և Բրիտանական, Պրուսիական, Ամերիկեան դեսպաններուն դիմումներ կը կատարեն պաշտպանութեան համար։ Մարտ 12ին Րէշիտ փաշա Պատրիարքը իր քովը կը հրաւիրէ և զօրաւոր կերպով կ'ազդարարէ ա'լ չհետեւիլ ներկայ ընթացքին։ Պատրիարքը կը ստիպուի յաջորդ Կիրակին բեմէն ծանուցանել թէ «Թուրքիոյ մէջ կրօնքը ազատ է»։ Մինչև հիմա ամէն Կիրակի հրապարակաւ բեմէն անուններ տալով կ'արտաքսուէին յայտնի աւետարանականները, որոնց թիւը Փետրուարի կէսէն մինչև Մարտի կէսը 30ի կը հասնի։ Եւ վերջապէս նոյն տարուան Յունիս 21ին, Էջմիածնի տօնին օրը, նոր կոնդակով մը անխտիր բոլոր բողոքականներ յաւիտենապէս կ'արտաքսուին եկեղեցիէն եւ տեւական անաթեմայի (նզովք) տակ կը դրուին. Մատթէոս նաև կը հրահանգէ ամէն տարի նոյն օրը ամէն եկեղեցիի բեմէն կարդալ նոյն կոնդակը։

1846 Յուլիս 1ին Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցին կը հաստատուի.— Աւետարանականները համբերութեամբ կրեցին Մատթէոսեան հալածանքի բոլոր ծանրութիւնը և ճաշակեցին նախատինքներու դառնութիւնը, առանց իրենց մտքէն անցընելու զատուիլ Մայր եկեղեցիէն, որուն մէջ մնալ կարելի կը խորհէին Նիկիական Հանգանակին հաւատարմութիւնը բաւական համարելով և

երկրորդական խնդիրներու մէջ խիղճի ազատութիւնը իրենց իրաւունքը նկատելով: Բայց անկէ մ'առջև գտնուեցան երբ կը հրատարակուի արտաքսման կոնդակը, որ կ'ըլլայ անմիջական և էական պատճառը ուրոյն եկեղեցիի կազմութեան, Բարեկարգութեան կուսակիցներէն 40 հոգի՝ 37 այր և 3 կին, կը հաւաքուին Մր. Տուայթի տունը. հոն կը կատարեն իրենց առաջին պաշտամունքը, կը կարդացուի 12 յօդուածներէ բաղկացեալ հաւատոյ հանգանակը, կը կատարուի պաշտօնէութեան ընտրութիւնը. Աբրահամ Խաչատուրեան կամ Իւթիւճեան կ'ըլլայ առաջին հոգեւոր հովիւ նոր եկեղեցիին, որ անդամներու համաձայնութեամբ կը կոչուի Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի, նշանակալից յորջորջում մը՝ որ շատ լաւ կը ցոլացնէ անդամներուն ոգին և եկեղեցական ուղղութիւնը:

1850 Նոյեմբեր 27ին Բողոքականներ կրօնական անջատ հասարակութիւն կը կազմեն: 1847, Մայիս 17ին աւետարանականները ոստիկանութեան նախարարութեան գրասենեակը կը հրաւիրուին, ուր իրենց կը յայտնուի թէ յետ այսու իրաւասու են իրենց խանութները բանալու և շուկայի գործերով զբաղելու, և թէ իբր բողոքականներ պետական պաշտպանութիւնը պիտի վայելեն իրենց կրօնական և քաղաքային բոլոր գործերը ազատօրէն վարելու համար: Այս յայտարարութիւնը գրաւոր կերպով ալ կը յանձնուի անոնց: 1847, Նոյեմ. 15ին ալ կայսերական հրովարտակով Թուրքիոյ բողոքականները զատ համայնք կը ճանչցուին, և իրաւասութիւն կը ստանան փոխանորդ մը ունենալու, որ ամէն տարի պիտի ընտրուի, գործակատարի սահմանափակ իրաւասութեամբ. իր գրասենեակը պիտի ունենայ ոստիկանական նախարարութեան մօտ, իսկ հասարակութեան բոլոր քաղաքային գործերուն համար ուղղակի պատասխանատուն պիտի ըլլայ Իզզէթ փաշա, օրուան ոստիկանական նախարարը: 1850 Նոյեմբեր 27ին նոր հրովարտակով մը բողոքական հասարակութիւնը իրաւասութիւն կը ստանայ ունենալու իր Ազգապետը, որուն պարտականութիւնն է պահել բոլոր ծնունդներու եւ մահերու արձանագրութիւնները, եւ ստորագրել ու կնքել անձագրի, պսակի և հասարակութեան վերաբերեալ քաղաքային (civil) ամէն տեսակ գործերու մասին աղերսագիրները՝ Բարձրագոյն Դրան (Օսմ. կառավարութիւն) ներկայացնելէ առաջ: Նոյն տարուան Դեկտեմբեր 13ին Ստեփան Սերովբեան, որ արդէն 1847էն ի վեր իբր փոխանորդ կը ծառայէր, պաշտօնապէս կ'ընտրուի առաջին Ազգապետ բողոքական հասարակութեան:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՅԱՌԱՋՈՒՄ ԵՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

1846 — 1915

Աւետարանական գործը Հայերու մէջ երկու զուգընթաց գիծերու վրայէն յառաջդիմած է շատ կանուխէն սկսեալ — միսիոնարական եւ հայկական։ Ամերիկեան Պորտ Ընկերութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ԺԹ. դարուն քսանական թուականներուն սկիզբը իր առաքելութիւնը հաստատելէ ետք իրարու ետեւէ այս ընդարձակ տարածութեամբ երկիրները հետեւեալ դաշտերու բաժնեց.— 1) Սուրիական դաշտ, որ կը բովանդակէր Հալէպէն մինչեւ Երուսաղէմ տարածուող արաբախօս շրջանները, 2) Նեստորական դաշտ, որ ներկայ հիւսիսային Իրաքի, Պարսկաստանի մէջ Յակոբիկեան եւ Նեստորական Ասորիներէ եւ Հայերէ բնակեալ շրջաններէ կը բաղկանար, 3) Յունական դաշտ որ Յունաստանի եւ Եգէականի կղզիները կը պարունակէր, 4) Հայկական դաշտ որ կը տարածուէր Կովկասեան Կարսէն մինչեւ Սուրիական Անտիոք եւ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ Էտիրնէէն մինչեւ Պարսկաստան։ Այս կեդրոնները ուր միսիոնարներ մնայուն կերպով կը հաստատուէին՝ կը կոչուէին կայան, իսկ անոնց դրացի եւ ենթակայ տեղեր, ուր աւետարանական գործ մը սկսած էր, կ'ըլլային ենթակայան։ Ամէն դաշտի միսիոնարութիւնը կազմակերպեալ միաւոր մը կը կազմէր, եւ կ'ունենար իր հերթական կանոնաւոր ժողովները. իսկ տարին անգամ մը բոլոր դաշտերու պատուիրակներու մասնակցութեամբ տեղի կ'ունենար Մերձաւոր Արեւելքի Առաքելութեան տարեկան ժողովը։

1831. Ամերիկեան Պորտը Հայկական Դաշտի մէջ իր առաքելութեան սկսաւ այս տարին երբ Մր. Կուտէլը ղրկեց Կ. Պոլիս մասնաւորապէս Հայերու մէջ գործելու համար։ Շուտով իրարու ետեւէ գրաւուեցան Պոլսոյ շրջակայ կարգ մը քաղաքներ։ 1835ին Տրապիզոն եւ 1839ին ալ Կարին (Էրզրում) միսիոնարական կայաններ եղան։ Կիլիկիոյ մէջ 1847ին առաջին գրաւեալ քաղաքը եղաւ Անթէպ, 1850ին յիսուն կեդրոններու մէջ միսիոնարներ կը գործէին արդէն։ 1851ին Մարզուան, Թոքաթ, Ամասիա, Կեսարիա

միսիոնարական կայաններ էին։ 1855ին ալ Խարբերդ, Արաբկիր, Սվազ, Պիթլիս և Վան քաղաքներու մէջ աւետարանական գործը սկսած էր։

1856. Հայկական դաշտը երկուքի կը բաժնուի: Կիլիկիոյ մէջ Աւետարանականութիւնը շատ արագ տարածում և զարգացում ցոյց տուաւ։ Մի քանի տարի չանցած Անթէպի, Մարաշի և շրջակայ աւաններու մէջ աւետարանականներու թիւը աւելի էր քան բոլոր դաշտին մնացեալ մասին մէջ եղածը։ Այնպէս որ միսիոնարներ յարմար տեսան դաշտը երկուքի բաժնել, և յառաջ եկան Հիւսիսային և Հարաւային Առաքելութեանց Հայկական դաշտերը, իբր սահմանագիծ ընդունելով 38' հիւսիսային լայնութեան աստիճանը։

1860. Առաքելութեան երրորդ դաշտին գոյառումը: Անատոլուի, Փոքր Հայքի և Կիլիկիոյ մէջ միսիոնարներ շատ աւելի մեծ յաջողութիւն ունեցան քան Կ. Պոլիս և անոր շրջակայքը և Մեծ Հայքի գաւառները։ Խարբերդ կեդրոն ըլլալով բազմաթիւ հայաբնակ գիւղերու, աւաններու և քաղաքներու մէջ աւետարանականութիւնը ծաղկեցաւ և խորապէս հաստատուեցաւ։ Գործին այնքան ընդարձակումը պատճառ եղաւ որ այս անգամ հիւսիսային դաշտը երկուքի բաժնուի։ Ասոր իբր արդիւնք ըլլալով յառաջ եկան Արեւմտեան Թուրքիոյ, Արեւելեան Թուրքիոյ և Կեդրոնական Թուրքիոյ Առաքելութեանց դաշտերը որոնք այս անուններով ալ շարունակեցին մինչև 1921։

Պորտի ամէնէն զօրաւոր և ընդարձակ միսիոնարական գործը սկիզբէն մինչեւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը Թուրքիոյ մէջ, և այդ երկրին մէջ ալ Հայերու մէջ եղած էր։ Աւելի լաւ գաղափար մը տալու համար կը ներկայացնենք հետեւեալ թիւերը.—

	1850	1860	1867	1895	1914
Դաշտ	1	3	3	3	3
Կայան	7	23	22	14 (268 ենթկ.)	15
Միսիոնար	18	100	83	113	146

1890ին Պորտ Ընկերութիւնը իր մարդկային և նիւթական դրամական ոյժին մէկ երրորդը Մերձաւոր Արեւելքի Առաքելութեան դաշտերուն մէջ կը վատնէր, որոնց համար 1819էն մինչև 1896 տրամադրած էր 700 միսիոնար և ծախսած էր 7,000,000 տոլար։ 1896ին Պորտը 1,500,000 տոլար արժողութեամբ կալուածներ ունէր, իսկ 1914ին Պորտի բոլոր ծախսածը 20 միլիոնի և կալուածներուն փոխարժէքը 2 միլիոնի բարձրացած էր։

Միսիոնարական գործունէութեան մարզեր: *Պորտի Ներկայացուցիչներուն գլխաւոր գործը թէպէտ հոգեւոր և աւետարանչական էր, բայց իրենց գործունէութիւնը միայն անոր մէջ չսահմանափակեցին։ Անոնք շատ կարեւոր և մեծ ծառայութիւններ մատուցին նաև կրթական, հրատարակչական, առողջապահական և 80ական թուականներէն սկսեալ ալ խնամատարական մարզերու մէջ։*

Ա. Կրթական.—

Ամէն մէկ միսիոնար ոչ միայն հոգեւոր քարոզիչ մըն էր, այլ նաև ուսուցիչ մը որ կը դասաւանդէր կրօնական նիւթերէ զատ նաև գիտական, լեզուական և պատմական առարկաներ իր տան մէջ, այնպէս որ միսիոնարական դպրոցը միսիոնարական բեմին հետ սկիզբէն զուգընթաց քալած է։ Այս կրթական գործը շարունակուեցաւ մասնաւոր դպրոցներու մէջ։

Մանչերու դպրոցներ

1834. Բերայի Բարձրագոյն Վարժարանը *որ նոյն տարուան Նոյեմբեր 27էն մինչև 1936ի Դեկտեմբերը կը շարունակէ։ Տնօրէնն էր Յովհաննէս Տէր Սահակեան։ Ուսուցման նիւթերն էին արեւելեան և արեւմտեան լեզուներ, թուագիտութիւն, տոմարակալութիւն, աշխարհագրութիւն, կենդանաբանութիւն, բնագիտութիւն, աստղագիտութիւն և աստուածաբանութիւն։*

1840. Պեպէքի Ճեմարան: *Նոյեմբերին կը բացուի իբր շարունակութիւնը նախկին Բերայի Վարժարանին, աւելի ճոխ ուսումնական ծրագրով, տնօրէնութեամբ Տր. Համլինի։ Կը տեւէ մօտ քառորդ դար։*

1854. Կիլիկիոյ Ճեմարան *հաստատուած Անթէպ և տասը տարի ետք փոխադրուած Մարաշ, ուր շարունակած է մինչև 1872։*

1860. Խարբերդի Ճեմարան: *Այս 1854ին նախ հաստատուած էր Թոգաթ, ուր 1859ի հրդեհի զոհ կ'ըլլայ անոր շէնքը, և դպրոցը կը փոխադրուի Խարբերդ և մօտ քառորդ դար կը շարունակէ։*

1865. Մարզուանի Ճեմարան *որ շարունակութիւնն է Պէպէքի դպրոցին։ Քսան տարուայ կեանք կ'ունենայ։*

Այս Ճեմարաններէն կը ծնին շարք մը աստուածաբանական դպրոցներ և գոլէճներ, կրօնական և գիտական ճիւղերու զատ դպրոցներու վերածուելով։

1863. Ռոպերթ Գոլէճ, *Կ. Պոլիս. հիմնադիր՝ Տր. Համլին։*

1866. Սուրիոյ Բողոքական Գոլէճ (S. P. C.) *Պէյրութի մէջ, որ Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք եղաւ* Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանը:

1874. Կ. Թ. Գոլէճ, Անթէպ: *1876ին Գոլէճի բաժինը սկսաւ. Հիմնադիր Տր. Թրոպրիճ և Փրոֆ. Ա. Պէզճեան։*

1878. Արմենիա Գոլէճ, Խարբերդ. *մի քանի տարիներ ետքը կոչուեցաւ* Եփրատ Գոլէճ: *Հիմնադիր Տր. Հուիլըր։*

1888. Ս. Պօղոսի անուան հաստատութիւն *կամ* Տարսոնի Գոլէճ. *Հիմնադիր Յ. Ճէնանեան։*

1886. Անատոլիա Գոլէճ, Մարզուան. *Հիմնադիր Տր. Թրէյսի և Փրոֆ. Յ. Թումաեան։*

1891. Միջազգային Գոլէճ, Իզմիր. *Հիմնադիր Մէքլախլէն։*

1893. Ճենանեան Գոլէճ, Գոնիա. *Հիմնադիր Վեր. Յ. Ճենանեան։*

Այս կրթական հաստատութիւնները մօտ 2500 *հայ շրջանաւարտներ տուած են* 1840—1915*ի միջոցին։*

Առանցմէ զատ միջնակարգ շարք մը միսիոնարական դպրոցներ կային՝ Հաճըն, Թալաս, Սեբաստիա, Վան և այլ վայրեր։

Աղջկանց վարժարաններ

1832. *Առաջին աղջկանց դպրոցը, Կ. Պոլիս, Կուտէլի կողմէ: Յոյն Պատրիարքարանը արգիլած ըլլալով յոյն աղջիկներուն հաճախել՝ հայուհիներ միայն կ'օգտուէին։* 1835*ին ասիկա կանոնաւոր դպրոց կ'ըլլայ։*

1836. *Աղջկանց դպրոց մը կը բացուի Իզմիր։*

1845. *Միսիոնարական առաջին աղջկանց գիշերօթիկ վարժարանը հայուհեաց համար, Բերա. Հիմնադիր Միս Լաուէլ։*

1860. *Կիլիկիոյ մէջ առաջին աղջկանց գիշերօթիկ վարժարանը, Այնթէպ. Հիմնադիր Օր. Մայտա Փրաքթըր։* 1852*ին Տիկ. Շնայտըր իր տան մէջ աղջկանց դպրոց մը կը բանայ.* 1859*ին Փրաքթըր զայն կը վերածէ կանոնաւոր դպրոցի և ապա գիշերօթիկ* Սեմինէրիի:

1866. *Աղջկանց գիշերօթիկ դպրոց, Բիթլիս.* Ely sister.

1868. *Մարզուանի մէջ աղջկանց գիշերօթիկ վարժարան։*

1871 *Աղջկանց գիշերօթիկ դպրոց, Սկիւտար, որ* 1890*ին եղաւ* Գոնսթանթինոփլ Գոլէճ:

1874. Հայուհեաց Վարժարան, *Նիկոմիդիա, որ նախ Պարտիզակ և ապա* 1886*ին Ադափազար փոխադրուեցաւ։*

1880. Եփրատ Աղջկանց Գոլէճ, Խարբերդ. *իբր անբաժան մէկ մասը Եփրատ Գոլէճի։ Խարբերդի առաջին աղջկանց դպրոցը սկսած էր* 1858*ին ծանօթ* Աղջկանց Ճեմարան *անունով, որ* 1865*ին գիշերօթիկ վարժարանի և ապա գոլէճի կը վերածուի։*

1881. Աղջկանց Գոլէճական Հաստատութիւն, Իզմիր. Collegiate Institute for Girls.

1886. Կ. Թ. Գոլէճ Աղջկանց. Մարաշ:

1895*ին քսան աղջկանց գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարան-*

նէր կային՝ 1200 գիշերօթիկներով բացի ցերեկուայ աշակերտներէ։

1910ին՝ Ամերիկեան միսիոնարներու կողմէ հիմնուած կամ անոր հսկողութեան ենթակայ մանչերու և աղջիկներու յատուկ 8 գոլէճ և 41 գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարաններ կային Պորտի Մերձաւոր Արևելքի գաւառներուն մէջ։ Վանի միսիոնարական դպրոցը գոլէճի վերածելու 1913ին սկսած ձեռնարկը՝ որ շատ յաջողութեամբ կը զարգանար՝ շուտով իրականութիւն պիտի դառնար եթէ 1914ի դէպքերը չպատահէին։ Սեբաստիոյ կրթական հաստատութիւնը գրեթէ գոլէճի աստիճանով ուսուցչանոց մ՚էր։ Այս հաստատութիւնները թէպէտ երկրին բոլոր բնակիչներուն համար բաց էին, բայց անոնցմէ ամենէն շատ օգտուողները հայեր եղած են։

1867. Աստուածաբանական ճեմարան 4 *հատ* 99 *աշակերտներով։*
Աղջկանց Սեմինէրի 4 *հատ՝* 144 *աշակերտուհիներով։*

1874ին Պորտի կրթական յատկացումը այս կրթական բարձրագոյն հաստատութեանց համար եղած է 50397 *տոլար որ Մերձ. Արևելքի Առաքելութեան տարեկան պիւտճէին* 1/3*ը կը կազմէ։*

Բ. Ամերիկեան Գործի բժիշկ միսիոնարներու *ծառայութիւնները այս երկրին անմոռանալի են։ Անոնք շատ կանուխէն տեսնելով ժողովուրդներու առողջապահական տխուր վիճակը բժշկութեամբ զբաղելով հանդերձ բժշկական դասընթացքներ բացած են իրենց անհատական նախաձեռնութեամբ։ Տոքթ. Ուէսթ Սեբաստիոյ մէջ, իսկ Տոքթ. Նորիս՝ Անթէպի մէջ յիսունական թուականներէն սկսեալ շատ մը բժիշկներ հասցուցած են։ Տոքթ. Ա. Ալթունեան, Հալէպի Սեբաստացի հանրածանօթ մեծ վիրաբուժը, կը յայտնէ թէ միայն Ալթունեան ընտանիքէն 15 բժիշկներ ելած են, և ինք բժշկական առաջին ուսումը ստացած է Տոքթ. Ուէսթէն։ Կիլիկիոյ դաշտին մէջ, Բէսապ, Պիթիաս, Քիլիս, Անթէպ, Հէքիմեան մականունանալ շատ մը ընտանիքներու նախահայրերը միսիոնարներու աշակերտած* հէքիմներ *եղած են։ Պէյրութի Ամերիկեան Բժշկական Դպրոցը ամբողջ Մերձաւոր Արևելքի համար օրհնութիւն եղած է։ Անթէպի Գոլէճին բժշկական դպրոցը հազիւ իր տասնեակ մը տարիներու գոյութեան շրջանին Ալթունեանի, Ս. Գաբրիէլեանի, Ա. Նազգաշեանի նման կարող բժիշկներ արտադրած է։ Թուրքիոյ զանազան քաղաքները հաստատուած ամերիկեան հիւանդանոցները և անոնց անձնուէր բժիշկները բոլոր ժողովուրդներու երախտագիտութեան արժանացած են։ Մարզուանի Տոքթ. Մարտինը, Գոնիայի Տոքթ. Տատը, Անթէպի Տոքթ. Շէփըրտը, Ատանայի Տոքթ. Հաադը, յիշելու համար շատերէն մի քանի հատը միայն, բոլորին սէրը գրաւած և անոնց սիրտին մէջ անջինջ յուշեր խնկելի յիշատակներ թողած են։ 1908ին*

ամերիկեան 7 հիւանդանոցներ և դարմանատուններ կային։ 1850էն սկսեալ Պօրտի առողջապահական սպասարկութիւնը մեծապէս բարւոքած էր երկրին առողջական պայմանները։

Գ. Պօրտի խնամատարական ծառայութիւնը: Նախկին Օսմանեան Կառավարութեան սահմաններուն մէջ անխտիր բոլոր բնակչութեանց կեանքը անապահով էր։ Կազմակերպեալ աւազակախումբերու չահատակութիւնները, գողերայի և ժանտախտի նման յաճախ երեւան եկող համաճարակներու աւերները, քաղաքական տագնապները և պատերազմի սարսափները, այլեւայլ պատճառներով չատ անգամ յառաջ եկող սովը՝ բոլոր ժողովուրդներու ընդհանրապէս և քրիստոնեաներու մասնաւորապէս ֆիզիքական և տնտեսական կեանքը վտանգի կ'ենթարկէին։ Իսկ ԺԹ դարու վերջին քառորդին՝ մանաւանդ 1894էն 1896ին և ապա 1909ին պատահող հայկական ջարդերը անտանելի կը դարձնէին հայոց կեանքը՝ տնտեսապէս քայքայելով զանոնք, մեծապէս աւելցնելով կարօտեալներու, որբերու և որբեւայրիներու թիւը անոնց մէջ։ Այս պայմաններու տակ ամերիկեան միսիոնարներ մարդկային պարտականութիւն սեպեցին քրիստոնեայ աշխարհի և բարեսիրական կազմակերպութեանց ուշադրութիւնը հրաւիրել այս թշուառութեանց վրայ և անոնց նիւթական օժանդակութիւնը ապահովել։ Պօրտի Առաքելութիւնը ոչ միայն ուրիշները դրդեց օգնութիւն հասցնելու, այլ իր միջոցներով ալ իր բաժինը բերաւ։ 80ական թուականներու սովին առթիւ 31000 տոլար յատկացուց ամէն ազգէ բոլոր սովեալներուն։ Իսկ 95—96ի ջարդերուն պատճառաւ աղէտեալներուն և կարօտեալներուն 500,000 տոլար ծախսեց, Կարմիր Խաչի նպաստէն զատ։ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի միջոցին՝ հայ ժողովուրդին զանգուածային տարագրութեան և բնաջնջումի տարիներուն՝ Թուրքիա մնացող Պօրտի միսիոնարները իրենց կարելին ըրին նպաստ հասցնելու ուր որ կրնային։ Անցեալ դարու 80ական և մանաւանդ 90ական թուականներէն սկսեալ տարբեր ազգերէ և ամերիկեան տարբեր բողոքական կազմակերպութեանց խնամատարական ծառայութիւններէն զատ Ամերիկեան Պօրտը ուղղակի և անուղղակի միջոցներով գործող մեծագոյն ազդակներէն մէկը եղաւ հայ թշուառութիւնը ամոքելու համար։

Դ. 1822. Պօրտի հրատարակչական գործը: Պօրտի Մերձաւոր Արեւելքի Առաքելութիւնը սկիզբէն ունեցաւ հրատարակչական ընդարձակ գործունէութիւն։ 1822ին Մալթա հաստատուած իր տպարանի միջոցաւ՝ նոյն թուականէն սկսեալ միջերկրականեան լեզուներով առատ գրականութիւն արտադրած է։ Մալթայի մամուլը 11 տարի-

ներու միջոցին հրատարակած է 350,000 գիրքեր և գրքոյկներ կամ 21 միլիոն էջ յունարէն, իտալերէն, հայերէն, հայատառ թուրքերէն և ուրիշ լեզուներով։

1833ին Ամերիկեան մամուլի հայերէնի եւ յունարէնի ճիւղը Իզմիր և արաբերէնի ճիւղը Պէյրութ կը փոխադրուի։

1839 Իզմիրի առաջին հայերէն թերթը կը սկսի հրատարակուիլ իբր ամսաթերթ, Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց անունով, եօթը տարի կը շարունակէ մինչև 1854ի վերջը բայց ընդհատումով։

1855էն սկսեալ «Աւետաբեր եւ Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» զոյգ անունով և առեն մը ետքը միայն «Աւետաբեր» անունով անընդհատ կը շարունակէ։ «Աւետաբեր» 1867էն սկսաւ հրատարակուիլ նաև հայատառ թրքերէնով, իսկ 1877էն սկսեալ սկսաւ լոյս տեսնել «Աւետաբեր Մանկանց»ը։ 1882ին Աւետաբեր կը հրատարակուէր հետևեալ թիւերով. հայերէն շաբաթաթերթը՝ 900 օրինակ, հայերէն ամսաթերթը՝ 900 օրինակ, հայատառ թրքերէն շաբաթաթերթը՝ 800 օրինակ, հայատառ թրքերէն ամսաթերթը՝ 900 օրինակ։ Հայերէն «Աւետաբեր»ները լեզուի եւ բովանդակութեան տեսակէտէն տեւական զարգացում ցոյց տուած են։ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն ետքը Պորտը հրատարակած է մանկանց թերթ մը, «Հայ Պատանի», երկու տարուան համար միայն։

Պորտի հրատարակչական գործին ծաւալը ցոյց տալու համար կը բաւէ մի քանի թիւեր ցոյց տալ։

1840ին Իզմիրի տպարանը տպած է վեց միլիոն էջ՝ հայերէն և հայատառ թրքերէն լեզուներով։ 1841ին այս թիւը հինգ միլիոն է, իսկ 1851ին երկու միլիոն էջ հայերէն և 600,000 էջ հայատառ թրքերէն լեզուներով։

1872ին Պորտի Առաքելութեան տպարանը մինչև թուականս հրատարակած է 711,000 կազմեալ հատորներ, որուն 166,500 Ս. Գիրքեր, 167,400 դասագիրքեր և 377,500 կրօնական գիրքեր կը բաղկանար։

Պորտի հրատարակութեանց արժէքը։ Միսիոնարներու գրական գործունէութեան նպատակը եղած է ժողովուրդի միտքն ու հոգին կրթել անոր տալով ընտանեկան, բարոյական, պատմական, գիտական, կրօնական, եկեղեցական նոր գաղափարներ՝ իրենց աւետարանական հայեցակէտին համաձայն, հետևաբար՝ գեղագիտական (esthetic) կամ գեղարուեստական ըլլալէ աւելի դաստիարակչական,

քարոզչական առողջ գրականութիւն մը արտադրած են, որուն ազդեցութիւնը շատ բարերար եղած է զանգուածներուն վրայ։ Իսկ Նոր հայ գրականութեան անոր ծառայութիւնը եղած է սատարել աշխարհաբար լեզուի զարգացումին, մանաւանդ տարածումին։

Հայ աւետարանականներու գործունէութիւնը.— Հայերը գրեթէ միշտ կանխած են միսիոնարները աւետարանական գործի մէջ։ Ամերիկացիք ուր որ կը մտնէին անակնկալօրէն կը տեսնէին որ հայերու կողմէ գետինը արդէն պատրաստուած էր։ Յաճախ հայերը հեռաւոր քաղաքներու մէջ գտնուող միսիոնարները իրենք կը հրաւիրէին աւետարանական գործին մէջ իրենց օգնելու համար։ Կ. Պոլսոյ «Բարեպաշտից Միաբանութիւնը» անուն գաղտնի ընկերութիւնը և գաւառներու մէջ անոր մասնաճիւղերը և համակիրները կարեւոր բաժին ունեցան Աւետարանական Շարժումին տարածումին և Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիին գոյառութեան մէջ։ Հայերը անկախաբար և երբեմն միսիոնարներու ղեկավարութեամբ տեղէ տեղ կը շրջէին իրենց գաղափարները տարածելու համար. առաջին աւետարանականները ծաւալողական տենդով մը համակուած էին։ Իւրաքանչիւր նոր կազմուող եկեղեցի ամէն ուղղութեամբ ճառագայթող գործունէութեան մը կեդրոն կը դառնար իր հնարաւորութեանց սահմանին մէջ։ Առաջին եկեղեցին 1846 Յուլիս 1ին կազմուելէ ետք արագօրէն իրարու հետեւեցան նորերու ծագումը։ Նոյն տարուան Յուլիս 1էն Օգոստոս 1, մէկ ամսուան միջոցին չորս եկեղեցիներ կազմուեցան։ Առաջին տասը տարիներու միջոցին եկեղեցիներու թիւը 30ը անցած էր։

Այս եկեղեցիներուն հովիւները, շատ քիչերը բացառութիւն կազմելով, միսիոնարներ կ'ըլլային։ Առաջին ձեռնադրեալ հայ հովիւը Վեր. Աբիսողոմ Ութիճեան էր, որ Բերայի Եկեղեցիին կազմութեան օրն իսկ ընտրուած և շաբաթ մը ետքը ձեռնադրուած էր։

1850. Հայ հոգեւոր հովիւներու առաջին ժողով.— Կամաց կամաց թիւը աւելցաւ ձեռնադրեալ պաշտօնեաներու, որոնք Աւետ. Եկեղեցիի հանդէպ իբր պատասխանատուութեան գիտակից հովիւներ նախանձախնդիր գտնուեցան առաջին առիթով միատեղ գալու թէ գործի մասին խորհրդակցելու և թէ հոգեւորապէս հաղորդակցելու համար։ Նման ժողով մը տեղի ունեցաւ 1850ին, Կ. Պոլիս, հինգ երէցներու մասնակցութեամբ։ Կ. Պոլսոյ եկեղեցին ոչ միայն իր անմիջական դրացի եկեղեցիներուն հետ, այլ նաև գաւառային եկեղեցիներու հետ շփում պահեց. 1847ին իսկ Թուրքիոյ բոլոր հայ

աւետարանական եկեղեցիները այցելութիւնը վայելեցին Վեր. Սիմոն Գալիթեանի։ Տարբեր շրջաններու մէջ ալ երէցները չարունակեցին այսպիսի ժողովներ ունենալ մինչև վաթսունական թուականներու կէսը։ Առաջին 20 տարիներու միջոցին գործող հովիւներէն ոմանք եղած են հետեւեալները.

Վեր. Աբիսողոմ Իւթիւճեան, որ մի քանի տարի վերջը մեռաւ
» Սիմոն Իւթիւճեան, Բերա
» Հ. Ստեփան Իւթիւճեան, Բերա
» Ալեքսանդր Ճէհիզեան, Ատապազար
» Աբրահամ Պուղատանեան, Ռոտոսթոյ
» Յովհաննէս Սահակեան, Պարտիզակ
» Սերովբէ Տիոնեան, Նիկոմեդիա
» Կարապետ Գ.
» Մկրտիչ Բիրէչճեան, Տրապիզոն
» Պարա Գրիգոր Յարութիւնեան, Անթէպ
» Աւետիս Փոլատեան, Անթէպ
» Մուրատ Կիւլէսէրեան, Մարաշ
» Մարտիրոս Շմաւոնեան, Խարբերդ
» Թովմաս Պօյաճեան, Տիգրանակերտ .

1855 Հայ Աւետ. եկեղեցական առաջին տաճարն շէնքը կայսերական հրովարտակով կառուցուեցաւ Անթէպ, Գայաճըգ. սա 3000 հոգի առնող հսկայ շէնք մ'էր, իսկ երկրորդը՝ Պրուսա, որուն նաւակատիքը կատարուեցաւ 1856 Ապրիլ 13ին։ Սա վերջինին շինութիւնը կարելի եղած է բարերարութեամբ Սարգիս Մինասեանի և Տօքթ. Ս. Համլինի։ Ուրիշ կարգ մը եկեղեցիներ ևս իրենց շէնքերը կը պարտին Համլինի, որ Պէպէքի ծօմարանին արհեստական ճիւղին շահած բոլոր դրամը այս նպատակին յատկացուցած է ազնուաբար։

Աւետարանական Միութիւններու կազմութիւնը: Եկեղեցիներու թիւը աւելցաւ և գործը շատ տարածուեցաւ. հետեւաբար միայն հոգևոր գործիչներու մասնակցութեամբ կատարուած ժողովները անբաւարար նկատուեցան և զանազան շրջաններու եկեղեցիներ կամաւոր անդամակցութեամբ Միութիւններ կազմակերպեցին հետեւեալ ժամանակագրական կարգով.

1864 Բիւթանիոյ Աւետարանական Միութիւն, որուն տարեկան ժողովին Սինոդ անունը կուտային։

1866 Արեւելեան կամ Խարբերդի Աւետ. Միութիւն։

1867 *Կիլիկիոյ Աւետ. Միութիւն, որ* 1864*ին Անթէպի և շրջակայքի հոգեւորներու Միութիւն կը կոչուէր։*

1868 *Կեդրոնական Աւետ. Միութիւն։*

Ցանկ եկեղեցիներու *և քեմերու իւրաքանչիւր Աւետ. Միութեան շրջաններուն մէջ։ Փակագծեալ թիւերը եկեղեցիներու կազմութեան թուականները կը ցուցնեն։*

ԲԻՒԹԱՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

1. *Կ. Պոլիս, Բերա,* (1846 *Յուլիս* 1), 2. *Կ. Պոլիս, Կէտիք Փաշա,* (1850 *Նոյեմբեր* 1), 3. *Կ. Պոլիս, Պայպլճաուզ (Էմմանուէլ),* 4. *Ադսար,* (1854 *Հոկտեմբեր* 14), 5. *Ատաբազար,* (1846 *Յուլիս* 26), 6. *Աֆիոն Գարահիսար,* 7. *Գընճըլար,* 8. *Ենիճէ,* 9. *Էտիրնէ (Ադրիանուպոլիս),* 10. *Էօտէմիշ,* 11. *Թամլըգ,* 12. *Թէքֆուր Տաղ Ռոտոսդոյ,* (1852 *Սեպտեմբեր* 17), 13. *Իզմիտ* (1846 *Յուլիս* 20), 14. *Իզմիր, Զմիւռնիա,* (1853 *Յունուար* 1), 15. *Ճերահ,* 16. *Մաղնիսա,* 17. *Մըխալըճ,* 18. *Մուրատ Չայ,* 19. *Չանագգալէ,* 20. *Պարտիզակ,* 21. *Պանդըրմա,* 22. *Պիլէճիք,* 23. *Պուրտուր,* 24. *Պրուսա* (1848 *Յուլիս* 25), 25. *Սապանճա,* 26. *Տէմիրթաշ,* 27. *Օվաճըգ։*

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ա. Կեսարիոյ Շրջան.

1. *Ազիզիէ,* 2. *Գարա Եազուպ,* 3. *Եօզկատ,* 4. *Զինճիտէրէ,* 5. *Էյյէնճէ,* 6. *Էվէրէկ,* 7. *Թալաս,* 8. *Թէրզիլի,* 9. *Ինճիրլի,* 10. *Կեսարիա* (1854 *Յուլիս* 15), 11. *Կէմէրէկ,* 12. *Միւրկիւպ,* 13. *Մունճուսուն,* 14. *Շար Գըշլա,* 15. *Չագմագըլ,* 16. *Սարը Համզա,* 17. *Սթանօզ,* 18. *Սունկուրլու,* 19. *Տէնէք Մադէն,* 20. *Տէրէ Գէօյ.* 21. *Ռում Տիկին։*

Բ. Մարզուանի Շրջան.

22. *Ազա Պազը,* 23. *Ալա Չամ,* 24. *Ամասիա,* 25. *Ավգաթ Հաճի Գէօյ,* 26. *Գափու Գայա,* 27. *Չիլէ,* 28. *Հէրէք,* 29. *Մարզուան* (1853 *Մայիս* 1), 30. *Չարշամպա,* 31. *Սամսոն,* 32. *Սիմ Հաճի Գէօյ,* 33. *Վէզիր Գէօփրիւ։*

Գ. Սեբաստիոյ Շրջան.

34. *Գարահիսար,* 35. *Զարա,* 36. *Էնտրէս,* 37. *Թամզարա,* 38. *Թոգատ* (1854 *Նոյեմբեր* 26), 39. *Կիւրիւն* (1870), 40. *Մանճըլըխ,* 41. *Սեբաստիա* (1851 *Մարտ* 9), 42. *Տիւրիկ* (1855 *Ապրիլ* 15)։

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ա. Խարբերդի Շրջան.

1. *Աղնձիք*, 2. *Բալու*, 3—12. *Տասը գիւղեր Բալուի շուրջ*, 13. *Իշմէ*, 14. *Խարբերդ վերի թաղ* (1856), 15. *Խարբերդ վարի թաղ*, 16. *Խուլագիւղ* (1865 *Յունիս* 24, 15 *անդամներով*), 17. *Կարմրիկ*, 18. *Հապուսի*, 19. *Հիւսէյնիկ*, 20. *Հողէ*, 21. *Մալաթիա* (1864), 22. *Մէզրա*, 23. *Մօրենիկ*, 24. *Մուրի*, 25. *Շէյխ Հաճի*, 26. *Շէնթէլ*, 27. *Ուզուն Օվա*, 28. *Չէօթէլք*, 29. *Չորգեղ*, 30. *Պըղմըշէն*, 31. *Սարը Խամիշ*, 32. *Սարփցիկ*. 33. *Սիւրսիւրիւ* 34. *Վերի Խօխ*, 35. *Փէրչէնճ* (1865 *Յունիս* 23), 36. *Քէսրիկ*, 37. *Քէօրփէ*։

Բ. Չարսանճագի Շրջան.

38. *Բերդակ*, 39. *Բաշաղակ*, 40. *Թեմրան*, 41. *Թիլ*, 42. *Խարեսիկ*, 43. *Ծերմակ*, 44. *Փիրի*, 45. *Քղի*, 46. *Օրօր*։

Գ. Արաբկիրի Շրջան.

47. *Աղն*, 48. *Արաբկիր* (1854 *Օգոստոս* 1), 49. *Արղըն*, 50. *Ակն*, 51. *Էշնէցիկ*, 52. *Ծաղ*, 53. *Կիւմիւշ Մատէն*, 54. *Մաշկերտ* (1855 *Մարտ* 4), 55. *Շեփիկ*, 56. *Չմշկածագ*, 57. *Չիւնքիւշ*, 58. *Ջերմուկ*, 59, *Վաղշէն*, 60. *Վանք*։

Դ. Տիգրանակերտի Շրջան.

61. *Լճէ*, 62. *Հայնի*, 63. *Մակիլ*, 64. *Մուֆարղին*, 65. *Հաղըթ*, 66. *Տըպնէ*, 67. *Տիգրանակերտ* (1851 *Մարտ* 2), 68. *Րըտվան*։

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ա. Անթէպի Շրջան.

1. *Անթէպ Ա. Գայաճըգ* (1848 *Յունուար* 1), 2. *Անթէպ Բ. Հայիկ* (1865), 3. *Անթէպ Գ. Ռահան* (1879), 4. *Ալէքսանտրէթ* (1905), 5. *Անտիոք* (1860), 6. *Գալատուրան*, 7. *Գըրըգխան*, 8. *Եօղուն Օլուք* (1876—7), 9. *Էքպէզ* (1873—4), 10. *Էքիզ Օլուգ* (1899). 11. *Կարմուջ* (1870), 12. *Հալէպ* (1852 *Յունիս* 6), 13. *Հաճի Հապիպլի*, 14. *Հասան Պէյլի* (1865), 15. *Հիւսնի Մանսուր* (*Ատըեաման* 1863), 16. *Ճիպին*, 17. *Նիզիպ*, 18. *Ուրֆա Ա.* (1855), 19. *Ուրֆա Բ. Ասորի* (1903) 20. *Պեհեսնի* (1873), 21. *Պէյլան* (1875—6), 22. *Պիթիաս* (1857), 23. *Պիրէճիք* (1857), 24. *Սեւերակ* (1863), 25. *Քէսապ* (1853 *Ապրիլ* 15), 26. *Քիլիս* (1852 *Յունիս* 20). 27. *Քէլլէր*, 28. *Քէօրքիւնէ* (1899), 29. *Օրուլ*, 30. *Ֆարթըսըլը*։

Բ. Մարաշի Շրջան.

31. *Ալպսթան* (1858), 32. *Անտըրըն*, 33. *Եարփուզ*, 34. *Նէնիճէ Գայա*, 35. *Զէյթուն* (1871), 36. *Խառնը՝ Հարունիյէ* (1869—70), 37. *Կապան*, 38. *Կոկիսոն*, 39. *Մարաշ՝ Ագտէրէ* (1872), 40. *Մարաշ՝ Շէքէրտէրէ* (1865), 41. *Մարաշ՝ Տիվանլը* (1854 *Դեկտեմբեր* 3), 42. *Պաղչէ*, 43. *Տէրէքէօյ*, 44. *Ֆընտըճագ* (1868)։

Գ. Ատանայի Շրջան.

45. *Ատանա* (1855), 46. *Գարս Պազար*, 47. *Դող Օլուգ*, 48. *Էօզէրլի*, 49. *Մերսին*, 50. *Տարսոն* (1856-60), 51. *Տէօրթ Եօլ՝ Չորք Մարզման*, 52. *Սիս* (1875—6), 53. *Օսմանիէ*։

Դ. Հաճընի Շրջան.

54. *Փայատէրէ*, 55. *Գարա Պէօյ*, 56 *Իէրէպագան* (1874—5), 57. *Թաշճը*, 58. *Հաճըն Ա.* (1872), 59. *Հաճըն Բ.* (1899), 60. *Կիւրիւմզէ* 61. *Շար* (1880), 62. *Պաղչէճիք*, 63. *Տիքմէլի*, 64. *Րումլու*, 65. *Ֆէքէ՝ Վահկայ բերդ*։

Օսմանեան կայսրութեան մէջ այս չորս միութիւններէն ոեւէ մէկուն չանդամակցած կարգ մը հայ եկեղեցիներ ալ կային, որոնցմէ կրնանք յիշել հետեւեալ քաղաքներու մէջ կազմուածները.—

Տրապիզոն՝ 1846, *Օգոս.* 1, *Էրզրում* (*Կարին*)՝ 1847, *Ապրիլ* 27, *Խնուս*՝ 1856, *Այտըն*՝ 1861, *Բաղէշ* (*Պիթլիս*)՝ 1864, *Վան*՝ 1876, *Գոնիա*։

Թուրքիոյ յոյն եւ ասորի բողոքականները միշտ հետամուտ եղած են ուրոյն եկեղեցիներ հիմնել այն տեղեր ուր իրենց թիւը կարելիութիւն տուած է նման ձեռնարկի մը յաջողութեան համար։ Ցեղային խառն անդամակցութեամբ եկեղեցիներ սակաւաթիւ եղած են։ Վերը տրուած ցանկը չի պարունակեր յոյն եւ ասորի եկեղեցիները, բացի Ուրֆայի ասորի եկեղեցիէն՝ որ Կիլիկիոյ միութեան անդամ է։

1850. **Ազգապետարանը.**— *Բողոքականները նուիրապետական դրութիւն՝ հետեւաբար՝ հին եկեղեցիներու հասկցած ձեւով պետ չունին։ Աւետարանական միութիւնները, որ եկեղեցիներու կամաւոր անդամակցութեամբ կը կազմուին, երբ հարկ կը զգան, և յարմար կը գտնեն ընդհանուր աւետարանական կամ միջ—միութենական համաժողով կը գումարեն բոլորը հետաքրքրող հասարակաց հարցերը կարգադրելու համար։ Թուրքիոյ բողոքականներուն համար, կամ հայ աւետարականներու համար ասիկա գրեթէ կարելի չէ եղած մինչեւ հիմա, թէպէտ ձեռնարկներ անպակաս եղած են։*

Այս միութիւնները, բողոքական և ոչ կազմակերպական կերպերով իրարու հետ կապ ունեցած են։ Բայց Թուրքիոյ մէջ ազգապետարանը չափով մը իրարու հետ յարաբերութեան մէջ կը պահէր բոլոր աւետարանականները։ Իսլամութիւնը Օսմ. կայսրութեան պետական կրօնքը ըլլալուն համար տարբեր կրօններու պատկանող հպատակներուն շարք մը քաղաքային (սիվիլ) իրաւունքներ տրուած էին։ Այս սկզբունքին համեմատ կրօնական իւրաքանչիւր համայնք կառավարութեան քով զինք ներկայացնող պաշտօնեայ մը պէտք էր ընտրել։ Բողոքականներու այս ներկայացուցիչը ծանօթ է Ազգապետ *կամ բողոքական համայնքի փոխանորդ (փրօթէսթան միլլէթ վէքիլի) անունով։ Ազգապետարանը իր որոշ թէպէտ շատ թերի սահմանադրութեան համեմատ կ'ունենար խորհրդակցական ընդհանուր ժողով մը, որ կը բաղկանար չորս Աւետարանական Միութիւններու, յոյն և արաբախօս աւետարանականներու* 20 *ներկայացուցիչներէ։ Ժողովին կողմէ ընտրուած և իրեն համարատու եօթը անդամներէ բաղկացած Գործադիր Մարմին մը, կամ Վարչութիւնը, Ազգապետի նախագահութեամբ կը վարէր ընթացիկ գործերը։ Իննսուն տարիներու միջոցին հինգ ազգապետներ պաշտօն վարած են Կ. Պոլիս։*

1847--1865, *Ստեփան Սերովբեան, ծնած՝* 1797*ին և մեռած՝* 1865*ին։ Ազգապետարանի պաշտօնական սկզբնաւորութեան թուականն է* 1850, *բայց անկէ առաջ Սերովբեան փոխանորդ անունով նոյն պաշտօնը կը կատարէր արդէն։*

1865—1868, *Տաւուտ Ղազարոս Պօղոսեան, ծնած* 1828*ին։*

1868—1888, *Յակոբ Մաթէոսեան, ծնած՝* 1833*ին և մեռած՝* 1906*ին։*

1889—1908, *Յակոբ Պօյաճեան։ Թէպէտ* 1908*ին գործնականապէս դադրած էր իր Ազգապետ պաշտօնավարելէ՝ այլևայլ պատճառներով, բայց շարունակեց Ազգապետ անունով ճանչցուիլ մինչև իր մահը։*

1915—1928, *Փրոֆ. Զենոբ Ա. Պեզճեան։ Ծնած* 1862 *Յունուար* 14*ին և մեռած՝* 1933 *Յունուար* 30*ին։ Պէյրութ հաստատուելէ ետքը Սուրիոյ և Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութիւնը պաշտօնապէս որոշեց Ազգապետարանը վերահաստատել նոյն քաղաքին մէջ՝ պաշտօնակալութեամբ Փրոֆ. Զ. Պեզճեանի, որ սակայն ներկայացուած պայմաններով անյարմար նկատեց առաջարկը և մերժեց զայն ընդունիլ։*

Մինչև Ա. Համաշխարհային Պատերազմը Աւետարանական գործին զարգացումը աւելի յստակ կերպով պատկերացնելու համար կու տանք հետևեալ վիճակագրական տախտակները։

Առաջին քսանամեայ աճը։

	1846	1850	1855	1860	1867
Եկեղեցի	4	8	24	40	59
Բեմեր	—	—	—	—	155
Անդամ	140	240	626	1300	2484
Հոգևոր Հովիւ	1	6	5	40	32
Քարոզիչ, Գործիչներ	—	—	10	—	275
Կ. Դպրոցի աշակերտ	—	—	8790	—	—
Նախակրթարան	—	—	44	—	165
Նախակրթ. սաներ	—	—	1151	—	5511
Աւետ. ժողովուրդ	1000	—	3536	—	15000
Տուրք	—	—	—	—	տոլ. 12139 ղրշ. 275,560

Մօտ կէս դարու աճը մինչև 1915։

	1872	1895*	1908**	1913 - 4***
Եկեղեցի	76	111	130	137
Անդամ	4632	11835	15748	13891
Հոգևոր Հովիւ	50	90	98	82
Քարոզիչ	56	117	102	97
Ուսուցիչ	—	529	728	850
Նախակրթարան	222	—	312	369
Նախակրթարանի սան	5080	—	—	19400
Կ. Դպրոցի սան	8790	24132	—	22700
Աւետ. ժողովուրդ	19471	32092	41800	50900
Տարեկան տուրք	—	—	—	$ 192000

Ինչպէս կը տեսնուի Կովկասի, Պարսկաստանի, Եգիպտոսի և Միացեալ Նահանգներու աւետարանականները վերի թիւերուն մէջ չեն բովանդակուած։ Եթէ զանոնք ալ հաշուենք՝ 1914ին աւետարանական հայերու թիւը կը բարձրանայ մինչև 70000։

---

*) Ջարդէ առաջ։

**) Ատանայի դէպքէն առաջ։

***) Մեծ Աղէտի նախօրեակին։

Կրօնական հալածանքը ինչպէս դադրեցաւ.— *Աւետարանականութեան դէմ արտաքին կարեւոր արգելքներէն մէկը եղած է Օսմանեան կառավարութիւնը, որ հակաւետարանական որեւէ շարժումի գրեթէ միշտ ներեց կամ նուազագոյնը լուռ համակիր դիտող եղած է, ան նկատելով որ աւետարանական շարժումը օտար միջամտութեան առիթ կրնայ ընծայել։ Ան օտար դեսպաններու ճնշումով եւ իր տագնապալի պահերուն միայն զիջած է միշտ կայսերական հրովարտակներով կրօնական ազատութիւն հռչակել, ինչպէս որ ըրած է Իպրահիմ փաշայի արշաւանքին, Ղրիմի պատերազմին, 1877–78ի Ռուսօ—Թուրք պատերազմին, եւ ուրիշ առիթներով։ Բայց կրօնական հալածանքը շարունակած է։ Ութսունական թուականներէն ետք միայն հալածանքը սկսած է աստիճանաբար անհետանալ, երբ հայ զանգուածները դպրոցներու շնորհիւ լուսաւորուեցան եւ զիրար աւելի լաւ ճանչցան եւ բոլոր հայերու հասարակաց տառապանքներու հաղորդակցութեամբ եղբայրացան իրարու հետ։*

Հայաջինջ քաղաքականութեան հետեւանքը.— *Երկրին մէջ տիրող ընդհանուր անապահովութիւնը, ջարդերը եւ անոնց հետեւող տնտեսական սուր տագնապները մեծապէս ազդած են աւետարանական գործին ընթացքին վրայ։ Այս պայմանները նախ ժողովուրդը մատնած են թշուառութեան եւ ապա պատճառ եղած են արտագաղթի։ Այս կերպով եկեղեցիները տնտեսապէս շատ վնասուած եւ անոնց ժողովուրդներուն թիւը մեծապէս նուազած է։ Հետեւաբար եկեղեցիներու ելեւմտական ապահովութիւնը, անոնց նիւթականապէս եւ վարչականապէս անկախութիւնը անկարելի դարձած է։ Իսկ 1895–96ի ընդհանուր եւ 1909ի Կիլիկիոյ ջարդերուն՝ կարեւոր թիւով աւետարանական գործիչներու նահատակումով եկեղեցին զրկուած է իր առաջնորդող ընտրանիէն, որուն կորուստը անդարմանելի մնացած է։*

Հոգեւոր Արթնութիւններ.— *Այս արտաքին պայմաններու կործանիչ ազդեցութիւնը չափով մը հաւասարակշռուած է ներքին հոգեւոր շարժումներով։ Անցեալ դարու վաթսունական թուականներէն սկսեալ մինչեւ քսաներորդ դարու առաջին տարիները, մերթ ընդհանուր դաշտի եւ մերթ զանազան շրջաններու մէջ իբր հրեղէն ժայթքումներ, եւ հերթական ալիքներով երեւան եկած են հոգեւոր արթնութիւններ, որոնք ընդհանուր առմամբ օգտակար եղած են։ Ժողովուրդին հաւատքը զօրացած, աւետարանական գիտակցութիւնը խորացած է։*

1861, 1866, 1869, 1878ի Մարաշի մէջ, 1866—69ին Խարբերդի, 1866, 1870 եւ 1876ին Պիթլիսի եւ ուրիշ արեւելեան նահանգներու մէջ, 1888-9ին Անթէպ, Մարաշ, Հաճըն, Ատանա, Կեսարիա եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ, 1896ին գրեթէ բոլոր հայկական գաւառի մէջ, 1902—3ին Անթէպ եւ բոլոր Կիլիկիոյ գաւառին մէջ նման հոգեւոր շարժումներ ծագում առած եւ արագածաւալ բոցի մը պէս յաճախ ամէն կողմ տարածուած են։

Հայ աւետարանական հրապարակագրութիւն — Կ. Պոլսոյ մէջ Պարտ Ընկերութեան կողմէ հրատարակուող «Աւետաբեր»ներէն զատ 1908ի Օսմանեան Սահմանադրական կառավարութեան հաստատումէն ետք, ուրիշ թերթեր ալ սկսան հրատարակուիլ։ Ասոնց մէջ ամենէն կարեւոր տեղը կը գրաւէ Փրոֆ. Վեր. Յ. Գրիգորեանի «Ռահնիւմա» հայատառ թրքերէն շաբաթաթերթը, կրօնական—քաղաքական—գիտական—ընտանեկան բովանդակութեամբ, որ կարճ շրջանի մը միջոցին յաջողեցաւ իրեն կապուած պահել աւելի քան 3000 բաժանորդներ։ Խարբերդի մէջ Եփրատ Գոլէճի տպարանի տպագրութեամբ հրատարակուեցաւ «Ամենուն Համար» հոգեւոր թերթիկը, «Դէտ» եւ «Եփրատ» կրօնական եւ գիտական հանդէսները։ Անթէպի Գոլէճի տպարանէն լոյս կը տեսնէր 1910 Յունուար — 1915 Մայիսի միջոցին «Հոգեսիրաց» ընկերութեան հրատարակած «Նէնի Եոմր» (Նոր Կեանք) հոգեւոր ամսաթերթը, որ 1911ին ունեցած էր հազար բաժանորդներ, եւ Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան անպաշտօն օրկանը դարձած էր։ Պաքըրի Հայ Աւետ. եկեղեցին կը հրատարակէր «Բարի Լուր» հոգեւոր ամսաթերթը։ Այս թերթերը վերահաս պատերազմի եւ տարագրութեանց պատճառաւ կարճ կեանք մը ունեցան։ Միայն Գրիգորեան Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն ետք, երբ Նիւ Եորք հաստատուեցաւ, շարունակեց հրատարակել «Ռահնիւմա»ն մինչեւ իր գործի կեանքէն քաշուիլը։ Ֆրէզնոյի մէջ առեն մը հրատարակուեցաւ «Ջանասէր» ամսաթերթը։ Կրնանք յիշել նաեւ «Արեւելեան Տարեցոյց»ը, հրատարակութիւն Պրուսայի Արեւելեան Որբանոցի խմբագրութեամբ այդ հաստատութեան տնօրէն Վեր. Գ. Պաղտասարեանի։ Հայ աւետարանական թերթերու մէջ ամենէն երկարատեւը եւ կատարեալը սակայն եղաւ «Կոչնակ» շաբաթաթերթը որ առա կոչուեցաւ «Հայաստանի Կոչնակ», խմբագրապետութեամբ Վեր. Խ. Պէննէեանի, որու ընկերակցութեամբ զայն հիմնած էր Վեր. Հ. Ալէն։ Թերթս թէպէտ աւետարանական, բայց յարանուանական չէր միւսներուն պէս, եւ մինչեւ հիմա հաւատարիմ մնացած է իր համազգային ուղղութեան։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄՈՒԹ ՏԱՐԻՆԵՐ

1915 — 1922

1915. **Քանդում Հայ Աւետ. Եկեղեցիի:** *Հայկական տարագրութիւնները բոլոր գործը դադրեցուցին։ Աղօթքի մրմունջները, հոգեւոր երգեցողութեան ձայները, քարոզիչներու պատգամները ա՛լ չէին լսուիր եկեղեցիներու մէջ, որոնց շէնքերը պետական կամ ուրիշ անյարմար նպատակներու սկսան ծառայել։ 1918ի զինադադարէն ետքը հայ խլեակները անսպառ խանդով և մեծ յոյսերով ժիր սկսան վերադառնալ վերաշինելու իրենց քանդուած բոյները, դպրոցները և եկեղեցիները, այն ատեն յայտնի եղան աղէտին ահաւորութիւնը և կորուստին աններեւակայելիօրէն սարսափելի համեմատութիւնները։ Թուրքիոյ ընդհանուր հայութեան կէսէն աւելին և աւետարանական հայերու աւելի քան երկու երրորդը մահացած էին։*

Անթէպի 35000 հայութեան 32 հազարը տարագրուած էր։ 1919ին վերջը Անթէպ կը գտնուէին միայն 15000 Անթէպցի և 2000 դրսեցի հայեր։ 20000 Անթէպցիք կորսուած էին, իսկ 5500 աւետարանականներուն 3 հազարը մեռած կամ ջարդուած էին։

Վեր. Ս. Մանուկեանի 1920 Ապրիլ 16ին կազմած վիճակագրութեան համեմատ Ատանա, Հաճըն, Մարաշ և Զէյթուն քաղաքներուն և անոնց 113 աւաններուն և գիւղերուն 195190 հայերէն 160490ը տարագրուած և անոնց 93500ը տարագրութեան միջոցին մեռած կամ սպաննուած են։ Սա կը նշանակէ որ ընդհանուր հայութեան կէսէն քիչ մը պակաս կորսուած է։ Իսկ նոյն շրջաններու 34 Հայ Աւետ. եկեղեցիներուն և ժողովուրդներուն պատկանող 14864 անձերէն 9309ը, այսինքն երկու երրորդէն աւելին, տեղահանութեան ատեն փճացած են։ Ամերիկեան Պորտի 1920ին պատրաստած վիճակագրութեան համեմատ նախկին Թուրքիոյ 50000 հայ բողոքականներու թիւը նոյն սահմաններու մէջ 14000ի իջած էր։

1919. **Վերականգնումի փորձեր.**— *Տարագրուած հայերը 1918ի զինադադարէն անմիջապէս ետքը առաւելապէս սկսան հաւաքուիլ Կիլիկիա, որ անգլիական զինուորական գրաւման տակ էր։ Վերականգնումի հաւաքական առաջին փորձն ալ հոս կատարուե-*

ցաւ։ 1919 Հոկտեմբեր 2—8ին Կիլիկոյ Աւետ. Միութիւնը ունեցաւ յետ պատերազմեան առաջին տարեկան ժողովը, նիւթ ունենալով «Աւետ. եկեղեցիին կոչումը»։ Այս միջոցին շրջաններու մէջ կային 25 հոգեւոր գործիչներ որուն 12ը ձեռնադրեալ հովիւ եւ 13ը քարոզիչ՝ հետեւեալ համեմատութեամբ.—*

Տրջան	Ձեռնադրեալ	Քարոզիչ	Գումար
Ատանա	4	3	7
Հաճըն	2	—	2
Մարաշ	3	4	7
Անթէպ	3	6	9
Գումար	12	13	25

Թուրքիոյ ուրիշ քաղաքներուն մէջ ալ եկեղեցիներ անհատաբար սկսան իրենց գործունէութեան իրենց տրամադրելի ուժերով։

1920ին ամդամահատեալ նոր Թուրքիոյ մէջ աւետարանական գործին պատկերն էր հետեւեալը՝ Պորտի վիճակագրութեան համեմատ.—

Կազմակերպեալ եկեղեցիներ	31
Ձեռնադրեալ հոգեւոր հովիւներ	25
Ոչ-ձեռնադրեալ քարոզիչներ	13
Եկեղեցիի անդամներ	4200
Կիրակնօրեայ դպրոցներ	32
Կիրակնօրեայ դպրոցի աշակերտներ	11000
Գոլէճներ	4
Բարձրագոյն վարժարաններ	10
Բարձր. վարժարանի աշակերտներ	625
Նախակրթարաններ	31
Նախակրթարանի ուսուցիչներ	250
Նախակրթարանի աշակերտք	3900
Բողոք. դպրոցներու բոլոր աշակերտք	5240
Բողոքական ժողովուրդ	14000
Ժողովրդային տուրք եկեղեցիի Օսմ. հնչ. ոսկի	3189
կամ տոլար	14000

Երբ ասիկա բաղդատենք վերը տրուած 1913—4ի վիճակագրութեան հետ, տարբերութիւնը աւելի լաւ պիտի ցոյց տայ մեր կորուստին ահեղ մեծութիւնը։

* Ասիկա յատկանշական երեւոյթ մըն է. թիւով եւ որակով մեծապէս տկարացած եկեղեցի մը ոչ թէ իր գոյութեան այլ իր կոչումին մասին կը խորհի։

Համաձայնական յաղթական պետութեանց անհամաձայնութիւնն և իրարու դէմ դաւերը և Թուրք Ազգայնական Շարժումը, սակայն, խանգարեցին երկրին բոլոր բնակչութեանց հանգիստը, արգիլեցին բոլոր խաղաղ և շինարար աշխատանքները, և օտար բանակներ իրարու ետեւէ քաշուելով հայերն ալ ստիպուեցան երկրորդ անգամ լքել իրենց բոյները և ապաստանիլ դրացի և հեռաւոր երկիրներ։

1922. Կ. Պոլսոյ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի Համաժողովը: *Փրոֆ. Լ. Լեւոնեանի ատենապետութեամբ և Ազգապետ Փրոֆ. Զենոբ Պէզճեանի, վերապատուելիներ Յ. Ճէճիզեանի և Ե. Սթանպոլեանի, և Տիար Յ. Սվաճեանի անդամակցութեամբ մասնախումբ մը բոլոր Հայ Աւետ. Եկեղեցիները կը հրաւիրէ Կ. Պոլիս պատուիրակներ ղրկել, ընդհանուր ժողովի մը համար, որ տեղի կ՚ունենայ* 1922 *Յուլիս* 5—10*ին։ Ընդհանուր հոգեւոր նիւթը կ՚ըլլայ Հայ Աւետ. Եկեղեցիին կոչումը* 1) *Իր գտնուած երկրին մէջ, և* 2) *Հայ ազգային կեանքի մէջ։ Առաջին նիւթի մասին կը խօսի Փրոֆ. Միհրան Ճէճիզեան, և երկրորդին մասին՝ Փրոֆ. Արմենակ Տէր Յակոբեան, երկուքն ալ Ռոպէրթ Գոլէճի ուսուցչական կաճառէն։ Տեղեկագիրներ կը կարդացուին Բիւթանիոյ Հայ Աւետ. Եկեղեցիներու մասին։ Գաւառներու մասին ընդարձակ տեղեկագրութիւն մը կը կարդայ Ազգապետը, իսկ Հալէպէն Վեր. Կ. Ե. Յարութիւնեանի Սուրիոյ նոր գաղթին մասին ղրկած գրութիւնը կը կարդացուի մեծ հետաքրքրութեամբ։*

Այս տեղեկագրութեանց համեմատ Թուրքիոյ մէջ 1922*ին տակաւին կը գործէին հետեւեալ հոգեւոր մշակները.—*

Կ. Պոլիս եւ շրջակայքը

Բերա, Ս. Երրորդութեան Եկեղեցիին մէջ

Պատ. Ս. Վարժապետեան

Կէտիկ փաշա (Լանկա) — Վեր. Յովսէփ Ա. Ճէճիզեան

Պայըլհաուզ (Էմմանուէլ) — Վեր. Կ. Սթանպոլլեան

Օրթաքէօյ — Վեր. Ե. Խաչատուրեան

Խասքէօյ — Պատ. Բիւզանդ Պետրոսեան

Սամաթիա — Պատ. Տիգրան Կոլոտեան

Իւսկիւտարի մէջ աշխարհական քարոզիչ մը կար։

Կ. Պոլսոյ մէջ կը գտնուէին նաև երկու ձեռնադրեալ հովիւներ — Վերք. Ե. Կարապետեան և Գ. Պօղոսեան։ Պուրսաւրի, Ճերահի և Եէնիճէի մէջ ալ Աւետարանական ժողովուրդներ կային առանց հովիւի

Պրուսայի եկեղեցիին մէջ	Վեր. Յ. Գառնիկեան
Իզմիրի եկեղեցիին մէջ	Վեր. Աբրահամ Յարութիւնեան
Ռոտոսթօ	Վեր. Սարգիս Մանուկեան
Աֆիոն Գարահիսար	Վեր. Ց. Երանեան

Ներքին գաւառներու մէջ.—

Գոնիա	Վեր. Համբարձում Աշճեան
Խարբերդ	Վերք. Վ. Ամիրխանեան և Ա. Եղոյեան
Ատանա	Վեր. Համբարձում Կէօվգալայճեան
Մարաշ	Վեր. Գէորգ Գասսարճեան և միսիոնարք
Պիրէճիք	Վեր. Կ. Քէթէնճեան
Անթէպ	Միսիոնարք

Ուրֆայի Աւետարանական Եկեղեցիին մէջ կ'աշխատէր Պատ. Եփրեմ Ճանազեան, որ նոյն տարուան գարունը ձերբակալուելով Տիգրանակերտի մէջ բանտարկուած էր, ուսկից ազատուելով 1923ին Հալէպ եկաւ և Ամերիկա անցաւ։

Յունական բանակին պարտութիւնը և արտաքսումը, Համաձայնական ուժերու Կ. Պոլսէն քաշուիլը պատճառ եղան որ այս փոքրիկ մնացորդն ալ աւելի պզտիկնայ։

Թուրքիա մնացող հայ ժողովուրդին բեկորները, որոնց մէջ աւետարանականներն ալ, կամաց կամաց սկսան արտասահման գաղթել։ 1930ին ներքին գաւառներու մէջ ոչ մէկ եկեղեցի մնացած էր։ Հոս հոն ցրուած աւետարանական անհատներ կային, և հայ աւետարանական գործը սահմանափակուած մնաց Կ. Պոլսոյ մէջ։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՎԵՐԵԼՔԸ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ

1922 — 1947

Թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմէն առաջ Միացեալ Նահանգներու մէջ հաստատուած հայ աւետարանականները սկսած էին եկեղեցիներ կազմել ուր որ իրենց պայմանները թոյլատու եղած են այսպիսի ձեռնարկի մը համար։ 1918*էն մինչեւ* 1930 *արտագաղթի նոր հոսանքներու միջոցաւ նոր եւ զօրաւոր տարրերու յաւելումով այդ եկեղեցիները զօրացան եւ նորեր ալ հաստատուեցան։ Իսկ Թուրքիոյ դրացի երկիրները եւ Ֆրանսա ու Հարաւային Ամերիկա ապաստանած աւետարանական հայեր նոր եկեղեցիներ եւ աւետարանական եկեղեցիներու նոր միութիւններ կազմեցին։ Այսպէս, Միացեալ Նահանգաց Արեւելեան եւ Գալիֆորնիոյ Հայ Աւետ. Միութիւններէն զատ Յունաստանի, Ֆրանսայի եւ Սիրո—Լիբանանեան Հայ Աւետ. Միութիւնները կազմուեցան։*

1. *ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ*

Հայ Աւետ. Եկեղեցին Միացեալ Նահանգներու մէջ.— *Առաջին աւետարանական պաշտամունքը, Ամերիկայի հայերուն մէջ, կատարուած է Ուսթր,* 1881 *թուականին Եաղճեանի տունը։ Հետզհետէ տեւականօրէն հաստատուող նոր գաղթականները զանազան քաղաքներու մէջ սկսած են վճարել եւ իրենց պէս գաղթական հոգեւոր հովիւներու կամ ուսանող քարոզիչներու առաջնորդութեամբ կանոնաւոր հանրային պաշտամունքներ ունենալ եւ ապա եկեղեցիներ կազմել։ Ներկայիս այս երկրին մէջ* 28 *կազմակերպեալ եկեղեցիներ եւ* 14 *աւետ. համայնքներ մասը կը կազմեն երկու Հայ Աւետ. Միութիւններու, որոնցմէ մէկը՝ կազմուած* 1901*ին՝ կը բովանդակէ առաւելապէս արեւելեան նահանգներու մէջ գտնուող եկեղեցիները, իսկ երկրորդը՝ կազմուած* 1908*ին՝ Գալիֆորնիոյ նահանգին եկեղեցիները։*

Արեւելեան Հայ Աւետ. Միութեան եկեղեցիները.—

1 *Նիւ Եորք, Հայ Աւետ. Եկեղեցի,* 1896 *Նոյեմ.* 14*ին։*
2. *Ուէսթ Նիւ Եորք, Հայ Երիցական Եկեղեցի,* 1899*։*

3. Պոստոն, Հայ Աւետ. Եկեղեցի, 1908 Յուլիս 9:
4. Պոստոն, Կիլիկեան Հայ Աւետ. Եկեղեցի, 1915 Յունուար 10:
5. Ուօքիկըն, Հայ Աւետ. Եկեղեցի, 1928:
6. Շիգակօ, Հայ Աւետ. Եկեղեցի, 1916, պաշտամունքները 1901ին սկսած են:
7. Ուստր, Հայ Մարտիրոսաց Եկեղեցի, 1901:
8. Լորէնս, Բեթէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցի, 1893էն ի վեր գոյութիւն ունի, բայց կազմուած է 1920ին:
9. Սէյլըմ Տիփօ, Արարատ Հայ Աւետ. Եկեղեցի, 1912:
10. Փրաւիտէնս, Եփրատ Հայ Աւետ. Եկեղեցի, 1891:
11. Թրոյ, Գողգոթա Միացեալ Հայ Աւետ. Եկեղեցի*, 1920:
12. Ֆիլատէլֆիա, Հայ Մեթոտական Եկեղեցի, 1925:
13. Ֆիլատէլֆիա, Նահատակաց Հայ Աւետ. Եկեղեցի, 1929:
14. Տիթրոյթ, Հայ Ժողովական Եկեղեցի, 1920:

Աւետ. ժողովուրդներ որոնք կանոնաւոր գործ եւ քեմ ունին.—

15. Հէյվըրհիլ, Հայ Աւետ. քեմ:
16. Զըլսի, Հայ Աւետ. քեմ, 1913ին սկսած:
17. Լին, Հայ Աւետ. քեմ, 1913ին սկսած:
18. Նիւ Պրիփորթ, Հայ Աւետ. քեմ, 1892ին սկսած:
19. Ուէսթ Փուլմըն, Հայ Աւետ. քեմ, 1925ին սկսած, մէկ ճիւղն է Շիգակոյի Եկեղեցիին:
20. Փէթըրսըն, Հայ Երիցական քեմ, 1899:
21. Պինկհէմթըն, Հայ Աւետ. քեմ, 1913:
22. Սիրաքիւզ, Հայ Երիցական քեմ, 1914:
23. Նիւ Արք, Հայ Աւետ. քեմ, ճիւղ Նիւ Եորքի:
24. Նիւ Հէյվըն, Հայ Աւետ. քեմ:
25. Նիւ Պրիթըն, Հայ Աւետ. քեմ:
26. Հուայթսվիլ, Հայ Աւետ քեմ:
27. Ուաշինկթըն, Հայ Երիցական քեմ:
28. Քլիվլէնտ, Հայ Աւետ. քեմ:

Այս եկեղեցիները եւ քեմերը կը գտնուին 11 նահանգներու ընդարձակ տարածութեան վրայ:

---

* Թրոյի մէջ աւետարանական գործը եւ եկեղեցական կազմակերպութիւնը շատ կանուխէն սկսած եւ Երիցական ու Ժողովական երկու հայ եկեղեցիներ գոյութիւն ունեցած են: Վեր. Սեփիան Պ. Նազուլեան 1906ին հովիւ ձեռնադրուած է Երիցական եկեղեցիին վրայ: Ներկայ եկեղեցին այս երկուքին միացումէն յառաջ եկած է:

Գալիֆորնիոյ Հայ Աւետ. Միութեան եկեղեցիները.—

1. Ֆրէզնօ, Պանդխտաց Հայ Ժողովական Եկեղեցի։
2. Ֆրէզնօ, Առաջին Հայ Երիցական Եկեղեցի։
3. Փասատէնա, Կիլիկեան Հայ Աւետ. Եկեղեցի։
4. Լոս Անկէլըս, Մասիս Հայ Աւետ. Եկեղեցի։
5. Լոս Անկէլըս, Գեթսեմանի Հայ Աւետ. Եկեղեցի։
5. Լոս Անկէլըս, Էմմանուէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցի։
7. Ֆաուլըր, Առաջին Հայ Աւետ. Եկեղեցի։
8. Փարլիըր, Ջիթենեաց Հայ Աւետ. Եկեղեցի։
9. Օքլէնտ, Բեթանիա Հայ Աւետ. Եկեղեցի։
10. Օքլէնտ, Երիցական Հայ Աւետ. Եկեղեցի։
11. Սան Ֆրանսիսքօ, Գողգոթա Հայ Աւետ. Եկեղեցի։
12. Սան Ֆրանսիսքօ, Բեթէլ Երիցական Եկեղեցի։
13. Քինկզպըրկ, Մարտիրոսաց Հայ Աւետ. Եկեղեցի։
14. Եդեմ, Երիցական Հայ Աւետ. Եկեղեցի։

1933ի վիճակագրութիւնը Միացեալ Նահանգաց Հայ Աւետ. Եկեղեցիի երկու Միութեանց դաշտերուն մէջ.—

		Արեւելեան		Գալիֆ.	Գմր.
Եկեղեցիի հաղորդական անդամներ		1847	+	1336	3183
Ձեռնադրեալ հոգւոր հովիւ		16	+	11	27
Արտօնեալ քարոզիչ		2	+	—	2
Կիրակնօրեայ դպրոցի աշակերտ		859	+	1003	1872
Երիտ. Քրիստ. Ընկ.ի անդամ		465	+	295	760
Աւետ. ժողովուրդ, անձ		8750	+	4250	13000
Ժողովրդային տուրք	տոլար	57021	+	25930	81951
Անշարժ կալուածներ	»	484500	+	?	?

Շատ մը աւետարանական հայեր ցրուած են Միացեալ Նահանգաց, Գանատայի եւ նոյնիսկ Մեքսիկոյի մէջ, եւ չկարենալով որեւէ հայ եկեղեցի մը կազմել, անդամակցած են ոչ—հայ տեղական եկեղեցիներու։ Հիւս. Ամերիկայի աւետարանական հայերը չենք կարծեր որ 15000էն պակաս ըլլան։

1918. Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան Կազմութիւնը: Միացեալ Նահանգաց մէջ 1918ի Զինադադարէն անմիջապէս ետքը կազմուեցաւ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը՝ պատերազմի միջոցին քանդուած եկեղեցիները եւ դպրոցները հոգեւորապէս եւ նիւթապէս վերաշինելու նպատակով։ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի վերելքին մղում տուող ամէնէն զօրաւոր եւ կարեւոր ոյժերէն մէկը հանդիսացաւ այս կազմակերպութիւնը մեր վերջին

25 տարուան եկեղեցական կեանքին մէջ։ Ատլանդեանի ափերուն վրայ բոյն դրած Հայ Աւետ. եկեղեցիներէն ոմանք, մանաւանդ Նիւ Եորքինը, 1914էն ալ առաջ արդէն սկսած էին նիւթապէս օգնել 1909ի դէպքերուն պատճառաւ վնասուած Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան։ Այս անգամ օրինաւորապէս կազմուած և կառավարութենէն ճանչցուած այս հաստատութեան միջոցաւ շատ աւելի մեծ չափով և կանոնաւոր կերպով օգնութիւն հասցուցին այն ամէն տեղ ուր աւետարանական հաւաքականութիւն մը սկսած էր կազմակերպուիլ։ Ամերիկայի աւետարանականութեան մեծագոյն տուրքը Հայ Աւետ. Եկեղեցիին եղաւ այս ընկերակցութիւնը, որ ոչ միայն նիւթապէս օգնեց եկեղեցիներուն, այլ աշխարհի ամէն կողմը ցրուած Աւետարանական եկեղեցիները իրարու հետ յարաբերութեան մէջ դնող զօրաւոր կապ մը եղաւ, և մանաւանդ Ամերիկայի Հայ Աւետ. Եկեղեցին զօրաւոր, գործօն և արթուն պահելու մէջ մեծապէս օգտակար եղաւ։

«Լրատու» եւ «Աւետագիր»: Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը իր անդամները եւ եկեղեցիները իր ընթացիկ գործունէութեան եւ դաշտին մասին տեղեակ պահելու համար դարուս քառնական թուականներու սկիզբէն ի վեր պարբերաբար հրատարակած է մեծադիր էջերով պատկերազարդ թերթ մը «Լրատու» անունով, եկեղեցական լուրերու եւ ամփոփ տեղեկագիրներու բովանդակութեամբ։ Ապա այս վերածուեցաւ գեղեցիկ եւ ճոխ հանդէսի մը, որ 1945ի Յունուարէն սկսեալ իբր ամսաթերթ հրատարակուեցաւ «Աւետագիր» անունով, խմբագրութեամբ Վեր. Ա. Ա. Պետիկեանի։ Ասիկա կամաց կամաց դարձաւ տեսակ մը պաշտօնաթերթը Հայ Աւետ. Եկեղեցիի։ Բայց ցաւալի է որ 1947ի վերջը անակնկալօրէն դադրեցաւ։ Կ'երեւի թէ, սակայն, Աւետարանչական Ընկերութիւնը պիտի չլքէ հրատարակչական գործը և պիտի շարունակէ հրատարակել լրատու թերթիկներ կամ գրքոյկներ անգլերէն եւ հայերէն լեզուներով։

«Ջանասէր» եւ «Ջահակիր».— Վերը յիշեցինք «Ջանասէր»ը որ կարճ շրջանի մը համար հրատարակուեցաւ Ֆրէզնօ, խմբագրութեամբ Վեր. Կ. Միսիրեանի, իբր օրկան հոգեւոր երիտասարդութեան։ Իսկ Գալիֆ. Հայ Աւետ. Միութիւնը 1944ին սկսաւ հրատարակել «Ջահակիր» ամսական հանդէսը, իբր իր պաշտօնաթերթը՝ խմբագրութեամբ Վեր. Յակոբ Ջագմագճեանի։

Ամերիկայի կարգ մը Հայ Աւետ. եկեղեցիներ իրենց սեպ-

հական թերթիկներն ունին, չորս էջերէ բաղկացեալ, իրենց եկեղեցիին յատուկ ներքին լուրերու, ազդերու և կարճ պատգամներու բովանդակութեամբ*։

1944. Հայ Աստուածաբանական Ուսանողաց Օգնութեան Ընկերութիւն մը կազմուած է Գալիֆորնիոյ Աւետ. Միութեան շրջանակին մէջ 1944ին։ Այս ընկերութիւնը իր առաջին տարին ունեցած է 4485 տոլար հասոյթ։ Իր կազմութեան թուականէն իվեր կ՚օգնէ Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանին մէջ ուսանող կարգ մը հայ աշակերտներու։

1946. Դարադարձի Տօնակատարութիւն եւ Հայ Աւետարանական Հիմնադրամ։ Հայաստանեայց Աւետ. Եկեղեցւոյն հիմնադրութեան դարադարձը շքեղ ու վայելուչ կերպով տօնուած է Միացեալ Նահանգաց Հայ Աւետ. եկեղեցիներուն մէջ։ Առիթը օգտագործուած է հարիւր հազար տոլարնոց հիմնադրամ մը գոյացնելու համար, որուն յաջողութիւնը գերազանցած է ակնկալութիւնը։ Այս առթիւ հրատարակուած են Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան կողմէ անգլերէն լեզուով և Վեր. Լ. Արփիի (Զօրիկեան) հեղինակութեամբ երկու հատորներ, որք են A History of Armenian Christianity և A Century of Armenian Protestantism։ Այս երկու ձեռնարկները — Աւետարանական հիմնադրամը և գիրքերու հրատարակութիւնը — պիտի մնան հարիւրամեակի տօնակատարութեան երկու մնայուն յուշարձանները։

ԹՈՒԱԳԱՆ ՊԱՏԿԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԵՐԿՈՒ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ՄԻՈՒԹԵԱՆՑ

Գալիֆորնիոյ Միութիւն.	1944		1947	
Եկեղեցի	14		14	
Ժողովուրդ	3397		3870	
Անդամ	1367		1212	
Քարոզի ունկնդիրք	985		994	
Կ. Դպրոցի աշակերտ	496		489	
Տարեկան մուտք	47246	տոլար	54005	տոլար
Աւետչ. ընկ. ի	2609	»	4536.60	»
Կրթական նպաստ 401 անձերու	—		10925	»
Հարիւրամեակի ֆոնտ	—		36630	»

* «Կիլիկիա»: Վերոյիշեալ պաշտօնական թերթերէն զատ Վեր. Եազուպեան իր նախաձեռնութեամբ եւ պատասխանատուութեամբ հրատարակած է «Կիլիկիա» անուն հայատառ թրքերէն ամսաթերթ մը, որ չորս տարուան կեանք մը ունեցած է միայն։

Արեւելեան Միութիւն.		1944	1947
Եկեղեցի		15	12
Քհմ		6	8
Ժողովուրդ		5000 ?	5000 ?
Անդամ		1500	1735
Կ. Դպրոցի սան		—	509
Ջանից անդամք		—	397
Կանանց Միութեան անդամք		—	601
Մուտք	*տոլար*	52135	80990
Շինութիւնք	»	34769	8208

Ծանօթ.— Այս վիճակագրութիւնները քաղուած են Աւետագիրի 1945ի եւ 1947ի թիւերէն, բայց թերի են։ Գալիֆորնիոյ 14 եկեղեցիներուն միայն 12ը 1944 տարուան համար տեղեկագիր ղրկած են, իսկ 1947 տարուան համար՝ միայն 10 հատը։ Պարագան նոյնն է Արեւելեան Միութեան համար։ Տրուած տեղեկագիրները բոլոր եկեղեցիներու ճշգրիտ եւ լման վիճակագրութիւնը չեն պարունակեր, այլապէս թիւերը աւելի բարձր պիտի ըլլային։

Միացեալ Նահանգաց Հայ Աւետ. Եկեղեցիներու Դերը.— *Այս եկեղեցիներու ժողովուրդները մեծաթիւ չեն, հազիւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը միջին հաշուով 250 հոգի կը հաշուէ իր մէջ. բայց ընդհանրապէս լաւ կազմակերպուած են։ Գրեթէ ամէն եկեղեցի ունի իր երիտասարդական, Կ. Դպրոցի, կանանց եւ այրերու յատուկ զանազան կազմակերպութիւնները, որոնք արդիւնաւոր գործունէութիւն ցոյց տուած են։ Վերջին քառորդ դարու Հայ Աւետ. Եկեղեցիի պատմութեան մէջ իբր ղեկավար ոյժ անոնք առաջաւոր դիրք բռնած են եւ յետպատերազմեան մեր եկեղեցական վերելքը ապահովելու մէջ իրենց կարեւոր բաժինը բերած են բարոյապէս եւ մանաւանդ նիւթապէս։*

2. ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

Հայ Աւետ. Եկեղեցին Հարաւային Ամերիկայի մէջ.— *Արժանթինի, Ուրուկուէյի, Պրազիլի հայ գաղութները կազմուած են առաւելապէս Սուրիայէ եւ Լիբանանէ եկած գաղթականներով, որոնց թիւը ներկայիս հասած է 30000ի։*

1925. Պուէնոս Այրէս.— *Արժանթինի մայրաքաղաքը, մօտ 5000 անձերէ բաղկացեալ, մեծագոյն գաղութը կը պարունակէ իր մէջ, ուր կը սկսի նաեւ առաջին հայ աւետարանական պաշտամունքը, 1925ին, առաջնորդութեամբ նախկին Կեսարիոյ Աւետ. եկեղե-*

ցիի անդամներէն Հրանտ Ապաճեանի։ Ատեն մըն ալ քարոզչական պարտականութիւն կը կատարէ Յովհաննէս Հալէպլեան, տեղւոյն Ս. Գրքի Ընկերութեան հայ պաշտօնեան։ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան կողմէ իբր աւետարանիչ քաղաքս կը ղըրկուի Վեր. Հայկ Աստուրեան, որ եկեղեցին կը կազմակերպէ պաշտօնապէս, և հրապարակային հանդէսով մը զայն կը ծանօթացնէ տեղական եկեղեցիներուն։ Մէկ տարի հոս գործելէ ետքը կը մեկնի աւետարանիչը, և եկեղեցին հովիւի մը ընտրութեան շուրջ անհամաձայնութեան պատճառաւ երկուքի կը բաժնուի։ Անոնցմէ մէկուն մէջ 1934-36ի միջոցին կը պաշտօնավարէ Տրիպոլիսի նախկին քարոզիչ Պատ. Նշան Տէր Խորէնեան. 1936-38ին թափուր կը մնայ և այս քաղաքին մէջ աստուածաբանական ուսանող Յովսէփ Մուսայեան կը սկսի քարոզել։ Երկրորդ բաժինը, որ կը կոչուի Ս. Երրորդութեան եկեղեցի, սակայն չէնքի կը տիրանայ որուն նաւակատիքն ալ կը կատարեն 1945 Նոյեմբեր 25ին։ Հոս ատեն մը իբր հովիւ կը պաշտօնավարէ Վեր. Մ. Բ. Պալեան, որուն ժամանակին՝ 1946ին՝ եկեղեցին կ'անդամակցի Հարաւային Ամերիկայի Աւետ. Դաշնակցութեան։ Ներկայիս թափուր է բեմը։

1936. Մոնթէվիտէօ. մայրաքաղաքը Ուրուկուէյի, երկրորդ կեդրոնն է Հարաւային Ամերիկայի հայութեան, որուն թիւը 4000ը կ'անցնի։ Հոս կան 40-50 ընտանիք աւետարանական հայեր որոնք 1936ին կը սկսին կանոնաւոր պաշտամունքներ ունենալ։ Նոյն տարին Աթէնքէն հոս կը գաղթէ Կրօնական Վարժարանի աստուածաբանական ճիւղէն շրջանաւարտ Պատ. Յարութիւն Տէր Ղազարեան, գործը կը կանոնաւորէ և մի քանի տարիներ հոն կ'աշխատի։ Ներկայիս թափուր է բեմը։

1936. Սաօ Փաւլօ. Պրազիլի կարևոր քաղաքներէն մէկն է։ Աւետարանական հայեր հոս ալ հաստատուելէն անմիջապէս ետքը կ'ունենան հանրային պաշտամունքներ։ 1936ին գործը կանոնաւոր ձև մը կ'առնէ Պատ. Կարապետ Քերիկեանի գալուստովը, որ Աթէնքի Հայ Աւետ. Եկեղեցիէն հրաժարելով քաղաքս հաստատուած էր։ Յիշեալը մինչև իր մահը կը ծառայէ։ Ներկայիս պաշտօնական հովիւ չունի, բայց Պատ. Բենեամին Կայծակեան քարոզիչի մը պարտականութիւնը կը կատարէ։

Հարաւային Ամերիկայի եկեղեցիները տակաւին իրենց սկըզբնաւորութեան շրջանին մէջ կը գտնուին և պէտք ունին կազմակերպող ուժերու։

3. ՖՐԱՆՍԱ

Ֆրանսայի մէջ Հայ Աւետ. Եկեղեցին կազմուած է Կիլիկիայէ, Կ. Պոլիսէ և Իզմիրէ հոն ապաստանած հայ գաղթականներով, որոնց մեծապէս օգնած է սկիզբէն մինչև հիմա Աքսիոն Քրէթիէն Ան Օրիան (Action Chretienne en Orient) միսիոնարական ընկերութիւնը, տրամադրելով նիւթական և հոգևոր ամէն կերպ դիւրութիւններ։ Փոքր տեղերու և աւաններու մէջ ցրուած ժողովուրդները փոքրաթիւ ըլլալով իրենց նիւթական շատ սահմանափակ կարողութեամբ պիտի չկրնային եկեղեցիներ կազմակերպել առանց արտաքին օգնութեան։ Աքսիոն Քրէթիէնի դերը այս մասին նախախնամական եղած է։ Պէտք է յիշել նաև Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան կարևոր աջակցութիւնը այս փոքր եկեղեցիներուն։

Այս եկեղեցիները անկախ միութիւն մը կազմած են, որ կ'ունենայ իր կանոնաւոր հերթական համագումարը։ 1947, Յունիս 23–26ին ունեցած է իր տասնևվեցերորդ ժողովը, Փարիզ։

Բանբեր: Աւետարանական գործը սկսած է առաջին անգամ Մարսէյլ, որ կը մնայ մինչև հիմա ամենազօրաւոր կեդրոնը ֆրանսայի հայ բողոքականութեան։ Վեր. Յ. Ղազարոսեան հոս կը սկսի հրատարակել «Բանբեր» ամսաթերթը 1925 Ապրիլին, գեղեցիկ լեզուով և չինիչ հոգևոր բովանդակութեամբ և կը շարունակէ մինչև 1946ի վախճանը։ Այս տարիներու միջոցին թերթը կ'ունենայ նաև Թրքերէն զատ բաժին մը խմբագրութեամբ Վեր. Ժ. Պարսումեանի։ Պատերազմը դադրելէն ետքը 1945ին կը վերսկսի հրատարակուիլ բայց կարճ շրջանի մը համար միայն։

Վերելք: Պատերազմէ ետքը նոր երևոյթ մըն է երիտասարդական շարժումը եկեղեցիներու մէջ։ Երիտասարդներու համար կը կազմակերպեն բանակումներ, մասնաւոր ժողովներ։ Երիտասարդաց Քրիստոնէական տեղական ընկերութիւնները վերջապէս կը կազմեն Միութիւն մը, որ իր կարգին առաջին անգամ ըլլալով իր համաժողովը կ'ունենայ 1948 Ապրիլ 7 և 8ին Մարսէյլ, 17 տեղական ընկերութիւններու մասնակցութեամբ։ Այս կազմակերպութեան կ'առաջնորդեն Վեր. Վեքիլեան, Պատ. Միսյեան, Պարսումեան, Պագդալեան և Հէլվաճեան, որոնք Ֆրանսայի Հայ Աւետ. Եկեղեցիներու Միութեան կողմէ ընտրուած մասնախումբ մըն են։ Այս կազմակերպեալ երիտասարդութիւնը ունի իր պաշտօնաթերթը «Վերելք» հայերէն և ֆրանսերէն գեղեցիկ բովանդակութեամբ, որ կը հրատարակուի 1947 Յունուարէն սկսեալ Պատ. Հէլվաճեանի խմբագրութեամբ։

Յօդ: Ֆրանսայի մէջ 1927ին կը հրատարակուի նաև զուտ հոգեւոր, կոկիկ երեւոյթով և գրական լեզուով ամսաթերթ մը, որ ծաւալով թէպէտ փոքր էր, բայց բովանդակութեամբ շինիչ, և հոգեւորապէս սնուցիչ։ Խմբագիրն էր Լեւոն Սիմոնեան։

Աքսիօն Բիբլիք: Ֆրանսայի Հայ Աւետ. Եկեղեցիին ղեկավարները և Աքսիօն Բիբլիքի վարիչները իմաստութիւնը կ'ունենան անոր չտալ յարանուանական որևէ նոր կերպարանք մը և պահել զայն աւետարանական պարզ և հին ձեւին և անունին տակ, միշտ զգուշացնելով զայն առաքելական յաջորդութեամբ, վարդապետական և յարանուանական պառակտիչ վէճերէ և միեւնոյն ատեն գործակցութեան մէջ դնելով զայն նաև ֆրանսական բողոքականութեան հետ։

Ուշագրաւ երևոյթ մըն է դիտել նաև տիրող աւետարանչական խանդը թէ հոգևոր պաշտօնեաներու և թէ եկեղեցիի անդամներու մէջ, որուն հասարակ նկատուած խաւերէն յառաջ եկած են անոր շատ մը պաշտօնական գործիչները։ Հոգևոր կեանքի մէջ թըրծուած խոստմնալից երիտասարդները ֆրանսական և զուիցերիական Ս. Գրքի դպրոցներուն մէջ լաւ մը պատրաստուելէ ետքը Ֆրանսայի Աւետ. Եկեղեցին պատրաստած է իր եկեղեցականութեան ներկայ անձնակազմը։

Թիւ երկու Համաշխարհային Պատերազմը թէպէտ ծանր ճընշեց եկեղեցիին վրայ, բայց ան մեծ քաջութեամբ, հաւատքով և զոհողութեան ոգիով շարունակեց իր գործը։ Այս պատերազմի միջոցին և անկէ անմիջապէս ետքը նշելի է իր ծառայութիւնը պատերազմական գերիներուն՝ մանաւանդ կովկասահայերուն՝ նիւթապէս և բարոյապէս։ Միութեան նախագահ Վեր. Խայիկեան իր տեղեկագրին մէջ կը յիշէ թէ ինչ զոհողութեամբ հանգանակած են 118000 ֆրանք և պատճառ եղած են ազգային ճակատը շարժման դնելու և միայն Լիոնի հայութենէն հանգանակելու 500000 ֆրանք այս նպատակին համար։

Աւետ. փոքր եկեղեցիներու այս երիտասարդ գործօն հոգևոր պաշտօնեաները նոր սերունդը կորուստէ փրկելու համար հայերէն լեզուի դասեր ալ տուած են այն ամէն տեղ որ իրենց համար կարելի եղած է։

Ֆրանսայի Աւետ. Եկեղեցիի պատմութեան և ներկայ պատկերին մասին գաղափար մը տալու համար ստորև միացնելով կուտանք Վեր. Յ. Ղազարոսեանի երկու տեղեկագիրները, հրատարակուած «Աւետագիր»ի Ա. տարի, 1945, Նոյեմբեր թիւ 9ի, և

Գ. տարի, 1947 Օգոստոս—Սեպտեմբեր Թիւ 8–9ի, «Ջահակիր»ի Գ. տարի, 1946, Սեպտեմբեր Թիւ 1ի մէջ։

1924. Մարսէյլ: Ֆրանսայի մէջ առաջին աւետարանական գործը պաշտօնական կերպով սկսած է այս քաղաքին մէջ 1924, Մարտ 25ի օրը քարոզիչ Ժողէֆ Կ. Պարսումեանի ձեռքով Հօթէլ տը Նանթ, Փրոֆ. Կ. Մուսեղեանի սենեակին մէջ, ուր արդէն երկու կիրակիէ ի վեր փրոֆէսորը անպաշտօն ժողովներ կատարած էր։ Առաջին ժողովին ներկայ կ'ըլլան 27 հոգի։ Երկու շաբաթ յետոյ Պարսումեան գտած էր Փրկութեան Բանակի սրահը, ուր կը հաւաքուէին Աւետարանի լուրը սիրող հայերը։ Յունիս 22ին Պարսումեան եղբայր բաժնուելով Մարսէյլէն իրեն յաջորդ ձգած էր Ց. Ն. Ղազարոսեանը (հիմա Վերապատուելի) որպէս քարոզիչ։ Վեց շաբաթ վերջը Կիրակնօրեայ քարոզները սկսան Րիւ. Տէլիլի ֆրանսական եկեղեցիին մէջ միայն երկու ամսուան համար. բայց ապագային կարելի եղած է այնպէս կարգադրել որ այդ շէնքը բոլորովին Հայ Աւետ. Եկեղեցիին ձեռքը մնայ։ Քաղաքին կեդրոնը՝ հետը առնելով Սէն Ժեռոմ, Ալոյ և Սէնթ Ան արուարձանները աւելի քան 12000 հայ բնակչութիւն ունի։ Հոս կազմուած եկեղեցիին հոգեւոր հովիւն է Վեր. Ց. Ն. Ղազարոսեան։ Քաղաքի եկեղեցիին միացած է նաև Լա Սիոթայի բեմը իբր մասնաճիւղ։

Մարսէյլ ունի հինգ հովուական շրջաններ, որոնցմէ առաջինը յիշուեցաւ վերը, միւս չորսն են հետեւեալները.

1924. Կարտան: Տարուան Օգոստոս ամսուն կարտանաբնակ Տիկ. Աննա Զալըմեան կը հրաւիրէ Վեր. Ց. Ն. Ղազարոսեանը կիրակի կէսօրէ ետքը հոգեւոր ժողովներ սարքել Կարտանի հանքին շուրջ գտնուած հայ գաղութին համար։ Այս ժողովները շարունակուած են երբեմն ընդհատումներով բայց հաւատարմաբար տարիներով Աւետիս Ցակոբեանի տան մէջ։ Այս տունը 1946ին եկեղեցիի վերածուած է։ Ատեն մը մէկ ճիւղը եղած է քաղաքի կեդրոնի եկեղեցին, բայց հիմա անկախ եկեղեցի մըն է ուր կը պաշտօնավարէ Վեր. Ց. Հէլվաճեան։

1926. Սէն Լու: Հոս կը սկսի աղօթաժողով մը 1926 Մայիս 1ին, Կարապետ աղա Պօյաճեանի տունը։ 1933ին քարոզիչ Վահան Սահակեան գործը շարունակած է։ 1934ին շինուած է եկեղեցին և գործը կանոնաւորուած։ Երկար ատեն հոս գործած է աւետարանիչ Կիւլշան Պատաքեան, որուն մահէն ետք հովուութեան հրաւիրուած է Վեր. Ս. Պագգալեան։ Սէն Լուի միացած է նաև Սէն Մարկարիտ։

1926. Սէն Ժիլիէն։ *Առաջին հոգևոր պաշտամունքը սկսած է Տիկ. Արուսեակ Ազատեանի տունը Մայիսին։ Բայց պաշտօնական հոգևոր ժողովները սկսած են վեց ամիս ետքը միայն՝ աւետարանիչ Կիւլչան Պատաքեանի միջոցաւ։ 1939 Մարտ 5ին եկեղեցին պաշտօնապէս կազմուած է։ Այս եկեղեցիին հովուական շրջանին մէջ են* Գոմոն *և* Լա Ռոզիէր *արուարձանները։ Վեր. Զ. Բ. Պուտաքեան մինչև իր Նիւ Եորք մեկնիլը* (1947) 4 *տարի հոս պաշտօնավարած է։*

1927. Սէնթ Անթուան։ *Հոս աւետարանական գործը սկսած է աւետարանիչ Կիւլչան Պատաքեանի կողմէ կանանց յատուկ ազօթաժողովով մը, Տիկ. Փերուզ Վահանեանի տունը։* 1938*ին շինուած է եկեղեցական շէնքը և երիցատունը։ Եկեղեցւոյ նաւակատիքը կատարուած է* 1943 *Յունիս* 20*ին։* Սէն Լուի *այս եկեղեցիին շրջանին մէջ առնուած է, զոր կը հովուէ Վեր. Մարկոս Վէքիլեան։*

Մարսէյլի այս հինգ շրջաններուն մէջ 32 000 *հայ բնակչութիւն մը հաստատուած է։*

Ֆրանսահայ գաղութին ամէնէն մեծ և ամէնէն կարևոր կեդրոնն է Փարիզ, ուր հաւաքուած են 35 000 *հայեր։ Աւետարանական գործը հոս բաժնուած է երկու հովուական շրջաններու* Փարիզ-Ալֆորվիլ *և* Փարիզ-Իսի։

1928. Փարիզ-Ալֆորվիլ։ 1927 *էն սկսեալ պաշտամունքներ կատարուած են հոս. բայց* 1928 *Յունվ.* 29*ի կիրակին գործը պաշտօնապէս կազմակերպուած է տեղս այցելող Վեր. Յ. Ղազարոսեանի ձեռքով և ապա գործը յանձնուած է Զ. Բ. Պուտաքեանի, որ այդ ատեն իբր ուսանող կը հետևէր աստուածաբանութեան, եւ մինչև իր զինուորագրութիւնը ինը տարի գործած է հոս։ Պատերազմի միջոցին Արմենակ Միսիրեան աշխատած է կանգուն պահել գործը։ Ներկայիս հովիւն է Վեր. Ա. Օ. Փափազեան։*

Փարիզ Իսի Լէ Մուլինօ։ *Տեղիս աւետարանական համայնքը Պատ. Արմենակ Միսիրեան կազմակերպած է պատերազմի միջոցին և հիմնած է երիտասարդներու և պատանիներու միութիւններ եւ հայերէնի դասընթացքներ։ Պատերազմէն ետքը գնուած է շէնք մը պաշտամունքներու եւ հովուի բնակութեան համար։*

1924. Լիոն։ *Հայութեան երրորդ կարևոր կեդրոնն է Լիոն, ուր հաստատուած են մօտ* 9 000 *հայեր. բայց աւետարանական համայնքը փոքր է։ Հոգևոր գործը սկսած է* 1924, *Օգոս.* 2*ին, Մե-*

թուական մատուռին մէջ, հովիւ Ժ. Կ. Պարսումեանի ձեռքով։ Ներկայ հովիւն է Վեր. Գ. Գ. Խայիկեան։

Միւս հովուական շրջաններն են հետեւեալները.—

1925. Տեսին- Փոն տը Շերի: Տէսինի մէջ Զատկէն ետքը ըսկըսած է հոգեւոր պաշտամունքը բնակարաններու մէջ, 1929 Փետր. 2էն իվեր շարունակուած է նորակառոյց շէնքի մէջ։ Փոն տը Շէրիի մէջ աւելի կանուխէն սկսած է գործը, 1924 ին։ Ներկայ հովիւն է Վեր. Կալվին Պարսումեան։ Փոն տը Շէրիի Աւետ. համայնքը նախկին Սթանոզի (Թուրքիա) եկեղեցիին բեկորներէն կազմուած է:

1925. Վիեն-Շաս։ Գործը սկսած է Ժ. Պարսումեան։ Ներկայ հոգեւոր հովիւն է Պատ. Տիգրան Մկրտիչեան։

1924. Սենթ Էթիեն։ Գործը սկսած է Գ. Սարայտարեան։ Սէն Շամոնի բեմը իր ճիւղն է։ Ներկայ հովիւն է Պատ. Գ. Սխալեան։

1925. Վալանս: Հոս ալ հոծ հայութիւն մը կը գտնուի՝ մօտ 3000։ Գէորգ Բէօսէեան սկսած է հոգեւոր ժողովներ սարքել 1925, Մարտին։ Գործը զարգացած է։ Ռոմանի բեմը իր մէկ ճիւղն է։ Հայերէն լեզուի եւ Կիրակնօրեայ Դպրոցի կարեւորութիւն տրուած է։ Ներկայ հովիւն է Վեր. Ի. Յ. Աբրահամեան։

1926. Մոնթէլիմար, Օպենաս: Աւետարանական գործը Մոնթէլիմարի մէջ սկսած է Ֆրանսական Բարեկարգեալ Եկեղեցիին մէջ։ Հոս կը գտնուի 30 տունէ բաղկացեալ հայութիւն մը՝ մեծ մասամբ բողոքական, եկեղեցիին անդամներուն թիւն է 45։ Մօտակայ Պոյեն քաղաքին սակաւաթիւ հայերը այդ եկեղեցիի խնամքին յանձնուած են։ Փոն տ'Օպենաս, որ մետաքսի գործարաններու կեդրոն մըն է, մեծ թիւով նախկին որբեր եւ որբուհիներ պատսպարած է։ Հոս գործը սկսած է Յովհաննէս Յովակիմեան։ Գործը զարգանալով զատ եկեղեցի մը կազմուած է եւ իրեն ենթարկուած է Սեն Փիեռի ճիւղը։ Ներկայիս թափուր է։ Մոնթէլիմարի հովիւը Վեր. Վ. Սահակեան իր կարելին կ'ընէ հոս ալ հասնելու համար։

ԹՈՒԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Եկեղեցիներ 14
Բեմեր 30 (ներառեալ եկեղեցիներ)
Անդամներ 468 որուն մէկ երրորդը այր
Աւետ. ժողովուրդ 2536 անձինք, առկէ զատ մօտ 2000 աւետ. հայեր ուէ եկեղեցիի չեն կապուած
Քրիստ. Երիտասարդաց անդամներ 253
Կիրակնօրեայ Դպրոցի աշակերտներ 860

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՊՈՐՏԻ ԵՒ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻԻ

Հայերու մէջ աւետարանական կեանքը ԺԹ. դարուն մէջ առաւելաբար երկու ուժերու՝ Ամերիկեան Պորտի եւ հայերու գործունէութեան արդիւնքն է ըսած էինք վերը։ Հետեւաբար այդ երկուքին փոխ յարաբերութիւնը մեծապէս ազդած պիտի ըլլայ Աւետ. Եկեղեցիի պատմութեան վրայ։ Հարցը սա է. ի՞նչ է իւրաքանչիւրին բաժինը եկեղեցիին դաւանական, յարանուանական կերպարը ձեւելու, հրատարակչական, կրթական, աւետարանչական, ելեմտական հարցերը լուծելու, պաշտօնէութիւնը պատրաստելու եւ պաշտօնները որոշելու, ընդհանուր գործը ծրագրելու, կազմակերպելու եւ եկեղեցիին նպատակին համեմատ զայն յառաջ տանելու մէջ։

Գործակցութիւնը դժուար արուեստ մըն է նոյնիսկ երբ գործակիցները բարձր տիպէ մարդիկ ըլլան։ Դժուարութիւններ, երկուստեք թիւրիմացութիւններ, թերացումներ, գաղափարի եւ խառնուածքի տարբերութեան պատճառաւ բախումներ անխուսափելի են։ Եւ ասոնք պատահած են։ Այս նիւթը կ'արժէ սպառողական ուսումնասիրութեան առարկայ ընել, որ ներկայիս մեր նպատակէն դուրս է։ Բայց ընդհանուր կերպով սապէս կրնանք ըսել. նախ, ո՛չ Հայ Աւետ. Եկեղեցին հլու կամակատարի դիրքը կատարած է եւ ո՛չ ալ միսիոնարութիւնը իր կամքը պարտադրող մը եղած, թէպէտ երկու կողմէն ալ այս սկզբունքին հաւատարիմ մնալու մէջ թերացումներ անպակաս եղած են։ Երկրորդ՝ ուր որ եւ երբ որ այս գործակցութիւնը փոխադարձ զոհողութեամբ եւ համակերպութեամբ ամենէն շատ կարելի եղած է, հոն գործը զօրացած եւ յառաջդիմած է։ Աւետարանական գործին կարգ մը շրջաններու մէջ աչքառու կերպով զարգացումին ամենէն կարեւոր մէկ պատճառը եւ գաղտնիքը պէտք է այս իրականութեան մէջ փնտռել։ Երրորդ՝ պարտինք խոստովանիլ որ՝ բացառելով կարգ մը քննադատելի պարագաները, միսիոնարները ընդհանրապէս հայերու հանդէպ յարգալիր վերաբերում, մարդկայնական ազնիւ զգացում, քրիստոնէական լայնամիտ եւ հանդուրժող ոգի ցոյց տուած են։ Այս մէկ դարու գործակցութեան

արձանագրութիւնը, ընդհանուր առումով, լուսաւոր երկար գիծ մը կը կազմէ։ Իբր ազգ ընդհանրապէս, եւ իբր Հայ Աւետ. Եկեղեցի մասնաւորապէս Ամերիկեան Պորտին կը պարտինք մեր վայելած շատ մը բարիքներն ու առաւելութիւնները՝ կրօնական, նիւթական, ընկերային, կրթական մարզերուն մէջ։

Այս ընդհանուր դիտողութեններէն ետքը փորձենք կարգ մը մասնաւոր կէտեր յիշել։

Կ. Պոլսոյ մէջ աւետարանական գործը միսիոնարներու գալէն առաջ եւ վերջն ալ իբր զուտ հայկական ձեռնարկ մը կը յայտնուի։ Հայերը չէին ուզեր նոր դաւանանք մը ստեղծել. դաւանապէս, ինչպէս նաեւ ազգային առումով, անոնք իրենք զիրենք կապուած կը նկատեն Մայր Եկեղեցիին, հետեւաբար կ'ուզեն պահել «Հայաստանեայց Եկեղեցի» անունը. միեւնոյն ատեն չէին ուզեր որեւէ բողոքական յարանուանութեան ձեւը որդեգրել այլ պարզապէս կը փափաքին աւետարանական կոչուիլ. շարժումը յարանուանական չէր, այլ հոգեւոր։ Անոնց ամենէն ջերմ փափաքն էր ազատ ըլլալ Աւետարանի եւ անոր մէջ յայտնուած Քրիստոսի հետեւելով կեանք մը ապրելու համար։ Շատ յատկանշական պարագայ մըն է գիտել թէ միսիոնարներն ալ կը համակերպին հայերու բաղձանքին։ Քանզի միսիոնարներ ուրիշ ուր որ գացած են իրենց յարանուանութիւնը միասին տարած եւ հոն տնկած են զայն։ Հայերու մէջ սակայն բացառիկ երեւոյթ մըն է։ Պորտի պաշտօնաթերթի 1855ի Missionary Heraldին մէջ կը կարդանք որ Պորտի Հայկական Առաքելութիւնը իր տարեկան ժողովին մէջ կ'որոշէ այս շարժման ամերիկեան ոեւէ յարանուանութեան ձեւը չտալ — ո՛չ Ժողովական, ո՛չ Երիցական եւ ոչ Բարեկարգեալ (Dutch Reformed Church of America*), այլ թոյլ տալ որ ան ձեւաւորուի պարզապէս իբր Ս. Գիրքի հետեւող եկեղեցի մը։ Այս սկզբունքին հաւատարիմ մնացած են անոնք որ իրենք զիրենք կը կոչեն Աւետ. Եկեղեցի։ Այլեւայլ յարանուանական տարազ հագնիլ, անուն մը որդեգրել վերջնագոյն երեւոյթներ են, որոնց մէջ որոշ յարանուանութեան յատուկ վարդապետութիւնը կամ վարչաձեւը չեշտելու միտումը կը տեսնուի։

Կ. Պոլսոյ եկեղեցին առաջին օրէն ինքնավարութեան եւ կեդրոնացեալ վարչաձեւի զօրաւոր հակում մը ցոյց տուած է։ Եկեղեցիին կազմուած ատենն իսկ իր հովիւը եւ պաշտօնեաները ինք ընտրած եւ ընդհանուր հայ աւետարանականութեան վարիչ եւ

* Ամերիկեան Պորտ միջ—յարանուանական կազմակերպութիւն մըն էր, որուն մէջ կը գործակցէին յիշեալ երեք եկեղեցիները։

պատասխանատու ինքզինքը ճանչցած է։ Մայրաքաղաքին մէջ երբ երեք տեղեր բեմեր կը հաստատուին և ապա անոնք եկեղեցիի կը վերածուին զանոնք մէկ եկեղեցի նկատած և կեդրոնական վարչութեամբ վարել ուզած է։ Նոյն իսկ գաւառներու մէջ աւետարանական գործը կեդրոնի հետ կապուած պահել փորձած է։ 1847ին Վեր. Ս. Դուայթեան Կ. Պոլսոյ եկեղեցիի կողմէն ներքին գաւառները ղրկուած է քննական պտոյտ մը կատարելու համար։ Միսիոնարներ, սակայն, աւելի միտած են ապակեդրոնացման դրութեան համեմատ ձեւուած վարչաձեւով մը օժտել եկեղեցիները ամերիկեան իրենց եկեղեցիներուն սովորութեան համեմատ։ Վեր. Հօ. Ստեփան Խ. Իւթիւճեան իր «Ծագումն և Ընթացք Աւետարանականութեան ի Հայս» գրքին մէջ ասոր ակնարկելով կ'ըսէ. «Յարանուանական տարբերութիւնք որ կան Եւրոպայի և Ամերիկայի բողոքականաց մէջ դեռ անծանօթ էին հայոց. և 1848 Թուականի առաջին Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի հաստատուած ատեն՝ Միսիոնարութիւնը որ առժամանակեայ օրինատետր մը խորհած եւ խմբագրած էր ի կամս իւր (ընդգծումը մերն է) անջատմանց գործողութիւնը կատարուելէն* յետոյ նոյնը աւելի ընդարձակելով ի լոյս ընծայեց «Առաջնորդ Եկեղեցւոյ» անուամբ։

«...(Մեր) հարց մեծագոյն մասը վերոյիշեալ գրքոյկին ի լոյս ածուելէն յետոյ կը շփոթին տեսնելով, որ իրենց առաջի Աստուծոյ և առաջի մարդկան ուխտիւք ընդունած, ընդգրկած եւ սիրած դրութեանց տարբեր եւ հակառակ մտաց անհանդուրժելի եւ բոլորովին օտար դրութեան մը մէջ դրուիլ ուզուած են (ընդգծումը մերն է) ...զի «Առաջնորդ Եկեղեցւոյ» անուն օրինագիրքն այնպիսի տարբերութիւններ կը պարունակէ, որոնք պատնէշ կրնան կանգնիլ ընդ մէջ աւետարանական հայոց և ընդհանուր ազգինս։ Առանց խորացնելու այս տարբերութեան իմաստը պէտք է ըսել թէ միսիոնարութեան և հայերու միջև տարակարծութիւն մը յառաջ եկած է այս մասին։ Եկեղեցիի վարչաձեւը իրականին մէջ միշտ ալ յուզուած հարց մը եղած է։ Պոլսոյ «Աւետաբեր»ին տակաւին վերջին տասը տարիներու թիւերուն մէջ կը հանդիպինք յօդուածներու որոնք այս մասին տարբեր կարծիքներ և թելադրութիւններ կը ներկայացնեն։ Բիւթանիոյ Միութիւնը աւելի միտած է երիցական դրութեան, իսկ Կիլիկիոյ Միութիւնը՝ ժողովական դրութեան։ Կեդրոնական Միութիւնը (Մարզուան — Կեսարիա) հետեւած է Կիլիկիոյ և որդեգրած է անոր սահմանադրութիւնն ու

*) Կ'ակնարկէ Կ. Պոլսոյ մէջ ուրոյն եւ անկախ եկեղեցիներու կազմութեան:

ներքին կանոնագիրը։ Խարբերդի Միութիւնը միջին ճամբայ մը գտած է իրեն համար։ Բայց, Կիլիկիոյ Միութիւնն ալ տառացիօրէն փոխ չէ առած ամերիկեան ժողովական վարչաձեւը։ Կիլիկիոյ Միութեան և Պորտի 1886ի Մարաշ գումարուած երկրորդ տարեկան համաժողովին մէջ երբ այս հարցը խորհրդակցութեան նիւթ էր փրոֆ. Ալեքսան Պեզճեան կ'առաջարկէ Ամերիկեան ժողովական Եկեղեցիի կանոնագիրը որդեգրել՝ մեր պայմաններուն համեմատ բարեփոխութիւններ կատարելով. իսկ Վեր. Գէորգ Գաղանճեան կ'առաջարկէ Միութեան յատուկ նոր կանոնագիր մը խմբագրել՝ օգտուելով Ժողովական և Երիցական եկեղեցիներու կանոնագիրներէն։ Երկրորդ առաջարկը մեծամասնութեամբ կ'ընդունուի թէպէտ, ապա նոր խմբագրուած կանոնագիրը աւելի ժողովական դրութեան խորքն ու ձեւը կ'ունենայ՝ թեթեւօրէն գունաւորուած երիցականութեամբ։ Դարձեալ այս Միութեան մէջ տեղական եկեղեցիներու ինքնավարական իրաւունքները սահմանափակելու և Միութեան ժողովը աւելի հեղինակաւոր մարմին մը վերածելու զօրաւոր միտումը միշտ զգալի եղած է։ Այնպէս կ'երեւի թէ Հայ Աւետ. Եկեղեցին իբր մէկ կազմակերպութիւն մինչեւ այսօր իր յարանուանական կերպարը տակաւին չէ չինած։

Աւետ. գործին ընդհանուր ղեկավարութեան հարցն ալ տարբեր կերպով դիտուած և լուծուած է Կ. Պոլսոյ և գաւառներու մէջ։ Քանզի երկու տեղերու պարագաները մեծապէս կը տարբերէին իրարմէ։ Մայրաքաղաքի մէջ գործը կազմակերպուեցաւ պարզապէս Բարեպաշտութեան Միաբանութիւնը պաշտօնականացնելով և զայն եկեղեցի կոչելով։ 1846ին Աւետ. Եկեղեցիին կազմուելէն առաջ Պոլսոյ մէջ պատրաստ կազմակերպութիւն մը կար, որուն մէջ բարձր ուսումի տէր, Հայ Եկեղեցիի և գրականութեան հմուտ, գրագէտ և վարչական փորձառութեան տէր կարեւոր թիւով գիտակից մարդիկ կային։ Իսկ գաւառներու մէջ ամէն բան միսիոնարները պիտի կատարէին. ասոնք թէ ուսուցիչ, թէ աւետարանիչ, թէ հովիւ, թէ եկեղեցիի հոգաբարձութեան ատենապետն էին։ Միսիոնարներ իբր ղեկավար՝ տեղական տրամադրելի ոյժերը ձեռք առնելով գործի մէջ նետեցին, մէկ երկու ամիս կամ մի քանի տարի զանոնք դաստիարակելէ ետքը։ Մայրաքաղաքի մէջ աւետ. գործը իր ծագման օրն իսկ հայերու կողմէ սկսաւ կառավարուիլ, իսկ գաւառներու մէջ ընդհանրապէս միսիոնարներու կողմէ։ Բայց այս վերջինները հետամուտ եղած են առաջին առիթով տեղական գործերը հայերու ձեռքը յանձնել երբ տեսած են թէ անոնք գործը վարելու համար պէտք եղած նիւթական և մարդկային բաւարար ոյժ ունին։

Հայ հոգեւոր հովիւները առանձին 1850ին առաջին անգամ սկսած են ժողով գումարել Կ. Պոլիս։ Միսիոնարներ ալ իրենց ժողովները առանձին կը կատարէին։ 1858 Մայիս 28ին է որ Կ. Պոլսոյ միսիոնարք Բիւթանիոյ հայ հովիւները միասնական ժողովի հրաւիրեցին գործի մասին հաղորդակցելու եւ աղօթելու համար։ 1860ին է որ միսիոնարները սկսան աւելի տեղ տալ հայերու վարչական գործերու մէջ։

Աւետ. ժողովուրդը քանի սկսաւ հոգեւորապէս, մտաւորապէս եւ վարչական փորձառութեան մէջ զարգանալ գործը անկախօրէն ղեկավարելու փափաքն ալ նոյնքան զօրացաւ։ Նոյն իսկ ատենք սկսան քննական աչքով դիտել միսիոնարական գործունէութիւնը, եւ քննադատել զանոնք։ 1867 Թուականին Թուրքիոյ միսիոնար Տր. Վան Լէնըփի (Dr. Van Lennep) *Ամսթերտամի Համաշխարհային Աւետ. Դաշնակցութեան համաժողովին մէջ իբր ներկայացուցիչ Պորտի հայերու մէջ աւետարանական գործի մասին խօսած ատեն յայտնի կերպով կը պարզէ պարագան։ Հայեր կարգ մը տեղեր նոյն իսկ փափաքած են ընդհանուր տարեկան ելեւմտական նախահաշիւի պատրաստութեան եւ անոր գործադրութեան մէջ հաւասար ձայն ունենալ Պորտի հետ։ Այս մասին տարակարծութիւնները կը զօրանան եւ վերջապէս հարկ կը տեսնուի Պորտի եւ Աւետ. Միութիւններու ներկայացուցիչներով ժողով գումարել 1883 Մայիսին, Կ. Պոլիս։ Երկուստեք ցոյց տրուած իրատես, ողջամիտ, լայնախոհ, իրարու հանդէպ յարգալիր, հանդուրժող, քրիստոնէական ոգին այնպիսի մթնոլորտ մը կը ստեղծէ, որուն ազդեցութեամբ դիւրին կ'ըլլայ իրարու հետ հասկացողութեան գալ կարելիութեանց մասին հետեւեալ կերպով.—*

1. Եկեղեցիի ներկայացուցիչները վերահաստատ կ'ըլլան որ Ամերիկեան Պորտի համար անկարելի է Աւետ. Միութեանց բոլոր պէտքերը եւ պահանջները գոհացնել։

*2. Պորտի միսիոնարներ, իրենց կարգին կը համոզուին որ Միութիւնները չեն կրնար տակաւին ինքնապահ ըլլալ**։

Եւ հետեւեալ գործակցութեան ձեւը կ'որոշեն.—

1. Ներկայ բոլոր գործերը պիտի քաջալերուին եւ պիտի պահուին։ (Այս ենթադրել կու տայ թէ նոր գործեր պիտի չբացուին)։

2. Ամերիկեան աղբիւրներէ եկած դրամը միսիոնարութեան

---

*) Նոյն տարուան միջոցին միսիոնարներ հայերու մէջէն քաշուելով իրենց բոլոր ոյժերը Թուրքիոյ ուրիշ ցեղերու եւ ժողովուրդներու յատկացնելու մասին կը խորհին, բայց կը յետաձգեն։

իսկ հայկական հասոյթներէ գոյացած հասոյթները Աւետ. Միութեանց հսկողութեան տակ պիտի գտնուին։

Այս ժողովին բարերար ազդեցութիւնը անմիջապէս զգալի կ'ըլլայ եկեղեցիներու վրայ. բոլոր Միութեանց շրջաններուն մէջ զօրաւոր հոգեւոր արթնութիւններ յառաջ կուգան։

Ասկէ քայլ մ'ալ յառաջ երթալով գործակցական խառն ժողովներ կը կազմուին։ Կիլիկիոյ մէջ թէպէտ Մարաշի միսիոնար Տր. Քրիսթի եւ իր ընկերը ասոր կը հակառակին ուժգնօրէն բայց ծրագիրը կը յաջողի։ Այս ժողովները կը կազմուին Միութեան չորս շրջաններուն համար իբր Շրջանային Խառն Ժողովներ (Station Committee), եւ տարին անգամ մըն ալ բոլոր դաշտին համար Կեդրոնական Թուրքիոյ Առաքելութեան (C. T. Mission) ներկայացուցիչներուն եւ Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան ժողովի անդամներուն մասնակցութեամբ իբր համաժողով (conference)։ Այս վերջինը առաջին անգամ ըլլալով 1885ին գումարուած է Անթէպ։

Եթէ ութսունական թուականներէն ետքը կեանքի բնականոն պայմանները շարունակէին ասկէ առաջ եղածին պէս, եւ ջարդերով, արտագաղթով, տեւական անապահովութեամբ եկեղեցիները մարդկային եւ նիւթական տեւական կորուստներու չենթարկուէին, Պորտը հայերու մէջէն արդէն քաշուած կ'ըլլար։ Խարբերդի եւ Անթէպի գոլէճներու սահմանադրութեանց մէջ մէկ մէկ յօդուած դրուած էր, որուն տրամադրութեան համեմատ որոշ ատեն մը ետքը յիշեալ հաստատութիւններու վարչութիւնը բոլորովին հայերու պիտի յանձնուէր։ Դարուս սկիզբը երբ այդ սահմանագրուած 25 տարուան շրջանը լրացաւ, հայերը իրենք խնդրեցին որ վարչութիւնը 25 տարի ալ գործակցաբար շարունակուի։ Կիլիկիոյ Միութեան դաշտին համար Պորտը եւ Եկեղեցին համաձայնած էին որ չորս տարուան միջոցին Պորտը իր տարեկան 400 օսմ. ոսկի նպաստը ամէն տարի 100ական պակսեցնելով՝ նպաստընկալ եկեղեցիներու բոլոր հոգը Միութիւնը յանձն առնէ։ Թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմը եւ տարագրութիւնը բոլոր ծրագիրները ի դերեւ հանեցին։

1919էն ետքը Հայ Աւետ. Եկեղեցիի վերականգնումին համար Պորտը մեծապէս օգնեց դարձեալ։ Բայց չորս հինգ տարի չանցած հայերու մէջէն բոլորովին քաշուելու ծրագիրը մէջտեղ դրուեցաւ։ Հայ Աւետ. Եկեղեցին առաջին անգամ ըլլալով բոլորովին անկախ կերպով իր հաստատութիւնները վարել սկսաւ։ Քըսանական թուականներուն դէպի վերջը Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան եւ Պորտի միջեւ նոր համաձայնութիւն մը գոյացաւ ակար եկեղեցիներու օգնելու մասին։ Ասոր հա-

մեմատ Պորտի եւ Աւետարանչականի երեք եւ վեց համեմատութեամբ ներկայացուցիչներով կազմուած խառն ժողով մը պատասխանատու պիտի ըլլար օգնութեան այս գործին, զոր իրագործելու համար իւրաքանչիւր կողմ դրամական որոշ բաժինով մը իր մասնակցութիւնը պիտի բերէր։ Անշուշտ հասկնալի է որ եկեղեցիներու նիւթական հոգը առաւելապէս իրենց վրայ ծանրացած է։ Խօսելով միայն Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետարանական Միութեան մասին, անոր տարեկան ծախքը գոցելու համար պէտք եղած դրամին ինը տասներորդը տեղական եւ միայն մէկ տասներորդը արտաքին աղբիւրներէ կը հայթայթուի։ Իսկ միւս կողմէ Աւետ. Եկեղեցիի թէ՛ ներկայ եւ թէ՛ ապագայ ելեւմտական ապահովութեան համար Հայաստանեայց Աւետ. Եկեղեցիի հաստատութեան դարադարձին առթիւ, աւետարանական հիմնադրամի մը գոյացումին համար, աշխարհի ամէն կողմը ցրուած աւետարանականներու մասնակցութեամբ՝ 100,000 *տոլարի հանգանակութեան արշաւ մը կազմակերպուեցաւ։ Ասոր անակնկալ յաջողութիւնը կազմակերպողները քաջալերեց սահման դրուած գումարը* 200,000*ի բարձրացնելու։ Այս իրաւունք կուտա՛յ մեզի խորհելու որ եթէ յետպատերազմեան քաղաքական-տնտեսական պայմանները աւելի ձեռնտու ըլլային ասկէ շատ աւելի մեծ արդիւնք մը կարելի պիտի ըլլար յառաջ բերել։ Ասիկա կը կազմէ փոքրաթիւ ժողովուրդ ունեցող Հայ Աւետ. Եկեղեցիի կոթողային յաջող մէկ ձեռնարկը։*

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԲԱԺԻՆԸ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ՇԱՐԺՈՒՄԻ ՄԷՋ

ԺԹ. Դարու հայերուն մէջ, 1820 — 1850ի միջոցին, կը հանդիպինք մեծ թիւով եկեղեցականներու և կարգ մը մտաւորականներու որոնք կրօնքի մասին ազատական գաղափարներով տոգորուած և բարեկարգութեան կուսակից էին։ Ասոնց բոլորը Աւետ. Եկեղեցիի չանդամակցեցան, բայց կարեւոր բաժին ունեցան աւետարանական գաղափարներու տարածումին մէջ։ Աւետ. Եկեղեցիին յառաջողներու և զայն հիմնողներու թիւն ալ բաւական մեծ էր։ Այս շատերէ ոմանց անունները կու տանք քիչ մը վարը՝ կարճ ծանօթութիւններով իրենց մասին՝ օգտուելով միսիոնարական տեղեկագիրներէ, յուշերէ, «Աւետաբեր»է, Իւթիւճեանի «Ծագումն ու ընթացքը Աւետարանականութեան» գրքէն, «Աւետագիր»է, և ուրիշ աղբիւրներէ։

Առաջին հայ բողոքականները, ինչպէս որ յիշուեցաւ, Երուսաղէմի Ս. Յակոբի վանքին միաբանութեան մէջէն դուրս ելան։ «Երեք եպիսկոպոսներուն վանք եւ աստիճան, կոչում եւ կրօնք թողլով իրարու ետեւէ միաբանութենէն հեռանալը բաւական նշանակելի կէտ մը» կը գտնէ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան շատ իրաւամբ (Գ. Ազգապատում, հատուած 2443)։ Ոմանք ջանացած են այս երեւոյթը ցոյց տալ իբր բարոյական անկումի հետեւանք։ Իբր թէ ամուսնանալ ուզած են, և նոյնիսկ Դիոնեսիոս իբր թէ արդէն միաբան եղած ատեն իսկ յարաբերութիւն ունէր կնոջ մը հետ։ Այս զրոյցը բաւական ընդհանրացած էր, եւ նոյնիսկ անգլիացի բարձրաստիճան եկեղեցական մը զայն իւրացուցած եւ իր մէկ գիրքին մէջ յիշած էր դատապարտելով զանոնք։ Գրիգոր վարդապետի տղան «Սուրիա եւ Սուրիացիք» անգլերէն գիրքին մէջ յիշելով պարագան իր հայրը կը պաշտպանէ այս զրպարտութեան դէմ։ Դիոնեսիոս եւ Յակոբ եպիսկոպոսները, Երուսաղէմի յոյն եւ հայ վէճերու առթիւ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած են, եւ միաբանակից եղբայրներէն ամբաստանուած են իբր յոյներէ կաշառուած մարդիկ։

Օրմանեան այս երկուքն ալ կը նկատէ անհիմ եւ փաստէ զուրկ զրպարտութիւններ. եւ իբր պատճառ ցոյց կու տայ վանքին ներքին պայքարները եւ միաբաններու իրարու դէմ դաւերը մանա—

ւանդ ասոնց արդիւնքը ըլլալով այս կարգաթողներու դիրքէ և փառքէ զրկումը։ Ասոնք պարզապէս վշտացած, զզուած եւ քէնոտած կը թողուն ամէն բան եւ կը հեռանան։ Միայն այս՝ սակայն՝ չի բացատրեր այս «բաւական նշանակելի» դէպքը։ Ասոնք ինչպէս նաև շատ մը անկեղծ և իրենց եկեղեցին ջերմօրէն սիրող հայեր, գիտակից էին թէ հայ կրօնական կեանքը և հաստատութիւնները բարեկարգութեան կարօտ էին։ Ասոնք երբեք իրենց եկեղեցին լքել չեն ուզած, եւ միշտ ուզած են ծառայել անոր. ինչպէս որ մինչև կարգաթողութիւնը իրենց կեանքը ցոյց կուտայ, բայց երբ կը համոզուին որ տրուած պայմաններու տակ անկարելի է այդ ծառայութիւնը շարունակել, յարմար կը նկատեն ամէն բան զոհել եւ ազատ ըլլալ իրենց յարմար տեսած ձեւով ծառայելու ազգին*։ Վանքը լքելէ ետք իրենց սէրը պահեցին Մայր Եկեղեցիին հանդէպ, ինչպէս կը հաստատէ Օրմանեան. «Դիտելի է իրենց ի նպաստ թէ Երուսաղէմէն բաժնուելով Երուսաղէմի դէմ թշնամական կամ զրպարտական քայլ մը չառին...» Այս «երեքն ալ աննշան մարդիկ չէին, եւ մեր պատմական անցքերուն մէջ ալ կարեւոր դեր վարող եւ արդիւնաւոր աշխատողներ» (Ազգապատում, անդ) երեւցած էին եւ ցոյց տուած՝ իրենց իմացական եւ բարոյական կարողութիւնը, ձիրքը, մանաւանդ իրենց եկեղեցիին եւ միաբանութեան հանդէպ սէրը։

Դիոնեսիոս Եպիսկոպոս Կարապետեան** Գարբայցի։ 1802ին վարդապետ էր, միաբան՝ Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին մէջ, ուր սերտ յարաբերութեան մէջ էր օրուան պատրիարք Գաբրիէլ Եպիսկ. Վանեցիի հետ, որուն շնորհիւ կարեւոր դիրք ալ ունեցաւ իբր ատենապետը վանքի Տնօրէն Ժողովին։ Յունահայ վէճերուն առթիւ վանքին նպաստաւոր մեծ աշխատանք կը թափէ։ 1819ին Էջմիածնի մէջ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Եփրեմ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէ։ 1819էն ետքը երբ Թէոդորոս պատրիարք կ՚ըլլայ, իր դիրքը աւելի կը զօրանայ եւ «վանքին կառավարութիւնը գրեթէ իրեն կը յանձնուի»։ Բայց միշտ ալ նախանձի եւ հալածանքի առարկայ կ՚ըլլայ, նոյնիսկ կարգ մը միաբաններ եւ ուխտաւորներ իրեն դէմ մահափորձ կը ծրագրեն։ 1822ին Կ. Պոլիս է, ուր կ՚որոշեն վանքին բոլոր գործը յանձնել Տնօրէն Ժողովի, որուն մէջ Դիոնեսիոս պարզ անդամ կ՚ըլլայ եւ ատենադպիրի պաշտօնն

*) Դիոնեսիոս եպիսկոպոս վանքը ունէր 10000 դահեկան գումար մը, զոր կարգաթող ըլլալէ ետք չի կրնար ետ առնել։

**) Միաբանական յուշերու մէջ կը պատմուի թէ Կուսել զայն Կարապետ կոչած է, զայն ընկալեալ առաջին պտուղ իր աշխատանքին. Դիոնեսիոսի հայրն ալ Կարապետ կը կոչուէր (Սամ. Բ. 886)։

իսկ ուրիշի կը տրուի։ Նոյն տարին կարգաթող կ'ըլլայ, և Սայտայի Նափոլիի պետութեան հիւպատոսական գործակալ կ'ըլլայ, բայց շատ կարճ կը պաշտօնավարէ։ 1823ին Պէյրութ է, ուր Հոկտ. 2ին Պուտէլի կողմէ կ'ընդունուի իր տանը մէջ։ Հոս կ'ամուսնանայ, երբ արդէն մօտ 50 տարեկան էր, եւ զաւակներ կ'ունենայ, ինչպէս որ կը յիշէ Օրմանեան։ Քիչ ետք կնոջ մահովը կ'այրիանայ։ Վանքը լքելէ ետք, և մանաւանդ այրիանալէ ետք վանքէն կրկին ու կրկին կը հրաւիրուի դարձեալ եղբայրակցելու միաբանութեան բայց կը մերժէ։ Իր բոլոր կեանքը կ'անցընէ իր ազգին ծառայելով՝ նշանակէտ ունենալով իր եկեղեցիին բարեկարգութիւնը։ Առաւելապէս կը զբաղի Ս. Գիրքի թարգմանութեամբ, եւ միսիոնարներուն օգնելով գիրքերու, թերթերու եւ գրքոյկներու խմբագրութեան և թարգմանութեան մէջ՝ Պէյրութ, Մալթա և Իզմիր։ Համաբարբառ Նորոյ Կտակարանի իր երկասիրութիւնն է։

Յակոբ Եպիսկոպոս Լիւստրացի կամ Ագըհճրցի, որուն մասին Աւետիս Պէրպէրեան իր «Պատմութիւն Հայոց» գրքին մէջ կը գրէ. «Վեքիլ պատրիարքի եղև Յակոբ եպիսկոպոս ագչէհրցի ի միաբանութենէ Սրբոյ Երուսաղէմի, որ յետ ժամանակաց խառնեցաւ յաղանդ լութերականաց եւ եղև Գօնսոլ անգլիացւոց յԱսկաղոն քաղաքը»։ Երեք յիշեալ միաբաններուն մէջ առաջինն է որ վանքը լքելով Պէյրութ կու գայ, ուր կ'ամուսնանայ, ապա Սայտայի մէջ Անգլիոյ հիւպատոսական գործակալ կ'ըլլայ (agent consulaire). բայց Կ. Պոլսոյ մէջ իր մասին զրպարտութիւններ կը կատարուին Անգլիական դեսպանին մօտ, և պաշտօնէն կը զրկուի։ Չենք կարծեր որ աւետարանական գործունէութիւն մը ունեցած ըլլայ, այդ ուղղութեամբ իր մասին արձանագրութեան չենք հանդիպիր։ 1845 Հոկտ. 29ին կը մեռնի 64 տարիքի մէջ և կը թաղուի Պէյրութի Ամերիկեան գերեզմանատունը։ (Սաւալանեանց, Բ. հատոր, էջ 952)։ Պէյրութի մէջ տունը ծախու կ'առնուի և անոր առաջին յարկը կը վերածուի Ս. Նշան Եկեղեցւոյ շէնքին։

Գրիգոր Վարդապետ։ Սաւալանեանց իր «Պատմութիւն Երուսաղէմի» մէջ և Օրմանեան Ազգապատումի մէջ բողոքական դարձող իբր երրորդ անձ կը յիշեն Յակոբ եպիսկոպոս Պոլսեցի մը։ Իսկ միսիոնարական արձանագրութեանց մէջ կը հանդիպինք Երուսաղէմի միաբաններէն Գրիգոր վարդապետ անուն մէկուն, որ աւետարանական շրջանակներուն մէջ շատ յարգուած, վստահելի քրիստոնեայ մը նկատուած է։ 1825ին Պէյրութ կը գտնենք զինք որ 26 տարիքին հրաժեշտ տուած է վանականութեան։ Պէյրութ կ'ամուսնանայ

Յուզաննա անուն յոյն կաթոլիկ աղջկան մը հետ, որ ամուսնին նման բողոքական կ'ըլլայ։ 1828ին Մալթա մեկնող միսիոնարներուն կը միանայ, երբ յունական ապստամբութեան պատճառաւ Պէյրութ անապահով տեղ մը եղած էր։ 1830ին կը վերադառնայ և կը հաստատուի Սայտա և նպարավաճառի խանութ մը կը բանայ և յաջող առևտրական կեանք կ'ունենայ։ Միեւնոյն ատեն աւետարանական գաղափարներ տարածելէ չի դադրիր, խանութը եկող յաճախորդներուն իսկ Քրիստոսը կը քարոզէ։ Երկար չ'ապրիր, երիտասարդ տարիքին մէջ կը մեռնի Սայտա, 1832ի Սեպտեմբերին և կը թաղուի հոն։ Արձանագրութեանց մէջ կը հանդիպինք իր երեք զաւակներուն — Ճան Վարդապետ 1827ի ծնունդ, Կրէկըրի Վարդապետ 1829ի ծնունդ, և աղջիկ մը։ Առաջինը անմահացուցած է իր ընտանիքը իբր ձեռնադրեալ հոգևոր պաշտօնեայ, իբր հեղինակ և մանաւանդ իբր մեծահամբաւ բժշկական ուսուցչապետ և վիրաբոյժ ծառայութիւններովը Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ։

Պետրոս Վարդապետ Ճիզմեճեան, Կ. Պոլսեցի, եկեղեցիի բարեկարգութեան ամէնէն ջերմ կուսակիցներէն և (1842) Բարեպաշտական Միաբանութեան գործօն անդամներէն եղած է։ Պատրիարքարանը կը խորհի զինք Էջմիածնի վանքին մէջ բանտարկել տալ, և անոր կ'առաջարկէ Տրապիզոնի առաջնորդութիւնը։ Պետրոս նպատակը հասկնալով կը մերժէ առաջարկը։ Կ'որոշեն զինք Երուսաղէմ ղրկել իրենց նպատակը իրագործելու համար։ Պետրոս կը յօժարի երթալ բայց Պէյրութէն անդին չի շարժիր, և իբր շրջիկ աւետարանիչ Պորտի եւ գրածախ Ս. Գրքի Ընկերութեան Սուրիա եւ Հալէպ կը շրջի։ Հալէպ, Քիլիս, մանաւանդ Անթէպ մեծ գործունէութիւն ցոյց կուտայ. 1845ին և 1846ին երկու անգամ կ'այցելէ վերջին քաղաքը։ 1845ին Անթէպի Առաքելական Եկեղեցիին մէջ աւետարանական քարոզներ կուտայ։ Երբ եկեղեցիին դուռը իրեն դէմ կը գոցուի, քարոզութիւնը կը շարունակէ տուներու մէջ։ Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան դաշտին մէջ աւետարանական շարժումին տարածման և Աւետ. Եկեղեցիին հիմնադրութեան մէջ շատ կարեւոր բաժին կ'ունենայ քառասնական թուականներու շուրջ։ 1846 Նոյ. 14ին յանկարծամահ կ'ըլլայ Հալէպ, քոլերայէ վարակուելով։

Միխայիլ Վարդապետ Չէնկիլէրցի կամ Սաչլը Վարդապետ, Միաբան Արմաշու։ Ատափազարի եկեղեցիներուն մէջ իբր քարոզիչ կը պաշտօնավարէ կարգադրութեամբ իրեն գաղափարակից Ստեփան Եպիսկոպոսի, որ պատրիարքութենէ հրաժարելէ ետք Նիկոմիդիոյ Առաջնորդ եղած էր։ Միքայէլ՝ հակառակ իր պաշտպան բարեկամին՝

ազատ անվախ եկեղեցիին բարեկարգութեան մասին կը խօսէր և նոյնիսկ գործակցած էր ատեն մը Բարեպաշտական Միաբանութեան հետ։ Գաւառներու մէջ առաջնորդական պաշտօն վարած կ'երեւայ։ Անգամ մը Մարաշի Ս. Սարգիս Եկեղեցիին մէջ քարոզած պահուն պատկերներու դէմ կը խօսի, և նոյնիսկ ձեռքի վարդապետական գաւազանով անոնց կը զարնէ։ 1846ին ալ Անթէպի Առաքելական Եկեղեցիին մէջ սաստկաշունչ քարոզներ կու տայ եկեղեցիին կարգ մը աւանդութիւններուն և վարդապետութիւններուն դէմ։ Այս պատճառաւ կը վռնտուի քաղաքէն։ Գերճախօս, համարձակ, և լուսամիտ եկեղեցական մ'էր, բայց չենք կարծեր որ Աւետ. Եկեղեցիին անդամակցած ըլլայ։

Պետրոս Եպիսկոպոս որ 1849 թուականին կը պաշտօնավարէր Արաբկիր։ Գորտի միսիոնար Մր. Փիպատի Արաբկիրի հայ ժողովուրդին մէջ ցրուած էր Ս. Գիրք և ուրիշ կրօնական գիրքեր, զոր Պետրոս Եպիսկոպոս հաւաքել կու տայ և միեւնոյն ատեն կը գրգռէ ժողովուրդը աւետարանականներու դէմ։ Բայց ինք կը հետաքրքրուի այս գիրքերով, և զանոնք կարդալէ վերջ իր համոզումներուն մէջ յառաջ կու գայ մեծ փոփոխութիւն մը, և կը սկսի ինքն իր հակառակած գաղափարները տարածել ու քարոզել, որուն պատճառաւ կը ստիպուի փախչիլ և ապաստանիլ Անթէպ։ Հոս կը մնայ ատեն մը, ու կը ծրագրեն զինք Հալէպ ղրկել հանգուցեալ Պետրոս Վարդապետ Ճիզմէճեանի գործը շարունակելու համար։

Սերովբէ Վարդապետ մը կը յիշուի, 1847ի միսիոնարական տեղեկագրութեանց մէջ։ Սա նոյն թուականներուն Կիլիկիոյ մէջ աւետարանական գաղափարներով տոգորուած քարոզներ կու տար եկեղեցիներու մէջ։

Յովհաննէս վրդ. Մամիկոնեան, «Կ. Պոլսէն եկած կարճահասակ կղերական մը» Մարաշի և Զէյթունի Առաքելական եկեղեցիներուն մէջ, 1848 թուականին, եկեղեցիի բարեկարգութեան մասին ազդու քարոզներ կու տար, որոնք, սակայն պատճառ կ'ըլլան այդ քաղաքներէն վռնտուելուն։

Յովհաննէս Վարդապետ Կ. Պոլսեցի, որ ատեն մը Տրապիզոնի առաջնորդ եղած էր, փոխանորդ կ'ընտրուի Աստուածատուր Պատրիարքի 1841ին։ Յովհաննէս Վարդապետ Յակոբոս Պատրիարքի օրով իբր կուսակից բարեկարգութեան Տէր Գէորգ քհն. Արծրունիի հետ աքսորուած էր։ Իր փոխանորդութեան շրջանին միշտ արգելք

եղած է որ ծերացած Պատրիարքը Բարեպաշտական Միաբանութեան դէմ որեւէ քայլ առնէ։

Եզնսկ Տէր Վրթանէս Քհնյ. Զորբըլեան կամ Գրիգորեան։ Այս անսպառ կորովի եւ ջերմ հաւատքի տէր մաքրակենցաղ լուսամիտ քահանան մեծ բաժին ունեցած է թէ՛ Պոլիս եւ թէ՛ անմիջական շրջակայքը աւետարանական գործին տարածման մէջ։ 1821ին քահանայ ձեռնադրուած է Կեսարացի Պօղոս Արքեպիսկոպոսէ (Աւետագիր, 1946, Յունուար, Թիւ 1, էջ 14)։ Առաւելապէս քահանայագործած է Նիկոմիդիա, ուր 1832ին կը միանայ բարեկարգութեան կուսակիցներուն։ 1838ին կը ստիպուի զօրաւոր հակառակութեան պատճառաւ Կ. Պոլիս ապաստանիլ, կը հաստատուի Ենի Քէօյ, Վոսփորի ափին վրայ, ուր ամառները հանգչելու կուգար Ստեփանոս Աղաւնի Պատրիարքը, որուն հետ միշտ կը տեսակցէր։ 1839ի հալածանքի տարին ապահով կը մնայ հոն՝ առանց նշմարուելու, միշտ շարունակելով իր քահանայական պաշտօնը իբր երէց Ենի Քէօյի։ 1840ին կը հրաժարի և կը հաստատուի Կ. Պոլսոյ Մուստլա Թաղը ուր իր ամուսնացեալ դուստրին հետ դպրոց մը կը սկսի վարել։ 1841 եւ 1842 Թուականներուն երկու անգամ աւետարանչական պտոյտներ կը կատարէ Նիկոմիդիա եւ շրջակայքը, եւ անգամ մըն ալ 1843ին Անատոլուի ներսերը եւ Մեծ Հայք։ 1843ին նախ փիլոնազուրկ կ'ըլլայ, եւ ապա կ'աքսորուի Արմաշի վանքը ուր նախկին պատրիարք Ստեփանոս Աղաւնիի հովանաւորութիւնը կը վայելէ, եւ ազատօրէն կը գործէ վանականներու մէջ՝ մեծ ազդեցութիւն թողելով անոնց վրայ։ Այս պատճառաւ կ'ըլլայ որ 1843 Փետրուարին Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը աքսորուի։ Հոս ալ իր գաղափարներով կը խմորէ միաբանները։ 1845 Օգոստոսին կայսերական ներումէն օգտուելով կը վերադառնայ Կ. Պոլիս, ուր սակայն 1846 Յունուար 26ին առաջին անգամ ըլլալով կ'արտաքսուի եկեղեցիէն։ Իր բացակայութեան կը կորդացուի իր արտաքսման եւ անաթեմայի կոնդակը։ Զինքը ձերբակալելու փորձը անյաջող կ'անցնի, ժամանակին տունէն անյայտացած ըլլալուն համար։ Մինչեւ իր մահը գործած է աննուաճելի ոգիով մը։ Մեռած է 1875ին 87 տարիքին մէջ։

Տէր Յարութիւն Քհնյ. Պաղտասարեան։ Ժրաջան ընկերը եւ անխոնջ գործակիցը Տէր Վրթանէսի, որուն հետ Նիկոմիդիոյ մէջ շատ կանուխէն կը յարի աւետարանական շարժումի։ 1836ին Կ. Պոլիս կուգայ և Վոսփորի ափին վրայ Ենի Քէօյ կը հաստատուի։ 1840ին Նիկոմիդիա կը վերադառնայ եւ հոն դպրոց մը կը բանայ։ Ժողո-

վուրդէն եւ մանաւանդ իր ծուխէն շատ սիրուած էր, սրբակրօն եկեղեցական մըն էր։ Մաթէոսեան հալածանքի շրջանին անկէ տրուած հրամանին վրայ, 1846ին Փետր. 8ին եկեղեցիին մէջ սըքեմը իր վրայէն կ'առնեն, ծեծելով դուրս կը հանեն, մօրուքը կը կտրեն եւ զինքը կը բանտարկեն։ Հակառակ այս բոլորին իր ծուխը կը յամառի հաւատարիմ մնալ իր հովիւին, յայտնելով որ ան միայն կրնայ իրենց երէցը ըլլալ։

Տէր Գէորգ Քհնյ. Արծրունի: Պոլսոյ շրջանին ամենէն արդիւնաւոր աւետարանական գործիչներէն մէկը եղած է։ Գրիգոր Փէշտիմալճեանի սաներէն է եւ 1833ին քահանայ ձեռնադրուած տասնըհինգ նորընծաներէն մէկը։ Բարեկարգութեան շարժումին կուսակից եղած է 1831էն ի վեր։ Իր պաշտպանն էր Մկրտիչ ամիրա Ճէզայիրլեան, որուն հովանաւորութեամբ բացուած Խասքէօյի դպրոցին մէջ ուսուցիչ կարգուեցաւ։ Այս դպրոցը պատրիարքարանի կողմէ բարեկարգութեան շարժումի բոյն նկատուեցաւ եւ վերջապէս մի քանի տարի վերջ ստիպուեցաւ իր գոյութեան վերջ դնել։

Տէր Գէորգ Ռափայէլեան՝ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ, **Տէր Աթանաս Աթանասեան՝** Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ, **տիրացու Համբարձում Ճէչիզեան** գրագիր Ս. Խաչ եկեղեցւոյ 1840ին անդամակցած էին Բարեպաշտութեան Միաբանութեան ճիւղին Ասափազարի մէջ։ 1845ին Տէր Աթանաս կարգալոյծ կ'ըլլայ եւ կը բանտարկուի, մօրուքը կ'ածիլուի։ Արմաշականները՝ որոնք բարեկարգութեան գաղափարներէն շատ ազդուած էին, կը պաշտպանեն զայն եւ մինչեւ որ մօրուքը երկննայ իրենց քով կը պահեն։

1848ին քահանայ մը, Անթէպ, Աւետարանական Եկեղեցիին կը միանայ։ Ասկէ առաջ քահանան Հալէպ ղրկուած եւ փաշայի կողմէն բանտարկուած եւ հոն տանջուած էր։ 1861ին **երկրորդ քահանայ մը,** դարձեալ Անթէպի մէջ, Աւետ. Եկեղեցիին կ'անդամակցի։ Անթէպի միսիոնար Բ. Շնայտըր այս երկուքն ալ կը յիշէ այդ թուականներուն գրած իր տեղեկագիրներուն մէջ, առանց անունները տալու։

Պօղոս, Պետրոս եւ Յովսէփ Գամաղիէլեան եղբայրներ, որոնք իրենց հօրը պէս Կ. Պոլսոյ Մայր Եկեղեցիին տիրացուներն էին, 1840 թուականին մասնակցեցան աւետարանական շարժումին։ Պետրոս տանն մը միաբան եղած էր, իսկ միւս երկուքը մետաքսագործ էին։

Խաչեր Ճանպազեան, *տիրացու Մարաշի Ս. Աստուածածին Եկեղեցիի, ուր կը քահանայագործէր իր հօրեղբայրը։ Վերջինին մահէն ետք որոշած էին զինք անոր տեղ քահանայ ձեռնադրել տալ։ Բայց կանուխէն աւետարանական շարժումին կը յարի, և ապա հովիւ կը ձեռնադրուի Աւետ. Եկեղեցիի։ Ապրած է* 1820—1904*ի միջոցին։*

Մեսրոպ Թաղիադեանց, *երեւանցի սարկաւագ մը, ԺԹ. դարու առաջին կէսին* (1803–1858) *ուշագրաւ դէմք մըն է։ Ան խառնուածքով անհանդարտ, ժամանակակից կարգերու դէմ ըմբոստ, թունդ հայրենասէր և յայտնի գրող մըն է, որ հայ ժողովուրդին լուսաւորութեան համար աշխատած, «միջավայրից շատ բարձր մի տաղանդ... իր ժամանակից դուրս հասանքն իվեր գնացող մի ոգի» է, (տես Պատմութիւն Հայ Գրականութեան, Վ. Փափազեանի, նոր շրջան, Բ. տպագր. Կ. Պոլիս* 1934, *էջ* 88), *բայց միշտ վէճի մէջ գտնուած՝ կարգ մը հայ բարձրաստիճան եկեղեցականներու հետ և միշտ հալածուած անոնցմէ։* 1823*ին Կաթողիկոսին հրամանով կը մեկնի դէպ ի Հնդկաստան, և Կալկաթայի մէջ Երուսաղէմի նուիրակ Աբրահամ Վարդապետի շնորհիւ կը ծանօթանայ Ռեճինալտ Հիբըր Անգլիկան Եպիսկոպոսին և կը յաջողի անգլիական գոլէճը մտնել* (Bishop's College), *ինչպէս որ կը յայտնէ երեւանցիներուն գրած իր նամակին մէջ (տես Ընտիր էջեր, Պետական հրատարակութիւն* 1946 *էջ* 327)*։ Այս նամակին մէջ փափաք կը յայտնէ որ իրեն առիթ տրուի իբր ուսուցիչ ծառայել իր ազգին, իր քաղաքին, զինքը ծնող աշխարհին, որպէսզի «մեր երախայից միտքը լուսաւորէ» (նոյն անդ), և կը խրատէ իր հայրենակիցները ըսելով. «Ախ, իմ լաւ քաղաքացիք... հին խմորն թողէք, Նոր Ազգի լուսաւորութեան և պայծառութեան հետեւեցէք» (նոյն էջ* 328)*։ Իր հայրենիքը վերադարձաւ բայց չկրցաւ իր նպատակին հասնիլ և ստիպուեցաւ յուսալքուած հեռանալ այդտեղէն և ապաստանիլ Կ. Պոլիս, այնպիսի առեն մը երբ բարեկարգութեան կուսակիցներու և Պատրիարքարանի յարաբերութիւնը լարուած էին։ Չենք գիտեր թէ բարեպաշտական Միաբանութեան հետ ինչ յարաբերութիւն ունեցաւ։ Բայց Յակոբոս Պատրիարքի ձեռնասուն մէկ եկեղեցականը՝ Յովհաննէս Վարդապետ զայն կը մատնէ իբր բարեկարգութեան կուսակից, և՜ կը զրկուի իր ուսուցչական պաշտօնէն զոր կը կատարէր Յովհաննէս Ամիրա Սէրվէրեանի տունը։ Սայրըս Համլին իրեն ուսուցչական գործ մը կուտայ, բայց այս ալ երկար չի տեւեր։ Չարի դեսպան Պութենեֆ զայն ձերբակալել կուտայ Սիպերիա աքսորելու*

գիտութեամբ։ Իր ճամբորդած նաւը Տրապիզոն հասնելուն պէս նախապէս կատարուած ծրագրին համաձայն և շնորհիւ նաւապետին կը յաջողի փախչիլ և ուրիշ ճամբով հասնիլ Հնդկաստան։ Կը պատմուի թէ ատեն մ՚ալ Ս. Գրքի Ընկերութեան մէջ ծառայած է իբր գրածախ։

Այս յիշեցինք պարզապէս ցոյց տալու համար ժամանակի տիրող ոգին։ Քանզի կը կարծենք թէ Թաղիադեանց աւետարանական շարժումի մէջ ուղղակի որեւէ բաժին ունեցած ըլլայ։ Ընթացիկ սովորութեան համեմատ այն մարդիկ որոնք որեւէ կերպով և չափով բողոքականներու հետ շփում կ՚ունենային, անոնց հրատարակութիւնները կը կարդային, նոր գաղափարներ կը յայտնէին, հայ կեանքի բարեկարգութեան մասին կ՚արտայայտուէին, բողոքականներու յատուկ նկատուած ոճեր ու բառեր կը գործածէին, անմիջապէս իբր բողոքական կը դատապարտուէին և կը հալածուէին։ Կ. Պոլսոյ մէջ օրուան մտաւորականներէն Ձիզիգա Պօղոս իբր բողոքական ամբաստանուելով Կեսարիա աքսորուեցաւ, իսկ մեծ վիպասան Խաչատուր Ոսկեան իբր փոքր հալածանքի ենթարկուեցաւ առանց բողոքական ըլլալու։

Գրիգոր Փէշտիմալճեան: Թէպէտ կղերական դասակարգին չի պատկանիր, բայց իբր Կ. Պոլսոյ Ընծայարանի տնօրէն եւ ուսուցչապետ մեծ բաժին ունեցած է աւետարանական շարժումին մէջ, բարեկարգութեան գաղափարներ ներշնչելով իր աշակերտներուն, որոնց մէկ մեծ մասը կազմեց Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիի գործիչներուն հոյլը։ Ինքն էր առաջին բարեկամներէն մէկը Պորտի միսիոնարներուն եւ կը քաջալերէր անոնց հրատարակչական եւ կրթական ձեռնարկները։ Մեծ հրճուանքով ողջունեց 1834ին Բերա հաստատուած միսիոնարական առաջին բարձրագոյն վարժարանը, նոյնիսկ գործակցեցաւ անոնց հետ։ Բերայի դըպրոցին համար խմբագրուած նոր աշխարհագրութեան դասագրքին հին պատմական Հայաստանի մասը ինք պատրաստած է։ Մեռած է 1838ին Կ. Պոլիս։ Կ՚արժէ իր աշակերտներէն մի քանի հատը յիշել։

Վեր. Աբիսողոմ Ութիճեան: Ծնած 1819ին Կ. Պոլիս, հայագէտ եւ երաժշտագէտ, վարած է դպրապետի պաշտօնը Կ. Պոլսոյ Մայր Եկեղեցիին մէջ։ Ուսուցիչ եղած է Ճէզայիրլեան ամիրայի հովանաւորած Հասքէօյի վարժարանին մէջ։ 1840ին Եղնակ Տէր Վրթանէսի միջոցաւ կը միանայ աւետարանական շարժումին։ Յովհաննէս Տէրոյենց Զամուրճեանի հետ կը վիճաբանի կրօնական

հարցերու շուրջ, եւ կը պատասխանէ անոր Ս. Հաղորդութեան մասին գրած գրքոյկին։ 1846ին կը ձեռնադրուի իբր առաջին հոգեւոր հովիւ Հայց. Աւետ. Եկեղեցիի։ Ութ ամիս ետքը, սակայն յանկարծամահ կ'ըլլայ ուղեղային կաթուածէ։ Սիմոն եւ Ստեփան՝ իր երկու կրտսեր եղբայրները, Պէպէքէ շրջանաւարտուելէ ետքը երէց կը ձեռնադրուին։

Վեր. Յովհաննէս Տէր Սահակեան: *Ուսումնաւարտ պատրիարքարանի դպրոցէն եւ առաջին բողոքականը որ արձանագրուած է Կ. Պոլսոյ մէջ։ Տնօրէն եւ ուսուցիչ եղած է նախ Բերայի առաջին միսիոնարական բարձրագոյն վարժարանին մէջ եւ ապա 1837ին Հասքէօյի Ներսէսեան ազգային վարժարանին մէջ, որուն 400 աշակերտներուն բոլոր ծախքը եւ պաշտօնէութեան բոլոր ամսականները կը վճարէր Մկրտիչ ամիրա Ճէզայիրլեան։ Երկու տարին չբոլորած, 1838ին դպրոցը փակուեցաւ։ Քիչ ետք զինքը կը գտնենք ուսանող Միացեալ Նահանգներու մէջ, ուր հինգ տարի ուսանելէ ետք 1847ին կը վերադառնայ Կ. Պոլիս։ 1852ին կամ 53ին հոգեւոր հովիւ կը ձեռնադրուի Ատափազարի Աւետ. Եկեղեցիին վրայ։ Ապա հովուական պաշտօններ կատարած է Կ. Պոլիս, Պարտիզակ եւ Նիկոմիդիա։ Մեռած է 1865 Թուականին։*

Տոքթ. Սեննեքերիմ Տէր Մինասեան, *ընկերը Յ. Տէր Սահակեանի որուն միջոցաւ կ'առաջնորդուի աւետարանականութեան։ Այս ժամանակ 1833ին ուսուցիչ էր ազգային վարժարանի։ 1844ին ուսանելու կ'երթայ Միացեալ Նահանգներու մէջ, ուսկից բժշկական վկայականով կը վերադառնայ իր հայրենիքը, Կ. Պոլիս։ Շատ ցաւ կը զգայ տեսնելով որ բարեկարգութեան կուսակիցները զատ եկեղեցի մը կազմած են, եւ նոյնիսկ կը դատապարտէ ամբողջ ձեռնարկը։ Բայց դէպքերու եւ իրականութեանց վերահասու ըլլալէ ետք ինքն ալ կը հաստատէ կատարուածը եւ կ'անդամակցի Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիի։ Իբր բժիշկ կը ծառայէ իր հայրենակիցներուն մինչեւ իր մահը, որ պատահած է 1853, Ապրիլ 22ին։*

Սարգիս Վարժապետ Յովհաննէսեան: *Փէշտիմալճեանի այս սանը անմիջապէս հետեւած է Տոքթ. Ս. Տէր Մինասեանի օրինակին եւ յարած աւետարանական շարժումին։ Սա առաւելապէս օգտակար եղած է հրատարակչական գործին մէջ։ Երբ Մալթայի միսիոնարական տպարանը Իզմիր փոխադրուեցաւ Յովհաննէսեան ալ ապա հոն հաստատուեցաւ։ Իրմէ առաջ Մր. Լճըր եւ Դիոնեսիոս Կարապետեան հոն էին։ Իզմիրի Առաջնորդ Թագթագեան Եպիսկոպոս ամուսնացա-*

եալ նախկին եպիսկոպոսի մը Իզմիր ներկայութիւնը գայթակղեցուցիչ նկատելով անոր դէմ դժուարութիւններ յարուցանեց, և երբ Դիոնեսիոս ստիպուեցաւ մեկնիլ Իզմիրէն, Սարգիս վարժապետ կատարեց խմբագրական և թարգմանական գործը։ Ինքն էր Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց ամսաթերթի թարգմանիչ խմբագիրը։ Իր թարգմանած ամենէն կարևոր գիրքերէն երկուքն են Ճան Պընեանի Քրիստոնէական Ճամբորդութիւնը (Pilgrim's Progress), և Տ'Օպընյէի հեղինակած ԺԶ դարու Բարեկարգութեան Պատմութիւնը։

Տէր Գէորգ Արծրունի, տես վերը, էջ 60։

Մ. Օրմանեան Սրբազան, վերջին հարիւր տարուան Առաքելական Եկեղեցիի ամենէն կարկառուն եկեղեցականներէն մէկը, և անտարակոյս ամենէն կարող և իմաստուն վարչագէտը, «չատ նշանակելի կէտ մը» կը գտնէր ԺԹ դարու սկիզբը երեք եպիսկոպոսներու իրարու ետևէ վանականութիւնը և եկեղեցական կարգը լքելով քաղաքական դառնալը, բայց մենք աւելի նշանակելի կը գտնենք անոնց առանձին չմնալը, այլ անոնց ետևէն հրապարակ գալը հայ եկեղեցականութեան ամէն աստիճանէն մեծ թիւով հոգևոր և լուսամիտ անձերու, որոնք վճռական դեր կը խաղան բարեկարգութեան շարժումին, ծագումին և զարգացումին և վերջապէս Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիին հիմնարկութեան մէջ։ Արձանագրութեանց մէջ մեր պատահած քիչերուն անունները տուինք վերը։ Ներկայիս Հայ Աւետարանական հասարակութեան մէջ մեծ թիւով Քէչիչեան կամ Փափազեան կոչուած կամ «Տէր»ով սկսած մականուններ կրող ընտանիքներու գոյութիւնը ցոյց կուտայ թէ այսպիսիներու թիւը մեր կարծածէն շատ աւելի էր։ Վեր. Մ. Կ. Փափազեան քահանայի մը թոռն էր, Քրդաստանի քրդախօս հայերու քարոզիչ Պատ. Տէր Ղազարեանի հայրը քահանայ մըն էր, որ իր տոհմին մէջ անընդհատ յաջորդութեամբ քահանայագործող երէցներու երեսուն և մէկերորդն էր, ինչպէս որ իր զաւակը հաւաստեց մեզի։ Ներկայ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին ամենէն աւելի Հայ Առաքելական եկեղեցականութեան և անոր ջանքերուն կը պարտինք։

Բայց պէտք չէ մոռնանք անձ մը ևս. ան Մատթէոս Պատրիարք Չուհաճեանն է։ Մատթէոսեան անիմաստ հալածանքը փոխանակ ակընկալուած և չեփորուած արդիւնքը տալու, ճիշդ հակառակը տուաւ։ Մատթէոս Պատրիարք 1846ին սկսաւ բարեկարգութեան կուսակիցները անաթեմայով արտաքսել եկեղեցիէն։ Մէկ ամսուան միջոցին անոնց թիւը 30 եղաւ Կ. Պոլսոյ մէջ։ Դիտելի է որ ատկէ քիչ ետքը Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցին հիմնող այրերու թի-

ը 37 էր։ Ուրիշ տեղ մը Կիրակի առաւօտ մը 26 հոգիներու անունները կը կարդացուին եկեղեցիի բեմէն իբր արտաքսեալներ։ Նոյն Կիրակի գիշերը այս 26 հոգիները կը կազմեն երկրորդ աւետարանական եկեղեցի մը։ Բարեկարգութեան կուսակիցներու թիւը չատ մեծ էր. բայց արտաքսեալները միայն մասնակցեցան նոր եկեղեցիի մը կազմութեան, անոնց քանապատիկը մնաց իր սիրած եկեղեցիին մէջ։ Աւետարանականներու մէջ անշէջ մնացած է սէրը Առաքելական Եկեղեցիի հանդէպ, զոր չեն դադրած իրենց Մայր Եկեղեցին կոչելէ։ Անցողակի կ'ուզենք յիշել երեւոյթ մը եւս և փակել այս կարճ տողերը՝ առանց մեկնաբանութեան։ Դիտելի է որ մեր Առաքելական եղբայրներուն քով օրէ օր նուազած է՝ ուխտունական թուականներէ սկսեալ իբր հոգեւոր հաստատութիւն գնահատանքը Մայր Եկեղեցիի և ան աւելի ու աւելի նկատուած է իբր մշակութային, կրթական, հասարակական, քաղաքական արժէքներ ցոյց տուող ազգային կազմակերպութիւն մը։ Իսկ ներկայիս քայլ մ'ալ յառաջանալով նոյնիսկ բեմերէն կ'արտայայտուին թէ, «Առաք. Եկեղեցին ա'լ դադրած է մշակութային, կրթական և ազգապահ ոյժ մը ըլլալէ», որ հաւասար է ըսելու թէ նոյնիսկ գաղութներու մէջ անոր պէտք չունինք։ Այնպէս կ'երեւի թէ Առաքելականը աւելի բողոքական եղած է քան իր Բողոք. եղբայրը։ Իսկ միւս կողմէն Աւետ. Եկեղեցին սկսած է աւելի ու աւելի գնահատել Մայր Եկեղեցին իբր հոգեւոր արժէքներու գանձարան։ Անկասկած թէ մեծ է Առաք. Եկեղեցիին դերը իբր հայապահպան ոյժ, իբր տոհմային մշակոյթի յառաջդիմութեան և պահպանութեան սատարող մեծագոյն ազդակ մը։ Բայց Աւետարանական հայու համար անոր արժէքը չատ աւելի մեծ է իբր աւանդապահը հայ քրիստոնէութեան, լի հոգեւոր գոհարներով, զորոնք արհամարհել կամ նոյնիսկ անտեսել տգէտներու բաժինն է միայն։ Երեսնական թուականներու սկիզբը պէտք էր ներկայ ըլլալ Հալէպի Էմմանուէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի կիրակնօրեայ մէկ պաշտամունքին, թէ այս ըսուածին համոզուելու և թէ հոգեկան երանի պահ մը ապրելու համար։ Ժողովուրդն ամբողջ երբ սկսաւ «Տէր Ողորմեա»ն երգել հոգեւորապէս ելեկտրականացած մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ, երբ կուրծքերը կը բարձրանային ու կ'իջնէին ոյժ տալու իրենց ձայնի ալիքներուն՝ աչքերու մէջ կը բիւրեղանային սիրտի յոյզերը, որոնք մարգարիտներու նման կաթիլներով վար կը թափէին օծելու զետինը։ Առաք. Եկեղեցին իբր հոգեւոր ազդակ իր բուն դերը կատարելու համար պէտք չունի կաթոլիկ կամ բողոքական տարազով զգեստաւորուելու, ան պէտք ունի միայն առաքելաւանդ Աւետարանի հոգեւոր կայծը հրահրելու։ Աւետ. հայը չի դադրիր աղօթելէ իր Մայր Եկեղեցիին համար ըսելով. «Տէր, զեկեղեցիս քո անսասան պահեա»։

ԳԼՈՒԽ Է.

Ս. ԳԻՐՔԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ

1.

Հայերու մէջ կրօնական և հոգեւոր զարթօնքի և եկեղեցական բարեկարգչական շարժումի մեծագոյն ազդակը եղած է Ս. Գիրքը, որ գրեթէ պաշտամունքի առարկայ ըլլալու չափ հայերէ սիրուած է՝ Թագաւորէն սկսեալ մինչեւ յետին շինականը, քրիստոնէական առաջին դարերէն սկսեալ մինչեւ քսաներորդ դար։ Աստուածաշունչ Մատեանը, մանաւանդ Աւետարանները, ամենէն ժողովրդական և ամենէն շատ տարածուած գիրքը եղած է մեր մէջ։ Ս. Օրբելեան Սիւնեաց պատմութեան երկրորդ հատորին մէջ կը յիշէ թէ Բաղաբերդի մէջ ուրիշ անգին եկեղեցական գանձերու հետ միասին պահուած էին նաեւ 10,000է աւելի կտակարաններ։ Տասն և հինգ դարերու անհեղ փոթորիկներէն և կորուստներէն ետքը տակաւին մեծ թիւով ձեռագիր Աւետարաններու գոյութիւնը կը պարտինք հայու ջերմ գուրգուրանքին այդ գանձերուն հանդէպ։ Հայ դպրոցի, գրի և գրականութեան ծագումն ալ մեծ չափով կը պարտինք հայուն աւետարանասիրութեան։ Սուրբ Մեսրոպ Աւետարանը ժողովուրդին մէջ տարածելու համար հնարեց հայ տառերը, և դպրոցներ հիմնեց ամէն կողմ։

*Քրիստոնէութիւնը մեր մէջ մտած էր նախ հարաւէն ասորի և ապա արեւմուտքէն յունախօս միսիոնարներու միջոցաւ։ Հայերէն տառերու չգոյութեան պատճառաւ Ս. Գրային ընթերցումները կը կատարուէին ասորերէն և յունարէն լեզուներով։ Բայց որպէսզի անոնք ժողովուրդին հասկնալի ըլլային, թարգմանիչներու կողմէ հայերէնի կը թարգմանուէին և կ'երեւի թէ կը սորվեցնէին ալ**։ *Հայց. Եկեղեցին հաւատարիմ մնացած է այս սովորութեան։ Երբ ոսկեդարեան գրաբարը սկսաւ անհասկնալի դառնալ ժողովուրդին՝ պաշտամունքը կատարող քահանան Սուրբ Գրքի ընթերցուածները գրաբարով կատարելէ ետքը սկսաւ անոնց բերանացի թարգմանութիւնը տալ՝ ժողովուրդին գործածած և անոր հասկնալի լեզուով։ Հայ եկեղեցականութիւնը միայն բերանացի թարգմանութեամբ ալ չգոհացաւ, այս ժողովրդային լեզուով թարգմանութիւնները գիրի յանձնեց և յառաջ եկան աշխարհիկ ռամիկ բարբառով և ժողովրդային թրքերէնով կամ թաթարերէնով սրբազան գրութիւններ։ Բրիտանական, Ռուսական և Ամերիկեան Ս. Գիրքի ընկերութիւններէն առաջ հայերն էին որ*

---

*) Գ. Փարպեցին կը յիշէ թէ Սասնոյ լեռներու խուժեցիներ բերանացի գիտէին Սաղմոսները, որոնք թարգմանուած կ'երեւին ասորական բնագրէ մը։

ժողովրդային լեզուով Ս. Գիրքի թարգմանութիւններ և հրատարակութիւններ կատարած են։

Պէտք է հոս մասնաւոր կարեւորութեամբ նշել թէ հայ եկեղեցականութիւնը և պաշտօնական մարմինները բողոք. միսիոնարներու կողմէ Ս. Գիրքի հրատարակութիւնը և անոնց հայ ազգին մէջ տարածումը ոչ թէ արգիլած այլ քաջալերած են, եւ նոյնիսկ ամէն աստիճանի եկեղեցականներ իրենց իսկ միջոցներով տարածած են զայն։

Տպեալ Ս. Գիրքը մեր մէջ տարածուած է գրաբար, արեւելեան և արեւմտեան աշխարհաբար և հայատառ թրքերէն լեզուներով։ Արդ, կ'արժէ հոս իւրաքանչիւրին մասին ամփոփ տեղեկութիւն մը տալ։

2.

ՏՊԵԱԼ ԳՐԱԲԱՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ. Հայերը իսլամական ընդարձակ աշխարհի մը մէջ կղզիացած, թուրք, պարսիկ, թաթար ժողովուրդներով պաշարուած՝ չէին կրնար իրենց Ռընեսանսի (վերածնունդ) ամենէն փայլուն շրջանը ապրող Եւրոպայի և անոր մշակոյթին հետ դիւրութեամբ շփումներ ունենալ։ Զարմանալի է որ այս պայմաններու տակ տպագրութեան գիւտէն առաջին օգտուողներէն կ'ըլլան հայերը։

Հայ վաճառականներ, եկեղեցականներ կը հետաքրքրուին եւրոպական երկիրներու մէջ — Իտալիա, Ֆրանսա, Հոլանտա, Անգլիա — հայերէն գիրքերու հրատարակութեամբ, և հակառակ դժուարութեանց, նիւթական նեղութեանց, քաղաքական և եկեղեցական ճնշումներու և արգելքներու կը յաջողին հայերէն տառեր ձուլել տալ, տպարաններ հաստատել և գիրքեր տպագրել։ Հայ տպագրութեան ԺԶ. և ԺԷ. դարերու պատմութիւնը վիպական և հերոսական շատ դրուագներ կը պարունակէ։*

Թոգաթցի Աբգար Դպիր Ամիրբեկեան *եղած է առաջին անձը որ Աստուածաշունչ Մատեանէն մաս մը տպագրած է Վենետիկ**։ Սա էջմիածնի կաթողիկոսին կողմէ կը ղրկուի Հռոմի Պապին մօտ քաղաքական առաքելութեամբ, որուն մէջ ձախողութեան մատնուելով և թուրք կառավարութեան իր մասին կասկածը արթըն-*

---

*) Տես Լէոյի «Հայ Տպագրութեան Պատմութիւնը», Թէոդիկի «Տիպ ու Տառ»ը, Զարդարեանի «Յիշատակարան»ը, Գ. Լեւոնեանի «Հայ Գիրքը եւ Տպագրութեան Արուեստը»։

**) Առաջին հայերէն լեզուով տպագրութիւնը եղած է 1512ին, Վենետիկ, Ջուղայեցի հայ վաճառականի մը կողմէ որ ինքզինքը Մեղապարտ Յակոբ կը կոչէ։ Իսկ բոլոր աշխարհի վրայ առաջին գիրքը տպուած է 1455ին Մայնց, Գերմանիա, Կուտենբերգի կողմէ։

ցուցած ըլլալով Վենետիկ տպագրութեամբ կը զբաղի ինքզինքը ծածկել կարենալու դիտումով։ Ս. Գիրքէն տպած մասն է Սաղմոսարանը, որուն տպագրութեան կը ձեռնարկէ 1565ին և գլուխ կ՚աւարտէ 1566 Մայիս 15ին։ (Տես Գ. Լեւոնեանի «Հայ Գիրքը...» էջ 68)։ Իրմէ ետքը Յովհաննէս Տերզնցին (1587ին) Վենետիկ, և Երևանցի Աւետիս Ղլիճենց անուն վաճառական մը 1664ին Ամսթերտամ կը տպագրեն նաև Սաղմոսները։ Ղլիճենց, որ սեպհական մամուլ հաստատած էր վաճառականական շահագիտութեամբ, կը յաջողի 2700 օրինակ Սաղմոսաց գիրքէն Արևելք ղրկել Հոլանտական նաւերով։ (Անդ էջ 103)։

Աստուածաշունչի առաջին տպագրութիւնը կատարուած է Ոսկան Եպիսկոպոսի միջոցաւ, որ եղբօրը Ղլիճենց Աւետիսին կողմէ հրաւիրուած էր տպագրական գործը շարունակելու համար։ Ոսկան որ շատ հմուտ և օրուան չափանիշով շատ զարգացած եկեղեցական մը ըլլալ կ՚երևայ, էջմիածնէն իր հետը բերած բնագրի մը համեմատ կը տպագրէ Ս. Գիրքը ամբողջութեամբ 1666ին, դարձեալ Ամսթերտամ*։ Ոսկանեան Աստուածաշունչը վերստին տպագրուած է 1705ին, Կ. Պոլիս, Պետրոս Լատինացիի կողմէ իր տպարանին մէջ, և Մխիթար Աբբայ Սեբաստացիի նոր խմբագրութեամբ 1733ին, Վենետիկ, իտալական տպարանի մը մէջ։ ԺԸ. դարու միջոցին Կ. Պոլիս քանիցս և Վենետիկի Մխիթարեան տպարանին մէջ կը տպուին Աւետարաններ, Սաղմոսաց գիրքեր և Նոր Կտակարաններ։ 1786 թուականին ալ Փեթերսպուրկի մէջ Աւետարան մը տպագրուած է Գրիգոր Խալդարեանցի կողմէ իր տպարանին մէջ։

ԺԹ դարու միջոցին ալ հրատարակուած է գրաբար Աստուածաշունչը։ Հ. Յովհաննէս Վարդապետ Զոհրապեան քննական ուսումնասիրութեամբ նոր Ս. Գիրք մը խմբագրեց, որ հրատարակուեցաւ 1805ին Վենետիկ**։ 1860 թուականին նորէն Մխիթարեան տպարանէն լոյս կը տեսնէ գեղատիպ Աստուածաշունչ մը, «ըստ միաբան գրչագրաց մերոց և Յոյն բնագրաց» Ա. Բագրատունիի կողմէ։

Պատրիարքարանի դիմումին վրայ և իր հաշւոյն Ամերիկեան Ս. Գիրքի ընկերութիւնը յանձն կ՚առնէ տպագրել գրաբար Աստուածաշունչը։ ինչպէս ծանօթ է գրաբար Հին Կտակարանը Եօթանասնից Թարգմանութիւն կոչուած յունարէն բնագրէն թարգմանուած է։ Երկուստեք կատարուած հասկացողութեան համեմատ այս Պայպլ Հաուզի Աստուածաշունչին մէջ միայն յունարէն բնագրին յա-

---

*) Այս տպագրութիւնը տեւած է (1666—68), երկու տարի։

**) Տես The Book of a Thousand Tongues, by Eric M. North. էջ 56 եւ 57։

տուկ բառեր և խօսքեր փակագծեալ նշանակուած են և եբրայական բնագրէ տարբերակները և յոյն բնագրի մէջ չգտնուող բառերը կամ տողերը էջին տակը լուսանցքագրուած են։ Ասիկա իրականին մէջ բնագրային հսկայ աշխատանք պահանջող գիտական նոր խմբագրութիւն մըն է, որ կատարուած է Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեանի և Մատթէոս Գարագաշեանի նման գրաբարագէտ և Վեր. Աւետիս Կոստանդեանի նման եբրայագէտ բանասէրներէ։ Նոր Կտակարանը 1891ին և բոլոր Աստուածաշունչը 1895ին տպագրուած են Կ. Պոլիս։

Միհրան Յովհաննէսեան իր «Քննական Պատմութիւն ԺԹ. դարու Հայ Դպրութեան» շահեկան հատորին մէջ (տես էջ 24, 25) կը քննադատէ այս հրատարակութիւնը ու կ՚ըսէ. «1895ի Գրաբար Ս. Գրոց տպագրութիւնը անստորագիր յառաջաբան մը ունի որ կը խոստանայ պահել «զհայերէնն որպիսի էն». (տես յառաջ. տող 19, Աստուածաշունչ Մատեան, 1895, Պաղտատլեան) և այսու շնորհ ըրած ըլլալ կը յայտնէ հոգելոյս Ներսէս Սրբազանի։ ...Ոչ, այս Ս. Գրոց մէջ հայերէնը պահուած չէ որպիսի էն և յառաջաբանը գրողը իր անյայտ մնալէն քաջալերուած Ամերիկեան Աստուածաշունչի Ընկերութեան իր վրայ դրած վստահութիւնը չարաչար գործածած և յայտնի անհաւատարմութիւն մը գործած է»։

«...Այս Ս. Գիրքը Սիոն Ա. Բաւոնեցւոյ Յ. Տ. 768ին Պարտաւայ ժողովոյն մէջ հաստատած կանոնին համեմատ չէ պատրաստուած...»։

«Բայց որ ցաւալին է այդ խոստմնազանցութիւնը կատարողը Բողոքական Եկեղեցւոյ ընդունած կանոնին ալ չհետևեցաւ... քանի որ Յուդիթ, Տովբիթ, Մակաբայեցւոց գրքերը վերցնելէն ետքը կը պահէր Շուշանայ, Բելի և վիշապի պատմութիւնները ևայլն»։

«...Այս ալ պէտք է խոստովանիլ որ Յառաջաբանը գրողին անհոգութեան աւելի վերագրելի է պատահած անտեղութիւնը քան թէ ուէ չարամիտ կանխամտածութեան այլ մէկու մը կողմանէ»։

1929ին այս նորէն տպագրուած է։

Բրիտանական և Օտար Ս. Գիրքի Ընկերութիւնը երբ հայերու մէջ Ս. Գիրք տարածել սկսաւ Մխիթարեան տպագրութիւնները օգտագործեց։ 1814ին Մխիթար Աբբայի և 1816ին Զոհրաբեանի խմբագրութեամբ հրատարակած Ս. Գիրքերէն հազարաւոր օրինակներ ցրուեց ամէն կողմ։

Այս հրատարակուած գրաբար Ս. Գիրքերը՝ ինչպէս որ կը տեսնուի՝ տարբեր բնագիրներու համեմատ պատրաստուած են։ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին տակաւին մինչև այսօր պաշտօնապէս չէ որոշած թէ ո՞րն է իր ընկալեալ բնագիրը։

Հայց. Առաքելական Եկեղեցին երբեք անհոգ չէ մնացած թէ՛ եկեղեցիներու և թէ՛ ժողովուրդին Ս. Գիրք և կամ անոր մասերը հայթայթելու մէջ։ Նկատի առնելով ԺԶ և ԺԷ և մասամբ ԺԸ դարերու մէջ գիրք տպագրելու կամ տպել տալու դժուարութիւնները և մեծ ծախքերը, գնահատանքով գիտել պէտք է թէ ան իր նիւթական և բարոյական միջոցներուն և կարողութեան սահմանին մէջ աշխատած է հայ ժողովուրդին որոշ չափով հոգևոր սնունդ տալ Ս. Գիրքը ուղղակի անոր ձեռքը տալով։ Այս մասին աւելի յստակ գաղափար մը տալու համար կը ներկայացնենք հետևեալ ցանկը հրատարակութեանց, որոնք իր թելադրութեամբ, հովանաւորութեամբ կամ նախաձեռնութեամբ տպագրուած են՝ Ս. Գիրքի օտար ընկերութիւններու կազմութենէն առաջ և վերջը։

Գրաբար Աստուածաշունչ Մատեանի հրատարակութիւնք ԺԷ—ԺԹ դարերու միջոցին։

1.— 1666, Ոսկանի խմբագրութեամբ և Վուլկաթայի հետ բաղդատութեամբ սրբագրեալ, տպուած Ամսթերտամ, Հոլանտա։

2.— 1705, Պետրոս Լատինացի, Ոսկանեան մանր գրերով և պատկերազարդ, Ստամպոլ։

3.— 1733, Մխիթար Աբբայ, Վենետիկ։

4.— 1805, Հ. Յովհաննէս վարդապետ Զոհրաբեան, Վենետիկ։

5.— 1817, Յովսէփ սարկաւագ Յովհաննէսեանի տպարանին մէջ, Ս. Փէթերսպուրկ, Ռուսական Ս. Գիրքի Ընկերութեան կողմէ։

6.— 1817, «Աստուածաշունչ Գիրք Հնոց և Նորոց Կտակարանաց, ի գիւղաքաղաքն Սիրամփոր, տպագրեալ եղև ջանիւք և արդեամբք Աստուածաշունչի ժողովոյ որ ի Կալկաթա»։

7.— 1828, Աստուածաշունչ Մատեան Երկնային, «Հայկեան Մարդասիրական Ճեմարան»ի տպարանին մէջ, Երևանցի Յովհաննէս Ավտալեանի միջոցաւ, Կալկաթա։

8.— 1860 Խմբագրութեամբ Ա. Բագրատունիի, Մխիթարեան տպարան, Վենետիկ։

9.— 1895, Ամերիկեան Ս. Գիրքի Ընկերութիւն, Գ. Պաղտատլեան տպարան, Կ. Պոլիս։

10.— 1929, վերստին տպագրութիւն իններորդի, Վիեննա։

Յովհաննէս Վրդ. Ջուղայեցի ալ, Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի տպարանին մէջ, 1650ին կը սկսի տպագրել բոլոր Աստուածաշունչը, բայց չկարենալով լրացնել կիսատ կը թողու։

Գրաբար Ս. Գիրքի զանազան մասեր *իրենց հրատարակութեան ժամանակագրական կարգով։*

1.— 1565, *Սաղմոսարան, Աբգար դպիր, Վենետիկ։*

2.— 1587, *Սաղմոսարան, Յովհաննէս Տերզնցի, Ամսթերտամ։*

3.— 1616, *Սաղմոս, Յովհաննէս Երէց Քարմատանեցի, իր տպարանէն, Լվօվ, Լեհաստան։*

4.— 1642, *Սաղմոս Դաւթի, Յովհաննէս Անկիւրացի, իր տպարանէն, Վենետիկ։*

5.— 1643, *Սաղմոսք Դաւթի, գեղատիպ, Յովհաննէս Վարդապետ Ջուղայեցի, իր տպարանէն, Լիվոռնօ, Իտալիա։*

6.— 1664, *Սաղմոսարան, Ղլիճենց Աւետիս, իր տպարանէն, Ամսթերտամ։*

7.— 1668, *Նոր Կտակարան, Ղլիճենց Աւետիս, իր տպարանէն, Ամսթերտամ։*

8.— 1680, *Աւետարան, Միքել Անճելօ Պառպօնիի տպարանէն, Վենետիկ։*

9.— 1682, *Սաղմոս, Միքել Անճելօ Պառպօնիի տպարանէն։*

10.— 1685, *Աւետարան Բ. տիպ, Միքել Անճելօ Պառպօնիի տպարանէն։*

11.— 1685, *Սաղմոսարան, Ճիագօմօ Մոռէթթի տպարանէն, Վենետիկ։*

12.— 1698, *Նոր Կտակարան, Թովմաս Եպիսկոպոս Վանանդեցի, իր տպարանէն, Ամսթերտամ։*

13.— 1700, *Գործք Առաքելոց, Թովմաս եպիսկոպոս Վանանդեցի, իր տպարանէն, Ամսթերտամ։*

14.— 1704, *Գործք Առաքելոց, Մհտսի Աստուածատուր դպիրի կողմէ, Կ. Պոլիս։*

15.— 1710, *Սաղմոս, Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի Զօրավարի տպարանէն, Մարսիլիա, Ոսկան Ղլիճենցի Քեռորդին Սողոմոն Լեռնեանի կողմէ։*

16.— 1714, *Սաղմոս,* 1500 *օրինակ, Թովմաս Եպիսկոպոս Վանանդեցիի եղբօրորդին Ղուկասի կողմէ, իր տպարանէն. Ամսթերտամ։*

17.— 1737, *Սաղմոս, Մհտսի Աստուածատուր դպիրի կողմէ,*

18.— 1740, *Աւետարան, Տիրացու Բարսեղ Սեբաստացի, Կ. Պոլիս։*

19.— 1752, *Նոր Կտակարան, Ստեփաննոս Որլանտեանի տպարան, Վենետիկ։*

20.— 1752, *Աւետարան, Ստեփաննոս Որլանտեանի տպարան։*

21.— 1765, *Սաղմոս, Տիրացու կամ Ջնչին Յովհաննէս Աստուածատուրեան, Կ. Պոլիս։*

22.— 1771 *Գործք Առաքելոց, Ստեփաննոս Պետրոսեան, իր տպարանէն, Կ. Պոլիս։*

23.— 1776, *Նոր Կտակարան Դեմետր Թէոդոսեան, Վենետիկ։*

24.— 1786, *Աւետարան, Գրիգոր Խալդարեանց, իր տպարանէն, Փեթերպուրկ։*

25.— 1787, *Սաղմոս, Յովհաննէս Փիացեան, Վենետիկ։*

26.— 1787, *Սաղմոս, Մխիթարեան տպարան, Թրիեսթէ։*

27.— 1788, *Գործք Առաքելոց, Յովհաննէս, Պօղոս Աստուածատուրեան, իրենց տպարանէն, Կ. Պոլիս։*

28.— 1797, *Գիրք Սաղմոսաց Դաւթի, Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեան, իր տպարանէն, Մադրաս։*

29.— *Իտալացի տպագրիչ Անտօն Պօրթօլի, Վենետիկ, ԺԸ. դարուն մէջ քանիցս հրատարակած է Նոր Կտակարաններ և Սաղմոսներ։*

30.— 1805 և 1823, *Աւետարան,, Պօղոս Յովհաննէսեան (Արապեան), Կ. Պոլիս։*

31.— 1806, *Առակք Սողոմոնի, նոյն անդ։*

32.— 1814, *Նոր Կտակարան. Յովսէփ Սարկաւագ Յովհաննէսեանի տպարանէն Փեթերպուրկ, Ռուսական Ս. Գրքի Ընկերութեան կողմէ։*

33.— 1817, 1823, 1839 (*երկու տիպ*), 1853 (*երկու տիպ*) *Գործք Առաքելոց, նոյն անդ։*

34.— 1827, *Սաղմոս, Արապեան տպարանէն, Կ. Պոլիս։*

35.— 1848, *Սաղմոս, նոյն տպարանէն,* 1. *խոշորագիր,* 2. *միջակ,* 3. *փոքր,* 4. *հայատառ տաճկերէն, Կ. Պոլիս։*

36.— 1833 և 1859, *Սաղմոս, Կ. Մ. Ուաթսի տպարանէն, Լոնտոն, Բրիտանական Ս. Գրքի Ընկերութեան կողմէ։*

37.— 1834, *Նոր Կտակարան, երկու տիպ, տպարան Ճեմարանի Հայոց Տեարց Լազարեանց, Մոսկուա։*

38.— 1838, *Նոր Կտակարան, Պորտի միսիոնար Մր. Խճըրի հսկողութեան տակ յունական բնագրին համեմատ ծանօթագրութիւններով, Ամերիկեան տպարան, Իզմիր։*

39.— 1840, *Սաղմոս, Կրիֆիթի տպարանէն, Իզմիր։*

40.— 1841, *Նոր Կտակարան, նոյն անդ։*

41.— 1842, *Սաղմոս, տպարան Ճեմարանի Հայոց Տեարց Լազարեանց, Մոսկուա։*

42.— 1846–50, *Նոր Կտակարան, Ն. Տ. Բասթրօ տպարանէն, Ղալաթա, Կ. Պոլիս։*

43.— 1853, *Գործք Առաքելոց, Յ. Փափազեան տպարանէն, Կ. Պոլիս։*

Ձեռագիր Աւետարան, ՈԴԷ: 1248 թուականէն, Մատ. Ա. 1:
Հռոմկլայի դպրոց, Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի Կաթողիկոսի ժամանակ
(Սեպհականութիւն Անթիլիասի Հայրապետանոցի)

Նոյն Ձեռագրէն, Ղուկ. Ա. 1։

(Սեպհականութիւն Անթիլիասի Հայրապետանոցի)

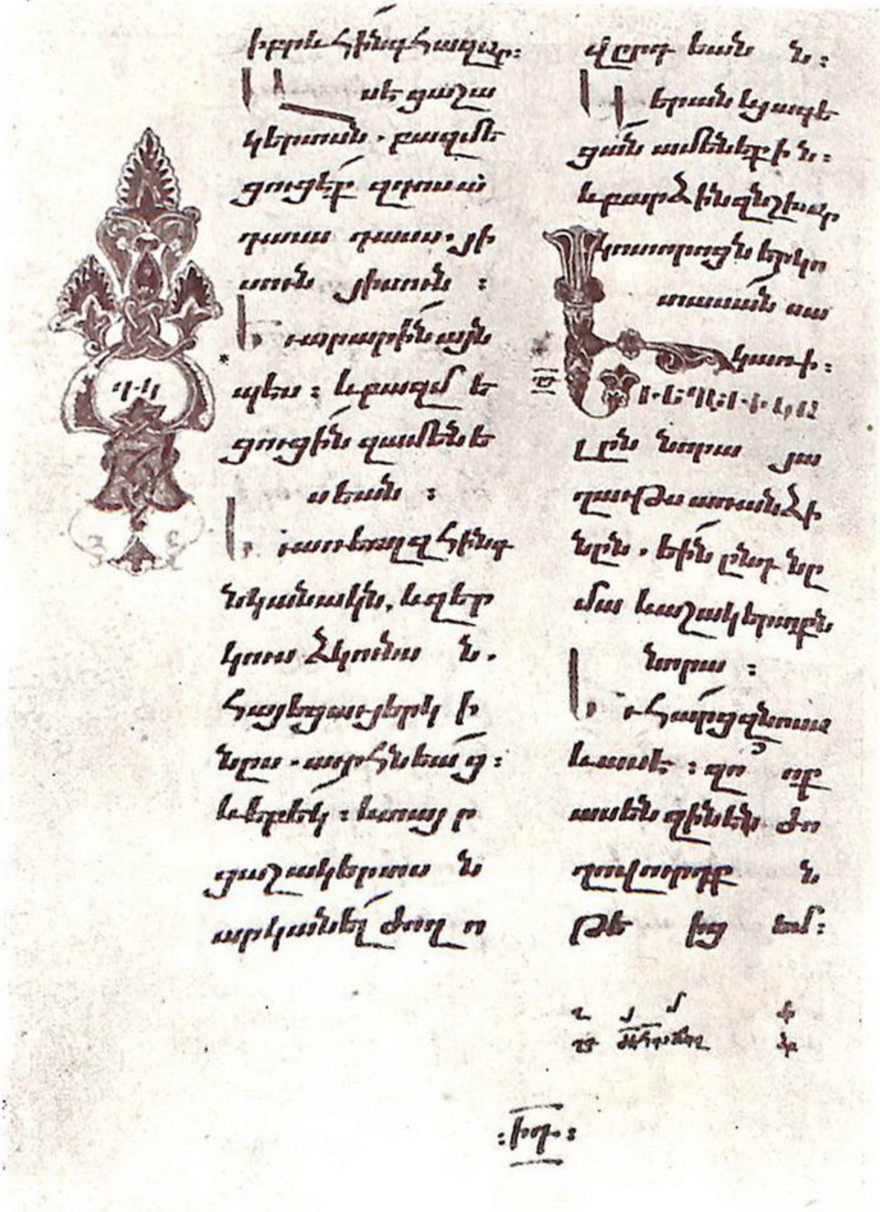

Նոյն Ձեռագրէն, Ղուկասի Աւետարանէն էջ մը, Ղուկ. Թ 14-18:

(Սեփականութիւն Անթիլիասի Հայրապետանոցի)

Առաջին տպուած Հայերէն Աձ·շունչին Մատթէոսի Աւետարանին առաջին երեսը, 1666 Ոսկանեան տպ. յԱմսթերտամ

44.— 1860, *Սաղմոս, փոքր և պատկերազարդ, Ծանիկ Արամեան տպարանէն, Փարիզ։*

45.— 1863–83, *Գործք Առաքելոց, Գալաճեան տպարանէն, Կ. Պոլիս։*

46.— 1866, *Նոր Կտակարան, Ս. Յակոբայ Վանքի տպարան, Երուսաղէմ։*

47.— 1867, *Սաղմոս, նոյն անդ։*

48.— 1874, *Աւետարան, նոյն անդ։*

49.— 1867, *Աւետարան, Համբարձում Էնֆիյէճեանց տպարանէն, Թիֆլիս։*

50.— 1870, *Աւետարան, Ռուբէն Քիւրքճեան տպարանէն, Կ. Պոլիս։*

51.— 1876, *Աւետարան, Թադէոս Տիվիթճեան տպարանէն, Կ. Պոլիս։*

52.— 1892, *Հնգամատեան, Գարեգին Պաղտատլեան տպարան, Ամերիկեան Ս. Գրքի Ընկերութեան կողմէ, Կ. Պոլիս։*

Անշուշտ հասկնալի է որ ասիկա լման ցանկ մը չէ, զոր նուաճագոյնը պէտք է կրկնապատկել մօտաւոր ճիշդ թիւ մը ունենալու համար։

3

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐՈՎ Ս. ԳԻՐՔԸ

Ամերիկեան և Բրիտանական Ս. Գրքի Ընկերութիւնները հայերէն լեզուով թարգմանական աշխատանքին չսկսած՝ աշխարհիկ բարբառով մեզի ծանօթ միակ երկասիրութիւնն է Զոհրաբեանի Հին Կտակարանի պատմութիւնը։

Զոհրաբեան թարգմանութիւն: *Վենետիկի Մխիթարեան հայրերէն Յովհաննէս Վրդ. Զոհրաբեան, որ իր խմբագրած գրաբար Աստուածաշունչով և աշխարհաբար «Հին Կտակարանի Պատմութիւն»ով լաւ ճանչցուած էր, Բրիտանական Ս. Գրքի Ընկերութեան խնդրանքին վրայ* և անոր հաշւոյն կը ձեռնարկէ Նոր Կտակարանի արեւմտահայերէնով թարգմանութեան գրաբար բնագրէն։ Թարգմանութիւնը աւարտած է 1821ին, և հրատարակուած 1825ին, Փարիզ։ Նոյնը երկրորդ անգամ հրատարակուած է 1828ին։*

Դիոնեսիոս եպիսկոպոսին թարգմանութիւնը: *Դիոնիսիոս Կարապետեան երբ Մալթա կը գտնուէր, Հին Կտակարանը աշխարհաբարի թարգմանած է գրաբար բնագրէ։ Պարտի հրատարակիչ մարմինը 1831ին կ՚որոշէ զայն եբրայական բնագրին հետ բաղդատելէ ետքը տպագրել։ Չենք գիտեր թէ այս թարգմանութիւնը ապա ռեէ կերպով օգտագործուեցա՞ւ թէ ոչ։*

---

*) Տես Encyclopedia of Missions եւ Biography of Dr. E. Riggs, by Charles Riggs, անգլիա:

Զենոբի թարգմանութիւնը: *Թարգմանական նոր փորձ մը կը կատարուի Էրզրումցի Զենոբի կողմէ, որ դարձեալ գրաբարէ աշխարհաբարի կը վերածէ Նոր Կտակարանը։ Բրիտանական ընկերութիւնը զայն կը հրատարակէ Իզմիր 1841ին։*

Էնրի սրբագրութիւնը: *Պորտի այս միսիոնարը Զոհրաբեանի աշխարհաբար Նոր Կտակարանին չորս Աւետարանները կը սրբագրէ, որոնք 1841ին Ամերիկեան Ս. Գիրքի Ընկերութեան կողմէ կը հրատարակուի Իզմիր։ Ապա մնացած մասերուն ալ սրբագրութիւնը կատարելով բոլոր Նոր Կտակարանը Ամերիկեան Ընկերութեան կողմէ կը հրատարակուի 1842ին՝ Իզմիր։*

Տուայթի թարգմանութիւն: *1843ին Սաղմոսներու աշխարհաբար թարգմանութիւնը կը կատարուի եբրայական բնագրէն Հ. Ճ. Օ. Տուայթի հսկողութեամբ, և կը հրատարակուի Իզմիր։*

Րիկզի թարգմանութիւնը: *Աստուածաշունչի թարգմանութեան գործը ահա այսչափ միայն յառաջացած էր երբ Տր. Իլայըս Րիկզ հրաւէր ստացաւ զայն լրացնելու, կամ աւելի շիտակը հիմէն բոլորովին նոր սկսելու։ Նոր ըսինք, քանզի մինչև հիմա կատարուածները գրաբարէ էին, իսկ Հին Կտակարանի վրայ ալ գրեթէ աշխատանք չէր կատարուած։*

Րիկզ այս գործին համար յարմարագոյն մարդն էր։ Ոևէ մէկ գիրքի յաջող թարգմանութեան համար թարգմանիչը պէտք է ջերմ համակրանք և գուրգուրանք տածէ անոր բովանդակութեան հանդէպ և մանաւանդ հեղինակին ոգիին հաղորդակից և գաղափարէն ներշնչուած ըլլայ։ Րիկզ այսպիսի ոգեկան տրամադրութիւն ունէր Աստուածաշունչի հանդէպ։ Բայց միայն այս չի բաւեր, լեզուական խոր և ընդարձակ հմտութիւն անհրաժեշտ էր: Ան բոլորովին տիրացած էր տասներկու հին և նոր լեզուներու. բացի գրաբար հայերէնէ և հին յունարէնէ ան լաւ հմտացած էր նաև ուրիշ ութը լեզուներու։ Պոլսոյ Հայոց բարբառն ալ սկսաւ ուսումնասիրել և անոր տիրանալ։ «Այդ դիտաւորութեամբ նախ պատրաստեց, 1847ին, աշխարհաբար համառօտ քերականութիւն մը, որուն մակագրէն յայտնի կ՚ըլլայ թէ Յ. Զոհրաբեանի քերականական սկզբունքներէն ներշնչուած էր....։ Նոյն տարւոյն վերջերը հրատարակեց 6000 բառերու հաւաքածոյ մը....։ Վերջապէս իրեն առաջնորդ և ընկեր առաւ Անդրէաս Փափազեան քաջ հայկաբանը, որուն յիշատակը մինչև այսօր ազգին մէջ կը յարգուի մանաւանդ լեզուին այլապէս մատուցած բազմաթիւ ծառայութեանց համար։ Նոյն իսկ կարելի է ըսել թէ Տր. Ի. Րիկզի վերին հսկողութեան տակ Անդրէաս Փափազեան և Աւետիս վարժապետ թարգմանութիւնը կատարեցին, մինչդեռ ինք՝ իրեն վերապահեց բնագրի տարբեր ընթերցուածոց դժուարին

գործը։ ...Տր. Ի. Ռիկզ՝ որ... հետզհետէ թարգմանուած մասերը ժամանակակից հայկաբաններու քննադատութեան կ՚ենթարկէր, պարզապէս դատաւորի դեր կատարեց՝ թող չտալով որ իր թարգմանիչները իրենց գրագիտական ճաշակին զոհեն ընդհանուր լեզուին չափը, և զիրենք ստիպեց որ լեզուն զտեն, բարձրացնեն որչափ որ (աշխարհաբար) հայերէնը կրնայ տանիլ, բայց իրենց թարգմանութեան մէջ անհատական ոճի հետք չթողուն։ (Միհրան Յովհաննէսեան իր «Քննական պատմութիւն ԺԹ. Դարու Հայ Դպրութեան» գիրքին մէջ, էջ 50 և 51)։

Ռիկզ 1844ին Իզմիրի մէջ գործի ձեռնարկեց իր ձեռնհաս աշխատակիցներով, որոնցմէ կրնանք յիշել հետևեալները. Մր. Շաուֆլըր (Schauffler), Պոլսի գերմանածին միսիոնարը որ ոչ-պակաս քաջ լեզուագէտ մըն էր քան Մր. Ռիկզ, նախկին Երուսաղէմի միաբան Եպիսկոպոս Դիոնեսիոս Կարապետեան, «Վեր. Յովհաննէս Տէր Սահակեան աչքառու հրապարակագիրը» (Հ. Ճելալեան), Վաղարշակ Սարգիս Յովհաննէսեան, Սենեքերիմ Տէր Մինասեան, մանաւանդ Անդրէաս Փափազեան և Աւետիս վարժապետ։

Ահա այսպիսի կարող աշխատակիցներէ կազմուած թարգմանչաց պատկառելի հոյլը յառաջ տարաւ Թարգմանութեան գործը և Հին Կտակարանի թարգմանութիւնը աւարտեց 1847ին։ Ամէն մէկ հատուած կը սրբագրուէր երկու անգամ, և երրորդ անգամ ալ տպուած փորձին վրայէն։ Քանի թարգմանութիւնը յառաջ կը տարուէր և «բաժինները կը պատրաստուէին» կը գրէ Տր. Ռիկզ 1898 Սեպտեմբեր 30ին Սկիւտարէն գրուած իր մէկ նամակին մէջ, մէկ քանի (սակաւաթիւ) օրինակներ տպել կուտայինք որ ուսումնական բարեկամներու ղրկենք, ուզելով անոնց դատումը և կարծիքը ոճին վրայ»։ (Տես Մ. Յ. Քննական Պատմութիւն ԺԹ դարու Հայ Դպրութեան, էջ 49)։

Ռիկզ, սակայն, ո՞ր բնագրէն կատարեց այս Նոր Թարգմանութիւնը։ Իրմէ առաջ հրատարակուած զանազան աշխարհաբար թարգմանութիւնները կատարուած էին Մեսրոպեան գրաբար թարգմանութեան զանազան բնագիրներէն։ Ռիկզ իր սեղանին վրայ ունէր այս թարգմանութիւնները, ինչպէս նաև գրաբար Նոր Կտակարանը, Textus Receptus կոչուած յունարէն բնագիրը, և ուրիշ կարգ մը առաջին կարգէ յունարէն բնագիրներ։ Ասոնցմէ ոչ մէկուն առանձնապէս հետևած է, այլ այս բոլորը քննական մտքով մը իրարու հետ կը բաղդատէր, և իր անձնական անկախ դատումը կը գործածէր իրեն համեմատ ճշգրիտ բնագիրը գտնելու կամ կազմելու համար։ Ուրիշ խօսքով ան Նոր, ըսենք Ռիկզեան, բնագիր մը կազմեց։ Ռիկզի աշխատանքին դժուարութիւնը և կարևորութիւնը

յայտնի կ'ըլլայ երբ նկատի ունենանք որ բնագրային ուսումնասիրութիւնները հիմակուան չափ տակաւին յառաջ չէին գացած, և կարգ մը կարևոր բնագիրներ ալ անծանօթ էին: Մր. Րիկզ, սակայն, մեծ կարևորութիւն և արժէք կուտար գրաբար Նոր Կտակարանին, որ Տր. Մըքալըմի* կարծիքին համեմատ շատ մը տեղերուն մէջ կը նմանի Ուէսթ և Հորթի 1881ին հրատարակած յունարէն քննական բնագրին:

Ահա այսպէս աշխարհաբար Ս. Գիրքը բնագրային տեսակէտէ կը տարբերի գրաբարէն, Բրիտանական և Ամերիկեան անգլերէն թարգմանութիւններէն և նոյնիսկ հայատառ թրքերէնէն, որ՝ ինչպէս Տր. Րիկզ կը գրէ իր «Suggested Amendations of the Authorized Version of the Old Testament» անուն երկասիրութեան յառաջաբանին մէջ՝ ծայրէ ծայր թարգմանուած է Textus Receptusէն:

Թարգմանութեան մէջ առաջնորդուած է իր գծած հետևեալ կանոններէն.—

1. Թարգմանութիւնը ծայրէ ծայր պէտք է համաձայնի բնագրին, այս կանոնը թոյլատրած է որ 1611ի անգլերէն պաշտօնական թարգմանութենէն (Authorized Version) և հայատառ թրքերէնէն տեղ տեղ տարբերութիւններ հնարաւոր դառնան:

2. Յատուկ անունները բոլոր գիրքին մէջ պիտի գրուին գրաբար ուղղագրութեան համեմատ:

3. Գլուխներու բովանդակութեան ցանկը պիտի թարգմանուի Ս. Գիրքի Ընկերութեան հրատարակած անգլերէն Ս. Գիրքէն, երբեմն քիչ մը կրճատելով, բայց երբեք նոր բան մը չաւելցնելով:

4. Լուսանցքին մէջ ծանօթութիւններ տալ երբ հարկ կը տեսնուի:

Հին Կտակարանի եբրայական բնագրէն թարգմանութիւնը կը տպագրուի և կը հրատարակուի յաջորդաբար չորս անջատ մասերով: Նախ լոյս կը տեսնէ Հնգամատեանը և ապա միւս երեք մասերը, և ամենէն ետքը Նոր Կտակարանը առանձին: Այսպէս 1844էն մինչև 1852 լման եօթը տարի ժամանակ կ'առնէ այս հսկայ աշխատանքը: Ամբողջ Աստուածաշունչ Մատեանը Հին և Նոր Կտակարաններով, կը հրատարակուի 1853ի Մայիսին, Իզմիր:

Այս հրատարակութիւնը սիրով ընդունուած է հայ հասարակութեան կողմէ, և կը սկսի շուտով և մեծ քանակով տարածուիլ: Թէ՛ այդ ատեն և թէ ատկէ ետքը յայտնի հայ հրապարակագիրներ

*) Հայազգեց Գամասացի միսիոնար, որ Կարին եւ Մարաշ աշխատելէ ետքը երկար ատեն «Աւետաբեր»ի խմբագիրը եղած է Կ. Պոլիս:

և հեղինակներ յարգալից գնահատումով արտայայտուած են Ս. Գիրքի Ռիկզեան թարգմանութեան մասին։ Մանաւանդ այդ շրջանի «լուսաւորեալ» կոչուած յառաջդիմականները, որոնք թունդ աշխարհաբարեաններ էին, աշխարհաբար լեզուի ի նպաստ մեծ յաղթանակ մը նկատեցին անոր երեւումը։

«Աշխարհաբար Աստուածաշունչը *ամէն օր կարդացուելով պիտի աւանդէ մեր ժողովրդեան թէ ի՞նչ կերպով պէտք է գրէ և խօսի իր մայրենի լեզուն»։*

Այս թարգմանութիւնը ապա շատ անգամներ տպագրուած է Կ. Պոլիս, Նիւ Եորք և թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմէն ետքը Պէյրութ և մանաւանդ Վիեննա մանր մունր տպագրութիւններով։*

Ութսունական թուականներուն, երբ աշխարհաբար լեզուն բաւականաչափ կոկուած և զարգացած էր, շատ մը տեղերէն փափաք յայտնուեցաւ Ս. Գիրքի լեզուական սրբագրութեան մասին։ Սրբագրութեան երկու փորձեր կատարուեցան. առաջինը՝ 1883–84, *երկրորդը՝* 1898*ին։ Բայց երկուքն ալ ձախողեցան։ Առաջինը մանաւանդ՝ որուն լեզուական յղկումը յանձնուած էր գրաբարամոլ Մատթիա Գարագաշեանի՝ գրաբարի և ընթացիկ աշխարհաբարի այլանդակ խառնուրդ մըն էր, և ընդունելութիւն չգտաւ։ Վերջնական սրբագրութեան գործը յետաձգուեցաւ անորոշ ժամանակի մը համար, մինչև որ աշխարհաբարը իր զարգացումին լման աստիճանին հասնի։ Այսպէս, Ռիկզեան թարգմանութիւնը իր պարզ և յստակ ոճով շարունակեց հրապարակի վրայ իր դիրքը պահել։*

Պէտք է հոս նշել թէ աշխարհաբար Աստուածաշունչը միայն բողոքականութեան չի պատկանիր, ոչ ալ միայն բողոքականութեան արտադրութիւնն է, որուն մէջ իրենց կարևոր բաժինը ունին ԺԹ դարու առաջին կէսին ժամանակակից Առաքելական, (Կաթոլիկ, Բողոքական լուսագոյն միտքերն ու հայկաբանները։ Բոլոր հայութեան սեփականութիւնն է ան և մինչև հիմա անխտիր բոլորէն՝ եկեղեցականէն ու ժողովուրդէն՝ գործածուած է։ Դարուս երեսնական թուականներուն «Սիոն»ի մէջ Բաբգէն Արքեպիսկոպոս Կիւլէսէրեանի (ապա Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի Աթոռակից) Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիի համար Աստուածաշունչի աշխարհաբար նոր թարգմանութեան մը պէտքը չեշտեց, և յայտնեց թէ յաջողութեամբ կարելի է ասիկա իրականացնել գրաբար Աստուածաշունչը պարզապէս աշխարհաբարի վերածելով, և առանց

---

*) Պէյրութ հրատարակուած է միայն փոքր ծաւալով հայերէն Ս. Գիրք մը չորս տարբեր տպագրութիւններով եւ 8000 օրինակ։

յունական կամ եբրայական բնագիրներու դիմելու, անոնց տեղ բաղդատութեան համար գործածելով օտար լեզուներով վերջնագոյն առաջնակարգ թարգմանութիւնները։ Տոքթ. Հ. Ճէլալեան Գալիֆորնիոյ «Փարոս»ին մէջ քննադատեց «Սիոն»ի մէջ արտայայտուած գաղափարը և իրաւամբ ցոյց տուաւ թէ Ս. Գիրքի թարգմանութիւնը կարծուածին չափ ալ պարզ և դիւրին գործ մը չէ, յիշեց անհրաժեշտութիւնը եբրայագէտ և յունագէտ աշխատակիցներու, որոնք կը պակսին մեր մէջ ներկայիս և առաջարկեց որ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին պաշտօնապէս ընդունի Ռիկզեան թարգմանութիւնը, մինչև որ եկեղեցին կարենայ յարմարագոյն պայմաններով և կարող ոյժերով գործին ձեռնարկել և զայն յաջողցնել։ Մինչև այդ, սակայն, Խաչատուրեան Գարեգին Արքեպիսկոպոս Տրապիզոնի, կ'երևի թելադրուած Բարգէն Սրբազանի գաղափարներէն, կը ձեռնարկէ գրաբարէն աշխարհաբարի նման մէկ թարգմանութեան և իբր փորձ ալ կը հրատարակէ։ Այս թարգմանութիւնը թեր ու դէմ քննադատուեցաւ։ Բայց ժամանակը երևան պիտի հանէ անոր իրական արժէքը։ Ներկայիս կ'երևի թէ՝ եկեղեցական հարցերու օրակարգին մէջ չի գտնուիր այս խնդիրը։ Մեր երկու գրական բարբառներուն գոյութիւնը և ընդհանուր հայ կեանքին պայմանները թերևս պատճառ եղած կրնան ըլլալ վերջնական լուծումի մը յետաձգուելուն։

Գարուս սկիզբը Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցին ալ ունեցաւ Սրբազան գրութեանց աշխարհաբար հրատարակութիւն մը, «Չորս Աւետարաններ եւ Գործք Առաքելոց, Յոյն բնագրէն թարգմանուած և ծանօթութիւններով* ճոխացած, աշխատութեամբ Յիսուսեան հայրերու, Հռովմայ Ս. Գրոց Յանձնախումբէն վաւերացուած 28 Նոյեմբեր 1907», ինչպէս որ կը կարդանք գիրքին առաջին էջին վրայ։ Հատորս լոյս տեսած է Պէյրութի Կաթոլիկ Տպարանէն, 1911ին։

Արեւմտեան բարբառով հրատարակութիւնք Աստուածաշունչ Մատեանի
եւ անոր մասերուն

1802.— Հին Կտակարանի պատմութիւն, Հ. Յովհ. Վրդ. Զոհրաբեանի թարգմանութիւն, տպեալ Վենետիկ։

1822.— Աւետարան (չորսը մէկ), թարգմանիչ Զոհրաբեան, հրատարակիչ Բրիտ. Ս. Գիրքի Ընկ., տպեալ Փարիզ։

1825.— Նոր Կտակարան**, թարգմանիչ՝ Զոհրաբեան, հրա-

---

*) Հռովմէական Եկեղեցիի տեսակէտին համեմատ մեկնութիւններով:

**) Այս թարգմանութիւնը չհրատարակուած արտագրուած է հայ բանասէրէ մը M. St. Martin անուն: (Տես Canton's History of the British and Foreign Bible Society, Բ. հատոր էջ 396):

տարակիչ՝ Բրիտ. Ս. Գրքի Ընկերութիւն, տպագրեալ Փարիզ.

1837.— Նոր Կտակարան*, *հրատարակիչ՝ Բրիտ. Ս. Գիրքի Ընկերութիւն, տպագրիչ Գորտի տպարան, Իզմիր։*

1838—42.— *Նախ* Աւետարան**, *ապա՝* Նոր Կտակարան, *Զոհրաբեան Թարգմանութիւնը սրբագրեալ Գորտի միսիոնար էտըրի հսկողութեամբ, հրատարակիչ՝ Ամերիկեան Ս. Գիրքի Ընկերութիւն, Իզմիր։*

1847—52.— *Նախ* Հնգամատեանը *և յաջորդաբար* Հին Կտակարանի *միացածը՝ երեք մասերով, ապա* Նոր Կտակարանը *զատ. վերջը* Հին Կտակարանը *իբր մէկ հատոր, և* Նոր Կտակարանը *զատ կը հրատարակուին Իզմիր. Թարգմանիչ՝ Րիկզ, հրատարակիչ՝ Ամերիկեան Գիրքի Ընկերութիւն. տպագրիչ Կրիֆիթ։*

Րիկզեան Թարգմանութիւնը՝ Հին և Նոր կտակարանները մէկ հատորով քանիցս և զանազան անջատ մասերով շատ անգամներ՝ տպագրուած է Չըրչիլի, Մինասեանի, Գ. Պաղտատլեանի, Մատթէոսեանի, մանաւանդ Պոյաճեանի տպարաններուն մէջ, Կ. Պոլիս։ 1853, 1864, 1878, 1883 (*վերաքննեալ ձեւով*), 1884 *և* 1896*ին Կ. Պոլիս,* 1858***, 1867, 1917*ին ալ Նիւ Եորք ամբողջա-*

---

*) 1841ին ալ Բրիտանական Ընկերութեան կողմէ Իզմիր հրատարակուած է Նոր Կտակարան մը, եւ 1837ին ալ Մալթայի միսիոնարական տպարանէն լոյս կը տեսնէ, դարձեալ Բրիտանական Ս. Գիրքի Ընկերութեան հաշւոյն, աշխարհաբար Նոր Կտակարան մը. առաջին մասէն կը կարդանք որ Երեւանցի Զենոբի թարգմանութիւնն է, եւ երկրորդի մասին կը յիշուի թէ անոր թարգմանութիւնը Կ. Պոլիս կատարուած է գրաբարի վրայէն: 1831, 37 եւ 41ի Նոր Կտակարանները նոյնը կրնան ըլլալ:

**) Թէոդիկի «Տիպ ու Տառ»ին մէջ, էջ 135, տրուած տեղեկութեան համաձայն, Հօման Հալլօքի տպարանէն 1838ին լոյս կը տեսնեն Աւետարան եւ Նոր Կտակարան զատ զատ, եւ Կրիֆիթի տպարանէն 1842ին լոյս կը տեսնէ Նոր Կտակարան մը աշխարհաբար եւ գրաբար լեզուով: Իսկ Տր. Նորթի The Book of a Thousand Tongues գիրքին մէջ Իզմիրի մէջ կատարուած տպագրութեանց մասին կը գրէ որ 1841ին չորս Աւետարաններ մէկ հատորով եւ ապա 1842ին ալ Նոր Կտակարանը Էտըրի սրբագրութեամբ կը հրատարակուին Ամերիկեան Ս. Գրոց Ընկերութեան կողմէ:

***) Երբեմն տարբեր աղբիւրներ երբեմն տարբեր թուականներ կու տան: «Աշխարհաբար Ս. Գիրքը ելեքտրատիպ լոյս տեսաւ Նիւ Եորքի մէջ 1858ին: (Տես Centennial History of The American Bible Society, 1916, էջ 199), Միհրան Յովհաննէսեան իր Հայ Դպրութեան պատմութեան մէջ 1860ին

կան ձեւով հրատարակուած է Ամերիկեան Ս. Գիրքի Ընկերութեան կողմէ։ 1862, 1864, 1866 և 1867 թուականներուն ալ Նոր Կտակարանը հրատարակուած է դարձեալ Նիւ Եորք նոյն կազմակերպութեան կողմէ։*

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէ ետքը նոյն թարգմանութեան տպագրութիւնները կատարուած են Վիեննա և Պէյրութ։

4

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԲԱՐԲԱՌՈՎ Ս. ԳԻՐՔԸ

Արարատեան բարբառով Ս. Գիրքի առաջին թարգմանութիւնը և հրատարակութիւնը որչափ որ մեզի ծանօթ է կը պարտինք Կովկասի հայերուն մէջ գործող Պազլեան Բողոքական միսիոնարներու ջանքերուն։ Զարեմբա և Տիթրիխ, այսպէս կը կոչուէին այս առաջին միսիոնարները, սկիզբէն սկսան ժողովրդին խօսած բարբառով խօսիլ, գրել և հրատարակել։ Թէոդիկ իր «Տիպ ու Տառ»ին մէջ իբր անոնց կողմէ 1829ին հրատարակուած ցոյց կուտայ երկու գործեր, «Ընթերցուածք ի Ս. Գրոց Հին Կտակարանի», և «Հաւաքումն Աստուածային վկայութեանց» անուններով։ Անոնց գրաբար լեզուն կրնայ մեզի թելադրել թէ այս գրութիւններն ալ նոյն լեզուով խմբագրուած են։ Անպայման այս եզրակացութեան յանգելու ստիպուած չենք սակայն կը հանդիպինք ուրիշ աշխարհաբար երկասիրութիւններու ևս որոնց անունները գրաբար գրուած են։ Եթէ այս երկրորդ կարծիքը ընդունինք այն ատեն արևելահայերէն լեզուով Ս. Գիրքէն թարգմանուած առաջին կտորը յիշեալ երկու գործերէն մէկը կ'ըլլայ։ Նոյն միսիոնարները, «մի ամ Մովսէս Յարկա-

---

կատարուած տպագրութիւն մը կը յիշէ (տես անդ. էջ 55): Իսկ Թէոդիկ իր «Տիպ ու Տառ»ին մէջ կը յիշէ եր Նիւ Եորք Աստուածաշունչի առաջին տպագրութիւնը 1859ին եւ Բ. տպագրութիւնը 1867ին կատարուած է: Շատ տարօրինակ է որ Նիւ Եորքի առաջին զոյգ տպագրութեանց համար երեք աղբիւրներ, երեք տարբեր թուականներ կու տան, որոնցմէ երկուքը սխալ պէտք է նկատուին: Թուականներու իրարու շատ մօտ ըլլալը չի թոյլատրեր խորհիլ որ այդ միջոցին երեք տարբեր տպագրութիւններ կատարուած ըլլան:

*) 1871ին Միհրանեան տպարանէն լոյս կը տեսնէ Նոր Կտակարան մը, եւ 1894ին ալ Աւետարան մը՝ Գ. Պաղտասարեան տպարանէն, Կ. Պոլիս:

ռապ»ի* աշխատակցութեամբ Նոր Կտակարանը գրաբարէն արեւելահայերէնի կը վերածեն։ 1831ին անոր մէկ մասը և 1834ին Նոր Կտակարանը ամբողջ կը տպագրուի Շուշիի միսիոնարական տպարանին մէջ։ 1843ին Կ. Կրիֆիթի տպարանէն, Իզմիր, լոյս կը տեսնէ արարատեան բարբառով Սաղմոս մը, չենք գիտեր թէ որո՛ւ թարգմանութեամբ։ 1858ին Նոր Կտակարանի վերստին մէկ տպագրութիւնը կը կատարուի Լոնտոն։

Աստուածաշունչի արեւելահայերէնով ամբողջական թարգմանութեան պատիւը կը պատկանի Վեր. Ա. Ամիրխանեանցի*, այդ լեզուագէտ գիտնականին, որ Բրիտանական Ս. Գիրքի Ընկերութեան կողմէ հրաւէր ստացած ըլլալով 1876ին կը ձեռնարկէ այս մեծ գործին։ Իր առջեւը ունէր Շուշիի նախկին միսիոնարական տպագրութիւնը, ինչպէս նաեւ հայատառ թրքերէն և արեւմտահայերէն Ս. Գիրքի հրատարակութիւնները։ Իբր հմուտ լեզուագէտ անշուշտ ան գործածեց նաեւ եբրայական և յունական բնագիրներն և թարգմանական աշխատանքը լրացուց 1881ին, և արեւելահայերէն Աստուածաշունչը՝ Հին և Նոր Կտակարաններով իբր մէկ հատոր՝ հրատարակուեցաւ 1883ին։ Ս. Գիրքի այս լեզուով բոլոր հրատարակութիւնները կատարուած են Բրիտ. Ս. Գիրքի Ընկերութեան կողմէ և լոյս տեսած են տարբեր տպարաններէ, մերթ Լոնտոն՝ Ուաթսի բայց ամենէն աւելի Կ. Պոլսոյ Պոյաճեանի տպարանէն**։

5.

ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՐՔԵՐԷՆ Ս. ԳԻՐՔԸ

Թրքախօսութիւնը միջին դարերէ սկսեալ շատ տարածուած է հայերուս մէջ։ Պէտք չէ զարմանալի նկատել այս երեւոյթը, որ երկար դարերու քաղաքական դէպքերուն և ստեղծուած ընկե-

---

*) Տես «Ամիրխանեան եւ Ամիրխանեանց» գրութիւնը Բ. Թուլխանի, «Հունձք» Յոբելինական հատոր՝ խմբագրութիւն Տ. Ճ. Խրլոբեանի, էջ 199)։

**) Արեւելահայերէնով ուրիշ թարգմանական փորձ մը եւս կատարուած է ԺԹ. դարուն վերջը Գարեգին Յովսէփեան (Ներկայ Վեհ. կաթողիկոսը), Յուսիկ Զոհրաբեան եւ Կարապետ վարդապետներու կողմէ։ Թարգմանութիւնը ոչ թէ գրաբարէ աշխարհաբար կատարուած է այլ ուղղակի յունական բնագրէ մը, խմբագրուած Գերմանացի Gebhardtէ։ Չորս Աւետարաններու թարգմանութիւնը լրացած է, եւ կաթողիկոսութեան կողմէ արտօնուած է անոր տպագրութիւնը, բայց պարագաներու բերումով անտիպ մնացած է մինչեւ հիմա։

բային պայմաններուն բնական մէկ արդիւնքն է։ ԺԱ. դարէն սկսեալ կը տեսնենք որ հայ ժողովուրդը իր բնիկ երկիրը լքելով հիւսիս, հարաւ և արեւմուտք կը գաղթէ իր տեղը տալով արեւելքէն խուժող զանազան թրքական ցեղերու։ ԺԱ. դարէն ալ բաւական առաջ Միջին Արեւելք և մինչեւ Փոքր Ասիոյ խորերը խաղաղօրէն թափանցած են փոքր խումբերով, որոնք մեծ մասամբ խառնուած և ձուլուած են տեղացի ժողովուրդներու հետ։ Բայց ասոնցմէ ետք դարեր տեւող իրերայաջորդ գաղթային հոսանքները ահագնածաւալ և մեծ թափով յառաջացող հեղեղներու կը նմանէին, որոնք կեդրոնական Ասիոյ տափաստաններէն և անապատներէն դուրս ժայթքելով ողողեցին իրենց արեւմուտքը եղող բոլոր երկիրները, մինչեւ կեդրոնական Եւրոպա՝ սահման ունենալով Պալթիկ Ծովէն Ադրիական երկարող գիծը։ Հայ ժողովուրդը այս թրքական ովկիանոսին մէջ հոս հոն գոյացած կղզիներու երեւոյթը կը պարզէր*։ Շատ մը տեղեր անզգալաբար և աստիճանաբար, ուրիշ շատ մը տեղեր պարտադրաբար հայեր կորսնցուցին իրենց մայրենի լեզուն և իւրացուցին թրքերէնը՝ մասամբ հայացնելով զայն**. իսկ հայախօսները փոխ առին զանազան թուրք բարբառներու պատկանող մեծ թիւով բառեր և թրքացուցին հայերէնը։ Շատ մը տեղեր հայերու ծանօթ միակ լեզուն թրքերէն էր, որ ուրիշ տեղեր հայերու երկրորդ մայրենի լեզուն դարձեր էր։ Հայերէն բան մը հասկցնելու համար յաճախ պէտք կ'ըլլար անոր թրքերէն համանիշը ըսել։ Եկեղեցիներու մէջ իսկ հարկ կը տեսնուէր թրքերէն լեզու գործածել զայն ժողովուրդին հասկցնելու համար։ Լեհաստանի պէս հեռաւոր երկրի մը հայութիւնը գրեթէ թաթարախօս դարձած էր։ «Անոնք նոյնիսկ եկեղեցական երգերը հայերէնից թարգմանում են թաթարերէնի, որպէսզի ժողովրդի հասկանալի լինին...» (տես Լէոյի «Պատմութիւն Հայ Տպագրութեան», էջ 184)։ Հետեւաբար հայ եկեղեցականներ, գրողներ, քարոզիչներ, հայատառ թրքերէն գրականութիւն յառաջ բերին այս թրքախօս հայութիւնը դաստիարակելու համար, միւս կողմէն դպրոցներու միջոցաւ ջանք թափելով հայերէն սորվեցնելու անոր։

*) Պէտք է ըսել, սակայն, թէ այս արշաւախումբերը իրենց անցած եւ հաստատուած տեղերու բնիկ տարրերը մեծ թիւերով իրենց մէջ կրցան ձուլել, այս կերպով թուրք արիւնը իր բնակած հողին բնակչութեան համեմատ ալ փոխուեցաւ: Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի մէջ հայկական մեծ զանգուածներ թրքացած են, եւ հայացուցած՝ թրքութիւնը:

**) Տր. Րիզա Թեվֆիք, թուրք փիլիսոփայ գրագէտ, Քեմալական Շարժումին իբր արդիւնք յառաջ եկող նոր թրքերէնը կը քննադատէր, զայն «Էրմէնի թիւրքճէսի» (հայկական թրքերէն) կոչելով:

Մխիթարեան Միաբանութեան բաժնուած ճիւղը Թրիեսթէ գտնըւած ատենը, 1776էն սկսեալ 35 տարուան միջոցին 45 տեսակ հայերէն և 25 տեսակ հայատառ թրքերէն գիրքեր հրատարակած է։ (Տես «Տիպ ու Տառ», էջ 147)։

ԺԹ. դարուն երբ Աւետարանական Շարժումը երեւան եկաւ մեր մէջ անոր առաջնորդներն ու միսիոնարներն ալ ստիպուեցան ժողովուրդին խօսած թրքերէն լեզուն գործածել խօսելու և գրելու ատեն՝ հայերէնը կորսնցուցած մասին համար։ Ահա հոս պէտք է փնտռենք Ս. Գիրքի հայատառ թրքերէն թարգմանութեան պատճառը։ Ուրիշներ, սակայն, Բողոքականները կանխած էին այս գործին մէջ, Միսիոնարներ հայ վանականի մը ձեռքը հայատառ թրքերէն լեզուով տպել Ս. Գիրքի մաս մը կը տեսնենք։ Իսկ Հազար Լեզուներով Գիրքը (The Book of a Thousand Tongues, by Dr. E. North) կը յիշէ թէ Ս. Գիրքի որևէ մասին հայատառ թրքերէն առաջին տպագրութիւնը կատարուած է 1800ին։ Այս թուականը մեր մէջը գործող Ս. Գիրքի Ընկերութիւններու կազմութենէն առաջ է*, Ցաւալի է որ շատ բան չենք գիտեր այս մասին։ Վերը յիշուած մեր աղբիւրին համեմատ այս գիրքը Սաղմոսներէ կը բաղկանար և տպուած էր Կ. Պոլիս։ Շատ հաւանական է սակայն, որ միսիոնարներու յիշած այս թարգմանութիւնը և Մատթէոս Դպիրի տպարանէն լոյս տեսած Սաղմոսը նոյնն ըլլան։ Այս մասին Թէոդիկ իր Տիպ ու Տառին մէջ (էջ 64) կը յիշէ թէ «ըստ Հ. Գափթանճեանի ցուցակին» այս տպագրուած է յիշեալ Մատթէոսի կողմէ, հայերէն և տաճկերէն երկու լեզուներով, 1800 թուականին։ 1806 թուականին ալ Սողոմոնի Առակները տպուած է հայ տառերով և թրքերէն լեզուով Կ. Պոլսոյ Արապեան տպարանին մէջ։

Մեր ներկայ հայատառ թրքերէն Աստուածաշունչը, որ տակաւ առ տակաւ գործածութենէ կը դադրի թրքախօս սերունդին անհետացումովը, շատ հետաքրքրական պատմութիւն մը ունի։ Շատ մը ազգերէ շատ մը անհատներ իրենց բաժինը բերած են անոր թարգմանութեան մէջ, քանզի անիկա արդիւնքն է նախապէս իրարմէ անկախապէս կատարուած հայատառ, յունատառ եւ արաբատառ թրքերէն շատ մը տարբեր թարգմանութիւններու բաղդատութեան։

Պատմութեան մէջ ծանօթ արաբատառ օսմանեան թրքե-

* Բրիտանական եւ Օտար Ս. Գրքի Ընկերութիւնը 1804ին, Ռուսականը 1813ին եւ Ամերիկեանը 1816ին կազմուած են։ Այս թուականներէն շատ առաջ Ամերիկա եւ Եւրոպա ուրիշ Ս. Գրքի Ընկերութիւններ թէպէտ կազմուած էին բայց անոնք միայն տեղական պէտքերը գոհացնելու կը ծառայէին։

րէնով Ս. Գիրքի առաջին թարգմանութիւնը կատարուած է 1666ին Ալպերտ Պոպովսքի անուն Փոլոնիացիի մը կողմէ, որ մանուկ հասակէն առեւանգուած եւ Օսմանեան պալատին մէջ իբր Թուրք դաստիարակուած և ապա Սուլթան Մահմուտ Դ.ի գլխաւոր թարգմանը եղած է Ալի Պէյ անունով։

Բարձրագոյն Դրան մօտ ժամանակակից հոլանտական դեսպանի թելադրութեամբ Ալի Պէյ Ս. Գիրքը կը թարգմանէ օսմաներէնի 1666ին։ Դեսպանը Հոլանտա կը ղրկէ այս թարգմանութիւնը, որ մօտ 150 տարի Լէյտընի համալսարանին մատենադարանին մէջ պահուած կը մնայ։ Ասիկա ապա մի քանի սրբագրութիւններէ անցնելէ ետք Բրիտանական Ս. Գիրքի Ընկերութեան կողմէ Փարիզ կը հրատարակուի, նախ Նոր Կտակարանը՝ 1819ին, եւ ապա բոլոր Աստուածաշունչը 1827ին։ Այս թարգմանութիւնը մի քանի նոր սրբագրութիւններու ալ ենթարկուելով 1853ին եւ 1857ին նորէն կը հրատարակուի, միշտ արաբական տառերով։

Ամերիկեան Պորտի միսիոնար Ռւ. Կ. Շաւֆլըր, որ Կ. Պոլիս ոչ—քրիստոնեաներու մէջ կը գործէր, Օսմաներէն նոր թարգմանութիւն մը կը կատարէ, որ 1862էն մինչեւ 1877 մաս առ մաս կը հրատարակուի:

Միսիոնարական աղբիւրները երբեք չեն յիշեր Ալի Պէյի ժամանակակից հայ թարգմանիչի մը անունը։ Պոլսաբնակ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան (1635—1695) ԺԷ. դարու հայ պատմութեան եզակի մէկ երեւոյթը, նշանաւոր՝ իբր լեզուագէտ, թարգմանիչ, հեղինակ եւ ազգային գործիչ, ուղղակի Թուրք գրագէտներու խնդրանքով Ս. Գիրքի արաբատառ օսմաներէն թարգմանութիւնը կը կատարէ։ Կ'երեւի թարգմանած է ամբողջ Նոր Կտակարանը եւ Հին Կտակարանէն ալ մի քանի կտորներ*։ Հաւանական է որ այս կարեւոր թարգմանութիւնը միայն Կ. Պոլսոյ կարգ մը շրջանակներուն, առաւելապէս Թրքական նեղ սահմաններուն մէջ բանտարկուած մնացած է։ Անիկա միսիոնարներուն անծանօթ էր, հետեւաբար անոնք հայատառ Թրքերէն Ս. Գիրքի խմբագրութեան առթիւ զայն չեն օգտագործած։

Ժամանակի կարգով առաջին օսմաներէն Ս. Գիրքը, ոչ թարգմանութիւնը այլ հրատարակութիւնը նկատի առնելով, յունատառ Թրքերէն Սաղմոսարան մըն է, որ թարգմանուած է յոյն Օրթոտոքս բարձրաստիճան եկեղեցականէ մը՝ Գարամանիոյ Մետրապոլիտ Սերաֆիմի (Սերոբ) կողմէ, եւ հրատարակուած է 1782ին

*) Տես Լեո, «Պատմութիւն Հայ Տպագրութեան», եջ 375, Թեոդիկ, «Տիպ ու Տառ», եջ 54, ինչպես նաեւ «Ազգապատում»՝ Օրմանեանի, եւ Զամչեանի Պատմութիւն՝ Գ. հատոր;

Վեննաթի։ Այս թուականէն սկսեալ Սերաֆիմի և ուրիշի մը թարգմանութեամբ Ս. Գրքի ուրիշ մասեր ևս յունատառ թրքերէն կը հրատարակուէին։ Իսկ 1826էն սկսեալ Ալիպէյի սրբագրեալ թարգմանութիւնը յունարէն տառերով քանիցս կը հրատարակուի։

Հայատառ թրքերէն Ս. Գիրքը երկու տարբեր բարբառներով հրատարակուած է — կովկասեան թաթարերէն և Կ. Պոլսոյ օսմաներէն լեզուներով։ Ռուսական Ս. Գրքի Ընկերութիւնը 1819ին կը հրատարակէ Ս. Փեթերսպուրկի մէջ, կովկասեան թրքերէնով (Ահտը Ճէտիտ) Նոր Կտակարան մը*, որ թարգմանուած է նախկին ռուս կառավարական պաշտօնեայ Խոճենցի կողմէ և տպագրուած՝ Յովսէփ Սարկաւագ Յովհաննէսի կողմէ։ (Տես The Book of a Thousand Tongues, էջ 954, Բ. սիւնակ)։ Նոյն ընկերութիւնը դարձեալ 1822ին կը հրատարակէ Երեւանցի Գիզամեանի կողմէ գրաբարէ թաթարերէն թարգմանուած Նոր Կտակարան մը ևս։ Ասոնց իրարու հետ յարաբերութեանց մասին կարող չենք գաղափար մը յայտնել. բայց կ՚երեւի թէ էջմիածնայ կաթողիկոսութեան արտօնութեամբը լոյս տեսած են։ Քանզի մեր յիշողութենէն քաղած տեղեկութեան համեմատ գոնէ անոնցմէ մէկուն առաջին էջին վրայ ժամանակակից կաթողիկոսին և Թուրքիոյ պատրիարքին անունները գրուած էին**։ Անգլիական Ս. Գրքի Ընկերութեան գրածախները և Պարտի միսիոնարները Թուրքիոյ հայերուն մէջ առաջին անգամ այս գիրքերէն տարածեցին մեծ թիւերով։

Թուրքիոյ մէջ զանազան անձեր իրարմէ անկախաբար կը ձեռնարկեն Նոր Կտակարանի գրաբարէ օսմաներէն թարգմանութեան։ Մր. Լիփս***, Կ. Պոլսոյ մէջ Բրիտ. Ս. Գրքի Ընկերութեան գործակալը, իր հսկողութեամբ և թարգմանիչներու ջանքով սրբագրել կու տայ 1819ին Ռուս. Ս. Գրքի Ընկերութեան

---

*) Մր. Մէքալըմ, Ս. Գրքի Ընկերութեանց Կ. Պոլսոյ գործակալը, իր «Հայատառ Թրքերէն Ս. Գիրքը» յօդուածին մէջ կը յայտնէ որ 1819ին հրատարակուած այս Նոր Կտակարանին թարգմանիչը Սերոբէ (Seraphim) անուն ուսեալ հայ վանահայր մըն է (տես «Նոր Աւետաբեր», 1930 թիւ 3, էջ 41, Բ. սիւնակ)։

**) Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն առաջ մեր պատանեկութեան շրջանին մեր տունը ասկէ օրինակ մը ունէինք, զոր մեր հայերը «Մոսկոֆ պասմասը» կը կոչէին, եւ որուն թրքերէնի տարօրինակութիւնը մեզի հաճոյք կը պատճառէր։

***) Վեր. Հէնրի Լիփս 1822ին Սաղմոսները հայատառ թրքերէնի վերածելով հրատարակած էր։ (Տես Հայատառ թրքերէն Ս. Գիրքը, գրեց՝ Ֆ. Մէքալըմ, «Նոր Աւետաբեր», 1930, թիւ 3, էջ 41—43)։

հրատարակած թարգմանութիւնը ԺԹ. դարու առաջին քառորդին վերջերը։ Գրեթէ միեւնոյն ատեն (թերեւս մի քանի տարի աւելի ուշ) Պէյրութի միսիոնար Մր. Կուտել և Դինիխիոս եպիսկոպոս միասնաբար Թրքերէնի կը թարգմանեն Նոր Կտակարանը։ Կուտել այս երկու թարգմանութիւնները իրարու կը բաղդատէ, անշուշտ գործակցութեամբ Դինիխիոսի, և նոր սրբագրեալ օրինակ մը կը պատրաստէ, որ 1831 Յունուարին կը տպուի Մալթայի միսիոնարական տպարանին մէջ։ Հին Կտակարանն ալ Կուտէլի կողմէ թարգմանուելով 1843ին կը հրատարակուի Իզմիր։ Կուտել—Դինիխիոս թարգմանութիւնը կը հրատարակուի բազմաթիւ անգամներ՝ զանազան անջատ մասերով կամ ամբողջական մէկ հատորով՝ մինչեւ եօթանասնական թուականները։ 1844—1873ի միջոցին այս թարգմանութիւնը երեք կամ չորս սրբագրութիւններէ կ'անցնի, որոնց մէջ բաժին կ'ունենան Կուտել, Դինիխիոս, Փանայոթիս, Փրաթ և Վեր. Ա. Կոստանեան։ Երեք տարբեր տառերով՝ հայերէն, յունարէն, արաբերէն՝ բայց նոյն լեզուով երեք տարբեր թարգմանութեանց նոյն սահմաններու մէջ գործածուելուն անպատեհութիւնը անհրաժեշտ կը դարձնէ նոր սրբագրութիւն մը։ Յանձնախումբ մը — բաղկացած Տր. Ի. Րիկզի, Տր. Ճ. Ց. Հերիքի, Ր. Հ. Ուէյքլիի և Վեր. Աւետիս Կոստանեանի նման փորձառու և հմուտ անձերէ — 1873ին գործի կը ձեռնարկէ և զայն կ'աւարտէ հինգ տարի ետքը։ Լեզուին՝ օրուան գրական Թրքերէնի ոճըտալու համար յանձնախումբին կ'օգնեն սուլթանական պալատի քարտուղարներէն չորս Թուրք և քուրդ գրիչներ։ Յունատառ, արաբատառ և հայատառ թարգմանութիւններու բաղդատումով յառաջ կու գայ միօրինակ լեզուով Թրքերէն Ս. Գիրքը, որ երեք տարբեր տառերով յաջորդաբար կը հրատարակուի Կ. Պոլիս։ Հայատառը լոյս կը տեսնէ 1880ին։ Նախորդ յանձնախումբը Հ. Տուայթի, Րիկզի, Պերճեանի և Ս. Թէրզեանի նման նոր ույժերու աշխատակցութեամբ 1885ին վերջին անգամ ըլլալով նորէն կը սրբագրէ Թրքերէն Ս. Գիրքը, որուն հայատառը կը հրատարակուի 1888ին, և մինչեւ այսօր կը գործածուի Թրքախօս հայերէ։ Թրքերէնը վաթսուն տարիներու միջոցին արմատական փոփոխութիւններ կրած է, այնպէս որ Ս. Գիրքի հայատառ Թրքերէնը ժամանակավրէպ կը նկատուի, որ դատապարտուած է մոռացութեան Թըրքախօս հայ սերունդին անյայտացումովը։ Այսպէս 150 տարուան միջոցին տասը ազգերը ներկայացնող բազմաթիւ անձեր իրենց բաժինը բերած են Աստուածաշունչի հայ աշխարհիկ բարբառներով և հայատառ Թրքերէնով թարգմանութեան նուիրական գործին մէջ։ Բայց մասնաւոր կարեւորութեամբ պէտք է դարձնել յիշել

մի քանիներու անունները, որոնք ամենէն պատասխանատու և ծանր դերը վերցուցած են.— Զօհրաբեան, Ա. Փափազեան և Րիկզ արեւմտահայերէնի, Ա. Ամիրխանեանց արեւելահայերէնի, Կուտել, Դիոնիսիոս և Կոստանեան հայատառ Թրքերէնի մէջ։ Ժողովուրդը սակայն, այս թարգմանութիւններէն, պէտք եղած չափով կամ երբեք չպիտի օգտուէր եթէ Ռուսական, Բրիտանական և Ամերիկեան Ս. Գիրքի Ընկերութիւնները անոնցմէ մօտ 500,000 օրինակ աժան գնով ժողովուրդին մէջ տարածելուն համար պէտք եղած նիւթական զոհողութիւնները յանձն չառնէին։ Հայութիւնը երախտագիտութեամբ պիտի յիշէ միշտ բոլոր թարգմանիչներու և հրատարակիչ ընկերութիւններու անունները։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԻ ՓՈՐՁԵՐ

*Բողոքական Եկեղեցիի ամենէն աւելի ուշադրութիւն գրաւող բացասական գիծը՝ դուրսէն դիտողներուն համար՝ բազմազան յարանուանութիւններու և անոնց ստորաբաժանումներուն բաժնուելու անհուն կարողութիւնն է։ Անոնց թիւը երկու հարիւրէ աւելի է կ՚ըսուի։ Այս չի նշանակեր սակայն թէ նոյնչափ թիւով ալ Բողոքական եկեղեցիներ կան։ Զանց առնելով Անգլիկան Եկեղեցիի Բարձր Եկեղեցի** (High Church) *կոչուած ճիւղը, միադաւան եղող մէկ երկու յարանուանութիւնները, ինչպէս նաև Ռուսելականները (որոնք իրենք զիրենք կ՚անուանեն Ս. Գիրքի Ուսանողներու Ընկերակցութիւն) և Մորմոնները՝ մնացեալ բոլորը գրեթէ մէկ եկեղեցի կը կազմեն, միացած ըլլալով աւետարանական դաւանանքի, վարդապետութեանց և սկզբունքներուն հիմնական կէտերուն մէջ, և տարբերելով առաւելապէս երկրորդական կէտերու մէջ։ Այս բաժանումները եթէ օգտակար եղած են ինչ ինչ կերպերով, միւս կողմէն ալ անոնք յաճախ փորձուած են իբր հակամարտ և մրցակից ոյժեր հրապարակ իջնելու և հետևաբար պատճառած են ահագին մարդկային և նիւթական կորուստ և արգիլած՝ ընդհանուր Աւետարանական Եկեղեցիի զօրացումը և պէտք եղած չափով զարգացումը։ Ուրախալի է որ ներկայիս ընդհանրականութեան գաղափարը շատ ծաւալած է գրեթէ բոլոր Աւետարանական եկեղեցիներու մէջ։*

Հայ Աւետարանականութիւնն ալ զանազան յարանուանութեանց բաժնուելու փորձութիւններէն ազատ չէ մնացած։ Ասոր պատճառը պէտք է գտնել իրարմէ տարբեր զանազան օտար Բողոքական կազմակերպութեանց, յարանուանութեանց, գաղափարի դպրոցներու ներկայացուցիչներուն մեր մէջ մուտքին և գործունէութեան մէջ։ Թուրքիոյ հայերուն մէջ գործող Պորտի միսիոնարները առաւելապէս Ժողովական և Երիցական յարանուանութեանց կը պատկանէին. այս պարագան իր բաժինը ունեցաւ Թուրքիոյ Բողոքականութեան որոշ գոյն և ձև տալու մէջ։ Իսկ Կովկասի հայերու մէջ առաջին մուտք գործողները Բազլի (Ներկայիս Զուիցերիոյ

---

*) Այս Եկեղեցին գրեթէ Հռովմէական Կաթոլիկ եկեղեցի է ձեւով եւ արտայայտութեամբ. ան բողոքական է սա իմաստով որ բողոքած է Պապի իշխանութեան դէմ եւ զատ աթոռ մը կազմած է։

մէկ քաղաքը) գերմանախօս միսիոնարներն եղան, և ապա Մկրտա-կանները գործօն դեր խաղացին։ Պարսկաստանի մէջ ալ 1870էն ետքը Միացեալ Նահանգաց Երիցական միսիոնարութիւնը ձև և ուղղութիւն տուաւ այդ երկրին Բողոքական Եկեղեցիին։ Տարբեր ազգակներու և տարբեր պայմաններու տակ կազմուած եկեղեցիներ բնական կերպով իրարմէ պիտի տարբերէին։

Մասնաւորելով մեր խօսքը Թուրքիոյ Հայ Աւետարանական-ներու մասին, կը գտնենք որ շատ կանուխէն զանազան Բողոքական ոյժերու գործունէութեան դաշտ եղած են։ ԺԹ դարու կէսէն ասդին Կ. Պոլիս հրատարակուող «Մասիս» և «Աւետաբեր» թերթերը եր-բեմն կրօնական և յարանուանական խնդիրներու շուրջ վէճեր կ՚ու-նենային։ Անգամ մը «Մասիս» Պորտ ընկերութիւնը կը քննադատէ ըսելով թէ միայն ամերիկացիք Թուրքիա միսիոնար կը ղրկէին որ քրիստոնեաները Բողոքական դարձնեն, և թէ «Բրուսիացիք և Անգ-լիացիք ասանկ անվայել յանցանքի մէջ գտնուած չեն»*։ «Աւետա-բեր» կը պատասխանէ հետևեալ կերպով. «Արևելեան Եկեղեցիներու լուսաւորութեան համար Տաճկաստան աշխատելու եկող ամենէն ա-ռաջին փրոթեսթանթ միսիոնարը Պատուելի Հարթլի անգլիացին է, որ Անգլիկան Եկեղեցւոյ պաշտօնեաներէն է։ Ասիկա 30 տարիի չափ առաջ եղած է։ Այն առաջին փրոթեսթանթ միսիոնարները որ Աստ-ուածաշունչը հայերէն աշխարհաբար լեզուի թարգմանուելուն պատ-ճառ եղան Անգլիացիներն էին։ ... Անգլիկան Եկեղեցին այս րո-պէիս ունի միսիոնարներ Զմիւռնիա... Յունաց և Հայոց մէջ...։ Երուսաղէմի մէջ ալ Անգլիկան եպիսկոպոս մը կայ։ ... Անգլիկան Եկեղեցին Մալթայի մէջ ունի փրոթեսթանթ մեծ ուսումնարան մը, Արևելեան Եկեղեցիներու պատանիները փրոթեսթանթ հաւատոյ վարդապետութիւններուն մէջ դաստիարակելու յատուկ նպատակով, ուր հիմա կան Հայ, Յոյն, Նեստորական և Մարոնի, ևայլն»։ (Տես Աւետաբեր 1857, թիւ 67, Յուլիս 15, էջ 55)։

Անգլիկան Եկեղեցիի հայերու մէջ թափանցումի փորձը շատ աւելի լուրջ, զօրաւոր և ծրագրուած ձևով կատարուեցաւ Երուսա-ղէմի Անգլիկան Եպիսկոպոսին** կողմէ վաթսունական թուականնե-

*) Ասիկա անգլիական եւ ամերիկեան մրցակցութեան հո-տը դուրս կուտայ, ինչպէս որ տարիներ ետքը աւելի բաց կերպով յայտնուեցաւ:

**) Բրուսիոյ թագաւորը մեծ համակրանք ունէր Անգլիկան Եկե-ղեցիի հանդէպ, նոյնիսկ կը փափաքէր Բրուսիոյ Լուտերական Եկեղեցին միացնել Անգլիկան Եկեղեցիին հետ: Ասոր եւ Քենթըրպըրիի Արքեպիսկո-պոսին միջեւ համաձայնութիւն կը գոյանայ Երուսաղէմի մէջ Բողոքա-

րուն, երբ աթոռը գրաւած էր Եպիսկոպոս Կոպէթ անուն ծաւալողական եռանդով լեցուն կորովի հոգեւորական մը։ Անոր փրոփականտայէն առաւելապէս կ'ազդուին Կիլիկիոյ և մասամբ ալ Արեւելեան Միութեան եկեղեցիները։ 1870 *Հոկտեմբեր* 28 *թուակիր նամակին մէջ Կոպէթ կը գրէ թէ չորս միսիոնարներ իր վերհսկողութեան տակ կը գործեն զանազան տեղեր, որոնցմէ կը յիշէ Տիարպէքիրն ու Անթէպը։ Առաջինին մէջ կը գործէ Ստեփան Կարապետեան մը* (Rev. Stephen Carapet) *իսկ երկրորդին մէջ Անթէպի քաջածանօթ Մկրտիչ եպիսկոպոս Շահնեանը, որուն շատ համակրած ըլլալ կը թուի, քանզի անոր ակնարկելով կ'ըսէ.* «My dear brother Megherditch,— *Իմ սիրելի եղբայրս Մկրտիչ...»։ Նոյն թուականին Տիարպէքիրի Հայ Անգլիկան համայնքը ունէր փոքր մատուռ մը և դպրոց մը։* 1873 *տարուան* Missionary Herald *կը յիշէ թէ բոլոր աւետարանական ժողովուրդը իրենց շէնքովը և գոյքովը Անգլիկան Եկեղեցիին միացաւ։*

1852 *թուականին Անգլիկան եպիսկոպոս մը, որ Թուրքիոյ մէջ կը շրջէր կրօնական առաքելութեամբ, Տիարպէքիրի մէջ Անգլիկան Եկեղեցւոյ Աղօթագիրքին Կ. Պոլիս տպուած հայերէն թարգմանութենէն օրինակ մը կը նուիրէ հայերուն։ Այս գիրքը ուսումնասիրող Հայ Առաքելական Եկեղեցիի զաւակներէն խումբ մը կ'որոշեն Բարեկարգեալ Հայաստանեայց Եկեղեցի մը կազմել անոր կանոններուն համեմատ։ Ասոնցմէ մէկը՝ Կարապետ Ստեփանեան* (1824—1900) *Երուսաղէմ կը ղրկուի, ուր չորս տարի Եպիսկոպոս Կոպէթի դպրոցին մէջ ուսանելէ ետք Անգլիկան երէց ձեռնադրուելով Տիարպէքիր կը վերադառնայ։ Շարժումը բաւական յաջող ընթացք մը կ'ունենայ սկզբնական շրջանին։ Նոյնիսկ Թովմաս Պօյաճեան, Բողոքական քարոզիչը, զօրաւոր միտումներ ցոյց կուտայ դէպի անգլիկանութիւն։ Սակայն ատեն մը վերջ ղրկուելով նիւթական և բարոյական օտար աջակցութենէ շատ կը տկարանայ. Կոպէ-*

կան եպիսկոպոսութիւն մը հիմնելու համար։ Անգամ մը Անգլիկան, յաջորդ անգամ Լութերական եպիսկոպոս մը գահը պիտի գրաւէր, պայմանաւ որ Լութերականը Անգլիկան Եկեղեցիի պետէն եպիսկոպոս ձեռնադրուի։ 1841ին առաջին եպիսկոպոսը՝ Ալեքսանդր անուն՝ հրէութենէ դարձած Անգլիկան մը եղաւ։ Անոր յաջորդեց Սամուէլ Կոպա, 1799—1879 (Անգլիացիք *Կոպէթ* կը հնչեն, Samuel Gobat), որ Ֆրանսական ծագումով Զուիցերիացի մըն է, ուսած Պազլի Միսիոնարական Գոլէճին մէջ։ Վերջին հաստատութեան կողմէ իբր միսիոնար Եթովպիա ղրկուած է։ Երուսաղէմ չմեկնած Անգլիկան եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Լոնտոն։ Բրուսիացիք ապա կը քաշուին։ Տես Memoirs of Bishop Gobat.

թէ մահէն ետք անոր յաջորդը չի շարունակեր վճարել տարեկան նպաստը։ Երէց Կարապետ կը վախճանի 1900ին և Առաջնորդ Եղեկիէլ վարդապետի արտօնութեամբ կը թաղուի Տիարպէքիրի Հայոց Եկեղեցիի բակը, և իր մահովն ալ վերջ կը գտնէ Անգլիկան շարժումը Տիարպէքիրի մէջ։

Մկրտիչ Եպիսկոպոս 1865ին կազմած էր Անգլիկան համայնք մը, որ ապա փառաւոր մեծ եկեղեցական շէնքով մը օժտուեցաւ Անգլիկան կղերի մը 1000 սթերլին նուիրատուութեան շնորհիւ։ Եօթանասնական թուականներուն նոյնպէս Մարաշ Անգլիկան Եկեղեցի մը կազմուած էր։ Իսկ Քէսապի մէջ այնքան զօրաւոր քարոզչութիւն կատարուած էր ի նպաստ այս շարժումին որ գրեթէ բոլոր գիւղը Անգլիկան Եկեղեցիի գիրկը նետուելու զօրաւոր հակում մը ցոյց տուած էր։

Կիլիկիոյ Աւետարանական Միութիւնը և Պորտ Միսիոնարական Ընկերութիւնը անմիջապէս զօրաւոր հակապայքարի սկսան և յաջողեցան փրկել Աւետ. Եկեղեցիի միանականութիւնը։

1872ին Քէսապի մէջ գումարուած Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան տարեկան ժողովին մէջ օրակարգին նիւթերէն էր անգլիկան շարժումը։ Հոն որոշուեցաւ կազմուած եկեղեցիները իբր բողոքական չճանչնալ։ Պայքարը բաւական երկար տեւեց։ 1880ին Անթէպի միսիոնար Տր. Թ. Թրօպրիճ կը թղթակցի Քէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսին հետ, որ խնդիրը տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու համար կանոնիկոս Թրիսթրամը Կիլիկիա կը ղրկէ։ Սա վերջինը կ'այցելէ Մարաշ և Անթէպ, ուր եղած հրաւէրներու վրայ Աւետարանական Եկեղեցիներու բեմերէն կը քարոզէ, անոնց պայմաններուն մօտէն տեղեակ կ'ըլլայ, և կը խոստանայ (ըստ Missionary Heraldի 1881ի տեղեկութեան) Պորտի միսիոնարներու գործին չխառնուիլ։ Կ'այցելէ նաև Ալպուսթանը երբ տեղւոյն Բողոքական քարոզիչը կը բացակայէր։ Այս պարագայէն օգտուելով Բողոքականները կը համոզէ անգլիկան ծէսով պաշտամունք կատարել իրենց եկեղեցիին մէջ։ Երբ միսիոնարներու հետ կը տեսակցի կը համարձակի առանց իր միտքը ծածկելու արտայայտուիլ ըսելով թէ «դաշտը հասունցած է»։ Անգլիա հասնելուն պէս հակառակ իրականութեան կը տեղեկագրէ թէ զանգուածային հոսանք կայ դէպի Անգլիկան եկեղեցին։ Հարցը վէճի նիւթ կը դառնայ Անգլիոյ կրօնական մամուլին մէջ ալ, Թրիսթրամ և Թրօպրիճ իրարու հակասական տեսակէտները կը պարզեն։ Թրօպրիճ զօրաւոր և համոզիչ կերպով ցոյց կու տայ թէ Թրիսթրամի յիշած վայրերուն մէջ Պորտի միջոցաւ Աւետարանական գործը շատ կանուխէն սկսած է, խոր արմատ ձգած և զօրաւոր եկեղեցիներ կազմուած են, որոնց քով մէկ երկրորդ Բողոքական եկեղեցի

մը հիմնելու ոչ պէտք կայ, ոչ ալ զանոնք զարգացնելու կարելիութիւն կայ, և իր յօդուածը կը փակէ մէջ բերելով հատուած մը Անգլիկան եկեղեցականի մը գիրքէն* հետևեալ հատուածը. «Ես զօրաւոր կերպով կը փափաքէի որ անոնց գործերուն ունէ միջամտութիւն չպատահէր։ Անոնց գործելու ձևը մեզի այնքան ալ յանձնարարելի չըլլայ իսկ միջամտութիւնը միայն շփոթութիւն յառաջացնելու պիտի ծառայէ։ Անոնց դրութիւնը խորապէս արմատացած է և երկրորդ կազմակերպութիւն մը եթէ նոյնիսկ գոյութիւն առնէ պիտի չկրնայ անոնց կողքին զարգանալ»։

Եթէ Երուսաղէմի եպիսկոպոսութեան տեսակէտը յաղթանակէր և Քէնթըրպըրի Աթոռը շարունակէր պաշտպանել այդ շարժումը հայերու մէջ, թերևս Եպիսկոպոսական Բողոքական եկեղեցի մըն ալ մինչև հիմա իր գոյութիւնը պահած ըլլար մեր մէջ։ Բայց ան հազիւ տևնուան մը համար իր գոյութիւնը քաշկռտեց շատ տկար և խղճալի կերպով և թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմէն առաջ իսկ գրեթէ գոյութենէ դադրեցաւ։

Պէտք է աւելցնել թէ 1847ին իսկ Անգլիկան Եկեղեցիի հասարակաց Աղօթագիրքը թարգմանուած էր հայերէնի, որ երկրորդ տպագրութեամբ ալ լոյս տեսած էր վաթսունական թուականներուն միսիոնարական կազմակերպութեան մը կողմէ։

Այս երկու տպագրութիւններէ օրինակներ տեսած ենք.— «Գիրք Հասարակաց Աղօթից, և Խորհուրդներու մատակարարութեան և եկեղեցւոյ ուրիշ արարողութիւններուն և ծէսերուն, Ըստ սովորութեան Անգլիոյ և Իրլանտայի Միացեալ Եկեղեցւոյն, միանգամայն Դաւթի Մարգարէին Սաղմոսներովը, և Եպիսկոպոսներու, Քահանաներու և Սարկաւագներու Ձեռնադրութեան, Կարգաւորութեան և Քահանայագործութեան ձևը և եղանակը»։

Քրիստոնէական գիտութիւնը յառաջացնող ընկերութեան արդեամբը տպագրուած Կ. Պոլիս, 1847—ՌՄՂԶին, գիրքին ծաւալը՝ ԿԴ+820 էջ։ Անթէպ սոր հայատառ թրքերէնով Լոնտոն տպուած մասերն ալ տեսանք։

---

*) Turkish Armenia and Eastern Asia Mission, by Rev. A. F. Tozer. ուր կը կարդանք.

«I should strongly deprecate any interference with them. Though their mode of proceeding may not wholly approve itself to us, yet intermedling would only introduce an element of confusion. Their system has taken root deeply, and another agency might them, but could hardly flourish by heir side.

Այս շարժումին ձախողութեան իբր պատճառ կրնանք յիշել հետեւեալները.

1. Այս շարժումը առաւելապէս կը պաշտպանուէր, և կ'առաջնորդուէր Երուսաղէմի աթոռակալ Եպիսկոպոս Կոպէթի կողմէ, որուն 1879ին պատահած մահովը գրկուեցաւ իր մղիչ ոյժէն։

2. Ամերիկեան բողոքականութիւնը շատ լաւ և զօրաւոր կերպով հաստատուած էր, զոր իմաստուն և իրատես Անգլիացին չէր կրնար անտեսել։

3. Տեղին վրայ քարոզչութիւնը կ'երեւի թէ անյարմար գործակալներու կողմէ ժողովուրդին սրտին չխօսող, հրապոյրէ, քաշողութենէ զուրկ կերպով յառաջ տարուած է։ Կարգախօսը սա էր. ձրի դպրոց, ձրի կղեր, ձրի շէնք, ամէն ոք արտօնեալ է ուզած կիրակին հաղորդութեան սեղանին մասնակցելու և իր զաւակները մկրտել տալու։ Ասիկա ճիշտ հակառակն էր Պարսի միսիոնարներուն կողմէ գործածուած միջոցներուն։ Հայերու մէջ հաստատուած եկեղեցիներու ընդհանուր ծախքին հաշւոյն ամէն Աւետարանական պարտէր վճարել իր կարողութեան սահմանին մէջ։ Գիտենք եկեղեցիներ, որոնց առաջին անդամները իրենց շահին մինչև մէկ հինգերորդը իբր հոգևոր նուէր եկեղեցիի սեղանին վրայ դրած են։ Իսկ Աւետարանական Եկեղեցիի հոգևոր կարգապահութիւնը շատ խիստ եղած է։ Անգլիկան շարժումին սկսած պահուն բաւական կախակայուած անդամներ կային, և այս պարագան օգտագործել փորձեցին։

Երեսուն քառասուն տարի առաջ այս կերպը կրնար թերևս յաջողցնել ձեռնարկը, բայց հոգևորապէս լուսաւորեալ, արթուն և գիտակից ժողովուրդ մը, կարող առաջնորդութեամբ օժտուած, յօժար չգտնուեցաւ աժան եկեղեցիի մը անդամակցելու։ Անթէպի մէջ միայն ինը Բողոքականներ մասնակցած են Անգլիկան շարժումին և Լուսաւորչականներու թիւն ալ շատ արհամարհելի էր և այդպէս ալ մնաց։

4. Շատ հաւանական էր որ Քէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը որ կրօնական մը ըլլալով հանդերձ նաև պետական պաշտօնեայ մըն է, քաջալերուած չըլլայ Անգլիական կառավարութենէն, նման շարժումի մը համար։

Ուրիշ Բողոքական յարանուանութիւններ ևս փորձած են հետևորդներ շահիլ Հայերու մէջ։ 1885ի Պարսի տարեկան տեղեկատուութեան մէջ հայերու մասին խօսող հատուածէն կ'արտագրենք հետևեալ նախադասութիւնները որոնք ամէն բան կը բացատրեն. «Տարուան միջոցին մեր առաքելութեան դաշտին եկեղեցիներուն գործը եթէ չտկարացաւ, որոշ չափով խանգարուե-

ցաւ Մկրտական, Աշակերտական քարոզիչներու հերձուածողական աշխատանքին միջոցաւ։ Մենք պարտինք շնորհակալ ըլլալ Մկրտական Միսիոնարական Միութեան, մեր ազնիւ քոյր ընկերութեան, որ պատուաւոր կեցուածք մը ցոյց տուաւ չքաջալերելով անոնց ներխուժումը»։

Երկու Աւետարանական միսիոնարութեանց միջեւ կատարուած թղթակցութիւնը եւ տրուած լուսաբանութիւնները բաւական եղան արգիլելու նոր ճեղքի մը բացումը։ Անշուշտ պէտք է յիշել նաեւ թէ Հայ Աւետարանական առաջնորդները անմիջապէս ժողովուրդին մէջ մտան, եւ դասախօսութիւններով, անհատական խօսակցութիւններով եւ մամուլով զայն լուսաւորեցին։

Ուրիշ կարգ մը փոքր յարանուանութիւններ եւս փորձեցին հերձուածներ յառաջ բերել հայ աւետարանականութեան մէջ. հոս հոն կարգ մը անհատներ հետեւեցան անոնց քարոզիչներուն, բայց հակառակ անոնց տեւական ջանքերուն չկրցան վտանգել Աւետ. Եկեղեցիին միասնականութիւնը։ Հայ Աւետարանականները ողջամտութիւնը ունեցան հեռու կենալու յարանուանամոլութենէ մինչեւ 1920 թուականները։ Երբ, սակայն, Թուրքիոյ աւետարանական հայերը ստիպուեցան մօտ եւ հեռու երկիրներ ապաստանիլ, զուրկ՝ պէտք եղած կազմակերպութիւններէ, առաջնորդութենէ, տկար՝ թիւով, նիւթապէս եւ մանաւանդ հոգեւորապէս, ընկերային եւ տնտեսական բոլորովին տարբեր եւ դժուար պայմաններու տակ, անոնք զանազան յարանուանութիւններու բաժնուեցան, թէպէտ ստուար մեծամասնութիւնը շարունակեց ինքզինքը կոչել Հայ Աւետ. Եկեղեցի։ Յոյս ունինք որ աւետարանական ոգին եւ քրիստոնէական ողջամտութիւնն ու իմաստութիւնը կարելի պիտի դարձնեն բոլորին դարձեալ մէկ անուան տակ ամփոփուիլը, եւ կամ նուազագոյնը նոյն նպատակի շուրջ եղբայրաբար գործակցութիւնը։

Բ. ՄԱՍ

ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ
ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ
ՄԻՈՒԹԻՒՆ

1924-1949

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅԵՐ ՍՈՒՐԻՈՅ ՄԷՋ

Փոքր Ասիոյ և Հայաստանի բարձրաւանդակներու ալպեան-տիպէ ժողովուրդները — որոնց այսօր ամենէն հարազատ ներկայացուցիչը հայ ցեղը կը նկատուի — Քրիստոսէ առաջ շատ հին դարերէ ի վեր տեւականօրէն յարաբերութեան մէջ գտնուած են՝ իրենց հարաւը մինչև Եգիպտոս և Պարսից Ծոց տարածուող սեմական ժողովուրդներուն հետ։ Անոնք իբր առևտրական, իբր նուաճող զինուորական և իբր գաղթական եկած հաստատուած են այս դաշտային երկիրներու մէջ, և խառնուելով տեղացի սեմականներու հետ փոխած են վերջիններուն ցեղային դիմագիծը, մարմնակազմը և արիւնը։ Պատմական եբրայեցիներու, Ասորիքի արամերէն խօսող ժողովուրդներու յիշատակարաններու մէջ ներկայացուած Ասորեստանցիներու, և ներկայ հիւսիսային Իրաքի, Ճէզիրէի, մանաւանդ Հալէպէն մինչև Երուսաղէմ երկարող հողաշերտին բոլոր ժողովուրդներուն ֆիզիքական յատկանիշները կը փաստեն թէ անոնց մէջ շատ զօրաւոր ալպեան ցեղերու արիւն խառնուած է։ Այնպէս որ մարդաբանները ստիպուած են ընդունիլ թէ ներկայ սուրիացիներն առաւելաբար Փոքր Ասիոյ և Հայաստանի ալպեան և Արաբիոյ սեմական ցեղերու խառնուրդ են։*

Այնպէս կ'երևի թէ հայ ժողովուրդը՝ Քրիստոսէ առաջ երկրորդ դարուն՝ հիւսիսային Սուրիոյ կամ անոր սահմանակից վայրերու մէջ կը ներկայացուէր փոքր խումբերով։ Մեծն Տիգրանի աշխարհակալական շարժումներուն առթիւ մեծ թիւով հայեր այս երկիրները եկած են։ Քրիստոնէութեան Հայաստան մուտքէն ետք հայեր իբր ուխտաւոր այցելած են սուրբ վայրերը, ուր շատ կանուխէն սկսեալ կարևոր դիրք գրաւած են։ Հինգերորդ դարուն Պարսից կրօնական հալածանքին պատճառաւ շատ մը հայեր Տաւրոսեան և Ամանոսեան լեռնաշղթաներուն մէջ ապաստան գտած են, և ապա թափանցած՝ հիւսիսային Սուրիա։ Արաբական տիրապետութեան ժամանակ եօթներորդ դարէն սկսեալ հայեր միշտ Միջերկրականի արևելեան ափերուն վրայ փոքր կամ մեծ խումբերով եկած հաս-

---

*) Մարդաբաններու համեմատ Ալպեան տիպի ցեղային ամենէն կարեւոր ֆիզիքական գիծերն են կլոր, կարճ եւ ետեւը տափակ գլուխ եւ արծուային քիթ:

տառուած են։ Բիւզանդական և արաբական երկարատև բախումներու առթիւ երկու հակառակորդ բանակներու մէջ ալ հայ զինուորներ կային։ Եթէ Բիւզանդական Կայսրութեան կուսակից և անոր համար կռուող հայերը մեծազանգուած էին, արաբական բանակի մէջ ծառայող իսլամացած կամ քրիստոնեայ հայերու թիւն ալ անկարեւոր չէր։ Մանաւանդ երբ հայերը կը ստիպուէին զէնք վերցընել Բիւզանդական Կայսրութեան դէմ և կը պարտուէին՝ իրենց համար ապահով ապաստան կը գտնէին արաբական հողերու մէջ։ Մասնաւորապէս պէտք է յիշել Պաւղիկեան կոչուող հայ քրիստոնեաները, որոնց բանակները երբ յոյն կայսերական լէգէոններէն պարտուեցան, մեծ զանգուածներով գաղթեցին Սուրիա, իրենց դաշնակից արաբ կառավարութեան երկիրը։ Իսկ ԺԱ. դարու Թուրք և Թաթար արշաւանքներու պատճառաւ հայեր ստիպուեցան ոչ միայն դէպի արեւմուտք այլ նաև դէպի հարաւ շարժիլ մեծ զանգուածներով։ Այնպէս որ Միջագետք և հիւսիսային Սուրիա հայացան։ Խաչակիրները երբ Սուրբ Երկիրը գրաւելու եկան ամէն տեղ մեծ թիւով հայեր գտան, զորոնք միշտ շահագործեցին իբր լաւագոյն կռուող ոյժ։ Այս բոլոր հայերը, սակայն, ժամանակ մը ետքը խառնուած են տեղական ժողովուրդներու հետ։

Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան կործանումէն ետքը երկիրը բաւական անապահով վիճակ մը ստացաւ, և հալածանքներէ որոշ չափով ազատ մնալու համար շատեր լեռներու վրայ և անտառներու մէջ նոր գաղտնի բոյներ շինեցին։ Սուրիոյ և Լիբանանի լեռնային շրջաններու վերջին հինգ դարերէ ի վեր կազմուած հայ գաղութներու առաջին զանգուածները շատ հաւանաբար այս միջոցին եկած հաստատուած են։

ԺԶ. դարուն սկիզբը, երբ Օսմանեան Սուլթանը Սուրիան գրաւեց (1516ին), հայ գաղթային նոր հոսանք մը սկսած է Կիլիկիայէ դէպի այս նոր գրաւեալ երկիրը, և կարեւոր թիւով հայ գաղթականներ հաստատուած են հիւսիսէն դէպի հարաւ գիծի մը վրայ Պէյլանի, Անտիոքի, Լաթաքիոյ, Տրիպոլիսի և Ճունիի լեռնային շրջաններուն մէջ ստուարացնելով նախապէս եկածներու թիւը։ Հալէպ Օսմանեան գրաւման պատճառաւ Կովկասէն մինչև Եգիպտոս և Հնդկաստանէն մինչև Պալքանները երկարող տարածութեան մը վրայ թէ իբր ուխտագնացութեան կարեւոր կայան մը և թէ մանաւանդ իբր ապրանքներու փոխանակութեան մեծ կեդրոն սկսաւ վերստին զարգանալ։ Բնական կերպով շատ մը հայ առևտրականներ և գործաւորներ ալ հրապուրուելով այս մեծ շահաստանէն պիտի գային հաստատուիլ հոն ինչպէս որ ալ պատահած է։

Ծունիի և Տրիպոլսի շրջաններուն հայերը ձուլուած են տեղացիներու հետ։ Լաթաքիոյ շրջաններուն մէջ մասամբ ձուլուած են, ներկայիս հոն կան արաբախօս մի քանի հայ գիւղեր, ուր տակաւին հին հայ բարբառի մը հետքերը բոլորովին չեն կորսուած։ Անտիոքի շրջանին մէջ Ճէպէլ Ագրայի և Ճէպէլ Մուսայի հայ լեռնականները իրենց աղաւաղեալ կիլիկեան բարբառով մինչև օրս պահած են իրենց գոյութիւնը։ Պէյլանի հայութիւնն ալ մինչև հիմա, թէպէտ թրքախօս, կ'ապրի Սուրիոյ մէջ ցրուած։ Հին սերունդին սակայն, անծանօթ չէ ամանոսեան գեղեցիկ հայ բարբառը։ Հալէպի հայութիւնը միշտ նորոգուած է նորեկ հայերով, իսկ հիները միշտ աստիճանաբար խառնուած են տեղացիներուն հետ՝ ստուարացնելով և թարմացնելով քրիստոնեայ արաբախօս հասարակութիւնները։ Այնպէս որ Հալէպի տեղացի նկատուող այլախառն արաբախօս քրիստոնեաներուն մէջ գիրքի տէր շատ մը ընտանիքներ իրենց իսկ խոստովանութեամբ սերած են հայ գաղթականներէ։

1915ին հայեր Սուրիա եկան իբր տարագիրներ։ Տէր Զօրի շրջանը քշուող կարաւաններու գրեթէ բոլոր չափահասները նահատակուեցան, իսկ երիտասարդ կիներու, աղջիկներու և մանուկներու մեծամասնութիւնը վերապրեցան։ 1918էն ետք ասոնցմէ մաս մը կրցաւ վերադառնալ իր ընտանեկան պարագաներուն կամ ազգակիցներուն, Բարեգործականի գործիչ Ռուբէն Հերեանի և նախկին ազգերու դաշնակցութեան ներկայացուցիչ Օր. Եփէի ջանքերուն և կամ ալ ազատագրութեան համար իրենց անհատական վիպային համարձակ փորձերուն շնորհիւ։ Իսկ մեծագոյն տոկոսը Պէրէճիկէն մինչև Մուսուլ Թափառող արաբ աշիրէթներու մէջ խառնուած են։ Հալէպէն մինչև Անդր-Յորդանան և Պաղեստին ցրուած հայ տարագիրներու մեծ մասը կրցան ողջ մնալ շնորհիւ արաբական բարեսիրութեան և հիւրասիրութեան։ Շատ մը երիտասարդ աղջիկներ և կիներ սակայն, մեծ մասամբ իսլամ և սակաւաթիւ քրիստոնեայ տուներու մէջ պաշտպանուած և հիւրընկալուած և ապա անոնց զաւակներուն հետ ամուսնացած են։ Միայն Հալէպի մէջ այսպիսիներու թիւը երկու հազարէն աւելի կը համրուի։ Վեր. Ահարոն Շիրաճեան Անգլիական Հայասիրաց Ընկերութեան (Friends of Armenia) նպաստով Հալէպի մէջ մօտ տասնեհինգ տարիներ պահեց հաստատութիւն մը, ուր կը խնամուէին արաբ ընտանիքներու քով ապաստան գտած և ապա իր ազգակիցներուն միանալ փափաքող անտէր աղջիկներ։

Վերապրող հայ խլեակներու մեծ մասը 1918ի Զինադադարէն ետք վերադարձան իրենց հին բնակավայրերը։ Բայց Թուրք ազգայնական շարժումը և դաշնակից գրաւման բանակներու Թուրքիայէն

քաշուիլը նոր արտագաղթ մը կը պարտադրեն հայերուն, որոնք 1921ի աշունէն սկսեալ Թուրքիոյ ամէն կողմերէն, նախապէս իրենց տեղերէն չշարժածներն ալ միասին, գունդ գունդ կ'ապաստանին Պալքանեան երկիրներ, Ֆրանսա, Կիպրոս և մանաւանդ Սուրիա։ Ատանա հաւաքուած հայութիւնը՝ ծովու ճամբով շարժելով՝ Ալեքսանտրէթ, Լաթաքիա և Պէյրութ կը հաստատուի։ Տէօրթեօլի բնիկ և հոն ապաստանած հայեր ևս Ալեքսանտրէթ կը փոխադրուին։ Մարաշի տասը հազար, Զէյթունի մի քանի հազար, Անթէպի տասնեհինգ հազար հայութիւնը կը տեղաւորուի Հալէպ, ուր անոնց կը միանան Քիլիսի հայ ժողովուրդին մէկ մասը և քիչ մը հայութիւն ամէն քաղաքէ։ Քիլիսցիներու գիւղատնտես մասը մօտ 400 տուն կը հաստատուի Ազէզ, սահմանի վրայ գիւղ մը, որ հայ գաղթականներու շնորհիւ գայմագամանիստ փոքր քաղաքի մը կը վերածուի։ Պիրէճիքցիներ իրենց նոր բոյնը կը շինեն Ճարապլուսի՝ հին Քետական Քարքեմիշի հողին վրայ, Եփրատի եզերքը, ուր յառաջ կուգայ կոկիկ գիւղաքաղաք մը։ Տիգրանակերտի, Ուրֆայի, Կարմուջի, Մարտինի հայերը իրենց համար նոր բնակավայր կ'ընտրեն Ճարապլուսէն Մուսուլ երկարող և թրքական սահմանը եզերող գիծին վրայ Արաբ Փունար, Արսլան Թաշ, Թել Աբիատ, Րաս Իւլ Այն, Գամըշլը և այլ անուններով փոքր գիւղեր, որոնք գաղթականներու շնորհիւ կը շէննան և կը զարգանան։ Անոնցմէ մասնաւոր կարևորութիւն կը ստանայ Գամըշլը, որ դիրք առած է իրմէ մի քանի քիլօմէթր հեռու՝ Թուրքիոյ մէջ սահմանին անդին կողմը՝ Նսէյպինի — պատմական հին Մծբինի — դէմ։ Այս նոր քաղաքին 25000 բնակիչներուն մօտ 30 առ հարիւրը հայերէ կը բաղկանայ։

Գաղթային այս շարժումը Կիլիկիայէ, Մեծ և Փոքր Հայքէ դէպի Սուրիա չի դադրիր. և կը շարունակէ աւելի քան տասը տարիներ։ Վերջին խոշորագոյն կարաւանները կը կազմեն քրդախօս հայեր, մօտ 6—700 տուն, որոնք Թուրքիոյ մէջ քրդական ապստամբութեան առեն կ'ապաստանին Ճէզիրէ, և կառավարութեան կողմէ ձրիաբար տրամադրուած հողերու վրայ երկրագործական բարգաւաճ կեդրոններ կը ստեղծեն։ Հալէպի մէջ մասնաւորապէս այս նոր գաղթականներու համար կազմուած խնամատար մարմին մը անոնց օգնութեան կը հասնի իր կարելի բոլոր միջոցներով։ Վեր. Ա. Շիրաճեան և Տոքթ. Ա. Ալթունեան կարևոր բաժին կ'ունենան այս խնամատարական գործունէութեան մէջ, որուն մէկ արդիւնքը կ'ըլլայ Թէլ Պրաք մեծ գիւղին հաստատումը։ Ճէզիրէի մէջ Միս Եփէի ջանքերով ևս կը շինուին երեք չորս փոքր գիւղեր որոնցմէ կրնանք յիշել Թէլ Սէմէն և Եփրատի վրայ Թէլ

Արմէնը, որոնց բոլոր ընտանիքները կազմուած են անապատներէն գտնուած հայ երիտասարդներու և հայուհիներու ամուսնութեամբը։

Հալէպ հաւաքուած հայեր գործի համար կը սկսին կամաց մը տարածուիլ արևելք և հարաւ։ Հալէպի մօտ Պապ, Մէմպիճ, Եփրատի ափին վրայ Մէսքէնէ, Ռագգա, Տէր Զօր, Խապուր* եզերքը Հասիչէ և Ապուքէմալ հայ գաղութներ կը հաստատուին։ Ալեքսանտրէթի ինքնավար շրջանին մէջ մի քանի նոր հայ գիւղեր յառաջ կուգան։ Հալէպէն դէպի Ալեքսանտրէթ հին կարաւանային ճամբու վրայ վաթսուն քիլոմէթր հեռու Րիհանիէ գիւղը գեղեցիկ փոքր քաղաքի մը կը վերածուի գաղթականներու շնորհիւ, և անոր մօտ նախկին Ապտիւլ Հիւյիւք և Ասքէր Զայըրը անուն տեղերու վրայ Մուշաշէն և Հայկաշէն բարդուած գիւղերը կը շինուին։ Րիհանիյէ ուանէն 40 քիլոմէթր դէպի արևմուտք Ամըգի դաշտին եզերքը և Ամանոսի արևելեան ստորոտը Գըրըգխան գիւղը չէն հայկական քաղաքի մը կերպարանքը կը ստանայ, որմէ հինգ քիլոմէթր դէպի հարաւ Սօղուգ Օլուգի մէջ 40 տունով նոր հայ գիւղ մը կը ստեղծուի։ Ալեքսանտրէթի բնակչութեան միշտ մեծամասնութիւնը բաղկացած մնաց հայերէ, որոնց թիւը 1939ին տասնեչորս հազարի վրայ ութ հազար կը համրուէր։ Ալեքսանտրէթ և շրջանները, ամենէն գէշ տեսակէն մալարիայէ վարակուած այս դաշտային ճահճոտ վայրերը, շէնցան և զարգացան հայ արիւնի թունաւորման և մեծ թիւով հայ գաղթականներու մանաւանդ մանուկներու մահուան գնով։ Հինգ հազար քառակուսի քիլոմէթր տարածութեամբ այս ինքնավար հողամասին վրայ 30000 հին և նորեկ հայեր բնակութիւն հաստատած էին։ Բայց 1939ի Ֆրանսօ—Թրքական համաձայնութեան համեմատ երբ այս շրջանը Թուրքիոյ կցուեցաւ՝ հայ ժողովուրդը վերստին պարտադրուեցաւ գաղթականի ցուպը ձեռք առնելու։ Մուսա Լերան ժողովուրդը Պէքաաի դաշտին մէջ Այնճար փոխադրուեցաւ, Ալեքսանտրէթի գիւղերուն հայութիւնը Սուրի մօտ ագարակներու մէջ տեղաւորուեցաւ, իսկ հայ ժողովուրդին մնացած մասը Հալէպ և Պէյրութ ցրուեցան՝ բացի Քէսապի լեռնականներէն որոնք ճէպէլ Ագրայի լանջերուն վրայ իրենց բոյներուն մէջ մնացին։

Դարուս քսանական թուականներէն սկսեալ Հալէպ քաղաքը գաղթային կեդրոնական կայան մը դարձաւ, ուսկից հայ ժողովուրդը ոչ միայն Սուրիոյ և Լիբանանի զանազան կողմերը ցըր-

---

*) Խապուր բաւական մեծ գետ մըն է որ Տէր Զօրի հարաւէն Եփրատի կը միանայ։

ունեցաւ, այլ նաև Իրաք, Պարսկաստան, Պաղեստին, Անդր Յորդանան, Եգիպտոս, Ֆրանսա, հիւսիսային և մանաւանդ հարաւային Ամերիկա տարածուելով նոր հայ գաղութներ հաստատեց և հինները զօրացուց։ Մինչև վերջին պատերազմին սկիզբը 20 տարիներու միջոցին աւելի քան 50000 հայեր արտագաղթած են Սուրիայէ և Լիբանանէ, եւ տակաւին 1945ին՝ ներգաղթէն առաջ՝ 175000 կը հաշուէին այս երկիրներու մէջ բնակող հայերու թիւը։ Անշուշտ այս թիւը աւելի պակսեցաւ դէպի Սովետական Հայաստան ներգաղթի պատճառով։ Այս երկու երկիրներէն Հայաստան ներգաղթած են՝ 1946ին, Յունիս 23էն մինչև Հոկտ. 5, 19237 անձ կամ 3848 ընտանիք, իսկ 1947ին Յուլիս 4էն մինչև Հոկտեմբեր 25, 15117 անձ կամ 2822 ընտանիք, ընդամէնը՝ 6670 ընտանիք կամ 32454 անձ։

Այսքանը կը բաւէ բացատրելու համար թէ ինչպէս հայ ժողովուրդի մէջ յառաջ եկած է գաղթականի մտայնութիւն և դիւրութեամբ տեղէ տեղ շարժելու տրամադրութիւն, որուն ազդեցութիւնը շատ զգալի եղած է մեր կերտած անհատական և հաւաքական կեանքին մէջ։ Տևականօրէն գաղթականի կեանք ապրիլ և նորէն հանրային միայն հաստատութիւններ — եկեղեցի, դպրոց, հիւանդանոց, ևայլն — հիմնել, զանոնք ստեղծողին մէջ ենթադրել կուտայ անսպառ կորովի, անշէջ հաւատքի, մեծ ճիգ թափելու կարողութեան, կեանքի պայմաններու յանկարծակի փոփոխութիւններէն չվախցող խիզախ և զոհողութեան պատրաստ ոգիի մը գոյութիւնը։

Սուրիոյ մէջ հինէն ի վեր Առաքելական Եկեղեցին հաստատուած էր արդէն։ 1914ին ան ունէր տասնեվեց եկեղեցական շէնքեր։ Հալէպ՝ Ս. Ք. Մանկունք և Ս. Աստուածածին, Պէյրութ՝ Ս. Նշան, Լաթաքիա՝ Ս. Աստուածածին, Դամասկոս՝ Ս. Սարգիս, մնացած տասնմէկը Թուրքիոյ կցուած նախկին Ալեքսանտրէթի ինքնավար Սանճագին մէջ։ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը իր աթոռը հաստատեց Անթիլիաս, Պէյրութի հիւսիսը ծովեզերեայ գիւղ մը, ուր նախապէս Ամերիկեան Նպաստամատոյց Ընկերութեան պատկանող և ապա անկէ գնուած գետնին վրայ շինուեցան Ս. Գ. Լուսաւորիչ Մայր Տաճարը, նոր Ընծայարանը, Վեհարանը, Մատենադարանը և Նահատակաց Յուշարձանը։ Նպաստամատոյց Ընկերութիւնը իր այս ընդարձակ կալուածը, ուր իր որբուկները կը պահէր, տրամադրեց Կաթողիկոսարանին երեք տարուան համար տարեկան մէկ տոլար վարձագինով, ինչպէս նաև որոշ գումարով մը ատենուան մը համար նիւթապէս անոր օգնեց կրօնական դաստիարակութեան և կրօնական գործիչներու պատրաստու-

թեան մէջ։ Ներկայիս Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնն ունի քառասուներէք հին և նոր եկեղեցական շէնքեր իր չորս թեմերուն մէջ. — Հալէպ՝ 20, Դամասկոս՝ 5, Կիպրոս՝ 4, Լիբանոն՝ 13, բացի Անթիլիասի Մայր Տաճարէն։ Այս բոլորին մէջ կը ծառայեն 73 եկեղեցականներ։ Առաքելական համայնքը ունի 82 նախակրթարաններ իրենց մանկապարտէզի բաժիններով միասին, և չորս բարձրագոյն վարժարաններ, որոնց մէջ 660 այր և կին ուսուցիչներու խնամքին տակ կը դաստիարակուին 18478 երկսեռ աշակերտներ*։

Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցի։ Նախկին Օսմանեան կայսրութեան մէջ Հայ կաթոլիկները իբր ուրոյն կրօնական համայնք 1830ին միայն ճանչցուած էին Թուրք կառավարութեան կողմէ։ Այդ թուականէն շատ առաջ, սակայն, Խաչակիրներու ժամանակէն սկսեալ կաթոլիկներ և կաթոլիկամիտներ կային հայերու մէջ։ Վատիկան՝ բոլոր արևելեան հին եկեղեցիները կաթոլիկացնելու և զանոնք իր իշխանութեան ենթարկելու համար շարունակ մեծ ճիգեր թափած էր, որոնք սակայն իր ակնկալած արդիւնքները չէին տուած հայերու մէջ։ Բայց չյուսահատեցաւ։ Տասնեօթներորդ դարուն առաջին քառորդին վերջերը նոր արշաւանք մը կազմակերպեց, և իրարու ետև Կաբուչինեան, Կարմելեան, Յիսուսեան (Ճիզուիտ), Ղազարեան, Ֆրանչիսկեան, և այլն վանական ընկերութեանց պատկանող միսիոնարներ ղրկեց Մօտաւոր Արևելքի երկիրները։ Թուրքիոյ մէջ անոնք չէին կրնար ազատօրէն գործել։ Օսմանեան կայսերական քաղաքականութիւնը չէր թոյլատրեր որ օտարները ոևէ ձևով թափանցեն երկրէն ներս, որպէսզի իր հողերուն մէջ քաղաքական էնթրիկներու և արտաքին միջամտութեանց առիթ չտայ։ Միսիոնարական գործունէութիւնը այս պատճառով արգիլուած էր։ Կաթոլիկ միսիոնարներ, սակայն, վերջապէս կրցան մասնակի յաջողութիւններ ապահովել Յոյն Օրթոտոքս, Ասորի Յակոբիկեան և Նեստորական, և Հայ Առաքելական համայնքներու մէջ։ Ասիկա կարելի եղած է շնորհիւ միսիոնարներու յամառ և ճարպիկ գործունէութեան, գործիչներու լաւ պատրաստութեան, նիւթական առատ միջոցներուն և մանաւանդ Արևելեան եկեղեցիներու տկարութեան։ Պէտք չէ մոռնալ սակայն երկու արտաքին ազդակներ ևս։ Վատիկան ատենին ապահոված էր զօրաւոր քաղաքական յենակ յանձին կաթոլիկ պետութիւններու։ Մասնաւորապէս Ֆրանսայի արքայական կառավարութիւնը, Վատիկանի

*) Այս թիւերը քաղուած են Պր. Բ. Եղիաեանի կողմէ պատրաստուած 1944 տարուան վիճակագրութենէն։

հետ ունեցած որոշ հասկացողութեան համեմատ, Կ. Պոլսոյ իր դեսպանին եւ անոր միջոցաւ իր բոլոր հիւպատոսներուն հրահանգեց ամէն կարելի աջակցութիւն ընծայել միսիոնարական գործի յաջողութեան եւ բոլոր կաթոլիկներու պաշտպանութեան համար։ Երկրորդ կարեւոր ազդակը եղած է Մարոնի Եկեղեցին, որ կաթոլիկ միսիոնարներու գործունէութեան համար իբր կռուան եւ խարիսխ եւ կաթոլիկ դարձողներու համար իբր ապաստանարան ծառայած է Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ*։

Ճէպէլ Լիբանան կը վայելէր տեսակ մը ներքին ինքնավարութիւն, եւ ունէր զօրաւոր եւ ամփոփ քրիստոնեայ տարր մը։ Պէյրութի հիւսիսը, 20 քիլոմէթր հեռու միայն, Քեսրուանի շրջանին մէջ ժէ. դարուն 3000ն էր անոնց թիւը, եւ բացարձակ մեծամասնութեամբ մարոնի։ Մարոնի Եկեղեցին սիրով հիւրընկալեց Վատիկանի կողմէ ղրկուած միսիոնարները։ Նախ Գափուչինները 1626ին, ապա յաջորդաբար Կարմելեանները 1643ին, Յիսուսեանները 1652ին, Ղազարեանները 1792ին Լեռնային Լիբանանի զանազան գիւղերը հաստատուեցան մարոնի պատրիարքին եւ իշխաններուն կողմէ նուիրուած կալուածներու մէջ**։ Արեւելեան Օրթոտոքս քրիստոնէութեան հոծ զանգուածները, սակայն, այս լեռնային շրջաններէն դուրս կը գտնուէին, կեդրոն ունենալով Դամասկոս, Հոմս եւ Հալէպ քաղաքները։ Միսիոնարներ իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին նախ Հալէպ, որ ամէն կողմէ բոլոր ճամբաներու միացած հանգոյցն ըլլալով իրենց գործունէութեան համար շատ խոստմնալից դաշտ մը նկատուեցաւ։ Իսկ հոս օրէնքը արգիլած որ ոեւէ Ֆրէնկի՝ այսինքն Եւրոպացիի՝ հետ յարաբերութիւն ունենալ, եւ ծանր պատիժներ նախասահմանուած՝ օրինազանցներուն համար։ Օրուան Մարոնի պատրիարքը 1649ին արտօնեց որ Հալէպի Ֆրանչիսկեան, Գափուչինեան, Կարմելեան եւ Ճիզուիտ — որոնք ամենէն արդիւնաւոր գործունէութիւնը ունեցած են — միսիոնարները մարոնի եկեղեցիները գործածեն իրենց նպատակներուն համար։ Անոնք ամէն կիրակի կարգով Հալէպի Ս. Եղիա

*) Ճիշդ այս թեզը պաշտպանելու եւ զայն պատմական փաստերով ներկայացնելու համար Փ. Ռափայէլ (P. Pierre Raphael) 1935ին Պէյրութ, հրատարակած է Le Role Maronites Dans Le Retour Des Eglises Orientales (Մարոնիներու դերը արեւելեան եկեղեցիներու դարձին մէջ) անուն Ֆրանսերէն գիրք մը, որ Ազգապատումի մէջ Հայ Կաթոլիկ շարժումի մասին գրուածները լուսաբանող եկեղեցական դիւաններէ քաղուած լրացուցիչ տեղեկութիւններ կը պարունակէ:

**) Տես Le Role Des Maronites, էջ 5 եւ 6:

Մարոնի Եկեղեցիին դուռը կանգնելով ութը ամիս շարունակ կը քարոզեն, որպէսզի մօտակայ Յոյն Օրթոտոքս և Հայ Առաքելական Եկեղեցիի ժողովուրդներն ալ զիրենք լսելու առիթը ունենան (Նոյն՝ անդ., էջ 10)։ Միսիոնարական այս աշխատանքը կ'արդիւնաւորուի, շատ մը յոյներու և ասորիներու շարքին կարգ մը հայեր ալ կաթոլիկութիւնը կ'ընդունին։ Անշուշտ հասկնալի է որ ասոնք իրենց ազգային եկեղեցիէն չեն բաժնուիր և չէին կրնար ալ անջատուիլ, այլ անոր մէջ իբր կրօնական կուսակցութիւն մը կը սկսին գործել նպատակ ունենալով բոլոր եկեղեցին դէպի Հռոմ դարձնել։ ԺԷ դարուն վերջերը կաթոլիկացած կամ կաթոլիկ մտայնութեան տէր հայերու թիւը կը շատնայ Հալէպի Առաքելական համայնքին մէջ։ Ասոնց մէջ կը հանդիպինք նաև բարձրաստիճան կարգ մը եկեղեցականներու անուններուն։ Պէտք է նշել հոս թէ Հալէպ՝ Սիսի Աթոռին դէմ ըմբոստ կղերներու բոյն եղած էր, և այս ատեններ Կիլիկիոյ հակաթոռ կաթողիկոսութիւն հաստատուած էր։ Այս ալ իր բաժինը պէտք է ունեցած ըլլայ կաթոլիկութեան յառաջացումին մէջ։

Այս տարբեր ազգերէ նորադարձները, սակայն, սաստիկ ընդդիմութեան կը հանդիպին և ճնշումներու կ'ենթարկուին, նոյն իսկ Մարոնի եկեղեցականներ նեղութիւններու կը մատնուին։ Անոնք որ ա՛լ չեն կրնար Հալէպ մնալ, կ'ապաստանին Ճէպէլ Լիբանան՝ Մարոնի Պատրիարքի քով և ժողովուրդին մէջ՝ պաշտպանուելու համար։ Հալէպ-մնացողներուն շատերը Մարոնի Եկեղեցին կը յաճախեն և ապա Մարոնի կ'արձանագրուին։ 1686ին ֆրանսական հիւպատոսին տեղեկագրութեան համաձայն Հալէպի Մարոնիներու թիւը շատ փոքր էր, իսկ 1723ին ան չորս հազարը անցած էր։ (Նոյն անդ., էջ 56)։

Քեսրուան ապաստանողներու մէջ կային ոմանք որ վանականութեան ջերմ միտում ունէին։ Այսպէս կարգ մը հայեր Մարոնի վանքերը մտած են և ատոնցմէ ոմանք՝ ապա բարձր դիրքեր գրաւած։ Ուրիշ կարգ մը հայեր ալ հայկական վանք հիմնելու ջանադիր եղած են։ 1708էն սկսեալ նման փորձեր կատարուած են որոնք վերջապէս կը յաջողին, և յառաջ կուգայ Անտոնեան Հայ կաթոլիկ միաբանութիւնը։ Քրէյմ, Հաշպօ և Զմմառ վանքեր կը շինեն ԺԸ դարու առաջին յիսնամեակի միջոցին, Մարոնի Խազին իշխաններու նուիրած հողերուն վրայ։ Ներկայիս միայն իր գոյութիւնը կը շարունակէ Զմմառի վանքը, ուր 1788ին ընծայարան մըն ալ կը հաստատուի։

Հայ կաթոլիկ շարժումի անկիւնադարձը կը կազմէ Աբրահամ Եպիսկոպոս Արծիւեանի հրապարակ իջնելը։ Այս կրօնականը

որ 1679ին Անթէպ ծնած էր և Հռովմ Փրոփականտայի Դպրոցին մէջ ուսեալ հայ եկեղեցականի մը աշակերտած էր և 1710ին Հալէպ նստող Պիծակ մականուանեալ Պետրոս Բերիացի հակաթոռ կաթողիկոսէն (տես Ազգապատում Բ. հատոր, սիւնակ 2768, հատուած 1896), Հալէպի թեմին վրայ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի։ Բաւական արկածախնդրական կեանք մը կ՚ապրի, մինչև որ իբր թէ իր ժողովուրդէն օրինաւորապէս կիլիկիոյ կաթողիկոս ընտըրուած անձամբ Պապին կը ներկայանայ իր ընտրութեան թուղթերով և 1842ին իր խնդրանքին վրայ անկէ կը ստանայ Պալիոնը (եմիփորոն) իբր կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ։ Անշուշտ չի կրնար Հալէպ վերադառնալ, ուր արդէն ուրիշ մը իբր կաթողիկոս ընտըրուած էր։ Կ՚ապաստանի Լիբանան և Աբրահամ Պետրոս Ա. կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ անունը կրելով կ՚ապրի մինչև իր մահը՝ Քրէյմի վանքին մէջ, ուր կը թաղուի 1749ին։ (Տես* Le Role Des Maronites, *էջ 38—41)։ Լիբանանի մէջ գտնուող բոլոր Հայ կաթոլիկ եկեղեցականները և վանականները մինչև 1867 թուականը Մարոնի ս.քեմը կը հագնէին և եկեղեցիի մէջ պաշտամունքներու միջոցին Մարոնիներու պէս կը զգեստաւորուէին, կ՚երևի իրենք զիրենք ծածկելու համար։ Այս բոլորը կը նշանակէ թէ Մարոնի Եկեղեցիին ծոցին մէջ գոյութիւն կ՚առնէ եւ հոն կը պահուի Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ կաթոլիկ Եկեղեցին։ Աբրահամի յաջորդն ալ Քրէյմի վանքին մէջ կը թաղուի։ Աթոռը ապա կը փոխադրուի Զմմառ, ուր կը մնայ մինչեւ որ 1867ին Հալէպցի Հասուն Պատրիարք Պապի արտօնութեամբ զայն կը փոխադրէ Կ. Պոլիս։ Թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմէն ետքը նոր տեղափոխութիւն մը անհրաժեշտ կը նկատուի, եւ Տանն Կիլիկիոյ կաթոլիկ կաթողիկոս — Պատրիարքին աթոռը կը հաստատուի Պէյրութ, Աշրէֆիյէի բլուրին վրայ, ուր կառուցուած է նաեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցիի գեղեցիկ շէնքը։*

Այս վանքերէն դուրս Սուրիա—Լիբանան գտնուող ամենէն հին Հայ կաթոլիկ հաստատութիւնն ու շէնքն է Հալէպի Ս. Աստ-

---

*) Pallium հին հելլենական վերարկու մըն է զոր Հռովմայեցիք շատ կանուխէն փոխ առած են: Կաթոլիկ Եկեղեցիին մէջ բարձրաստիճան կրօնականներու կողմէ կը գործածուի՝ անոնց ձեւափոխուած: Սեւ խաչ կրող ճերմակ բուրդէ եմիփորոն մըն է, զոր Պապը իր քահանայապետական հագուստին վրայէն կը կրէ, եւ իր հաւնած բարձրաստիճան կրօնականներուն կը նուիրէ: Իսկ Արծիւեանի այս յանդուգն քայլին մէջ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը Հռովմի ենթարկելու մտադրութիւնը յայտնի կը տեսնուի:

ւածածին Եկեղեցին՝ շինուած 1828ին*։ Ժամանակի կարգով երկրորդ կուգայ Պէյրութի Շարլ Տէպպաս հրապարակին վրայ Ս. Եղիայի անուան փոքր մատուռը, որ Հաննա Ղուկասի կողմէ շինուած է մօտ դար մը առաջ ընտանեկան գործածութեան համար։ Նախապէս կը գործածուէր աւելի հին եկեղեցի մը, որ ապա կը քանդուի եւ անոր տեղին վրայ ներկայ Սուգ Էլ Էրմէն կոչուող շուկային մէջ, խանութներ կը շինուին իբր հասութաբեր կալուած օգտագործուելու համար եկեղեցիի կողմէն։ Հայ Կաթոլիկ համայնքը Սուրիա Լիբանանի մէջ ունի եօթը հին եւ տասներկու նոր եկեղեցական շէնքեր բացի Ալեքսանտրէթի Սանճագին մէջ լքուածներէն։ Փոքր մանուկներու եւ աղջկանց կրթութիւնը յանձնուած է Անարատ Յղութեան հայ մայրապետներուն։ Վեննետիկի Մխիթարեանները Հալէպ եւ Վիեննայի Մխիթարեանները Պէյրութ մէկ մէկ Բարձրագոյն Վարժարան կը վարեն, որմէ առաւելապէս կ՚օգտուին ոչ-կաթոլիկ հայեր։ Հայ Կաթոլիկ համայնքի թիւը Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ անորոշ է 10—15000ի միջեւ բան մը**։

*) Հալէպի Հայ Կաթոլիկ վարդապետներէն Հ. Գաբրիէլ Գասպարեանի տեղեկութեան համեմատ։

**) Պր. Բ. Նիկիտեան 11000 ցոյց կուտայ այս թիւը, իսկ Հ. Գաբրիէլ Գասպարեանի համեմատ 21000 է ան։ Այս երկու թիւերն ալ սխալ են։ Հարիւրաւոր ընտանիքներ կան որոնց տուները թէ՛ Կաթոլիկ թէ՛ Առաքելական կրօնականներ կ՚այցելեն, զանոնք նկատելով իրենց ծուխը։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՒԵՏ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԿԱՐԳ ՄԸ ՀԱՐՑԵՐԸ

1.

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՏԱՂՁԸ

1918 *Նոյեմբեր* 11 *է։ Ռազմադաշտերու վրայ հրետանին լռած է եւ ազգերու կռիւը դադրած։ Անապահովութիւնն ու անըստուգութիւնը գոնէ առժամաբար տեղի տուած են անօրինակ խանդավառութեան։ Բոլոր հայեր խրախճանքի մէջ են, վառ երազներով յոյսի տօնակատարութիւն կ'ընեն։ Բոլոր հայ տարագիրներու առաջին խորհուրդը կ'ըլլայ վերադառնալ հայրենիք։ Հիճազի Հիւսէյն էլ Հաշիմի Թագաւորը մասնաւոր հրովարտակով կը հրամայէ բոլոր արաբներուն որ իրենց քով ապաստանած հայուհիները եւ հայ որբերը, եւ նոյնիսկ իրենց հետ ամուսնացած կիները վերադարձնեն իրենց պարագաներուն։ Դամասկոսի արաբ կառավարութիւնն ալ իր կարգին հրամանագրով մը կը կրկնէ նոյնը։ Եւ ահա Փոր Սաիտէն մինչեւ Հալէպ, եւ Հալէպէն մինչեւ Մուսուլ—Պաղտատ գաղթային նոր շարժում մը կը սկսի։*

Վերապրող հայեր անապատի խորերէն, գիւղերէն, աւաններէն, իրենց թաքստոցներէն դուրս գալով կը սկսին հաւաքուիլ արաբական աշխարհի կեդրոնական քաղաքներուն մէջ։ Այս հայութեան բեկորները՝ մօտ 400,000՝ *որուն աւելի քան կէսը որբեւարի, կուգան սոսկալի պայքարէ մը ետքը։ Պայքարէ մը քաղցի եւ ծարաւի դէմ, արհաւիրքի եւ անարգանքի դէմ, անբարոյութեան եւ աղտոտութեան դէմ, անհաւատութեան և գաղափարազրկութեան դէմ։ Անոնք կուգան բոկոտն և ցնցոտիներով, պէտէվիի եւ քուրտի տարազով, կաշիացած եւ սեւցած մորթով, կըմախքացած մարմինով, փոսացած և անփայլ աչքերով։ Անոնք՝ երէկուան կիրթ քաղքենիները, փափկասուն տիկինները, քաջառողջ լեռնականներն ու քաջակազմ շինականները՝ կուգան կոշտացած, աւրուած, այլանդակուած և անճանաչելի դարձած։ Անոնք՝ երէկուան խորանի առջեւ ծնրադրողները, քաղաքակրթութեան ջահակիրները՝ կուգան ահեղօրէն ցնցուած, իսկ նոր սերունդը կատարելապէս անհաղորդ երէկի սուրբ աւանդութեանց։ Բայց անոնք կուգան նաեւ ապրելու անխորտակելի կամքով, իր կարօտցած սրբութեանց համար արցունք թափելու եւ նոր կեն-*

մութեանց առջեւ յուզուելու կարողութեամբ, մեղքի դէմ ատելութեամբ եւ չարիքի դէմ անհուն զայրոյթով։

Վերադարձող տարագիրներու մեծագոյն հաւաքավայրերն էին Դամասկոս եւ Հալէպ, ուսկից իրենց բնիկ քաղաքները կը մեկնին իրենց բոյները վերաշինելու անսահման կիրքով մը։ Բայց հազիւ երկու երեք տարի անցած, յաղթական դոյամարտէ մը ետք, հակառակ իրենց կամքին պարտադրեալ նահանջի իբր արդիւնք, կը վերադառնան Սուրիոյ հիւրընկալ հողերը, եւ խաղաղ, չարքաշ աշխատանքով, մտքի եւ սրտի մեծ ուժով իրենց թանկագին բաժինը կ'ունենան երկրին ընդհանուր զարգացումին մէջ։ Այս 1915*էն* 1922 *հալածանքի տարիներու սարսափելիօրէն քանդիչ, մութ եւ դժոխային պայմաններուն տակ ապրած հին եւ սնած նոր սերունդները կազմեցին այն ատաղձը, որով կերտեցինք մեր եկեղեցիները եւ վերակազմեցինք հայ աւետարանական հաւաքականութիւնը, Աւետ. Միութիւնը։ Մեր շատ մը հարցերն ու դժուարութիւնները ծագում առած են ճիշդ այս պարագայէն։*

2.

ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ

Ամէն բան քանդուած էր. աւերակներէն նոր շէնքեր պէտք էր կառուցանել։ Հոգեւոր եւ բարոյական վերանորոգումը անմիջական անհրաժեշտութիւն մըն էր։ Բայց պէտք եղած հոգեւոր գործիչները թուով անբաւարար էին։ 1924*ին Սուրիոյ եւ Լիբանանի դաշտին մէջ կը գտնուէին հետեւեալ գործիչները.— Վերապատուելիներ՝ Համբարձում Աշճեան, Կարապետ Յարութիւնեան, Կարապետ Քէթէնճեան, Ենովք Հատիտեան, Սիսակ Մանուկեան, Ահարոն Շիրաճեան, Յակոբ Գումրուեան, Գէորգ Գասպարճեան, Բարսեղ Տօնիկեան։ Ասոնցմէ վերջին երեքը յառաջացած տարիքի պատճառով գործէ քաշուած, իսկ Վեր. Ա. Շիրաճեան իր բոլոր ժամանակը որբախնամ գործի նուիրած էր։ Կային նաեւ չորս արտօնեալ քարոզիչներ՝ որոնցմէ Պատ. Ներսէս Սարեան եւ Պատ. Տիգրան Անդրէասեան միայն գոլէճական եւ աստուածաբանական լման ուսում առած էին, իսկ Պատ. Կարապետ Հաճէեան եւ Պատ. Պօղոս Թիւթիւնճեան գոլէճական ուսումէ զուրկ եւ միայն միամեայ աստուածաբանական մասնաւոր դասընթացքի հետեւած էին։ Յիշեալ տարին քսան տեղեր՝ հինգը Լիբանանի եւ տասնհինգը Սուրիոյ մէջ՝ կանոնաւոր աւետարանական գործ կազմակերպուած էր։ Այս կը նշանակէ թէ ութ եկեղեցիներու եւ տասներկու բեմերու եւ նորերու համար, տրամադրելի միայն ինն հաձման կամ քիչ պատրաստուած հոգեւոր գործիչներ կային։ Մնա-*

ցաճները կամ զուրկ էին գործիչէ կամ ալ յանձնուած էին հոգեւոր եղբայրներու եւ աշխարհական քարոզիչներու։ Մեր եկեղեցական պաշտօնէութեան ստուար մասը 1915—22ի միջոցին սպանուած կամ համաճարակէ վարակուելով մեռած էին։ Եթէ 1920—30 թուականներուն միջոցին պէտք եղած թիւով յարմար, կարող գործիչներ ունենայինք յարմար դիրքերու վրայ, Աւետ. Միութեան կեանքը բոլորովին տարբեր ընթացք պիտի ունենար, եւ ներկայէս աւելի փայլուն վիճակ մը ցոյց պիտի տար։

Հոգեւոր գործիչներու պատրաստութիւնն ամենէն կարեւոր հարցը եղած է սկիզբէն ի վեր։ Պատերազմէն ետքը Ամերիկեան Պորտի նախաձեռնութեամբ այս նպատակով աստուածաբանական դպրոց մը բացուեցաւ Կրօնական Վարժարան (School of Religion) անունով, շատ լայն հիմերու վրայ, եւ ամէն տեսակ երկու սեռէ հոգեւոր գործիչներու յատուկ եւ լաւ մշակուած ուսումնական ծրագիրներով։ Ասիկա եղաւ կերպով մը Թուրքիոյ նախկին Աւետ. Միութեանց աստուածաբանական դպրոցներուն շարունակութիւնը։ 1924ին Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութիւնը՝ իբր շարունակութիւնը Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան, կազմակերպուելէ ետքը ստեղծեց մասնաւոր կոմիտէ մը աստուածաբանական ուսումի եւ ուսանողներու համար։ Յանձնախումբս կը ծրագրէր ի հարկին Մարաշի Աստուածաբանական Ճեմարանը վերաբանալ Հալէպ երբ Այնթէպի Աւետ. Գոլէճը (Կեդր. Թուրքիոյ Գոլէճ) վերահիմնուէր նոյն քաղաքի մէջ իբր Միութեան մէկ հաստատութիւնը։ Այս ծրագիրը կարելի չեղաւ իրականացնել, եւ յանձնախումբս երկար ատեն Մարաշի Աստուածաբանական Ֆօնտը օգտագործեց Կրօնական Վարժարանի մէջ ուսանողներ պահելու համար։ Վերջէն հաստատութիւնս չկարենալով Կ. Պոլիս մնալ, գաղթեց Աթէնք եւ ապա Պէյրութ, ուր 1932ին միանալով Երիցական Պորտի վարած «Կրօնական Գործիչներու Դպրոց»ին հետ, կազմեց Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանը։

Աթէնքի եւ Պէյրութի այս դպրոցները մինչեւ 1948, հասցուցած են 65 հայ կրօնական գործիչներ երկու սեռէ, որոնց շնորհիւ կարելի եղած է աւետարանական գործը շարունակել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։ Այս հաստատութեանց աշակերտ հայթայթելու մէջ առաջնակարգ բաժին ունեցած է Հալէպի Մանչերու Բարձրագոյն Վարժարանը որ ապա կոչուեցաւ Հալէպ Գոլէճ։ Իսկ երկու անուններ անմոռաց պիտի մնան այս գործիչներու պատրաստութեան մէջ իրենց կարեւոր դերին համար։ Առաջինն է Բարձր. Վարժարանի տնօրէն Տր. Ճ. Մէրիլ եւ Աստուածաբանական Ճեմարանի ուսուցչապետ Փրոֆ. Լ. Լեւոնեան։

ՄԵՐ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐՈՒՆ ՑԱՆԿԸ

1919—1948ի միջոցին Միութեանս սահմաններուն մէջ գործած են 73 հոգեւոր գործիչներ, որոնց 48ը ձեռնադրեալ հովիւներ ութը արտօնեալ քարոզիչներ և 17 աւետարանիչներ եղած են։

Կ'արժէ նկատի առնել հետեւեալ վիճակագրութիւնը, որ կրնայ անոնց մտաւոր եւ հոգեւոր պատրաստութեան մասին գաղափար մը տալ։

Այս 48 ձեռնադրեալ հովիւներէն՝

39 հատը լման գոլէճական և աստուածաբանական ուսում առած են։
1 լման գոլէճական եւ թերի աստուածաբանական ուսում առած է։
8 թերի գոլէճական և լման աստուածաբանական ուսում առած։

Ոչ—ձեռնադրեալ 25 հոգեւոր գործիչներէն՝

10 թէ՛ գոլէճական թէ՛ աստուածաբանական լման ուսում առած։
1 լման գոլէճական, թերի աստուածաբանական ուսում առած։
14 գոլէճական ուսումէ զուրկ բայց նախակրթարանի կամ բարձրագոյն վարժարանի չրջանաւարտ հոգեւոր եղբայրներ, որոնցմէ 11 հատը աստուածաբանական կարճ դասընթացքի հետեւած են։

Այսպէս, կ'ունենանք 46 գոլէճի ուսումնաւարտներ.—

15 Կ. Թ. Գոլէճ, Անթէպ,
10 Ս. Պօղոսի անուան հիմնարկ, Տարսոն,
2 Անաթոլիա Գոլէճ, Մարզուան,
1 Րոպէրթ Գոլէճ, Կ. Պոլիս,
18 Հալէպ Գոլէճէն եւ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն։

57 Աստուածաբանական ճեմարաններէ վկայեալ, որուն՝

31 Աթէնքի եւ Պէյրութի դպրոցներէն,
12 Մարաշէ,
2 Մարզուանէ,
12 Միացեալ Նահանգաց եւ եւրոպական ճեմարաններէ։

Այս 73 հոգեւոր գործիչներէ 21ը մեռած են, մնացեալները հետեւեալ վայրերու մէջ.—

31 Սուրիա, Լիբանան, Եգիպտոս,
5 Սովետական Հայաստան ներգաղթած,
14 Հիւս. եւ Հար. Ամերիկա մեկնած,
1 Կիպրոս,
1 Ֆրանսա։

Գործիչներու ցանկը եւ իրենց գործած տեղերը

1. Վեր. Աբգարեան Յովհաննէս, Պէյրութ, Զահլէ, Հալէպ՝ Բեթէլ
2. Վեր. Ահարոնեան Յովհաննէս, Փարթըզլը
3. Վեր. Աղպապեան Միրական, Կիպրոս, Հալէպ՝ Էմմանուէլ
4. Վեր. Անդրէասեան Տիգրան, Պիթիաս, Քէսապ,
Լաթաքիա, Հալէպ՝ Տավուտիէ։
5. Վեր. Աչճեան Համբարձում, Պէյրութ
6. Վեր. Գալֆաեան Բիւզանդ, Գալատուրան, ներկայիս
Միացեալ Նահանգներ
7. Վեր. Գասպարճեան Գէորգ, Հալէպ
8. Վեր. Գոնսիւլեան Սարգիս, Գահիրէ, ներկայիս Հայաստան
9. Վեր. Գումրուեան Յակոբ, Հալէպ, Պիթիաս
10. Վեր. Թէրզեան Սիմոն, Պէյրութ
11. Վեր. Թիլքեան Կարապետ, Եօզուն Օլուգ, Քէօրքիւնէ,
Էքիզ Օլուգ, Քէսապ, Պէյրութ՝ Առաջին
12. Վեր. Թովմասեան Եդուարդ, Հալէպ՝ Ասորի, Էքիզ Օլուգ,
Քէօրքիւնէ, Պէյրութ՝ Էշրէֆիէ, ներկայիս Միաց. Նահանգներ
13. Վեր. Թովմասեան Ստեփան
14. Վեր. Խանդամուր Հայկազուն, Գահիրէ
15. Վեր. Խաչատուրեան Ներսէս, Հալէպ՝ Բեթէլ
16. Վեր. Խրլոբեան Տիգրան, Գալատուրան, Քէսապ, Հալէպ՝
Ասորի, Գրըգ Խան, Հալէպ՝ Նահատակաց
17. Վեր. Կէօքկէօզեան Ենովք, Էքիզ Օլուգ Քէօրքիւնէ,
Պէյրութ՝ Առաջին
18. Վեր. Համբարձումեան Համբարձում, Գահիրէ
19. Վեր. Հաճէսեան Կարապետ, Լաթաքիա, Տրիպոլիս, Պէյրութ՝
Քէմփ, Էշրէֆիէ, Պուրճ Համուտ, Շթորա, ներկայիս Հայաստան
20. Վեր. Հատիտեան Արամ, Հալէպ՝ Բեթէլ. Էքիզ Օլուգ,
Քէօրքիւնէ, Պիթիաս, Այնճար, Պէյրութ՝ Պուրճ Համուտ
21. Վեր. Հատիտեան Ենովք, Պէյրութ՝ Քաղաք. Պէյրութ՝
Քէմփ, Պէյրութ Էշրէֆիէ
22. Վեր. Ճէճիզեան Քրիստափոր, Աղեքսանդրիա
23. Վեր. Մանուկեան Սիսակ, գրեթէ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ
24. Վեր. Մարկոսեան Մարտիրոս, Տրիպոլիս, Էքիզ Օլուգ,
Քէօրքիւնէ, Հալէպ՝ Նահատակաց
25. Վեր. Մելքոնեան Սամուէլ, Աղեքսանդրիա
26. Վեր. Յարութիւնեան Կարապետ, Հալէպ՝ Էմմանուէլ և Գահիրէ
27. Վեր. Շիրաճեան Ահարոն, Հալէպ՝ Բեթէլ
28. Վեր. Շնորհօքեան Յակոբ, Քէսապ, Զահլէ, Աղեքսանտրէթ,
Շթորա

29. Վեր. Ջագմագճեան Յակոբ, Հալէպ՝ Նահատակուեց. ներկայիս Ֆրէզնօ
30. Վեր. Պալիզեան Յարութիւն, Ֆարթըսլը, Գալատուրան, Դամասկոս
31. Վեր. Պարսումեան Եուսիֆ, Պեյլան, հիմա Ֆրանսա
32. Վեր. Պէրպէրեան Ասատուր, Էքիզ Օլուգ, Քէօրքիւնէ, Հոմս, Ազէզ
33. Վեր. Պիչմէնեան Միքայէլ, Պէյրութ
34. Վեր. Սալիպեան Վահրամ, Զահլէ, Տրիպոլիս, Պէյրութ՝ Էշրէֆիէ
35. Վեր. Սահակեան Թորոս, Դամասկոս
36. Վեր. Սատագեան Ասատուր, Անտիոք, Պէյրութ՝ Պուրճ Համուտ, Քէսապ
37. Վեր. Սարեան Խաչեր, Աղեքսանդրիա
38. Վեր. Սարեան Ներսէս, Աղեքսանդրէթ, Դամասկոս, Հալէպ՝ Բեթէլ
39. Վեր. Սիւլահեան Սենեքերիմ, Քէօրքիւնէ, ներկայիս Քալիֆորնիա
40. Վեր. Տաղլեան Թորոս, Գահիրէ, Աղեքսանդրիա
41. Վեր. Տարագճեան Հապիպ, Ճարապլուս, Հալէպ՝ Ասորի, Հոմս
42. Վեր. Տէր Մկրտիչեան Եուհաննա, Տրիպոլիս, Կիպրոս, ներկայիս Միացեալ Նահանգներ
43. Վեր. Տօնիկեան Բարսեղ, Պէյրութ
44. Վեր. Փափազեան Մանասէ, Հալէպ, Պէյրութ, Եգիպտոս
45. Վեր. Քասունի Եղիա, Քէսապ, Դամասկոս, Հալէպ՝ Բեթէլ
46. Վեր. Քասունի Տիգրան Տոքթ. Էքիզ Օլուգ, Տրիպոլիս, ներկայիս Միացեալ Նահանգներ
47. Վեր. Քէթէնճեան Կարապետ, Հալէպ՝ Բեթէլ
48. Վեր. Ֆարաճեան Կիրակոս, Աթէնք, Սելանիկ, Քալիֆորնիա
49. Պատ. Աւագեան Աւագ, Ազէզ, Գալատուրան, Զահլէ
50. Պատ. Գըրգեաշարեան Կարապետ, Պեյլան, Գըրք Խան, Աղեքսանդրէթ, Անտիոք, Շթորա
51. Պատ. Թիւթիւնճեան Պօղոս, Գալատուրան, Պեյլան, ներկայիս Հայաստան
52. Պատ. Կիւրլէքեան Յակոբ, Պիթլիս, Ճարապլուս, Էքիզ Օլուգ, Պեյլան, Ֆարթըսլը, Սուր
53. Պատ. Ղազարեան Հայկազուն, Զահլէ, Ճիւնի, Հոմս, ներկայիս Հայաստան

54. Պատ. Նօխուտեան Յարութիւն, Պէյրութ, ներկայիս Միացեալ Նահանգներ
55. Պատ. Սաղըրեան Յակոբ. Սուր, ներկայիս Կիպրոս
56. Պատ. Քէօրօղլուեան Միհրան. Լաթաքիա, Էքիզ Օլուգ, Ազէզ, Շթօրա, ներկայիս Միացեալ Նահանգներ
57. Աւետարանիչ Ահարոնեան Փանոս, Պեյլան
58. Աւետ. Ալթունճեան Կարապետ, Ֆարթըսլը, Հալէպ՝ Ասորի
59. Աւետ. եւ ուսուցիչ Գարճեան Յ., Գալատուրան
60. Աւետ. Գարճեան Նշան, Գալատուրան
61. Աւետ. եւ ուսուցիչ Իլանճեան Ջենոս, Պէյրութ՝ Առաջին
62. Աւետ. եւ ուսուցիչ Թոգաճեան Սամուէլ, Գալատուրան, Հոմս
63. Աւետ. Թումաեան Գէորգ, Աղեքսանտրէթ. Գըրգ Խան
64. Հովիւի օգնական եւ ուսուցիչ Հատիտեան Տիգրան, Հալէպ՝ Էմմանուէլ, Պէյրութ՝ Էշրէֆիէ, ներկայիս Մ. Նահանգներ
65. Աւետ. ուսուցիչ Հայտօսթեան Լութֆի, Հալէպ՝ Բեթէլ
66. Աւետ. ուսուցիչ Հայտօսթեան Յովհաննէս, Ճարապլուս, Տրիպոլիս
67. Հովիւի օգնական եւ ուսուցիչ Նիւյիւճիւքեան Սողոմոն, Հալէպ՝ Էմմանուէլ
68. Աւետ. Շնորհօքեան Յովհաննէս, Պեյլան
69. Աւետ. Զարխըտեան Յարութիւն, Ֆարթըսլը
70. Աւետ. Պէքեարեան Սիմոն, Գըրգ Խան
71. Աւետ. Տարագճեան Նազարէթ, Ֆարթըսլը, Գըրգ Խան
72. Աւետ. Տէր Խորէնեան Նշան, Տրիպոլիս, ներկայիս Պ. Այրէս
73. Աւետ. Քէօթէքլեան Վարդան, Հոմս, Լաթաքիա

3.

ՇԷՆՔԻ ՀԱՐՑԸ

Հայ Աւետ. Եկեղեցին իր այս նոր միջավայրին մէջ շատ աննպաստ պայմաններու տակ իր գործը սկսաւ վերակերտել շէնքերու պակասին պատճառաւ։ Նախկին Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան մաս կազմող Հիւսիսային Սուրիոյ հայ աւետարանական եկեղեցիները միայն շէնքեր ունէին, որոնց ալ մեծ մասը գործածութեան անյարմար վիճակի հասեր էին։ Իսկ Սուրիոյ ուրիշ քաղաքներուն եւ աւաններուն եւ Լիբանանի զանազան վայրերուն մէջ հաստատուած հայ աւետարանական համայնքները բոլորովին զուրկ էին շէնքերէ։ Աղեքսանդրէթ, Լաթաքիա, Տրիպոլիս, Հոմս, Զահլէ, Պէյրութ եւ Դամասկոս գտնուող միսիոնարական հաստատութիւնները եւ տեղական արաբ բողոքական եկեղեցիները սիրայօժար հայերուն տրամադրեցին իրենց շէնքերը՝

կրօնական եւ երբեմն ալ կրթական նպատակներով գործածուելու համար, մինչեւ որ անոնք սեպհական շէնքերու տիրանան։ Այն տեղեր ուր այդպիսի կարգադրութիւններ կարելի չէին, տախտակէ պատերով եւ թիթեղէ տանիքներով ողորմելի սրահներ շինուեցան որոնք ամառուան կիզիչ արեւին եւ ձմեռուան անձրեւին դէմ անպաշտպան կը մնային։ Կարգ մը հին եկեղեցական եւ կրթական շէնքերու նորոգութենէն զատ նոր շէնքեր շինուեցան հետեւեալ վայրերու մէջ. Հալէպ՝ Ազիզիէ թաղին Էմմանուէլ Եկեղեցիի, Ճապրիէ թաղին Բեթէլ եկեղեցիի մեծ եւ գեղեցիկ շէնքերը, վերջինը օժտուած է նաեւ քարէ վայելուչ դպրոցական շէնքերով։ Գըրըգ խան եւ Ալեքսանդրէթ՝ եկեղեցական եւ դպրոցական քարէ կոկիկ հաստատուն շէնքեր, Ճարապլուս՝ կակուղ քարէ համեստ շէնք մը եկեղեցիի եւ դպրոցի համար զատ բաժիններով։ Ազէզ՝ հողաշէն երկու սրահներ կրօնական եւ կրթական նպատակներու համար։ Պէյրութ նախ Էշրէֆիէ թաղի հոյակապ երկու յարկերով դպրոցի շէնքը որուն ընդարձակ սրահը կը գործածուի նաեւ եկեղեցիի հոգեւոր պաշտամունքներուն համար, երկրորդը անդր Նահրի Պուրճ Համուտ կոչուած մարաշցիներու թաղին մէջ դպրոցի ընդարձակ շէնք մը, որուն սրահը կը ծառայէ նաեւ եկեղեցական նպատակներու։ Այնճար՝ ընդարձակ գետնի վրայ եկեղեցիի եւ դպրոցի համար կոկիկ քարէ շէնքեր կառուցուած են Մուսա Լեռի աւետարանականներուն համար, իսկ Սուրի եւ Պասի մէջ՝ Ֆարթըլլիի ժողովուրդներուն համար։ Դամասկոս գնուած է ընդարձակ շէնք մը, սակայն անյարմար դիրքին պատճառաւ վարձու տրուած է։ Եգիպտոս՝ Ալեքսանդրիոյ մէջ Հայ Աւետ. Եկեղեցին նոր աւարտած է իր գեղեցիկ շէնքը։ Գահիրէի եկեղեցին Ն. Զագըճեանի բարերարութեամբ շինելու ձեռնարկած է իր շէնքը, իսկ Պէյրութի Առաջին Հայ Աւետ. Եկեղեցին 100,000 տոլարնոց հանգանակութեան ձեռնարկած է եւ արդէն 60,000 լիբ. լիրայով գնած է Ֆրենտզ աֆ Արմենիա անգլիական ընկերութեան ընդարձակ գետինը եւ անոր վըրայ կանգնած նախապէս իբր որբանոց գործածուող շէնքերը, որոնք վճարուած գումարին բազմապատիկը կ'արժեն։ Հալէպի Նահատակաց Եկեղեցին ունի շէնքի կոկիկ դրամագլուխ մը, եւ յարմար պարագաներու կը սպասէ շինութեան ձեռնարկելու։ Տակաւին շատ մը եկեղեցիներ, սակայն, զուրկ կը մնան պէտք եղած յարմար շէնքերէ։ Շէնքի պակասը կամ անյարմարութիւնը մեծ արգելք եղած է կանոնաւոր եւ արդիւնաւոր եկեղեցական գործունէութեան։

4.

ԼԵԶՈՒԻ ՀԱՐՑԸ

Սուրիոյ և Լիբանանի աւետարանական հայութիւնը թէպէտ առաւելաբար բաղկացած է Կիլիկեցիներէ եւ մասամբ Խարբերդի Աւետ. Միութեան դաշտի ժողովուրդներէն, այսու հանդերձ Թուրքիոյ բոլոր աւետարանական շրջաններն ալ ներկայացուած են անոր մէջ։ Մեր կարգ մը եկեղեցիները մինչեւ յիսուն զանազան վայրերու աւետարանական համայնքներէ անդամներ ունին։ Այս բազմերանգ ժողովուրդը ծնունդ տուած է կարգ մը դժուարութեանց եկեղեցական կեանքի մէջ, մանաւանդ սկզբնական շրջաններուն։ Ասոնցմէ ամենէն կարեւորը եղած է լեզուի հարցը։ Կիլիկիոյ եկեղեցիներուն մեծամասնութեան լեզուն Թրքերէն էր, ոչ թէ ռամկական այլ զարգացած Պայպըլ—հաուզեան ձեւով։ Մեր նոր սերունդը եւ հայախօս հին սերունդը այս լեզուն չէին հասկընար։ Հետեւաբար տեղ տեղ սկսան նոյն պաշտամունքի միջոցին գործածել թէ Թրքերէնը եւ թէ հայերէնը։ Ժամանակը մասամբ լուծեց այս խնդիրը. դպրոցներուն մէջ հայերէն լեզուն սորված նոր սերունդին շատնալովը և Թրքախօս հին սերունդին տարիէ տարի պակսելովը հայերէն լեզուն սկսաւ տիրական դառնալ։

5.

ԱՆՀԱՍՏԱՏ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ՄԸ

Հայ աւետարանականութիւնը՝ ինչպէս ՝ընդհանուր հայութիւնը՝ Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ անհաստատ եւ միշտ շարժուն ու փոփոխուող ժողովուրդ մը եղած է։ Մինչեւ 1938 Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկա գաղթային հոսանքը շարունակած է, եւ Թուրքիայէ ալ միշտ մեծ կամ փոքր թիւերով նորեկներ անպակաս եղած են։ Իրաք, Պարսկաստան, Պաղեստին, Եգիպտոս եւ Ֆրանսա մեկնողներուն թիւն ալ զանցառելի չէ եղած։ Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ մեր ժողովուրդը իր նախապէս հաստատուած քաղաքներուն կամ աւաններուն մէջ շարունակ չէ մնացած։ Փոքրաթիւ կամ զանգուածային տեղափոխութիւններ պատահած են միշտ։ 1923—24ի Տրուզիներուն ապստամբութեան և Դամասկոսի շրջանին անապահով դառնալուն պատճառաւ այդ տեղի հայ ժողովուրդին խոշոր մէկ զանգուածը Պէյրութ փոխադրուած է։ Դամասկոսի Աւետ. եկեղեցիին ժողովուրդը ասոր արդիւնքը ըլլալով կիսուած է։ Աղեքսանդրէթի հայ գաղթականներուն մէկ մեծ մասը թէ՛ մալարիայէ փախչելու եւ թէ իր քայքայուած տնտեսականը վերականգնելու յուսով, իսկ մի քանի տարի ետքն ալ Լաթաքիոյ հայերուն կարեւոր մէկ մասը գործ գտնելու նպա-

տակով Պէյրութ տեղաւորուած են։ Հալէպի մեր եկեղեցիներուն ալ միջին եւ բարձր դասակարգէ շատ մը ընտանիքները, ինչպէս նաեւ Քէսապի գիւղացիներն ու Ծորապլուսի եկեղեցիին կարեւոր մէկ մասը Պէյրութ հաստատուած են։ Իսկ 1939ի աշունը երբ Աղեքսանդրէթի ինքնավար շրջանը Թուրքիոյ կցուեցաւ, բոլոր հայութիւնը ստիպուեցաւ Հալէպ եւ մեծաւ մասամբ Լիբանան փոխադրուիլ եւ հոն հաստատուիլ։ Այս կերպով մեր եօթը եկեղեցիները գոյութենէ դադրեցան եւ անոնց տեղ մի քանի նոր տկար եկեղեցիներ կազմուեցան։

Այս շարժումը տակաւին չէ դադրած։ Քաղաքական, տընտեսական տագնապները, կրթական եւ ուրիշ երկրորդական ազդակներ պատճառ եղած են այս գաղթերուն եւ տեղափոխութիւններուն։ Եւ ապա 1946—47ի Հայաստան ներգաղթի պատճառաւ կարգ մը քաղաքներու եւ աւաններու մէջ աւետարանական գործը դադրած կամ շատ տկարացած է, իսկ ուրիշներու մէջ եկեղեցական եւ կրթական յառաջդիմութիւնը կամ անկարելի դարձած, կամ անոր թափը շատ նուազած է։ Պէյրութի եկեղեցիները միայն օգտուած են այս պայմաններէն։ Անոնք թիւով շարունակ աճած եւ շատ մը կերպերով զարգացած են։ Մինչեւ 1936 Հալէպի եկեղեցիները գերակշիռ դիրք մը ունէին Միութեան մէջ, իսկ հիմա Պէյրութ եղած է կեդրոնը հայ աւետարանականութեան։

Տարբեր թուականներուն հայ աւետարանական ժողովուրդի թիւի մասին գաղափար մը կրնայ տալ հետեւեալ վիճակագրութիւնը.—

ԱՒԵՏ. ՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻՒԸ

	1926	1929	1933	1943
Սուրիա	5967	5952	6519	5545
Լիբանան	2304	2685	2246	3548
Եգիպտոս	—	—	300	500
Գումար	8271	8637	9065	9593

1948ի վիճակագրութեան համաձայն ընդհանուր թիւը իջած է 7500ի. սա պակսող աւելի քան 2000 անձերուն մեծ մասը Հայաստան ներգաղթած է եւ փոքր մասը՝ Ամերիկա, 1946էն ի վեր։ Նշելի է որ ներգաղթողներու ստուար մեծամասնութիւնը գիւղացիներ են — Ֆարթըլիի, Մուսա Լեռի եւ Քէսապի ժողովուրդը։

Դիտելի է դարձնել որ մեր ժողովուրդին կէսէն աւելին երկու քաղաքներու մէջ հաւաքուած են, ինչպէս որ ցոյց կուտայ վարի վիճակագրութիւնը.—

	1926	1929	1933	1943
Հալէպ	3160	3162	3651	3690
Պէյրութ	2125	2450	2050	2625
Գումար	5285	5612	5701	6315

Այս թիւերը սակայն բոլոր աւետարանական հայերը չեն պարունակեր։ Այն վայրեր ուր եկեղեցի մը կամ հոգեւոր գործ մը կազմակերպուած է, տեղական բոլոր բողոքականները անոր չեն կապուած, հետեւաբար չեն արձանագրուած. իսկ այն տեղեր ուր կանոնաւոր հոգեւոր գործ ստեղծել եւ կամ շարունակել կարելի եղած չէ, հոն գտնուող մէկէն մինչեւ 25 ընտանիք աւետարանական ժողովուրդը ոչ մէկ ցանկի մէջ չեն անցուած, այնպէս որ տրուած թիւերուն վրայ գոնէ 2000 եւս պէտք է աւելցնել շիտակ թիւ մը ունենալու համար։

6.

ԱՆՑԵԱԼԷՆ ԺԱՌԱՆԳԵԱԼ ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութիւնը շարունակութիւնն է նախկին Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան։ Մեր եկեղեցիներուն յիսուն առ հարիւրը* Կիլիկիոյ Միութեան անդամներն էին, իսկ աւետարանական ժողովուրդին յիսուն առ հարիւրը եւ գործիչներուն բոլորը Կիլիկեցի եղած են եւ են։ Հետեւաբար մեր կարգ մը հարցեր ծագած են Կիլիկիոյ Միութեան անցեալ կեանքէն որուն մենք ժառանգորդներն ենք։ Զանց առնելով զուտ անհատական բնոյթ կրող խնդիրները, կուտանք միայն մի քանի ընդհանրական կերպարանք առած հարցեր որոնք զգալի եղած են նոր պայմաններուն մէջ։

Անոնցմէ մէկն է առաջնորդութեան հարցը՝ Կիլիկիոյ Միութեան երկու զօրաւոր կեդրոններն էին Անթէպ եւ Մարաշ, որոնցմէ առաջինը եղած է մայրը Կիլիկիոյ Աւետ. եկեղեցիներուն։ 1864ին Միութեան ժողովը կը կոչուէր «Անթէպի եւ Շրջակայքի Հոգեւորներու ժողով»։ Քիչ ետք 1867ին ան կոչուեցաւ «Հալէպի կուսակալութեան Աւետ. Միութեան ժողով»։ Քաղաքային վարչական նոր կարգադրութեանց համեմատ կուսակալութիւնը երկուքի բաժնուելով Ատանան զատուեցաւ Հալէպէն ե անկախ կուսակալութիւն դարձաւ։ Այս սախպողականութիւն յառաջ

* Աւետ. ժողովուրդին 25 o/o ծագումով Անթէպցի եւ 20 o/o Մարաշցի է, այնպէս որ բոլոր համայնքին գրեթէ կէսը այս երկու քաղաքներու ժողովուրդէն կազմուած է։ Նախկին Կիլիկիոյ Աւետարանականութեան ալ գրեթէ կէսը նոյն քաղաքներու բնակիչներէ բաղկացած էր։

բերաւ Միութեան անունին մէջ փոփոխութիւն ընելու, եւ 1871ին Ատանա գումարուած տարեկան ժողովին մէջ ան կոչուեցաւ «Կիլիկիոյ Աւետ. Եկեղեցիներու Միութիւն», որուն մէջ տիրող և առաջնորդող ուժը մնաց Անթէպի եկեղեցին։ Բնական է որ զօրաւորներու միջեւ մրցակցութիւն յառաջ գար կեդրոն դառնալու ցանկութենէ տարուելով։ Պէտք է նշել թէ այս մրցակցութիւնը իր բարերար ազդեցութիւնը ունեցաւ չափ մը կերպերով, սակայն պէտք է խոստովանիլ նաեւ թէ ան տուաւ կարգ մը դառն պտուղներ եւս, „ախթ տալով թիւր ըմբռնումներու, որոնք իրենց գոյութիւնը զգալի ըրին Սուրիոյ հայ աւետարանական կեանքի մէջ եւս։

Ութսունական թուականներուն Հայ Աւետ. Եկեղեցին իր պատմութեան մէկ նոր շրջանը սկսաւ բոլորել։ Կ. Պոլսոյ մէջ Պորտի միսիոնարներուն եւ հայ եկեղեցականութեան մասնակցութեամբ ժողովի մը մէջ համաձայնութիւն գոյացած էր աւետարանական գործը գործակցաբար վարելու համար. մինչեւ հիմա աւետարանական գործը Պորտի կողմէ նկատուած էր իբրեւ միսիոնարական գործ եւ հայերը՝ միայն օգնականներ։ Իսկ այս համաձայնութեամբ երկու կողմերը եղան գործակիցներ հաւասար պատասխանատուութեամբ։ 1884ին Մարաշ տեղի ունեցող Միութեան տարեկան ժողովին առթիւ Պորտի կեդրոնական Թուրքիոյ Առաքելութեան անդամներուն եւ հայերու միջեւ ալ նոյն համաձայնութիւնը կը հաստատուի։ Եւ յառաջ կուգան երկու վարչական գործակցական նոր մարմիններ՝ Շրջանային Ժողով (Station Committee) եւ Խորհրդակցական Համաժողով (Conference) անուններով։ Առաջինը կը գումարուէր ամիսը անգամ մը, իսկ երկրորդը տարին անգամ մը՝ ճիշդ Միութեան տարեկան ժողովին ատեն, մասնակցութեամբ հայ եւ ամերիկացի անդամներու։ Առաջին ժողովը՝ Շըրջանայինը, կ'ընտրուէր Համաժողովէն մէկ տարուան համար, իսկ երկրորդը կը բաղկանար Միութեան ժողովի անդամներէն և Պորտի տեղական առաքելութեան պատուիրակներէն, որոնք Միութեան ժողովի ատենապետին պաշտօնական հրաւէրին վրայ խումբով ժողովասրահ կը մտնէին։ Մարաշի մէջ, սակայն, Տր. Քրիսթի նախկին զինուորական մը, եւ կամայականօրէն հրամանակարգերով գործելու վարժուած մէկը, չի փափաքիր տեղացիներուն հետ հաւասար ձայնով խորհրդակից ըլլալ նոյն ժողովին մէջ, և սաստիկ կը հակառակի այս ժողովրդավարական վարչական դրութեան, որուն ամենէն ջերմ ախոյեանը կը հանդիսանան Անթէպի միսիոնարներ եւ հայ առաջնորդներ, որոնց գլուխը կը կենար Ա. Պեզճեան։ Վերջիններուն անդրդուելի վճռականութեան եւ ի հար-

պէն խիստ միջոցներու դիմելու մտադրութեան առջեւ Քրիստի և իր ընկերները տեղի կուտան։ Քրիստին քիչ ետքը սակայն, ինքնագլուխ գործելու շրջանակ մը կը գտնէ իրեն համար։ Տարսոնի մէջ Վեր. Ճէնանեանի հիմնած եւ Կիլիկիոյ Միութենէն անկախ Ս. Պօղոսի անուան Հիմնարկի (St. Paul's Institute) նախագահութիւնը իւրացնելով կը սկսի իր երկարատեւ մրցակցութեան՝ Միութեան պատկանող եւ Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ անունով Այնթէպ հաստատուած ծանօթ կրթական վարժարանի հետ։ Այս պայմաններու տակ երկու հաստատութիւններ ստեղծեցին տարբեր մթնոլորտով երկու ազդեցութեան շրջանակներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր պատկերը կը դրոշմէր իր ազդեցութեան ենթակայ ժողովուրդներուն եւ մանաւանդ ուսանողներուն վրայ։ Եթէ մեր հայրենիքին մէջ մնայինք շատ հաւանական էր որ Կիլիկիոյ Միութիւնը երկուքի բաժնուէր, Եօթանասնական թուականներուն այդպիսի վտանգ մը անցուցած էր արդէն։ 1873ին Քէսապի մէջ կայացած Միութեան եօթներորդ տարեկան ժողովին մէջ օրակարգի հարցերէն մէկն էր Միութեան երկուքի բաժանման հաւանականութիւնը։ Եւ երկար խորհրդակցութիւններէ ետք միայն կ'որոշուի Միութիւնը պահել անբաժան։ Բայց զօրաւոր եկեղեցիներու եւ յիշեալ երկու կրթական հաստատութեանց մրցակցութիւնը ուրիշ երկրորդական պատճառներու հետ կրնային վերջապէս բաժանման առաջնորդել։ Այնթէպի շրջանը զատ, և Մարաշի, Հաճընի եւ Ատանայի միացեալ շրջանները զատ երկու Աւետ. Միութիւններ կրնային կազմել։ Աւետարանական հայերու թիւն ալ թուլատու էր։ Բոլոր Թուրքիոյ 50,000 բողոքականներէն 23,000ը Կիլիկիոյ մէջ կը գտնուէին, իսկ վերջին թիւին կէսն ալ միայն Այնթէպի շրջանին մէջ։

Ահա այս միջ—եկեղեցական, միջ—գոլէճական մրցակցութիւններէ ժառանգ մնացած զգացումներ իրենց ազդեցութիւնն ըզգալի դարձուցին մեր Միութեան առաջին տասը տարիներու պատմութեան մէջ։ Հալէպի մէջ՝ մանաւանդ՝ կարգ մը մարդիկ գիտակցաբար կը գրգռէին այս հին ցաւերը, որոնց համար ոմանք շատ զգայուն էին։ Ասոնք գործակցութեան համար արգելքներ եղան եւ պատճառ դարձան ուժերու չեզոքացումին։

Կիլիկիոյ Միութեան մէջ պառակտումի ուրիշ վտանգ մ'ալ երեւան եկած էր, որուն ազդեցութիւնները շատ աւելի ուժգին և տարածուն կերպով յայտնուեցան մեր յետպատերազմեան եկեղեցական կեանքին մէջ։ Առաջին բաժանումի վտանգը վարչական էր միայն, իսկ երկրորդը վարդապետական որ կը միտէր նոր յարանուանական եկեղեցիի մը կազմութեան։

1895—96 եւ մանաւանդ 1902—3 տարիներու միջոցին պատահած հոգեւոր արթնութիւնները մինչ մէկ կողմէն մեծ օրհնութիւն եղան Աւետ. Եկեղեցիին՝ միւս կողմէն ալ շատ մը դժուարութիւններու և անհամութիւններու առատ աղբիւր դարձան։ Ապաշխարութեամբ նոր հոգեւոր կեանք ապրիլ սկսողներու և եկեղեցիներու հին անդամներուն միջեւ բաղխումներ յառաջ եկան։ Երկու կողմերուն մէջտեղ անհասկացողութիւնը այնքան խորացաւ որ նոր հոգեւորները — որոնք զանազան անուններ կը կրէին բայց ժողովուրդին կողմէ առաւելաբար ռուհճի կը ճանչցուէին — եկեղեցիէն զատուելու մասին սկսան խորհիլ, և իրենց յատուկ զատ համաժողովներ ունեցան։ «Եէնի էօմր» հայատառ թրքերէն ամսաթերթին 1911 տարուան հատորին մէջ արձանագրութիւնը կայ այս հոգեւորներու մէկ համաժողովին, ուր օրակարգի նիւթն է բաժանման հարցը։ Խնդիրը ուսումնասիրող մասնախումբին մէկ անդամն էր Աբրահամ Սէֆէրեան։ Երկար խորհրդակցութիւններ կը կատարուին, որոնց մէջ քրիստոնէական ոգին եւ իմաստութիւնը յաղթանակը կը տանին, շնորհիւ ողջադատ եւ կորովի անհատներու։ Մեծամասնութեամբ կ'որոշուի չբաժնուիլ եկեղեցիէ. այլ աղ ըլլալ եւ հալիլ անոր մէջ եւ անջատողական շարժումը կը դատապարտուի իբր փառասիրութիւն եւ եսասիրութիւն։

Տասը տարի ետքը սակայն, 1921ին՝ Հալէպ, պանդուխտ եկեղեցիի տակաւին անկազմակերպ եւ տկար ժամանակին, այս բաժանումի կուսակիցները առիթ գտան իրենց նպատակին հասնելու իբր մեկնակէտ ընդունելով վարդապետական կարգ մը խնդիրներ։ Մեր եկեղեցիներուն եւ շատ մը ընտանիքներուն ներքին խաղաղութիւնը խանգարուեցաւ, արդիւնաւոր եկեղեցական գործունէութիւնը խոչընդոտներու առջեւ գտնուեցաւ։ Ասոր իբր արդիւնք՝ եկեղեցիները եւ ընդհանուր աւետարանականութիւնը հոգեւորապէս տուժեցին։

Անցեալէն մեզի փոխանցուած ժառանգը կը պարունակէր ոչ միայն բացասական տխուր կէտեր, այլ նաեւ շատ մը թանկագին արժէքներ, որոնց ուժին եւ ազդեցութեան կը պարտինք մեր մինչեւ հիմա եկեղեցական գործունէութիւնը և գոյութիւնը։ Եկեղեցավարութեան աւանդութիւնները, այսինքն եկեղեցական ներքին կանոնագիրը, Միութեան սահմանադրութիւնը, դաւանաբանութիւնը, հոգեւոր կեանքի զարգացման եւ փոխանցման թեքնիքը եւ գաղափարաբանութիւնը, մեծ կամ փոքր եկեղեցիներու մէջ վարչական և հոգեւոր փորձառութիւն ունեցած վերապրող կարեւոր թիւով անձերու գոյութիւնը, մանաւանդ՝ թէպէտ թուով պակաս բայց պատնէշի՛ վրայ կանգնած և իրենց կեանքը ա-

նաշարտ պահած սուրբերու խումբերը, անցեալ փառաւոր եկեղեցական կեանքի անջնջելի յիշատակները և զայն վերարտադրելու կամքը և յոյսը ուղղութիւն, թափ և ձեւ տուին Սուրիոյ և Լիբանանի Հայ Աւետ. Եկեղեցիին պատմութեան։

7.

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԺՈՂՈՎԸ

1920—24ի միջոցին Սուրիոյ և Լիբանանի զանազան քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ հաստատուած հայերը իրենք զիրենք քիչ թէ շատ կազմակերպած եւ տեղ տեղ կանոնաւոր եկեղեցական և կրթական գործունէութեան սկսած էին։ Հալէպի Հայ Աւետ. Եկեղեցին, որ պատերազմի բոլոր տեւողութեան միջոցին իր գոյութիւնը պահած եւ հոգեւոր պաշտամունքները շարունակած էր, առաջնորդողի դեր մը սկսաւ խաղալ։ Աւետ. ժողովուրդի մեծամասնութիւնը և կարեւոր գրեթէ բոլոր դէմքեր ալ այս քաղաքի մէջ հաւաքուած էին։ Առժամեայ յանձնախումբի մը հրաւէրով բոլոր աւետարանական եկեղեցիներն ու ժողովուրդները Հալէպ պատուիրակ կը ղրկեն ժողով գումարելու և այս առթիւ Միութիւնը կազմելու և պատասխանատու պաշտօնական մարմինները ստեղծելու համար։ Այս ժողովը տեղի ունեցաւ 1924 Ապրիլ 30—Մայիս 3ի միջոցին։ Գործիչներ և պատուիրակներ եկած էին հետեւեալ տեղերէ.—

1. Հալէպ քաղաք, Վեր. Կ. Յարութիւնեան՝ հոգեւոր հովիւ, պատուիրակներ՝ Տիար Յովհաննէս Նիգոլա եւ Տոքթորներ Ա. Ճէպէճեան, Յ. Գալֆաեան, Վ. Փոլատեան, Ս. Մկըրտիչեան, Ս. Ռուպեան։
2. Հալէպ քէմփ, Վեր. Կ. Քէթէնճեան՝ հոգեւոր հովիւ եւ Տիար Յովհաննէս Հայտոսթեան՝ պատուիրակ։
3. Աղեքսանդրէթ, Տիար Գէորգ Թումաեան՝ աւետարանիչ։
4. Ֆարթըսլը, Տիար Յ. Զարխըթեան՝ աւետարանիչ։
5. Պէյլան, Տիար Փ. Ահարոնեան՝ աւետարանիչ։
6. Գրըգ Խան, Տիար Ն. Տարագճեան՝ աւետարանիչ։
7. Պիթիաս, Պատ. Տ. Անդրէասեան՝ արտօնեալ քարոզիչ, պատուիրակ՝ Տիար Մովսէս Րէնճիլեան։
8. Եօղուն Օլուգ, Պատ. Պօղոս Թիւթիւնճեան՝ արտօնեալ քարոզիչ։
9. Ճարապլուս, Ցիար Հ. Տարագճեան՝ աւետարանիչ—ուսուցիչ։
10. Քէսապ, Տիար Յ. Շնորհօքեան՝ աւետարանիչ։
11. և 12. Էքիզ Օլուգ և Քէօրքիւնէ, Տիար Ե. Կէօքկէօզեան՝ աւետարանիչ։
13. Գալատուրան, Տիար Տ. Խըլըբեան՝ աւետարանիչ—ուսուցիչ։

14. Լաթաքիա, Պատ. Կ. Հասէսեան՝ արտօնեալ քարոզիչ։
15. Դամասկոս, Պատ. Ն. Սարեան, արտօնեալ քարոզիչ։
16. Պէյրութ քաղաք. Վեր. Ե. Հատիտեան, հոգեւոր հովիւ։
17. Պէյրութ քէմփ, Վեր. Հ. Աչճեան, հոգեւոր հովիւ։

Ժողովին իբր բնական անդամ կ՚անդամակցէին նաեւ Վերք. Գ. Գասպարճեան, Յ. Գումրուեան՝ անպաշտօն եւ Վեր. Ս. Մանուկեան իբր շրջիկ աւետարանիչ։ Պէյրութէն Վեր. Բ. Տօնիկեան եւ Հալէպէն Վեր. Ս. Տիրաճեան չեն անդամակցած։

Ուրիշ տեղեր ալ կանոնաւոր կամ անկանոն հոգեւոր գործ կար փոքր աւետարանական համայնքներու մէջ, որոնք տակաւին զուրկ էին հոգեւոր գործիչէ։ Վեր. Ս. Մանուկեան իբր շրջիկ աւետարանիչ կը տեղեկագրէ Սայտա, Զահլէ, Տրիպոլիս, Համա, Սէլիմիյէ, Պապ, Մումպուճ եւ Անտիոք գտնուող անհովիւ հայ աւետարանականներու եւ անոնց մէջ եղած հոգեւոր գործի մասին։ Ճունիի մէջ ալ շատ կանուխէն հոգեւոր գործ սկսած էր։

Այս եօթը ձեռնադրեալ հովիւներէ, չորս արտօնեալ քարոզիչներէ, ութ աւետարանիչներէ եւ ութ պատուիրակներէ բաղկացեալ այս մարմինը Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ Հայ Աւետ. Եկեղեցիներու Միութիւնը պաշտօնապէս կազմուած կը հռչակէ՝ իբր շարունակութիւնը Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան։ Հետեւաբար 1914—1918ի տարագրութեան շրջանին և 1918—20ի Թուրք ազգայնական շարժումի պատճառով հիւանդութեամբ կամ սպանութեամբ նահատակեալ Կիլիկիոյ հոգեւոր գործիչները վերակոչելով յոտընկայ լռութեամբ յարգանք կը յայտնուի անոնց յիշատակին և կ՚որոշուի անոնց անունները արձանագրել իբր այդ Միութեան ժողովի տոմարին մէջ, որմէ քաղելով կուտանք անոնց անունները։

Սպանեալք՝

1. Վեր. Գրիգոր Տէր Պօղոսեան, հոգեւոր հովիւ Գայաճըգ Թաղի Ա. Աւետ. Եկեղեցւոյ, Անթէպ, նահատակուած Տէր Զօր, 1916ին։
2. Խաչատուր Տօգուզլեան, աւետարանիչ Հայիկ Թաղի Բ. Աւետ. Եկեղեցւոյ, Անթէպ, նահատակեալ Տէր Զօր, 1916ին։
3. Պատ. Յակոբ Նաճարեան, հոգեւոր հովիւ Ալայ Պէյի Թաղի Գ. Աւետ. Եկեղեցւոյ, Անթէպ, նահատակեալ Տէր Զօր, 1916ին։
4. Պատ. Սողոմոն Աքքէլեան, հոգեւոր հովիւ Ուրֆայի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, կախաղանի վրայ նահատակեալ Ուրֆա, 1915ին։
5. Պատ. Սիմոն Վէհապետեան, հոգեւոր հովիւ Ատըեամանի Աւետ. Եկեղեցւոյ, նահատակեալ Ատըեամանի մէջ՝ 1916ի Յունիսին։

6. Պատ. Աբրահամ Պէրպէրեան, նահատակեալ Մարաշ, 1920ին։
7. Վարդիվառ Խաչատուրեան, աւետարանիչ Կապանի, նահատակեալ Կապան, 1920ին։
8. Վեր. Գասպար Հայտոսթեան, հոգեւոր հովիւ Ֆընտըճագի, նահատակեալ Մարաշ. 1920ին։
9. Վեր. Ս. Ջաքարեան, հոգեւոր հովիւ Եէրէ Պազանի, նահատակութեան տեղը անծանօթ։
10. Գրիգոր Պետրոսեան, աւետարանիչ Վահկայի (Ֆէքէ), նահատակեալ Ռաս իւլ Այնի մէջ 1916ին։
11. Պատ. Սարգիս Չօպանեան, նահատակեալ 1916ին, Տէր Զօր։

Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճի փրոֆէսորներէն.—

12. Փրոֆ. Լ. Պապիկեան, նահատակեալ Տէր Զօր, 1916ին։
13. Փրոֆ. Ճ. Մաթոսեան, նահատակեալ Տէր Զօր, 1916ին։

Տարսոնի Ս. Պօղոսի անուան Հիմնարկի ուսուցիչներէն.—

14. Պատ. Աղեքսանդր Էլմաճեան, նահատակեալ Ուրֆայի մօտ տեղ մը։
15. Պատ. Կարապետ Գասճըգեան, նահատակեալ Մէսքէնէի մէջ։
16. Մարտիրոս Օղուլըգեան, նահատակեալ 1916ին, Տէր Զօր։
17. Տիար Յովհաննէս Հասըրճեան, Կ. Թ. Գոլէճի ուսուցիչներէն, նահատակեալ 1916ին, Տէր Զօր։

Համաճարակ ժանտատենդի իբր զոհ նահատակ ինկած են հետեւեալները.—

1. Փրոֆ. Արշակ Րումեան, Կ. Թ. Գոլէճ, 1916ին Հալէպ։
2. Պատ. Սամուէլ Ինկիլիզեան, հոգեւոր հովիւ Քիլիսի Աւետ. Եկեղեցիի, 1915ին Քիլիս։
3. Վեր. Յովհ. Էսքիճեան, հոգեւոր հովիւ Հալէպի Աւետ. Ե կեղեցւոյ, 1916ին, Հալէպ։
4. Վեր. Տիգրան Գունտագճեան, հոգեւոր հովիւ Քէսապի, 1916, Համա։
5. Պատ. Աբրահամ Գասպարճեան, հոգեւոր հովիւ Ալպուսթանի, 1916ին, Մէսքէնէ։
6. Պատ. Յ. Չիլինկիրեան, քարոզիչ Գալատուրանի, Պիրէճիք։

1918—20ի միջոցին բնական մահով հանգուցեալ գործիչներն են հետեւեալները.—

1. Վեր. Ստեփան Թովմասեան, 1920ին, Քիլիս։
2. Վեր. Սիմոն Թէրզեան, 1922ին, Պէյրութ։

3. Պատ. Գէորգ Մնչերեան, 1923ին, Մարաշ։
4. Պատ. Ա. Տէր Կարապետեան, 1916ին, Հալէպ։
5. Փրոֆ. Նշան Պալիոզեան, 1924ին, Ամերիկա։
6. Փրոֆ. Սիմոն Բիւփէլեան, 1920ին, Տարսոն։
7. Սիմոն Պէքեարեան, ուսուցանիչ. յանկարծամահ 1924ին, Գրըգ Խան։

Ապա ժողովը հետեւելով Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան աւանդական սովորութեան, կը հրաւիրէ Ամերիկեան Պորտի միսիոնարները կազմելու համար Խորհրդակցական Համաժողովը (Conference)։ Պորտի կեդր. Թուրքիոյ Առաքելութեան իբր ներկայացուցիչ կը ներկայանան Անթէպի, Ատանայի, Տարսոնի, Հալէպի եւ Պէյրութի 9 այր եւ 7 կին միսիոնարներ, որոնք են — Տր. Ն. Չէյմպըրս, Տր. Ճ. Մարթին, Տր. Լ. Շէփըրտ, Տր. Հաաս, Վեր. Հ. Րիկզ, Վեր. Նիլըն, Վեր. Վուլուըրտ, Վեր. Վուլըն, Օրք. Մէյրի եւ Էլիզապէթ Ուէպ քոյրեր, Լ. Ֆորմըն, Հ. Նորթըն, Րիյէր, Թամըր եւ Բոլտ։

Համաժողովը, որուն օրակարգին վրայ կը դրուին Պորտի եւ Միութեան համար հասարակաց խնդիրները, Սուրիոյ եւ Լիբանանի դաշտը բաժնեց երկու վարչական շրջաններու — Հալէպ եւ Պէյրութ, եւ ընտրեց նաեւ երկու Շրջանային Մարմինները։

Եկեղեցիներու Միութիւնը եւ իր պաշտօնական մարմինները այսպէս կանոնաւոր կերպով հաստատուելէ ետք ամէն տարի զօրացուցին եւ ընդարձակեցին իրենց գործունէութիւնը։ 1924—1948ի միջոցին 20 անգամ Միութիւնը գումարած է իր տարեկան ժողովները։

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

1. 1924, Ապրիլ 30 — Մայիս 3, Հալէպ
2. 1926, Ապրիլ 7 — 13, Հալէպ
3. 1927, Մայիս 25 — Յունիս 1, Պէյրութ
4. 1928, Ապրիլ 12 — 18, Հալէպ
5. 1929, Օգոստոս 21 — 28, Քէսապ
6. 1930, Ապրիլ 23 — 29, Պէյրութ
7. 1931, Ապրիլ 8 — 13, Հալէպ
8. 1932, Մարտ 30 — Ապրիլ 6, Պէյրութ
9. 1934, Յունիս 29 — Յուլիս 6, Հալէպ
10. 1935, Ապրիլ 24 — 30, Պէյրութ
11. 1936, Ապրիլ 15 — 18, Հալէպ, Միութեան ժողով չկայ, միայն գոնֆերանս
12. 1937, Սեպտեմբեր 21 — 27, Շէմլան

13. 1938, Հոկտեմբեր 26 — 31, Հալէպ
14. 1940, Ապրիլ 3 — 8, Պէյրութ
15. 1942, Հոկտեմբեր 27 -- 30, Հալէպ
16. 1944, Ապրիլ 11 — 19, Պէյրութ
17. 1945, Նոյեմբեր 20 — 23, Պէյրութ
18. 1946, Օգոստոս 27 — 30, Շուէյր
19. 1947ի Աշունը, Հալէպ
20. 1948, Մարտ 31 — Ապրիլ 5, Պէյրութ

8.

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՊՈՐՏԻ ՀԵՏ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Միսիոնարական այս ընկերութիւնը՝ ինչպէս ասկէ առաջ յիշուեցաւ՝ միջյարանուանական կազմակերպութիւն մըն էր, որուն մասնակցող յարանուանութիւնները՝ սակայն՝ մէկիկ մէկիկ զատուելով առանձին ընկերութիւններ կազմեցին։ 1870ին ալ Երիցական և Ժողովական եկեղեցիները զատուեցան և դաշտն ալ իրարու մէջ բաժնեցին։ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ Պարսկաստան և արաբախօս ժողովուրդները Երիցական միսիոնարական ընկերութեան, իսկ Թուրքիոյ միացած մասը և Պալքանները Ժողովական Եկեղեցիի ընկերութեան դաշտ նկատուեցան։ Վերջինս պահելով ընկերութեան սկզբնական անունը (American Board of Commissioners for Foreign Missions) շարունակեց և ընդարձակեց իր միսիոնարական գործը հայերու մէջ։ Հիւսիսային Սուրիոյ հայերն ալ նոյն ընկերութեան գործունէութեան սահմանին մէջ գտնուեցան։ 1920էն ետք երբ Թուրքիոյ հայերը լքելով իրենց հայրենիքը դարձեալ ստիպուեցան արտագաղթել և մեծ մասամբ հաստատուիլ Սուրիոյ և Լիբանանի հողերուն վրայ, երկու ամերիկեան ընկերութեանց միջև իրաւական հարց մը ծագեցաւ։ Այս երկու ընկերութիւններն ալ պէ՞տք էն կամ կրնա՞ն նոյն դաշտի մէջ գործել։ Նախապէս եղած համաձայնութեան համեմատ Ժողովական Եկեղեցւոյ Ընկերութիւնը որոշեց դաշտէն քաշուիլ և բոլոր գործը յանձնել Երիցական Պորտի։ Այս որոշումին ոյժ տուած ըլլալ կը թուին նաև հետևեալ նկատողութիւնները։ 1. Միսիոնարական ոյժերու խնայողութիւն՝ նիւթապէս և անձնապէս։ 2. Մրցակցութենէ խոյս տալով աւելի արդիւնաւոր գործունէութիւն։ 3. Փոխանակ զանազան յարանուանութիւններու բաժնուած փոքր և տկար եկեղեցիներ պահելու՝ տեղական մէկ և զօրաւոր աւետարանական եկեղեցի մը կազմելու հեռանկարը։

Աւետարանական Միութեան 1924ի առաջին տարեկան ժողովին մէջ Պորտի կեդրոնական Թուրքիոյ Առաքելութեան ներկա-

յաջորդիչները պաշտօնապէս հաղորդեցին ընկերութեան որդեգրած նոր քաղաքականութիւնը հայերու հանդէպ և անոր անունով առաջարկեցին որ հայերը Երիցական Պորտի հետ յարաբերութեան մտնեն։ Եւ աւելցուցին թէ հինգ տարուան փոխանցման շրջան մը սահմանուած է, որուն միջոցին ընկերութիւնը պիտի շարունակէ իր նիւթական օգնութիւնը հայերուն, ամէն տարի հարիւրին քսան զեղչով մը և հինգ տարի ետք բոլորովին պիտի քաշուէր դաշտէն։ Յայտնեցին նաև թէ պահ մը նկատի առնուած է Հիւսիսային Սուրիան իբր նախկին Կեդրոնական Թուրքիոյ դաշտին մէկ մասը իրենց հոգատարութեան ենթակայ պահելու գաղափարը, բայց անյարմար նկատելով նոյն եկեղեցիին կամ ժողովուրդին երկու մասերու բաժանումը, լքած էին զայն։

Այս գաղթական եկեղեցին տակաւին անկազմակերպ՝ զուրկ շէնքերէ, առաջնորդներէ և պէտք եղած նիւթական միջոցներէ ինքզինք գտաւ ծանր կացութեան մը առջև։ Շատեր՝ հայ և օտար՝ կ՚ենթադրէին և ոմանք կ՚ակնկալէին որ այս ափ մը գաղթական Հայ Աւետարանականները շատ չանցած պիտի դադրէին իբր ուրոյն եկեղեցի գոյ ըլլալէ։ Դէպքերը ճիշդ հակառակը փաստեցին։ Անոնք ցոյց տուին մեծ կորով, զօրաւոր հաւատք և գովելի զոհողութիւն և կերտեցին յետպատերազմեան եկեղեցին, որ ուշադրութիւն գրաւեց իր ծաւալուն և օգտաշատ գործունէութեամբը։

Միութեան ժողովին մէջ և դուրսը հայեր համակրանքով և յարգանքով արտայայտուեցան Երիցական Պորտի և արաբախօս բողոքական համայնքին հանդէպ, հաւաստեցին թէ Երիցականը և Ժողովականը նոյն դաւանութիւնը ունին և առաւելապէս իրարմէ կը տարբերին վարչաձևի մէջ, յայտնեցին թէ պատրաստ են գործակցելու ամէն քրիստոնէական կազմակերպութեան հետ։ Բայց նըկատելով որ սխալ պիտի ըլլար այսպիսի կարևոր հարցի մը մասին աճապարանքով պատասխան մը տալ, ժողովը իմաստնաբար որոշեց սպասողական դիրք մը բռնել մինչև որ կացութիւնը աւելի պարզուի և ժողովուրդը վերջնականապէս հաստատուի։ Այդ տարիներուն հայութիւնը ինքզինքը հիւր կը նկատէր, և Սուրիան ու Լիբանանը տարանցիկ հողի դերը կը կատարէին հայ գաղթականութեան համար, որ Թուրքիայէն գալով Սուրիոյ և Լիբանանի ճամբով կը ցրուէր աշխարհի չորս կողմերը։ Այս հարցը Աւետարանական Միութեան 1926ի տարեկան ժողովի մէջ ալ նիւթ եղաւ։

1918ի Զինադադարէ ետքը Ամերիկայի մէջ կազմուած էր Հայ Աւետարանչական Ընկերութիւնը, որ առաջին օրէն սկսած էր

իր օգնութիւնը փութացնել այն ամէն տեղ ուր կրնար հասնիլ։ Այս գաղթական Աւետարանական Եկեղեցիի առաջնորդները Պոլսոյ Ազգապետարանին, Ամերիկայի յայտնի հայ աւետարանական դէմքերուն, Նորակազմ Աւետարանչական Ընկերութեան և Սուրիոյ ու Լիբանանի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու հետ շատ կանուխէն սկսեալ գաղափարի փոխանակութիւն կատարեցին։ Տեսնուեցաւ որ հայ աւետարանական ժողովուրդը, որ մօտ մէկ դարու ուրոյն պատմութիւն մը չինած էր իրեն յատուկ աւանդութիւններով, սովորութիւններով, վարչական և հոգեւոր ըմբռնումով, բոլորովին անտրամադիր է Պորտի առաջարկին ընդառաջելու։ Հետեւաբար Աւետարանական Եկեղեցւոյ տեղական և արտասահմանեան ղեկավարները նկատի առնելով որ տարբեր բարքերու և լեզուներու տէր երկու հաւաքականութեանց միացումը հոգեւոր գործին ոչ թէ օգտակար այլ վնասակար կրնայ ըլլալ, իմաստութիւն համարեցին որ Հայ Աւետարանականութիւնը շարունակէ իր պատմութեան բնական ընթացքը եւ ի հարկին կազմէ բոլորովին անկախ եկեղեցի մը։ Անշուշտ այսպիսի քայլ մը առնելու համար Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան կազմութիւնը, քաջալերող և յուսադրող կարեւոր ազդակ մը եղաւ, իսկ ժողովուրդին բարձր տրամադրութիւնը յոյս ներշնչեց որ ան պատրաստ է իր զոհողութեան բաժինը վերցնելու։ Ստեղծուած այս նոր կացութեան լոյսին տակ Ամերիկեան Պորտի և Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան միջեւ այս խնդրին շուրջ պաշտօնական խորհրդակցութիւններ կը սկսին կատարուիլ, որոնք շատ չանցած բարեյաջող ելքի մը կը յանգին։ Երկու կողմերը կը համաձայնին նոր մարմին մը ստեղծել՝ կազմուած Պորտի և Աւետարանչականի ներկայացուցիչներէ, և աշխարհի ամէն կողմը ցըրուած Հայ Աւետ. եկեղեցիներու կատարուելիք նիւթական օգնութիւնը վարելու նպատակով։ Իւրաքանչիւր ընկերութիւն յանձն կ'առնէ որոշ համեմատութեամբ իր բաժինը բերել այս նոր մարմնին տարեկան ընդհանուր ծախքին։ Այս Միացեալ Գործադիր Խորհուրդը մինչեւ հիմա կը շարունակէ իր գործունէութիւնը օգտակար և կանոնաւոր կերպով նախագծեալ կանոնագրի մը համաձայն։

Այս կարգադրութեամբ Ամերիկեան Պորտը իր անկախ գործունէութիւնը դադրեցուցած կ'ըլլայ Սուրիոյ և Լիբանանի դաշտին մէջ, և Հայ Աւետ. Եկեղեցին ալ իր պատմութեան մէջ կը սկսի նոր շրջան մը բոլորել իբր անկախ կազմակերպութիւն։ Ասոր բնական մէկ արդիւնքն ըլլալով 1936էն սկսեալ կը դադրի գումարուելէ Պորտի ներկայացուցիչներուն և Միութեան ժողովի անդամներուն մասնակցութեամբ տեղի ունեցող տարեկան Խորհըր-

դակցական համաժողովը (գոնֆերանս)։ Ասիկա կը կազմէ ամենէն յատկանշական երեւոյթը Հայ Աւետ. Եկեղեցիի վերջին 30 տարուան կեանքին մէջ։

9.

ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Միութեան պաշտօնապէս կազմուելէն ետքը կազմակերպական մեծ եւ երկարատեւ աշխատանք թափուեցաւ եկեղեցիին վերականգնումը յաջողցնելու համար։

Գործակցական գետնի վրայ իրարու հետ միացող այն եկեղեցիներուն առաջին գործերէն մէկը եղաւ պատրաստել Միութեան Սահմանադրութիւնը և եկեղեցական ներքին կանոնագիրը։ 1924ի իր տարեկան ժողովին մէջ կ'որոշուի նախկին Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան եկեղեցական ներքին կանոնագիրը տպել հրատարակելով ձեռնհաս անձերու ուշադրութեան յանձնել։ 1926ի տարեկան ժողովին մէջ կ'որոշուի ընդունիլ զայն սրբագրութենէ ետքը։ Եօթը հոգինոց յանձնախումբ մը կը կատարէ սրբագրութիւնը և կը հրատարակէ զայն 1929ին։ 1932 և 1937 թուականներուն երեք անգամ եւս կը սրբագրուի և վերջին ձեւով կը հրատարակուի 1938 Յուլիսին։ Ներքին կանոնագրի պատրաստութեան մէջ առաջնորդող բաժին կ'ունենայ նախ Վեր. Կ. Յ. Յարութիւնեան և ապա Վեր. Եղիա Քասունի։

Այս ուղղութեամբ երկու կէտեր տարիներ շարունակ Միութեան ժողովներուն մէջ խորհրդակցութեանց նիւթ դարձած են։ Առաջինն է մանուկներու մկրտութիւնը ընդհանրացնելու հարցը։ 1926է սկսեալ կարգ մը եկեղեցիներու կողմէ ընդհանրացումի առաջարկներ ներկայացուած են Միութեան ժողովին։ Վերջապէս 1934ին կ'որոշուի եկեղեցիներուն ազատութիւն տալ այս հարցը կարգադրելու մէջ՝ համաձայնութեամբ իրենց հովիւներուն։

Երկրորդ կէտն է կանանց ընտրական իրաւունքը, որ դարձեալ առաջին անգամ նիւթ կ'ըլլայ 1926ի Միութեան տարեկան ժողովին մէջ, և մինչեւ 1932 գրեթէ ամէն տարի օրակարգի մաս կը կազմէ։ 1930ին Գահիրէի Հայ Աւետ. Եկեղեցին ընտրելու և ընտրուելու իրաւունք կուտար կիներուն։ Այս պարագան քաջալերական փորձ մը կ'ըլլայ և 1932ի Միութեան ժողովին մէջ կ'որոշուի ազատ թողուլ ամէն եկեղեցի իր իմաստութիւնը գործածելով յարմարը տնօրինելու։

Եկեղեցիներու Միութեան սահմանադրութեան համար եւս իբր հիմ կը ծառայէ Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան ընդունածը, զոր յիշողութենէ կը վերարտադրէ Վեր. Կ. Յարութիւնեան։ 1928ի

տարեկան ժողովին մէջ ուրուագիծը երեք հոգինոց յանձնախումբի կը յանձնուի ուսումնասիրելու և յաջորդ տարին այդ մասին իր տեղեկագիրը բերելու համար։ 1929ին այս տեղեկագիրը կը ներկայացուի, որուն հիման վրայ սրբագրեալ նոր սահմանադրութիւն մը գծելու համար պաշտօն կը տրուի երեք հոգինոց նոր յանձնախումբի մը, որուն անդամներն էին Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան, Պատ. Ա. Հատիտեան և Տ. Խրլոբեան։ Յանձնախումբս՝ դաշտիս և արտասահմանի մէջ առաջնորդող աւետարանական դէմքերու հետ կը թղթակցի, և անոնց կարծիքներն ու թելադրութիւնները առնելէ ետք կը խմբագրէ 15 գլուխներէ և 50 յօդուածներէ բաղկացեալ սահմանադրութիւնը։ Յաջորդ տարեկան ժողովներու մէջ քննութեան կ՚ենթարկուի և 1932ին իր վերջին ձեւովը կը վաւերացուի։

Այս երկու կանոնագրութիւններն ալ հիմնականին մէջ չեն տարբերիր նախկին Կիլիկիոյ Միութեան գործածածէն։ Բայց նշելի է որ դէպի վարչական կեդրոնացում զօրաւոր միտում մը զգալի եղած է։ 1915էն առաջ ալ Միութեան ժողովը աւելի հեղինակութեամբ և ընդարձակ իրաւասութեամբ օժտելու հարցը յաճախ զբաղեցուցած է Կիլիկիոյ Միութեան պաշտօնական մարմինները և այդ ուղղութեամբ առաջարկներ ալ ներկայացուած են ժողովին. բայց անոնք մեծամասնութեան քուէները չեն կրցած շահիլ։ Վեր. Կ. Յարութիւնեան իր խմբագրած սահմանադրութեան նախագիծին մէջ զետեղած էր հետեւեալ նախադասութիւնը. «Միութեան ուղղութիւնը դէպի կեդրոնացում պիտի հակի»։ 1929ի ժողովը կը մերժէ այս նորութիւնը դարձեալ։ Բայց հարցը չի մոռցուիր, ան կը շարունակէ զբաղեցնել միտքերը։ Ըստ մեր սահմանադրութեան Միութեան ժողովը խորհրդակցական մարմին մըն է՝ զուրկ գործադիր իշխանութենէ։ Անոր ԺԵ. և ԺԶ. յօդուածներուն մէջ կը խօսուի Միութեան Վարչական կամ Գործադիր Մարմինի մասին, որ սակայն գրեթէ միայն կարգադիր յանձնախումբի պաշտօնը կը կատարէ, ժողովի օրակարգը կը պատրաստէ և կը վարէ, և տրուած որոշումները կը հաղորդէ պատկան մարմիններուն — եկեղեցիներուն և յանձնախումբերուն — գործադրութեան համար։ Թէպէտ սահմանադրութեան մէջ յիշուած է թէ եկեղեցիները ինքնավար են միայն իրենց ներքին գործերուն մէջ, և ընդհանուր բնոյթ կրող հասարակաց հարցերը Միութեան ժողովին կը պատկանին, սակայն անոնց մասին տրուած որոշումները պէտք է հաստատուին եկեղեցիներու կողմէ։ Այդ որոշումները կանոն կը դառնան այն եկեղեցիներուն որոնք կ՚ընդունին զանոնք։

Քառասնական թուականներուն սկիզբը խնդիրը կը վերար-

ծարծուի, այս անգամ նորահաս գործիչներու կողմէ։ Կ'առաջարկուի որ Միութեան Ժողովը 11 հոգինոց գործադիր իշխանութեամբ օժտուած կեդրոնական մարմին մը ընտրէ, որուն իրաւասութեան տակ պիտի դրուին Միութեան ելեւմտական, հրատարակչական, կրթական, կրօնական դաստիարակութեան (Ե. Բ. Ջանից և Կիրակնօրեայ Դպրոց), աւետարանչական եւ այլն գործերը, և ժողովին իւրաքանչիւր անդամը պիտի անդամակցի զատ մասնախումբերու՝ որոնք կազմուած պիտի ըլլան յիշեալ գործերը վարելու համար։ Վերջապէս կը կազմուի Կեդրոնական Մարմինը, որուն անդամներուն թիւը կ'աւելնայ և կը պակսի ըստ կամս։ Ասիկա վարչական մեծ փոփոխութիւն մըն էր, որ կը պարտադրէր հիմնական վերաքննութիւն և սրբագրութիւն սահմանադրութեան մէջ։ Հետեւաբար ժողովը կ'որոշէ սահմանադրութիւնը պահել եղածին պէս և նորութիւնը ընդունիլ առժամեայ կերպով փորձի համար, պայմանաւ որ Հալէպի և Պէյրութի Շրջանային մարմինները շարունակեն իրենց գոյութիւնը։ Բայց այս վերջինները կամաց կամաց կը դադրին գործունէութենէ և Կեդր. Մարմինը իբր Միութեան վարչութիւնը կը վարէ ընթացիկ բոլոր գործերը։ Միութիւնը տակաւին իր վերջին խօսքը չէ ըսած այս մասին։

Սահմանադրութեան մէջ, սակայն, փոփոխութիւնը անհրաժեշտ դարձնող ուրիշ կարեւոր կէտ մը կայ, որ կը բղխի ուղղակի Պորտի և Միութեան նոր յարաբերութենէն։ Ասոր մասին քիչ առաջ ըսուեցաւ արդէն։ Պորտի միսիոնարները, որոնք շատ պակսած են, սահմանադրութեան համեմատ իբր զատ մարմին ներկայացուցչական հանգամանքով կ'անդամակցէին գործակցական խառն ժողովներու — Խորհրդակցական տարեկան Համաժողով և Շրջանային Ժողով։ 1936էն ի վեր անոնք իբր պարզ անդամներ կը մասնակցին Միութեան Ժողովին, և այս կերպով Խորհրդակցական Համաժողովը դադրած է գումարուելէ։ Հետեւաբար այս մասին գրուած բոլոր յօդուածները արմատական սրբագրութեան պահանջը կը ներկայացնեն։

Ներքին կանոնագիրն ալ 1938ին հինգ տարուան համար ընդունուած էր, նոր պայմաններու բերումով սրբագրութիւնը միշտ հաւանական նկատելով։ Պատերազմի պատճառաւ ասոնք նըկատի առնելու պէտք չէ տեսնուած։

Հարկ կը զգանք աւելցնելու որ եկեղեցիները, հակառակ անոր որ կամաւոր գործակցութեան կապերով կապուած են իրարու և Միութեան հետ, դրեթէ միշտ հետեւած են Միութեան Ժողովին և անկէ ծագում առած մարմիններու առաջնորդութեան։

3.

ԱԶԳԱՊԵՏԱՐԱՆԸ

Հայ Աւետարանական Միութիւնը այս հարցով առաջին անգամ կը զբաղի 1928ի իր տարեկան ժողովին մէջ՝ Ազգապետ Զ. Պէզճեանի կ. Պոլսէն Պէյրութ փոխադրուելէն ետք։ Ինչպէս նախապէս յիշուեցաւ կ. Պոլսոյ Ազգապետութիւնը հայկական հաստատութիւն մը չէր, ան կը պատկանէր նախկին Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր Բողոքական հասարակութեան, առանց ցեղային և յարանուանական խտրութեան։ Հոս Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ էր որ հայ բողոքականութիւնը փափաքը ունեցաւ իր սեփհական Ազգապետարանը կազմելու Ազգապետին ներկայութենէն օգտուելով։ Պէտք է աւելցնել որ հայ և արաբախօս Աւետարանական եկեղեցիները պաշտօնական ոեւէ մէկ քայլ առած չէին մինչև Թուականս երբ զատ կրօնական համայնքներ ճանչցուելու՝ ո՛չ արաբ և ո՛չ ալ հոգատար Ֆրանսական իշխանութեան կողմէ։

1929ի Միութեան տարեկան ժողովին մէջ կ'որոշուի՝ մասնաւոր գումար մը յատկացնել Ազգապետարանի համար, յանձնախումբի մը միջոցաւ անոր սահմանադրութիւնը գծել, Ազգապետարանի խորհուրդը կազմել և անմիջապէս Փրոֆ. Պէզճեանը հրաւիրել իր նախկին պաշտօնը շարունակելու Պէյրութի մէջ։ Թեկնածուն անտրամադիր չէր իբր Ազգապետ ծառայելու, բայց տրուած պայմաններու տակ իրեն համար անկարելի կը տեսնէ այդ պաշտօնը կատարել և կը մերժէ։ Պաշտօնական մարմիններու մէջ, և թեկնածուին հետ խորհրդակցութիւնք կը շարունակուին։ 1930ի տարեկան ժողովին մէջ, Պէյրութ, որուն Վեր. Մ. Կ. Փափազեան իբր հիւր կը մասնակցէր, խնդիրը դարձեալ կ'արծարծուի։ Վեր. Փափազեան հրապարակաւ կը խնդրէ Զ. Պէզճեանէն որ ընդունի առաջարկը և կազմակերպէ Ազգապետարանը։ Թեկնածուն վճռապէս կը մերժէ դառնալ։ Քիչ ետքը իր հիւանդութեան և ապա 1932ի Յունուարին իր մահուան պատճառաւ անորոշ ժամանակի համար հարցին լուծումը կը յետաձգուի։

1936ին Սուրիոյ և Լիբանանի Բարձր Գոմիսարին կողմէ կը հրատարակուի պաշտօնապէս ճանչցուած կրօնական համայնքներու ցանկը որուն մէջ Բողոքական հասարակութեան անունը չի կարդացուիր։ Այս պարագան մեծապէս կը յուզէ բոլոր բողոքական շրջանակները։ Այս անգամ Արաբ Բողոքական Եկեղեցին աւելի վճռականօրէն կը շարժի, և անոր ջանքերուն շնորհիւ բողոքականութիւնը պաշտօնապէս կը ճանչցուի։ Արաբերէն լեզուով կը մշակուի սահմանադրութիւն մը՝ իր բոլոր մանրամասնութիւններով, և անոր տրամադրութեանց համեմատ կը կազմուի Բողոքա-

կան համայնքի Գերագոյն Խորհուրդը, որուն կ'անդամակցին երկուքական ներկայացուցիչներ իւրաքանչիւր յարանուանութենէ։ Ինն Բողոքական յարանուանութեանց ութը հատը արաբախօս ժողովուրդին մէջ կը գտնուին. Երիցական, Բարեկարգեալ Երիցական, Իրլանտական Երիցական, Մկրտական, Շաբաթապահ, Աստուծոյ Եկեղեցին, Քուէյքըր կամ Բարեկամաց Ընկերութիւն, և Ազգային Աւետարանական Եկեղեցի։ Հայերը իբր մէկ յարանուանութիւն դարձեալ երկու անդամներով կը ներկայացուին Խորհուրդին մէջ թէպէտ Սուրիոյ և Լիբանանի բոլոր բողոքականութեան թիւով մէկ երրորդը կը կազմեն։ Այս Գերագոյն Խորհուրդին նախագահը Բողոքական հասարակութիւնը կը ներկայացնէ կառավարութեան մօտ։ Առաջին նախագահն էր Վեր. Մուֆիտ Ապտիւլ Քէրիմ, որուն մահէն ետքը 1948ին անոր կը յաջորդէ Վեր. Ֆերիտ Աուտէ, երկուքն ալ հովիւը՝ Պէյրութի Արաբ Ազգային Աւետարանական Եկեղեցիի։

Հայ Աւետարանական համայնքի մէջ, սակայն, իբր զատ կրօնական հասարակութիւն կազմակերպուելու և իր սեպհական պաշտօնական մարմինները ունենալու փափաքը զօրաւոր կերպով պահուած կը մնայ։ Այս ուղղութեամբ երկու անգամ լուրջ ջանքեր կը կատարուին։ Գերագոյն Խորհուրդի նախագահը արգելք չի հանդիսանար ձեռնարկի, նոյնիսկ համակիր կը գտնուի։ Երկու փորձերն ալ մինչև յաջողութեան կէտին կը հասնին, բայց երկու անգամին ալ առանց նպատակը իրականացնելու հարցի հետապնդումը կը լքուի։ Ազգապետարանի հարցը՝ այսպէս անլոյծ կը մնայ միշտ օրակարգի վրայ։ Պէտք է խոստովանիլ սակայն թէ Գերագոյն Խորհուրդի արաբ նախագահը միշտ բարեացակամ գտնուած է հայերու հանդէպ, և պէտք եղած ատեն իր ծառայութիւնը չէ զլացած մեր եկեղեցիներուն և Հայ Աւետ. համայնքին։

4.

ԱՆՈՒՆԸ

Սուրիոյ և Լիբանանի Եկեղեցիները իրենք զիրենք կը նըկատեն Կիլիկիոյ Միութեան շարունակութիւնը։ Այսպէս ալ արձանագրուած է պաշտօնապէս։ Միութեան ժողովի ատենագրութեանց տոմարին սկիզբը կը գտնենք «Սուրիոյ և Լիբանանի Հայ Աւետարանական Միութիւն» անունին տակ փակագծեալ «Նախկին Կիլիկիոյ» բացատրականը։ Նոյնը կը տեսնենք նաև եկեղեցական կանոնագրի և Սահմանադրութեան սկիզբը։ Իսկ Կիլիկիոյ Միութիւնը առաջ կը կոչուէր «Հալէպի Աւետարանական Միութիւն»։ Վեր. Գարա Գրիգոր Յարութիւնեան 1871ին տակաւին Միու-

թեան անունով շնորհակալական նամակի մը տակ ստորագրէր․ «Գարա Գրիգոր՝ Նախագահ Հալէպի Աւետարանական Միութեան»։ Հալէպի կուսակալութիւնը այդ ատեն կը պարունակէր Ատանայի շրջանն ալ, և այս պատճառաւ Միութիւնս ալ նոյն անունով կը կոչուէր։ Սակայն երբ նոյն տարին վարչական նոր բաժանումով Ատանան ուրոյն կուսակալութիւն կազմեց, Միութիւնս ալ ինքզինքը փոխանակ «Ատանայի և Հալէպի» զոյգ անուններով կոչելու Կիլիկիա պատմական անունը նախամեծար սեպեց*։ Հայ Առաքելական և Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցիներու հոգևոր պետերն ալ Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ կը պահեն «Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ» անունը։

1930ին Գահիրէի Հայ Աւետարանական Եկեղեցին Միութեանս անդամակցելէ ետքը «Նոր Աւետաբեր»ի խմբագիրը առաջին անգամ ըլլալով գործածեց «Մերձաւոր Արևելքի Աւետարանական Միութիւն» անունը՝ թելադրելով անոր գործածութիւնը։ Շատ չանցած պաշտօնապէս ընդունուեցաւ ան և գործածութեան դըրուեցաւ։

Այս կէտը չէ, սակայն, որ ուշադրութիւն կը գրաւէ։ Վեր. Կ. Յ. Յարութիւնեան իր պատրաստած Միութեան Սահմանադրութեան մէջ անոր անունին առջև աւելցուցած էր «Հայ» բառը որ շատ կարևոր յատկանշական նորութիւն մըն է։ Ասիկա նոր միջավայրի պայմաններուն բնական մէկ պարտադրանքն էր, և յարմար տեսնուած՝ պարզապէս զանազանելու համար տեղւոյն երկվեցեակ մը աւետարանական յարանուանութիւններէն։

1946ին հարիւրամեակի յոբելինական հանդիսութեանց առթիւ Միութեան տարեկան ժողովին մէջ օրակարգին վրայ կը գտնուէր Միացեալ Նահանգաց Արևելեան Հայ Աւետարանական Միութեան

---

*) 1871 տարուան «Աւետաբեր»ի էջ 39ին վրայ կը կարդանք որ նոյն տարուան Ատանա գումարուած Աւետարանական Միութեան տարեկան ժողովին մէջ հետեւեալ որոշումը տրուած է.—

«Մինչեւ այսօր Միութիւնս Հալէպի կուսակալութեան անունով կը կոչուէր, բայց նկատելով որ վարչական կարգ մը նոր փոփոխութիւններ կատարուած են որոնց արդիւնքը ըլլալով ուրիշ մէկ նոր կուսակալութիւն ալ յառաջ եկած է, յիշեալ հին անունը այլեւս անյարմար կը տեսնուի։ Նկատելով որ Կիլիկիոյ լեռնային մասերուն մէջ յետ այսու աւելի շատ գործեր պիտի ունենանք՝ նախկին անունը ձգելով շատ մը կերպերով մեզի եւ բոլոր ազգին սրտին եղող «Կիլիկիա» անունը որդեգրեցինք։ Հետեւաբար Միութիւնս յետ այսու «Կիլիկիոյ Աւետ. Միութիւն» պիտի կոչուի։

կողմէ թելադրուած առաջարկ մը՝ եկեղեցիին անունը փոխելով զայն «Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի» կոչելու համար։ Ասիկա նոր անուն մը չէր, ինչպէս որ ծանօթ է, 1846ին Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած հայերու առաջին աւետարանական եկեղեցին այդպէս կոչուեցաւ անոր հիմնադիրներուն կողմէ։ Կ'առաջարկուէր միայն այս սկզբնական անունը նորէն գործածութեան մէջ դնել։ Ամերիկայի Արևելեան Նահանգաց Աւետարանական Միութիւնը ինչպէս նաև Ֆրանսայի և ուրիշ տեղերու կարգ մը եկեղեցիները երկրորդ հարիւրամեայ շրջանը այս նոր անունով ողջունեցին։ Մերձաւոր Արևելքի Միութիւնս յարմար դատեց այս հարցը ուսումնասիրել և այդ մասին որոշում մը տալ ընդհանուր հայ աւետարանականութեան մէկ եկեղեցական համաժողովին մէջ, որուն մասին շատ յոյս կար որ շուտով տեղի ունենար։ Այս չիրականացաւ և հարցը մնաց սեղանին վրայ։

Պէտք է դիտել տալ, սակայն, թէ «հայ» և «հայաստանեայց» համազօր և նոյնիմաստ բառեր չեն։ «Հայ»ը ցեղային բառ մըն է իսկ «հայաստանեայց»ը՝ աշխարհագրական։ «Հայ»ը որոշ արիւն ունեցող ժողովուրդ մը կը նշանակէ, իսկ «հայաստանեայց»ը որոշ երկրի պատկանող ժողովուրդ մը որ տարբեր ցեղերէ կրնայ բաղկացած ըլլալ։ Քրիստոնէական Եկեղեցին ցեղային հիման վրայ չէ կազմուած. այս իսկ պատճառաւ «հայաստանեայց»ը շատ աւելի յարմար բառ մըն է քան միւսը։

12.

ԴԱՒԱՆԱԿԱՆ

Միութեանս դաւանանքը իր ներկայ ձևին մէջ դարձեալ Կիլիկիոյ Աւետ. Միութենէն ժառանգուած է։ Մենք չունինք մէկ օրինակը այն հանգանակին զոր Կիլիկիոյ Աւետարանական Եկեղեցին ընդունած է երբ ան առաջին անգամ 1848ին հիմնուեցաւ Անթէպ։ Կրնանք ենթադրել թէ ան շատ չի կրնար տարբեր եղած ըլլալ Կ. Պոլսոյ առաջին Աւետ. Եկեղեցիին հանգանակէն։ Այնպէս կ'երևի թէ տարբեր Միութիւններու և տարբեր եկեղեցիներու ընդունած հանգանակները խորքով թէպէտ նոյն բայց բանաձևումով իրարմէ կը տարբերէին։ Մինչև 1885 Կիլիկիոյ Աւետարանական Միութիւնը գործածած է բաւական երկար հաւատոյ հանգանակ մը՝ բաղկացեալ երկու մասերէ — ժխտական և դրական։ Անդամակցութեան ընդունուող թեկնածուն առաջինին մէջ կը խոստովանէր թէ ի՛նչ բաներու չի հաւատար, իսկ երկրորդին մէջ՝ թէ ի՛նչ բաներու կը հաւատայ։ Փրոֆ. Յովհ. Գ. Գրիգորեան Ամերիկա իր ուսումը լրացնելով հայրենիքը վերադառնալէ ետքը հանգանակը

սրբագրելով նոր խմբագրութեամբ զայն յառաջիկայ Խորհրդակցական Համաժողովին (Գոնֆերանս) ներկայացնելու պաշտօն կը ստանայ։ Անոր աշխատանքին արդիւնքն է մեր ներկայ գործածած կարճ, խտացեալ և միայն դրական մասէ բաղկացեալ հաւատոյ հանգանակը, որ 1885ի համաժողովին կողմէ հաստատուելով պաշտօնական կը դառնայ։

Ասկէ զատ Հայ Աւետ. Եկեղեցին կ'ընդունի նաև Ընդհանրական Եկեղեցիի երկու հանգանակները — Առաքելական և Նիկիական — որոնք կը գործածուին որոշ պարագաներուն պաշտամունքներու միջոցին։

Հայ Աւետ. Եկեղեցիի դաւանանքին հանդէպ գիրքին մասին հարկ կը զգանք երկու դիտողութիւններ ընել։ ԺԹ դարու Հայ Աւետարանական Շարժումը յարանուանական չէր այլ առաւելապէս հոգևոր։ Աւետ. Եկեղեցիի կազմութենէն առաջ գոյութիւն առած գաղտնի ընկերութիւնը «Բարեպաշտից Միաբանութիւն» կը կոչուէր։ Իսկ բարեպաշտ ըսելով կը հասկնային Ս. Գիրքի առօրեայ ընթերցումով անոր լոյսին համեմատ ապրող մարդ։ Իրենց բոլոր յայտարարութեանց և պաշտօնական գրութեանց մէջ չարունակ ամենէն աւելի կը գործածէին երկու բառեր, «Աւետարան» և «Քրիստոս»։ «Յաղթանակ ճշմարտութեան» խորագրով իրենց գործածած գրաբար առաջին հոգևոր երգին մէջ կը կարդանք. «Զի մի ծածկեսցես Բանին Աստուծոյ զոգենորոգ ճառ», քիչ վարը.

«Զի Քրիստոս եղև մեզ արդարութեան միջնորդ ղեկավար։
Կանոն լիցի մեզ նորին անսխալ Բան ճշմարտութեան*
Թող քարոզեսցի մինչ ի ծագս երկրի Սուրբ Աւետարան»,

Առաջնորդ, տիպ 1855, Կ. Պոլիս։

Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կազմութենէն առաջ և անմիջապէս ետքը պաշտօնական թուղթերուն մէջ կրկին ու կրկին կը յայտնեն թէ իրենք Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիի հաւատարիմ զաւակներն են և կ'ուզէին այդպէս մնալ և թէ իրենք կ'ընդունին անոր դաւանանքը ինչպէս որ կը գտնեն Նիկիական Հանգանակին մէջ։ Կը յայտնեն թէ եկեղեցիին արարողութիւնները, ծէսերը և ինչ ինչ սովորութիւնները իբր այդ հանդուրժելի են, որոնց հանդէպ «Միաբանութիւնն կրնայ անփոյթ ըլլալ», բայց Աւետարանի «քարոզութիւնը՝ որով հաճեցաւ Աստ-

*) «Եւ այսուհետև Յիսուս լիցի անսխալ բան ճշմարտութեան», ըստ Վեր. Ա. Խ. Իւթիւճեանի, իր «Ծագումն եւ Ընթացք Աւետարանականութեան» երկին մէջ, տիպ 1914, էջ 166:

ւած արբեցուցանել հաւատացեալները. չէր կրնար զանց առնել», (տես Ծագումն և Ընթացք Աւետարանականութեան, էջ 164)։ Երբ միսիոնարներ անոնց կը հարցնեն թէ ո՞ր յարանուանութիւնը կ՚ուզեն որդեգրել, կը յայտնեն թէ պէտք չեն տեսներ ոեւէ յարանուանութեան յարիլ. թէ իրենք Աւետարանի աշակերտներ են, և Հայաստանեայց Եկեղեցիի զաւակներ, թէպէտ հակառակ իրենց կամքին արտաքսեալ, և թէ իրենց փափաքն է միայն անոր հոգեւոր բարեկարգութիւնը։ Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիի կազմութեան օրը, իրենց առաջին պաշտամունքին ատեն կ՚երգեն. «Եկեղեցին հիմնեալ է լոկ Քրիստոսի վրայ», Հոգ. Երգ. 295։

Քրիստոս, Աւետարան, բարեպաշտութիւն, այսինքն հոգեւոր կեանք, ահա ասոնք են որ կը շեշտուին առաջին աւետարանական հայերու կողմէ։ Յստակ է որ անոնք անտես չեն ըրած վարդապետական ինչ ինչ հարցեր, բայց զանոնք նկատած են Հայաստանեայց Եկեղեցիի օտար տարրեր։ Իսկ իրենց տեսակէտները՝ ոչ թէ նորութիւն այլ Մայր Եկեղեցիէ ընկալեալ առաքելաւանդ ճըշմարտութիւններ։ Հետեւաբար պնդած են միայն վերադարձ մը դէպի նախկին պարզութեան։ Արդարեւ ասոնք եղած են Աւետարանի հետեւող պարզ Քրիստոնեաներ։ Միսիոնարներ ասիկա դիտած են և զայն արձանագրած. «Բացառելով հազուադէպ պարագաները ասոնք քիչ կարեւորութիւն տուած են հանգանակներու։ Վարդապետութեանց մէջ անոնց կողմէ թերեւս ամենէն կարեւոր նկատուած է... հաւատքով արդարացումը։ Անոնք ջանք չեն ըրած նոր տոհմանեք հաստատելու համար։ Այս նոր եկեղեցին կրօնականէ աւելի քաղաքային անհրաժեշտութիւն մըն էր»։ (Տես Encyc. of Missions, Turkey, էջ 750, Բ. սիւնակ)։ Այսինքն եթէ Պատրիարքարանը զանոնք իրենց քաղաքային իրաւունքներէն չէր զրկեր՝ եկեղեցիէն արտաքսելով, անոնք նոր եկեղեցի մը պիտի չկազմէին։ Քիչ մը վարը նոյն տեղ կը կարդանք։ «Այս Աւետարանական Եկեղեցիները հին եկեղեցիներէն կը տարբերին մեղքի, անոր բնոյթին և ատելիութեան, սիրտի փոփոխումին բացարձակ անհրաժեշտութեան, Քրիստոսի հետ իբր իրենց Փրկիչը անձնական յարաբերութեան մասին իրենց ունեցած գաղափարներովը՝ քան թէ մանրամասնօրէն մշակուած դաւանանքներով և հաւատքի խոստովանութիւններով»։ Ասիկա շատ յատկանշական երեւոյթ մըն է։

Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան (1846–1915) 70 տարուան պատմութեան մէջ միայն մէկ անգամ վարդապետական հարց յուզուած է՝ 1865–1870 թուականներուն՝ քաւութեան գաղափարին շուրջ։ Եկեղեցիներ և Միութեան ժողովները առաւելապէս զբաղած են աւետարանական գործի զօրացման, և հոգեւոր կեանքի զարգաց-

ման վերաբերեալ հարցերով։

Երկրորդ կարեւոր կէտը դաւանանքի բովանդակութեան մասին Առաք. Եկեղեցիին իւրայատուկ ըմբռնումն է։ Ո՞ր տեսակէտի, սկզբունքի համեմատ հաւատոյ հանգանակի նիւթերը պէտք է որոշուին։ Առաք. Եկեղեցիէն ընդունուած երեք հանգանակներն ալ զոր վերը յիշեցինք առաւելապէս կը պարունակեն Յիսուսի կեանքին դէպքերը. աստուածաբանական վարդապետական մասը անոր մէջ շատ քիչ է, որ աւելի աչքի կը զարնէ Նիկիականին մէջ։ Մեր հայ աւետարանական հասկացողութեան և տեսակէտին համեմատ դաւանանքը հիմնուած է Տէր Յիսուս Քրիստոսի վրայ, այն Յիսուսին որ պատմական իրականութիւն մըն է, և Անոր կեանքին դէպքերը արձանագրուած են չորս Աւետարաններու մէջ։ Հետեւաբար Յիսուսի ծնունդը, Ս. Հոգիով մկրտութիւնը, հրաշքները, մարդկային փրկութեան համար խաչելութիւնը, ու մահը, յարութիւնը ու համբարձումը, իր վերստին գալուստին համար խոստումը, այնպէս ինչպէս որ արձանագրուած են կը կազմեն եւ կ'որոշեն դաւանանքին բովանդակութիւնը։ Իսկ ասոնք պատմական դէպքեր են, և ոչ աստուածաբանական վարդապետական տարազներ։ Ոեւէ մէկը պատմական դէպքերը փոխելու ոչ հնարաւորութիւն և ոչ ալ իրաւասութիւն ունի։ Պատահած դէպք մը չպատահած չի կրնար ըլլալ։ Պատմական Յիսուսը, այս աստուածային կեանքը, կը մնայ անփոփոխ իր կեանքին բոլոր դրուագներովը։ Իսկ ասոնց մասին ձեւուած վարդապետութիւնները, մարդկային միտքի ծնունդ իմաստասիրական տարազները ենթակայ են տեւական փոփոխութեան և սրբագրութեան։ Դաւանանքի հիմը մարդկային միտքը չէ այլ աստուածային կեանքը։

Նման տեսակէտ մը՝ միայն մէկ — այսինքն պատմական — կէտի վրայ քննադատելի է։ Կրնայ մէկը ըսել թէ Յիսուս պատմական չէ, կամ անոր կեանքին ինչ ինչ դրուագները պարզապէս հեթանոս դիցաբանութենէն փոխ առնուած առասպելներ են, կամ առնուազն անոնք այնպէս չեն պատահած ինչպէս որ Աւետարաններու մէջ պատմուած են։ Առաք. Եկեղեցին, սակայն, չ'ընդունիր այս ըսուածները, և կը մնայ անխախտ իր հաւատքին մէջ՝ Յիսուսի կեանքին պատմականութեան շուրջ։ Ան կը շարունակէ համոզեալ կերպով հաւատալ թէ պատմական ճշմարտութիւններ են Յիսուսի մասին Աւետարաններու ըսածները։ Բեթլեհէմի հրաշալի մսուրէն մինչեւ հրաշքով պարպուած Արեմաթացիի գերեզմանը, Յորդանանի մէջ հրաշալի մկրտութենէն մինչեւ Գեթսեմանիի դառն բաժակը, բարեգործ զոհաբերական հրաշքներէն մինչեւ Գողգոթայի պատարագը, այլակերպութեան լեռնէն մինչեւ

համբարձման լեռը։ Ան կը շարունակէ հաւատալ թէ այս պատմական Անձը ինքզինքը կենդանի ցոյց տուած է աշխարհի աղն ու լոյսը եղող սրբոց անթիւ հոյլին կեանքին մէջ, որոնք զինքը իբր Տէր և փրկիչ դաւանած են։ Պատմականօրէն այս է եղած Հայ Աւետ. Եկեղեցիին ընդհանրապէս, և Կիլիկիոյ Միութեան և անոր շարունակութիւնը եղող Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան մասնաւորապէս ըմբռնումը դաւանանքի մասին։ Վարդապետական հարցերու շուրջ անցեալի մէջ կատարուած անշահ վէճերը արտաքին ազդեցութեամբ պարտադրանքի տակ պատահած շեղումներ են պարզապէս։

Մեր հիմնադիր հայրերը կ'ուզէին Մայր Եկեղեցիին մէջ մնալ իբր անոր հարազատ զաւակները՝ ընդունելով միայն անոր անդամակցութեան իբր դաւանական կանոնը Նիկիոյ Հանգանակը, և խնդրելով որ ազատ մնան վարդապետական երկրորդական հարցերու մէջ։ Այդ օրուան հոգեւոր իշխանութիւնը եթէ ընդունէր այս՝ թերեւս Աւետ. Եկեղեցին այսօր գոյութիւն չէր ունենար։ Վարդապետական երկրորդական ըմբռնումներէ դրդեալ դաւանանք կազմելու և զայն եկեղեցիին պարտադրելու քաղաքականութիւնը այնպէս կ'երեւի թէ հաշտ չէ Աւետ. Եկեղեցիի պատմութեան ընթացքին հետ։

Թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմէ ետքը, սակայն, մեր մէջ արծարծուած կարգ մը վարդապետական հարցեր ընդարձակ տարածութեամբ և խորապէս ցնցեցին մեր եկեղեցական կեանքը և պատճառ եղան որ ճեղք մը բացուի անոր մէջ։ Միութեան տարեկան առաջին ժողովն իսկ, 1924ին, կը զբաղի այս հարցով։ Հալէպի Աւետ. Եկեղեցիէն հատուած մը բաժնուելով դուրսը իրեն յատուկ կրօնական ժողովներ կը կատարէ, միեւնոյն ատեն շատ մեթոտիկ և ծրագրեալ կերպով Հայ Աւետ. Եկեղեցիին դէմ խիստ լեզուով քննադատական փրոփականտ կը մղէ, որ երեւոյթին համեմատ վարդապետական հարցեր կը շօշափէ։ Շուտով տեսնուեցաւ թէ այս եղբայրները մեծապէս կը տարբերէին Աւետ. Եկեղեցիէն հետեւեալ կէտերուն մէջ.— մկրտութիւն, անդամակցութիւն, ներշնչում, քաւութիւն, Քրիստոսի երկրորդ գալուստը, և վարչաձեւը։ Բաժնեալ հատուածը սխալ կը նկատէ մանուկներու մըկրտութիւնը և կ'ընդունի միայն գիտակից ապաշխարութեամբ հասուն անձերու մկրտութիւնը, այս կերպով մկրտուածները միայն անդամակցութեան կ'ընդունի, հետեւաբար մանկութեան շրջանին մկրտուածները կրկին կը մկրտէ, մինչ եկեղեցին հոգեւոր դարձը և որոշ չափով հոգեւոր գիտութիւնը բաւարար կը նկատէ, և եթէ մանկութեան ատեն ուէ եկեղեցիի մէջ չէ մկրտուած իր

գործին իբր նշան միայն կը մկրտէ զայն։ Առաջինը մկրտութիւնը վաւերական կը նկատէ երբ թաթխուածուն լման մխրճուի ջուրին մէջ, իսկ եկեղեցին սրսկումը, հեղումը կամ մխրճումը հաւասար կերպով ընդունելի կը դաւանի և չի ծանրանար ոևէ ձևին վրայ։ Ս. Գիրքի ներշնչումը առաջիններին համեմատ մեքենական և տառացի է, իսկ եկեղեցիին համեմատ՝ գաղափարային և հոգևոր։ Բաժանեալները կը սորվեցնեն թէ Յիսուս խաչին վրայ իր արիւնը թափեց մեղաւորին տեղը, իսկ եկեղեցին կը դաւանի յայտնելով թէ Փրկիչը մեղաւոր մարդուն և անոր փրկութեան համար յանձն առաւ խաչով մահը։ Եկեղեցւոյ հաւատոյ հանգանակին մէջ կը կարդանք. «Մեր Տէրը... իր մահուամբ մարդկային սեռին համար պատրաստեց կատարեալ փրկութիւն մը»։ (Տես եկեղեցական կանոնագիր, տպգ. 1937, Դեկ. էջ 37, յօդուած 3)։ Անջատեալ եղբայրները մինչ Քրիստոսի երկրորդ գալուստին եղանակին և ժամանակին մասին մանրամասնօրէն ճշդուած որոշ վարդապետութիւն մշակած, և իբր այդ հանգանակի մէջ և քարոզութեանց մէջ չափազանցեալ կարևորութեամբ անոր տեղ տըւած են, եկեղեցին կը բաւականանայ միայն հաւատալով անոր իբր Տէրոջ մէկ խոստումը։ Կարևոր հարցը սա չէ թէ այս երկու տեսակէտներէն ո՞րը շիտակ է. մէկը կամ միւսը կամ երկուքն ալ վիճելի կամ ընդունելի՞ են՝ ասիկա որոշել մեզի անկ չէ։ Մենք միայն կ'արձանագրենք սա իրողութիւնը թէ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի մէջ վարդապետական և մեկնաբանական ըմբռնումի տարբերութեան պատճառաւ բաժանում մը յառաջ եկած է, հակառակ Աւետ. Եկեղեցիի աւանդական սկզբունքին։ Քանզի այս «Եկեղեցին հիմնուած է լոկ Քրիստոսի վրայ» և Անոր կեանքին վրայ, և ոչ Անոր կեանքի դրուագներուն որոշ մեկնաբանութեան և ըմբըռնումին վրայ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1.

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Բոլոր Միութեան դաշտին մէջ ամենէն հինն է Իմմանուէլ Եկեղեցին, Հալէպ, ուր ան սկիզբէն մինչեւ օրս մէկ դար անընդհատ իր հոգեւոր գործը շարունակած է։ Ժամանակի կարգով երկրորդ կու գան Հաթայի եկեղեցիները։ Կիլիկիոյ պարպումէն ետքը Սուրիոյ եւ Լիբանանի զանազան տեղերուն մէջ նոր եկեղեցիներ կը սկսին ծագում առնել։ 1921*ին շատ մը քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ տեղական անպաշտօն ոյժերու նախաձեռնութեամբ հոգեւոր ձեռնարկներ կը կատարուին եւ եկեղեցական կեանք կը սկսի գոյութիւն առնել։* 1923*ի աշունը այս երկու երկիրներու մէջ* 20 *զանազան տեղեր աւետարանական գործը յառաջ կը տարուէր։* 1921-1948*ի միջոցին գործը տարածուեր, կամ ամփոփուեր եւ տեղափոխուեր է ժողովուրդին տեղէ տեղ շարժելուն պատճառաւ։ Առաւել կամ նուազ կանոնաւորութեամբ եւ տեւողութեամբ աւետարանական հոգեւոր գործ կատարուած կամ եկեղեցական կազմակերպելով աշխատանք թափուած է հետեւեալ վայրերու մէջ.— Հալէպ (չորս հինգ թաղերու մէջ), Ճարապլուս, Հասիճէ, Գամըշլը, Աղեքսանդրէթ, Ֆարթըսլը, Պեյլան, Գրըգ Խան, Անտիոք, Եղուն Օլուգ, Պիթիաս, Քէսապ, Էքիզ Օլուգ, Պաղճաղըզ, Քէօրքիւնէ, Գալատուրան, Լաթաքիա, Հոմս, Սելիմիյէ եւ Դամասկոս (երկու թաղեր)՝ Սուրիոյ մէջ։ Պէյրութ (չորս հինգ թաղերու մէջ), Տրիպոլիս, Ղազիր, Ճունի, Այնճար, Շթորա, Զահլէ, Շեմլան, Սայտա, Սուր (Րաս Իւլ Այն եւ Պաս) Լիբանանի մէջ։ Աղեքսանդրիա եւ Գահիրէ՝ Եգիպտոսի մէջ։ Այսպէս* 32 *քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ* 38 *տարբեր վայրեր աւետարանական գործ յառաջ տարուած է։ Ասոնց թիւը ամէն տարի նուազագոյնը* 20 *եւ առաւելագոյնը* 24 *եղած է։ Այցելու աւետարանիչներու կամ հոգեւոր հովիւներու միջոցաւ հոգեւոր գործ կատարուած է նաեւ հետեւեալ ինն վայրերու մէջ.— Րէհանիյէ, Աֆրին, Պապ, Մեմպիճ, Արաբ—Փունար, Մէսքէնէ, Համա, Րայաք եւ Պաալպէք։*

Այս եկեղեցիներուն մասին զատ զատ տեղ տրուած է գիր-

քիս յաջորդ բաժնին մէջ։ Հոս ընդհանուր տեսութեամբ մը միայն պիտի բաւականանանք։

Միութեան կողմէ պաշտօնապէս տպեալ ձեւով հրատարակուած վիճակագրութիւններէն քաղելով կուտանք հետեւեալ թիւերը մեր հոգեւոր գործին մասին։

Տարի	շրջան	թիւ եկեղեցիներու եւ քեմերու	թիւ երկու սեռէ հաղորդական անդամներու
1926	Հալէպ	12	
	Պէյրութ	8 = 20	1658
1929	Հալէպ	14	
	Պէյրութ	8 = 22	1867
1933	Հալէպ	15	
	Պէյրութ	8	
	Եգիպտոս	1 = 24	1783
1943	Հալէպ	12	
	Պէյրութ	9	
	Եգիպտոս	2 = 23	1600
1945	երեքին մէջ	24	1579
1948	Հալէպ	10	
	Պէյրութ	9	
	Եգիպտոս	2 = 21	1125

Բացատրութեան կարօտ կէտեր: 1926 և 1946 տարիներուն սկիզբը հաղորդական անդամներու թիւը գրեթէ նոյնը կը մնայ․ կարեւոր մէկ պատճառը արտագաղթն է։ Իսկ 1946–47ի Հայաստան ներգաղթէն ետքը բնական կերպով թիւը 25% համեմատութեամբ կ'իջնայ։ Նոյն պատճառով միայն մէկ եկեղեցի, Սուր, իր երկու ճիւղերով գոյութենէ կը դադրի, և Քէսապի և Այնճարի եկեղեցիներն ալ բաւական կը տկարանան։ 1945ին ֆրանսական և արաբական զօրքերու բաղխումին պատճառաւ Ճարապլուսի ժողովուրդին կարեւոր մէկ մասը Հալէպ մանաւանդ Պէյրութ կը փոխադրուի։ Թէպէտ տակաւին հոն կը մնան տասնեակ մը հայ աւետարանական ընտանիքներ՝ սակայն կրթական և հոգեւոր գործերը կը դադրին։ Ներկայիս աւետարանական գործը կը շարունակուի հետեւեալ վայրերու մէջ․ — Հալէպ՝ Էմմանուէլ (Ազիզիէ թաղ), Բեթել (Ճապրիյէ թաղ), Նահատակաց (Սուլէյմանիյէ թաղ), Սարբի և Տավուտիէ թաղի եկեղեցիներուն մէջ, Ազէզ, Քէսապ, Էքիզ–Օլուք և Քէօրքիւնէ, Գալատուրան, Տամասկոս, Տրիպոլիս, Այնճար, Շթորա, Զահլէ, Պէյրութ (Քաղաքի Առաջին, Էշրէֆիէ և Պուրճ—Համուտ թաղերու եկեղեցի-

ներուն մէջ), Աղեքսանդրիա և Գահիրէ։ Հոգեւոր պաշտօնական գործիչէ զուրկ կը մնան ներկայիս Գալաթուրան, Այնճար և Շթորա։ Իսկ Պէյրութի մէջ Էշրէֆիէ թաղի եկեղեցին կը վարէ Զէյթունիէ և Նոր Հաճըն թաղերու հոգեւոր և կրթական գործերը։ Պէյրութի մէջ դարձեալ պէտք է յիշել Թրատի յառաջ տարուող աւետարանական գործը հովանաւորութեամբ Օր. Է. Ուէպի և ղեկավարութեամբ Միութեան կողմէ որոշուած գործիչին։

Մեր վերջին քառորդ դարու եկեղեցական կեանքը՝ ժամանակը նկատի առնելով՝ գրեթէ երկու հաւասար մասերու կը բաժնուի։ Առաջին շրջանը Կիլիկիոյ կեանքին շարունակութիւնն է գրեթէ։ Հոգեւոր գործիչները, եկեղեցիներու վարիչ մարմինները Կիլիկիոյ մէջ պատրաստուած հին սերունդի պատկանող ուժեր են, որոնք կը գործեն իրենց նախկին եկեղեցիներուն մէջ տիրող մտայնութեամբ, տեսիլքով, միջոցներով և կանոններով։ Փոփոխութիւնը պարզապէս տեղական է։ Այս սերունդն է որ իր ուժը կը սպառէ մեր եկեղեցական հարցերը լուծելու համար մղուած պայքարներու մէջ, որք են՝ վարդապետական վէճ և անջատողական շարժում, նախկին Միութեան պատկանող Անթէպի Գոլէճին Հալէպ վերահաստատման համար յաջողութեամբ պսակուող մեծ ճիգեր, սեպհական մամուլ ստեղծելու և շարունակելու ջանքեր, նախկին Կիլիկիոյ զանազան եկեղեցիներուն պատկանող հոգեւոր և աշխարհական վարիչներու ուժին և անոնց իբրայատուկ տեսակէտներուն և ըմբռնումներուն համադրութիւնն և ներդաշնակումը։ Այս շրջանի միջոցին բաղդորոշ դեր կը խաղան երեք հոգեւորականներ. Վեր. Կ. Ց. Ցարութիւնեան, Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան և Վեր. Ե. Հատիտեան։ 1921—25ի տարիներուն եկեղեցիները կազմակերպելու գործին մէջ մեծ արդիւնաւորութեամբ աշխատած է Վեր. Մանուկեան. Ամերիկեան Պորտի և Ֆրէնտզ ավ Արմենիա ընկերութեան իբր աւետարանիչը և շրջիկ հովիւ՝ Սուրիոյ և Լիբանանի հայաբնակ ամէն գիւղն ու քաղաքը կրկին և կրկին այցելած և հոն աշխատած է։ Չկայ եկեղեցի մը որուն կեանքին մէջ այս կամ այն կերպով կարեւոր բաժին ունեցած չըլլայ։ Վեր. Կ. Ցարութիւնեան Հալէպ և Վեր. Ե. Հատիտեան Պէյրութ իրենց միայուն բնակութեամբը իրենց բոլոր ուժը կը գործածեն յիշեալ շրջաններու եկեղեցիներուն ուղղութիւն տալու և անոնց ծառայելու մէջ։ Այս շրջանին, դարձեալ, Պորտի միսիոնարներն աւելի սերտ յարաբերութեան մէջ կը գըտնուին մեր եկեղեցիներուն հետ։ 1920—1924ին Տր. Ճ. Մարթին և ապա Տր. Ճ. Մերիլ և տիկինը հիւսիսային Սուրիա, իսկ Վեր. Հ. Րիկս Լիբանանի մէջ մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանեն մեր եկեղեցիներուն։ Դարձեալ այս տարիներուն առաջնորդող դերը կը

կատարէ Հալէպի եկեղեցին, որուն զաւակներէն առաջին գիծին վը-
րայ կը տեսնուին Տոքթ. Ա. Ա. Ալթունեան, Տոքթ. Ֆիլիփ Յով-
նանեան, Տոքթ. Աւետիս Ճէպէճեան, ատամնաբոյժ Գ. Սարգիս-
եան, դեղագործ Ե. Տայեան, Տոքթ. Վարդան Փոլատեան, ատամ-
նաբոյժ Ս. Ռուպեան, Տոքթ. Ց. Գալֆաեան: Ուշադրութեան ար-
ժանի պարագաներ են նաեւ այս տարիներու միջոցին եկեղեցինե-
րու մէջ տեսնուած զօրաւոր եկեղեցասիրութիւնն ու հոգեւոր եռանդը,
ներկաներու բազմութիւնը կիրակնօրեայ եւ միջշաբթուայ պաշտա-
մունքներու առթիւ, ժամանակ առ ժամանակ եւ տեղ տեղ պատա-
հող հոգեւոր արթնութիւններ: Դիտելի է, սակայն, որ անջատո-
ղական շարժումը աւելի զօրաւոր եղած է հոն ուր հոգեւորապէս
արթնցած մարդիկ աւելի շատ գտնուած են: Այս եղբայրները աւե-
լի շահաւոր գտած են կակուղցած հողի վրայ գործել քան թէ ժայ-
ռերու վրայ: Զոր օրինակ Քէսապ երբեք անոնց կողմէն այցելու-
թեան չէ արժանացած:

Դարուս երեսնական թուականներուն կէսէն կը սկսի նոր
շրջանը, երբ երեւան կուգայ յետպատերազմեան նոր եկեղեցին: Ե-
կեղեցին աւելի հաստատ կերպարանք կը ստանայ, եկեղեցական գի-
տակցութիւնը կը զօրանայ, բայց հոգեւոր կայուն վիճակ մը կը
տիրէ եւ աղօթաժողովները կը տկարանան, հիմնական հարցերու
շուրջ վէճ ու ճիգ դադրած են, վարդապետական, անջատողական
շարժումը իր թափը կորսնցուցած է, բայց վերջնականապէս կազ-
մակերպուած՝ իբր նոր յարանուանութիւն, որուն մէջ յառաջ եկած
ներքին վէճերը նոր բաժանումներու պատճառ կ'ըլլան, եւ շատեր
Աւետ. Եկեղեցիին կը վերադառնան: Եկեղեցին կորսնցուցած է իր
պաշտօնական մամուլը՝ «Նոր Աւետաբեր»ի դադարումով, Միութեան
Գոլէճը եղած է տեղական հաստատութիւն մը որուն մէջ կը գոր-
ծեն չորս տեղական կազմակերպութիւններ, անոնցմէ մէկը ըլլալով
Հայ Աւետ. Միութիւնը, եւ այս կերպով առաջին անգամ ըլլալով
անոր սահմանադրութեան մէջ կը մտնէ «հայ» բառը: Մեր ընդհա-
նուր եկեղեցական գործունէութեան մէջ կը մտնէ աւելի կանոնա-
ւորութիւն եւ պաշտօնականութիւն: Գրասենեակային աշխատանքը
աւելի կը զարգանայ: Հին սերունդի պատկանող եկեղեցականներ
մէկիկ մէկիկ հրապարակէ կը քաշուին եւ նոր սերունդի գործիչներ
պատասխանատու դիրքեր կը գրաւեն: Միութեան պաշտօնական լե-
զուն հայերէն կը դառնայ. երիտասարդութիւնը նոր մամուլ մը
կը ստեղծէ եւ յաջողութեամբ կը վարէ: Պորտի միսիոնարներ գրե-
թէ չեն տեսնուիր մեր եկեղեցիներուն եւ ժողովներուն մէջ:
Կրթական դրութիւնը մեծապէս կը բարեւոքի եւ կը զարգանայ, եւ
գոլէճի պակասը լրացնելու համար տեղ տեղ բարձրագոյն եւ միջ-

նակարդ դպրոցներ կը ստեղծուին։ Չափահասներու կրօնական դաստիարակութիւնը կը դադրի, բայց մանուկներու և մասամբ պատանիներու բաժինը աւելի կը զարգանայ և կը կանոնաւորուի, իսկ Քրիստոնէական Ջանից Ընկերութիւնը և անոր կեդրոնական վարչութիւնը շատ տարածուն և բազմազան գործունէութիւն ցոյց կուտայ։

Հալէպ կը կորսնցնէ իր կարևորութիւնը և ղեկավարի դերը կը փոխանցուի Պէյրութի։ Այս երկրորդ շրջանին դարձեալ գործը յառաջ կը տարուի աւելի տարածքի վրայ քան թէ խորքի մէջ. զանգուածները, հաւաքաժողովները կարևորութիւն կը ստանան քան թէ անհատները։

Այս քառորդ դարու սկիզբէն մինչև ներկայս երկու դէմքեր աչքառու կը դառնան իբր տևականօրէն պատնէշի վրայ կեցողներ, Փրոֆ. Լ. Ց. Լևոնեան և Վեր. Ե. Հատխեան. առաջինը իբր գործիչ պատրաստող դաստիարակ մը, և երկրորդը իբր արդիւնաւոր և կորովի եկեղեցավար մը։

2.

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՋԱՆԻՑ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Այս ընկերութիւնը նորութիւն մը չէ մեր եկեղեցիներուն համար։ Համաշխարհային Պատերազմէն առաջ իննսունական թըւականներուն մեր շատ մը եկեղեցիներուն մէջ ան կազմակերպուած էր երիտասարդաց եւ երիտասարդուհեաց, Աշխատասիրաց կամ Ջանասիրաց անուններով։ Ութսունական թուականներուն ալ զանազան անուններով գոյութիւն ունեցող և առանց ոևէ արտաքին ազդակի եկեղեցիներու ծոցէն ծնած ընկերութիւններ, մանուկներէն սկսեալ մինչև հասուն երիտասարդներ նոր սերունդին հոգևոր և ընկերային կրթութեան համար կ'աշխատէին։ Ասոնցմէ շատեր՝ գոնէ երիտասարդաց բաժիններէն՝ վերակազմուեցան Աշխատասիրաց անունով, իսկ ոմանք ալ իրենց նախնական անուններով և ձևերով շարունակեցին օգտակար ծառայութիւններ մատուցանել։

Մեր դաշտին մէջ առաջին Ջանից Ընկերութիւնը կազմուած է Նէճիպ Շիրիքճեանի և Յովհաննէս Շնորհօքեանի կողմէ։ Միս Րէյտըր ալ քիչ ետքը կազմած է ընկերութիւն մը աղջիկներու համար, 1923ին Հալէպի Էմմանուէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցիին մէջ։ Այս հիմնադիր անդամուհիները 1923ին Ամերիկեան Աղջկանց Վարժարանին շրջանաւարտ դասարանի սանուհիներն եղած են, որոնցմէ կը յիշուին Հելէն Շանլեան, Ռեբեկա Քիթիշեան, Հռիփսիմէ Աղնոզեան, Սառա Մաճառեան, ևն։ Շատ չանցած այս միսիոնարու-

հին կը մեկնի և գործին ղեկավարութիւնը կը ստանձնէ Տիկ. Արուքսի Փալատեան որ մինչև Ամերիկա մեկնումը իր գործօն բաժինը կը բերէ անոր ընդհանուր գործունէութեան մէջ։ Այս եկեղեցիին Ջանիցը շատ կարևոր և առաջնորդող դեր խաղացած է Սուրիոյ և Լիբանանի ընդհանուր Ջանից կազմակերպութեան գործերուն մէջ ցանել մինչև որոշ ատեն մը, Ջանիցի և մեր եկեղեցիներուն հատուած շատ մը գործիչները անոր անդամներուն մէջէն ելած են։

Տարի մը ետքը, 1924ի սկիզբը, Տիկ. Եղսա Պէթլնճեան, Բեթէլ Եկեղեցիի հովիւին կինակիցը, երիտասարդի մը եռանդով և իր կեանքին երկար տարիներու փորձառութենէն ամբարած իմաստութեամբ, հիմնադիրը կ'ըլլայ նոյն եկեղեցիին մէջ աղջկանց Ջանից Ընկերութեան, և երկար ատեն կը մասնակցի անոր ընդհանուր գործունէութեան։

1926ին Վեր. Արամ Հաթիտեան, Աթէնքի կրօնական Վարժարանէն նոր շրջանաւարտ ելած, Բեթէլի մէջ օգնական հովիւի պաշտօնը կը ստանձնէ, բայց իր ժամանակին մեծ մասը կը տրամադրէ եկեղեցիին նախակրթարանին, կիր. դպրոցին և մանաւանդ Հալէպի ընդհանուր Ջանից կազմակերպութեան։ Իր մեթոտիկ և կորովի աշխատանքներուն շնորհիւ ընկերակցութիւնս նոր փայլ մը կը ստանայ, կը զարգանայ, վերստին կը կազմակերպուի, գործունէութեան շրջանակը կ'ընդարձակէ։ 1927ին Հալէպի այս երկու եկեղեցիներուն մէջ չորսական Ջանից Ընկերութիւններ կան երիտասարդաց, երիտասարդուհեաց, երկսեռ պատանեաց և երկսեռ մանկանց։ Անդամներու ընդհանուր գումարն է 500։ 1927ի Յունուարին այս ընկերութեանց վարչութիւնները թէյասեղանի մը շուրջ կը հաւաքուին Օր. Մէրին Խարաճեանի տունը, ուր կը ծնի Հալէպի Ջանից Ընկերութեանց Տեղական Միութիւնը։ Կ'երևի թէ նախնական աշխատանքներ այս թուականէն առաջ կատարուած և ծրագիրներ մշակուած էին, այս հաւաքոյթով զայն կը պաշտօնականացնէին, և այս պատճառաւ Հալէպի Տեղական Միութեան ծագումին թուականը Ջանիցի պաշտօնական կարգ մը անձերը իբր 1926 ցոյց կուտան։ Այս նորակազմ մարմինը՝ առաջնորդութեամբ Վեր. Ա. Հաթիտեանի (այն ատեն տակաւին ոչ-ձեռնադրեալ) նոր Ծրագիր Կանոնագիր մը կը մշակէ, հիմնուելով Տր. Ֆ. Քլարքի գծածին վրայ, անշուշտ տեղական պայմաններու և պահանջներու համեմատ պէտք եղած բարեփոխութիւններով։ 1931ի Պատգամաւորական ժողովին մէջ Ծրագիր Կանոնագիրը նոր սրբագրութեան ենթարկուելէ ետքը Հալէպի Տեղական Միութեան կողմէ լաւ տըպագրութեամբ կը հրատարակուի, ինչպէս նաև անդամական

ուխտի քարտերը։ Ասկէ մէկական օրինակ՝ 44 տեղ կը ղրկուի Սուրիոյ, Պաղեստինի, Լիբանանի, Եգիպտոսի, Յունաստանի և Ֆրանսայի եկեղեցիներուն և կազմուած Ջանից Ընկերութիւններուն։ 1927 Հոկտեմբեր 16ին Տեղական Միութիւնը կը կազմակերպէ առաջին հզօր ընդհանուր հաւաքոյթը մասնակցութեամբ այս երկու եկեղեցիներու ընկերութեանց բոլոր անդամներուն։ Ամէն մէկ ընկերութիւն իր պաշտօնական դրօշով և բոլոր անդամները և անդամուհիները թափօր կազմած Էմմանուէլ Եկեղեցիի սրահը կը մտնեն իրենց մասնաւոր տեղը գրաւելու։ Ութէն մինչև 22 տարեկան այս նոր խանդավառ սերունդը, որ մեծ սրահը մինչև դուռը լեցուցած էր, դիտողին աչքին վաղուան եկեղեցին կը պատկերացնէր այնքան փայլուն կերպով։ Աւելի ճիշդը Սուրիոյ և Լիբանանի Հայ Աւետ. Եկեղեցիին ծնունդին թուականն էր Հոկտեմբեր 16ը, և այս հաւաքոյթով անոր հանդիսաւոր տօնը կը կատարուէր։ Անոր գուրգուրալից դայեակներն եղած էին Տիկնայք Փաչատեան և Քէթէնճեան, Օրիորդներ Սուլթան Նազարեան և Խարաճեան, Տիար Մ. Պալիկեան, Ն. Շիրիքճեան, Յով. Շնորհօքեան և Պատ. Ս. Հատիտեան։ Այս հաւաքոյթին մէջ Տօքթ. Բիւզանդ Հատիտեան Պէյրութի Ջանիցներուն կողմէ խօսած է։

Պէյրութի մէջ ալ գրեթէ միևնոյն ժամանակ կը սկսի գոյութիւն առնել Ջանից Ընկերութիւնը։ Առաջին հիմնադիրի պատիւը կը պատկանի Օր. Սէնէմ Սաաթճեանի որ հիւղաւանի մէջ 125 աղջիկներով կազմակերպութիւն մը յառաջ բերած է։ 1924էն 1927 տարիներու միջոցին, ժամանակի մասին հակասական թուականներ կը տրուին, Ջանից Ընկերութիւններ կր կազմուին։ Բայց ըստ Տօքթ. Բիւզանդ Հատիտեանի տեղեկագրութեան 1926 տարին կարևոր է Պէյրութի Ջանից պատմութեան համար։ Վեր. Ս. Մանուկեանի նախաձեռնութեամբ, Ձօրհ Կայծակեանի, Բիւզանդ Կիւլէսէրեանի, Տիգրան Խնդրունիի, Տօքթ. Հատիտեանի և Երուանդ Լուսարարեանի աջակցութեամբ Ջանիցներ կը կազմուին Քէմփի և քաղաքի մէջ։ Պէյրութի Տեղական Միութիւնը գոյութիւն կ՝առնէ 1927*ին և նոյն տարուան Ապրիլին բոլոր Ջանից անդամներու մասնակցութեամբ ընդհանուր հաւաքոյթ մը կը կատարուի։

Յիշեալներէն զատ Ջանից Ընկերութիւններ հաստատուած են հետևեալ վայրերու մէջ.—

1923, Գրըգ Խան՝ հիմնադիր Տիկ. Համեստուհի Կէօնճեան։

*) Վեր. Թովմասեան Ջանից պատմականը տալու ատեն (1946 Ջանասէր) կը յիշէ թէ 1928ին կատարուած է այս կազմակերպութիւնը: Հասիսեանինը աւելի հաւանական կը նկատենք:

1926, Պիթիաս, հիմնադիր՝ Պատ. Յ. Կիւրլէքեան։

1927, Ջանլէ. 1936ին Տիկ. Ա. Աբգարեան Աղջկանց բաժինը վերակազմած է։

1927, Դեկտ. 25. Գոհիրէ, ուր Խ. Կիւղէլիմեան առաջնորդող դեր կ'ունենայ։

1930, Սելանիկ՝ հիմնադիր Վեր. Կ. Ֆարաճեան։

1931, Սեպտ. Եօղուն Օլուգ։

1932, Մարտ 15, Հալէպ, Նահատակաց եկեղեցի, հիմնադիրք՝ Տիկ. Մ. Զագմագճեան և Պ. Մ. Պալիկեան։

1932, Տամասկոս, հիմնադիր՝ Վեր. Ե. Քասունի։

1932, Քէօրքիւնէ, հիմնադիր՝ Վեր. Բ. Գալֆաեան։

1933, Քէսապ, հիմնադիրք Սարգիս Գալֆաեան և Սամուէլ Վարժապետեան։

1933, Ալեքսանդրէթ, Վիքթորիա և Էֆրոնիա Գարամանուկեան քոյրերու կողմէ։

1934, Պէյրութ, Անդր Նահր, Պուրճ Համուտ Թաղ (ժողովրդի բառերով Նոր Մարաշ), աղջկանց։ 1936ին ալ Վեր. Մարկանեանի կողմէ կը հիմնուի մանչերու բաժինը։

1937, Տրիպոլիս նաւահանգիստ (Մինէ), հիմնադիր՝ Տիգրան Քասունի, 1940ին ալ քաղաքի ճիւղը, հիմնող՝ Վեր. Մարկանեան։

1939, Օգոս. 18, Ազէզ, հիմնադիր՝ Տիկ. Վերոնիքա Աւագեան։

1940, Այնճար, որ Պիթիասինին շարունակութիւնն է, վերակազմող՝ Վեր. Ա. Հատիտեան։

1940, Սուր, որ Ֆարթըսըլը գիւղի ընկերութեան շարունակութիւնն է, վերակազմող Պատ. Յ. Կիւրլէքեան։

... Ֆարթըսըլը...

... Էքիզ Օլուգի մէջ սկիզբէն ի վեր աղջիկներու հոգևոր խումբ մը Ջանիցի նպատակին ծառայած են առանց ոևէ անուան մը կոչուելու։ Հիմա կը կոչուին Ուսումնասիրաց։

Կազմակերպչական աշխատանքը յառաջ տանելու և ընկերութիւններու ընդհանուր գործունէութիւնը ներդաշնակօրէն և արդիւնաւոր կերպով կառավարելու համար նախ Հալէպի և ապա Պէյրութի մէջ մէկ մէկ վարիչներ կ'որոշուին։ Առաջին կեդրոնին մէջ այս գործին կը նշանակուի Վեր. Ա. Հատիտեան, որ արդէն անպաշտօն կերպով կը կատարէր զայն, իսկ երկրորդին մէջ 1930ին Վեր. Յովհ. Աբգարեանի կը յանձնուի նոյն պաշտօնը։

Հալէպի Տեղական Միութիւնը Ջանից Ընկերութիւնները 1928ին կը հրաւիրէ պատգամաւորական ժողովի մը, որուն միայն հալէպցիներ կը մասնակցին։ Պէյրութի Տեղական Միութեան հրաւէրով, նոյն քաղաքի մէջ 1930, Ապրիլ 23—30ին կը գումար-

ուի առաջին ընդհանուր պատգամաւորական ժողովը, տասն և մէկ ներկայացուցիչներով։ Մինչև 1948 տասներեք անգամ տեղի կ'ունենան այս ժողովները. 6 անգամ Հալէպ, 2 անգամ Պէյրութ և 5 անգամ Շուէյր, Պէյրութէն 30 քիլոմեթր հեռաւորութեամբ գիւղ մը, ուր Երիցական միսիոնարներն ունին բարձր դպրոց մը և հոգևոր հաւաքոյթներու համար կեդրոնավայր մը՝ ամէն դիւրութիւններով օժտուած։ Այս պատգամաւորական ժողովներու մէջ նախ կը ներկայացուին տեղեկագիրներ, ապա խորհրդակցութեանց նիւթ կ'ըլլան ընկերակցութեանց ներքին կեանքին և գործունէութեան վերաբերեալ հարցեր, կը տրուին որոշումներ և կը ծրագըրուի յառաջիկայ տարուան գործունէութիւնը, և կ'ընտրուին զանազան յանձնախումբեր և կեդրոնական վարչութիւն մը, Գործադիր Մարմին անունով։ Կազմակերպութիւնը լման ընելու և վարչական մեքենան ակնկալուած կերպով միշտ շարժումի մէջ պահելու համար հարկ տեսնուեցաւ իր բոլոր ժամանակը տուող վարիչ քարտուղարի մը որոշումը։ 1939—1945ի միջոցին այս պաշտօնը կատարեց Վեր. Բիւզանդ Գալֆաեան, որ իր վերջին մի քանի տարիներուն ուղղակի ծառայեց նաև եկեղեցիներուն՝ Աւետ. Միութեան Վարիչ Մարմնին փափաքին վրայ։ Գալֆաեանի Ամերիկա մեկնումէն ետքը իբր ընդհանուր գործիչ ծառայած է Պատ. Բիւզանդ Ռուպեան և 1948ին նոյն պաշտօնին կոչուած է Վեր. Ներսէս Խաչատուրեան։

Ջանից Ընկերութեանց թուական զարգացման մասին գաղափար մը տալու համար կը ներկայացնենք հետևեալ վիճակագրութիւնները.—

1926, 822 անդամներ։

1930, 777 անդամներ, 8 եկեղեցիներու մէջ 15 Ջանից ընկերութիւններ։

1938, ... անդամներ, 25 ընկերութիւններ Սուրիա, Լիբանան և Պաղեստին։

1944, 1500 անդամներ, 22 գիւղերու և քաղաքներու մէջ 40 ընկերութիւններ։

Պատանեաց բաժինը երկար ատեն պէտք եղած չափով չէ զարգացած, բայց երբ Պատ. Բիւզանդ Ռուպեան այս բաժնին պատասխանատուութիւնը յանձն կ'առնէ գործը մէկէն կը փայլի. պատանի անդամներու յաւելումով Ջանքի ընկերներու թիւը կը կրկնապատկուի։ 1944ի թիւին 1500ի բարձրացումը այս կերպով միայն կարելի է բացատրել։ 1945ին 10 գիւղերու և քաղաքներու մէջ 30 պատանեաց ընկերութիւններ կային 820 անդամներով, որոնց 370ը մանչ և 450ը աղջիկ։

Հետեւեալ վիճակագրութիւնը պատրաստուած է 1948ի պատգամաւորական ժողովի առթիւ.

Շրջան	Եկեղեցի	Գործօն	Օժանդակ	Պատանեաց	Պատանուհեաց	Գումար
Հալէպ	Էմմանուէլ	9	30	35	40	114
	Բեթէլ	20	32	25	30	107
	Նահատակաց	7	7	—	—	14
	Տաւուտիէ	—	—	23	30	53
Պէյրութ	Նոր Մարաշ	15	18	27	60	120
	Ս. Եկեղեցի	10	20	40	30	100
	Էշրէֆիէ	20	33	30	35	118
	Թրատ	—	—	40	20	60
Ճիպէյլ	Որբանոց	15	25	10	20	70
Քէսապ	Էքիզ Օլուգ	—	20	—	—	20
	Քէօրքիւնէ	—	15	—	—	15
	Քէսապ	—	12	30	—	42
Պէքաա	Զահլէ	10	11	—	—	21
	Այնճար	5	9	—	—	14
Դամասկոս	Սալհիէ	5	15	—	—	20
Եգիպտոս	Գահիրէ	18	3	—	—	21
		134	250	260	265	909

Այս վիճակագրութիւնը ցոյց կուտայ.

1. Թէ Ջանից Ընկերութիւնը գրեթէ տեւականօրէն աճած է

1923–1945ի միջոցին. իսկ պատերազմը դադրելէն ետք մինչեւ 1948, ընկերութեանց թիւը 60o/o և անդամներու թիւը 40o/o համեմատութեամբ պակսած է։

2. Պատանիներ թիւով միշտ աւելի շատ եղած են քան երիտասարդները, 1948ի ցուցակին համեմատ անդամներու 58o/o պատանիներ և 42 o/o երիտասարդներ են։

Այս երեւոյթը բացատրելի է հետեւեալ կերպով.

1. Դէպի Հայաստան ներգաղթով և ուրիշ երկիրներ մեկնումով բնականաբար թիւը պիտի իջնար։ Ընկերութեանց թիւին անկումին ամենակարեւոր պատճառը նոյն եկեղեցիին մէջ միասեռ ընկերութեանց միանալովը երկսեռ ընկերութեանց կազմութիւնն է։

2. Բոլոր ժամանակը տեւող վարիչի մը Ամերիկա մեկնումով անոր թողուցած բացը։

3. Գրեթէ բնական կանոն մըն է որ ոչ մէկ գործ միշտ ուժգին կամ նոյնիսկ նոյն թափով կրնայ զարգանալ. տեղատուութիւնը անբնական չէ։

4. Պատանեաց մէջ անդամագրութիւնը մէկ կարգի իսկ երիտասարդաց բաժնի մէջ երկու կարգի համեմատ կը կատարուի։ Գործօն անդամակցութեան հոգեւոր պատասխանատուութիւնը յանձն առնելու համար ենթակային մէջ մասնաւոր պատրաստութիւն և զոհողութեան կամեցողութիւն պէտք է։

Ուրախալի է, սակայն, որ Սուրիոյ և Լիբանանի հայ աւետ. ժողովուրդին աւելի քան 10o/oը Ջանիցի անդամ են. 1939ին Յունաստանի 2500 բողոքականներու 300ը Ջանից անդամներ էին։

Ե. Բ. Ջանից կազմակերպութիւնը վերջին քսանհինգ տարիներու միջոցին բաւական ընդարձակ և այլազան գործունէութիւն ցոյց տուած է։ Վերը յիշուած պատգամաւորական ժողովներէն զատ, որոնք առաւելապէս ընթացիկ գործունէութիւնը ծըրագրելու համար էին, զանազան անուններով ուրիշ ժողովներ սարքած է հոգեւոր նպատակներով։

Տարբեր շրջաններու մէջ, և ընդհանրապէս եկեղեցական շէնքերէ դուրս կամ բացօթեայ տեղեր՝ Ս. Գիրքի ուսումնասիրութեան և աղօթքի համար 1–2 ժամ կամ մէկ օր տեւողութեամբ «մենիկ պահ»եր կազմակերպուած են։

Ջանից Ընկերութեան հիմնադրութեան ամէն տարեդարձին, և ուրիշ մասնաւոր առիթներով, մանաւանդ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիի դարադարձին և Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ Ե. Բ. Ջանիցի 25ամեակին առթիւ տեղի ունեցած հոգեւոր ընդհանուր համաքոյթները տօնական հանդիսութիւններու փայլը կը ցուցնէին։

Ամենէն կարեւոր ժողովները, սակայն, եղած են համաժո-

ղովները, որոնք ընդհանրապէս մէկ շաբաթ տեւողութեամբ, որոշ հոգեւոր նիւթի մը շուրջ և խնամքով ծրագրուած յայտագրով մը կատարուած են՝ թէպէտ ոչ միշտ բայց յաճախ՝ Շուէյր։ Վերջերս սովորութիւն դարձած է պատգամաւորական ժողովները և համաժողովները նոյն տեղը նոյն շաբթուան մէջ ընել։

Պատանիներու համար զատ համաժողովներէ զատ մի քանի շաբաթ տեւողութեամբ ամառնային բանակումներ կազմակերպուած են։ 1939էն մինչև 1948 ամառը չորս անգամ նման բանակումներ յաջողօրէն կատարուած են՝ առաջինը Ղազիր և վերջին երեքը Քէսապ։ Առաջնորդները եղած են Կ. Տէմիրճեան, Տ. Հափխեան, Ա. Հաւէսեան, Ս. Խտըրեան, են։

Պէտք է աւելցնել նաև մասնաւորապէս Ս. Գիրքը ուսումնասիրելու համար կազմուած խմբակները։ 1934ի միջոցին միայն 13 տարբեր եկեղեցիներու մէջ պատանեկան և երիտասարդական խմբակներու մէջ Ս. Գիրքի ուսումնասիրութեան հետեւող անձերու թիւը եղած է մօտ 600։ Բոլոր այս հոգեւոր հաւաքոյթներու ազդեցութիւնը եղած է բարոյացուցիչ և վերացուցիչ անոնց մասնակցողներուն վրայ։

Զանքի ընկերներու փոքր կամ մեծ խումբեր զանազան շըրջաններ այցելած են աւետարանչական նպատակներով։ 1931ի Օգոստոս 22ին Հալէպի Էմմանուէլ Եկեղեցւոյ Զանիցին կողմէ Մ. Շնորհօքեան, Ե. Թովմասեան, Զուէն Ռուպեան, Բ. Գալֆաեան, Մուսա Լեռին Հայ գիւղերը կ'այցելեն։ 1932ին ամառը Հալէպի Տեղական Միութեան կողմանէ երկու խումբեր երկու տարբեր շրջաններու մէջ ընդարձակ աւետարանչական պտոյտներ կը կատարեն։ Առաջին խումբը բաղկացած Յեսսէ Գուբիթեանէ և Մ. Շնորհօքեանէ շրջան մը կ'ընեն Հալէպ — Ճարաբլուս — Ազէզ — Գըրգ Խան — Պէյլան — Ֆարթըսլը — Սօղուգ Օլուգ — Աթըգ — Հալէպ գծին վրայէն. Ամառնային Ս. Գիրքի Դպրոց՝ փոքրիկներու համար, հոգեւոր և ընկերային հաւաքոյթներ՝ երիտասարդներու համար, աղօթաժողով, կիրակնօրեայ պաշտամունք և քարոզ, լսարանական հաւաքոյթներ՝ բոլորին համար, մեծ քանակութեամբ տետրակներու և գիրքերու ցրուում ամէն տեղ՝ կը կազմեն իրենց գործունէութեան մասերը։ Երկրորդ խումբը բաղկացած Բ. Գալֆայեանէ և Ց. Մըսըրլեանէ Հալէպէ մեկնելով կը շրջի հետեւեալ տեղերը. Ճիսր ի Շուղր, Անտիոք, Եօղուն Օլուգ, Խտըրպէյ, Պիթիաս, Քէսապ, Քէօրքիւնէ, Էքիզ Օլուգ, Գալատուրան և Պաղճաղըզ։ 29 օրուան մէջ կը ճամբորդեն 500 քիլոմեթր, 100ը ոտքով։ Իրենց այցելած 12 քաղաքներու և գիւղերու մէջ 22 անգամ կը քարոզեն հայ., յոյն., արաբ 4000 անձերու Աւետարանական և

Առաքելական եկեղեցիներու մէջ, 23 անգամ զանազան նիւթերու շուրջ դասախօսութիւններ կուտան, հինգ տեղերու մէջ ամառնային Ս. Գիրքի դպրոց և երեք տեղեր կիրակնօրեայ դպրոց կը բանան. 500 մանուկներ կ'օգտուին այս դպրոցներէն: Աւելի քան 2500 օրինակ գիրքեր և գրքոյկներ կը ցրուեն, երբ Զանից ընկերութիւններ կը հիմնեն և կը վերակազմեն, մոգական լապտերով Յիսուսի և Պօղոս Առաքեալի կեանքը կը ցուցնեն:

Պէյրութի ընկերութիւնները կը հետեւին Հալէպի օրինակին: 1935ին Մամըլթէյնի Ազգային Բուժարանը կ'այցելեն մեծ խումբով մը: Քաղաքի Առաջին Աւետարանական Եկեղեցիէն 4 անդամներ 1937ին կ'այցելեն Սուր: Իսկ 1946, Մայիսի վերջը 90 հոգինոց խումբ մը կ'այցելէ Այնճար, ուր հոգեւոր և երաժշտական գեղեցիկ հաւաքոյթներ կը վարեն և դէպի Պէյրութ վերադարձին Շթօրայի նորակազմ փոքր եկեղեցիին հոգեւոր պաշտամունք կը կատարեն:

Ամառուան շրջանին, երբ մանուկները աւելի ազատ են և յօժար տպաւորութիւններու ենթակայ, կրօնական և բարոյական դաստիարակութեան համար նոր առիթներ կը ներկայանան: Զանից Տեղական Միութիւնները այս մասին ալ պատասխանատուութիւն կը վերցնեն և պէտք եղած տեղեր ամառնային Ս. Գիրքի դպրոցներ կը բանան երկու շաբաթէն մինչև երկու ամիս տեւողութեամբ: Ս. Գիրքի ուսուցում, այլեայլ խաղեր, ձեռագործ, մանուկներու օգտակար գիտելիքներ եւ պատմութիւններ մաս կը կազմեն ուսումնական ծրագրին: 1945ի ամառը 14 նման դպրոցներ բացուած են՝ Հալէպ՝ 1, Քեսապ՝ 5, Այնճար՝ 1, Զահլէ՝ 1 եւ Պէյրութ՝ 1: 1948ի ամառը թիւերը կը բարձրանան: Ութը քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ 17 ամառնային դպրոցներուն յաճախած են 3—12 տարեկան 1150 մանուկներ, որուն 493ը մանչ եւ 657ը աղջիկ: Բոլոր ուսուցիչները կամաւոր անթոշակ գործիչներ են: Հալէպի դպրոցներուն ընդհանուր պատասխանատուն եղած է Կարապետ Սվաճեան որ այս տարի կ'աւարտէ իր աստուածաբանականի դասընթացքը, եւ Պէյրութի մէջ՝ Արմենակ Սարաճեան:

Ընկերակցութեան Գործադիրը գովելի գաղափարը յղացած է նիւթապէս օգնելու այն կարօտ եւ խոստմնալից ուսանողներու որոնք եկեղեցիներու օգտակար ծառայութիւններ կը մատուցանեն ներկայիս եւ ապագայի համար ալ այս յոյսը կը ներշնչեն: 1941—1942ին չորս մանչ եւ հինգ աղջիկ ուսանողներու օգնած են անոնց կրթաթոշակին համար վճարելով 515 սուրիական լիրա: 1942—1943ին նպաստաւորուողներու թիւը եղած է վեց, երեքը մանչ եւ երեքը աղջիկ որոնց համար ծախսուած է 585 սուրիական լիրա: 1943—1944ին մէկ մանչ եւ տասը աղջիկ ուսա-

նողներու համար ծախսուած է 1800 սուրիական լիրա։

Տեղական Ջանից ընկերութիւններ իրենց պատկանած եկեղեցիներուն շատ մը կերպերով օգտակար եղած են։ Ընդհանուր երտասարդութեան մէջ հոգեւոր խմոր մը ըլլալու աշխատած են. իրենց տարբեր դասախօսական հաւաքոյթներով, Ս. Գրային եւ ազգային կեանքէ վերցուած թատերական ներկայացումներով, երաժշտական հանդէսներով եւ այլ զանազան հաւաքոյթներով եւ կերպերով ընդհանուր ժողովուրդին մշակութային, մտաւորական եւ բարոյական մակարդակը բարձրացնելու եւ ճաշակը նրբացնելու ջանադիր եղած են։ Նաեւ նիւթապէս օգնած են թէ՛ իրենց եկեղեցիին և թէ ուրիշներու։ Օրինակներով խօսինք. Պիթիասի Ջանիցը դրամական օգնութիւններ ըրած է եկեղեցիի շինութեան գործին համար, ասկէ զատ անդամները ձրի և կամաւորապէս իբր բանուոր աշխատած են։ Քանիցս ներկայացումներ տուած են և անոնց հասոյթը յատկացուցած են դպրոցի և եկեղեցիի։ Հալէպ, Էմմանուէլի Ջանիցը, 1928ին ասեղնագործներու ցուցահանդէս մը սարքած և անոր բոլոր հասոյթը՝ 42 ոսմ. ոսկի՝ եկեղեցիի շէնքին պակասներուն յատկացուցած է։ Էմմանուէլ և Բեթէլ եկեղեցիները միասնաբար 5 տարուան միջոցին մինչև 1928ի վերջերը եկեղեցիին տուած են 44 հաղորդական անդամներ, 32 կիրակնօրեայ դպրոցի ուսուցիչներ։ 1932ին Հալէպի Ջանից Ընկերակցութեանց Տեղական Միութիւնը նիւթապէս օգնած է Գալատուրանի աղէտաւալներուն, որոնք ընդարձակ տարածութեամբ գետինի կքումին եւ ապա խաղալուն պատճառաւ կորսնցուցած էին իրենց տուները եւ պարտէզները։ 1937ի տեղեկագիրներէն կը հասկնանք որ Հալէպ Նահատակաց Եկեղեցիի Ջանիցը շինիչ ներկայացումներ տուած եւ նիւթապէս օգնած է Սամլթէյնի Թոքախտաւորներուն եւ Գալատուրանի աղէտեալներուն։ Հալէպ Բեթէլ, Դամասկոսի, Պէյրութ Առաջին, Պէյրութ Նոր Մարաշի, Աղեքսանդրէթի, Հալէպ Էմմանուէլ եկեղեցիներու Ջանից ընկերութիւնները կարեւոր գումարներ տուած են թէ՛ իրենց եկեղեցիներուն և թէ արտաքին օգնութեան կարօտ տեղերուն։

Քրիստ. Ջանից Ընկերութեան ամենէն գնահատելի, օգտակար եւ միայն արժէք ներկայացնող գործունէութիւնը եղած է հրատարակչական մարզի մէջ, որով առաջին անգամ ըլլալով կը սկսին հետաքրքրուիլ 1934ին, եւ 1935ի համար կը հրատարակեն պատի օրացոյց մը, որ կը պարունակէր Աստուածաշունչէն ընտրուած մասեր առօրեայ ընթերցումի համար։ Մի քանի մանր գործերէ ետքը կանոնաւոր հրատարակումի կը սկսին 1937ի աշունը երբ կը հրատարակուի «Ջանասէր»ի առաջին թիւը, 28×20 սանդիմեթր

էջի մեծութեամբ։ Այս չափը կը պահուի առաջին չորս տարիներու միջոցին մինչեւ 1941ի վերջը, երբ «Ջանասէր» կը սկսի տպագրըուիլ իր ներկայ փոքր, կոկիկ գիրքի ձեւով, թէպէտ առաջին տարիներուն հրատարակուած թիւերը թէ՛ տպագրութեամբ եւ թէ՛ թուղթով աւելի փայլուն եւ գեղեցիկ էին։ «Ջանասէր» կը հրատարակուի առաջին և երկրորդ տարիներուն, 1937–39, 26 էջերով 4ական թիւ, եւ 200 օրինակ։ 1940–41ին կը հրատարակուի վեցական թիւ, իբր երկամսեայ. թիւը՝ գրեթէ 20ական էջերով։ 1942էն սկսեալ մինչեւ հիմա կը հրատարակուի իբր ամսաթերթ՝ էջերն ալ տարիէ տարի շատցնելով, այնպէս որ 1945 եւ 46ին 12 թիւերը կ'ունենան 408ական էջ, իսկ 1948ի հաւաքածոն կ'երեւի թէ 500 էջեր պիտի պարունակէ։ Հրատարակուած օրինակներու թիւն ալ 200էն կը բարձրանայ 550ի։ Բաժանորդներու վճարումները թէպէտ տակաւին չեն բաւեր անոր թուղթի, տպագրական եւ թղթատարական ծախքերը գոցելու, բայց ինքնաբաւ ըլլալու ճամբու վըրայ է։

«Ջանասէր» հոգեւոր երիտասարդութեան պաշտօնաթերթն է, հետեւաբար կ'ակընկալուէր որ թէ՛ մեր եկեղեցիներուն և թէ ընդհանուր երիտասարդութեան հարցերով զբաղէր, իր որոշ ըմբռնումներուն. տեսակէտին համեմատ ուղղութիւն մը որդեգրելով անոնց առաջնորդէր և թերթին բովանդակութիւնը ըստ այնմ ծրագրէր։ Ասիկա չենք կրնար գտնել, և թերեւս ալ իրաւունք չունինք։ Անոնք ժամանակ և պատրաստութիւն չունին այս ընելու, անոնք կը վազեն ամէն ուղղութեամբ, կը խօսին և կը գրեն ամէն բան։ Ժամանակի միջոցին շահուած փորձառութիւնն է որ այս բոլորը պիտի սորվեցնէ անոր մէջ աշխատողներուն, որոնք առանց առաջնորդի և նախապատրաստութեան յանդգնութիւնը ունեցան այս բարի գործին ձեռնարկելու։ Եւ իրականին մէջ ալ անոր բովանդակութիւնը ամէն տարի ճոխացաւ և խորացաւ։

«Ջանասէր»ը ծառայեց ոչ միայն Ջանից Ընկերութեան այլ նաև Աւետարանական Եկեղեցիին և նոյնիսկ երբեմն եկեղեցիի յատկացուած գրութիւնները այնքան տեղ գրաւեցին անոր մէջ որ երիտասարդութիւնը գրեթէ անտեսուած թուեցաւ, ինչ որ իր կարգին Ջանիցի չորքերէն գանգատի և քննադատութեան պատճառ դարձաւ։ Ասիկա բացատրելի է երբ նկատի առնենք թէ խըմբագիրները երեսուն տարիքը անցնելով չափահասութեան թեւակոխել սկսած էին և բնական կերպով չափահասներու հարցով ալ կը զբաղէին, և իրենց ծառայութեան ոգին աւելի ընդարձակ դաշտի վրայ տարածելով ամենուն օգտակար ըլլալու գեղեցիկ գաղափարը ցոյց պիտի տային։ Մանաւանդ որ Աւետ. Միութիւնը զուրկ

ըլլալով ոեւէ պաշտօնական կամ անպաշտօն թերթէ «Ջանասէր»ի ծառայութեան տալ կը կարօտէր։ Ահա այս կերպով նա դարձաւ նաև անպաշտօն օրկանը Սուրիոյ և Լիբանանի Աւետ. Միութեան։

«Ջանասէր»ի խմբագրական կազմին անդամները եղած են Վերք. Բ. Գալֆաեան, Տ. Քասունի, Յ. Մըսըրլեան, Պատ. Բ. Բուլեան և Մ. Շնորհօքեան։ Թերթս մշակած և կազմած է իրեն յատուկ լեզու մը, իր մասնաւոր ոճով և բառերով, որուն մէջ շատ զգալի է անգլիերէն լեզուի ազդեցութիւնը։ Կարգ մը նոր աշխատակիցներու և չափահաս գրիչներու մէջ կը հանդիպինք աւելի զարգացած հայեցի ոճին։ Մասնաւոր կերպով պէտք է յիշել Վեր. Ս. Պագգալեանի առանուորները որոնք կրօնական յաջող բանաստեղծութիւններ են՝ գրուած այնքան գեղեցիկ ոճով մը։ Պէտք չէ մոռնալ Լեւոն Սիմոնեանը «Պատանեկան Արձագանգ»ի գրաշարապետ և օգնական խմբագիրը, որ գեղեցիկ գրական ոճով օժտուած գրիչ մ'է, անպաշտօն կերպով սրբագրիչ խմբագրի դերը կատարած է։

Ուրիշ հրատարակութիւններն եղած են հետեւեալները.—

1. «Լոյս», առօրեայ աղօթքի առաջնորդ 1939էն սկսեալ, ամէն տարի մինչեւ հիմա։

2. «Ջանք» մատենաշար, պատանիներու համար պատմուածքներ, 6 տետր՝ երեսնական էջնոց։

3. Հոգեւոր թերթիկներ, երկու էջնոց, 20 թիւ՝ 2000ական օրինակ։

4. Քարոզներու շարք, 15 տետր. 500ական օրինակ։

5. Պատանեաց Երգեր, ձայնագրեալ 30 Պատանեկան երգեր։

6. Պատմական Հայ Կիներ, երկու տետր՝ հեղինակ՝ Վեր. Ե. Քասունի։

7. Երիտասարդութիւն և Սեռ, երկու տետր. հեղինակ՝ Տոքթ. Տ. Պէրպէրեան։

8. Հերմոնի Ցօղը, Վեր. Ե. Քասունիի կարգ մը քարոզներուն հաւաքածոն։

9. Պատանի Ասպետ, ուղեցոյց պատանիներու առաջնորդութեան, հեղինակ՝ Բիւզանդ Բուլեան։

10. Ցեղիս Ձայնը, հոգեւոր չափածոյ բանաստեղծութեանց փոքր հաւաքածոյ մը, հեղինակ՝ Վեր. Սամուէլ Պագգալեան։

11. Լուսակունք, կրօնական առանուոր բանաստեղծութեանց հատոր մը, հեղինակ՝ Վեր. Ս. Պագգալեան. կը պարունակէ նաև Ցեղիս Ձայնը։

Այս հոգեւոր երիտասարդական ընկերակցութիւնը հիմնելու, կազմակերպելու, զարգացնելու մէջ յիշուած անձերէն զատ իրենց

շատ կարեւոր բաժինը բերած են եկեղեցիի հովիւներն ու քարոզիչները։ Իւրաքանչիւր անհատ Ջանից Ընկերութեան ներքին կեանքին պատասխանատուութիւնը ինկած է առաւելապէս իր պատկանած եկեղեցիին հովիւին վրայ, որ շատ անգամ եղած է անոր հիմնադիրը կամ վերակազմիչը. անոր ընդհանուր հաւաքոյթներուն մէջ յաճախակի բեմախօսը, վարչութեան կամ զանազան յանձնախումբերուն մէջ խորհրդատուն։ Ընդհանրապէս ալ Ջանից Ընկերութիւն յառաջդիմած և օգտակար ծառայութիւններ մատուցած է այն եկեղեցիին մէջ, որուն հովիւը իր գործօն և պատասխանատու բաժինը բերած է անոր ընթացիկ կեանքին մէջ և այս կերպով քաջալերած է երիտասարդութիւնը։

3.

ԿԻՐԱԿՆՕՐԵԱՑ ԴՊՐՈՑ

Աւետարանական Եկեղեցիի ներկայ զարգացումը և ապագայ ապահովութիւնը առաւելապէս կախում ունի կրօնական դաստիարակութեան արդիւնաւորութենէն։ Ան գոյութիւն առած է Սրբազան Մատեանը ուսանելով և ուսուցանելով։ Ան յամառօրէն կառչած է սա տեսակէտին թէ ամէն մէկ քրիստոնեայ համոզումով և գիտակցութեամբ պէտք է ընդունի հոգեւոր ճշմարտութիւնները, որոնց մէջ կրնայ խորանալ և արմատանալ տեւական դաստիարակութեամբ։ Դաստիարակութիւն մը՝ որ չի բաւականար միայն կրօնական գիտելիքները յիշողութեան մէջ ամբարելէ այլ նաեւ և մանաւանդ անոնց համեմատ ապրելու համար գիտակցութեամբ և նուիրումով թափուած ճիգերէ։ Քանզի ճշմարտութիւնը ըմբռնել և գնահատել կարելի չէ առանց զայն ընթացիկ կեանքի վերածելու։ Հետեւաբար ան մեծ կարեւորութիւն ընծայած է անձերու հոգեւոր կրթութեան, որուն իրականացումին միջոցներն եղած են ընտանիքը, առօրեայ դպրոցը, եկեղեցական պաշտամունքները և քարոզները, չափահասներու յատուկ կիրակնօրեայ դասերը, նոր սերունդին համար, 3—20 տարիքներու մէջ՝ զանազան անուններով հոգեւոր կազմակերպութիւնները։ Այս վերջիններուն մէջ ամենէն կարեւորը կը հանդիսանայ կիրակնօրեայ դըպրոցը։ Ամէն Հայ Աւետ. Եկեղեցի նախ սկսեր է իբր դպրոց, և այնքան զօրաւոր, արդիւնաւոր և աճուն եղած է որքան իր կիրակնօրեայ դպրոցը։ Սկզբնական շրջաններուն ամէն տեղ և այսօր շատ տեղեր՝ եկեղեցիի անդամակցութեան ընդունուող ամէն թեկնածու նախ կրօնական դաստիարակութեան շրջան մը կը բոլորէր և ապա քննութեան կ՚ենթարկուէր։ Շատ մը եկեղեցիներ ներկայիս մոռցած են այս աւանդական կանոնը ի վնաս իրենց։

Բանական Թուականներուն սկիզբը ամենէն կարեւոր հարցը այս էր, բայց եկեղեցին պէտք եղած միջոցներէ զուրկ կը գտնուէր այս մասին իր պարտականութիւնը կատարելու համար։ Յարմար ուսուցիչներ կը պակսէին, եւ մանաւանդ շէնքի չգոյութիւնը կամ անյարմարութիւնը մեծ արգելքներ էին դպրոց մը վարելու համար։ Շատ տեղեր միայն մէկ սրահ կար, որ յաճախ վրան մը կամ տախտակներէ հապճեպով կառուցուած ողորմելի մեծ կամ փոքր հիւղ մըն էր։ Այս կը ծառայէր կրթական, հոգեւոր եւ ընկերային ամէն տեսակ նպատակներու։ Երբ դպրոցներու համար զատ շէնքեր վարձուեցան կամ Ճեմփերու մէջ զատ տախտակէ կամ հողէ խրճիթներ շինուեցան դիւրութիւնները շատցան։ Մանուկներու համար քիչ թէ շատ կանոնաւոր կիր. դպրոց վարել եւ չափահասներու համար բոլէն դաս ընել կարելի դարձաւ, կարգ մը եկեղեցիներ որոնք յարմարութիւններ ունէին, նոյնիսկ չափահասներու համար քիչ շատ կանոնաւոր դասարանային դրութեամբ կիրակնօրեայ դպրոց ունեցան։

Առաջին շրջանի յատուկ պաշտօնական վիճակագրութեանց մէջ մանկանց կիրակնօրեայ դպրոցներու աշակերտութեան եւ եկեղեցիներու մէջ կիրակնօրեայ դասի հետեւող չափահասներու թիւերը մէկտեղ տրուած են, զորոնք կու տանք հետեւեալ տախտակի մէջ.—

Տարի	Դասի հետեւող	Ուսուցիչ
1926	4040	...
1929	4100	131
1933	2760	...

Վերջին տարուան թիւին զգալիօրէն պակաս ըլլալը ուշադրաւ կէտ մըն է։ Երեսնական Թուականներէն սկսեալ տեղ տեղ չափահասներու բաժինը զանց կ՚առնուի իսկ մանկանց բաժինը աւելի կարեւորութիւն կը ստանայ, այնպէս որ կիրակնօրեայ դասի հետեւող 2760 անձերու մեծ մասը մանուկներէ կը բաղկանայ։ Ցաւալի է որ չափահասներու կիրակնօրեայ դասը 1935էն ասդին գրեթէ զանց առնուած է ամէն տեղ, եւ այդ առթիւ կատարուող պաշտամունքները կամ բոլորովին վերցուած են կամ ալ շատ անբաւարար եւ անգոհացուցիչ կրօնական կամ ընկերային գործունէութեամբ կամ ալ շատ սեղմ շրջանակներու մէջ կատարուող հոգեւոր պաշտամունքներով փոխանակուած են։ Այս կերպով շատ մը եկեղեցիներ իրականին մէջ կիրակնօրեայ միայն մէկ պաշտամունք կը կատարեն ընդհանուրին համար։

Չափահասներու կիրակնօրեայ դասերը կը տրուէին Այտա Թարպըլի կողմէ պատրաստուած «Միջազգային Կիրակնօրեայ Դըպ-

ցոցի Դասեր» անուն ուսուցիչներու յատուկ դասագիրքին համեմատ։ Ատեն մը ուսուցիչներու օգտակար ըլլալու համար «Նոր Աւետաբեր» հրատարակեց Տր. Ճ. Մերիի յատկապէս պատրաստած Կիրակնօրեայ Դպրոցի Դասերը։ Իսկ Տիկ. Ի. Մերիլ երկար ատեն հրատարակեց եռամսեայ թերթիկ մը, որ կը պարունակէր ամէն կիրակիի դասին նիւթը, Ս. Գրոց մէջ անոր տեղը եւ ոսկեղէն համարները։ Ասոնք շատ օգտակար եղած են։

Կրօնական դաստիարակութիւնը առաջին դարէն սկսեալ Քրիստոնէական Եկեղեցիին ամենէն կարեւոր եւ գլխաւոր պարտականութիւններէն մէկը եղած է. անիկա նորութիւն մը չէ եկեղեցական պատմութեան մէջ։ Բայց ան նորութիւն մըն է իր ներկայ ձեւովը, ինչպէս որ կը յայտնուի կիրակնօրեայ դպրոցին մէջ։ Աս վերջինը ծագումով համեստ եւ նպատակով հիմնականէն տարբեր սկիզբ առաւ հրապարակագիր Րոպըրթ Րէյքսի նախաձեռնութեամբ, 1780 թուականին Անգլիոյ մէջ։ Բայց ան մեծ զարգացում ցոյց տուաւ եւ փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ։ Գիտական եւ մանկավարժական սկզբունքներու համեմատ ան վերակազմուեցաւ. անոր համար մասնագէտներու կազմէ ուսումնական ծրագիրներ մշակուեցան և կրօնական դաստիարակութեան եւ մանաւանդ Կիրակնօրեայ Դպրոցի մասին ընդարձակ գրականութիւն հրապարակ դրուեցաւ։

Երկար ատեն ամէն երկիր, ամէն յարանուանութիւն եւ նոյնիսկ անհատ եկեղեցիներ կիրակնօրեայ դպրոցի գործը յառաջ տարին իրարմէ անկախօրէն։ Բայց կամաց կամաց նախ յարանուանութիւններ, ետքը նոյն երկրին մէջ գտնուող բոլոր յարանուանութիւններ եւ ապա բոլոր աշխարհի եկեղեցիներ իրենց նիւթական եւ բարոյական ուժերը համադրելով գործակցաբար աշխատելու ջանքեր կատարեցին։ Ասոնց արդիւնքն են տեղական, շրջանային, ցամաքային եւ համաշխարհային Կիրակօրեայ Դպրոցի Միութիւնները։ Կիրակնօրեայ Դպրոցներու Համաշխարհային Միութիւնը իր առաջին ժողովը ունեցած է 1899ին Լոնտոն։

Սուրիոյ եւ Լիբանանի Կիրակնօրեայ Դպրոցներն ալ Միութիւն մը կը կազմեն եւ իրենց առաջին համաժողովը կ'ունենան Սուգ էլ Ղարպ, Լիբանան։ Պաղեստինի Կիրակնօրեայ Դպրոցներու միացումով 1925ին կը կազմուի Ս. Գրային Երկիրներու Կիրակնօրեայ Դպրոցներու (կամ Քրիստոնէական Դաստիարակութեան) Միութիւն (BLUCE), որ կը մասնակցի կիրակնօրեայ դպրոցներու Համաշխարհային Միութեան ժողովին 1928ին Լոս Անկելըս։

Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետ. Կիրակնօրեայ Դպրոցները թէպէտ տակաւին անկազմակերպ, իբր միութիւն մը կ'անդա-

մակցին Ս. Գրային Երկիրներու Միութեան, վերջինին նախագահը եղող Տր. Ճ. Շիրըրի հրաւէրին ընդառաջելով։ Մեր կիրակնօրեայ դպրոցները առաջին անգամ ըլլալով մասնակցեցան կրօնական դաստիարակութեան համաժողովի մը՝ որ տեղի ունեցաւ 1929 Ապրիլին, Պաղպէք, Լիբանանի մէջ։ Հայ. Աւետ. կազմակերպութիւնները — Ե. Ք. Ջանից Ընկերակցութիւնները եւ Կիրակնօրեայ Դպրոցները — կը ներկայացնէին Յակոբ Շնորհօքեան, Ա. Հատիտեան, Յ. Աբգարեան եւ Տ. Խրլոբեան (այդ ատեն տակաւին չորսն ալ քարոզիչ) եւ Ներսէս Իշխանեան։ Այս ժողովը նշանակալից է անով որ Հայց. Առաք. Եկեղեցին եւս անոր մասնակցեցաւ զօրաւոր պատուիրակութեամբ մը, որուն անդամներն էին Գեր. Բաբգէն եպս. Կիւլէսէրեան՝ «Սիոն»ի խմբագրապետը եւ ապագայ Տանն Կիլիկիոյ Աթոռակից Վեհափառը, Գեր. Արտաւազդ եպս. Սիւրմէեան՝ Հալէպի Առաջնորդը, Արժ. Տ. Դինխիթոս քհնյ. Տրէզեան՝ Զահլէի հոգեւոր հովիւը եւ Տիար Լեւոն Զենեան՝ Հայց. Առաք. Եկեղեցւոյ կիր. դպրոցներու վարիչ տնօրէնը։ Այս պաշտօնական յարաբերութիւնները գրգիռ մը կ'ըլլան Հայ Աւետ. կիր. դպրոցներու կազմակերպուելու իբր միութիւն։ Այս մարմինը 1930ին իրաւունքը կը շահի մէկ կամ երկու պատուիրակներով մասնակցելու Հայ Աւետ. Միութեան տարեկան ժողովին։ Ապա շրջանային կամ տեղական միութիւններ կը կազմուին կեդրոն ունենալով Հալէպ եւ Պէյրութ քաղաքները։

Առաջին Տեղական Միութիւնը կը կազմուի Պէյրութի մէջ 1937 Նոյեմբերին, վեց դպրոցներու անդամակցութեամբ։ Այս մասին գաղափար մը կրնայ տալ հետեւեալ վիճակագրութիւնը.—

Անդամակցող Դպրոց	Թիւ երկսեռ աշակերտք.	Թիւ երկսեռ ուսուցչութ.
1. Էշրէֆիէ կեդրոն	170	9
2. Զէյթունիէ (ճիւղ)	80	4
3. Նոր Հաճըն (ճիւղ)	190	7
4. Նոր Մարաշ	200	10
5. Թրատ	75	3
6. Առաջին Եկեղեցի	119 = 834	8 = 41

Քիչ ետք կը կազմուի Հալէպի Տեղական Միութիւնն ալ։ Այս տեղական մարմինները իրենց շրջանակներուն համար կը մըշակեն զանազան տեսակէ գործունէութեանց ծրագիրներ եւ կը գործադրեն մեծ յաջողութեամբ։

Պէյրութի Տեղական Միութեան Նախաձեռնութեամբ 1938 Ապրիլ 10ին կը կատարուի կիրակնօրեայ դպրոցներու յատուկ հոգեւոր ժողով մը, որուն կը մասնակցին ութը Դպրոցներու 800 աշա-

կերտները։ Ցայտագրին մէջ մաս կը վերցնեն Պր. Լեւոն Զէնեան (Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցի), Շայր Հէմփթըն (Friends of Armenia), Հաննա Դալիպ (BLUCE — Ս. Գրային Երկիրներու Կ. Դ. Միութիւն), Վեր. Հ. Րիկս եւ Վեր. Ե. Թովմասեան (Հայ Աւետ. Միութիւն)։

Քառասնական թուականներու սկիզբը Հալէպի Տեղական Միութիւնը կը կազմակերպէ նման հաւաքոյթ մը, սա տարբերութեամբ որ ոչ թէ անհատներ այլ իւրաքանչիւր դպրոցի աշակերտութիւնը զատ զատ իր բաժինը կը բերէ խմբերգներով, կենդանի պատկերներով, տրամախօսութեամբ եւ արտասանութեամբ։ Էմմանուէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ մեծ սրահը լեցուած էր աւելի քան 1000 աշակերտներով, որոնք եկած էին Հայ Աւետարանական չորս, Ասորի Քէմփի, Եղբայրութեան եւ Խանէկ թաղի արաբախօսաց եօթը եկեղեցիներու եւ Ուսումնասիրաց կրթական հաստատութեանց ընդամէնը տասը կիրակնօրեայ դպրոցներէն։

Պէյրութի մէջ կիր. դպրոցի աշակերտներու ժԳ. տարեկան հոգեւոր համաժողովը տեղի ունեցաւ 1949. Մայիս 9ին Էշրէֆիէ թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի դպրոցի շէնքին ընդարձակ սրահը։ Այս անգամ ունէր միջազգային հանգամանք։ Պաշտամունքը կատարուեցաւ երեք լեզուներով՝ հայերէն. արաբերէն եւ անգլիերէն։ Զանազան յարանուանութիւններէ 17 կ. դպրոցներ մասնակցեցան անոր։ Ներկայ էին 1200 մանուկներ։ Տեղի անբաւարարութիւնը պատճառ եղաւ որ ուրիշ մանուկներ չկարենան ներկայ ըլլալ։ Այս գեղեցիկ հաւաքոյթը կարելի եղաւ Պէյրութի հայ կ. դպրոցներու Տեղական Միութեան նախաձեռնութեամբ։

Այսպիսի հաւաքոյթներ զանազան առիթներով կը շարունակեն տեղի ունենալ։ Ասոնք փոքրիկներու համար իսկական ներշնչումի աղբիւրներ կը դառնան, անոնց միտքին եւ հոգիին սնունդ եւ ոյժ կու տան, անոնց մէջ հոգեւոր հաւաքականութեան գիտակցութիւնը կը զօրացնեն։

Կ. դպրոցներու պատմութիւնը նոր շրջան մը կը սկսի բոլորել երբ երիտասարդ նոր ոյժ մը՝ Յովհաննէս Ահարոնեան՝ իր բոլոր ժամանակը կը յատկացնէ կրօնական դաստիարակութեան գործին։ 1941ին Աստուածաբանական Ճեմարանէն վկայուելէ ետքը, ուսուցիչներու յատուկ դասախօսութիւններով, եւ զանազան տեղեր մասնաւոր հոգեւոր հաւաքոյթներով գործին նոր ուղղութիւն եւ մղում կու տայ, եւ կրօնական դաստիարակութիւնը մանկավարժական սկզբունքներու եւ մեթոտներու համեմատ զարգացնելու կ'աշխատի։ Այսպիսի հաւաքոյթներէն երկուքը յիշենք գաղափար մը տալու համար։

1944 Յուլիս 16—21ին Վեր. Յովհ. Ահարոնեանի նախաձեռնութեամբ եւ հսկողութեամբ՝ միայն Քէսապի շրջանին համար՝ նոյն վայրը տեղի կ'ունենայ այս կրօնական դաստիարակութեան նուիրուած հաւաքոյթը։ Ահարոնեան՝ «Կրօնական Դաստիարակութիւնը և Ս. Գիրքը», և ապա «Մանուկը Հոգեբանութեան և Մանկավարժութեան Լոյսին Տակ» նիւթերուն մասին շարք մը դասախօսութիւններ կու տայ։ Վեր. Կ. Թիլքեան, Վեր. Մ. Մարկանեան և Պատ. Ա. Աւագեան իրենց թանկագին բաժինը կը բերեն զանազան կրթական նիւթերու մասին խօսելով։ Նման հաւաքոյթ մը, նոյն տարին, Օգոստ. 28—Սեպ. 3ի միջոցին կը կազմակերպէ Հալէպ, Տիար Ն. Շիրիքճեան բացումը կը կատարէ ժողովին, որուն երկու սեռէ 35 ուսուցիչներ կը մասնակցէին։

Վեր. Յ. Ահարոնեան Հայ Աւետ. Կ. Դպրոցներու Միութեան իբր քարտուղար կը շրջի դաշտը մօտէն տեղեկանալու գործին և գործիչներուն և պէտք եղածը տնօրինելու հովիւներու և տեղական ոյժերու խորհրդակցութեամբ։ Իր ամենէն կարեւոր ծառայութիւնը՝ սակայն՝ կ'ըլլայ մանկանց կ. դպրոցի յատուկ դասերու պատրաստութիւնը։ 1941էն սկսեալ մինչեւ հիմա ան կը խմբագրէ և կը հրատարակէ ամէն երեք ամիսը անգամ մը 40—50 մեծադիր երկսիւն էջերով գրքոյկներ 200 օրինակներով, զորոնք կը ղրկէ Սուրիոյ, Լիբանանի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի և Պալքանեան երկիրներու Հայ Աւետ. Կիր. դպրոցները։ Այս դասագիրքերուն վերջին թիւերը կը պարունակեն նաեւ կրթական նիւթեր շօշափող կարճ թելադրական գրութիւններ։ Վեր. Յ. Ահարոնեան մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ նաեւ դաշտիս առօրեայ և կիրակնօրեայ ուսուցիչներու համար տեղի ունեցող կրթական համագումարներու մէջ, որոնց մասին պիտի խօսուի յաջորդ յօդուածին մէջ։

Տիկ. Լ. Ահարոնեան ամէն կերպով կը գործակցի իր ամուսինին և մանաւանդ անոր մէկ տարի բացակայութեան միջոցին զայն կը փոխանորդէ ուղղակի ինք ստանձնելով և կատարելով անոր կարգ մը գործերը։

Կրօնական դաստիարակութեան առնչութեամբ պէտք է յիշել նաեւ տարիներէ ի վեր տեւող Ս. Գիրքի Ամառնային Դպրոցներու կատարած կարեւոր դերը։ Ասոնք երկու շաբաթէն մինչեւ երկու ամիս տեւողութեամբ քաղաքներու և գիւղերու մէջ ամառնային արձակուրդի շրջանին կամաւոր ուսուցիչներու միջոցով կը կատարուին Երիտ. Քրիստ. Ջանից Ընկերակցութեան հսկողութեամբ։ 1947ի ամառը Սուրիոյ և Լիբանանի տասը տարբեր կեդրոններուն մէջ, 26 ուսուցիչներու պատասխանատուութեան տակ, տասը այսպիսի դպրոցներ բացուած էին, որոնց յաճախած էին 535 մանուկներ։

Վեր. Ահարոնեան Միութեանս կ. դպրոցներուն մասին ամէն տարի պատրաստած է մանրամասն լիակատար տեղեկագիրներ։ Ասոնցմէ քաղելով կուտանք հետեւեալ վիճակագրութիւնը որ յստակօրէն ցոյց կու տայ 1943—44 տարեշրջանի պատկերը։

Շրջան	կ. դպրոց	աշակերտութիւն	ուսուցիչներ
Լիբանան			
Պէյրութ	8	1079	63
Պէյրութի շուրջը	5 = 13	308 = 1387	20 = 83
Սուրիա			
Հալէպ	6	632	54
Քէսապ	5	296	23
Այլ տեղեր	5 = 16	492 = 1420	20 = 97
Գումար	29	2807	180

Այս դպրոցներէն 11 *հատը մանուկներու տարիքին համեմատ մասերու բաժնուած են։*

Աշակերտութեան մասին հետաքրքրական է հետեւեալ ծանօթութիւնը.—

1. 2807*ին* 46 *օ/օը մանչ և* 54 *օ/օը աղջիկ է։*

2. 2807*ին* 7 *օ/օը միայն ոչ-դպրոցական է։*

3. *Տարիքի համեմատ դասաւորելով կը տեսնուի որ* 2807*ին* 17 *օ/օը* 4 5 *տարեկան սկսնակներ,* 26 *օ/օը* 6-8 *տարեկան նորատիներ,* 25 *օ/օը* 9-10 *տարեկան կրտսերներ,* 25 *օ/օը* 12-14 *տարեկան կրտսեր պատանիներ,* 6 *օ օը* 13-16 *տարեկան պատանիներ,* 1 *օ/օը* 17 *և աւելի տարիքով երիտասարդներ են։*

Իսկ ուսուցչական կազմին 180 *անդամներէն* 70 *օ/օը —* 125 *անձ— կիներ և* 30 *օ/օը այրեր են։ Այս* 180*ին դարձեալ* 47 *հատը եկեղեցիի անդամներ, և* 117 *հատը Բ. Ջանիցի անդամներ կամ անոր ժողովներուն յաճախողներ են։*

Կ. դպրոցներու թուական պատկերը գրեթէ նոյնը կը մնայ մինչեւ 1946*ի ամառը։ Ներգաղթէն ետքը բնական կերպով թիւերու մէջ որոշ նուազում մը կը տեսնուի։*

Վերջին քառորդ դարու մեր եկեղեցական կեանքին մէջ կրօնական դաստիարակութեան տեսակէտէն ամենէն կարեւոր և դրական արդիւնաւոր աշխատանք թափող հաստատութիւնը եղած է մանկանց կիրակնօրեայ դպրոցը։

4.

ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ա, Աւետարանական Եկեղեցին առաջին օրէն մեծ կարեւորութեամբ նկատի առած է ընդհանուր կրթութեան հարցը։ Ան աշխատած է հաւատարմութեամբ հետեւիլ սա սկզբունքին թէ առողջ և զօրաւոր քրիստոնէական կեանք մը զուգընթաց կ'երթայ ոչ միայն կրօնական դաստիարակութեան, այլ նաև ներդաշնակ ընդհանուր կրթութեան հետ։ Ամերիկեան առաջին միսիոնարներու միջոցաւ մեր մէջ մտած կրթութիւնը կը պարունակէր կրօնական, գիտական, գեղարուեստական (գրականութիւն և երաժշտութիւն) և մարմնամարզական տարրեր։ Ասոնց մէջ նորութիւններ են գիտականը և ֆիզիքականը։ Առանց գիտական ոգիի և առանց առողջ գիտական գաղափարներու բաւարար պաշարի կարելի չէ հաստատուն հիմերու վրայ ներդաշնակ կրօնա—եկեղեցական կեանք կառուցանել։ Այս եղած է մինչև այսօր սկզբունքը աւետարանական եկեղեցավարութեան։ Կ. Պոլսոյ մէջ առաջին միսիոնարական դպրոցներու եւ Իզմիր հրատարակուող առաջին միսիոնարական հայերէն թերթի մէջ քրիստոնէական ուսումները եւ գիտական նիւթերը գրեթէ նոյն չափով կարեւոր տեղ գրաւած էին։ Այս պատճառաւ աւետ. դպրոցները մեծ ծառայութիւն մատուցին ազգին՝ ներքին գաւառներու գիւղերուն մէջ իսկ գիտութիւնը տարածելով։ Քրիստոնէական նկարագրի համար ոչ միայն լաւ կրթուած ու սնուցուած հոգի, այլ նաև ազատ և անվախ խորհելու վարժըւած միտք ալ անհրաժեշտ նկատուած է։ Հետեւաբար եկեղեցիներու հետ միասին եւ շատ անգամ անոնցմէ առաջ գիտական ոգիով եւ պաշարով օժտուած դպրոցներ հաստատուած են։ Թուրքիոյ մէջ իւրաքանչիւր Աւետ. Միութեան դաշտ պատած էր նախնական, միջին եւ բարձր աստիճանէ դպրոցներու ցանցով մը, որոնք կապուած էին գոլէճի մը հետ։

Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ վերահաստատուող Աւետ. Եկեղեցին անհաւատարիմ չմնաց իր այս աւանդութեան, եւ առաջին օրէն սկսաւ հետամուտ ըլլալ մանկապարտէզէ սկսեալ մինչեւ գոլէճ իր զաւակներուն կրթութիւն մը ապահովելու համար իր սեպհական հաստատութիւնները ունենալու։ Բնականաբար նախնական վարժարանները առաջին անգամ սկսան գոյութիւն առնել։ Եւ գրեթէ ուր որ որոշ թիւով մը աւետարանականներ հաւաքուած էին եկեղեցիներու կազմութեան հետ կամ երբեմն անոնց գոյութենէն առաջ դպրոցներ բացուած են։ Անգրագիտութիւնը գրեթէ գոյութիւն չունի հայ աւետարանական համայնքին մէջ։

Քսանական թուականներէն սկսեալ, մեր վիճակագրութեանց

համեմատ, դպրոցականները միշտ ալ մեր ժողովուրդին քան առ հարիւր տոկոսը կազմած են, որ անշուշտ չի բովանդակեր մեր դպրոցներուն կարեւոր թիւով ոչ-բողոքական աշակերտութիւնը։ Հետեւեալ թիւերը աւելի յստակ կրնան գաղափար մը տալ մեր դպրոցներուն մասին.

տարի	աշակերտ	ուսուցիչ	դպրոց
	Առաջին Տասնամեակ		
1926	2798 (1527 մ. 1271 ա.)	88	18
1929	2564 (1305 մ. 1259 ա.)	100	20
1933	2703 (1427 մ. 1276 ա.)	111	21
	Երկրորդ Տասնամեակ		
1944	3071 (1540 մ. 1531 ա.)	159	21
1945	2810 (1377 մ. 1433 ա.)	154	25
1948	2268 (1142 մ. 1126 ա.)	143	20

Դիտողութիւնք.— 1) *Աշակերտութեան թիւը երեք հազարի մօտ եղած է մինչեւ Հայաստան ներգաղթը։ Պէտք է աւելցնել այս թիւին վրայ աշակերտութիւնը Հալէպի Ուսումնասիրաց վարժարաններուն, որոնք թէպէտ մեր Միութենէն անկախ բայց անյարանուանական աւետարանական սկզբունքով կը դաստիարակէին մօտ* 1000 *երկսեռ մանուկներ։ Հալէպի Նահատակաց Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ առաջնորդող դէմքերը անոնց մէջ միշտ պատասխանատու և կարեւոր բաժին ունեցած են։*

2) *Առաջին շրջանի միջոցին մանչերը թիւով աւելի եղած են քան աղջիկները. իսկ երկրորդ շրջանի միջոցին երկու սեռէ աշակերտները իրարու գրեթէ հաւասար եղած են։*

3) *Աշակերտութեան թիւին մէջ զգալի փոփոխութիւն մը չըլլալով հանդերձ ուսուցչական կազմը թիւով* 50 օ/օ *համեմատութեամբ աճեր է և յաւելումը միշտ իգական սեռէ եղած է։*

4) *Առաջին շրջանի միջոցին կար միայն մէկ բարձրագոյն վարժարան, Պէյրութ։ Հալէպի Մանչերու Բարձրագոյն Վարժարանը այս ցանկերէն միշտ դուրս մնացած է։ Իսկ երկրորդ շրջանի միջոցին չորս կամ հինգ տարբեր աստիճանէ բարձրագոյն վարժարաններ կան, որոնք իբր առանձին դպրոց* 1945*ի վիճակագրութեան թիւին մէջ ներառեալ են և այդ պատճառաւ ալ դպրոցներու թիւը* 25 *ցոյց տրուած է։*

Կրթական հարցը միշտ պարունակած է հետեւեալ կէտերը. — շէնք, ուսումնական ծրագիր, ուսուցչական կազմ և ելեւմուտքը։ Առաջին երեքը եթէ ոչ բոլորովին, գոնէ մեծ մասամբ կախում ունեցած են չորրորդէն։ Եթէ պէտք եղած գումարը միշտ տրամադրելի ըլլար մեր դպրոցներուն համար՝ անոնք ամէն կեր-

պով շատ աւելի փայլուն վիճակ մը կրնային ունենալ։ Անհրաժեշտ գումարին միայն միշտ կէսը ձեռք ունենալով եկեղեցիներն և ժողովուրդը հերոսական զոհաբերութիւն ցոյց տուած են ոչ միայն իրենց կրթական հաստատութիւնները կանգուն պահելու, այլ նաև ամէն ուղղութեամբ զանոնք զարգացնելու համար։

Շէնքի մասին քիչ վերը արդէն ըսուած է։ Պէտք է աւելցնել միայն թէ կարգ մը եկեղեցիներ տակաւին շատ կը նեղուին շէնքի անյարմարութեան կամ չգոյութեան պատճառաւ։

Ուսումնական ծրագիրը սկիզբէն նիւթ եղած է թէ՛ եկեղեցիներու պաշտօնական և թէ Միութեան տարեկան ժողովներուն մէջ։ Առաջին հինգ տարիներու միջոցին ամէն դպրոց իրեն համար անկախաբար և իրարմէ անտեղեակ ուսումնական ծրագիրներ կը մշակէ իր տեղական պայմանը և ամերիկեան կրթական հաստատութեան մը աշակերտ պատրաստելու նշանակէտը նկատի առնելով։ 1927ին Միութեան տարեկան ժողովը կը հաստատէ ուսումնական ծրագիր մը որ պատրաստուած էր Հալէպի Մանչերու Բարձր. Վարժարանին (Boys' High School) ուսուցչական մարմնին կողմէ։ Մի քանի տարի ետքը 1931ին Միութիւնը Վեր. Ե. Բասունիի ատենապետութեամբ նոր կրթական մասնախումբի մը կը յանձնէ սրբագրեալ և լիակատար ծրագրի մը պատրաստութիւնը։ Լաւ և հիմնական աշխատանք կը թափուի որչափ որ կարելի է միօրինակ ծրագիր մը ստեղծելու համար։ Բայց գործը չլրացած անդամները տարբեր հեռու տեղեր կը մեկնին, և չեն կրնար գործը շարունակել։ Այս երկու փորձերն ալ սակայն օգտակար կ'ըլլան միօրինակ դրութիւն մը յառաջ բերելու մէջ, միշտ նպատակ ունենալով որ մեր բոլոր նախակրթարանները կարողանան լաւ պատրաստուած աշակերտներ հասցնել Հալէպի Մանչերու Բարձրագոյն Վարժարանին որ ապա կոչուեցաւ «Հալէպ Գոլէճ»։ Երեսնական թուականներու վերջերը Միութեան կողմէ ընտրուած կրթական յանձնախումբ մը երրորդ փորձ մը կատարեց նոյն նպատակով, բայց այս անգամ նկատի առնելով առաւելապէս տեղական պայմանները և հայ մանուկի պահանջները։ Վերջացող պատերազմի միջոցին Միութիւնը պաշտօն կը յանձնէ վերստին նկատի առնելու այս հարցը՝ երեք անդամներէ — Վեր. Յ. Ահարոնեան, Վեր. Ե. Բասունի և Տիար Կարապետ Գըվըրեան — բաղկացեալ մասնախումբի մը, որ 1944ի գարունը Միութեան ժողովին կը ներկայացնէ մանրամասն ծրագիր մը իր տեղեկագրին հետ։

Այս բոլոր ծրագիրներն ալ հետևած են առաւելապէս ամերիկեան կրթական դրութեան առանց անտես թողելու ֆրանսականը։ Առաջին երկուքը նկատի ունեցած են մանկապարտէզի և

վեցամեայ նախակրթարանի դասընթացքները, իսկ վերջին երկուքը նախադպրոցական ուսման երեք շրջանները, մանկապարտէզի, նախակրթարանի և բարձրագոյն դասընթացքները։ Այս ծրագրին համեմատ չորս տարիքը լմնցուցած մանուկ մը մանկապարտէզէ սկսելով 13 տարիներու մէջ պիտի կրնայ աւարտել ծրագրեալ բոլոր դասընթացքները և 17 տարիքը լրացուցած կատարելապէս պատրաստուած պիտի ըլլայ ամերիկեան գոլէճի մը առաջին այսինքն ՖՐԷՇՄԷՆ դասարանը մտնելու համար, և չորս տարի ալ հոն ուսանելէ ետքը իր նախասիրած ուէ ճիւղին մէջ պիտի կրնայ ամերիկեան պաքալօրիան, այսինքն «Պսակաւոր Արուեստից» (B.A.) տիտղոսը ստանալ վկայականով։

Ծրագրին մէջ մասնաւոր կարեւորութեամբ նկատի առնուած են քրիստոնէական դաստիարակութիւնը, տոհմային կրթութիւնը, գիտական նիւթերը և չորս լեզուները (Հայերէն, Արաբերէն, Անգլերէն, Ֆրանսերէն)։ Մեր դպրոցները՝ սակայն՝ շատ տկար են գեղարուեստի և ձեռագործի տեսակէտէն, զորոնք սորվելու համար աշակերտը ստիպուած է դիմել դպրոցէ դուրս շրջանակներու։

Մեր կրթական կեանքին մէջ կարեւոր երեւոյթ մըն է ուսուցչական միութեան մը կազմութիւնը, նախաձեռնութեամբ Պէյրութի ուսուցիչներէն Տէր Կարապետ Գըվրեանի, 1936–37 դըպրոցական տարեշրջանի միջոցին, Լիբանանի սահմաններուն մէջ։ Արդիւնաւոր գործունէութիւն մը կ'ունենայ այս կազմակերպութիւնը, որուն դրդումով Սուրիոյ հայ աւետարանական դպրոցներու ուսուցիչներն ալ 1946ին, կրթական առաջին համագումարին առթիւ, ուսուցչական միութիւն մը կը կազմեն։

Այս միութեան նպատակը կ'ըլլայ ուսուցիչներու իրաւունքներուն պաշտպանութիւնը, թոշակներու կանոնաւոր սակի մը համեմատ որոշումը և անոնց 12 ամիսներու վրայ վճարումը, ուսուցչին իմացական մակարդակին բարձրացումը և աւետարանական դպրոցին զարգացումը։

Ան յաջողած է այս նպատակը որոշ չափով իրականացնել։ Թոշակի սակին և 12 ամսուան վճարումին մասին մեր բոլոր դըպրոցները սիրով կը յօժարին ուսուցիչներու գոհացում տալ։ Պէյրութի Առաջին Եկեղեցւոյ դպրոցի հոգաբարձութիւնը առաջին հաստատողը կ'ըլլայ և բոլորին բարի օրինակ կը հանդիսանայ։ Դպրոցական կեանքը միօրինակ ձեւով կանոնաւորելու համար 1938ին՝ դպրոցներու յատուկ տօնացոյց և 1939ին ներքին կանոնագիր կը պատրաստէ։ Կը մշակէ նաև ծրագիր մը նախակրթարաններու յատուկ դասագիրքերու, դասի նիւթերու և շաբաթական դասապահերու մասին, որուն մէջ իրենց բաժինը կը բերեն Վեր-

Ե. Թասունի, Տիարք Կ. Գըվրեան, Յակոբ Պուճիգանեան, Պատ. Կ. Գըրգեաշարեան, Նշան Յովհաննէսեան և Օր. Արուսեակ Ստեփանեան (Տիկ. Տոքթ. Տ. Թասունի)։

Աւետ. Միութիւնը կը հաստատէ Ուսուցչական Միութիւնը իբր պաշտօնական կազմակերպութիւն և 1947ին անոր իրաւունք կուտայ երկու ներկայացուցիչներով մասնակցելու իր տարեկան ժողովներուն։

Ուսուցիչներու և դպրոցներու ընդհանուր զարգացումին համար մինչև 1948 դասախօսական հաւաքոյթներ կը սարքուին սոյն կազմակերպութեան կողմէ, որուն՝ սակայն՝ ամենէն աւելի նշանակելի գործը կ՚ըլլայ կրթական համագումարը։ Առաջին անգամ նման հաւաքոյթ մը տեղի կ՚ունենայ 1942, Յուլիս 6—15ին, Կեդրոնական Վարժարանի շէնքին մէջ, Պէյրութ, մասնակցութեամբ Պէյրութի աւետարանական դպրոցներու ուսուցիչներուն իբր նախափորձ։ Ասոր յաջողութենէն քաջալերեալ ուսուցչական Միութիւնը 1946էն սկսեալ ամէն տարի Լիբանանի Շուէյր անուն ամառանոցին մէջ կը կազմակերպէ լաւ մշակուած բովանդակալից յայտագրով կրթական համագումարներ՝ Սուրիոյ և Լիբանանի հայ աւետարանական կիրակնօրեայ և առօրեայ դպրոցներուն ուսուցչութեան համար։ Դասախօսութիւնները կը շօշափեն երկու դպրոցներն ալ շահագրգռող ամէն տեսակ նիւթեր։ Գաղափար մը տալու համար կ՚արժէ յիշել ոմանք.— Կրօնական և հոգևոր՝ հոգևոր կեանքը, աղօթքը և Ս. Գիրքը դպրոցին մէջ. դասաւանդութեան կերպը՝ լեզուներու և գիտութեանց. դպրոցավարական՝ կարգապահութիւն. դաստիարակչական՝ բարոյական դաստիարակութիւն, դասատուի անձնաւորութիւնը, կրօնքին դերը դաստիարակութեան մէջ, գեղարուեստական կրթութեան դերը. հոգեբանական՝ մանկութեան շրջանները, ենթագիտակիցը, հոգեկան կընճիռներ. մանկավարժական՝ Հերպէրթեան սկզբունքներ, դաստիարակութիւնը թելադրութեամբ, կրթական շարժումը Աւետ. Եկեղեցիի մէջ։ Ասոնցմէ զատ յայտագրի մաս կազմած են տոհմային կրթութեան, գեղարուեստի, ձեռային աշխատանքի և դպրոցական առողջապահութեան վերաբերեալ նիւթեր։ Նախկին և նոր անօրէններ՝ Վեր. Ե. Թասունի, Կ. Գըվրեան, Մ. Շնորհօքեան, Յ. Պուճիգանեան, Նշան Յովհաննէսեան, Գեղամ Միխիեան, յայտնի կրթական մշակներ Փրոֆ. Լեոնեան, Ահարոնեան, Բ. Եղիաեան, Տահան Պէրպէրեան, Լ. Զէնեան, Վերապատուելիներ՝ Ե. Հատիտեան, Տ. Խըլըբեան, Կ. Թիլքեան, Մարկանեան և երկար շարք մը փորձառու ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ, բժիշկներ՝ (Թասունի և Հ. Պետիր) իբր դասախօս իրենց բաժինը կը բերեն այս համա-

գումարներուն։ Ներկայ գտնուող ուսուցիչներու թիւը փոքր է, առաւելաբար նիւթականի դժուարութեանց անբաւարարութեան պատճառաւ։ Աւելի քան 200 առօրեայ և կիրակնօրեայ ուսուցիչներէն հազիւ մէկ երրորդը կը մասնակցի այս ժողովներուն։ Անոնց թիւը՝ առաջին համագումարին մէջ (1946, Սեպտ. 5–10) 60, երկրորդին մէջ՝ (1947, Օգոստ. 23 — Սեպտ. 1) 82, և երրորդին մէջ՝ (1948, Օգոստ. 14—23) 60 է։

Կրթական ամենէն կարևոր հարցը՝ սակայն՝ եղած է ուսուցիչներու պատրաստութիւնը։ Հալէպի Մանչերու Բարձր. Վարժարանը և Ամերիկեան Աղջկանց Բարձր. Վարժարանը և Պէյրութի մէջ կարգ մը հաստատութիւններ եղան այն կեդրոնները ուր դարբնուեցան մեր կրթական մշակները։ Վերջիններուն մասին հետագային պիտի խօսուի։ Կ'արժէ Հալէպի բարձրագոյն կրթարաններու մասին ամփոփ տեղեկութիւն տալ։

Ամերիկեան աղջկանց Բարձր. Վարժարանը շարունակութիւնն է Անթէպի Աղջկանց Դպրոցին որ կրտսերագ Բարձր. Վարժարանի աստիճանով (Junior High School) և Սեմինէրի անունով ծանօթ էր։ Ան հիմնուած էր 1860ին իբր գիշերօթիկ դպրոց Պորտի միսիոնարուհի Միս Փրաքթըրի կողմէ։ Ան թէպէտ ամերիկեան հիմնարկութիւն մըն էր բայց առեն մը ետքը Անթէպի Աւետ. Եկեղեցիին կողմէ միանուագ վճարուած 400 օսմ. ոսկի խոշոր գումարի մը փոխարէն հայերը իրաւունք ունեցան անոր վարչութեան մասնակցելու։ Տիկ. Վարդենի Պօղեադալեան ևս անոր հիմնադրութեան մէջ կարևոր բաժին ունեցած է։ Այս հաստատութեան ուսումնական ծրագիրը մշակուած էր նախակրթարաններու համար վարժուհի պատրաստելու նպատակով։ Մինչև 1921 անոր 527 շըրջանաւարտուհիներուն երեք չորրորդը դպրոցներու մէջ իբր վարժուհի ծառայած են։ 1922ին Միս Ֆորմըն, հաստատութեան երրորդ տնօրէնուհին, որ 1894էն ի վեր կը պաշտօնավարէր, Հալէպ գալով Օր. Վարդուհի Լոշխաճեանի հետ իր կրթական գործը հոն շարունակեց, գործակցութեամբ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի, որ Մուպալլաթ թաղի մէկ վարձուած շէնքին մէջ կը վարէր նախակրթարան մը։ Ասոր բարձրագոյն կարգի աղջիկներու դաստիարակութիւնը յանձնուելով Միս Ֆորմընի, Սէմինէրի վերահաստատութեան առաջին քայլը առնուած եղաւ։ Քիչ ետքը Միս Քոլտ, Միս Բէյտըր և Միս Նորթըն ալ Հալէպ գալով ուսուցչական կազմը զօրացուցին։ 1923ի աշունը դպրոցին աղջկանց բաժինը զատուելով՝ Սալիպէ թաղի մէջ աւելի ընդարձակ շէնք մը փոխադրուեցաւ։ Դըպրոցը այսպէս Հալէպի մէջ վերսկսաւ և բաւական առեն ալ շարունակեց իբր հայկական հաստատութիւն մը. այդ ժամանակ դիւ-

րին չէր իբր ամերիկեան վարժարան ֆրանսական կառավարութենէն արտօնութիւն ստանալ։ Հետեւաբար հայերէն լեզուի, պատմութեան և երգեցողութեան շատ տեղ տրուեցաւ։ Հայերէն չգիտցող միսիոնարուհիներն ալ ատեն մը հայերէն սորվելու փափաք ունեցան, և նոյնիսկ Միս Նորթըն յիսուն տարիքէն ետք հայերէն թոթովելու փորձեր ըրաւ։ Դպրոցին վարչութեան ալ կը մասնակցէին Հալէպի Հայ Աւետ. Եկեղեցիէն ընտրուած անդամներ։ Մօտ տասը տարիներ այս դպրոցը իր տարեկան տեղեկագիրները կը ներկայացնէր Սուրիոյ և Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութեան ժողովին։

1925ին դպրոցի ուսումնական ծրագիրը բարեփոխուեցաւ. երկու տարուայ դասընթացքներու յաւելումով անոր աստիճանը բարձրացաւ և հինգ դասարաններէ բաղկացեալ լման բարձրագոյն վարժարան մը դարձաւ։ Առաջին երեք տարիներու դասընթացքը աւարտողին Սեմինէրի իսկ վերջին երկու տարիներունը աւարտողին բարձրագոյն վարժարանի վկայական տրուեցաւ։

Հաստատութիւնս իր յիսնամեակը տօնած էր Անթէպ, 1910ին. իսկ 75ամեակը տօնեց Հալէպ, 1935ին։ 1933 թուականին գործակցութիւն մը կը սկսի Աղջկանց Բարձր. Վարժարանին և Հալէպ Գոլէճի միջև։ Իսկ 1936էն սկսեալ ալ կը շարունակէ ծառայել հիւսիսային Սուրիոյ բոլոր ժողովուրդներուն իբր նոյն գոլէճի աղջկանց բաժինը։ Երկար ատեն բոլոր աշակերտութիւնը և ուսուցչական կազմին մեծամասնութիւնը հայերէ կը բաղկանար։ Ոչ-հայեր դպրոցէն սկսան օգտուիլ քառասնական թուականներէն ետքը՝ վերջացող պատերազմի սկիզբները։ Անոր վերջին քառորդ դարու միջոցին արտադրած աւելի քան 250 շրջանաւարտուհիներուն հազիւ մէկ հինգերորդը ոչ-հայեր կը կազմեն։ Ներկայիս ալ անոր սանուհիներուն և վարժուհիներուն մեծամասնութիւնը բաղկացած է նորէն հայերէ։ Սուրիոյ և Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութիւնը մեծապէս երախտապարտ է այս հաստատութեան, որ շարունակ հայթայթած է իր դպրոցներուն համար պէտք եղած վարժուհիներուն մեծ մասը։ Հայ ընթացաւարտուհիները գովելի գաղափարը ունեցած են ուսանողական հիմնադրամ մը գոյացնելու, և յաջողած են զայն իրականացնել։ Ասոնք տարիներէ ի վեր իրենց նիւթական աջակցութեամբ կը շարունակեն պահել 2—5 հայ սանուհիներ իրենց Ալմա Մաթէրին մէջ։

Միութեան դաշտին համար պէտք եղած գործիչներու պատրաստութեան մէջ ամենէն կարեւոր բաժինը ունեցած է Հալէպի Մանչերու Բարձր Վարժարանը կամ Հալէպ Գոլէճը, որ 1876ին Անթէպ հաստատուած կ. թ. Գոլէճի շարունակութիւնը կը նկատուի։ Անթէպի Գոլէճը նախկին Օսմանեան կայսրութեան սահման-

ներուն մէջ հիմնուած ամերիկեան գոլէճներու ոչ մէկուն կը նմանէր։ Ան ոչ թէ ամերիկեան այլ տեղական ձեռնարկ մըն էր։ 1871ին Ատանա գումարուող Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան տարեկան ժողովին մէջ օրակարգի ամենէն կարեւոր հարցն էր Միութեան յատուկ գոլէճի մը հիմնարկութիւնը։ Ժողովը կ՚որոշէ նման գոլէճ մը հաստատել աւելի զարգացած և կարող գործիչներ ունենալու գըլխաւոր նպատակով, և ձեռնարկը յաջողցնելու համար դիմել օտար բարեկամներու օժանդակութեան։ Երկու ամերիկացիներ բաղդորոշ դեր կը կատարեն։ Առաջինն է Տր. Թիլման Թրօպրիճ, Կիլիկիոյ Աստուածաբանական ճեմարանի փրոֆեսորներէն մէկը և Փրօֆ. Ա. Յ. Պէյճեանի մտերիմ գործակիցը, կատարեալ տիպար մը ազնիւ մարդու և քրիստոնէական նկարագրի։ Իսկ երկրորդն է Տր. Ն. Գլարք, Պորտի քարտուղարը, որ այդ տարին յիշեալ Ատանայի ժողովին մէջ ներկայ կը գտնուէր, մեծապէս կը խանդավառուի այս գործով։ Ժողովականներուն աւետարանական գործի հանդէպ ջերմ փարումը, բարձր կրթութեան անհրաժեշտութեան մասին անոնց խոր զգացումը, և այս մասին իրենց համար կարելի ամէն զոհողութեան անոնց յանձնառութիւնը անտարբեր միսիոնարը ախոյեանի կը վերածեն։ Ամերիկեան Պորտը կը հաւանի իր նիւթական և բարոյական աջակցութիւնը բերել, պայմանաւ որ նախ հայերը ձեռնարկեն հանգանակութեան և սեղանի վրայ դնեն իրենց բաժինը։ Որոշեալ ժամանակի միջոցին Անթէպցիք կը հանգանակեն 1600 օսմ. ոսկի կամ աւելի քան 7000 ոսկի տոլար։ Թրօպրիճ Անգլիա և Ամերիկա կը շրջի հանգանակութեան համար և կը յաջողի գործը սկսելու համար բաւարար կոկիկ հիմնադրամ մը ապահովել։ Իսկ Պէյճեան երկու տարի ուսանողական շրջան մը կը բոլորէ Եէյլի գիտական ճիւղին մէջ։ 1874ին կը վերադառնան Անթէպ և Գոլէճի նախապատրաստական բաժինը կը սկսին։ 1876ին գոլէճի առաջին դասարանը, Ֆրեշմէն, կը կազմուի. և չորս տարի ետքը 1880ին, հաստատութիւնը կուտայ իր երախայրիքը, եօթը հոգինոց առաջին խումբը շրջանաւարտներու։ Մինչև 1915ի ամառը 421 երիտասարդներ՝ տասնեակները բժշկական ճիւղէն՝ վկայական կը ստանան այս հաստատութենէն։ Շրջանաւարտներուն հարիւրին երեսունվեցը հոգևոր հովիւ և ասպարէզով ուսուցիչ կամ փրոֆէսոր եղած են բարձր դպրոցներու և գոլէճներու մէջ։ Մնացածին ալ մեծ մասը անպայման որոշ ատեն մը ուսուցչութեամբ զբաղած է*։

*) 451են 99ը եղած են բժիշկ, 25ը՝ դեղագործ, 10ը՝ ատամնաբոյժ, 8ը՝ օրէնսգէտ փաստաբան, 16ը՝ ճարտարագէտ, 70ը՝ առեւտրական, 70ը՝ հոգեւոր հովիւ, 80ը՝ ուսուցիչ եւ 43ը այլեւայլ։

Թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմէ ետքը, 1919—21ի միջոցին, Գոլէճի Խնամակալութիւնը երկու տարի կ'օգնէ Անթէպի Աւետարանական Բարձր. Վարժարանին։ Ասոր բարձրագոյն կարգերը ապա իբր Գոլէճի Նախապատրաստական բաժինը զատ դըպրոց կը կազմեն, որ մինչեւ 1923 կը շարունակէ Անթէպ։ Բոլոր հայերու բռնի արտագաղթէն ետքը հաստատութիւնս վերջնականապէս կը փակուի։

Գոլէճի Վարչական Մարմինը՝ Խնամակալութեան արտօնութեամբ՝ այս անգամ 1923ի աշունէն սկսեալ կ'օգնէ Հալէպի Հայ Աւետ. Բարձր. Վարժարանին Տր. Ճ. Մարթինի տնօրէնութեան տակ, յարմար ատենին գոլէճը այս քաղաքին մէջ բանալու դիտաւորութեամբ։ 1924ին Տր. Ճ. Մերիլ, Կ. Թ. Գոլէճի նախագահը, Ամերիկայէն կը հասնի Հալէպ եւ կը ստանձնէ դպրոցին բոլոր պատասխանատուութիւնը։ 1926ին Գոլէճի առաջին դասարանը կը կազմուի. ճիշտ յիսուն տարի ետքը Անթէպի մէջ Գոլէճի առաջին դասարանին կազմութենէն։ Հաստատութիւնս Հայ Աւետ. Մանչերու Բարձր. Վարժարան անուան տակ իր գոյութիւնը պահեց մինչեւ 1934ի գարունը, միշտ վարչութեամբը Կ. Թ. Գոլէճի պաշտօնական մարմիններուն եւ կառավարութեան կողմէ ճանչցուած իրաւական տնօրէնութեամբը Վեր. Կ. Յարութիւնեանի։

Դպրոցը կը բաղկանար երկու մասերէ. Բարձր. Վարժարանէ մը՝ 5 դասարաններով, եւ Գոլէճական Բաժինէ մը՝ Փրէշմէն եւ Սոֆոմոր կարգերով։ Առաջին մասը դարձեալ երկուքի բաժնուած էր։ Առաջին երեք կարգերը իբր Կրտսերաց Բարձր. Վարժարան, ներքին զատ տեսուչով մը, միշտ նկատուած է հայկական դպրոց մը որուն պատասխանատուութիւնը Հալէպի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին վերադարձնելու դիտաւորութիւն կար։ Նման փորձ մըն ալ կատարուեցաւ 1932ին Տր. Ա. Քարլթընի կողմէ որ կը փոխանորդէր արձակուրդով Ամերիկա գտնուող Տր. Ճ. Մերիլի։ Այս փորձը սակայն անյաջող անցաւ։ Այս շրջանի միջոցին Գոլէճի Վարչական Մարմինը ամէն ճիգ թափելով յաջողեցաւ Ֆրանսական Բարձր Գոմիսարութենէն՝ 1930 Նոյ. 15 թուակիր եւ 2281 թուահամարով հրամանագիր մը ստանալ, որով կ'արտօնուէր «Հալէպի մէջ վերաբանալ եւ վարել... կրթական հաստատութիւնը որ առաջ կը գործէր Անթէպ»։ Կ. Թ. Գոլէճ Հալէպ Գոլէճ անունով պաշտօնապէս բացուած հռչակուեցաւ 1934ի աշունը։ Կարճ ատենուան մը համար դպրոցը նոր անունով իր գործը շարունակեց իբր մէկ հաստատութիւնը Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ (նախկին Կիլիկիոյ) Աւետ. Միութեան։ Բայց անոր սրբագրեալ եւ հիմնովին բարեփոխեալ սահմանադրութեան համեմատ ան ներկայիս կը պատկանի

հետեւեալ չորս կազմակերպութիւններու. Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութիւն, Սուրիոյ Երիցական Սինոտ (արաբախօս եկեղեցի), Ամերիկայի Ժողովական Պորտի Մերձ. Արեւելքի Առաքելութիւն և Ամերիկայի Երիցական Պորտի Սուրիոյ Առաքելութիւն։

Մանչերու Բարձր. Վարժարանը 1926էն սկսեալ Կրտսերագ Գոլէճի (Junior College) լման ուսումնական ծրագրով անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցած է Հալէպի մասնաւորապէս և Միութեան բոլոր դաշտին ընդհանրապէս, Անոր գոյութեան (1923—36) տասներեք տարիներու միջոցին 1875 աշակերտական արձանագրութիւններ կատարուած են, որ կը նշանակէ ամէն տարի միջին հաշուով 144 աշակերտներ յաճախած են դպրոցին, աշակերտութեան տարեկան բարձրագոյն թիւը, եօթը կարգերու մէջ, եղած է 211 և նուազագոյնը՝ 75։ Սոփոմոր կարգէն չրջանաւարտ ուսանողներու թիւը եղած է 61, բացի երկուքէն բոլորն ալ հայ։ Ընթացաւարտներու 31 հատը առաւել կամ նուազ տեւողութեամբ ուսուցչական գործով զբաղած են և 10 հատը իբր հոգեւոր հովիւ ներկայիս կը պաշտօնավարեն մեր եկեղեցիներուն մէջ։ Տր. և Տիկ. Մերիլ յաջողած էին բարոյական և հոգեւոր բարձր և ջերմ մթնոլորտ մը ստեղծել դպրոցին մէջ և խորապէս ազդել ուսանողներու վրայ։ Եկեղեցիները, Միութեան պաշտօնական մարմինները Մերիլներու բարերար հոգեւոր ազդեցութեան յուշերը կը պահեն իրենց սիրտին մէջ։

5.

ՄԱՄՈՒԼԸ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի միջոցին Մերձ. Արեւելքի աւետարանական մամուլն ալ քանդուած էր ինչպէս ուրիշ ամէն բան։ Զինադադարէ ետքը «Աւետաբեր»ի խմբագրութիւնը պատանեկան թերթ մը «Հայ Պատանի» սկսաւ հրատարակել Կ. Պոլսոյ մէջ։ Տր. Ճ. Մերիլ ալ անկախաբար Կ. Թ. Գոլէճի տպարանէն լոյս կը հանէր հայերէն և հայատառ թրքերէն թերթիկներ որոնք կը պարունակէին կրօնական և քաղաքական լուրեր և երբեմն կարճ հոգեւոր տեսութիւններ։ Ասոնք երկար չտեւեցին և վերջնականօրէն դադրեցան։ Այս կերպով Ամերիկեան Պորտի Մերձ. Արեւելքի Առաքելութեան հրատարակչական ճիւղը հայերու համար իր հրատարակութեանց գրեթէ վերջ մը կուտար հարիւր տարուայ պատմութիւն մը բոլորելէ ետք։ Քսանական թուականներէն սկսեալ անոր հայերէն հրատարակութիւնները չնչին բաներ են։

Սուրիոյ և Լիբանանի Աւետ. Միութիւնը 1924ին, իր առա-

ջին տարեկան ժողովին առթիւ խորհրդակցութեան նիւթ կ'ընէ հայատառ թրքերէն թերթի մը պէտքը եկեղեցիներուն համար։ Երբ կը յայտնուի որ Փրոֆ. Յ. Գրիգորեան մտադիր է «Րահնիւմա»ի հրատարակութիւնը դարձեալ իբր շաբաթաթերթ շարունակել Նիւ Եորքի մէջ՝ մեկենասութեամբ կարգ մը բարեկամներու, ժողովը կ'որոշէ նիւթապէս և բարոյապէս օգնել անոր։ Նման թերթի մը հրատարակութեան վայրը՝ սակայն՝ ոչ թէ Նիւ Եորք այլ Պէյրութ էր, քանզի հայ աւետարանականութեան զանգուածները Մերձ. Արեւելքի մէջ կը գտնուէին։ Կարգ մը բարեկամներ Գրիգորեանի թելադրեցին իր գործը փոխադրել Սուրիա, ուր իրեն օգնող շատ մը թարմ ուժեր պիտի կրնար գտնել։ Թերթին մեկենասները Ամերիկա էին. ան վախցաւ որ Միջերկրականի արեւելեան ափերէն կարելի պիտի չըլլայ Ատլանտեանէ անդին բնակող իր բարեկամներուն հետաքրքրութիւնը վառ պահել և անոնց օգնութիւնը տեւականացնել, և այնպէս ալ պատասխանեց ու գործը Նիւ Եորքի մէջ շարունակեց։ Ան ատեն մը փափաքեցաւ իբր հիւր այցելել այս կողմերը։ Բայց Մուսոլինիի հրապարակի վրայ երեւոյթը և ռազմաշունչ ճառերը իրեն թելադրեցին անմիջական պատերազմի մը հաւանականութիւնը, ինչպէս որ կը գրէ իր սուրհանդակ բարեկամներուն եւ արգիլուեցաւ այս ուղեւորութիւնը ընելէ։ Անկասկած մեծ եղաւ «Րահնիւմա»*յի ծառայութիւնը Հայ Աւետ. Եկեղեցիին եւ իր բոլոր ընթերցողներուն քանական թուականներու միջոցին։ Անոր ուղղամիտ, համարձակ, կուռ եւ կորովի բայց քաղաքավար խմբագրականները եւ չինիչ յօդուածները լաւագոյն առաջնորդողի դերը կատարեցին կրակի հնոցի մէջէն անցած անղեկ, անպաշտպան, տակաւին ուղղութենէ զուրկ մեր ժողովուրդներուն։

Աւետ. Միութիւնը, սակայն, 1926ին, իր երկրորդ տարեկան ժողովին մէջ դարձեալ նկատի կ'առնէ պաշտօնաթերթի մը անհրաժեշտութիւնը։ Այս գաղափարի ջատագովները խորհած են որ թերթ մը լաւագոյնս իր նպատակին կրնայ ծառայել երբ իր ընթերցողներուն ապրած միջավայրին մէջ գտնուի։ Եւ մանաւանդ նկատի առնելով «Րահնիւմա»ի խմբագրապետին յառաջացեալ տարիքը եւ ատեն մը ետքը անոր գործէ քաշուելու հաւանականութիւնը, եւ այս կերպով ապագային յառաջ գալիք բացը,

* «Րահնիւմա» սկսաւ հրատարակուիլ 1910ի Դեկտեմբերին եւ շարունակեց մինչեւ 1915ի կէսը, Կ. Պոլսոյ մէջ։ Ան վերստին սկսաւ լոյս տեսնել 1924ին եւ վերջնականապէս դադրեցաւ 1931ին ամերիկեան տնտեսական տագնապին եւ խմբագրին յառաջացեալ տարիքին պատճառաւ։

Իմաստութիւն էր կանուխէն շարժիլ եւ հիմը դնել ապագայ մամուլին։ Իսկ երկրորդ, «Ռահնիւմա միայն Թրքախօսներուն մատչելի էր. հայախօսները եւ նոր սերունդը չպիտի օգտուէին անկէ։ Եւ Միութեան ժողովը մեծամասնութեամբ կ'որոշէ պաշտօնական թերթի մը հրատարակութիւնը, որուն համար կ'ընտրուի հինգ հոգինոց յանձնախումբ մը բաղկացեալ հետեւեալ անձերէ.— Տր. Ճ. Մերիլ, Վեր. Կ. Յ. Յարութիւնեան, Տօքթ. Ա. Յ. Ճէպէճեան, Վեր. Ահարոն Ա. Շիրաճեան եւ Տօքթ. Ֆիլիփ Յ. Յովնանեան։ 1927ի գարունը պատասխանատու խմբագրութեան պաշտօնին կը հրաւիրուի Տիգրան Խրլոբեան, որ նոյն տարին Աթէնքի Կրօնական Վարժարանի աստուածաբանական ճիւղէն վկայուելով ամառուան սկիզբը Հալէպ կը հասնի իր գործին սկսելու համար։ Թերթին բովանդակութիւնը ծրագրուած էր հետեւեալ կերպով. ութ էջ հայերէն եւ ութ էջ հայատառ թրքերէն, տարբեր բովանդակութեամբ, հայերէնի վերջին երկու էջերը պիտի կազմեն մանկանց բաժինը։ Ընտանեկան աղօթքի եւ կիրակնօրեայ դպրոցի դասերու համար մէկական էջ, մնացեալ էջերը պիտի լեցուէին եկեղեցական և ընդհանուր կրօնական լուրերով, առաջնորդող գրութիւնով մը եւ մէկ երկու յօդուածներով, որոնք կրնային շօշափել ամէն նիւթ բացի քաղաքականէ։ Հարկ եղած ատեն գրութիւնները կրնային երկու լեզուներով ալ հրատարակուիլ։ Թերթը քըր կիսամսեայ, եւ Վեր. Կ. Յարութիւնեանի արտօնատիրութեամբ ու «Նոր Աւետաբեր» անունով սկսաւ հրատարակուիլ 1927 Նոյեմբերի սկիզբը։ 1929ի Յունուարէն սկսեալ թերթը նախ 16 ապա 20 մեծադիր եւ երկսիւն էջերով հայերէն եւ նոյն ծաւալով Թրքերէն ու նոյն բովանդակութեամբ շարունակեց ամիսը երկու անգամ հրատարակուիլ՝ մինչեւ 1934ի ամառը, երբ պատահեցաւ արտօնատէրին անակնկալ եւ յանկարծակի մահը, եւ թերթը դադրեցաւ։

Նոր Աւետաբեր, սակայն, շատ աննպաստ պայմաններու տակ սկսաւ հրատարակուիլ։ Պէտք եղած նիւթական աղբիւրները նախապէս չէին ապահովուած։ Խմբագիրը իր թոշակը պիտի ստանար Ասորի Բէմբի Աւետ. Եկեղեցիին հովուական լման պաշտօնը և Մանչերու Բարձր. Վարժարանի վերի չորս կարգերու հին և նոր հայերէն լեզուի, հայ մատենագրութեան և գրականութեան դասերուն ուսուցչութիւնը կատարելով։ Այս երեք գործերէն իւրաքանչիւրը կը բաւէր երիտասարդի մը բոլոր ոյժը սպառելու։ Հրատարակիչ մարմինը բացի Մր. Մերիլէ տպագրական և հրատարակչական գործէ չէր հասկնար, իսկ խմբագիրը առաջին անգամ ըլլալով այս պաշտօնը պիտի կատարէր։ Միւս կողմէն յանձնախումբին անդամները և

Աւետ. Միութեան յայտնի դէմքերը թերթին բովանդակութեան, ուղղութեան, հրատապ ընթացիկ հարցերու լուծման ձեւին մասին իրարու հակասական տեսակէտներ կը ջատագովէին։ Անոնցմէ մէկը կամ միւսը թերթը որոշ այս կամ այն խմբակին և ոչ Միութեան գաղափարախօսը նկատելու տրամադրութիւնը ունէր, զոր վերջը ոմանք գրաւոր կերպով իսկ յայտնեցին։ «Բ'աննիւմա»ն առաջին օրէն իսկ ընդդիմացաւ այս ձեւ հրատարակութեան, և թելադրեց զայն հրատարակել միայն հայերէն լեզուով։ Խմբագիրը այս պայմաններուն վերահաս եղաւ գործի ձեռնարկելէն ետքը։ Կարգ մը բարեկամներ իրեն թելադրեցին հրաժարիլ։ Հրաժարումը կը նշանակէր գործը խափանել, որուն պատասխանատուութիւնը չուզեց ստանձնել և շարունակեց։ Ճիշդ հրատարակութեան սկսուած ատենները Գոլէճի տպարանին տնօրէնը, Պր. Սարգիս Լալէեան, հիւանդացաւ և ութը երկար ամիսներ անկողնի ծառայեց, և տպագրական գործը իրենց կրթաթոշակին փոխարէն տպարանի մէջ աշխատող ուսանողներու քմահաճոյքէն կախեալ մնաց։ Զարմանալի չէ որ առաջին թիւերը տկար էին։

Հակառակ այս բոլոր աննպաստ պայմաններու թերթը ամէն ուղղութեամբ զարգացում ցոյց տուաւ։ Երկրորդ տարիէն սկսեալ անոր ծաւալը աւելի քան կրկնապատիկը աւելցաւ, և բովանդակութիւնը որակով, քանակով և տեսակով ճոխացաւ։ Մինչև վերջը թերթին ամենէն բացասական գիծը մնաց դրկուող տաճկերէն յօդուածներու հայերէնի վերածումը որ յաճախ զուրկ էր հայեցի գրական ոճի հրապոյրէն։ Այսու հանդերձ խմբագրութիւնը յաջողեցաւ հայախօս և թրքախօս կարեւոր գրեթէ բոլոր աւետարանական դէմքերու աշխատակցութիւնը ապահովել։ Յիշել կ'արժէ անոնց անունները զանց առնելով հրատարակիչ մասնախումբի անդամներունը։ Փրոֆ. Կարապետ Թումայեան, Յ. Ս. Ֆերմանեան (Խօսնակ). Վեր. Հայկազուն Խանդամուր, Փրոֆ. Յ. Գայաեան, Փրոֆ. Ա. Կիւլպէնկեան, Փրոֆ. Կ. Տաղլեան. Փրոֆ. Ջենոբ Պէզճեան, Վեր. Մ. Կ. Փափազեան, Վեր. Կ. Սթանպոլլուեան, Վեր. Կ. Ատանալըեան, Վեր. Եղիա Բասսենի, Փրոֆ. Լ. Լեւոնեան, Տոքթ. Ա. Ճէպէճեան, Յոքթ. Ա. Ապուհայաթեան, Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան, Վեր. Ե. Հատիտեան, Վեր. Ս. Ազպապեան, Վեր. Յակոբ Շնորհօքեան և Աստուածաբանական Ճեմարանի գրեթէ բոլոր ուսանողները և շրջանաւարտները, պատահական յօդուածագիրներէն զատ կազմեցին «Նոր Աւետաբեր»ի կանոնաւոր աշխատակիցներուն պատկառելի խումբը։

«Նոր Աւետաբեր» կը հրատարակուէր 600 օրինակներով. երբեմն աւելի եղած է և նոյնիսկ մինչև 1100ի բարձրացած է անոնց

թիւը։ Թերթը երբեք չկրցաւ ինքնաբաւ ըլլալ։ Եթէ գոլէճի տպարանը վարկ չբանար, թերթը չէր կրնար ոչ գոյութիւն առնել և ոչ ալ շարունակել։

Արտօնատէրին մահէն ետքը թերթին շարունակութեան համար պէտք էր անոր արտօնութիւնը հանգուցեալին իրաւական ժառանգորդէն ուրիշի մը անունին փոխանցել։ Ոչ Աւետ. Միութիւնը և ոչ ալ հրատարակիչ մարմինը, սակայն, լուրջ ջանք՝ մը ըրաւ այս ուղղութեամբ։ Կարգ մը բարեկամներ խմբագրին թելադրեցին թերթը իբր անձնական անկախ հրատարակութիւն շարունակելու ձեռնարկներ ընել, բայց ան տրուած պայմաններու տակ անյարմար գտաւ անոր պատասխանատուութիւնը ստանձնել, և թերթը իր արտօնատէրին հետ թաղուեցաւ։

Աւետ. Միութիւնը «Նոր Աւետաբեր»ի հրատարակութենէն զատ ուրիշ օգուտներ ալ քաղեց գոլէճի տպարանէն։ Նախ կարգ մը գիրքեր այդ տպարանի շնորհիւ լոյս տեսնելով մեծապէս օգտակար եղած են հանրութեան և Աւետ. Եկեղեցիի։ Կ'արժէ ասոնցմէ ոմանց անունները տալ։ «Փիլարտոս», հեղ. Կոմմագենացի (Վեր. Ե. Թասունի). «Ցիշատակներ», հեղ. Տոքթ. Աւետիս Նագաշեան, «Ժառանգականութեան Նորավէպը» և «Սէրն ու Սեռը» հեղ. Տոքթ. Աւետիս Ճէպէճեան, «Բարոյավէպեր», խմբագիր Թարգմանիչ՝ Տ. Ճ. Խրլոբեան, և կիրակնօրեայ Դպրոցի դասագիրքեր։ Թրքերէնով հրատարակութեանց մէջ ամենէն կարեւորն է «Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան վէ Անըն Պազը Էսէրլէրի» անուն պատմական մնայուն արժէքով հատորը, խմբագրութեամբ՝ Ջենոբ Պէզճեանի։ Գոլէճի տպարանը օգտակար եղաւ նաեւ հրատարակչական գործի համար մարդ պատրաստելով։ «Պատանեկան Արձագանգ»ի և «Ջանասէր»ի կարգ մը խմբագիրները Գոլէճի տպարանին նախկին գըրաշարներն եղած են. մամուլի սէրը և տպագրական գործերու մէջ որոշ չափով փորձառութիւնը հոն ստացած են։

Աւետ. Միութիւնը, 1937ի իր տարեկան ժողովին մէջ կ'անդրադառնայ սեպհական թերթի պակասին պատճառաւ յառաջ եկած վնասներուն և կ'որոշէ Ամերիկայի Հայ Աւետ. Ընկ.ի դիմել և անոր նիւթական օգնութիւնը ապահովել այս ձեռնարկի յաջողութեան համար։ Այս չ'իրականանար։ Բայց նոյն տարին իսկ Ք. Ջանից Ընկերակցութեանց Միութիւնը իր պատգամաւորական ժողովին մէջ կ'որոշէ ընկերութեան յատուկ պաշտօնաթերթ մը հըրատարակել, և նոյն տարուան աշունը «Ջանասէր»ի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ։ Այս հրատարակութեան մասին արդէն խօսուած է։ Իսկ Աւետ. Միութիւնը 1938ին կը հրատարակէ «Լրատու» անունով համեստ բովանդակութեամբ և ծաւալով թերթ մը՝ միայն

եկեղեցական լուրեր հաղորդելու համար։ Առաջին տարին չորս թիւոյս կը տեսնէ եւ երեք տարի պարբերաբար աւելի կամ պակաս թիւերով հրատարակութիւնը կը շարունակուի՝ խմբագրութեամբ Վեր. Ե. Կէօքկէօզեանի եւ Վեր. Յովհ. Աբգարեանի։ 1943ի Յունվարէն սկսեալ կը միացուի «Ջանասէր»ի, եւ անոր վերջին էջերուն վրայ իրեն յարմար անկիւն մը կը յատկացուի։ Թէ «Լրատու» եւ թէ «Ջանասէր» սակայն հրատարակուած են իբր յաւելուած «Պատանեկան Արձագանգ»ի։

Այս վերջին թերթը անհատական նախաձեռնութեան արգիւնք է։ Պր. Մանասէ Շնորհօքեան գովելի գաղափարը կը յղանայ պատանիներու յատուկ պարբերաթերթ մը հրատարակելու, անոնց բարոյացուցիչ եւ դաստիարակիչ գրականութիւն մը ջամբելու առաջադրութեամբ։ Իրմէ առաջ, 1918էն ետք, մեր մէջ նման երկու փորձեր կատարուած էին։ Կ. Պոլսոյ «Հայ Պատանի»ն իբր շարունակութիւնը նախապատերազմեան «Մանկանց Աւետաբեր»ի եւ խմբագրութեամբ Գրիգոր Գալուստեանի հազիւ երկու տարի ապրած էր։ Երկրորդ փորձը կատարուեցաւ Պատ. Հայկազուն Ղազարեանի կողմէ, որ նոյն անունով Պէյրութի մէջ պատանեկան ամսաթերթ մը հրատարակեց։ Ան երբեք չհաւասարեցաւ Կ. Պոլսոյ իր անուանակցին, ծաւալով, յօրինդակութեան որակով եւ տպագրութեամբ ալ անկէ շատ ետ կը մնայ, թէպէտ ընթերցանութեան համար հաճելի եւ օգտակար նիւթեր անպակաս եղան անոր մէջ։ Բայց այս ալ հազիւ մէկ տարի (1932-33) միայն կրցաւ իր գոյութիւնը պահել։ Շնորհօքեան համարձակութիւնը ունեցաւ իր սեպհական ծախերով հիմնել պատանեկան թերթ մը, 1936ին եւ յաջողեցաւ շարունակել զայն մինչեւ օրս։ Թերթը, արտօնատէրութեամբ Պր. Կարապետ Գըվըրեանի իբր կիսամսեայ սկսաւ լոյս տեսնել նոյն տարուան Դեկտեմբերին սկիզբը եռասիւն մեծադիր էջերով։ Թերթին ձեւը, էջերուն թիւը փոփոխութիւններու ենթարկուեցան։ Վերջացող պատերազմի միջոցին անոր էջին չափը պզտիկցաւ եւ աւելի կոկիկ երեւոյթ մը ստացաւ, եւ ինք ամսաթերթի վերածուեցաւ։ 1946էն սկսեալ ան կը շարունակէ նորէն իբր կիսամսեայ հրատարակուիլ տարեկան աւելի քան 500 էջերով։ Թերթը շատ օգտակար եղած է իր թարգմանածոյ կամ ինքնագիր լաւ ընտրուած իրական պատմութիւններով եւ պատմուածքներով, հանրագիտական տեղեկութեամբ լեցուն գրութիւններով, երբեմն երգիծանքով համեմեալ աղուոր փոքր յօդուածներով, չափածոյ բանաստեղծական խոստմնալից փորձերով, երբեմն պատանեկան կեանքի հարցերը շօշափող առաջնորդող յօդուածներով։ Թէպէտ կարեւոր թիւով ուրիշ հայերէն թերթերէ արտատպու-

թիւններ տեղ գրուած են «Պատանեկան Արձագանգ»ին մէջ, բայց աւելի ուշագրաւ է յօդուածագիրներու թիւին բազմութիւնը, որուն մեծամասնութիւնը կը բաղկանայ պատանեկան եւ երիտասարդական նոր գրիչներէ։ Կանոնաւոր և տեւական յօդուածագիրներն են զոյգ խմբագիրները՝ Մ. Շնորհօքեան և Լեւոն Սիմոնեան։ Սա վերջինը յայտնութիւն մըն է մեր մէջ իր գեղեցիկ հայերէն լեզուով, գրական ոճի ըմբռնումով և բարձր ճաշակով, իբր այդ ան եզակի կը մնայ Թերթին բոլոր աշխատակիցներուն և գրողներուն մէջ։ Ան մանաւանդ իր քննադատական յօդուածներով ուսուցիչի դեր կը կատարէ սկսնակներուն և զանոնք կը քաջալերէ յառաջանալու գրական մարզին մէջ։ Շնորհօքեան առաւելապէս կը ստորագրէ գիտական, հոգեբանական և բարոյագիտական և երբեմն կրօնական լաւ վերլուծումներով յօդուածներ, որոնք մերթ պատանեկան հասողութեան սահմանէն անդին կ'անցնին։ Պատասխանատու խմբագիրը, իրապէս, երբեմն փորձութիւնը ցոյց կու տայ ոչ միայն պատանիներու այլ ընդհանուրին և մանաւանդ չափահասներու համար գրիչ շարժելու։ Այս կերպով Թերթը իր պատանեկան անունը պահելով չափահասութեան նըշաններ ցոյց կու տայ՝ քայլ պահելով չափահասութեան դիմող իր խմբագրին և ընթերցողներուն հետ։

Թերթը թէ՛ լեզուով և թէ՛ բովանդակութեամբ որոշ զարգացում ցոյց տուած է իր առաջին տարիներուն միջոցին, և մինչեւ հիմա այդ աստիճանը պահուած է։ Եթէ պատասխանատու խմբագիրը ուսուցչական, եկեղեցական և այլ գործերով պէտք եղածէն աւելի ծանրաբեռնուած չըլլար, Թերթին զարգացումը տեւական և շատ աւելի պիտի ըլլար։ Բայց արդարութիւն չէ աւելին ակնկալել երբ նկատի առնենք որ խմբագիրը չի կրնար 500—700 օրինակ սպառում ունեցող Թերթի մը հասոյթովը ապրիլ, հետեւաբար ստիպուած է ուրիշ գործերով զբաղիլ։

«Պատանեկան Արձագանգ»ը երեք կերպերով օգտակար եղած է։ Նախ իր շինիչ և հաճելի բովանդակութեամբ նոր սերունդը դաստիարակած է. ապա նորահասներու մէջ գրելու սէրը արթնցուցած եւ գրականութիւնը քաջալերած է. որոշ չափով դըպրոց մը եղած է։ Վերջապէս ան Աւետ. Եկեղեցիի հրատարակութեանց համար դիւրութիւններ տուած է։

Մերձաւոր Արեւելքի Աւետ. Միութիւնը ուրիշ շարք մը հրատարակութիւններ եւս կատարած է, որոնց մասին կ'ուզենք խօսիլ Յոբելեաններու նկարագրութեանց առթիւ։

Դ. ԳԼՈՒԽ

ԸՆԿԵՐԱԿՑԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

1.

ՀԱԼԷՊ ԳՈԼԷՃ

Հաստատութիւնս իր այս անունով հազիւ 15 տարուան պատմութիւն մը ունի։ Ան իբր չարունակութիւնը Անթէպի նախկին Կ. Թ. Գոլէճին, կը պատկանէր Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան չարունակութիւնը եղող Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութեան։ Ներկայիս ան կը պատկանի չորս կազմակերպութիւններու որոնցմէ մէկն է միայն Հայ Աւետ. Միութիւնը։ Թէ ինչպէս այս փոփոխութիւնը կատարուած է, կ'ուզենք հակիրճ կերպով պարզել հոս։

1918ի զինադադարէն ետքը ամերիկացիք կրօնական, բարեսիրական, մանաւանդ կրթական ընդարձակ ծրագիրներ ունէին Փոքր Ասիոյ եւ հայկական գաւառներուն համար։ Հայերը մասնաւոր կարեւորութեամբ նկատի առնուած էին անոնց կողմէ։ 1918—1923ի միջոցին պատահող դէպքերը, սակայն, առիթ չտուին որ անոնք գործադրութեան մէջ դրուին։ Երբ Թուրքիոյ բոլոր քրիստոնեայ տարրին հետ հայերն ալ երկրէն դուրս նոր հորիզոններու տակ ապաստան գտան, բոլորովին նոր կացութիւն մը յառաջ եկաւ։ Այս նոր պայմաններուն տակ բնական կերպով Պորտ ընկերութիւնն ալ իր ծրագիրները արմատական փոփոխութիւններու ենթարկեց։ Հայ աւետարանականներու հանդէպ նոր քաղաքականութիւն մը եւ անոնց մէջ աւետարանական գործին չարունակութեան մասին նոր ուղղութիւն մը որդեգրեց։ Տնտեսական, աւետարանչական, ընդհանուր եկեղեցական տեսակէտէն միսիոնարներ աւելի բանաւոր և օգտակար գտած էին Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ բոլոր աւետարանական գործին եւ զայն յառաջ տանող ուժերուն համադրութիւնը։ Այս իսկ պատճառաւ անոնք հայերուն թելադրեցին Երիցական Միսիոնարական Ընկերութեան ենթարկուիլ։ Ասիկա կարելի պիտի դարձնէր Երիցական եւ ժողովական, այսինքն արաբ եւ հայ եկեղեցիներու միաձուլումը, եւ այս կերպով Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան պատկանող հաստատութիւններն ալ սեպհականութիւնը պիտի դառնային այս միացեալ տեղական եկեղեցիին։ Ամերիկեան Պորտի Երիցական յարանուանութեան պատ-

կանող միսիոնարները աւելի ոյժ տուին այս նոր տեսակէտին։ Բայց կ'երեւի թէ Պորտի բոլոր միսիոնարները համամիտ չէին ասոր, ինչ որ բնական է։ Տր. Ճ. Մերիլ անոնցմէ էր որ համամիտ չգտնուեցան այս ծրագրին։ Աս վերջինը որ Ժողովական էր, սկիզբէն, 1923ին իսկ, նախանձախնդիր գտնուած է Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան չարունակութեան իր սեպհական հաստատութիւններով, ի հարկին կատարելապէս անկախ որեւէ միսիոնարական կազմակերպութենէ։ Բաւական թուականներու միջոցին Հայ Աւետ. Միութեան ղեկավարները — Վեր. Կ. Յ. Յարութիւնեան, Տր. Ա. Ճէպէճեան, Վեր. Ա. Շիրաճեան, Տր. Ճ. Մերիլ, եւն. — հետամուտ էին Միութիւնը իբր անկախ կազմակերպութիւն օժտել իր սեպհական գոլէճով, աստուածաբանական ճեմարանով եւ մամուլով։ Յետպատերազմեան եկեղեցավարութեան այս իրարմէ տարբեր երկու տեսակէտներուն եւ ուղղութեանց պայքարը կը կազմէ 1923էն 1936 տեւող շրջանի մը կեանքը։*

Պորտի Մերձ. Արեւելքի Առաքելութիւնը եւ Կ. Թ. Գոլէճի Խնամակալութիւնը որոշած էին գոլէճը չարունակել Հալէպ, եւ այս նպատակով ալ նիւթապէս եւ բարոյապէս կ'օգնէին Հալէպի Հայ Աւետ. Մանչերու Բարձր. Վարժարանին։ 1924ի և 1926ի Միութեան տարեկան ժողովներուն մէջ երբ յայտնի եղաւ որ աւետարանական հայերը տրամադիր չեն Երիցականներուն հետ միանալու, եւ մանաւանդ երբ նախկին Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան իբր չարունակութիւն Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութիւն *անունը ընդունուեցաւ պաշտօնապէս, Ամերիկեան Պորտի եւ Հայ Աւետ. Միութեան միջեւ գոլէճի մասին տարակարծութիւնները չեչտեալ կերպով սկսան յայտնուիլ։ Մէկ կողմէ՝ միսիոնարութիւնը կը խորհէր թէ այս կերպով գոլէճը որոշ ցեղի մը սեպհականութիւնը կը դառնար եւ աւելի հայերուն պիտի ծառայէր քան թէ իր բոլոր միջավայրին՝ հակառակ Պորտի հիմնական սկզբունքին, եւ թէ Միութիւնը ազգային անուն մը որդեգրելով ինքզինքը պիտի կղզիացնէր եւ այս պատճառաւ իսկ պիտի չկրնար օգտակար ըլլալ իր միջավայրին որչափ որ ակնկալելի էր։ Միեւնոյն ատեն Պորտի Առաքելութիւնը գոլէճի ապագան վտանգի մէջ կը տեսնէր նկատելով որ հայ աւետարանականութիւնը մեծապէս տկարացած*

* Երիցական Եկեղեցին երբ 1871ին զատուեցաւ Ժողովական Եկեղեցիին հետ գործակցելէ, եւ Պորտը դարձաւ միայն Ժողովական Եկեղեցիի մէկ կազմակերպութիւնը, հայերու մէջ գործող, շատ մը Երիցական միսիոնարներ ընկերութենէն չզատուեցան եւ Պորտի մէջ իրենց գործերը պահեցին։

էր, քանզի ան կորսնցուցած էր իր լաւագոյն առաջնորդներուն մեծ մասը, աղքատացած՝ նիւթապէս եւ շատ պակսած՝ թիւով, եւ այս կերպով անկարող դարձած մեծ պատասխանատուութիւններ յանձն առնելու եւ մանաւանդ հայերը միշտ իրենք զիրենք հիւր նկատելով չարունակ արտագաղթելու տրամադիր կը գտնուէին։ Իսկ միւս կողմը ասոր ճիշդ հակառակը կը խորհէր։ Հայ Աւետ. Միութիւնը համոզուած էր որ իր ինքնութիւնը պահելով լաւագոյն կերպով պիտի կրնար ծառայել աւետարանական գործին իր նոր միջավայրին մէջ, թէ հայ աւետարանականութիւնը հակառակ իր ծանր կորուստներուն, թիւով եւ որակով ամենէն զօրաւոր հատուածն էր բոլոր աւետարանական ժողովուրդներուն եւ յարանուանութիւններուն մէջ եւ փորձառութիւնը չունած էր եկեղեցական եւ կրթական կարեւոր հաստատութիւններ վարելու իր ազատ ինքնավարական վարչաձեւին շնորհիւ։ Թէ Հայ Աւետ. Միութիւնը շատ հեռու էր ազգայնական հոսանքէն տարուելու, եւ ան երբեք փափաքող չէր իր կճեպին մէջ փակուելու այլ միշտ պատրաստ՝ գործակցելու որեւէ քրիստոնէական կազմակերպութեան հետ եւ միշտ տրամադիր իր շրջանակէն դուրս ամենուն ծառայելու։ Գոլէճի տեւականացումին եւ ապագային ապահովութեան եւ իր աւետարանական կոչումին հաւատարմութեան մասին նախանձախնդիր ըլլալուն պատճառաւ իսկ աւելի յարմար կը տեսնէր որ գոլէճը իր Միութեան հաստատութիւնը չարունակէր, բայց գործակցութեամբ հիւսիսային Սուրիոյ երկու Երիցական առաքելութեանց եւ տեղական արաբախօս աւետարանականներու։ Տրամադրութիւն ցոյց կը տրուէր գոլէճի սահմանադրութեան մէջ «Սուրիոյ եւ Լիբանանի Ժողովական Միութիւն» բացատրութիւնը գործածել «Սուրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութիւն» բառերուն փոխարէն և նոր յօդուածներով ոչ—հայ ուրիշ աւետարանական կազմակերպութեանց գործակցութիւնը երաշխաւորել, եւ նոյնիսկ կանխելով սահմանադրութեան մէջ կատարուելիք փոփոխութիւնը, Միութիւնը յօժար եղած էր որ այդ օտար կազմակերպութիւններէն անդամներ ընդունուին Գոլէճի Վարչական Մարմինին մէջ։ Վերջապէս իրաւական տեսակէտէն դիտելով հարցը՝ չիտակ չէր դատուեր որ միսիոնարական ընկերութիւնները ընկերակից ըլլան գոլէճի սեպհականութեան մէջ, քանզի ան սահմանադրութեան համեմատ կը պատկանէր տեղական աւետարանականութեան։ Պարտը միայն կանխորոշեալ շրջանի մը համար պիտի գործակցէր ու օգնէր Միութեան Խնամակալ Մարմնի խաղալակով գոլէճը պահելու մէջ։

Կացութեան խորքը քիչ մ'աւելի յստակ կերպով ըմբռնելու

համար հարկ է հաստատութեան 1874—1915 տարիներու ընթացքին անոր պատմութիւնը լաւ գիտնալ։ Մենք միայն մէկ կամ երկու կէտերուն կ'ուզենք անդրադառնալ մեզ հետաքրքրող նիւթին առընչութեամբ։ Յիշեցինք արդէն թէ գոլէճի նախաձեռնութիւնը Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան կողմանէ կատարուած էր, և Պորտը հրաւիրուած էր օգնելու Միութեան և գործակցելու անոր հետ, մինչև որ 50 տարի ետքը 1925ին բոլոր գործը յանձնուէր Կիլիկեցիներուն։ Այս հիմնական սկզբունքով գոլէճ մը եզական երեւոյթ մըն է աշխարհիս բոլոր միսիոնարութեանց պատմութեան մէջ։ Ձեռնարկին յաջողութիւնը կը պարտինք Անթէպի աւետարանական հայերուն անմիջական առատաձեռնութեան, և երկրորդ Տր. Թրօպրիճի և Տր. Ն. Բլարքի նման Կիլիկիոյ Աւետ. Միութիւնը լաւ ճանչցող ազնիւ տիպէ և բարձր տեսիլքէ դէմքերու անդրդուելի պնդումին և աշխատանքին։ Այնպէս կ'երեւի, սակայն, թէ նոյն այս հիմնական սկզբունքէն կը ծագի դժուարութիւններու առիթ տուող մէկ կարեւոր պատճառը, քանզի այս սկզբունքը ինչպէս որ դիւրութեամբ ընդունուած չէր մինչև վերջը շատ ալ հանդուրժելի նկատուած չէ Պորտի կողմէ։ Տեղացիներու կողմէ կառավարուող և վերջապէս անոնց թողուելիք հաստատութեան մը համար Ամերիկայի մէջ դրամ հանգանակել ալ երթալով միշտ դժուարացաւ։ Գոլէճի ելեւմտացոյցը սկիզբէն մինչև վերջը տեւական տագնապի մէջ էր։ Անոր շարունակութիւնը կարելի դարձած է Վարչական Մարմնի (Board of Managers) և Ուսուցչական կաճառի (Faculty) իմաստուն, կորովի վարչութեան և զոհողութեան։ Տր. Շեփըրտ, գոլէճի բժշկական ճիւղին փրոֆեսորը, 1888ին իր աշակերտներով միասին տարի մը յօժարեցաւ Հալէպ բժշկութեամբ զբաղիլ և դրամ շահիլ գոլէճի ելեւմտական բացը գոցելու համար։ Այս ճիւղը նոյն տարին վերջնական կերպով փակուեցաւ Խնամակալութեան հրահանգով առաւելապէս դրամական աղբիւրներու չգոյութեան պատճառաւ։ Ուշադրութիւն կը գրաւէր միշտ սա պարագան թէ մինչ Պորտի ուրիշ կրթական հաստատութիւնները միշտ կը յաջողէին դրամական առատ աղբիւրներ գտնել, Կ. Թ. Գոլէճ գրեթէ անյաջողութեան կը մատնուէր իր ձեռնարկներուն մէջ։ Այնպէս որ Վեր. Մ. Կ. Փափազեանի պէս դէմք մը Կ. Թ. Գոլէճի ուսումնաւարտներու տարեկան մէկ հաւաքոյթին մէջ միսիոնարներու ալ ներկայութեան կը համարձակի ըսելու թէ «Պորտը Կ. Թ. Գոլէճը իր խորթ զաւակը կը նկատէ»*։

---

*) Ասիկա մեզի պատմեց Պէյրութաբնակ Պր. Յարութիւն Պերէճիքեան որ իբր ուսումնաւարտ այդ ժողովին մէջ ներկայ գտնուած էր։

Այնպէս կ'երեւի թէ հիմնադիրներու ոգին աստիճանաբար տկարացած է հիներու հրապարակէն մեկնումովը եւ անոր անհաղորդ նորերու երեւումովը։ Տեղացիներու սեպհական գոլէճի մը գաղափարը ջատագովողներու թիւը երթալով պակսած է. եւ այս գաղափարին նոր բարեկամներ գտնել կարելի չէ եղած այլեւայլ պատճառներով։

Այս առթիւ պէտք է նկատի առնել նաեւ դրամի գործածութեան մասին Պորտի որդեգրած սկզբունքը։ Տեղացիներու կողմէ տեղւոյն վրայ հանգանակուած դրամները տեղական պատասխանատու մարմիններու տրամադրութեան տակ պիտի գտնուէին իսկ օտարներու կողմէ արտասահման հանգանակուած գումարները օտարներու պատասխանատուութեան տակ պիտի գործածուէին։ Այս նկատուած է միակ ողջամիտ, արդար եւ ապահով դրամական քաղաքականութիւնը Պորտի կողմէ։ Այս պատճառաւ իսկ Պորտը տեւականօրէն կ'աշխատէր գոլէճին ելեւմուտքը իր հսկողութեան տակ պահել։ Ասոր հետ անշուշտ հաշտ չէր երթար՝ գոլէճը 1925ին իր ամէն բանով տեղացիներու յանձնելու տրամադրութիւնը որ թէ 1874ի սկզբնական եւ թէ 1909ի բարեփոխեալ սահմանադրութեան մէջ յստակ կերպով պարզուած էր։

Երկրորդ ուշագրաւ պարագան Կ. Թ. Գոլէճի հետապնդած նպատակն էր։ Հաստատութեան վարչութիւնը, ուսուցչապետական կազմը շատ հեռահաս եւ ընդարձակ ծրագիրներ կը մշակէին։ Առաջին օրէն իսկ համալսարանական հիման վրայ գործի ձեռնարկած էին՝ գոլէճի կողքին հաստատելով բժշկական դպրոց մը եւ հիւանդանոց մը։ Գոլէճ Անթէպ գտնուած միջոցին քանիցս իր ուսումնական ծրագիրը ընդարձակած եւ բարձրացուցած էր։ Առաջին համաշխարհային պատերազմէն առաջ 1913ին ան յաջողած էր Օսմանեան կառավարութենէն ճանչցուիլ իբր համալսարանական աստիճանէ հաստատութիւն մը։ Գոլէճի երկրորդ այսինքն Սոֆոմոր կարգի դասընթացքը աւարտող մը Լիսէի շրջանաւարտի մը հաւասար պիտի նկատուէր, իսկ վերջին երկու՝ Ճունիըր եւ Սինիըր՝ տարիներու դասընթացքները պիտի կազմէին երկու համալսարանական կարգերը, որոնց հետեւողները ծրագրեալ վեց մասնագիտական՝ այսինքն բժշկական, օրէնսգիտական, մանկավարժական, աստուածաբանական, երկրագործական եւ քաղաքային ճարտարագիտական ճիւղերէն իրենց նախընտրած ոեւէ մէկուն պիտի կրնային պատրաստուիլ։ Այսպիսի ծրագիր մը դիւրութեամբ ճամբան պիտի հարթէր լման համալսարանական հաստատութեան մը համար։ Այս կերպով Կ. Թ. Գոլէճը մինչեւ հիմա եղածէն շատ աւելի թիւով աշակերտներ պիտի կրնար հրապուրել Անատոլուէն,

հայկական գաւառներէն, Միջագետքէն և հիւսիսային Սուրիայէն։ Եւ Անթէպ որ Պէյրութէն շատ հեռու չէր իբր մրցորդ պիտի ազդէր վերջինին վրայ։

Երբ Տր. Ճ. Մերիլ Հալէպ եկաւ և սկսաւ Միութեան Գոլէճը վերահաստատելու աշխատանքին Միութեան առաջնորդող դէմքերուն գործակցութեամբ՝ ջանաց ամէն կերպով հաւատարիմ մնալ Կ. Թ. Գոլէճի և Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան կրթական աւանդութեան։ Ասոնց նշանաբանն էր լման (իմա՛ համալսարանական կարգերով), տեղական կամ բնիկ և աւետարանական գոլէճի մը հաստատութիւնը, որ հաճելի չթուեցաւ Պորտի Առաքելութեան և Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին։ Վերջինը առաջին օրէն պահանջեց որ վերահաստատուող գոլէճը Սոֆոմորէ բարձր կարգ չպահէ, և իրեն աշակերտ պատրաստող հիմնարկութեան մը սահմաններուն մէջ մնայ, իսկ Պորտի միսիոնարներէն Վեր. Է. Րիկս Հալէպ կատարած քննական պտոյտէ մը ետքը կը տեղեկագրէ որ այսպիսի գոլէճի մը երբեք պէտք չկայ Հալէպի մէջ։ Քիչ ետքը սոյն միսիոնարը գոլէճի խնամակալութեան անդամ ընտրուեցաւ։

Այս բոլորը կը նշանակէ թէ Անթէպի Գոլէճը 1915ի աստիճանով և ձևով Հալէպ վերահաստատուելու համար միայն կարելի էր վստահիլ Աւետ. Միութեան, որմէ 1924ին ընտրուած տասը (վեց հայ և չորս ամերիկացի) հոգինոց Վարչական Մարմինը սահմանադրութեան մէջ իրեն տրուած իրաւունքին յենլով պահանջեց Խնամակալութենէն որ գոլէճը յանձնուի Աւետ. Միութեան։ Խնամակալ Մարմինը թէպէտ որոշած էր որ 1925ին լրացած փոխանցման պայմանաժամը տասը տարի ևս երկարաձգուի, բայց ապա յօժար գտնուեցաւ հռչակելու որ 1909ի սահմանադրութիւնը ոչ ևս ի զօրու է, և հրահանգեց Վարչական Մարմնին որ նոր սահմանադրութիւն մը խմբագրէ, և խոստացաւ ամէն տարի հիմնադրամի տոկոսը ղրկել Հալէպ, որքան ատեն որ Վարչութիւնը ողջամիտ և լաւ կշռուած դրամական քաղաքականութեան մը հետևէր և գոլէճը ծառայէ իր միջավայրին։ Այս վերջին պայմանները բաւական առաձգական ձև մը կու տային տրուած որոշումին։ Ճիշդ այս կէտերու համեմատ ալ քիչ ետք գոլէճ և անոր վարչութիւնը և անոր յենակ եղող Աւետ. Միութիւնը խստիւ քննադատուեցան։

Նոր գծուած սահմանադրութիւնը, 1927ին, հաստատուեցաւ Սուրիոյ և Լիբանանի Աւետ. Միութեան ժողովին կողմէ, բայց Խնամակալութիւնը մերժեց վաւերացնել զայն առանց վերահաստատելու նախորդը։ Վարչութիւնը ստիպուած 1927ի սահմանադրու-

թեան համեմատ սկսաւ վարել հաստատութիւնը, որուն իբր Հալէպ Գոլէճ (Aleppo College) արտօնութիւնն ալ քիչ ետքը 1930ին կըրցաւ ստանալ ֆրանսական հոգատար եւ տեղական կառավարութենէն։

Տր. Ճ. Մերիլ 1931ին մեկնեցաւ Ամերիկա իր արձակուրդի տարին հոն անցընելու եւ միեւնոյն ատեն գոլէճի համար աշխատելու։ Գոլէճի նախագահը ստիպուած յամեցաւ մնալ Ամերիկա եւ հազիւ երկուքուկէս տարի ետքը կրցաւ վերադառնալ Հալէպ։ Իր տեղապահն էր այդ տարին Վեր. Ա. Քարլթըն, որուն հաշուական մէկ սխալին պատճառաւ գոլէճի ելեմուտքին մէջ շատ խոշոր բաց մը յառաջ եկած էր*։ Նոյն տարիներ ամերիկեան տոլարը անսովական տագնապի իբր արդիւնք տեղական հրապարակին վրայ 40 առ հարիւր համեմատութեամբ արժէքազրկուած էր։ Այս երկուքը բաւական եղան դպրոցին ելեւմտացոյցը անհաւասարակշիռ պահելու։ Միեւնոյն ատեն 1930էն սկսեալ աշակերտութեան թիւին մէջ կարեւոր եւ տեւական անկում մը տեսնուեցաւ, տնտեսական տագնապի, ֆրանսական դպրոցներու մրցակցութեան եւ Հալէպ Գոլէճի հանդէպ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի որդեգրած քաղաքականութեան պատճառաւ։ Պէյրութ դիմող աշակերտներէ քննութիւն կը պահանջուէր, եւ աշակերտներէն շատեր մէկ կամ երկու տարի կը կորսնցնէին։

Այս երկու պարագաները առիթ տուին որ գոլէճը խիստ կերպով քննադատուի երկու ուղղութեամբ. թէ ան հաստատուն եւ շիտակ դրամական քաղաքականութիւն մը չունի. հետեւաբար գոլէճին ապագան ելեւմտապէս մութ է։ Երկրորդ՝ ան շատ նեղ շըրջանակի մը կը ծառայէ, մինչդեռ պէտք էր բոլոր միջավայրին օգտակար ըլլալ։ Եւ Ամերիկեան Պորտը 1931էն ասդին սկսաւ զօրաւոր կերպով միջամուխ ըլլալ գոլէճի ներքին գործերուն եւ 1923ին իր որդեգրած նոր քաղաքականութեան համեմատ ջանաց ձեւ տալ անոր։

Մէկ կողմէն Պորտի եւ խնամակալութեան եւ միւս կողմէն Գոլէճի Վարչութեան եւ Աւետ. Միութեան միջեւ տարակարծութիւնը վէճի եւ ապա սուր պայքարի հանգամանքը ստացաւ։ Երկու կողմերուն ալ շահագրգռութեան առարկան էր աւետարանական գործը եւ երկուքին ալ նշանակէտը անոր յաջող եւ յարատեւ զարգացումը եւ աւետարանական սկզբունքներու համեմատ գոլէճի առաւելագոյն չափով օգտակարութիւնը հիւսիսային Սուրիոյ մէջ.

*) Տր. Քարլթըն անձնական նամակի մէջ կը խոստովանի թէ իր սխալին պատճառաւ յառաջ եկած էր բացը։

ինչպէս որ կարելի է հետեւցնել երկու կողմերու գրաւոր և բերանացի արտայայտութիւններէն։ Տարբերութիւնը կը գտնուէր ոչ թէ նպատակի այլ տեսակէտի մէջ, իւրաքանչիւր կողմ կը խորհէր թէ նոյն նպատակին կարելի էր հասնիլ հետեւելով միայն իր որդեգրած ուղղութեան։ Տր. Մերիլ բոլորովին առանձին մնաց Պորտի Մերձաւոր Արեւելքի Առաքելութեան անդամներուն մէջ։ Պոստոնի մէջ Պորտի կեդրոնական Վարչութիւնը (Prudential Commitee) *և Գոլէճի խնամակալութիւնն ալ երբեք համամիտ չգտնուեցան Գոլէճի Վարչութեան և Աւետ. Միութեան հետ։ Աւելորդ կը նկատենք պատմել այս հարցին բոլոր փուլերը մանրամասնօրէն։ Բաւ է յիշել թէ ոչ մէկ կողմ միւսը կրցաւ համոզել։ Բայց Գոլէճի Վարչութիւնը և Աւետ. Միութիւնը տեղի տուին Պորտի անդրդուելի կեցուածքին առջեւ, հետեւելով տեւական զիջումի քաղաքականութեան։*

Աւետ. Միութիւնը իր տեսակէտին վրայ կը պնդէր՝ Գոլէճի սահմանադրութեան մէջ իրեն տրուած իրաւունքին յենելով, եւ ոչ՝ Գոլէճի հիմնադրութեան և չարունակութեան համար իր դրամական բաժինը նկատի առնելով։ 1914*ին Գոլէճի* 80 *ակրոն գետնին և անոր վրայ շինուած* 11 *շէնքերուն օրուան սակով դրամական արժէքը կը հաշուէր* 160,000 *տոլար, որուն մէջ Անթէպի եկեղեցիներուն բաժինն էր* 7050 *տոլար։* 1922*ի տեղեկագրութեան համեմատ Անգլիա և Ամերիկա շահագործութեան դրուած Գոլէճի կրթական հիմնադրամներու գումարը եղած էր* 66000 *տոլար։ Ասոր մէջ հայերու բաժինն էր* 3884,71 *տոլարնոց* Անթէպի հիմնադրամը* (Native Fund) *և Տիար Սարգիս Թէլֆէեանի* 19000 *տոլարնոց կտակը։ Անշուշտ հայեր առաջին օրէն սկսեալ չարունակ հաւաքաբար և անհատաբար իրենց համեստ նուէրներով Գոլէճի ընթացիկ ծախքին մասնակցած են, բայց օտարներու բաժինը դարձեալ շատ աւելի եղած է քան հայերունը**։ Հետեւաբար Միութիւնը երբ առիթը*

---

*) Այս հիմնադրամը առաջ կը պահուէր Անթէպ, ուր նաեւ կը շահագործուէր։ Բայց Վեր. Մ. Կ. Փափազեանի թելադրութեամբ Կիլիկիոյ Աւետ. Միութիւնը կ'որոշէ անոր Ամերիկա փոխադրութիւնը ապահովութեան համար։

**) 1913—14ի ուսումնական տարեշրջանի միջոցին Գոլէճի ծախքը (հիւանդանոցն ալ միասին հաշուելով) եղած է 26265.88 տոլար, որուն մէկ տասնորդը շահագործուող հիմնադրամներէն եւ մէկ տասնորդէն քիչ մը պակաս (միսիոնարներու ամսականը) Պորտի գանձէն հատուցուած էին։ Մնացած ութ տասնորդը տեղական միջոցներով կամ մասնաւոր նուէրներով ապահովուած էր։ Ծախքին միայն Գոլէճի բաժինը

ներկայացած է միշտ երախտագիտութեամբ և շնորհակալութեամբ յիշած է պարագան։ Այս, սակայն, պատճառ մը չէ նկատուած որ Միութիւնը դադրի ինքզինքը այս կրթական հաստատութեան իրաւատէրը ճանչնալէ։

Սուրիոյ և Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութիւնը իր յաջորդական երեք տարեկան ժողովներուն մէջ գոլէճի հարցը մանրամասնօրէն և երկար խորհրդակցութեանց նիւթ կ'ընէ և այդ մասին կարեւոր որոշումներ կուտայ։ Պորտի Մերձ. Արեւելքի Առաքելութեան կեդրոնէն, Կ. Պոլսէն, այս խնդիրը շօշափող պաշտօնական նամակ մը կը հասնի Գոլէճի Վարչութեան իւրաքանչիւր անդամին։ Անով կը պահանջուէր գոլէճի սահմանադրութիւնը հիմնովին փոխել, տեղացիներուն իրաւունքները մեծապէս պակսեցնել, հայերու և տեղական աւետարանական ժողովուրդներու միջեւ գործակցութիւն ստեղծել, գոլէճի նախապատրաստականին առաջին երեք տարիները Արաբ Երիցական Դպրոցի հետ միացնել, եւայլն։ Այս նամակը առիթ կուտայ որ 1934ին Աւետ. Միութիւնը կազմէ տասը հոգինոց Գոլէճի Յանձնախումբ մը, անդամակցութեամբ Գոլէճի Վարչութեան հայ անդամներուն և ատենապետութեամբ Վեր. Կ. Յարութիւնեանի։ Յանձնախումբս յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Արաբ Երիցական Սինոդի և Պորտի Մերձ. Արեւելքի Առաքելութեան հետ և պատրաստակամութիւն կը յայտնէ գործակցելու տեղական աւետարանական եկեղեցիներու հետ, բայց համաձայն չի գտնուիր գոլէճի նախապատրաստականին և Խանտէքի Երիցական Դպրոցին միացման գաղափարին հետ։ Իսկ միւս կողմէն Գոլէճի Վարչութիւնը Գոլէճի Յանձնախումբէն անկախաբար Խնամակալութեան նամակով մը կ'իմացնէ թէ պատրաստ է ընդունելու Երիցական Սինոդի կողմէ ընտրուած երեք անդամներ՝ երկուքը տեղացի արաբ և մէկը օտար, մէկ անդամ Բարեկարգեալ Երիցական Արաբ Եկեղեցիէն։ Այս յարաբերութեանց արդիւնքը ըլլալով 1935ի Փետրուարին շահագրգռուող կողմերու ներկայացուցիչներով խառն ժողով մը կը գումարուի, որ կ'որոշէ գոլէճը սեպհականութիւնը դարձնել չորս կազմակերպութիւններու — Հայ Աւետ. Միութեան, Արաբ Երիցական Սինոդի, Պորտի Մերձ. Արեւելքի Առաքելութեան և Սուրիոյ Երիցական Առաքելութեան։ Այս որոշումը տհաճութեամբ կ'ընդունուի Գոլէճի

եղած էր 15,798.84 տոլար, որուն միայն 3000ը հիմնադրամներէն եւ Պորտին տուածէն գոյացած էր։ Ուսանողներէ գանձուած կրթաթոշակներու գումարը եղած էր 7000 տոլար, մնացած աւելի քան 5000 տոլարը պէտք եղած էր հայթայթել տեղական կամ արտասահմանեան նուէրներով որոնք կարելի եղած էին Վարչութեան ջանքերուն շնորհիւ։

Յանձնախումբին կողմէ։ Այս վերջին մարմինը և Գոլէճի Վարչութիւնը երկուքն ալ Հայ Աւետ. Միութենէն ընտրուած մարմիններ, յետ այսու իրարմէ անկախ կը գործեն։ Վարչութեան անդամներուն մեծամասնութիւնը աստիճանաբար կ՚իւրացնէ Պորտի տեսակէտը, և իր ետեւէն կը քաշէ նաև Աւետ. Միութիւնը։

Հայ Աւետ. Միութեան 1935ի տարեկան ժողովին՝ այս բոլորը կը տեղեկագրուի։ Որոշումի մը յանգելէ առաջ յարմար կը տեսնուի մտիկ ընել Տր. Ճ. Մերիլի և Վեր. Հ. Րիկսի, որոնք իրարու ներհակ թէզեր կը պաշտպանէին։ Րիկս կը պատմէ թէ ինչպէս շատ կանուխէն համոզուած էր թէ երկու աւետարանական բարձրագոյն կրթական հաստատութիւններու գոյութիւնը նոյն քաղաքի մէջ պահել ոչ յարմար և ոչ ալ օգտակար էր, և թէ ոյժերու միացումը ամէն տեսակէտէ դիտելով մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար։ Տր. Մերիլ երկարօրէն ներկայացուց Հայ Աւետ. Միութեան պատմական իրաւունքները պաշտօնական փաստաթուղթերու համեմատ, և յայտնեց թէ այս հաստատութիւնը իր վերջին սահմանադրութեամբ աւելի օգտակար կերպով պիտի կրնայ ծառայել հիւսիսային Սուրիոյ բոլոր ժողովուրդներուն։ Տր. Մերիլ միշտ կը թելադրէր Միութեան որ իր իրաւունքներուն տէր կանգնի և ի հարկին Պորտէն բոլորովին անկախ վարէ իր սեպհական հաստատութիւնը։

Միութեան ժողովը կ՚ընտրէ 14 անձերէ բաղկացեալ նոր մասնախումբ մը Գոլէճի Լիազօր Մարմին անունով, իրաւասու՝ ազատօրէն գործելու բայց Միութեան տեսակէտին համաձայն, որ ամփոփուած էր ինն կէտերէ բաղկացեալ որոշմնագրին մէջ։ Ամենէն կարեւոր երեք կէտերն էին հետեւեալները.— 1. Միութիւնը կը յօժարի հիւսիսային Սուրիոյ արաբախօս Երիցական Եկեղեցին ոչ միայն իբր գործակից այլ նաև դպրոցի սեպհականութեան մէջ իբր ընկեր ընդունիլ. այսինքն գոլէճը ոչ միայն տեղական որոշ մէկ համայնքին, այլ տեղւոյն բոլոր աւետարանական ժողովուրդներուն կը պատկանի։ 2. Միութիւնը կը հաւանի որ գոլէճը առժամաբար միայն իր ներկայ աստիճանը պահէ, միշտ լման գոլէճի մը իրականացումը իբր նպատակ ունենալով։ 3. Դպրոցը պիտի ըլլայ աւետարանական հաստատութիւն իր նպատակով և միջավայրով։ Պորտ և Գոլէճի Խնամակալութիւնը ուրախութիւն կը յայտնեն այս վճռումին համար, բայց անբաւարար կը նկատեն զայն և կը պահանջեն սահմանադրութեան հիմնական փոփոխութիւնը, և կը յանձնարարեն միանգամ ընդմիշտ միտքէ հանել լման գոլէճի մը ծրագիրը։ Պորտ յայտնապէս կ՚ուզէր հաստատութեան բոլոր ղեկավարութիւնը իր ձեռք առնել. տեղացիներու նիւթական և

բարոյական ոյժը ասոր անատակ և անբաւարար նկատելով։

Գոլճի Լիազօր Մարմինը կը թղթակցի այս նիւթին մասին օտար և հայ հեղինակաւոր դէմքերու հետ անոնց խորհուրդներէն օգտուելու համար։ Մինչ այդ դէպքերը գահավիժային արագութեամբ կ'ընթանան Գոլճի Վարչական շրջանակէն ներս։ 1935ի Նոյեմբերի սկիզբը Պորտի և Գոլճի Խնամակալութեան կողմէ Տր. Ա. Բլարք Պէյրութ կը հասնի, և ապա Հալէպ կ'այցելէ։ Շփումներ կ'ունենայ պատասխանատու անձերու և պաշտօնական մարմիններու հետ։ Նոյն ամսուան 11ին ներկայ կը գտնուի Գոլճի Վարչական ժողովին լիագումար նիստին, ուր կ'ընդունուին Պորտի բոլոր առաջարկները, առանց խորհրդակցելու Գոլճի Լիազօր Մարմնին հետ, և Միացեալ Գոլճը հոն ծնունդ կ'առնէ։ Նոյեմբեր 13ին կը գծուի նոր սահմանադրութիւնը Երիցականներու մասնակցութեամբ խառն ժողովի մը մէջ։

Տր. Բլարք ժամանակ չ'ունէր Գոլճի Լիազօր Մարմնի լիագումար նիստին մէջ հարցը ներկայացնելու և անոնց պաշտօնական պատասխանը առնելու։ Հետեւաբար Հալէպ գտնուող անդամներու հետ զատ եւ Պէյրութ գտնուողներու հետ զատ կը տեսնուի, եւ իւրաքանչիւր անդամին զատ զատ կարծիքը կը հարցնէ։ Հալէպի անդամներէն միայն երկուքը հակառակ կ'արտայայտուին Միացեալ Գոլճի կազմութեան, իսկ Պէյրութցիները կը պատասխանեն որ Միութեան գծած հին սկզբունքային կէտերու համեմատ պատրաստ են գործակցելու։ Բայց Տր. Բլարք սխալմամբ ասիկա կը հասկնայ իբր համաձայնութիւն միացեալ հաստատութեան։ Վեր. Ս. Ս. Մանուկեանի տեղեկագրին համաձայն՝ առնուազն 14էն եօթը անդամներ հակառակ էին դպրոցներու միութեան։

Վարչական Մարմնի այս կարգադրութիւնները պէտք էին վաւերացուիլ Հայ Աւետ. Միութեան յառաջիկայ ժողովին և ապա հաստատուիլ եկեղեցիներու կողմէ։ Անկէ առաջ, սակայն 1936, Յունուար 23ին Պորտի հրահանգին վրայ Տր. և Տիկ. Մերիլներ կը ստիպուին Գոլճէն բաժնուիլ և Հալէպէ հեռանալ ամէն բան յանձնելով Մր. Մարքըմի։ Հալէպ և Պէյրութ հայ աւետարանական ժողովուրդին մէջ տկար շարժում մը կը սկսի Գոլճի մէջ Միութեան պատմական իրաւունքները պաշտպանելու դիտաւորութեամբ։ Այս պայմաններու տակ տեղի կ'ունենայ Աւետ. Միութեան տարեկան ժողովը 1936 Ապրիլին, Հալէպ։ Ապրիլ 15 և 16ին Գոլճի խնդրին շուրջ պաշտօնական տեղեկութիւններ կը տրուին և երկար խորհրդակցութիւններ կը կատարուին։ Միացեալ Գոլճի ծրագրին ի նպաստ կը խօսին Տոքթորներ Ճէպէճեան, Յովնանեան և Ալթունեան, իսկ Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան երկու ժամ տե-

ւող գրութեամբ մը պատմականօրէն կը վերլուծէ հարցը և կը յանձնարարէ գործակցութիւն և ոչ միութիւն։ Խորհրդակցութեանց ուղղութեան և ելքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան Ապրիլ 15ին ստացուած երկու հեռագիրներ, մէկը Պորտի կեդրոնական Վարչութենէն և երկրորդը Գոլէճի Խնամակալութենէն։ Երկուքն ալ կը յանձնարարէին միացումի ծրագիրը, հակառակ պարագային կը յայտնէին թէ Պորտը չպիտի կրնար իր հսկողութեան տակ եղող հիմնադրամներու հասոյթները տրամադրել Գոլէճին։ Փրոֆ. Գրիգորեանէ, Վեր. Փափազեանէ և Փրոֆ. Տաղլեանէ եկած նամակները երբեք քաջալերական չէին և տարտամ բացատրութիւններով վճիռը կը թողէին Ուսմ. Միութեան վրայ։ Ապրիլ 17ին Միութիւնը քուէներու մեծամասնութեամբ կը յայտնէ իր որոշումը, 43ի վրայ 2 ձեռնպահ, 14 դէմ և 27 թեր քուէներով կ'որոշուի Միացեալ Գոլէճի ծրագիրը ընդունիլ։ Կ'որոշուի նաև 1935ին ընդունուած սկզբունքային ինն կէտերէն կարևորները ոչ թէ իբր պայման այլ իբր բաղձանք ներկայացնել Պորտի։ Միութեան այս որոշումը ապա կը հաստատուի նաև եկեղեցիներու կողմէ։

Ուսմ. Միութեան համար, տրուած պայմաններու տակ, լուծումի երկու ճամբայ կար՝ իրաւախոհութեամբ հարցը կարգադրելու համար միջին երրորդ ճամբայ մը չէր մնացած։ Գոլէճի Վարչութիւնը, մասամբ Միութիւնը և կարգ մը հեղինակաւոր անձեր այս երրորդ ճամբան փորձեցին առանց ոևէ յաջողութեան։ Կամ ընդունիլ առաջարկուած Միացեալ Գոլէճի ծրագիրը կամ յարաբերութիւնը խզել Պորտի հետ և անկախօրէն գործել։ Մեծամասնութիւնը թերահաւատ էր միայն Հայ Ուսմ. Միութեան յատուկ Պորտէ անկախ գոլէճի մը յաջողութեան մասին։ Այս պարագան իր կարգին շատ աննպաստ կերպով պիտի ազդէր նաև մեր եկեղեցիներուն վրայ, կը խորհէին անոնք. հետևաբար արկածախնդրութիւն մը կը նկատէին նման ձեռնարկ մը, որուն հաւանական տխուր հետևանքներուն պատասխանատուութիւնը յանձն առնել չուզեցին։ Դարձեալ անոնք վստահութիւնը ունեցան թէ Գոլէճը իր միացեալ ձևին տակ, աւելի ընդարձակ չափով առիթ պիտի ունենար ծառայելու նոյն երկրամասի բոլոր ժողովուրդներուն աւետարանական սկզբունքներու համեմատ, և թէ հայերէն լեզուն միւսներուն հաւասար կարևորութեամբ տեղ պիտի ունենար ուսումնական ծրագրին մէջ։

Իրադարձութիւնները պատմեցինք առանց մեկնաբանութեան, առանց մեր անձնական կարծիքը յայտնելու թէ ո՛րն էր շիտակը, օգտակարը և ո՛րն էր քննադատելին։ Վճիռը պէտք է

թողուլ պատմութեան։ Հայ Աւետ. Միութիւնը իր առաւելագոյն զոհողութիւնը կատարեց Հալէպ Գոլէճի հաստատութեան և շարունակութեան համար։ Շիտա՞կ էր, պէ՞տք էր ընել։ Աշխարհագրականօրէն կը գտնուինք այնպիսի շրջանի մը մէջ, որ հակամարտ շահերու խառնարան մըն է, և ուր հետևաբար ամէն բան անհաստատ։ Այս պայմաններու տակ տրուած վճիռ մը պէտք է կանխահաս նըկատել։ Այսօրուան համար խօսելով գոհ պէտք է ըլլալ որ այս կամ այն ձևով աւետարանական բարձրագոյն կրթական հաստատութիւն մը կայ, որուն չորս սեպհականատէրերէն մէկն է Հայ Աւետ. Միութիւնը, ուր մեծ թիւով հայ պատանիներ և երիտասարդներ — որոնք բոլոր աշակերտութեան մէկ երրորդը կը կազմեն — առիթն ունին ուսանելու գիտութիւններ և լեզուներ ինչպէս նաև հայ գրականութիւնն ու լեզուն։

Հալէպ Գոլէճ այսօր շքեղօրէն կանգնած է քաղաքին հարաւային արևմտեան եզերքը քաղաքին իշխող բարձր դիրքի մը վրայ, Պէյրութ և Դամասկոս մեկնող մեծ պողոտային աջ կողմը։ Հողը կը պատկանի Սուրիոյ Երիցական Առաքելութեան։ Անթէպ գտնուող Կ. Թ. Գոլէճի շէնքերը և գլխաւոր շէնքին քարերը ծախուելով անոնց փոխարժէքը գործածուած է Հալէպ Գոլէճի նոր շէնքերուն կառուցման համար։ Գիշերօթիկներու պատկանող երկու շէնքերէն մէկը շինուած է Տոքթ. Ասատուր Ալթունեանի նուիրատուութեամբ։ Կ. Թ. Գոլէճի ուսումնաւարտներու դրամական նուէրներով — մօտ 400 օսմ. ոսկի մետաղ, — Աւետ. Միութեան Գոլէճը անոր վրան շինելու համար գնուած ընդարձակ գետինն ալ ծախուելով գործածուած է շինութեանց մէջ։ Կ. Թ. Գոլէճի հիմնադրամը ինչպէս նաև Պորտի հսկողութեան տակ գտնուող Թուրքիոյ նախկին միսիոնարական կրթական հաստատութեան հիմնադրամներու հասոյթները կը գործածուին հաստատութեանց ընթացիկ ծախքերուն համար։ Իսկ Արաբ Երիցական Սինոդը իր բարոյական աջակցութեամբ կը մասնակցի ընկերակցաբար պահուող այս կրթական հաստատութեան։

2.

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան Աստուածաբանական Ճեմարանը, որ 1854ին հիմնուած էր Անթէպ և 1866—1915ի միջոցին շարունակած էր Մարաշ, միսիոնարական հաստատութիւն մըն էր, բայց կը կառավարուէր Աւետ. Միութեան կողմէ ընտրուած Վարչական Մարմինով մը։ Սուրիոյ և Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութիւնը 1924ի իր առաջին տարեկան ժողովին մէջ իսկ կ'ընտրէ Աստուածաբանական

ճեմարանի Վարչական Մարմինը որ կը բաղկանար հետեւեալ ութը անդամներէ.— Տր. Ճ. Մարթին, Վեր. Հ. Հ. Րիկս, Վեր. Ճ. Լայմըն, Տր. Լ. Շէֆըրտ, Վերք. Հ. Աշճեան, Կ. Յարութիւնեան, Ե. Հատիտեան և Ս. Ս. Մանուկեան։ Ինչպէս առաջ յիշուեցաւ, մտադրութիւն կար Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան հաստատութիւնները շարունակել Սուրիոյ մէջ նորէն Միութեան պատասխանատուութեան տակ։ Հետեւաբար Մարաշի Աստուածաբանական դըպրոցն ալ Հալէպ Գոլէճի կողքին վերահաստատել շատ յարմար տեսնուած էր։ 1924ի Միութեան ժողովին մէջ Վեր. Տ. Անդրէասեան խնդիրը պաշտօնապէս սեղանի վրայ դրաւ առաջարկելով որ տեղւոյն վրայ Աստուածաբանական ճեմարան մը բացուի։ Խնդրին յաջողութիւնը կախեալ էր սակայն Գոլէճի ծրագրի յաջողութենէն և Ամերիկեան Պորտի բանելիք ընթացքէն։ Սա վերջինը արդէն կը պահէր նման դպրոց մը Աթէնք՝ Կրօնական Վարժարան անունով, և երբեք համամիտ չէր մէկ երկրորդ հաստատութեան ծախքին մասնակցելու։

Աւետ. Միութեան կողմէ ընտրուած Աստուածաբանական Դպրոցի Վարչութիւնը, որ ապա պարզապէս յանձնախումբ կոչուած է, իր գոյութիւնը պահեց ատենուան մը համար, և ունեցաւ շատ սահմանափակ գործունէութիւն մը։ Կիլիկիոյ Աստուածաբանական ճեմարանին փոքրաքանակ հիմնադրամը և գրադարանը ատենուան մը համար իր տրամադրութեան տակ մնացած է։ Կ'երեւի այս պատճառաւ Աթէնքի Կրօնական Վարժարանը Միութեան կը դիմէ և կը խնդրէ որ Մարաշի դպրոցին գիրքերը իրեն յանձնուին։ Աւետ. Միութեան որոշումով 1924ին Կիլիկիոյ Աստուածաբանականի Վարչութիւնը կ'արտօնուի կարգ մը գիրքերը անոր փոխ տալ ցանկագրելէ ետքը։ Դարձեալ Աւետ. Միութեան կողմանէ աստուածաբանութիւն ուսանելու համար որոշուած աշակերտներ ու կրթաթոշակներ կը հայթայթուէին նոյն մարմնի կողմէ։ 1929 տարուան Աւետ. Միութեան ժողովին կը տեղեկագրուի թէ Աթէնքի Կրօնական Վարժարանը ուսանող երեք աշակերտներու ծախքին հաշւոյն վճարուած է 700 տոլար, որուն 600ը Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան գանձէն և 100ը Մարաշի Աստուածաբանական դպրոցի հիմնադրամի հասոյթէն հայթայթուած է։ Իսկ 1931ի Միութեան ժողովին նոյն մարմինը կը տեղեկագրէ թէ Աթէնքի մէջ չորս և Պէյրութի մէջ մէկ ուսանող կը պահէ օգտուելով դրամական նոյն աղբիւրներէն։ Միեւնոյն ատեն ժողովը կ'որոշէ Մարաշի գրադարանին հիմնադրամը օգտագործել անոր հասոյթով հոգեւոր հովիւներու գիրք և թերթ հայթայթելու համար։

Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութիւնը ներկայիս Աստուածաբանական Դպրոցի վարչութիւն անունով մարմին մը չունի: Մարաշի դպրոցին փոքր հիմնադրամներն ալ Պորտի կողմանէ կը գործածուին Թուրքիոյ Աւետ. Եկեղեցիի հոգեւոր գործիչներ պատրաստելու համար:

Ամերիկեան Պորտի 1921էն սկսեալ վարած կրօնական վարժարանը Կ. Պոլէն փոխադրուելով առժամաբար կը մնար Աթէնք, Յունաստան, ուր սակայն թէ յոյն եւ թէ հայ աւետարանականութիւնը փոքրաթիւ էր, եւ անոր ուսանողութեան մեծ մասը Սուրիայէ եւ Լիբանանէ կուգար: Պորտ յարմար կը տեսնէ դպրոցը վերջնականապէս փոխադրել Պէյրութ, ուր սակայն Սուրիոյ Երիցական Առաքելութիւնը կը պահէր կրօնական գործիչներ պատրաստող դպրոց մը*: Երկու միսիոնարական ընկերութիւնները կը համաձայնին դպրոցները միացնելով Պէյրութի մէջ մէկ հաստատութիւն պահել: Ասիկա կ՚իրականանայ 1932ին. եւ միացեալ դպրոցը կը կոչուի Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարան:

Այս նոր հաստատութեան սահմանադրութիւնը կը բարեփոխուի 1941ին, եւ Հայ Աւետ. Միութեան եւ Արաբ Երիցական Սինոդի իրաւունք կը տրուի մէկական անդամով դպրոցին վարչութեան մասնակցելու 100ական տոլար վճարելով: Հաստատութեան փոխտնօրէնը միշտ եղած է Փրոֆ. Լ. Լեւոնեան. վերջին մի քանի տարիներէ ի վեր հոն կը դասաւանդէ Վեր. Յ. Ահարոնեան նիւթ ունենալով կրօնական դաստիարակութիւնը: 1946–48ի շրջանին ալ Վեր. Եղիա Քասունի հայ աշակերտներուն աւանդած է Հայ Քրիստոնէութեան պատմութիւնը՝ Հայ Աւետ. Միութեան առաջարկին վրայ:

Դպրոցս կը բաղկանայ երեք ճիւղերէ.— Աստուածաբանութիւն, Կրօնական Դաստիարակութիւն, Ընկերային Գործ: Լման ամերիկեան գոլէճի մը առաջին, փրէշմէն, դասարանը աւարտող մը կ՚ընդունուի Աստուածաբանական ճիւղին: Ուսանողը գոլէճական դաստիարակութեան պակասը կը լրացնէ միեւնոյն ատեն հետեւելով Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի: Հինգ տարի ուսանելէ ետքը աշակերտը Ամերիկեան Համալսարանէն կը ստանայ

---

*) Սուրիոյ Առաքելութեան Աստուածաբանական դպրոցը հիմնուած էր Լիբանանի Աբեյ գիւղը. առաջին շրջանաւարտ կարգը 1868ին վկայական առած է: 1873—1891ին Պէյրութ, 1894—1901ին Սուգ-էլ-Ղարպ իր գոյութիւնը շարունակած է: 1901էն սկսեալ Պէյրութ հաստատուած է վերջնականօրէն:

Պսակաւոր Արուեստից տիտղոսը կրօնքի մէջ և աստուածաբանական վկայականը՝ Ճեմարանէն։

Հաստատութեան Վարչական ժողովը այս տարի 1949ի գարունը կը հրաւիրէ տեղւոյս Աւետարանական եկեղեցիները, Հայ Աւետ. Միութիւնը և Արաբ Երիցական Սինոդը, աւելի պատասխանատուութիւններ վերցնելու դպրոցին մէջ։ Այս վերջին կարգադրութեան համեմատ յիշեալ երկու տեղական կազմակերպութիւնները դպրոցին պիտի տրամադրեն մէկ մէկ միայուն դասախօս, որուն բոլոր թոշակը պիտի վճարուի իրենց կողմէ։ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը արդէն յանձն առած է հայ դասախօսին, Վեր. Յ. Ահարոնեանի, բոլոր ծախքը։ Հայ Աւետ. Միութիւնը իրաւունք կ'ունենայ երկու անդամներ ունենալ դպրոցի վարչութեան մէջ։ Այս կերպով Աստուածաբանական Ճեմարանը կը դառնայ չորս կազմակերպութեանց ընկերակցութեամբ յառաջ տարուող հաստատութիւն մը։

Մերձ. Արեւելքի Պորտի Առաքելութիւնը և Սուրիոյ Երիցական Առաքելութիւնը դպրոցին կը տրամադրեն իր բոլոր ժամանակը յատկացնող երկուքական փրոֆեսորներ, և հազարական տոլար ընթացիկ ծախքին հաշւոյն։ Վեր. Մաք Միլըն՝ դպրոցին նախագահը, և Փրոֆ. Լեոնեան՝ փոխ նախագահը, կը ներկայացնեն Ժողովական Պորտը, և Տր. Ճ. Շիրըր*, Տր. Ն. Տորմըն և Տր. Ու. Կրինսլէյտ*՝ Երիցական Պորտը։ Միացեալ դպրոցը 1932—1949ի միջոցին արտադրած է 2 սեռէ 105 շրջանաւարտներ, որոնց 45ը հայ։ Կրօնական Վարժարանէն, Կրօնական Գործիչներու Դըպրոցէն, և Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանէն 1922—1949ի միջոցին շրջանաւարտ բոլոր հայերու թիւը եղած է 66։

Հաստատութիւնը իր սեփական շէնքը չունի տակաւին, և վարձքով կը գործածէ Երիցական Առաքելութեան պատկանող շէնքը։ Ունի ճոխ գրադարան մը մօտ 17000 ընտիր հին և նոր հատորներով, որոնց մէկ մասը կը կազմեն Կիլիկիոյ Աստուածաբանական Ճեմարանի** մի քանի հազար և Վեր. Մ. Կ. Փափազեանի անձնական գրադարանին բազմահարիւր գիրքերը։

Ուսանողները պարտին վճարել Ամերիկեան Համալսարանէն իրենց առած դասերուն համար ինչպէս նաև իրենց ճաշերուն հա-

*) Այս երկուքը իրենց ժամանակին մէկ մասը միայն կը տրամադրեն դպրոցին։

**) Այս հաստատութեան գիրքերուն մէկ մասը Հալէպ Գոլէճի գրադարանին տրուած է։

մար՝ եթէ գիշերօթիկ են։ Դպրոցը դրամական աղբիւր չունի որպէսզի կարենայ օգնել իրեն դիմողներուն։ Աշակերտները ղրկող կազմակերպութիւնները՛ պատասխանատու պէտք է ըլլան անոնց ծախքերը հոգալու համար։ Հայ աշակերտներու ծախքերը հոգացուած էին Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան յատկացումներուն, Մարաշի Հիմնադրամին հասոյթին, և Փրոֆ. Լեոնեանի անձնական ջանքերովը հայթայթուած գումարներուն շնորհիւ։ Աւետարանչականը մինչև հիմա կը շարունակէ օգնել առատաձեռնութեամբ։

Հոգևոր պաշտօնեաներու պատրաստութեան գործը հիմնաւորելու և ապահովութեամբ շարունակել կարենալու համար Քալիֆորնիոյ Հայ Աւետ. Միութիւնը մասնաւոր կազմակերպութիւն մը ստեղծած է «Հայ Աստուածաբանական Ուսանողաց Օգնութեան Ընկերութիւն» անունով։ 1942ին Միութիւնս սկսած է հետաքըրքըրուիլ այս հարցով և հետապնդած զայն 1943ի միջոցին ալ։ Վերջապէս այս մասին իր որոշումը կուտայ 1944ի Մայիսին իր տարեկան ժողովին մէջ, ուր կ'ընտրուի Ընկերութեան ծրագիր կանոնագիրը գծելու և զայն Քալիֆորնիոյ Նահանգային կառավարութեան օրինաւորապէս ճանչցնել տալու պաշտօնով տնօրէններու ժողով մը՝ բաղկացած հետևեալ երեք անձերէ.— Վեր. Արշամ Երամեան՝ ատենապետ, Վեր. Յակոբ Զագմագճեան՝ քարտուղար և Տիար Եզրաս Թէլլալեան՝ գանձապահ. Ասոնց օգնելու և գործակցելու համար ութը հոգինոց խորհրդատու մարմին մը ևս կ'ընտրուի նոյն ժողովին մէջ. ժողովականները շատ տաք վերաբերում ցոյց կուտան, և տեղւոյն վրայ անմիջապէս անդամագրութեան և հանգանակութեան կը սկսին։ Նշանակէտ կ'ընդունուի առաջին տարին իսկ 15000 տոլար հանգանակել։ «Ջահակիր»ի, Միութեան պաշտօնաթերթին, Ա. տարի, 1945ի Մայիս և Յունիս ամիսներու թիւ 9 և 10ին մէջ արձանագրուած են առաջին 15000 տոլարնոց հանգանակութեան մասնակցող և անդամագրուող 48 անձերու և երկու կազմակերպութիւններու անունները։ Ընկերութիւնը նոյն տարին իսկ, 1944—45ի համար, Պէյրութի մէջ երկու ուսանողները կ'որդեգրէ և անոնց հաշւոյն դպրոցին կը ղրկէ 500 տոլար։

1948էն ի վեր Տնօրէններու ժողովին անդամներն են Տիարք Կ. Ապաճեան, Կ. Մ. Գաբրիէլեան և Վեր. Կիրակոս Ֆարաճեան (քարտուղար)։

Այսպէս Մերձ. Արևելքի Հայ Աւետ. Միութիւնը, Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերութիւնը և Քալիֆորնիոյ Հայ

Աստուածաշնչական Ուսանողաց Ընկերութիւնը բարոյապէս և նիւթապէս կարեւոր բաժին կ'ունենան Պէյրութի ճեմարանը պահելու մէջ։

3.

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆ

Թրատ նոր թաղ մըն է որ կը գտնուի Պէյրութի գետակին անդիի կողմը, և բնակուած է առաւելապէս բանուոր դասակարգէ ընտանիքներով։ Թէպէտ Պէյրութ քաղաքի միացած է բայց վարչականօրէն անոր մէկ մասը չի կազմեր և կը պատկանի Ճէպէլի շրջանին։ Հոս բնակող հայ աղքատ ընտանիքները հեռու ըլլալով եկեղեցական կրթական հաստատութիւններէ և մանաւանդ զուրկ նիւթական միջոցներէ ի վիճակի չէին իրենց զաւակներուն տալու պէտք եղած բարոյական և ուսումնական դաստիարակութիւնը։ Հետեւաբար մանուկները կը մեծնային փողոցներու մէջ՝ ենթակայ ամէն տեսակ չար փորձութեանց։ Ահա այս նոր սերունդին ծառայելու նպատակով կը ստեղծուի Քրիստոնէական Ընկերային Կեդրոնը՝ բարերարութեամբ Օր. Էլիզապէթ Ուէպի։ Սա վերջինը, իբր Ամերիկեան Պորտի միսիոնարուհի իր քրոջը Մէյրիի հետ երկար տարիներ աշխատած էր Ատանա՝ վարելով տեղւոյն Աղջկանց Ամերիկեան Վարժարանը, իսկ Կիլիկիոյ պարպումէն ետքը հայերու հետ հաստատուեցաւ Պէյրութ, և իր սիրած դպրոցը իբր հայկական հաստատութիւն շարունակեց հոն։ Տարիքի ծերունով ապա միսիոնարական գործօն ծառայութենէ քաշուեցաւ։ Բայց միշտ հետաքրքրութեամբ հետեւած է Հայ Աւետ. Եկեղեցիի կեանքին, մասնաւորապէս Պէյրութի մէջ՝ անոր տրամադրելով իր բարոյական և նիւթական բոլոր ոյժը իր քրոջ տեւական ընկերակցութեամբը։

Օր. Ուէպ իր իսկ դրամով Թրատի մէջ կը գնէ հող մը, ուր կառուցանել կուտայ պէտք եղած շէնքը, և 1936ին զայն կը տրամադրէ Հայ Աւետ. Միութեան՝ գործածելու համար մասնաւորապէս գծուած կանոնագրութեան մէջ որոշուած նպատակին համեմատ և իրեն տրուած իրաւասութեան սահմանին մէջ։

Հաստատութիւնս ունեցած է զանազան գործունէութիւններ։ Թաղին մանուկներուն համար ունի դպրոց մը որ մանկապարտէզէ սկսելով հասած է վեցամեայ նախակրթարանի աստիճանին և այս տարի կուտայ շրջանաւարտներու իր առաջին հունձքը։ Արհեստի հետեւող պատանիներու և երիտասարդներու համար բացած է գիշերային դասընթացքներ։ Փողոցային կեանքի վտանգներէն նոր սերունդը զերծ պահելու համար կազմակերպած է ամէն տե-

սակ ընտանեկան և մարզական խաղեր և ամառնային բանակումներ։ Կիրակի օրեր վարած է հոգևոր լսարան և Կ. Դպրոց։ Ատեն մը ունեցած է նաև արհեստանոցի բաժին մը։ Սա կը նշանակէ Երիտասարդաց Քրիստոնէական Ընկերակցութեան լման գործունէութիւն իր փոքր չափին մէջ։

Հաստատութիւնս մեծ օրհնութիւն մը եղած է ամէն յարանուանութենէ հայ մանուկներուն։ 1946–47ին թաղին շատ մը հայերը Հայաստան ներգաղթած և անոնց տուներուն մէջ ոչ-հայեր (քրիստոնեայ և մանաւանդ իսլամ արաբներ) հաստատուած ըլլալով հաստատութիւնս կը սկսի օգտակար ըլլալ նաև վերջիններուն։ Դպրոցը՝ հետևաբար կ՚ունենայ արաբական բաժին մըն ալ 25 իսլամ աշակերտներով։

Հաստատութիւնս ունի իր մասնաւոր պատասխանատու վարիչը։ 1936—39ի միջոցին գործը վարած է Վեր. Մարտիրոս Մարկանեան, 1939—42ի միջոցին Պատ. Ասատուր Սատաքեան, 1942էն ի վեր Պատ. Բիւզանդ Ռուպեան։ Սա վերջինը իր ընտանիքով հաստատուած է շէնքին երկրորդ յարկին մէջ, իրեն բնակակից ունենալով բարերարուհին՝ Օր. Է. Ուէպ։

4.

ՀԻՒԾԱԽՏԱՒՈՐԱՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲՈՒԺԱՐԱՆ

Օտար պատմագիրներ եւ մարդաբաններ հիացումով կը վկայեն թէ հայը աշխարհի ֆիզիքապէս ամենէն չարքաշ եւ տոկուն ցեղերէն մէկն է։ 1915—1921 տարիներու պատերազմի եւ տարագրութեան շրջանին մեր ապրած տառապանքն ու թշուառութիւնը, մեր թիւին կրած ահարկու համեմատութեամբ կորուստը կարգ մը օտար դիտողներու ենթադրել տուին թէ հնագոյն ցեղերէն մէկը վերջնականապէս անհետացած է Մերձաւոր Արեւելքի թատերաբեմէն՝ համաշխարհային քաղաքակրթութեան իր մեծ տուրքը մատուցանելէն ետքը, եւ ենթադրեցին թէ վերապրողներն ալ մեծ մասամբ ջղագար եւ թոքախտաւորներու բազմութիւն մը պիտի կազմեն։

Իրականութիւնը չարդարացուց այս կանխատեսութիւնը։ Այս արհամարհուած եւ անբաղձալի նկատուած բեկորները մէկ սերունդ չանցած աշխարհի որեւէ անկիւնը իրենց ընտրած նոր հայրենիքի ժողովուրդներուն բնականոն մակարդակին հաւասար կեանք մը կերտեցին եւ իրենց շինարարութեամբը օգտակար եւ բաղձալի քաղաքացիներ դարձան։ Այսու հանդերձ պէտք է խոստովանիլ թէ շատ տխուր ժառանգ մը փոխանցուեցաւ յետպատերազմեան հա-

յութեան։ Առաւելապէս սննդազրկումի եւ տարրական առողջապահական պայմաններու չգոյութեան պատճառաւ հիւծած մարմինները դիւրութեամբ հիւրընկալեցին Թոքախտի մանրէները, որոնց համար ապա շատ յարմար բուծարաններ եղան հիւղաւանները, այդ մէկ օրուան մէջ երբեմն եղէգէ, յաճախ տախտակէ, թիթեղէ, ցեխէ շինուած եւ շատ խիտ կերպով խճողուած ողորմելի խրճիթներու հաւաքոյթները։ Եւ զարմանալի չէ որ հիւծախտը սկսաւ տարածուիլ հայ գաղթականներու մէջ շատ վտանգաւոր համեմատութեամբ։ Գերմարդկային ճիգ պէտք էր թափել ցեղին ֆիզիքական գոյութիւնը պահելու համար՝ կասեցնելով հիւանդութեան ծաւալումը։ Վեր. Ենովք Հաթխեան, հոգեւոր հովիւը Պէյրութի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ, որքան որ մեզի ծանօթ է, եղած է այն անհատը որ առաջին անգամ ըմբռնած է կացութեան ահաւորութիւնը եւ իր կարելին ըրած՝ զայն դարմանելու համար։ Քիչ ետքը Հայ Առաքելական եւ Հայ Կաթոլիկ հոգեւոր պետերու խորհրդակցութեամբ եւ գործակցութեամբ հիմը կը դրուի Ազգային Բուժարանի Մամըլթէյնի մէջ, 1923 Յուլիս 1ին։*

Բուժարանի 25 տարուան պատմութիւնը երկու շրջաններու կրնայ բաժնուիլ։ Ա. 1923—1938, Մամըլթէյնի շրջան, եւ Բ. 1938—1949, Ազունիէի շրջան։ Առաջին շրջանի մասին ստորեւ կու տանք կարգ մը հատուածներ Վեր. Ե. Հաթխեանի ճառէն, զոր կարդացած է Ազունիէ գիւղի մէջ Բուժարանի նոր շէնքի բացման հանդէսին առթիւ, 1938 Օգոստոս 12ին։

«Պաշտօնիս բերումով 1922—23ին երբ Պէյրութի վրանաքաղաքը կ'այցելէի, յաճախ կը հանդիպէի խեղճ ու լքուած Թոքախտաւոր հիւանդներու, որոնք ընտանիքներու մէջ կ'ապրէին առանց ամենադոյզն կանխազգուշութեան։ Անոնք նաեւ կը շրջէին շուկաները՝ հոս հոն թքնելով եւ տարածելով Թոքախտի անթիւ մանրէներ։

«Զանազան բուժարաններու դուները զարկի, բայց հազիւ կրցայ հիւանդներէն մի քանիները միայն զետեղել, շատերը մնացին իրենց տուները, միշտ շփման մէջ իրենց սիրելիներուն եւ դրացիներուն հետ։

«...Սնունդի պակասը, հակառողջապահական կեանքը եւ այլ դժբախտութիւններ օրէ օր կը շատցնէին սիրելի ազգակիցներուս մէջ այս ահաւոր հիւանդութեան զոհերուն թիւը։ Հովիւ մը քարէ սիրտ եւ անզգայ խիղճ ունենալու էր, որ ընտանիքի

---

* Մամըլթէյն Պէյրութի հիւսիսը 20 քիլոմեթր հեռաւորութեամբ ծովեզերեայ գիւղ մըն է։

մը սիրելի մէկ անդամին այսպէս Թոքախտէ վարակուած ըլլալը տեսնելէ ետք «Աստուած ողորմի քեզի» ըսելով եւ պարզապէս աղօթելով մէկ կողմ երթար։ Աչքիս առջեւ կը մեծնային եւ կը պատկերանային այն բոլոր դժուարութիւնները որոնք կրնային դէմս կանգնիլ, անոնց օգնելու եւ զանոնք պանդոկ տանելու փափաքս խեղդելու եւ սրտի կրակս մարելու համար։ Բայց որոշած էի ամէն գնով բոլոր կարելիս ընել, Աստուծոյ ապաւինելով ապաստանարան մը գտնելու այս դժբախտ եղբայրներուս եւ քոյրերուս համար։

«Այս մասին մի քանի անգամ տեսակցութիւն ունեցայ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Ընկերութեան (Near East Relief) տնօրէն Մր. Ֆաուլի հետ։ Վերջապէս Թոքախտաւորներու համար ապաքինարանի մը անհրաժեշտութեան գաղափարը յառաջ մղելով, օրուան հոգեւոր պետերուն հետ խորհրդակցելէ ետք պաշտօնապէս դիմեցինք Մր. Ֆաուլի, որ այս աշխատին առաջքը առնելու համար միջոց մը յանձնարարէ մեզի։ Մր. Ջարլզ Ֆաուլ խորհրդակցեցաւ Սուրիոյ Երիցական Առաքելութեան միսիոնար Մր. Ճէյմս Նիքըլի հետ, եւ ապա այդ երկուքը մեզի հաղորդեցին թէ պիտի կրնան երեսուն հիւանդի մի քանի ամսուան ծախքը ստանձնել՝ բարեսիրական նպատակի մը յատկացուած գումարէն մնացած մաս մը տալով, եւ թէ Երիցական միսիոնարութեան պատկանող Մաալթէյնի նախկին բուժարանը այս նպատակին համար տրամադրել։ Ասիկա մեծ յաջողութիւն մըն էր։ Այս կերպով 1923 Յուլիս 1ին հիմնուեցաւ Մաալթէյնի ներկայ հայ Թոքախտաւորաց ապաստանարանը երեք հոգեւոր պետերու խնամակալութեամբ, որուն կ՚անդամակցէին այդ ատեն Սուրէն վրդ. Քէմհաճեան, Յակոբ վրդ. Նեսիմեան եւ ներկայ խօսողս։ Խնամակալութեան մէջ գտնուեցան յաջորդաբար Հայ Առաքելական Եկեղեցիէն՝ Գէորգ Վրդ. Ճանըզեան եւ Եղիշէ Արք. Կարոյեան, իսկ Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցիէն՝ Աւետիս Արք. Արփիարեան։

«Երբ առաջին վեց ամսուան դրամական յատկացումը հատաւ, մեր գործը չլքեցինք. որոշեցինք պահել հիւանդները։ Ո՞ւր կրնայինք ղրկել այս դժբախտները. կրկին վրանաքաղա՞ք։ Երբեք։ Միակ ելք մը կար.— յարատեւել, հաւատքով յարատեւել։ Զուրկ էինք դրամագլուխէ։ Միայն օտար եւ մասնաւորապէս ազգային բարեսէր անձերու նուէրներուն կը սպասէինք առանց որոշ եւ հաստատուն եկամուտի։ Դժուար էր այդպիսի հաստատութեան մը պատասխանատուութիւնը ստանձնել։

«Այդ ատեն մեզի օգնութեան փութացին Ամերիկեան Նպաստամատոյց Ընկերութիւնը (N. E. Relief) Մր. Րիկզի միջոցաւ,

ինչպէս նաև Միս Ցրիյրըն եւ Դանիական Առաքելութիւնը։ Ամերիկեան Րիլիֆը Թոքախտաւոր որբերուն համար կանոնաւոր վըճարումներ կատարեց։

«Երախտագիտութեամբ կը յիշենք Հ. Բ. Ը. Միութեան այն կարեւոր և տեւական օգնութիւնը զոր սկսաւ կատարել 1925ին, կանոնաւոր կերպով մինչև հիմա շարունակ վճարելով ամսական ութուկէս անգլիական ոսկի։ Այս եղաւ մեր հասոյթին միակ հաստատուն աղբիւրը։ Չենք կրնար մոռնալ այն տարին երբ Հ. Բ. Ը. Միութիւնը իր յատկացումը բարձրացուց քսան անգլիական ոսկիի մէկ տարուան համար, եւ մեծապէս նպաստեց հիւանդանոցին մեր անձուկ կացութեան մէջ և թեթեւցուց մեր ծանր բեռը։

«Գնահատանքով կը յիշենք Տիար Մարտիրոս Կէրթմէնեանի անխոնջ և հաւատքով լեցուն ջանքերը։ Իր Ծունի գտնուած միջոցին շատ հետաքրքրուած էր Թոքախտաւորներու վիճակով, եւ տեսնելով Մամըլթէյնի հիւանդանոցը, Ամերիկա մեկնելուն պէս գործի լծուեցաւ, եւ տարիներով աշխատեցաւ այս հաստատութեան համար նպաստ հաւաքելով։ Կը գրէր, կը խօսէր, կ'աղաչէր եւ կուլար, որպէսզի կարենար օգնութիւն մը ճարել եւ ապա հասցնել այս խեղճ հիւանդներուն։ Ուստի 95 տարեկան հանգուցեալ Մարտիրոս աղա Կէրթմէնեանը կը հռչակենք Մամըլթէյնի հիւանդանոցին առաջին բարերարը, որուն անուան խնամակալութիւնը սենեակ մը տրամադրած է Ազունիէի Բուժարանին մէջ։

«Առաջին ութ տարիներու միջոցին երկու անգամ նեղ կացութեան մէջ գտնուեցանք եւ պարտք ըրինք, բայց Աստուած ճիշտ ժամանակին պարտքերը գոցելու համար ղրկեց պէտք եղած գումարը։ Մասնաւորապէս կը յիշենք Տիկ. Փոնսոյի (Ֆրանսական Բարձր Կոմիսերի կնոջ) եւ Տիար Մարտիրոս Կէրթմէնեանի միջոցաւ եկած առատաձեռն նուէրները։ Շատ անգամ նոր ամիսը կը սկսէինք առանց դրամի, բայց հիւանդանոցին Տէրը կը ղրկէր խեղճ հիւանդներուն ամենօրեայ հացը, եւ որեւէ օր հիւանդները անսնունդ չմնացին։ Այս հիւանդանոցը ընտանեկան յարկ մը եղաւ Աստուծոյ խնամակալութեան տակ։

«Գոհութեամբ կը յիշենք մասնաւորապէս հասոյթի երեք աղբիւրներ, որոնք հրաշալի գործ կը կատարեն։

«Առաջին՝ Ս. Ծննդեան տօնի, զատկի և այլ ուխտերու առթիւ ղրկուած նուէրներ։

«Երկրորդ՝ «Բուժարանի Օր»ուան հանգանակութիւնը։ Բարեկենդանի առաջին կիրակին «Բուժարանի Օր» հռչակուած է Ն. Ս. Օ. Սահակ Բ. Կաթողիկոսի թիւ 92 եւ 22 Դեկտ. 1931 թուակիր կոնդակով ընդհանուր հանգանակութիւն կատարելու համար։

«Երրորդ՝ Բուժարանի յատուկ տուփերու դրութիւնը, որ հաստատութեանս համար հասոյթի կարեւոր աղբիւր մը եղած է։ Ներկայիս երկու հազարի մօտ տուփեր ունինք զանազան քաղաքներու մէջ...

«Այս հաստատութիւնը իր դռները մինչեւ հիմա բացած է ամէն աստիճանէ թոքախտաւորներու աղքատ եւ թշուառ դասակարգէն։ ...Մեր կարողութեան սահմանին մէջ աշխատած ենք անոնց սննդարար կերակուրներ տալ։ Ժողովուրդին կողմէ միշտ առատօրէն ղրկուած ոչխարները աւելի եւս սննդարար դարձուցին հիւանդներուն կերակուրները։ Շէնքը հիւանդներու աւելի օգտակար և հաճելի դարձնելու համար անոր վրայ յաւելումներ եւ նորոգութիւններ ալ կատարուած են։

«Խնամակալութիւնս ութ տարի աշխատելէ ետք պէտք տեսաւ օժանդակ մարմին մը կազմել, որպէսզի գործերը աւելի կանոնաւոր ընթանան։ 1931ի Հոկտեմբերին վարչութիւն մը ընտրեց որուն անդամներն էին Տոքթ. Յովսէփ Ենիգոմշեան, Տոքթ. Գարեգին Վարդապետեան, Տոքթ. Տիգրան Պէրպէրեան, Տիար Տ. Սրապեան՝ հաշուակալ Սուրիոյ եւ Լիբանանի դրամատան, եւ ճարտարապետ Տիար Գ. Նաֆիլեան։ Սոյն վարչութիւնը Նոյեմբերին դիւանը կազմելով գործի լծուեցաւ։ Յետոյ այս անդամներուն վրայ աւելցան առեւտրականներ՝ Տիարք Նշան Ջէլվէեան, Արամ Շալվարճեան և Զուիցերիական Հայասէր Ընկերութեան ներկայացուցիչ Հեռ. Եագօպ Քիւնցլէր։ ...Կրօնական, բժիշկ, հաշուակալ եւ վաճառական անդամներէ բաղկացեալ այս մարմինը մինչեւ հիմա գործած է հաւատքով, սիրով եւ հիանալի համերաշխ գործակցութեամբ, որուն արդիւնքն է այս գեղեցիկ եւ օդասուն նոր շէնքը։

«1923 Յուլիս 1էն 1938 Յուլիս 1, տասնհինգ տարիներու ընթացքին Մամըլթէյնի Բուժարանին մէջ պատսպարուած են 888 հիւանդներ։ ...Անոնք եկած են ութը տարբեր երկիրներէ — Լիբանան, Սուրիա, Իրաք, Պաղեստին, Եգիպտոս, Թուրքիա, Ֆըրանսա եւ Պրազիլ։

«Այս 15 տարիներու միջոցին դարձեալ հանգանակուած դրամն է 93338 սուրիական լիրա եւ 9.5 ղրուշ, որուն մեծ մասը հայկական աղբիւրներէ եկած է։ Աշխարհիս չորս կողմէն, ուր որ հայութիւն մը կայ՝ եկեղեցիներ, հայրենակցական միութիւններ, անհատներ (որոնցմէ շատեր մեզի ծանօթ չեն) իրենց սրտաբուխ նուէրները մեզի ղրկած են։ Քանի՜ այրի կիներու լումաները հասած են այս գթութեան վայրը։

«Դրամական առաջին օգնութիւնը, որ հիմը դրաւ այս հի-

ւանդանոցին, Մր. Նիքըլի եւ Մր. Ֆաուլի միջոցաւ տրուած դամարն էր։ Նուէրներու մէջ առաջին հայկական աղբիւրը Պէյրութի Հայ Կարմիր Խաչինն էր։ Եկեղեցիներու մէջ առաջին նպաստ ղրկողն էր Զահլէի Հայ Աւետ. Եկեղեցին։ Հոս, մեր երկրին մէջ, առաջին նուէր տուող անձն էր անթէպցի կին մը, որուն անունը մեզի իմաց տրուած չէ։ Ամերիկայէն առաջին նուէր ղրկողն էր հաճընցի Տիար Ստեփան Փիլիպոսեան։ Օտարներու մէջ առաջին նուէր տուողը Միսիս Կրահամն էր։ Միութիւններու մէջ առաջինը Ամերիկա գտնուող Խարբերդցիներու Կրթասիրացն էր։ Որբերու մէջ առաջին նուիրատուները Ճիպէյլի եւ Անթիլիասի որբանոցներու պզտիկներն էին։

«Սիրելի ազգակիցներս, տասնհինգ տարիներ բոլորած ենք և համազգային հաստատութիւն մը մէջտեղ եկած է։ ...Հոս այս սիրալիր համագործակցութիւնը մեծ, շինարար եւ հոգեւոր ազդեցութիւն թողուցած է աշխարհիս ամէն կողմերը, թէ՛ մեր ազգակիցներուն և թէ օտար բարեկամներուն վրայ։ Ամէնքը հիացումով կը նային այս հաստատութեան վրայ և կ՚ուրախանան։ ...Ուստի ինչպէս առաջ, հիմա ալ ամէնքս աշխատինք այս հաստատութեան համար, և հաւատքով, յոյսով ու սիրով յառաջ երթանք»։

* * *

Վեր. Ենովք Հաթիսեան այս ազգօգուտ հաստատութեան գոյութիւնը հրաշք մը կը նկատէ հայ իրականութեան մէջ, եւ զայն կը վերագրէ Աստուծոյ նախախնամական առաջնորդութեան, ինչպէս որ խոնարհաբար կը վկայէ հետեւեալ կարճ գրութեան մէջ (տես յաջորդ էջը), զոր յատկապէս հատորիս համար գրի առած է, չփափաքելով որ պատիւը մարդոց տրուի, այլ բոլոր օրհնութեանց աղբիւր եղող երկնաւոր Հօր ընծայուի, թէպէտ ինք ամենէն կարեւոր անձերէն մէկը եղած է հաստատութեանս հիմնըւելուն եւ շարունակուելուն մէջ։

[illegible]

[illegible] 102 [illegible]

[illegible] 2200 [illegible] 160 [illegible] 250 [illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]" [illegible] 25. 36.

"[illegible]" [illegible] 10. 37.

[illegible]

1938էն մինչև օրս տեւող երկրորդ շրջանին մասին կուտանք հետեւեալ տեղեկութիւնները քաղելով հաստատութեան քանհինգամեակին առթիւ Խնամակալ—Վարչութեան կողմէ հրատարակուած հատորէն։

Հաստատութիւնս մինչեւ 1931 շարունակած է հոգեւոր պետերու խնամակալութեան պատասխանատուութեան տակ։ 1931ին կը կազմուի վարչութիւն մը, ենթակայ և համարատու Խնամակալութեան, եւ կը սկսի ուղղակի վարել Բուժարանը։ Նոյն տարին Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցին ինքնաբերաբար կը քաշուի այս ընկերակցութեամբ յառաջ տարուող հաստատութենէն։ Այս վարչութեան երկու կարեւոր նուաճումները կ'ըլլան աւելի եկամուտ ապահովել և մանաւանդ նոր շէնքը կառուցանել Ազունիէ գիւղին մէջ։

Այս գիւղը որ Պէյրութի 30 քիլոմեթր հեռաւորութեամբ արեւելեան կողմը Լեռնային Լիբանանի գաւառին (Մուհաֆազա) մէջ, 1100 մէթր բարձրութեան մը վրայ կը գտնուի, 25 տուրքի ընտանիքներէ բաղկացեալ բնակչութիւն մ'ունի, որոնք ստորագրութեամբ հաճութիւն յայտնած են Բուժարանին իրենց գիւղին մէջ հաստատութեան։ Առաջին անգամ գնուած հողը, խոր ձորի մը եզերքը սարահարթի մը վրայ, կը բաղկանար 34000 քառ. կանգուն տարածութենէ։ Գետինը նոր յաւելումներով ընդարձակուած է եւ 1942ին հասած է 134000 և ապա 1943ին 171750 քառ. կանգուն տարածութեան։ Շէնքը կը բաղկանայ գետնայարկէ զատ երկու յարկերէ, իւրաքանչիւրը 25ական բաժանումներով։ Գլխաւոր շէնքէն զատ տարբեր մեծութեամբ 11 ուրիշ շէնքեր ալ կան, որոնք կը ծառայեն տարբեր նպատակներու։

Հիւանդանոցը շինուած էր միայն 64 անկողիններու համար։ Բայց ներկայիս հոն կան աւելի քան 150 հիւանդներ։ Այս կարելի եղած է մասամբ գետնայարկի մէջ կատարուած փոփոխութիւններու եւ յաւելեալ սենեակներու շինութեան շնորհիւ, եւ մասամբ նրբանցքներու մէջ ալ մահճակալներու զետեղումով։ Այս կը նշանակէ խճողում։ Ուստի ծրագրուած է երրորդ յարկ մը եւս աւելցնել շէնքին վրայ, որուն համար կարեւոր խոստումներ եղած են Միացեալ Նահանգաց ազգայիններէն։ Ծրագրի մաս կը կազմէ մատուռի մը շինութիւնը, որուն համար եւս կտակով ապահովուած տրամադրելի գումար մը կայ։ Փափաք կայ նաեւ գետնին կից 40000 քառ. կանգուն տարածութեամբ հողն ալ գնելով ընդարձակել ներկայ կալուածը որ հիմա զարդարուած է հինէն մնացած եւ մանաւանդ նոր տնկուած 2500 ծառերով։ Բուժարանը ունի նաեւ իր բանջարանոցը եւ խոզանոցը որոնք կարեւոր քանա-

կուլթեամբ բանջարեղէն և մսեղէն կը հայթայթեն։ Խոզերէն կարեւոր մաս մ՚ալ ծախուելով կոկիկ եկամուտ մը կ՚ապահովեն։

Բուժարանը 1923—1947ի միջոցին ընդունած է 1946 հիւծախտաւորներ, որոնց 823ը մահացած են հաստատութեան մէջ։ Պէտք է նշել թէ հաստատութիւնը Ազունիէ փոխադրուելէն ետքը մահերու թիւը մեծապէս պակսած է։ Ասոր պատճառները եղած են հետեւեալները։ Հիւանդները սկսած են մտնել երբ տակաւին բուժելի են. առատ հասոյթներուն շնորհիւ ճաշերը աւելի սննդարար եղած են. Ազունիէի չոր օդը եւ գեղեցիկ կլիման շատ նպաստաւոր կերպով ազդած են հիւանդներու առողջութեան վրայ. արդիական շէնքը, առողջապահական պայմաններու համեմատ հիւանդներու տրուած դիւրութիւնները, վերջին կատարելագործուած գիտական մեթոտները յաջող դարմանումներու թիւը աւելցուցած են։ Յոբելինական հատորի վիճակագրութեան համեմատ (տես էջ 117) այս հիւանդներուն 322ը ոչ—հայեր եղած են. մնացած 1624 հայերու 1239ը Հայ Առաքելական, 234ը Հայ Աւետարանական եւ 151ը Հայ Կաթոլիկ համայնքներէ եկած են։

Հիւանդանոցի ներքին պաշտօնէութեան մէջ մասնաւորապէս յիշուած են հետեւեալները։

Դանիացի կին մը՝ Օր. Տակմար Նէլսըն՝ Դանիական Առաքելութեան միջոցաւ փափաք կը յայտնէ Մամըլթէյնի մէջ հայ թոքախտաւորներուն ծառայելու, եւ իբր աւագ հիւանդապահուհի եւ տնօրէնուհի ձրիաբար կը պաշտօնավարէ 1932 Սեպտեմբերէն մինչեւ 1935 Յունուար։ Վարչութեան կողմէ 1939ին նոյն պաշտօնին կը հրաւիրուի Զուիցերիայէն Օր. Ռէօզլի Քիրշհոֆըր, որ նոյն տարուան Յունիսէն սկսեալ մինչեւ 1943ի Օգոստոսի կէսը կը ծառայէ քրիստոնեայ հաւատացեալի և անկեղծ մարդասէրի անջնջելի տպաւորութիւնը թողելով բոլորին վրայ։ Օր. Փայլածու Ճինիվիզեան, որ 1939—43ի միջոցին իբր աւագ հիւանդապահուհի կը ծառայէր, Քիրշհոֆըրի հրաժարումէն ետքը տնօրէնուհիի պաշտօնը կը ստանձնէ եւ մինչեւ 1948 Ամերիկա մեկնումը ձեռնհասօրէն կը ծառայէ հաստատութեան. Ներկայիս անոր տեղը գրաւած է Օր. Սոնա Ուզունեան։

Հիւանդանոցին ծառայող բժիշկներու շարքը բաւական երկար է։ Բայց երկուքը յիշուած են մասնաւորաբար որոնք թոքախտի մասնագիտական ուսումի հետեւած ըլլալով աւելի արդիւնաւոր կերպով օգտակար եղած են դարմանումի մէջ։ Առաջինն է Տոքթ. Տիգրան Սիւլահեան որ ծառայած է 1935ի Օգոստոսէն մինչեւ 1939ի Սեպտեմբերը։ Երկրորդն է Տոքթ. Բարգէն Մկըրտիչեան, որ հիւանդներուն կուռքը դարձած է։ Մասնաւորապէս

յիշել կ'արժէ Մարտիրոս Կէրթմէնեանը եւ ապա զուիցերիացի Հեռ Եագուպ Քիւնցլէր կամ ժողովրդային անունով Պապա Քիւնցլէր իրենց երկարատեւ և անձնազոհ ծառայութեանց համար, եւ վերջապէս Վեր. Ենովք Հատիտեանը, որուն անունը իբր նախաձեռնարկ եւ մինչեւ հիմա 25 տարիներէ ի վեր հակառակ ամէն դժուարութեանց, տեւականօրէն ծառայող միակ անձը, անջնջելիօրէն զուգորդուած է Բուժարանին անուան հետ։ Իբր պաշտօնական մարմին յիշատակութեան արժանի է 1931ին կազմուած առաջին Վարչութիւնը, որ ամենէն նեղ և յուսահատական օրերուն հաստատութեան պատասխանատուութիւնը ստանձնելով զայն հաստատուն հիմերու վրայ եւ բարգաւաճումի ընթացքի մէջ դրաւ։ Ասոնք են Տօքթ. Տիգրան Պէրպէրեան, Տօքթ. Յովսէփ Ենիգոմշեան — երկուքն ալ պատուանշաններով գնահատուած Լիբանանի կառավարութեան կողմէ — Տօքթ. Գարեգին Վարդապետեան, Տիարք Տ. Սրապեան և Գ. Նաֆիլեան։

Հաստատութիւնս կը կառավարուի իր որոշ կանոնագրին համաձայն։ Ան կը պատկանի Հայ Առաքելական եւ Հայ Աւետարանական երկու քոյր եկեղեցիներուն, ինչպէս որ արձանագրըւած է Լիբանանի կառավարութեան կալուածական տոմարին եւ պաշտօնական կալուածագրին մէջ, որ մէկական օրինակ տրուած է երկու սեփականատէր եկեղեցիներուն։ Մեծ հաճոյքով դիտելի է նուիրատուներու երկար ցանկերուն մէջ գրեթէ բոլոր հայ աւետարանական եկեղեցիներուն և զանազան կազմակերպութեանց և աւետարանական անհատներու անունները։

Այսօր Բուժարանը Լիբանանի սարերուն վրայ կանգնած է իբր փառաւոր կոթող մը, որ կը խորհրդանշէ անոր համար աշխատողներուն եւ զայն պահող հայ ժողովուրդին կորովը, հաւատքը, զոհաբերուող համբերութիւնը, եւ կը փաստէ թէ ամէն գաղափարէ, դաւանանքէ, դասէ հայեր կրնան ստեղծել գործակցութիւն մը եւ անոր շնորհիւ կատարել հրաշքներ։

5.

ԲԱՐԵՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱԼԷՊԻ

Հարկ կը զգանք յիշել, Հիւծախտաւորաց Ազգային բուժարանէն ետքը, ուրիշ երկու բարեսիրական հաստատութիւններ ալ, որոնք հայ քոյր յարանուանութեանց ընկերակցութեամբ և գործակցութեամբ կը պահուին Հալէպի մէջ։ Ասոնք են Ազգային Ծերանոց—Անկելանոցի և Հայ Կարմիր Խաչի կազմակերպութիւնները։

Մարաշի մէջ կարգ մը անտէր մնացած ծերեր, որոնք

Ամերիկեան Րիլիֆի կողմէ կը պահուէին, քսանական թուականներուն սկիզբը կը փոխադրուէին Հալէպ։ Գաղթական հայ ժողովուրդի նման անոնք ալ տախտակէ մեծկակ հիւղի մէջ կը պատսպարուէին։ Անոնց հոգ տանող միակ պաշտօնեան էր Համբարձում Պէլլէճեան որ կ՚աշխատէր առաւելապէս ժողովուրդին նուիրած սնընդեղէնով խնամել այս խեղճերը։ Պր. Հ. Պէլլէճեան ինքզինք անկարող զգալով այս գործին պատասխանատուութիւնը կրելու մէջ, Վեր. Ահարոն Շիրաճեանի խորհուրդին կը դիմէ կացութեան ելք մը գտնելու համար։ Շիրաճեան յարմար կը տեսնէ գործը համազգային հիման վրայ հաստատել և 1923ին կը կազմէ Խնամակալ Մարմին մը բաղկացած երեք հայ յարանուանութիւններու ներկայացուցիչներէ որք են.— Վեր. Ա. Շիրաճեան՝ ատենապետ, Գեր. Պօղոս Ծ. Վարդապետ Զալըգեան՝ ատենադպիր, Տիկ. Լ. Ալթունեան (բժշկապետին անգլիացի կինը)՝ գանձապահ, երիցուհի Ա. Թավուգճեան, Տիկին Արեգա Ամիրալեան, Տիկ. Լէօբոլտ Կասչիք (ծագումով հայ) և Յակոբ Հայտոսթեան՝ խորհրդականք։

Խնամակալ Մարմինը 1933ին կը վերակազմուի մասնակցութեամբ Տիկ. Ալթունեանի և 4 այր անդամներու։ Տիար Լ. Կասչիք կը փոխարինէ իր տիկինը, և Տէր Ներսէս հայր Պապայեան կը գրաւէ երիցուհի Թավուգճեանի տեղը։ Մեռնող կամ մեկնող անդամներու տեղ իր պատկանած համայնքէն միշտ նոր մէկը կ՚ընտրուի։ Այսպէս Վեր. Ա. Շիրաճեանի մահէն ետք 1940ին կ՚անդամակցի Վեր. Տ. Խրլոբեան մինչև իր Պէյրութ մեկնումը 1947ի աշունը՝ երբ իրեն կը յաջորդէ ատամնաբոյժ Տօքթ. Յարութիւն Նազարեան, իսկ Պօղոս Վարդապետի մահէն ետքը 1947ի գարունէն սկսեալ իբր ատենադպիր ժողովին կը մասնակցի Գրիգոր Վրդ. Այվազեան։

Հաստատութիւնը կը պահուի առաւելապէս ժողովրդային ամէն տեսակ նուէրներով՝ ճաշ, հում սննդեղէն, հագուստեղէն, առտնին ամէն տեսակ կարասիք, դեղօրայք և դրամ։ Օտար կազմակերպութիւններէն՝ Հայաստանի Բարեկամաց անգլիական ընկերութիւնը 6 տարուան համար 18 Օսմ. ոսկիով նպաստած է։ Միս Էտիթ Րապըրթ՝ անգլիացի կին մը՝ մինչև իր մահը ամէն կերպով օգնած է։ Ֆրանսական աւետարանական ընկերութիւն մը, Աքսիոն Քրէթիէն ան Օրիան անունով ինչպէս նաև Միս Փեթրսըն և վերջին մի քանի տարիներէ ի վեր Հալէպի քաղաքապետութիւնը տարեկան 1000 սուրիական լիրայով օգնած են հաստատութեան։ Հայկական կազմակերպութիւններէն Հալէպի Հայ Կարմիր Խաչը, Միացեալ Նահանգաց Մարաշի Հայրենակցական միութիւնը, մանաւանդ իր ամսական կանոնաւոր վճարումներովը Հ. Բ. Ը.

Միութիւնը շատ օգտակար եղած են Ծերանոցի։ Հալէպի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի Բ. Ջանից ընկերութիւնները տօնական օրերուն խումբերով այցելած և նուէրներ բաշխելով ծերերը ուրախացուցած և իրենց երգերով զանոնք մխիթարած են։

Հաստատութիւնը մինչև 1937 մնացած է իր տախտակէ խարխուլ շէնքին մէջ։ Խնամակալութիւնը ծրագրած էր յարմար տեղ մը քարէ շէնք մը կառուցանել և այս նպատակով ալ Ճապրիէ Թաղը, Հայ Աւետ. Եկեղեցիի մօտ բաւական ընդարձակ գետին մը ծախու առած էր։ Վերը յիշուած Միս Է. Րապըրթս, որ հայ որբեւայրիներու և չքաւորներու օգնելու համար իր անձնական դրամով մեծ չափի վրայ շատերու գործ կը հայթայթէր, Մէյտանի նոր քաղաքամասին մէջ իր շինել տուած քարէ ընդարձակ շէնքը Ծերանոցի խնամակալութեան կը նուիրէ իբր պատսպարան գործածուելու համար։ 1937ին հաստատութիւնը կը փոխադրուի իր նոր մեծկակ քարէ շէնքին մէջ։ Բարերարուհիին քոյրը իր հանգուցեալ քրոջ յիշատակը յարգելու համար կը նուիրէ խոշոր գումար մը որ երկրորդ յարկ մը ևս շինուի։ Այսօր Ծերանոց Անկելանոցը իր երկու յարկերովը ներկայանալի կոկիկ շէնք մըն է որ կը պատսպարէ 38 ծեր և անկեալ կիներ։ Թուով 12 ծեր կամ անկեալ այրեր զատ շէնքի մը մէջ կը բնակին, որ դարձեալ Էթիթ Րապըրթսի նուիրատուութիւնն է։ 1923–1949ի միջոցին 1040 ծեր և անկեալներ պատսպարուած են այս հաստատութեան մէջ. ներկայ թիւն է 50։

Բոլոր կալուածները ներկայ գնով կ'արժեն մօտ 1000 օսմ. ոսկի մետաղ կամ 10,000 տոլար։ Ասոնք արձանագրուած են երեք հոգևոր պետերու անուան կառավարութեան կալուածական տոմարին մէջ։

Հալէպի Հայ Կարմիր Խաչը հիմնուած է հայ չքաւոր հիւանդներու օգնելու նպատակով։ Մօտ 20 տարի առաջ կազմակերպութիւնս շինել տուած է քարէ հաստատուն գեղեցիկ շէնք մը իբր դարմանատուն և հիւանդանոց գործածուելու համար։ Շէնքը կը բաղկանայ գետնայարկէ մը և երկրորդ յարկէ մը, առաջինը վեց և երկրորդը հինգ բաժիններով։ Շէնքը կիսաւարտ է, ծրագրեալ երրորդ յարկին շինութիւնը կարելի եղած չէ իրագործել։

Հաստատութիւնը շէնքին մէջ կը պահէ դարմանատուն մը և անոր կից դեղարան մը, ուր կը ծառայեն բժիշկ մը և դեղագործ մը։ Մէկ տարուան միջոցին 3000–4000 հիւանդներ ձրի կամ աժան կերպով կը դարմանուին հոս, ինչպէս որ ցոյց կուտան

հրատարակուած ամսական և տարեկան տեղեկագիրները, որոնց մէջ կարեւոր թիւ մը կը կազմեն ոչ—հայ տեղացիները։ Տարեկան ելեւմուտքը 5000 լիրայի շուրջ կը դառնայ։

Հաստատութիւնը իր գոյութեան համար շատ բան կը պարտի հանգուցեալ Վեր. Ա. Շիրաճեանի նախաձեռնութեան ոգիին և ճիգին ինչպէս նաև Տէր և Տիկ. Տոքթ. Ալթունեաններու աջակցութեան։ Ան կը կառավարուի վարչական մարմնի մը կողմէ, որուն կ'անդամակցին Հայ Առաքելական և Հայ Աւետ. եկեղեցիներէ ընտրուած ներկայացուցիչներ։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Աւետարանչականը մեր հարիւր տարուան պատմութեան մէջ նշական երեւոյթ մըն է։ Ան մէկ զօրաւոր ապացոյցն է Հայ Աւետ. Եկեղեցիի կենսունակութեան և մէկ երաշխիքը անոր վաղուան գոյութեան։ Այս կազմակերպութիւնը լաւագոյն գործակից մը եղած է Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան իր բազմազան գործունէութեանց դաշտին մէջ և մեկենասը՝ անոր շատ մը ձեռնարկներուն։ Ան աստիճանաբար սկսած է Ամերիկեան Պորտի նախկին դերն ու դիրքը գրաւել մեր եկեղեցական կեանքին մէջ։ Այս իսկ պատճառաւ յարմար տեսանք զատ գլուխ մը յատկացնել անոր։ Մեր խնդրանքին վրայ Վեր. Մ. Թ. Գալայճեան՝ հիմնադիրներէն մէկը և առաջին քարտուղարը, պատրաստած է այս մասին հետեւեալ գրութիւնը, զոր հաճոյքով և գրեթէ նոյնութեամբ կը զետեղենք հոս։

* * *

Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը կը ներկայացնէ Ամերիկայի Հայ Աւետ. համայնքի հաւաքական և կազմակերպեալ մէկ մեծ շարժումը։ Ամերիկահայ Աւետ. Եկեղեցիի պատմութեան մէջ անիկա եղած է ամենէն արժէքաւոր և մեծագոյն ձեռնարկը։ Այսօր անկարելի է չափազանցել այս կազմակերպութեան կարեւորութիւնը, և մեր եկեղեցիներուն և համայնքին ու ազգին անոր մատուցած նախախնամական ծառայութիւնները։

Հարկը կը ստեղծէ. ստեղծագործութիւնը և ստիպողականութիւնը զուգընթաց կ՚ընթանան մարդկային պատմութեան մէջ։ Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը ի գոյ եկաւ ոչ թէ պատահական և առժամեայ պէտք մը գոհացնելու համար, այլ աննախընթաց հիմնական կենսական և մնայուն պէտքի և նպատակի մը ծառայելու համար։ Անիկա հասունցած պտուղն է Աւետարանական եկեղեցիներու հովիւներուն և առաջնորդներուն քրիստոնէական և ազգային բարձր գիտակցութեան և պարտականութեան ոգւոյն։ Մենք հիմնեցինք Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը այն պատճառով որ մենք մեր ամբողջ հոգիովը կը հաւատայինք թէ

մեր մարտիրոսացեալ հայ ազգը պիտի ապրէր իբրեւ ազգ, թէ անաստուածային վսեմ կոչում մը ունէր իբր առաջին քրիստոնեայ ազգ ոչ միայն դաւանիլ իր Փրկիչը՝ Տէր Յիսուսը՝ կրելով հանուր աշխարհի առջեւ Քրիստոսի տառապանքի խաչը եւ փշեղէն թագը, այլ նաեւ ծառայել իբրեւ ջահակիր քրիստոնէական բարձր քաղաքակրթութեան՝ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներուն մէջ։ Ուստի բացորոշ է որ հայ եկեղեցիներու նուիրական պարտականութիւնն էր հայ ազգը հաւատարիմ պահել իր այդ քրիստոնէական բարձր կոչումին։ Ուրեմն հարկ անհրաժեշտ էր ամէն գնով սատարել մեր ազգային հոգեւոր վերաշինութեան գործին։ Մենք նաեւ համոզուած էինք թէ հայկական հարազատ ոգիով տոգորուած Աւետարանական Եկեղեցին իբրեւ հոգեւոր եւ բարոյական զօրաւոր ազդակ մը, կարեւոր ու կենսական դեր մը ունի կատարելիք ազգապահպանման եւ ազգային վերաշինութեան մեծ գործին մէջ։

Գոհունակութեամբ արժանի է յիշել թէ մեր տարագիր ժողովուրդը, թէպէտ ընչազուրկ եւ կողոպտուած, նոյնիսկ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին այդ մութ ու փոթորկալից եւ տառապանքներու օրերուն՝ չկորսնցուց իր ապրելու կամքը, իր հայ քրիստոնէական հաւատքը եւ իր բարձր աստուածային կոչումին գիտակցութիւնը։ Իրեն ոյժի եւ ներշնչումի աղբիւր եղան զօրաւոր հաւատքը եւ յոյսը թէ հայ ազգը պիտի վերապրի եւ պիտի վայելէ նոր ու պայծառ օր մը իբր ազատագրեալ ազգ մը։

Ամերիկայի Հայ Աւետարանական համայնքը հոգւով եւ սրտով ցնցուեցաւ տեղեկանալով հայ ժողովուրդին հայրենիքի մէջ ահռելի ճակատագրին եւ անոր ենթարկուած աներեւակայելի հալածանքին եւ տառապանքներուն մասին։ Անիկա սակայն միայն ասով չգոհացաւ. ան իր նիւթական աջակցութիւնը տուաւ պատըսպարան հայթայթելու մեր վերապրող գաղթական ժողովուրդին համար, հաց ու հագուստ, դեղ ու դարման հայթայթեց փրկելու զայն մահուան ճիրաններէն։ Միեւնոյն ատեն նա ըմբռնեց թէ ազգային վերաշինութեան ալ պէտք ունի։ Քանզի կը հաւատար թէ ազգի մը կենսունակութեան եւ զօրութեան միակ աղբիւրը, անոր տնտեսական բարգաւաճումին ու քաղաքական զարգացումին անհրաժեշտ հիմը իր քրիստոնէական նկարագիրը եւ հոգին է։

Ամերիկայի Հայ Աւետ. համայնքը այս գիտակցութեամբ ունեցաւ տեսիլք մը, ան զգաց իր մեծ պատասխանատուութիւնը հայ ազգային բարոյական եւ հոգեւոր վերաշինութեան գործին մէջ։ Ան ըմբռնեց թէ քանի որ բարեբախտութիւնը ունեցած էր հայրենիքի մէջ բնակող իր ցեղակիցներուն ահռելի ճակատագրէն ա-

զատ մնալ, եւ կ՚ապրէր հարուստ երկրի մը մէջ՝ բարեկեցիկ ու յաջող, իր պարտականութիւնն էր իր ոյժերը ի սպաս դնել ազգային եւ հոգեւոր վերաշինութեան վեհ ու նուիրական գործին համար։ Ան յիշեց Մուրթքէի Եսթերի ուղղած պատմական խօսքերը. «Ո՞վ գիտէ, գուցէ դուն ատանկ ատենի մը համար թագուհի եղար»։

Ամերիկայի Հայ Աւետարանականները անհնազանդ չգտնուեցան այս տեսիլքին, ընդառաջ գացին պատասխանելով այս նոր Նէեմիական կոչին. «Դուք կը տեսնէք այս թշուառութիւնը, որուն մէջ կը գտնուինք, ինչպէ՛ս Երուսաղէմ աւերակ ու անոր դռները կրակով այրուած են։ Եկէք, Երուսաղէմի պարիսպ շինենք, որ այսուհետեւ նախատինք չըլլանք»։

Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը կազմակերպուեցաւ այս մեծ և սրտառուչ կոչին ի պատասխան։ Այս կազմակերպութեան միջոցաւ Հայ Աւետ. Եկեղեցին Ամերիկայի մէջ համախմբելով իր համեստ ոյժերը, իր կարողութեան չափով պիտի ջանար սատարել մեր ազգային մտաւորական և հոգեւոր վերաշինութեանց վսեմ գործին։ Այս ընկերակցութիւնը որդեգրեց լայն և մնայուն ծրագիր մը՝ նկատի առնելով օրուան արտասովոր պէտքերը, Աւետ. Եկեղեցւոյ արժանաւոր կոչումը և ապագայ դժուարութիւնները։ Իր առաջին և անմիջական գործը նկատեց վերականգնել հայրենիքի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ աւերեալ շէնքերը, վերակազմել ու շարժման դիրքի մէջ դնել մեր եկեղեցական բոլոր հաստատութիւնները և պահել մեր եկեղեցիները կենսունակ և աճուն վիճակի մէջ։ Երկրորդ՝ մեր մարտիրոսացեալ հովիւներուն և քարոզիչներուն թափուր թողուցած եկեղեցական բեմերը լեցնելու համար նուիրեալ, բարձրագոյն կրթութեան տէր և քրիստոնէական նկարագրով օժտուած զօրաւոր առաջնորդներ պատրաստել։ Երրորդ՝ առողջ և շինիչ քրիստոնէական գրականութիւն մը ստեղծելու գործին նպաստել արդիւնաւոր միջոցներով։ Չորրորդ՝ ժամանակի և ժողովուրդի պէտքերէն և պահանջներէն առաջնորդուելով կրթական և բարեսիրական այլեւայլ ձեռնարկներ ընել։

Ընկերակցութիւնը իր այս ծրագիրը գործադրել կարենալու համար կը հետամտէր Ամերիկայի Հայ Աւետ. եկեղեցիները հոգեւորապէս զօրացնել եւ անոնց գործունէութիւնը ներդաշնակել։

Ընկերակցութիւնս ծնունդ առաւ երբ Ամերիկայի Արեւելեան Հայ Աւետ. Միութիւնը այս մասին որոշում մը որդեգրեց իր տասնեօթներորդ տարեկան ժողովին երրորդ նիստին մէջ, Ուրբաթ

օր, 1918, Յունիս 7ին՝ Ուսթըր քաղաքի Հայ Մարտիրոսաց Աւետարանական Եկեղեցիին մէջ։

Ասիկա հիմնական, կարեւոր եւ նոր քայլ մըն էր։ Պէտք է աւելցնել՝ սակայն՝ թէ աւետարանչական գործը բոլորովին ալ անծանօթ չէր Միութեան։ Պատեհութիւնը ունեցած եմ 1907 Յունիս 5ին առաջին անգամ ըլլալով ներկայ գտնուելու Աւետ. Միութեան տարեկան ժողովին։ Յիշեալ թուականին Միութիւնը իր վեցերորդ ժողովը կը գումարէր Թրոյ, Ն. Ե., նախագահութեամբ Վեր. Կ. Մ. Մանաւեանի, որուն հրաւէրով արտօնութիւնն ունեցած էի ճառ մը խօսելու «Քարոզիչը իբրեւ Մարգարէ և Դպիր» նիւթին շուրջ։ Ժողովը իր նիստերէն մէկուն մէջ ընտրեց, որքան որ կը յիշեմ առաջին անգամ ըլլալով, աւետարանչական յանձնախումբ մը։ Անկէ առաջ այս ուղղութեամբ միայն անհատական ձեռնարկներ կատարուած էին։ Նիւ Եորքէն Տիար Տիգրան Տօնջեան ուղերձ մը ըրաւ «Եկեղեցին իբր առաքելական Հաստատութիւն» նիւթին մասին, և շեշտեց պէտքը աւետարանչական գործին։ Ինքը արդէն այս նպատակով գումար մը կը ղրկէր Քրդաստանի մէջ քարոզիչի մը թոշակին ի հաշիւ։ Միութիւնը ընտրեց նոր Աւետարանչական Յանձնախումբ մը, որուն անդամներն էին՝ որքան որ կը յիշեմ՝ հետեւեալ անձերը.— Վեր. Յարութիւն Ճինիշեան, Վեր. Կոստան Մումձեան և Տիար Յովհաննէս Մուշեղեան։ Վեր. Ճինիշեան կը ծառայէր իբրեւ քարտուղարը այս յանձնախումբին որուն մղիչ ուժը ինքն էր։ Աւետարանչական գործի համար յատկացուած գումարը 250—300 տոլար էր, զոր յանձնախումբը պարտէր հանգանակել եկեղեցիներէ և աւետարանչական գործով հետաքըրքըրուող անհատներէ։

Այդ շրջանին ես կը պաշտօնավարէի ամերիկեան ժողովական եկեղեցիներու մէջ։ Այդ ատեն ամերիկեան եկեղեցիներու մէջ զօրաւոր աւետարանչական շարժում մը սկսած էր «Երիտասարդաց Միսիոնարական Շարժում» անունով, որ միջյարանուանական կազմակերպութիւն մըն էր։ Երկու ամառներ պատեհութիւնը ունեցայ ներկայ գտնուելու այդ կազմակերպութեան համաժողովներուն Սիլվըր Պէյ, Լէյք Ճորճ, Ն. Ե., իբր պատուիրակ մեր պատկանած եկեղեցիներու Միութեան կողմէ։ Այդ տարուան միջոցին հրաւիրուեցայ մեր Միութեան պատկանող եկեղեցիներն այցելելու և աւետարանչական շարժումով շահագրգռելու Ե. Փ. Ջանից Ընկերութիւնները։ Նոյնպէս իմ եկեղեցիիս մէջ աշխատեցայ այլեւայլ միջոցներով աւետարանչական գործը յառաջ տանիլ։ Կազմակերպեցի միսիոնարական գործը ուսումնասիրող խմբակներ. Կիրակնօրեայ իրիկնային պաշտամունքներու միջոցին ալ դանա-

զան միսիոնարական դաշտերու մասին դասախօսութիւններ տուի։ Այս առթիւ գործածեցի Ամերիկեան Պորտի մոգական լապտերով պատրաստած դասերը, որոնք շատ հետաքրքրական էին։

Ուստի երբ 1912ի Փետրուարին Թրոյի Հայ Ժողովական Եկեղեցւոյ հովուական պաշտօնը ստանձնեցի, բնականաբար մեր եկեղեցիներուն աւետարանչական գործը զիս չահագրգռեց։ Այդ տարին Միութեան ժողովին մէջ ընտրուեցայ անդամ Աւետարանչական Յանձնախումբին։ Նոյն ատեն երիտասարդ առեւտրական մը՝ Տիար Հրանդ Թէլֆէեան եւ անդամ ընտրուեցաւ։ Երբեք չեմ մոռցած այն հայրական ջերմ ընդունելութիւնը զոր ծերունի երիտասարդ Վեր. Ց. Ճինիշեան ըրաւ ինծի, յայտնելով իր ուրախութիւնը թէ նոր երիտասարդ ոյժեր իրեն կը միանային։ Վեր. Ճինիշեան ծառայեց իբր քարտուղար մինչեւ 1918 թուականը, եւ պատուակալ քարտուղար անուանուեցաւ երբ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը կազմուեցաւ։ Աւետարանչական Յանձնախումբը շարունակեց գործել իր սահմանափակ ծրագրով եւ ելեմուտքը բարձրացաւ 500—600 տոլարի։

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին մեր ժողովուրդին ենթարկուած ահռելի աղէտները տարուէ տարի շեշտեցին պէտքը նոր լուրջ ձեռնարկի մը։ 1915ի եւ 1916ի Աւետ. Միութեան տարեկան ժողովներուն մէջ աւետարանչական ընկերակցութիւն մը կազմելու խնդիրը խորհրդակցութեան նիւթ եղաւ, սակայն ծախքի խնդիրը մեծ արգելք մըն էր։ Հարցը միշտ ձգձգուեցաւ Միութեան նորընտիր վարչութեան որպէսզի հասոյթի աղբիւրներ ապահովելով ձեռնարկէ կազմակերպութեան։ Դժբախտաբար, սակայն, վարչութիւններու կողմէ ոչ մէկ գործնական քայլ առնուեցաւ մինչեւ 1917 թուականը։

Միութեան տարեկան ժողովը, 1917ին տեղի ունեցաւ Նիւ Եորք ընդհանուր նիւթ ունենալով սա հարցը. «Ի՞նչ պէտք ըլլայ Հայ Աւետ. Եկեղեցիին Դերը Հայ Ազգային Վերաշինութեան Գործին մէջ»։ Եւ երկու մասերու բաժնելով ուսումնասիրեց զայն. նախ՝ «Տեղական Եկեղեցին եւ իր Գործը», եւ ապա «Եկեղեցիներու Հաւաքական Գործունէութիւնը»։ Ասոնց շուրջ առաւօտեան եւ կէսօրէ ետքի նիստերուն 14 կարճ ուղերձներ ներկայացուեցան եւ իրիկուան ալ տեղի ունեցաւ հրապարակային աւետարանչական ժողով մը, ուր լսեցինք տեղեկագիրներ եւ ուղերձներ։ Բոլոր ներկայ եղողները յայտնի կերպով համոզուած էին որ անմիջական կազմակերպութիւն մը անհրաժեշտ էր։

Աւետ. Միութիւնը հետեւեալ օրը, Շաբաթ, հաստատեց այս մասին միշտ կրկնուած առաջարկը, եւ որոշման յանգեցաւ. պա-

հանձնեց Նորընտիր վարչութենէն որ խնդիրը իր բոլոր մանրամասնութիւններով ուսումնասիրէ եւ տեղեկագրութիւն մը ներկայացնէ՝ յանձնարարելով որոշ ծրագիր մը յառաջիկայ տարեկան ժողովին։ Այս վարչութեան անդամներն էին՝ Վեր. Կ. Մ. Մանուէեան՝ նախագահ, Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան՝ դեր նախագահ, Վեր. Ս. Գ. Եագուպեան՝ քարտուղար, Տիար Յովհ. Թէլֆէեան՝ գանձապահ եւ Վեր. Մ. Թ. Գալայճեան՝ խորհրդական։

Նորընտիր Վարչութիւնը լուրջ խորհրդակցութեան առարկայ ըրաւ խնդիրը. մեծ դժուարութիւնը դրամական էր։ Վեր. Գալայճեան թելադրեց դիմել Ամերիկայի Ժողովական Եկեղեցւոյ Ներքին Միսիոնարական Ընկերութեան, եւ յարմար կարգադրութեամբ մը ապահովել անոր նիւթական աջակցութիւնը։ Ժողովը պաշտօն տուաւ Վեր. Գալայճեանի որ այս մասին դիմում կատարէ։ Վեր. Գալայճեան իր դիմումին իբր արդիւնք անպաշտօն խոստում ստացաւ յիշեալ ընկերութենէն, թէ իրենք յօժար էին նիւթապէս օգնելու այս առաջարկուած ձեռնարկին եթէ Հայ Աւետ. Միութիւնը իբրեւ ընդհանուր հովիւ պաշտօնեայ մը ընտրէ, որ պիտի ծառայէ երկու կազմակերպութիւններու հսկողութեան տակ եւ որ միեւնոյն ատեն պիտի ստանձնէ նոր կազմուելիք Աւետարանչական Ընկերակցութեան քարտուղարի պաշտօնը։ Այս կերպով դրամական դժուարութիւնը մասամբ հարթուած պիտի ըլլար։

Հայ Աւետ. Միութեան ժէ տարեկան ժողովը տեղի ունեցաւ 1918, Յունիս 6—9ին, Ուսթըրի Հայ Մարտիրոսաց Եկեղեցիին մէջ, ուր Ուրբաթ օրուան ժողովին երրորդ նիստին մէջ այս խնդիրը օրակարգի մաս կազմեց։ Վեր. Մ. Թ. Գալայճեան ներկայացուց իր տեղեկագիրը Վարչութեան կատարած աշխատանքներուն, եւ Ներքին Միսիոնարական Ընկերութենէն ստացած իր անպաշտօն խոստումին մասին, եւ պարզեց գործակցութեան ծրագիրը։ Յետոյ ներկայացուց նոր կազմուելիք Աւետարանչական Ընկերակցութեան սահմանադրութեան ուրուագիծը, եւ առաջարկեց որ Միութիւնը ընտրէ նման պաշտօնեայ մը։ Այս առաջարկը լուրջ եւ աղօթալից խորհրդակցութեան նիւթ եղաւ, անոր թէր ու դէմ արտայայտութիւններ եղան, ապա միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ։ Ահա այսպէս Ամերիկայի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ նոր էջ մը բացուեցաւ։

Այս պատմական որոշումին գործադրութիւնը, նորածին Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան ձեւաւորումը գործն էր Հայ Աւետ. Միութեան նորընտիր Վարչութեան, որուն անդամներն էին հետեւեալ անձերը.— Վեր. Մ. Թ. Գալայճեան՝ նախագահ,

Վեր. Մ. Թ. ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

Տիար ՅՈՎ. Հ. ԹԷԼՖԷԵԱՆ

Վեր. Մ. Կ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Վեր. ԵՐՈՒԱՆԴ ՀԱՏԻՏԵԱՆ

Վեր. Ա. Ա. ՊԵՏԻԿԵԱՆ

Պատ. ՆՇԱՆ ՊԷԿԵԱՆ

◎◎◎◎◎◎◎◎◎ ՈՍԿԵՄԱՏԵԱՆ ◎◎◎◎◎◎◎◎◎

Տիար Ս. ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ
Բարերար Ա. Հ. Ա. Ը.-ի

Վեր. Բ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

◎◎◎◎◎◎◎◎◎ ԴԱՐԱԴԱՐՁԻ ◎◎◎◎◎◎◎◎◎

Վեր. Հ. Ե. Եարտըմեան՝ դեր նախագահ, Ս. Գ. Եագուպեան՝ քարտուղար, Տիար Յովհ. Թէլֆէեան՝ գանձապահ, և Տիար Տիգրան Տօնջեան՝ խորհրդական։ Միութեան նորընտիր Վարչութիւնը անմիջապէս գործի սկսաւ և գովելի փութաջանութեամբ գլուխ հանեց իրեն յանձնուած դժուարին գործը։ Նախ յարաբերութեան մէջ մտաւ Ժողովական Ներքին Միսիոնարական Ընկերութեան հետ և ձեռք ձգեց անոր նիւթական աջակցութիւնը մեր նախկին անպաշտօն հասկացողութեան համեմատ։ Յիշեալ ընկերութիւնը այս ընդհանուր հովիւ—քարտուղարին համար որոշեց յատկացնել 600 տոլար 1918 Սեպտ. 1էն սկսեալ մէկ տարուան համար, ձրիաբար տրամադրեց նաև գրասենեակ մը և մեքենագրող մը։ Աւետ. Միութեան Վարչութիւնն ալ իր կողմէն որոշեց այս նոր ընտրուելիք պաշտօնեային ի հաշիւ վճարել 1400 տոլար։

Յաջորդ խնդիրն էր գտնել յարմար մարդը որ ստանձնէր այս կրկնակի պաշտօնները։ Վարչութիւնը լուրջ խորհրդակցութեան առարկայ ըրաւ այս կէտը եւ միաձայնութեամբ խնդրեցին որ հրաժարիմ Թրօյի Եկեղեցիի հովուական պաշտօնէս եւ ստանձնեմ այս նոր ու դժուար պաշտօնը։ Մեր եկեղեցիներուն առանց բացառութեան բոլոր առաջնորդներուն կողմէ այս փափաքը կըրկնուեցաւ որպէսզի ընդունիմ այս նոր պաշտօնիս հրաւէրը։ Իսկ անիկա ինծի համար շատ դժուարին կացութիւն մը ստեղծած էր։

Ահա հրաւէր մը նոր գործ մը եւ պարտականութիւն ստանձնելու համար. հրաւէր մը նոր կազմակերպութիւն մը մէջտեղ բերելու եւ նոր ուղի մը բանալու համար։ Միւս կողմէն՝ երջանիկ էի եկեղեցիին մէջ։ Հովիւին եւ եկեղեցիին յարաբերութիւնները շատ սիրալիր եւ մտերմական էին։ Վեց ու կէս տարիներ սիրով եւ միաբանութեամբ միասին գործած եւ չարաչար աշխատանքով շինած էինք եկեղեցական շէնք մը, որ անկարելի կը նկատուէր հանրութեան կողմէ, եւ որուն նաւակատիքը հազիւ մի քանի ամիս առաջ մեծ շուքով կատարած էինք։ Հովիւ եւ ժողովուրդ այն մտայնութեան մէջ էին որ միասին պիտի վայելէին իրենց հաւաքական աշխատանքին արդիւնքը, իրենց ջանքերը կեդրոնացնելով եկեղեցիին ներքին հոգեւոր շինութեան գործին վրայ։

Նոր պաշտօնին դժուարութիւնները և միենոյն ատեն կարելիութիւնները վերջապէս ազդեցին երիտասարդ հոգիիս վրայ և ստիպուեցայ ընդունիլ հրաւէրը, իբրև Աստուծոյ և ժողովուրդին կոչը։ 1918ի Օգոստոսին հրաժարեցայ հովուական պաշտօնէս և նոր պաշտօնիս սկսայ նոյն տարուան Հոկտեմբեր 1ին։

Երբեք չեմ զղջացած այս քայլիս համար։ Թէպէտ ես և ընտանիքս նիւթապէս տուժեցինք, բայց Հայ Աւետ. Եկեղեցին

հարստացաւ, նոր կեանք և կենսունակութիւն ստացաւ։ Փառք Աստուծոյ։

Ահա այսպէս Միութեան Վարչութիւնը իրեն յանձնուած գործը գլուխ հանած էր. և եկեղեցիներու և անհատներու ուղղեալ պաշտօնական կոչով մը կը ծանուցանէր այս ուրախառիթ եւ նըշանակալից դէպքը։ Այս հրատարակուած է «Եկեղեցի» թերթի 1918, Նոյեմբերի թիւին մէջ, որմէ քաղելով կուտանք անոր մէկ մասը։

«Ուրախութեամբ կուգանք հաստատելու թէ աւետարանչական ընդարձակ գործ մը սկսելու ընդհանուր փափաքը վերջապէս իրագործուած է։ Ամերիկայի Հայ Աւետ. Միութիւնը, իր անցեալ տարեկան ժողովին մէջ, որ տեղի ունեցաւ 1918, Յունիս 6-9ի միջոցին Ուսթըրի Մարտիրոսաց Եկեղեցիին մէջ, մեծ խանդավառութիւնով որդեգրեց Աւետարանչական Ընկերակցութեան մը սահմանադրութեան ուրուագիծը, և որոշեց թոշակաւոր պաշտօնեայ մը ունենալ վարելու համար թէ՛ Աւետարանչական Ընկերակցութեան և թէ Աւետ. Միութեան գործերը, և թէ իբր ընդհանուր հովիւ կամ աւետարանիչ եկեղեցիներու մէջ գործելու համար։

«Միութեան Նորընտիր Վարչութիւնը, որուն յանձնուեցաւ այս յոյժ կարեւոր որոշման գործադրութիւնը, կատարեց գովելի փութաջանութեամբ մը իրեն յանձնուած պարտականութիւնը, և կազմակերպեց Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը...

«Միութեան Վարչութիւնը մասնաւոր հասկցողութեան մը գալով Congregational Home Missionary Societyի հետ, — որ յօժարեցաւ նորակազմ ընկերութեան ընթացիկ ծախքերուն մէկ մասը հոգալ — հրաւիրեց Վեր. Միհրան Թ. Գալայճեանը, Թրօյի Հայ Գողգոթա Ժողովական Եկեղեցւոյ հովիւը, ստանձնելու ընկերութեան ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնը։ Վեր. Գալայճեան ընդունած է այս պաշտօնը և Հոկտեմբեր 1էն ի վեր սկսած է իր գործին։ Տիար Յովհաննէս Կ. Թէյֆէեան ընկերութեան նախագահն է, և Տիար Յովհաննէս Մուշեղեան՝ գանձապահը։ Խնամակալութեան և վարչութեան անդամներուն ամբողջական ցանկը պիտի ներկայացուի մօտաւոր առիթով մը։

«Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը կոչուած է ազգային մեծ ծառայութիւն մը մատուցանելու։

«Յանուն տառապեալ հայրենիքի եւ մարտիրոսացած հայերուն, եւ յանուն մեր Փրկչին Յիսուս Քրիստոսի, կոչ կ՚ընենք բոլոր Հայ Աւետարանական եկեղեցիներուն, ինչպէս նաև անհատներուն, որպէսզի տան Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան

ինչ բարոյական եւ նիւթական աջակցութիւն որ պիտի խնդրուէր իրենցմէ, որպէսզի կարելի ըլլայ ծրագրուած նուիրական նպատակներուն ծառայել արդիւնաւոր կերպով։

Ի դիմաց
Հայ Աւետ. Միութեան Վարչութեան

Քարտուղար　　　　Նախագահ
Ս. Գ. ԵԱԳՈՒՊԵԱՆ　　Մ. Թ. ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

Մեր յաջորդ գործն էր կազմակերպութիւն մը ստեղծել, վարչական կազմ մը մէջտեղ բերել և գործունէութեան ծրագիր մը մշակել։

Պէտք եղած խորհրդակցութենէ ետքը հետեւեալ 15 ծանօթ աւետարանականները հրաւիրեցինք անդամակցելու խնամակալութեան.— Պր. Յովհաննէս Թէլֆէեան՝ նախագահ, Պր. Տիգրան Տօնջեան՝ դեր նախագահ, Պ. Յովհաննէս Մուշեղեան՝ գանձապահ, Փրոֆ. Յարութիւն Տատուրեան, Պր. Մելտոն Պ. Իգնատիոսեան, Վեր. Գաբրիէլ Պետրոսեան, Փրոֆ. Վահան Պապասինեան, Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան, Տոքթ. Արամ Կ. Հէճինեան, Վեր. Հայկ Եարթըմեան, Պր. Արմենակ Մահճուպեան, Պր. Տիգրան Ս. Սարգիսեան, Վեր. Յակոբ Մ. Տէփոյեան և Պր. Մինաս Գօնտաղեան՝ խորհրդականներ, որոնցմէ եօթը հոգիներ ընտրուեցան իբր վարչութեան անդամներ։ Այս տասնհինգէն միայն վեցը այսօր ողջ են։ Անոնք կը կազմէին Ամերիկայի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ օրուան կարող և ծանօթ մարդիկը, և իրենց փորձառութեամբը, կարողութեամբն ու նկարագրովը յարմար՝ արդիւնաւորապէս ծառայելու մեր եկեղեցիներուն, և այս նոր ձեռնարկը յաջողցնելու։

Մեր երկրորդ գործը եղաւ սահմանադրութեան մը պատրաստութիւնը։ Ուրիշ ամերիկեան կրօնական կազմակերպութիւններու սահմանադրութիւնները ուսումնասիրելէ ետք խմբագրեցինք մեր ներկայ սահմանադրութիւնը, որ մինչեւ հիմա լաւ ծառայած է։ Ընկերակցութեան համար որդեգրեցինք նաեւ խորհրդանշան մը, Ջահը և Բաց Ս. Գիրքը, որ կը ներկայացնէ Աւետարանի լոյսն ու ճշմարտութիւնը։ «Եկեղեցի» ամսաթերթը, զոր 1916ին սկսանք հրատարակել իբրեւ Աւետ. Միութեան թերթը, դարձաւ օրկանը նորակազմ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան։ Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան Օգոստոսի թիւին մէջ խմբագրականով մը ընթերցողներուն կը ծանուցանէր թէ կազմուած էր Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը, և կոչ կ՚ընէր Արեւելեան և Արեւմտեան Նահանգներու մէջ գտնուող թիւով զօրաւոր և բազմանդամ եկեղեցիներուն որ իրենց բոլորանուէր բարոյական և նիւ-

թական աջակցութիւնը չնորհեն, և գործին մեծութիւնը և սախպողականութիւնը ըստ արժանւոյն գնահատեն։

«Եկեղեցի»ի Նոյեմբերի թիւով սկսանք մեր արշաւը ընկերութիւնը կազմակերպելու անդամական դրութեամբ։ Վերոգրեալ կոչէն զատ նոյն թիւը կը պարունակէր նաեւ նամակ մը Տր. Ճէյմս Պարթընէ, որ իր մեծ հաճոյքը կը յայտնէր ընդունելով իբր Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան պատուոյ նախագահ ծառայելու մեր հրաւէրը։

Թերթին նոյն թիւը դարձեալ կը պարունակէր խմբագրական մը Վեր. Ա. Ա. Պետիկեանի գրչէն «Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը, Գործը և Մարդը» վերնագրով։ Հոն կար նաև յօդուած մը Ընդհանուր Քարտուղարի կողմէ «Ամերիկեան Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան Ներքին Կազմը» վերնագրով։ «Եկեղեցի»ի վերջին էջին վրայ դրուած է մեր առաջին ծանուցում կոչը զոր հոս կ'արտատպենք ամբողջութեամբ իբր պատմական փաստաթուղթ, և որ կրնայ մասամբ ծառայել իբր ներկայիս պատշաճ ծրագիր մը մեր 30րդ տարեդարձին առթիւ.

«Կազմակերպուած է Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը, որ կը ներկայացնէ հաւաքական կազմակերպեալ մեծ շարժում մը՝ ա) մեր եկեղեցիներուն հոգեւոր կեանքը զօրացնելու, և բ) հայրենիքի աւերեալ եկեղեցիները վերականգնելու համար։ Պէտք ունինք 5000 անդամներու 250,000 տոլարնոց «Նահատակաց Հիմնադրամ» մը գոյացնելու համար։ Մեր նշանաբանն է «Ամէն Աւետարանական Հայ՝ Անդամ Աւետարանչական Ընկերակցութեան»։ Դուն ինքդ անդամ արձանագրուէ, և բարեկամդ ալ արձանագրել տուր։ Անդամակցութեան կտրոնը գործածէ, և զայն ղրկէ Ընկերակցութեան կեդրոնը»։

Ընկերութիւնը կազմակերպուեցաւ անդամական դրութեան վրայ։ Ուեւէ քրիստոնեայ անհատ առանց խտրութեան կրնայ անդամակցիլ անոր, բայց միայն անոնք որ Աւետարանական Եկեղեցիի անդամ են կրնան քուէ տալ։ Անդամները դասաւորուած են տարբեր կարգերու իրենց անդամական վճարումին համեմատ։ 1) Տարեկան՝ անդամավճար հինգ տոլար։ 2) Նպաստող՝ անդամավճար 10 տոլար։ 3) Բաժանորդ՝ անդամավճար 25 տոլար։ 4) Նեցուկ՝ անդամավճար 50 տոլար։ 5) Ցկեանս Անդամ՝ միանուագ վճարում 100 տոլար։ 6) Ցկեանս Պատուոյ Անդամ՝ միանուագ վճարում 500 տոլար։ 7) Բարերար Անդամ՝ միանուագ վճարում առնուազն 1000 տոլար։

Ուեւէ քաղաքի կամ եկեղեցիի մէջ երբ առնուազն եօթը անդամներ կը գտնուին հոն մասնաճիւղ մը կը կազմուի։ Իւրաքան-

չիւր մասնաճիւղ և նպաստող եկեղեցական կազմակերպութիւններ միայն մէկ քուէի իրաւունք կ'ունենան Ընկերակցութեան տարեկան ժողովին մէջ։ Ընկերակցութեան բոլոր անդամները կրնան ներկայ ըլլալ տարեկան ժողովին և մասնակցիլ անոր խորհրդակցութեանց, բայց միայն Բաժանորդ, Նեցուկ, Ցկեանս Պատուոյ և Բարերար անդամները իրենց պատկանած մասնաճիւղէն անկախօրէն քուէ տալու իրաւունք պիտի ունենան։ Այս կարգադրութեան նպատակն էր քաջալերել առատաձեռն տուրքը։ Խնամակալութեան անդամները կ'ընտրուին տարեկան ժողովին մէջ՝ երեք տարուան պաշտօնաշրջանի համար. անդամներուն մէկ երրորդին պաշտօնավարութեան շրջանը կը լրանայ ամէն տարի։ Պաշտօնեաները և գործադիր մարմինը կ'ընտրուին խնամակալներու կողմէ իրենց անդամներէն, բացի Ընդհանուր Քարտուղարէն որ Խնամակալութեան անդամ չի կրնար ըլլալ։

Ամերիկայի Հայ Աւետ. Ընկ.ի անդամագրութեան արշաւին պաշտօնական բացումը կատարուեցաւ հանդիսաւոր ժողովով մը, 1918ի Դեկտեմբերին, Նիւ Եորքի Հայ Աւետ. Եկեղեցիին մէջ։ Այս պատմական հաւաքոյթին ներկայ ըլլալու համար նուիրակներ եկած էին Թրոյի, Պոստոնի, Ֆիլատելֆիայի, Ուէսթ Նիւ Եորքի եկեղեցիներէն և Նիւ Հէյվընի, Րիվիէրի աւետարանական ժողովարդներէն։ Այս ժողովին գլխաւոր ատենախօսն էր Տր. Ֆ. Ք. Սանտըրս (Dr. Frank K. Sanders), Եէյլ Համալսարանի Աստուածաբանական Ճեմարանին նախկին փոխ Նախագահը, որ այդ ատեն գլխաւոր պաշտօնեան էր Միացեալ Միսիոնարական Դաշնակցութեան՝ Նիւ Եորքի մէջ։ Տիար. Յ. Թէլֆէեան՝ Ընկերակցութեան նախագահը և Տիար Տ. Տօնջեան՝ դեր-նախագահը ևս կարճ ուղերձներ ըրին։ Ընկերակցութեան Քարտուղարը ներկայացուց նոր կազմակերպութիւնը և կոչ ըրաւ անդամագրուելու համար։ Թէլֆէեան, Տօնջեան և Կարապետ Փուշմանեան հազարական տոլար վճարեցին և արձանագրուեցան իբր Բարերար անդամներ. Տիար Մ. Ս. Գօնտազեան վճարեց 500 տոլար և եղաւ Ցկեանս անդամ։ Ներկաները խանդավառուեցան և իրենց հետ տարին այդ սուրբ կրակը՝ փոխանցելու զայն իրենց եկեղեցիներուն։

Քարտուղարը Դեկտեմբերին Նիւ Եորքէն սկսելով մինչև Շիքակօ այցելեց մեր բոլոր եկեղեցիները և քարոզեց՝ տալով օրուան աւետարանչական պատգամը։ Հովիւներու և հոգաբարձութեանց հետ խորհրդակցաբար կազմակերպեց աւետարանչական յանձնախումբեր և սկսաւ անդամագրութեան։ 1918ի Դեկտեմբերէն մինչև 1919ի Ապրիլը տեւող կարճ ժամանակի մը միջոցին արեւելեան նահանգներու բոլոր եկեղեցիները արդէն կազմակերպուած

էին, եւ հանգանակութեան գումարը՝ կանխիկ դրամ և խոստում՝ հասած էր 8000 տոլարի։

Արդ խանդավառութիւնը պէտք էր հաղորդել նաեւ Քալիֆորնիոյ մեր քոյր եկեղեցիներուն։ Ուստի Քալիֆորնիոյ Հայ Աւետարանական Միութեան հրաւէրով քարտուղարը այցելեց նոյն շրջանը Ապրիլ ամսուան միջոցին եւ գտաւ ջերմ ընդունելութիւն։ Միութեան ժողովին ներկայ գտնուեցաւ, ուր պարզեց Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան նպատակները, ներկայացուց անոր կազմը եւ տուաւ պէտք եղած լուսաբանութիւնները։ Միութիւնը միաձայնութեամբ որոշեց իր բոլորանուէր մասնակցութիւնը եւ արտօնեց նորընտիր վարչութիւնը որ Ընդհանուր Քարտուղարի հետ խորհրդակցաբար կազմակերպէ Հայ Աւետարանչական Շրջանային Յանձնախումբ մը Քալիֆորնիոյ համար։ Սահմանադրութեան տրամադրութիւններուն համեմատ կարելի եղաւ ընտրել 15 հոգիներէ բաղկացեալ Շրջանային Յանձնախումբը եւ 7 անձերէ բաղկացեալ Վարչութիւնը։ Քարտուղարը տուաւ Միութեան տարեկան քարոզը եւ այցելեց Քալիֆորնիոյ բոլոր եկեղեցիները եւ յառաջ տարաւ անդամագրութեան արշաւը։ Այս այցելութեանց առթիւ կարելի եղաւ դարձեալ տեղական աւետարանչական յանձնախումբեր կազմակերպել գրեթէ բոլոր եկեղեցիներու մէջ։ Քարտուղարը չմեկնած կանխիկ դրամ եւ խոստում 8000 տոլար գոյացած էր արդէն։ Միայն Ֆրէզնոյի Պանդխտաց Ժողովրդական Եկեղեցիին մէջ անդամագրութիւն կատարուած չէր։ Բայց Վեր. Մ. Կ. Փափազեան որ ջերմ հաւատացեալ մըն էր Աւետարանչականի՝ փափաքեցաւ աւելի ժամանակ ունենալ արշաւը յաջողութեամբ սկսելու եւ շարունակելու համար։

Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան ԺԸ տարեկան ժողովը տեղի ունեցաւ 1919, Մայիս 22—25ին, Փրովիտէնսի Եփրատ Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ շէնքին մէջ, ուր նաեւ գումարուեցաւ Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան առաջին տարեկան ժողովը։ Նոր կազմակերպութեան այս առաջին հաւաքոյթը եզակի եւ անդերազանցելի տեղ մը կը գրաւէ Ընկերակցութեան երեսուն տարուան պատմութեան մէջ, և այդպէս ալ պիտի մնայ յաւէտ անոնց համար որ բարեբախտութիւնը ունեցած էին այդ ժողովին ներկայ ըլլալու։

Շատ դժուար էր հաւատալ թէ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը այլեւս ոչ թէ երազ մը այլ պատմական իրականութիւն մըն էր։ Հոկտեմբեր 1, 1918էն մինչեւ Մայիս 25, 1919, ութը կարճ ամիսներու միջոցին կարծես հրաշք մը գործուած էր։ Ահա Ամերիկայի բոլոր Աւետարանական հայերու ուժերը, Արեւելքի և Արեւմուտքի Աւետարանական եկեղեցիները, ծանօթ

անհատներն ու առաջնորդները կազմակերպուած եւ խանդավառութեամբ լծուած էին մեր այս նոր կարեւոր ձեռնարկին, և ընկերութիւնը սկսած էր գործել սահուն մեքենականութեամբ։ Այդ ութ ամիսներու մէջ ձեռք բերուած արդիւնքը կը գերազանցէր նոյնիսկ ամենէն յուսատես բարեկամներուն ակնկալութիւնները։ Վարչութիւնը առանց մեծ վստահութեան միայն 10000 տոլարի կոչ ըրած էր։ Քարտուղարը տեղեկագրեց որ միայն Քալիֆորնիոյ եկեղեցիները 8000 տոլար արձանագրուած կամ վճարած էին, և երբ կը տեղեկագրէր թէ անցեալ Կիրակի, Մայիս 21ին, Ֆրեզնոյի Պանդխտաց Եկեղեցին ալ Աւետարանչականի անդամներ պիտի արձանագրէր, և հաւանականութիւն կը յայտնէր որ Միութեան ժողովը տակաւին չլրացած թերեւս Վեր. Մ. Կ. Փափազեանէ ալ կարելի էր լուր մը առնել, ճիշտ այդ րոպէին եկեղեցւոյս սրահէն ներս մտաւ հեռագրատան պաշտօնեան եւ հեռագիր մը յանձնեց քարտուղարին, որ սապէս կարդաց. «Անցեալ Կիրակի եկեղեցիս 4000 տոլար արձանագրուեցաւ, որ կը յուսանք թէ նոր ճիգով մը կրնայ չօչափելիօրէն աւելնալ». Մ. Կ. Փափազեան։ Այս զուգադիպութիւնը եւ լուրին հանգամանքը ելեկտրական ազդեցութիւն մը ունեցաւ ժողովականներուն վրայ, որոնք իրենց ուրախութիւնը յայտնեցին ծափահարութիւններով։ Տիար Տիգրան Տոնչեան խօսք առնելով ըսաւ թէ ինք Աստուծոյ մատը կը տեսնէ այս գործին մէջ եւ շարունակեց. «Քալիֆորնիան մեզ կ՚առաջնորդէ եւ մեզի ճամբան ցոյց կուտայ, ուստի հետեւինք եւ դրական կերպով ցոյց տանք մեր հաւատքը», եւ ծանուց թէ իր նախկին խոստումը եղող 1000 տոլարը կը բարձրացնէ 5000ի, և տարեկան 1000 տոլար պիտի վճարէ մինչև որ բոլոր խոստումը վճարած ըլլայ։ Տիար Յ. Թէլֆէեան նոյնպէս կրկնապատկեց իր նախկին 1000 տոլարը։ Տիար Կ. Փուշմանն ալ խոստացաւ երկրորդ 1000 տոլար եւս վճարել։ Ուրիշներ ասոնց բարի օրինակին հետեւեցան եւ այդ պահուն 6450 տոլարի հասան նոր խոստումները։ Այս կերպով առաջին տարուան նուէրները, խոստում եւ վճարեալ դրամ՝ հասան աւելի քան 27000 տոլարի։

Նոյն նիստին Ընկերակցութիւնը իր քուէով հաստատեց Խնամակալութեան անդամները (Board of Directors)։ Ասոնք հրաւիրուած էին Հայ Աւետ. Միութեան Վարչութեան կողմէ այդ պաշտօնին համար։ Նոյնպէս հաստատեց կազմակերպական կարգադրութիւնները, զոր քարտուղարը ըրած էր Քալիֆորնիոյ շրջանին համար։ Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան առաջին տարեկան ժողովը փակուեցաւ արտասովոր խանդավառութեամբ և ապագայի համար մեծ ակնկալութիւններով։

Նորընտիր Խնամակալութիւնը իր առաջին ժողովը ունեցաւ Նիւ Եորք, 1919, Յուլիս 8ին։ Յառաջիկայ տարուան համար պաշտօնեաններու ընտրութիւնը կատարուեցաւ հետեւեալ կերպով.— Տիար Յովհ. Թէլֆէեան՝ նախագահ, Տիգրան Տօնջեան՝ դեր նախագահ, Կարապետ Թ. Փուշման՝ գանձապահ, Վեր. Մ. Թ. Գալայճեան՝ արձանագրող քարտուղար, Մելիտոն Պ. Իգնատիոս՝ օրինական խորհրդատու։ Գործադիր Յանձնախումբի (Executive Committee) միւս անդամներն էին Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան, Տիար Տիգրան Մ. Սարգիսեան, Տիար Յ. Մուշեղեան։ Ընտրուեցան նաեւ երեք մնայուն յանձնախումբներու ատենապետները. Տիար Յ. Փուշման՝ ելեւմտական, Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան՝ հրատարակչական, Տիար Յովհ. Մուշեղեան՝ հոգեւոր պաշտօնեաններու պատրաստութեան։

Հայաստանի մէջ եկեղեցիներու վերաշինութեան գործը անյապաղ սկսելու համար Վարչութիւնը որոշեց իբր վճարեալ պաշտօնեայ հրաւիրել Պոլսաբնակ Վեր. Յովհ. Գրիգորեանը ծառայելու իբր ընդհանուր աւետարանիչ և Ընկերակցութեան վերահսկող ներկայացուցիչ ամբողջ Հայաստանի համար։ Ան իր բոլոր ժամանակը պիտի տրամադրէր այս գործին, Հայաստանի ամէն կողմը շրջելով քարոզութեամբ հոգեւորապէս պիտի մխիթարէր ժողովուրդը, և տեղւոյն վրայ քննութիւններ կատարելով Ընկերակցութեան կեդրոնին պիտի տեղեկագրէր թէ ի՛նչ էր եկեղեցիներու իրական վիճակը և թէ ինչ կերպով Ընկերակցութիւնը կրնար արդիւնաւոր կերպով օգնել հոգեւոր վերաշինութեան գործին։

Վեր. Յ. Գրիգորեան մեզի ղրկեց իր առաջին տեղեկագրութիւնը որ կը ներկայացնէր Խարբերդի դաշտին 20 եկեղեցիներուն արտաճմլիկ վիճակը։ Կոչեր սկսան գալ Հաճընէն, Մարաշէն, Անթէպէն, Խառնըյէն (Հարունիէ), Ատանայէն։ 35 հովիւներու հետ յարաբերութիւն հաստատեցինք։ Բոլորն ալ հոգեւոր գրականութիւն կը պահանջէին։ Երեք կրօնական տետրակներ տպագրուեցան և «Եկեղեցի» թերթին հետ անոնց ղրկուեցան։

Նկատի առնելով որ մեծաթիւ հայութիւն մը հաւաքուած էր Կիլիկիոյ մէջ, Վեր. Գրիգորեանի հրահանգ տրուեցաւ որ անմիջապէս հոն մեկնի տեղւոյն վրայ քննելու մեր ժողովուրդին և եկեղեցիներուն վիճակը և մեզի տեղեկագրէ իր յանձնարարութիւններով միասին։ Բայց Վեր. Գրիգորեանէ անակնկալ հեռագիր մը ըստացանք, որով մեզի կը տեղեկացնէր թէ ինք ընտանեօք ճամբայ ելած է դէպի Ամերիկա։ Վեր. Գրիգորեան ծառայեց միայն հինգ ամիս։

1920ի գարունը սկսանք նոր ձեռնարկի մը, որուն նպատակն էր 500000 տոլարի հանգանակութիւնը ի յիշատակ հայ մարտիրոս-

ներու։ Այս գումարին կէսը պիտի գործածուէր եկեղեցական ընթացիկ վերաշինական գործին համար, իսկ միւս կէսը պիտի կազմէր անձեռնմխելի հիմնադրամ մը, որուն եկամուտը միայն պիտի գործածուէր Ընկերակցութեան ապագայ գործունէութեան համար։ Ամերիկացիներու մասնակցութեամբ խառն յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, ատենապետութեամբ Տր. Ճան Քինզլիի և պատուոյ նախագահութեամբ Տր. Ճէյմս Պարթընի։ Շատ կարեւոր հանրածանօթ ամերիկացիներ մասնակցեցան այս յանձնախումբին։ Ուիլյըմ Մ. Քինզլի, United States' Trust Co.ի փոխ նախագահը, ստանձնեց գանձապահութեան պաշտօնը։ Արշաւը սկսաւ հացկերոյթով մը։ Ամէն յոյս կար որ ձեռնարկը յաջողութեամբ պիտի պսակուէր։ Քլիվլէնտ Հ. Տաճի, Արթըր Քըրթիս Ճէյմսի, Ճորճ Քլիմփթընի, Հերըլտ Հէչի պէս մեծ հարուստներ անդամ էին յանձնախումբին։ 17.500 տոլարի խոստումներ ալ արդէն ստացուած էին։

Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը իբր օրինական կազմակերպութիւն վաւերացուեցաւ Նիւ Եորք Նահանգի կառավարութեան կողմէ 1920, Հոկտ. 21ին։

Վերը յիշած էինք թէ արձանագրուող անդամներու կողմէ 27,000 տոլար խոստումներ տրուած էին։ Ասոնցմէ 8570.76 տոլար 1919ի, և 6738.50 տոլար 1920ի միջոցին, ընդամէնը 15309.26 տոլար գանձուած էին։

Այս սկզբնական տարիներու միջոցին Ընկերակցութեան գործերը յառաջ կ'երթային մեծ խանդավառութեամբ և յաջողութեամբ։ Սակայն անակնկալ քաղաքական դէպքեր յեղաշրջեցին Մերձաւոր Արեւելքի կացութիւնը, և վերաշինութեան մեր ծրագիրը մնաց անգործադրելի։ Քաղաքական կացութիւնը վտանգաւոր և անորոշ կերպարանք առած էր։ Ուստի պայմանները աննպաստ նըկատուեցան հիմնադրամի հանգանակութիւնը շարունակելու համար։ Տարեկան ժողովը որոշեց որ Ընդհանուր Քարտուղարը շարունակէ իր պաշտօնը, և իր ծառայութիւնը տայ մեր եկեղեցիներուն և աշխատի աւետարանչական կազմակերպութիւններու զօրացման և անոնց ներքին հոգեւոր ուժեղացման և բարգաւաճումին համար։ Այս ուղղութեամբ արդիւնաւոր ծրագիր մըն ալ գործադրութեան դրուեցաւ։ Սակայն Վարչութեան քանի մը առեւտրական անդամները չըմբռնեցին այս գործին կարեւորութիւնը և անհաշտ գըտնուեցան, և աւելորդ սեպեցին Քարտուղարին վճարուած թոշակը։ Ուստի հակառակ տարեկան ժողովի որոշման՝ Քարտուղարը նկատի առնելով պարզուած կացութիւնը կամաւորապէս հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն 1921 Փետր. 17ին։ Սակայն շարունակեց ծառայել

միայն իբր ընդհանուր հովիւ Ժողովական Ներքին Միսիոնարական Ընկերութեան հովանաւորութեան տակ մինչև 1926։

Ահա այսպէս սկսաւ Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան սպասողական և կախակայման շրջանը։ Այս պահուս կեդրոնի գանձին մէջ կը մնար 3668.32 տոլար, իսկ Քալիֆորնիոյ Շրջանային Յանձնախումբին քով՝ աւելի խոշոր գումար մը, զոր նոյն մարմինը մերժեց փոխանցել կեդրոնին։ Վեր. Մ. Կ. Փափազեանի թելադրութեամբ այս դրամը եւ տրուեցաւ նուիրատուներուն։

Վեր. Ս. Ս. Պետիկեան ստանձնեց քարտուղարի պաշտօնը կանգուն և գործօն պահելու համար կազմակերպութիւնը և ծառայեց 1921էն մինչև 1924։

Կիլիկիոյ Ֆրանսացւոց կողմէ պարպուելէն և Իզմիրի աղէտէն ետքը 1921—23ին, հայ ժողովուրդը ստիպուեցաւ նորէն մեկնիլ իր հայրենիքէն և իբր գաղթական ապաստանիլ Սուրիա, Լիբանան, Յունաստան, Ֆրանսա և ուրիշ երկիրներ, բոլորովին զրկեալ վիճակի մէջ։ Մեր գաղթական եկեղեցիներու ժողովուրդներն ու հովիւները կը դիմէին Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան և օգնութիւն կը խնդրէին հոգևոր գործը կազմակերպելու և ժողովուրդին մխիթարութիւն և սնունդ տալու համար։ Ուստի 1923 Յունիս 8ին գումարուած ընկերակցութեանս հինգերորդ տարեկան ժողովը ի պատասխան այս կոչերուն որոշում մը արձանագրեց, որով արտօնեց Նորընտիր վարչութիւնը հայ գաղթականներու մասին վստահելի տեղեկութիւններ ձեռք ձգել, գործիչներ նշանակել և իր կարողութեան չափով անոնց օգնութեան հասնիլ։

Ահա այսպէս սկսաւ երրորդ շրջան մը, նոր գործունէութեան շրջան մը։ Վարչութիւնը առձեռն ունեցած գումարը գործածելով ընդառաջ գնաց եղած դիմումներուն և յանձն առաւ օգնել Սուրիոյ և Յունաստանի մեր հովիւներուն և գործիչներուն։ Աւելորդ է հոս յիշել թէ այդ անհուլիօրէն մութ օրերուն ընկերակցութեանս տուած մի քիչ նիւթական օգնութիւնը ինչ բարերար դեր կատարեց։ Այս նոր գործունէութիւնը կեանք և խանդավառութիւն ստեղծեց մեր եկեղեցիներուն մէջ։

Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը 1924ի իր վեցերորդ տարեկան ժողովին մէջ, Ուսթր, որոշեց հանգանակել 10000 տոլար օրուան պահանջներուն գոհացում տալու համար։ Տիար Կ. Թ. Փուշման, Վեր. Խ. Պէննէեան և Վեր. Մ. Թ. Գալայճեան ընտրուեցան իբրև յանձնախումբ մը ընթացք տալու այս որոշումին։ Վեր. Ս. Ս. Պետիկեան, ընկերակցութեան առժամեայ Քարտուղարը, իր եկեղեցիին կողմէ արտօնուեցաւ մէկ

տարուան համար ժամանակը անցընել Եւրոպա, հետեւաբար իր պաշտօնը վարեց Վեր. Մ. Թ. Գալայճեան։

Վեր. Յովսէփ Ա. Ճէճիզեան 1923, Յուլիս 15ին ընտրուեցաւ իբր շրջիկ աւետարանիչ և Ընկերակցութեան լիազօր ներկայացուցիչ Յունաստանի դաշտին համար։ Վեր. Կ. Յ. Սթամպոլեան 1925, Յուլիս 15 էն մինչև Նոյեմբեր 1 Ընկերակցութեան կարգադրութեամբ աւետարանչական պտոյտ մը կատարեց Սուրիա և Կիպրոս, և մանրամասն տեղեկագիրներ ղրկեց Ընկերակցութեան դաշտին պէտքերուն, հովիւներու և եկեղեցիներու վիճակին մասին։

Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան Վարչութեան խնդրանքով այցելեց Յունաստան 1925ի ամառը։ Հոն քարոզեց մեր եկեղեցիներուն մէջ, ականատես եղաւ մեր ժողովուրդին աննախանձելի վիճակին և ծրագիրներ մշակեց անոնց օգնելու համար։ 1925ի Սեպտեմբերին Վեր. Պետիկեան վերադարձաւ Նիւ Եորք և նորէն ստանձնեց առժամեայ քարտուղարի պաշտօնը։ Իր ականատեսի վկայութեամբ պատգամները մեր եկեղեցիներուն մէջ նոր շահագրգռութիւն մը արթնցուցին, և Ընկերակցութիւնը ունեցաւ աւելի եկամուտ և ընդլայնեց իր գործունէութեան սահմանը։

Այս շրջանին երկու խնդիրներ Վարչութեան ուշադրութիւնը գրաւեցին։ Առաջին խնդիրը ներկայացուեցաւ Սուրիայէն։ Միսիոնարաց Ժողովը Սուրիոյ և Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութեան հաղորդած էր թէ միսիոնարական ընկերութիւններու միջև եղող հասկացողութեան համեմատ Սուրիա և Լիբանան գտնուող Հայ Աւետարանական գործերը հինգ տարուան ընթացքին աստիճանաբար Երիցական միսիոնարաց պիտի փոխանցուէին։ Աւետ. Միութիւնը փափաք կը յայտնէ որ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը Սուրիոյ մէջ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի մասին լրջօրէն խորհի, և իր միտումը և դիրքը կը պարզէր հետեւեալ բառերով. «Մենք կարելի եղածին չափ պիտի աշխատինք որ նիւթական օգնութեան համար յարանուանական փոփոխութեան ենթարկուելու չստիպուինք և մեր վարժուած ժողովական դրութիւնը պահենք»։ Երկրորդ խնդիրը ծագում կ'առնէր սա իրականութենէն թէ Ամերիկեան Պորտը և Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը իրարմէ անկախաբար ու իրենց նիւթական սեպհական միջոցներով կ'օգնէին Սուրիոյ և Յունաստանի մէջ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին։ Ասոր արդիւնքն էր խաչաձեւում և յաճախ դրամի անարդար բաժանում։

Ուստի Վարչութիւնը այս խնդիրները լրջօրէն խորհրդակցութեան նիւթ ընելէ վերջ որոշեց Ամերիկեան Պորտի հետ որոշ

հասկացողութեան գալ և գտնել գործակցութեան գետին մը։ Վարչութիւնը Ամերիկեան Պորտի քարտուղարութեան հետ հաղորդակցութեան մէջ մտաւ, և ուրախութեամբ իմացաւ որ Պորտը պատրաստ էր գործակցելու։ Ուստի 1926, Նոյեմբեր 2ին երկու մարմիններու ներկայացուցիչները խորհրդակցական ժողով մը ունեցան Նիւ Եորքի մէջ։ Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան ներկայացուցիչներն էին. Տիար Կ. Թ. Փուշման, Վեր. Յովհ. Գ. Գրիգորեան, Վեր. Խ. Պէննէեան, Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան, Վեր. Ծ. Թ. Գալայճեան, Վեր. Ա. Ա. Կէօրկիւզեան, Տիար Յովհ. Մուշեղեան։ Պորտի ներկայացուցիչներն էին՝ Տր. Ճէյմս Լ. Պարթըն, Վեր. Ֆարլ Մ. Կէյթս, Վեր. Հ. Հ. Րիկս և Վեր. Ըրնէսթ Րիկս։

Այս ժողովը շատ եղբայրական հանգամանք մը ունէր։ Երբ խնդիրները պարզուեցան և բացատրուեցան, տեսնուեցաւ որ գործակցութեան փափաքը երկուստեք էր։ Ուստի այս խառն ժողովը միաձայնութեամբ քուէարկեց հետևեալ որոշումները։—

1. «Այս ժողովին գաղափարը այն է որ Ամերիկեան Պորտի և Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան կողմէ հայերու համար զատ զատ կատարուող գործերը պէտք է միանան, թէ այս միացեալ գործը պէտք է ղեկավարուի այս երկու մարմինները ներկայացնող խառն կոմիտէէ մը, և յառաջ տարուի Հայ Աւետ. Եկեղեցիներու միջոցաւ, միասնաբար գործելով Ամերիկեան Պորտի միսիոնարներուն հետ եթէ անոնք տեղւոյն վրայ գտնուին, որոշ ծրագրի մը համեմատ, որ մանրամասնօրէն պիտի գծուի երկու մարմինները ներկայացնող միացեալ յանձնախումբի մը կողմէ»։

2. «Ժողովիս ատենապետը պիտի նշանակէ երեք անձերէ բաղկացեալ մասնախումբ մը։ Անոր պաշտօնն է գծել գործակցութեան ծրագիր մը որ յառաջիկայ ժողովի մը առթիւ պիտի ներկայացուի այս մարմնին»։

Այս երեքներու յանձնախումբը ներկայացուց իր պատրաստած ծրագիրը և մի քանի բարեփոխումներէ ետք երկու մարմիններու վարչութեանց յանձնուեցաւ վաւերացման համար։ Հաստատուելէն ետք առաջին կազմակերպական խառն ժողովը տեղի ունեցաւ 1927, Նոյեմբեր 11ին, Նիւ Եորք, Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ շէնքին մէջ։ Աւետարանչական Ընկերակցութեան կողմէ ընտրուած հինգ և Ամերիկեան Պորտէն երեք ներկայացուցիչներ մէկտեղ եկան կազմելու համար Հայ Աւետարանչականի Գործադիր Խորհուրդը (Executive Council of Armenian Mission)։ Այս Խորհուրդին նախագահ ընտրուեցաւ Տիար Կարապետ Փուշման, գանձապետ՝

Ֆրետերիք Ա. Կասքինգ, քարտուղար՝ Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան։ Մնացեալ անդամներն էին՝ Վեր. Մ. Թ. Գալայճեան, Վեր. Յ. Գ. Գրիգորեան, Միս Մէյպըլ Ի. Էմըրսըն, Տիար Յովհ. Ճուղեղեան և Ըրնէսթ Ու. Րիկս։ Վեր. Մ. Թ. Գալայճեան և Միս Մ. Էմըրսըն միայն մինչև Թուականս կը մնան անդամ Գործադիր Խորհուրդին։ 1928ի Յունուարէն սկսեալ երկու մարմինները Հայ Աւետարանչական գործին համար իրենց յատկացուցած գումարները կեդրոնացուցին մէկ գանձի մէջ, ենթակայ Խորհուրդիս հսկողութեան և հրահանգին։ Հոս կ'արժէ յիշել որ Գործադիր Խորհուրդը մինչև այսօր գործած է կատարեալ համաձայնութեամբ և ամէն որոշում տրուած է միաձայնութեամբ։

Առաջին տարուան համար իբր միացեալ պիւտճէ որոշուեցաւ 30000 տոլար, որուն 20000ը Ամերիկեան Պորտի և 10000ը Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան կողմէ պիտի հայթայթուէր։

Այս նոր յանձնառութիւնները և գործունէութիւնները անկարելի էր գլուխ հանել առանց վճարեալ պաշտօնեայի մը։ Ուստի Վեր. Մ. Կ. Փափազեան հրաւիրուեցաւ ծառայելու իբր Ընկերակցութեան Ընդհանուր Քարտուղար մէկ տարուան համար։ Վեր. Փափազեան պաշտօնավարեց 1928, Յուլիս 1էն մինչև 1929 Յուլիս 1։ Ընկերակցութիւնը այս տարուան հաշիւը փակեց 1500 տոլար բացով մը։ 1930ին նոյն պաշտօնին հրաւիրուեցաւ Տր. Երուանդ Հատիտեան որ պահելով Նիւ Պրիթընի իր եկեղեցիին հովուական պաշտօնը իր ժամանակին կէսը պիտի յատկացնէր Աւետարանչական Ընկերակցութեան։ Տր. Հատիտեան ծառայեց 1930էն 1934ի միջոցին մեծ նուիրմամբ և զոհողութեամբ։ Այս շրջանին Ամերիկան ընկղմեցաւ տնտեսական տագնապի մէջ, անգործութիւնը մեծ համեմատութիւններ առաւ։ Մեր եկեղեցիները մեծապէս ազդուեցան և նեղուեցան այս պայմաններէն։ Հակառակ Քարտուղարի չարաչար աշխատանքներուն՝ Ընկերակցութեան եկամուտը տակաւ առ տակաւ նուազեցաւ, և անկարելի դարձաւ իրեն համար հայթայթել անոր իբր բաժին որոշուած գումարը պիւտճէի մէջ։ Ամերիկեան Պորտը, սակայն, վեհանձնօրէն լրացուց այդ պակասը ամէն տարի փոխատուութեան ձևով, այնպէս որ 1935ին Ընկերակցութիւնը 10000 տոլար պարտական եղած էր Պորտի։ Ուրախ ենք ըսելու որ Աւետարանչականի կողմէ այս պարտքը ամբողջութեամբ վճարուեցաւ յետագայ տարիներու միջոցին։ Տր. Ե. Հատիտեան 1935ին հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն։ Իր պաշտօնավարութեան միջոցին մեծաւ մասամբ զօրացուց աւետարանչական յանձնախումբերը մեր եկեղեցիներուն մէջ և շահագրգռեց երիտասարդութիւնը աւետարանչական գործով։

1936ին Յունուարին քարտուղարութեան պաշտօնին հրաւիրուեցաւ Պատ. Նշան Պէկեան։ Իր ժամանակին մէկ երրորդը Աւետարանչականի և երկու երրորդը իբր օգնական հովիւ Նիւ Եորքի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ պիտի յատկացնէր։ Իր պաշտօնավարութեան շրջանը վերջացաւ իր տարաժամ մահուամբ 1943ին։ Պատ. Պէկեան հաւատարմօրէն և մեծ նուիրմամբ գործեց Ընկերակցութեան բարելաւութեան համար։ Անոր մատուցած ծառայութիւնը արժանի է ամէն գովեստի։

Պատ. Նշան Պէկեանի հիւանդութեան սկզբնաւորութենէն և ապա իր կանխահաս և ցաւալի մահէն ետք քարտուղարութեան պաշտօնը առժամապէս դրուեցաւ Վեր. Ա. Ա. Պետիկեանի ուսերուն վրայ։ Ան սիրով ստանձնեց այդ պարտականութիւնը ինչպէս միշտ ըրած էր, յուսալով որ մնայուն կարգադրութիւն մը կարելի պիտի ըլլար շուտով ընել և իր արդէն ծանրաբեռնեալ ուսերէն վերցնել այս բազմապահանջ գործին պատասխանատուութիւնը։ Պայմանները, սակայն, չթոյլատրեցին որ իր յոյսը շուտով իրականանայ։

Ինչպէս որ յիշեցինք, ամէն անգամ որ Ընկերակցութիւնը ոևէ պատճառաւ կորսնցուցած է իր սեպհական քարտուղարը՝ միջանկեալ շրջանին համար այդ պաշտօնը միշտ ալ յանձնուած է Վեր. Ա. Ա. Պետիկեանի, վստահելով նախ անոր խանդավառ սիրոյն և հաւատքին այս գործին նկատմամբ, և ապա իբր վեթերան անոր փորձառութեան և ձեռնհասութեան։ Այնպէս որ Ընկերակցութեանս գոյութեան 30 տարիներէն 15ին միջոցին Վեր. Պետիկեան վարած է քարտուղարի պաշտօնը, անշուշտ առանց ոևէ վարձատրութեան իբր սիրոյ ծառայութիւն մը։ Նամանաւանդ 1945—1946 տարիներու միջոցին Հայաստանեայց Աւետ. Եկեղեցւոյ հաստատութեան դարադարձի առթիւ Հարիւրամեակի Հիմնադրամի հանգանակութեան կապակցութեամբ անոր ծառայութիւնները միշտ արժանի են յիշատակութեան։ Այդ հանգանակութիւնը կը կազմէ անկիւնադարձ մը Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան պատմութեան մէջ։ Վեր. Պետիկեան իր եկեղեցիին արտօնութեամբը առժամեայ կերպով ձգեց իր հովուական բոլոր պարտականութիւնները, և իր ամբողջ ժամանակը նուիրեց Հարիւրամեակի Ֆոնտի հանգանակութեան, քաղաքէ քաղաք ճամբորդելով մինչև Գալիֆորնիա, Այս գործին թէ՛ բարոյական և թէ նիւթական արդիւնքները գերազանցեցին մեր բոլորին ալ ակնկալութիւնները։ Ընկերակցութեան որոշումն էր առնուազն 100,000 տոլար հանգանակել։ Մինչև թուականս գանձուած է 154,000 տոլար։

Երբ բոլոր խոստումները գանձուին այս գումարը կրնայ հասնիլ 200,000 *տոլարի։*

Վեր. Պետիկեան 1946, *Սեպտեմբեր* 20*ին հրաժարեցաւ իր քարտուղարի պաշտօնէն և յանձնարարեց Ընկերակցութեան Վարչութեան հրաւիրել նոր և մնայուն քարտուղար մը, և ներկայացուց Վեր. Բ. Գալֆաեանը իբր լաւ յատկութիւններով օժտուած յարմար թեկնածու մը։ Վարչութիւնը որոշեց այդ պաշտօնին հրաւիրել Գալֆաեանը, միևնոյն ատեն յայտնեց իր անկեղծ գնահատութիւնները Վեր. Պետիկեանի՝ Ընկերակցութեան մատուցած թանկագին ծառայութիւններուն համար՝ որդեգրելով հետևեալ որոշմնագիրը. «Խնամակալութիւնը Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան* 1946, *Սեպտեմբեր* 20*ին գումարուած իր կանոնաւոր ժողովին մէջ, Վեր. Ա. Ա. Պետիկեանէ տեղեկացած ըլլալով իբր այս կազմակերպութեան Ընդհանուր Քարտուղարը իր պաշտօնը ձգելու մասին իր սաստիկ փափաքը և մտադրութիւնը, ցաւով կը համակերպի անոր այս փափաքին։ Մարմինս այս առիթով իր սրտագին երախտագիտութիւնը կը յայտնէ Ընկերակցութեանս անոր մատուցած երկարատև, նուիրեալ և արդիւնաւոր ծառայութիւններուն համար, և մասնաւորապէս գնահատելով Հարիւրամեակի Հիմնադրամի հանգանակութիւնը մեծ յաջողութեամբ պսակելու մէջ անոր կատարած շատ թանկագին ծառայութիւնները զայն կ'ընտրէ Ընկերակցութեանս ցկեանս պատուակալ Ընդհանուր Քարտուղարը»։*

Վեր. Բիւզանդ Գալֆաեան կը շարունակէ ծառայել մեծ նուիրումով և ձեռներէցութեամբ իբր Ընդհանուր Քարտուղարը Աւետարանչական Ընկերակցութեան։ Անցեալ երկու տարիներու միջոցին Ընկերակցութեանս ելևմուտքը եռապատկուած է և գործունէութեան դաշտը ընդարձակուած։ Անցեալի մէջ մեր գործունէութեան դաշտերը եղած են Թուրքիա, Հայաստան, Սուրիա, Լիբանան, Կիպրոս, Յունաստան, Պուլկարիա, Պարսկաստան, Ֆրանսա, Արժէնթինա, Պրազիլիա և Ուրուկուէյ։ Բացի Հայաստանէ Ընկերակցութիւնը կը շարունակէ իր օգնութիւնը տալ այդ դաշտերուն աւելի առատօրէն քան երբեք։ Աւետարանչականը օգնած է գաղթականներու, եկեղեցիներու շինութեան և կազմակերպութեան, նպաստած է քարոզիչներու թոշակին և դպրոցներու ընդհանուր ելևմուտքին, կատարած է զանազան ընկերային կարևոր ծառայութիւններ։ Ան աշխատած է ամէն կերպով հոգևոր և մտաւոր սնունդ հայթայթել շինիչ քրիստոնէական գրականութեան միջոցաւ, հոգևոր տետրակներ և թերթեր ղրկելով, և նիւթապէս

օգնելով տեղական կրօնական պարբերաթերթերու հրատարակութեան։

Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը միջոց մը եղած է Ամերիկայի և արտասահմանի Հայ Աւետարանական եկեղեցիները և համայնքները սիրոյ և գործակցական կապերով իրարու միացնելու և քրիստոնէական եղբայրական մթնոլորտ մը ստեղծելու համար։ Մեր կարծիքով այս կազմակերպութիւնը ոչ միայն նախախնամական դեր մը կատարած է արտասահմանի մեր գաղութներուն հոգևոր, բարոյական և իմացական վերաշինութեան գործին մէջ, այլ նաև փրկած է Ամերիկայի եկեղեցիները անգործութենէ և ստոյգ մահէ, անոնց առջև բանալով գործելու, ծառայելու, ապրեցնելու և Աստուծոյ Թագաւորութիւնը յառաջ մղելու համար ընդարձակ ասպարէզ մը։ Կը հաւատանք որ այս Ընկերակցութիւնը կոչում մը ունի ապագային աւելի մեծ և կարեւոր ծառայութիւններ մատուցանելու ոչ միայն արտասահմանի մեր ժողովուրդին մէջ, այլ նաև ծառայելու իբրև գործօն ազդակ մը քրիստոնէութեան լոյսով լուսաւորելու համար այն բոլոր ցեղերը որ դեռ չեն ճանչնար Տէր Յիսուս Քրիստոս։ Ուստի մեծ պատեհութեան և պատասխանատուութեան առջև կը գտնուինք. որուն պահանջն է տեսիլք, քաջութիւն և նուիրում։

Մ. Թ. ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ
Հիմնադիր Քարտուղար
Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան

* * *

Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան մասին հարկ կը զգանք լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ որպէսզի կարելի ըլլայ յստակ գաղափար մը կազմել անոր բազմազան և թանկագին ծառայութիւններուն վրայ։ Ան ինքզինքը չէ սահմանափակած միայն կրօնական մարզին մէջ, այլ իր նպատակին հաւատարիմ մնալով Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին և ժողովուրդին անմիջական և կամ ապագայ ոեւէ շահին ծառայող զանազան գործունէութիւններով իր կարելի բոլոր միջոցներու սահմանին մէջ ջանացած է օգտակար ըլլալ։ Այսպէս ան ուղղակի դրդիչը, մեկենասը կամ մեծ չափով նպաստողը եղած է հրատարակչական, բարեգործական, շինարարական, կրթական, եկեղեցական ձեռնարկներու։ Առանց այս կազմակերպութեան օժանդակութեան Աւետարանական Եկեղեցիի գործունէութիւնը շատ մը տեղեր կա՛մ պիտի դադրէր և կամ պիտի մեծապէս տուժէր։

Հրատարակչական.— Իր ծախքով հրատարակած է ա) Վեր.

Ա. Ա. Պետիկեանի կողմէ պատրաստուած երկու փոքր հատորներ «Հայ Կեանք» անունով, անհատական կամ ընտանեկան բարեպաշտական նպատակի ծառայելու համար։ Ասոնք կը պարունակեն արդի կատարելագոյն, յստակ և պարզ աշխարհաբարով ազատօրէն թարգմանուած կամ ամփոփուած իւրաքանչիւր օրուան համար Ս. Գիրքէ ընթերցուած մը, նիւթին յարմարող հոգևոր երգի մը կամ շարականի մը մէկ տունը, և հոգեշունչ աղօթք մը։ բ) Լեւոն Արփիի գրիչէն ելած երկու անգլերէն հատորներ «A History of Armenian Christianity» (Հայ Քրիստոնէութեան մէկ Պատմութիւնը), և «A Century of Armenian Protestantism» (Հայ Բողոքականութեան Մէկ Դարը)։ Լեւոն Արփի, ներկայիս հանգուցեալ, զաւակն է Վեր. Ս. Զօրիկեանի եւ երկար տարիներ իբր ձեռնադրեալ հոգեւոր հովիւ ծառայած է ամերիկեան բողոքական եկեղեցիներու։ Ան մեր մէջ հայ եկեղեցական պատմութեան ամենէն հմուտ անձերէն եղած է։ գ) «Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի». փոքր բայց բովանդակալից ուսումնասիրութիւն մը Վեր. Ա. Ա. Պետիկեանի կողմէ, հարիւրամեակի տօնակատարութեանց առթիւ։ դ) Լուսաշաւիղ, 600է աւելի մեծադիր էջերով թանձրահատոր պատմութիւն մը Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ՝ երկասիրութեամբ Վեր. Եղիա Քասունիի։ ե) «Աւետագիր», Նիւ Եորք հրատարակուող ամսաթերթ մը՝ իբր պաշտօնական օրկան Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան՝ խմբագրապետութեամբ Վեր. Ա. Ա. Պետիկեանի։ Հրատարակութիւնս տեւեց երեք լման տարիներ, 1944—1946, եւ աստիճանաբար ստացաւ ընդհանուր Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ պաշտօնաթերթի հանգամանքը։ զ) «Լրատու», որ Աւետագիրէ առաջ Աւետարանչական Ընկերակցութեան քարտուղարին կողմէ պարբերաբար կը հրատարակուէր սկիզբէն մինչեւ 1944 թուականը, իր ընթերցողները տեղեակ պահելու համար ընկերակցութեան գործունէութեան եւ դաշտերուն մասին։ Հիմա սոյն տեղը գրաւած է անգլիերէն լեզուով տեղեկատու մը, News Bulletin անունով, որ 1947էն սկսեալ տարին մի քանի անգամ լոյս տեսնող եւ քարտուղարին կողմէ խմբագրուած պարբերական հրատարակութիւն մըն է։ է) «Աւետաբեր» պարբերագիրք, խմբագրութեամբ Վեր. Տ. Խրլոբեանի։ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը նպաստած է նաեւ հետեւեալ հրատարակութեանց. «Ջանասէր», «Ջահակիր», «Վերելք», ամսաթերթերու եւ «Լոյս»ի։

2. Շինարարական.— 1. Այնճարի երիցատան համար 1500 տոլար։ 2. Պէյրութ, Պուրճ Համուտ թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ երիցատան համար 6000 Լիբ. Լիրա։ 3. Պէյրութ, Առաջին Հայ Աւետ Եկեղեցւոյ շէնքին համար 25000 տոլար։ 4. Այնճարի Աւետ.

դպրոցական շէնքին համար գումար մը։ Ասոնք ուղղակի տրուած նպաստներ են։ Այս նպատակաւ անուղղակի նպաստներ կատարուած են Աւետ. Միութեան ընդհանուր ծախքին համար եղած օժանդակութեանց միջոցաւ։

3. Կրթական.— *Յունաստանի, Սուրիոյ, Լիբանանի, Պարսկաստանի դրեթէ բոլոր Հայ Աւետարանական դպրոցներու նպաստ կը տրուի։ Նորութիւն մը ըլլալով ուղղակի Աւետարանչական Ընկերակցութեան նպաստով երկու տարիէ ի վեր կը պահուի դպրոց մը «Հայ Աւետ. Կրթական Հիմնարկութիւն» անունով, Պէյրութ, նախակրթարաններու ուսուցիչ եւ ուսուցչուհի պատրաստելու նպատակով։ Հաստատութիւնս երկամեայ ուսումնական ծրագիր ունի։ 1949ի Յունիսին տուաւ իր անդրանիկ հունձքը բաղկացած երկու մանչ և հինգ աղջիկ շրջանաւարտներէ։ Հաստատութիւնս օժտուած է լաւ ուսուցչական կազմով, որք են. Վեր. Եղիա Քասունի (1947—1949), Վեր. Տ. Խրլոբեան (1947—1949), Տիար Մանասէ Շնորհօքեան (1947—1949), Գեղամ Միխսեան (1947—1949), Բիւզանդ Ռուպեան (1947—1948), Զենաս Իլանճեան (1948—1949), Տոքթ. Տ. Քասունի (1947—1948), Պաղտասար Աճէմեան (1948—1949), Էթինոֆ (պուլկարացի, 1948—1949)։ Առաջին տարին պատասխանատու վերահսկիչի դերը կատարած է Տիկ. Արուսեակ Քասունի, իսկ երկրորդ տարին՝ Վեր. Տ. Խրլոբեան։*

4. Բարեգործական.— *1. Պակաս սնունդէ տառապող դպրոցական մանուկներու օրական մէկ ճաշ։ Այս նպատակով ներկայիս տարեկան 2500 տոլար կը ծախսուի։ 2. «Մուրտիկեան դարմանատուն»ի միջոցաւ կը ջանայ աղքատ հիւանդներու բժշկական պէտքերուն գոհացում տալ։ Այս գործը կը կատարուի Պէյրութի Էշրէֆիէ թաղը 1948ին հիմնուած «Քրիստոնէական Բժշկական Կեդրոն»* (Christian Medical Center) *անուն հիւանդանոցին կողմէ։ 3. Հալէպի մէջ բժշկական օգնութիւն կատարելու համար Աւետարանչ. Ընկերակցութիւնը կը գործակցի «Աքսիոն Քրէթիէն ան Օրիան» անուն ֆրանսական Աւետ. ընկերութեան հետ, որ երկար ատենէ ի վեր իր սեպհական դարմանատունով շատ օգտակար եղած է։ 4. Տարեկան նուէրներով հոգեւոր գործիչներու տնտեսական բեռը թեթեւցուցած է, և զանազան առիթներով կարօտներու և աղքատներու համար նպաստներ ղրկած է։*

Արդէն իր մասնաւոր տեղին մէջ յիշեցինք թէ ինչպէս Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը օգնած է աստուածաբանական ուսանողներու։

Ընդհանուր կերպով խօսելով եղած չէ Հայ Աւետ. եկեղեցի մը, հաստատութիւն մը կամ ձեռնարկ մը որ այս կամ այն ձեւով նպաստաւորուած չըլլայ Աւետարանչական Ընկերակցութենէ, որուն բարերար ազդեցութիւնը աւելի քան զգալի է մեր վերջին քառորդ դարու պատմութեան մէջ. և այս կերպով իր գոյութիւնը արդարացուցած և անհրաժեշտ դարձուցած է։

Այս կազմակերպութիւնը թէ իր ընթացիկ ծախքին և թէ բազմազան գործունէութեանց համար սկիզբէն մինչև 1948 Դեկ. 31 ծախսած է մօտ 350,000 տոլար։ Իր մեծագոյն յաջողութիւններէն մին պէտք է նկատել Հայաստանեայց Աւետ. Եկեղեցւոյ դարադարձին առթիւ կատարած Հարիւրամեակի Հիմնադրամի հանգանակութիւնը որ մինչև այսօր հասած է 154,065.29 տոլարի։ Ներկայիս ունի իբր պատրաստ գումար եւ գոյք 149,971.29 տոլար։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵԼԵՒՄՈՒՏՔԸ

Եկեղեցին հոգեւոր կազմակերպութիւն մըն է, որ կը հետապնդէ հոգեւոր նպատակներ. հետեւաբար իր իսկ գոյութիւնը պահելու եւ իր նպատակին համեմատ ծառայելու համար պէտք է առաւելապէս կռթնի հոգեւոր ոյժերու վրայ։ Այսու հանդերձ իր հոգեւոր գործունէութիւնը շարունակելու համար անհրաժեշտ պէտքն ունի նիւթական միջոցներու, որոնց պակասը կամ անբաւարարութիւնը յաճախ արգելք եղած է եկեղեցիի աճման կամ նոյնիսկ սովորական գործունէութեան։ Միութեան ելեւմուտքի հաւասարակշռումը միշտ ամենէն փշոտ հարցերէն մէկը եղած է։

Հայ աւետարանականութիւնը սկիզբէն իսկ բաղկացած է առաւելապէս փոքրաթիւ ժողովուրդ ունեցող եկեղեցիներէ։ Հազար կամ ատկէ աւելի անձեր պարունակող եկեղեցիներուն թիւը միշտ քիչ եղած է։ Բացարձակ մեծամասնութեան ժողովուրդը 500է եւ շատ տեղեր 200է պակաս անհատներէ բաղկացած է։ Միւս կողմէն ալ փոքրագոյն եկեղեցին իսկ իր ընթացիկ ծախքէն զատ ստիպուած է քարոզիչի մը եւ մէկ կամ երկու ուսուցիչներու թոշակին համար դրամական աղբիւրներ գտնել։ Աւետարանական Եկեղեցին թանկ արժող հաստատութիւն մըն է։ Ներկայիս երբ մեր արդէն կոտորակեալ թիւով ժողովուրդներն աշխարհի ամէն կողմը ցանցառօրէն ցրուած եւ շատ քիչ տեղեր մեծկակ հաւաքականութիւններ կազմած են, այս պարագան շատ աւելի շեշտուած կերպով յայտնի կը տեսնուի։ Մեր աւանդական վարչական սկզբունքը, սակայն, եղած է որչափ որ կարելի է աւետարանական գործ կազմակերպել այն ամէն տեղ ուր հաւաքականութիւն մը կայ, որչափ ալ փոքր ըլլայ ան։ Աւետ. Եկեղեցին՝ փոքր հաւաքականութեանց կորուստը մեծերուն համար վտանգ մը նկատած է միշտ. հետեւաբար զանոնք պահել աշխատած է։ Թիւի փոքրութիւնը, սակայն, արգելք եղած է այդ ժողովուրդին ինքնապահ եւ ելեւմտապէս անկախ գործելուն, եւ ան ստիպուած աւելի զօրաւոր եկեղեցիի մը կամ Միութեան գանձին նպաստովը աշխատած է հաւասարակշռել իր ելեւմուտքը։ Միութեան Գործադիր մարմինը կամ ելեւմտական յանձնախումբը այս նպաստընկալ եկեղեցիներու եւ ժողովուրդներու համար կը պատրաստէ տարեկան ելեւմուտքը խորհրդակցութեամբ անոնց պաշտօնական վա

րիչ ժողովներուն հետ, և այսպէս կ'որոշուի անոնցմէ իւրաքանչիւրէն ակնկալուած դրամական բաժինը և Միութեան գանձէն տրուելիք նպաստի քանակը։ Եկեղեցական մակարուծութիւնը կանխարգիլելու և եկեղեցիները միշտ տալու վարժեցնելու նպատակով Աւետ. Միութեան գործադիր իշխանութիւնը՝ հետևելով իր աւանդական իմաստուն սովորութեան՝ պայման դրած է որ նպաստընկալ հաստատութիւն մը նախ իր բաժինը պատրաստէ կամ երաշխաւորէ նպաստ ստանալ կարենալու համար։ Պէտք է նշել հոս թէ չատ մը փոքր եկեղեցիներու և ժողովուրդներու անձ գլուխ տարեկան միջին վճարումը աւելի եղած է կարգ մը մեծ և նիւթապէս զօրաւոր եկեղեցիներու վճարումէն։ Միութեան տարեկան եկամուտքը ընթացիկ վարչական ծախքերէն զատ կը պարունակէ այս նպաստընկալ հաստատութեանց հաշւոյն ունեցած հասոյթները և կատարած ծախքերը։ Միութիւնը կազմող բոլոր եկեղեցիներու ընդհանուր եկամուտքը ասկէ տարբեր և բազմիցս աւելի գումար մըն է որուն պիտի անդրադառնանք քիչ մը վարը։

Միութեան եկամուտքին կանոնաւոր հասոյթի աղբիւրները եղած են Ամերիկեան Պորտը, Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը, Սուրիոյ և Լիբանանի Ներքին Աւետարանչական Ընկերութիւնը։ Պատահական հասոյթներ եւ ապահովուած են հայ և օտար բարեսէր անձերէ և միսիոնարական կամ բարեգործական կազմակերպութիւններէ։ Բասնական թուականներու միջոցին մուտքի խոշորագոյն բաժինը վերցուցած է Պորտը։ Այս շրջանին Ամերիկայի Աւետարանչականը և Միութեանս եկեղեցիները նոր հաստատուած ըլլալով անկարող էին մեծ չափով օգնել նպաստի կարօտ հաստատութեանց։ 1927ին Պորտ և Աւետարանչականը համաձայնեցան միացեալ մարմնի մը՝ Կեդրոնական Գործադիր Խորհուրդի միջոցաւ կատարել իրենց օժանդակութիւնը։ Առաջինը երկու և երկրորդը մէկ համեմատութեամբ։ Ձենք գիտեր թէ այս համեմատութիւնը ինչպէս շարունակեց։ Բայց 1937ին Պատ. Նշան Պէկեան այդ ժամանակի ընդհանուր քարտուղարը, «Ի՞նչ է Աւետարանչականը» անուն թերթիկին մէջ (տես անդ էջ 6) կը յիշէ թէ «ընդհանուր պիւտճէին առաւելագոյն մասը կը հայթայթուի այս վերջինէն (Պորտէն), իսկ մատակարարութեան մէջ առաւելագոյն ձայնը տրուած է հայերուն»։

Աւետարանչականի և Պորտի յատկացումները միօրինակ գիծ չեն հետևած, այլ համաշխարհային տնտեսական կացութեան համեմատ ելևէջներ ցոյց տուած են։ Անոնց քանակը մինչև որոշ թուական մը տևականօրէն իջած է։ 1929ին սկսող ամերիկեան անձնախընթաց տագնապը ցնցումի ենթարկած է Կեդրոնական Գործադիր

Խորհուրդի պիւտճէն։ Այնպէս որ 1933—34ի ելեւմտական տարիին համար Սուրիա և Լիբանան ղրկուած նպաստը միայն 7815 տոլար եղած է. նոյն տարին ալ տոլարը հրապարակին վրայ 40օ/օ համեմատութեամբ արժէքազրկուած ըլլալով տեղական դրամով ան հաւասարած էր միայն 6000 Լ. լիրայի։ Մինչդեռ մի քանի տարի առաջ 22000 էր ղրկուած յատկացումներու գումարը։ Պէտք է խոստովանիլ սակայն թէ տրուած պայմաններու տակ այդ գումարն իսկ մեծ զոհողութեան գնով կատարուած սիրոյ նուէր մըն էր, որ ցոյց կուտար ղրկողներու հաւատքը և զուրգուրանքը Աւետ. Եկեղեցիի վրայ։

Այս պարագան իր կարգին տագնապի մատնեց Աւետ. Միութեանս ելեւմտական կացութիւնը։ Այդ տարին՝ 1933ին՝ Միութեան տարեկան ժողովը տեղի չունեցաւ, այլ Հալէպի և Պէյրութի երկու շրջանային վարչական մարմինները միացեալ ժողով մը կատարեցին յատկապէս Միութեան ելեւմտական հարցը ուսումնասիրելու եւ պիւտճէն հաւասարակշռելու համար. այս օգտակար եղաւ Միութեան զայն մղելով դէպի ինքնապահութիւն նոր քայլեր առնելու։ Երբ տնտեսական տագնապը թեթեւցաւ և մանաւանդ վերջացող պատերազմի միջոցին երբ ամերիկահայերը սկսան նոր հարստութիւններ դիզել՝ պատերազմի յաջորդող տարիներուն գանձն ալ հոխացաւ և հետեւաբար սկսաւ առատօրէն տալ ուր որ կրնար հասնիլ։ Կեդրոնական Գործադիր Խորհուրդի կողմէ և ուղղակի Աւետարանչական Ընկերակցութեան կողմէ վերջին երեք տարիներու միջոցին միայն մեր դաշտին եղած յատկացումները յայտնի կերպով կը փաստեն այս ինչպէս որ կը տեսնուի հետեւեալ տախտակի մէջ.—

	Եկեղեցիներու	Դպրոցներու
1946—47	42,000 Լ.Լ.	21,850 Լ.Լ.
1947—48	42,354 »	30,085 »
1948—49	39,150 »	34,265 »

Անշուշտ ասոնցմէ զատ ուրիշ գումարներ ևս Աւետարանչական կողմէ տրամադրուած են զանազան նպատակներու համար որոնցմէ ոմանք քիչ վերը յիշուած են։

Առանց այս նպաստներու, շատ մը փոքր եկեղեցիներու և հաստատութեանց համար անկարելի պիտի ըլլար շարունակել իրենց գործունէութիւնը։*

---

*) Միութիւնս ինքզինք երախտապարտ զգացած է միշտ Պորտի։ Հայերը սակայն Պորտէն միայն ընդունող եղած չեն այլ նաեւ անոր տուող եղած են։ Կարգ մը հայեր կարեւոր գումարներ կտակած են անոր զանազան նպատակներու համար։

Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութիւնը իր անցեալէն ժառանգած սովորութեան համեմատ ներքին աւետարանչական կազմակերպութիւն մը ստեղծած է, որուն նպատակն է դաշտին ակար եկեղեցիներուն օգնել անբացառ բոլոր եկեղեցիներէ գանձուած տարեկան նուէրներով։ Շահեկան է դիտել թէ Աւետ. Միութիւնս գրեթէ իր կազմութեան առաջին տարիէն սկսեալ աշխատած է հաւատարիմ մնալ այս իրերօգնութեան սկզբունքին։ Գաղափար մը տալու համար կը ներկայացնենք հետեւեալ ցուցակը.—

Ելմտական տարի	*Օսմ. ոսկի*
1925—26	63.27
1926—27	74.27
1927—28	75.50
1928—29	106.50
1930—31	100.36
1931—32	96.75
1932—33	66.50
1933—34	55.50

Օսմ. ոսկին այս շրջանին կ'արժէր 5.50 *Ս. Լ. լիրա կամ* 4.40 *ոսկի տոլար։ Մինչեւ* 1929 *Միութեան եկեղեցիները տարիէ տարի աւելցուցած են իրենց նուէրները. եւ ապա տնտեսական տագնապի պատճառաւ պակսեցուցած են զանոնք։* 1936*էն սկսեալ մեր եկեղեցիներուն հաշուական տոմարներուն մէջ օսմ. ոսկին կը դադրի գործածութենէ եւ սուրիական կամ լիբանանեան լիրան կը սկսի գործածուիլ. միեւնոյն ատեն եկեղեցիները կը սկսին աւելի առատաձեռնութեամբ վճարել։ Պատերազմի միջոցին ապրուստը տարապայմանօրէն կը սղի, նոյնիսկ անհաւատալի համեմատութեամբ։ Վարիչ մարմինները կը ստիպուին կրթական եւ հոգեւոր գործիչներու թոշակները տարուէ տարի բարձրացնել։ Այս պատճառաւ Միութեան գանձը դարձեալ տագնապի կը մատնուի։ Միութեան Վարչութիւնը յանդուգն որոշում մը կ'ընէ* 12000 *լիրանոց հանգանակութիւն մը կատարելու համար, որուն հինգ հազարը Հալէպի եւ եօթը հազարը Պէյրութի շրջանէն. եւ կը յաջողի մտադրած գումարին հինգ եօթներորդը հանգանակել։ Յաջորդ տարիներուն ներքին աւետարանչական նպատակի համար տացուած գումարները ցոյց կուտան մեր ժողովուրդին տալու կարողութիւնը եւ փափաքը։*

1943—1944	2923.00 *Ս. Լ.*
1944—1945	8680.00 *Ս. Լ.*
1946—1947	5592.40 *Ս. Լ.*
1947—1948	3800.00 *Ս. Լ.*
1948—1949	4500.00 *Ս. Լ.*

Պէտք է նկատել թէ այս փոքր ոչ-հարուստ ժողովուրդը 1945—47ի միջոցին ուրիշ նպատակներու համար ևս մեծ գումարներ տըւած է։

Սկիզբէն իսկ Միութիւնը հետամուտ եղած է եկեղեցիներու և դպրոցներու օգնութեան գործը յառաջ տանիլ առ այդ կազմակերպել մասնաւոր ընկերութեան մը միջոցաւ։ Մեր ձեռքը ունինք 1929 Յուլիսին տպուած կանոնագիր մը 11 յօդուածներէ բաղկացեալ և հաստատուած Աւետ. Միութեան ժողովէն։ Այս կազմակերպութիւնը, Սուրիոյ Հայ Աւետարանչական Միութիւն անունով, ոչ միայն դրամական նպաստներ գանձելով և բաշխելով պիտի զբաղէր այլ նաև միսիոնարական գործունէութիւն պիտի ունենար՝ պէտք եղած տեղեր հոգևոր գործիչներ և աւետարանիչներ ղրկելով։ Այս ծրագիրը չի յաջողիր։ Միութեան ժողովը ամէն տարի կ՚ընտրէ միայն Ներքին Աւետարանչական Յանձնախումբ մը եկեղեցիներու նուէրները գանձելու և Միութեան գանձապահին յանձնելու համար։ Վեր. Ա. Շիրաճեան մինչև իր մահը այս յանձնախումբին մնայուն ատենապետը եղած, և հաւատարմաբար իր պաշտօնը կատարած է։

Թէպէտ Միութեան յատուկ աւետարանչական ընկերութիւն մը կազմել կարելի չեղաւ, կարգ մը եկեղեցիներ յաջողեցան իրենց յատուկ նման կազմակերպութիւններ ստեղծել և ոչ միայն դրամ հաւաքել այլ նաև զուտ աւետարանչական գործ կատարել։ Ասոնցմէ են Հալէպի Էմմանուէլ Եկեղեցին, որ իրեն դաշտ ընտրած էր Ազէզը, Նահատակաց եկեղեցին որ աշխատած է Հալէպի հրէական թաղին մէջ և Տավուտիէ, և Ջահլէի Աւետ. եկեղեցին որ Պէքաայի գիւղերուն և աւաններուն մէջ հայերու և ոչ-հայերու մէջ աւետարանչութիւն կատարած է։

Իսկ Միութեան ժողովը 1937—39 տարիներու միջոցին Գորէյայի մէջ իր ծախքով պահած է գորէացի աւետարանչուհի մը։ 1939ին մեր եկեղեցիներուն կիները առաջարկեցին որ այս գործը իրենց յանձնուի։ Միութիւնը խանդավառութեամբ հաստատեց այս առաջարկը, բայց պատերազմը արգիլեց այս գործին շարունակութիւնը։

Միութեան ընդհանուր պիւտճէին մասին կ՚արժէ որ փոքր գաղափար մը տրուի։ Մեր եկեղեցիները հերոսական ջանքեր կ՚ընեն իրենց գործունէութիւնը ոչ միայն պահելու, այլ նաև զարգացնելու համար, և այս նպատակով անոնք աստիճանաբար աւելցուցած են իրենց վճարումներուն քանակը։ Հետևեալ վիճակագրական տախտակը կրնայ որոշ գաղափար մը տալ թէ Միութեանս անդամակցող եկեղեցիներն ինչպէս այս ուղղութեամբ աշխատած են։

Ելեւմտական տարի	Ընդհանուր ծախք	Մուտք Եկեղեցիներէ	Արտ. Նպաստ
1925—26	5624.30	2521.50	3102.80
1926—27	6209.00	2613.00	3596.00
1928—29	8133.95	4239.00	3894.95
1932—33	7099.00	4699.00	2400.00

Այս թիւերը սոմ. ոսկի են, և ցոյց կուտան թէ ինչպէս եկեղեցիները տարուէ տարի ընդհանուր պիւտճէի մէջ իրենց բաժինը աւելցուցեր են։ Մինչ 1925—26ին արտաքին օգնութիւնը ընդհանուր պիւտճէի կէսէն աւելին կը կազմէ, 1933ին անոր մէկ երրորդին իջած է։

Յաջորդ տարիներու միջոցին Աւետ. Միութիւնը աւելի թափով շարունակած է իր ճիգը ինքնաբաւ ըլլալու համար, ինչպէս որ կը տեսնուի հետևեալ ցուցակի մէջ. հոս գումարները սուրիական կամ լիբանանեան լիրայով հաշուած են։

Տարի	Ելք	Մուտք Ներքին	Մուտք Արտաքին
1938—39	55 662.27	37 535.12	18 127.15
1944—45	200 000.00	179 970.00	20 030.00

Այս կը նշանակէ թէ ընդհանուր հասոյթին միայն մէկ տասներորդը Ամերիկայի Կեդր. Գործադիր Խորհուրդէն հայթայթուած է։ Այս համեմատութիւնը կարելի եղած չէ պահել։ 1948—49ի ընդհանուր ելևմուտքը 250,000 լ. լիրա եղած է, որուն մէջ եկեղեցիները իրենց բաժինը քիչ մը պակսեցուցած են, բայց Աւետարանչականը իր նպաստը մեծապէս աւելցուցած է։

Մեր եկեղեցիներն ու Միութիւնը, սակայն, միշտ ասոնցմէ շատ աւելի գումարներու պէտք ունեցած են։ Վարիչ մարմինները յաճախ ստիպուած են տրամադրելի նիւթական աղբիւրներու համեմատ գործ կատարել։ Ամէն տարի վերոգրեալ հասոյթներու կրկինը պէտք էր եղած գործերը պահելու և քիչ մը զարգացնելու համար։

Ճէզիրէի մէջ Ճարապլուսէ մինչև Մուսուլ հարիւրաւոր հայ Աւետարանական ընտանիքներ կան և տեղ տեղ կարևոր հաւաքականութիւններ կազմած են, բայց ասոնք հոգևոր դաստիարակութենէ, եկեղեցական կեանքէ բոլորովին զրկուած են և կորուստի մատնուած։ Այսօր իսկ Լաթաքիոյ և Ճարապլուսի Աւետարանականները որոնք բաւական ատեն կազմակերպեալ եկեղեցի և դպրոց ունեցած էին՝ ներկայիս գրեթէ լքուած են։ Երևանական

Թուականներու սկիզբը․ 1932ին, Մուսուլի և Ատիս Ապապայի Աւետարանական հայերը Աւետ․ Միութեան դիմում կատարեցին որպէսզի Միութիւնը այդ քաղաքները հոգևոր գործիչ ղրկէ եկեղեցի կազմակերպելու համար, յայտնելով որ պատրաստ են իրենց կողմէ նիւթական և բարոյական ամէն միջոց տրամադրելու։ Միութիւնը չկրցաւ այս պահանջներուն գոհացում տալ։ Պաղտատի Աւետարանական հայերը պահ մը նկատողութեան առնուեցան։ Բայց Միութիւնը կարելիութիւն մը չգտաւ հոն ևս գործ բանալու։ Միջին Արևելքի մէջ Սուրիոյ դրացի բոլոր երկիրներու Աւետարանական հայերը իրենց աչքը դարձուցած են դէպի այս կողմ ամէն կերպ աջակցութեան համար։ Հարիւրամեակի տօնակատարութեանց առթիւ Միութիւնը որոշեց յիշեալ երկիրները այցելելու համար երկու աւետարանիչ ղրկել։ Վեր․ Ե․ Աբգարեան և Վեր․ Տ․ Խրլոբեան այս որոշման համեմատ քննական և աւետարանչական պտոյտներ պիտի կատարէին։ Ասոնք կարելի չեղան առաւելապէս նիւթական միջոցներու չգոյութեան պատճառաւ։ Ամէն կողմ ցրուած մեր Աւետարանական ընտանիքները և տկար համայնքներու եկեղեցիները գոնէ տարին երկու անգամ կանոնաւոր այցելութեան պէտք ունին։ Ուրախալի է որ 1949ի ամառուան միջոցին Միութիւնը կրցաւ Վեր․ Աբգարեանը Յունաստան և Կ․ Պոլիս և Պատ․ Բիւզանդ Ռուպեանը Պարսկաստան ղրկել մեր եկեղեցիները և ժողովուրդները այցելելու համար։ Շէնքերու նորոգութեանց և նոր շէնքերու շինութեանց համար ասկէ երկու տարի առաջ կատարուած նախահաշիւի համաձայն Միութիւնը պէտք տեսաւ 100,000 լիրայի․ Պէյրութի Առաջին Հայ Աւետ․ Եկեղեցիի քառորդ միլիոն լիրանոց շինութեան ձեռնարկը այս հաշիւէն դուրս է։ Եթէ պէտք եղած գումարները Միութեան տրամադրելի ըլլար մեր գործը ներկայէն կրկնապատիկը աւելի ծաւալուն և զօրաւոր պիտի ըլլար։ Եղածին համար պարտինք գոհ ըլլալ և շնորհակալ ըլլալ նախ Աստուծոյ և ապա բոլոր նպաստող աղբիւրներու։

ԳԼՈՒԽ Է.

ԴԱՐԱԴԱՐՁԻ ՅՈԲԵԼԻՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍՆԵՐ

Հայաստանեայց Աւետ. Եկեղեցւոյ հաստատութեան առաջին դարադարձը տօնելու թելադրութիւնը առաջին անգամ կը գըտնենք «Նոր Աւետաբեր»ի մէջ, որուն խմբագիրը իր առաջնորդող մէկ յօդուածով, երեսնական թուականներուն սկիզբը, պաշտօնական մարմիններուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրէր անոր վրայ։ Մի քանի տարի ետքը Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը կ'որոշէ դարադարձի տօնակատարութեան համար նախապատրաստական աշխատանքները սկսիլ, և 1934ին նոյնը կ'առաջարկէ պաշտօնապէս Մերձ. Արևելքի Հայ Աւետ. Միութեան։ Սա վերջինը 1944ի իր տարեկան ժողովին մէջ կ'ընտրէ Հարիւրամեակի Կեդրոնական Յոբելինական Յանձնախումբը հետևեալ կազմով.— Վեր. Եղիա Քասունի՝ ատենապետ, Վեր. Բ. Գալֆաեան՝ ատենադպիր, Վերք. Խրլոբեան, Աշպապեան, Աբգարեան, Մանուկեան, Թիլքեան, Մըսրլեան և Տիար Օֆլազեան՝ խորհրդականք։ 1945 և 46ի միջոցին այս կազմը փոփոխութեան կ'ենթարկուի Վեր. Գալֆաեանի արտասահման մեկնումովը և Վեր. Մանուկեանի մահովը, և կ'ընդարձակուի նոր անդամներու յաւելումով. ասոնք են Տոքթ. Տիգրան Պէրպէրեան՝ գանձապահ, Վեր. Յովհ. Ահարոնեան՝ ատենադպիր, Պատ. Բ. Բուպեան՝ ատենադիր, Տոքթ. Կէօնճեան, Վեր. Ե. Թովմասեան, Պատ. Ա. Սատադեան՝ խորհրդականք։

Կ. Յ. Յանձնախումբը գործօն աշխատանքի կը լծուի 1945ին, և շատ արդիւնաւոր և յաջող գործունէութիւն կ'ունենայ հետևեալ ծրագրին համեմատ.— 1. 1946ը հռչակել յոբելինական տարի։ 2. Աւետ. Եկեղեցիի կազմակերպութեանց — եկեղեցի, կիրակնօրեայ դպրոց, Ք. Ջանից (պատանեկան և երիտասարդական) ընկերակցութիւնք, կրթական հաստատութիւններ — բոլորին կողմէ միասնաբար և իւրաքանչիւրին կողմէ զատ զատ յոբելինական ամէն տեսակ հանդէսներ սարքել։ 3. Մասնաւոր հոգեւոր հաւաքոյթներ եւ աղօթաժողովներ կատարել։ 4. Աւետարանական շարժումի ոգիին, իմաստին, արժէքին, սկզբունքներուն եւ հայ եկեղեցական եւ հասարակական կեանքի մէջ անոր ունեցած դերին մասին դասախօսութիւններ եւ քարոզներ տալ։ 5. Հարիւրամեա-

կի նուիրուած համերգ-նուագահանդէս տալ։ 6. Աւետարանական շարժումի մէկ պատմութիւնը, Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան յատուկ Ոսկեմատեան մը և նկարներու հաւաքածոյ մը հրատարակել։ 7. Հարիւրամեակի հիմնադրամի հանգանակութիւն կատարել։

Աւետ. Միութիւնս իր 1945ի ժողովին մէջ կ'որոշէ նաև.— 1. Շնորհակալութեան նամակներ գրել Ամերիկեան Պորտի և Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան մինչև հիմա անոնց կատարած ամէն կերպ անգին ծառայութեանց և Հայ Աւետ. Եկեղեցիի ընձեռած բարոյական եւ նիւթական մեծ օժանդակութեանց համար։ 2. Նամակով մը շնորհակալութիւն յայտնել Աւետարանչականի ընդհանուր քարտուղար Վեր. Անդրանիկ Ա. Պետիկեանի իր ընդհանուր ծառայութեանց եւ մասնաւորապէս Ամերիկա հարիւրամեակի հանգանակութեան յաջող ընթացքին մէջ ցոյց տուած անխոնջ աշխատանքին համար, եւ հրաւիրել զինքը նոյն նպատակով գործելու Սուրիա եւ Լիբանան։ 3. Վերք. Աբգարեանը եւ Խըլըբեանը իբր աւետարանիչ եւ շրջիկ հովիւ ղրկել Մերձաւոր Արեւելքի այլ երկիրներ։

Այս ժողովը պատմական դարձաւ ոչ միայն իր այս որոշումներովը այլ առած գործնական քայլովը։ Միութեան քարտուղարը կ'առաջարկէ հանգանակութիւնը սկսիլ հոս ժողովին մէջ եւ նուազագոյնը նուիրել հարիւրական լիրա՝ խորհրդանշելով հարիւրամեակը։ Առաջարկը ժողովին կողմէ պաշտօնապէս խորհրդակցութեան չդրուած՝ գործօն ծառայութենէ դադրած ամենէն տարեց հովիւ մը, Վեր. Կարապետ Հաճէսեան, երախտագիտական խանդով իր տեղէն ցատքեց եւ սեղանին վրայ դրաւ հարիւր լիրան։ Անոր առոյգ շարժումը, դէմքին արտայայտութիւնը, նուիրելու ձեւն ու նուէրին քանակը ոչ միայն անակնկալի բերաւ բոլոր ժողովականները այլ նաեւ խանդավառեց զանոնք, հրահրեց զոհաբեր նուիրման կայծը անոնց սրտին մէջ, եւ արդիւնքը նոյնքան եղաւ անակնկալ եւ հրաշալի։ Ներկայ բոլոր հոգեւոր պաշտօնեաները ուրախութեամբ հետեւեցան իրենց տարեց եղբօր բարի օրինակին եւ հարիւրական լիրայով եւ ոմանք իրենց լման մէկ ամսականի խոստումով մասնակցեցան հանգանակութեան։ Ներկայ պատուիրակները հոգեւոր հովիւներու այս ոգիէն ներշնչեալ արձանագրուեցան կարեւոր գումարներ։ Այս խանդավառութեան իբր արդիւնք այդ ժամուն գոյացաւ 7356 լիրա։ Ընդհանուր հանգանակութեան յաջողութեան մէջ այս ժողովը վճռական դեր մը ունեցաւ։ Իսկ Կեդրոնական Յոբելինական Յանձնախումբի գանձապահ Տոքթ. Տ. Պէրպէրեան, որ ներկայ էր այս ժողովին, բացի

իր առատ նուէրէն իր սուղ ժամանակը նուիրեց հանգանակութեան գործին։ Ան այցելեց Միութեան դաշտը Հալէպէն մինչև Գահիրէ և մեծ բաժին մը ունեցաւ որոշեալ նշանակէտը մեր գերազանցելուն մէջ։ Միութիւնը իբր նշանակէտ ընդունած էր 25000 ս. լ. լիրա (10000 տոլար) Աւետարանչականի Թելադրութեան համաձայն։ Բայց մինչև 1949ի ամառը ընդունուած նուէրներու քանակը հասած է մօտ 60000 լիրայի։ Երբ նկատի առնենք թէ նոյն միջոցին այս փոքրաթիւ և ոչ-հարուստ ժողովուրդը առատաձեռնութեամբ մասնակցեցաւ Հ. Բ. Ը. Միութեան կողմէ ձեռնարկուած ներգաղթի ֆոնտին և Երևանի մէջ շինուելիք կօշիկի գործարանի մը հանգանակութեան, այդ ատեն աւելի մեծ և մանաւանդ նշանակալից պիտի երևնայ կատարուած յաջողութիւնը։

Կեդրոնական Յոբելինական Յանձնախումբի բոլոր անդամները, և անոր հրահանգով ամէն եկեղեցիի և քաղաքի կամ գիւղի մէջ կազմուած յոբելինական յանձնախումբերը իրենց լաւագոյնը ըրին տօնակատարութիւնները պատշաճ լրջութեամբ, հոգևոր խանդով, դաստիարակիչ և ներշնչող կերպով կատարելու համար։ Վեր. Եղիա Քասունի՝ ա՛լ քաշուած գործօն ծառայութենէ և ազատ բոլոր պաշտօնական պատասխանատուութիւններէ՝ իր բոլոր ժամանակը նուիրեց այս նպատակին։ Վերապատուելին զանազան քաղաքներու մէջ այդ առթիւ տուած դասախօսութիւններով և քարոզներով, և Վեր. Յ. Ահարոնեան իբր քարտուղար կատարած ընդարձակ գրասենեակային աշխատանքով և թղթակցութեամբ և Տոքթ. Տ. Քասունի Պէյրութ և Հալէպ սարքած համերգներովը մասնաւոր յիշատակութեան արժանի եղած են։

Կեդրոնական Յանձնախումբը լաւ կազմակերպեց և վարեց յոբելինական հանդիսութիւնները։ Հրատարակեց լաւ մշակուած տօնակատարութեանց ծրագիրներ։ Իսկ ժողովուրդը և Աւետարանական հաստատութեանց պաշտօնական մարմինները ակնկալուածէն շատ աւելի խանդավառութեամբ տօնեցին այս դէպքը, դարադարձը։ Անշուշտ մեծ քաղաքներու մէջ աւելի ճոխ և փայլուն յայտագիրներով կատարուեցան հանդէսները։ Յանձնախումբը իր մէջէն կամ դուրսէն որչափ որ կարելի էր յարմար մարդիկ ղրկեց շրջանները օգնելու և առաջնորդելու անոնց իրենց աշխատանքին մէջ։ Յիշեալ ծրագիրներէ և կարգ մը թռուցիկներէ և թերթիկներէ զատ ան հրատարակած է նաև Վեր. Քասունիի գըրչէն ելած երկու պատմական գրութիւններ. «Բողոքականութեան Մշակութային Նպաստները Հայութեան» և «Հարիւրամեակ Հայ Աւետարանականութեան» խորագիրներով։ Վեր. Քասունիի այս առթիւ Աւետ. Եկեղեցիի ընծայած լաւագոյն և մնայուն տուրքն

է, սակայն, իր ծանրահատոր պատմութիւնը հայ աւետարանականութեան, «Լուսաշաւիղ» անունով։ Յոբելինական Յանձնախումբի ծրագրած Ոսկեմատեանը և նկարներու ալպոմը կը կազմեն ներկայ հատորը։

Աւետարանական շարժումի ոգին առաջին հարիւրամեակի սկիզբը և վերջը արտայայտուած է նաև հետեւեալ ոտանաւորներով։ Հիմնադիր հայրերը 1846ին երգած էին 12 տուներէ բաղկացեալ գրաբար ինքնատիպ երգ մը, որ շատ լաւ կը ցոլացնէ իրենց այդ օրուան միտքն ու նպատակը։—

ՅԱՂԹԱՆԱԿ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ

Պանծացի՛ այսօր Հայկազեան տոհմին հայրենի գաւառ,
 Զի անդ երկնառաք շողէ համասփիւռ լոյս հրաշափառ:
Անդ ճշմարտափայլ Արփենւոյն արդար ճշոյլ անսպառ,
 Ի բաց վտարէ կանխակալ դատմանց զաղջամուղջ յամառ:
Անդ քառավտակ կենսացիր Աղբեր ջուր հոգեպարար,
 Նորաշուք պճնէ մտավարժ մանկանց զոգեկան տաճար:
Զի մի՛ ծածկեսցին Բանին Աստուծոյ զոգենոր ճառ,
 Մտացածին գիտք եւ աւանդութեանց վարագոյր անփառ:
Նա մի՛ համազօր պատուեսցի երբէք ի դարուց ի դար,
 Բանն Աստուածեղէն եւ հողածնաց բան դիւրամոլար:
Մի՛ զուգակշիռ փառս ընկալցի մահացուաց կաճառ,
 Ընդ Ամենաստեղծ անմահին Աստուծոյ որ է լոյս անճառ:
Եւ մի՛ պարծեսցի մարմին հողածին յարդիւնս անկատար,
 Զի Քրիստոս եղեւ մեզ արդարութիւն Միջնորդ դեկավար:
Ե՛կ, այսուհետեւ Յիսուս լիցի մեզ Հովիւ հանրական,
 Կանոն լիցի մեզ Նորին անսխալ Բան ճշմարտութեան:
Թո՛ղ քարոզեսցի մինչ ի ծագս երկրի Սուրբ Աւետարան,
 Եւ ծաւալեսցի՛ Սուրբ Եկեղեցին համաշխարհական:
Զի սա հաստատի անյողդողդ հիմամբ ի Վէմըն անկեան,
 Յորմէ փշրեսցի՛ հոգի աշխարհիս եւ կրից արձան:
Զօրասցի՛ ի սմա Հոգին Քրիստոսի զերբ զէն յաղթութեան,
 Զի յաղթո՛ղ լիցի աստուածամարտից բռնամեաց համայն:
Սովաւ տեսցո՛ւք մեք զանմահ քաղցրութիւն դասուն ընտրական,
 Եւ մշտազուարճ ցնծասցո՛ւք յերկնից Սուրբ Արքայութեան:

Կրնայ երգուիլ «Առաւօտ Լուսոյ»ի եղանակովը։

Վեր. Փասունի գրած է երգ մը, որ Միութեանս դաշտին մէջ այս առթիւ երգուեցաւ իբր եկեղեցական քայլերգ մը։ Կըրնայ երգուիլ հայատառ թրքերէն ձայնագրեալ հոգեւոր երգարանի թիւ 306, «Միւմինէ նիսվան քէտէրլէ» երգի եղանակովը։

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ ՅՈԲԵԼԵԱՆԻ ԵՐԳ

Կը տօնենք Հարիւրամեակը
Քաջ հոգւոց այդ քառասուն,
Որք տըւին վեհ օրինակը
Հետեւիլ Փրկչին լուսոյն.
Յանձն առին շատ տառապանք, վիշտ,
Նախատուիլ ալ ընտրեցին,
Որ մեզի ժառանգ թողուն միշտ
Բարեկարգ եկեղեցին:

Աստուա՛ծ մեր հարց քեզ փառք կուտանք,
Աւետարանդ է մեր պարծանք.
Պահէ՛ այս մեր եկեղեցին
Միշտ արժանի սուրբ կոչումին:

Տօնելով այս դարադարձը,
Արդ կ'ուխտենք սրտով ուղիղ
Միշտ անշեղ քալել մեր հարցը
Հետքերէն լուսաշաւիղ:
Քարոզել Աւետարանը,
Զայն տանիլ հանուր աշխարհ,
Սիրելով ազգն ու օտարն ալ,
Ծառայել հոգւով խոնարհ:
Կրկներգ

Հոս կանգնած այժմ վըրաններն մեր
Հիւրընկալ ափանց վըրայ,
Մեզ ճշմարտութեանցդ լրէ՛, Տէ՛ր,
Ջահակիր, արի վըկայ:
Երկնային փառաց յուսով վառ
Զօրացած մենք աշխատինք.
Հունձքն ալ օրհնաբեր ընէն յար
Ցող երկնից եւ մեր քրտինք:
Կրկներգ

Տէ՛ր, յիշէ՛ մեր եղբայրներն ալ
Աշխարհի Արարատեան.
Աւետ'րանական համայնք ալ
Թող լինի սիրոյդ խորան,
Վառ պահէ՛ իր աշտանակը
Հայրենի հողին վրայ,
Քրիստոսի զոհին դրօշակը
Վեր բռնել միշտ կարենայ:
Կրկներգ

Ամերիկա երգուած է օրհներգ մը Հայերէն Հոգեւոր Երգարանի 125րդ երգի եղանակով, Տիար Ժ. Կ. Պարսումեանի կողմէ յօրինուած։ Զայն կ'արտատպենք Նիւ Եորքէ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի յոբելինական յայտագրէն.

ՕՐՀՆԵՐԳ

Փառք քեզ, ով Տէր, փառք յաւիտեան
  Որ տուիր այս հարիւրամեան:
Արդ կ'օրհնենք Քեզ մենք սրտագին
  Բիւր զաւակներդ Հայոց ազգին,
  Երկրէ երկիր, ծովէ ի ծով,
  Մեծ ու պզտիկ, ուրախ սրտով:

Տէր, այս օրհնեալ հարիւրամեակ
  Ոհ, զրաւէր մեր անձն համակ,
Եւ լինէր օրն այս պատուական
  Մեզի համար նոր բուական
  Տիրոջ գործին նուիրուելու
  Կենաց խօսքը տարածելու:

Տէր, մաղթենք այս հարիւրամեան
  Մէջոց լինի մեծ արթնութեան,
Եւ մեր նախնեաց այս տուրբ աւանդ
  Թող մեզ առթէ խանդ եւ եռանդ,
  Որ ըլլանք աղ, լոյս մեծավառ,
  Բարի լուրը հնչակենք յար:

Վեր. Սամուէլ Պագգալեան, մեր հոգեւոր բանաստեղծը, գրած է զարգարծի նուիրեալ հետեւեալ գեղեցիկ ոտանաւորը զոր քաղելով «Ջանասէր»ի 1946 տարուան թիւ 7, էջ 220էն կը ներկայացնենք հոս.

ԱՌՀԱՒԱԿԱՆ ՋԱՀԸ

Դո՛ւք երէկի մարտիրոսաց
Ոսկորներէն վերընձիւղած, անտառացած, մէկտեղուած
Հաւատակից եղբայրներ,
Տեսիլքի տէր
Մեր հայրերուն ազատութեան պայքարն անա՛,

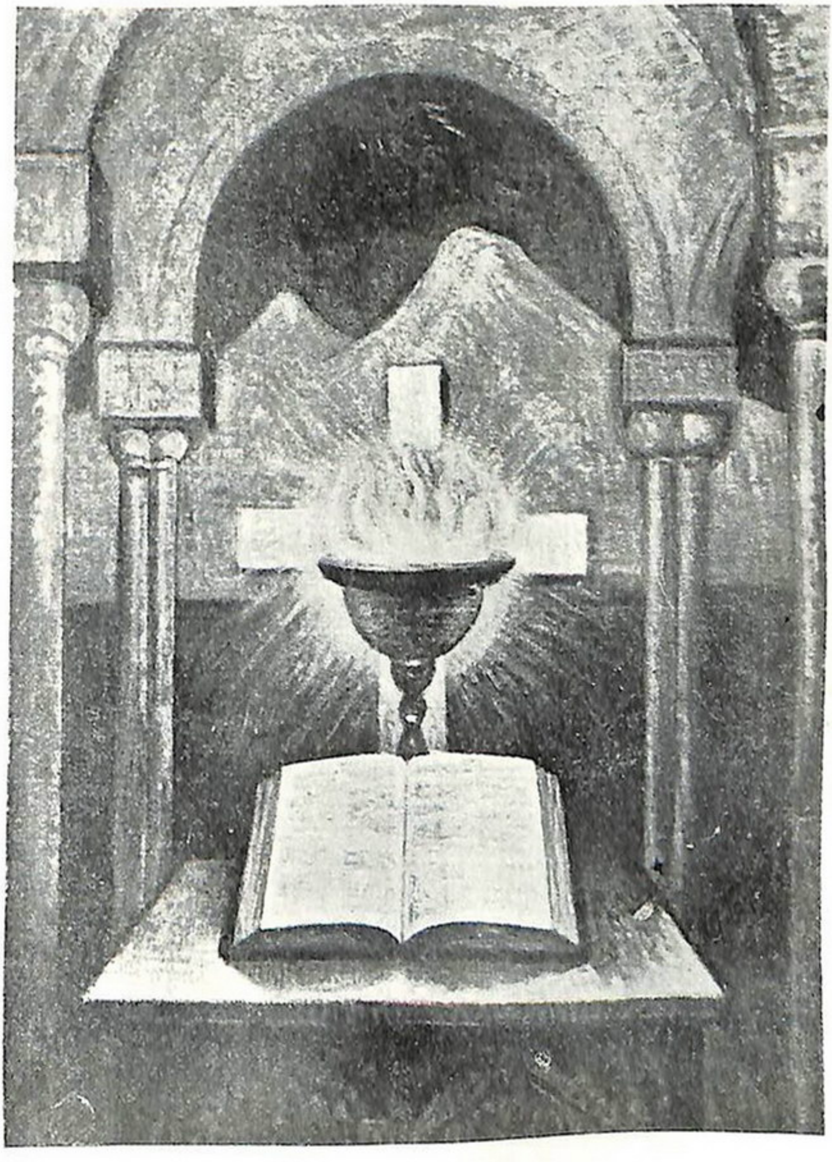

Խորհրդապատկեր Աւետ. Շարժումի

Գծեց՝ Ա. Միսիրեան

Մամիկ եւ թոռնիկ Աստուածաշունչ Մատեանի հետ
խորհրդապատկեր Հայ Քրիստոնեայ ընտանիքի

Գծեց՝ Ա. Միսիրեան

Հարիւրերորդ ճակատին վրայ
Աշտարակեց յաղթանակի իր դրօշը փառաւոր։
Ճշմարտութեան և կեղծիքի ոգորումն էր ահաւոր...
Ու ես ահա՛,
Հարիւրամեայ
Թաղմադաշտէն կուգամ ձեզի,
Թաղմադաշտէն՝ ուր սընոտի աւանդութեանց յարդակոյտը կը
Թաղմադաշտէն՝ [հրկիզի՛...
Ուր մեր հայրերն Աստուծոյ յաղթ ձեռքովն սպառազէն
Խորտակեցին
Սերունդներու խիղճը կապող բռնութեան զօրչ ամրոցին
Խաւարակուռ պարիսպ ու դահ
Ու շղթայ,
Թաղմադաշտէն՝ ուր յաղթաբերձ, աներկեան որպէս ռազմիկ
Մեր պապերը մէկիկ մէկիկ,
Այդ սրբազան գուպարին մէջ նետեցին
Ամբողջութիւնն իրենց ինչքին և ուժերուն և անձին։
Եւ այս վըսեմ, հսկայական ձերբազատումն ի խնդիր
Ձերբազատման հոգևոր այն արժէքներուն մեծագիր՝
Որոնց համար
Դարուց ի դար,
Նախնիքը մեր՝ ընտրանիէն մինչև անզարդ գիւղացին
Իրենց կեանքը սիրայօժար խնդժանքի մատնեցին...

Մեռան անոնք՝ որպէսզի
Աղջամուղջին ընդերքներէն ազատագրող Խաչին լոյսը հասնի մեզի։
Որպէսզի հայ ամէն անհատ՝
Էջմիածնայ կամ Հռոմի կղերին պէս անբռնադատ,
Իր գերակայ
Խղճի խօսքի աստուածատուր ազատութեանն տիրանայ
Որպէսզի հայ ամէն հոգի՝
Լուսազարդուի և ուռճանայ յուռթի գանձովն Աստուածաշունչ
Որպէսզի հայ ամէն մէկ միտք ու գրիչ՝ [Սուրբ Գրքի.
Անհունութեան խորը յուզող արծիւին պէս երկնաթռիչ
Ըլլայ ազատ, ըլլայ խիզախ և հզօր
Ճախրանքին մէջ փառաւոր,
Ու նկրտիլ լոկ բարիին, գեղեցիկին, վսեմին
Լուսակունքը երկնային՝
Որպէսզի հայ ամէն մէկ կին՝

Ու կը կրկնեմ — հայ մարդուն պէս՝ ամէն հայ կին
Հաւասարէ հաւասար,
Տիրանայ իր յաւէտ արդար
Իրաւունքին ու գիրքին,
Ու դառնայ մայր հայ հոգեւոր սերունդներու՝ հայ փառքին.
Որպէսզի հայ ամէն օճախ՝
Խարխուլ հիւղէն մինչեւ փարթամ ապարանքը ակնաբախ,
Փոխակերպուի Քրիստոսաշող տաճարի.
Որպէսզի ողջ ազնուազարմ որդիքը մեր քաջարի՝
Խաւարին դէմ նախնեաց հանգոյն
Բացուած ռազմին լծեն իրենց բոլոր ուժերն գերագոյն,
Եւ որպէսզի պարզ ու անծէս եկեղեցին՝
Զոր մեր հայրերն ճշմարտութեան որպէս ամրոց կանգնեցին,
Ազգիս Հայոց և դրացի ցեղերուն մէջ հեթանոս,
Դառնայ աղբիւր ուղխինահոս
Անմահ կեանքի բեղուն ուժի, խաղաղութեան և լոյսի,
Որ կը բղխի բուն իսկ անձէն Յիսուսի։

Ու ես այսօր,
— Հոգիիս մէջ առհաւութեան անշիջելի հրայրին հըզօր —
Կուգամ ձեզի ուխտելու, հաւատակից եղբայրներ,
Մեր հայրերուն ազատաբեր
Արեամբ մեզի կտակուած սուրբ ժառանգութեան
Եւ խորհուրդը, և փառքը մեծ, և արժէքներն անսահման։

— Օ՛, Բողոքի, ընդվզումի ծառացումը այդ օրերուն,
Ծառացումը ազատատենչ մեր պապերուն
Հոյակապ էր,
Եւ հոյակապ հաւատքի մեծ խարոյկին պէս լուսաբեր՝
Զոր վառեցին անյիշատակ նախնի սուրբերն արքենի
Մեր լերանց մէջ գեղանի.
Հոյակապ էր,
Եւ հոյակապ բողոքին պէս բազմաչարչար Լուսաւորչին անվեհեր՝
Զոր արքայէն մինչև բանուորն Ջրաղացի
Կանչեց զղջման ու դարձի.
Հոյակապ էր
Եւ հոյակապ տեսիլքին պէս այգաբեր՝
Զոր ի խնդիր «կենաց Բան»ին
Իր գերագոյն երկունքին մէջ մարտիրոսուող մեր Մեծ Սուրբին,
Աստուածակոփ Հայ Գըրին հետ՝

Ներշնչումին և հանճարին բացաւ ակունք արփաւէտ·
Հոյակապ էր
Արտաշատի բողոքագիրին և ուխտին պէս աներեր,
Եւ հոյակապ ու մեծասքա՜նչ
Աւարայրի Նահատակաց պայքարին պէս աննահանջ,
Երբ ազգ մ՚ամբողջ յօժարեցաւ արտասուքի և կրակի մըկրտու-
Կեանքի համար, նաև մահուան... *[թեան*
Ու դուք ահա հաւատակից եղբայրներ,
Մէկտեղուած էք բազմավաստակ ձեր հայրերուն աւետաբեր·
Յաւէտ բեղուն և արցունքին և քրտինքին և արեան
Հունձքին դիմաց ոսկենման·
Ու դարձեալ,
Մէկտեղուած էք անոնց օրհնեալ
Յիշատակին չատարև,
Եւ տեսիլքին և պայքարին և անկշիռ գործին առջև՝
Կոթողելու տուրքը գոհար
Ձեր հիացման, ձեր սրտառուչ մեծարանքին խանդավառ։

Եւ այս սակայն՝ մեր պապերուն յեղափոխիչ պայքարին
Հանգրուանն է առաջին։
Ու ես այսօր
Այդ սրբազան ռազմիկներուն Աստուածաշունչ փաղանգ հըզօր,
Առաքուած եմ Յոբելեանի արեգնաշող այս պահուն՝
Շեփորելու ամենուն
Մարտակոչի հրաւէր։
Հարկ է փութալ· զի ռազմը սուրբ Քրիստոսակիր մեր հայրերուն
Անոնց և մեր ծովածաւալ տեսիլքին *[անձնըւէր,*
Աստուածացոյց սահմանները գրաւուած չէ տակաւին։

Ամենուրեք,
Հորիզոնէ հորիզոն սևեռաբիբ դիտեցէք,
Դեռ որքա՜ն մեղք, որքա՜ն խաւար, որքա՜ն չարիք,
Եւ բռնութի՜ւն, և արհաւի՜րք, և կուրութի՜ւն և կարի՜ք...
Դեռ մինչև ե՞րբ գիշերն պիտի երկարի
Եւ այգունի Աւետարան բերդարգելուի թիպաց ներքև վիթխարի։
Դեռ մինչև ե՞րբ շուքեր, ձևեր և պատրանքը ոսկեզօծուած կեղ-
Խշխեն խղճին, գիտակցութեան և կեանքին։ *[ծիքին*
Դեռ մինչև ե՞րբ արդարութեան, խաղաղութեան և սիրոյ
Արքայութիւնն Աստուծոյ՝
Յամառօրէն մերժըւի

Մեր երկնքին տակ ծաւի։
Եւ հոգեւոր արժէքներն այն որոնց ի սէր՝
Մահը կեանքէն նախընտրեցին անցեալի մէջ սերունդներ,
Այսօր, ափսո՜ս, այս աշխարհի սահմաններէն յիմարութեամբ գաւա-
Դուրս չպրտուին, կաւէ կոտրած անօթներու պէս անպէտ։ [նաղէտ
Արդ, ժամ է այժմ, հարկ է փութալ, հաւատակից եղբայրներ,
Հարկ է փութալ ու ձեզի հետ ամբողջական ուժերը ձեր։
Ձեր հաւատքին, ձեր աղօթքին, ձեր հոգեյոյզ մաղթանքին պէս
Ձեր թանկարժէք ժամանակին և վաստակին հետ շքեղ՝ [սիրազեղ
Հարկ է բերել միացեալ
Սրտի, մտքի և մարմինի պատարագը ձեր օրհնեալ։
Ամբողջական յաղթանակի ի խնդիր,
Մեր կենսախայտ աղջկանց պէս, մեր Ջըլապինդ տղոց հետ մէկ
Մեկնելու են կանայքը մեր, [անխտիր՝
Եւ վարդերես մանուկներէն մինչև կըքած մեր սիրելիքն ալեհեր։

Այս օրերուն, երբ Աստուծոյ Եկեղեցին,
Ցաւած չքնաղ իր տեսիլքին և իր կոչման երկնային
Կենաց մահու կը մղէ իր մարտը դժուար, վիթխարի,
Լինել չեզոք, կամ ձեռնծալ՝ հաւասար է ստրկութեան, և հաւասար
[ոճիրի...

Ու ես կուզամ հրդեհել ձեզ մէկիկ մէկիկ, ու կանգնել ձեզ
Դարագլխուն մեծաճաճանչ որպէս խարոյկ հըրակէզ։
Ու ես կուզամ փոթորկելու ամէն հոգի
Գիտակցութեամբ մ՚որ հոգւոյս մէջ վերածուած է ամենասուրբ
Ու ես ահա՛ Քորեփ լերան աստուածավառ [հըրայրքի՛
Մորենին եմ մեծափառ։
Ու ես ահա՛,
Աստուածակոչ մեր հայրերու աւետանուշ ձայնն եմ անմահ։
Ու կ՚արտորամ Յոբելեանի անզուգական այս պահուն,
Շեփորելու ամենուն
Մարտակոչի հըրաւէր։
Հարկ է փութալ, զի ռազմը սուրբ Քրիստոսակիր մեր հայրերուն
Այս օրերուն եզական, [անձնուէր՝
Իր պատմութեան է՛ն բախտորոշ, է՛ն վճռական
Վայրկեանն է որ կ՚ողջունէ։

Ու ես այսօր,
Դարադարձի սա հոգեցունց ժամերուն մէջ հանդիսաւոր,

Եկայ ձեզի աւանդելու ձեր ջահակիր նախնիքներուն՝ մեծախոր-
[հուրդ
Մարտնչումը, պաշտանքն ու վերջին կամքը յառաջապահ ժո-
[ղովուրդի։
Պահը սուրբ է, ու ես ահա՛, հաւատակից եղբայրներ,
Կը մօտենամ իմ կարեւլեր՝
Սակայն ջըղուտ, հայու երկու
Ձեռքերովըս պիրկ և հուժկու
Խաչին ոտքը ուխտի ծըռող կորովաբիր նոր սերունդին
Փոխանցելու յաւէտ անդին
ԱՌՀԱՒԱԿԱՆ ԿՐԱԿՆ այս վըսեմ,
Զոր ստացայ ռազմադաշտի մեր պապերէն հըրադէմ։
Օ՛ն, սըլացէ՛ք պայքարի,
Զի ռազմի օրն՝ օր է յաւէտ անմահութեան և փառքի։

Մերձաւոր Արեւելքի եկեղեցիներուն մէջ հարիւրամեակի հանդանակութեան անակնկալ յաջողութիւնը և տօնակատարութեանց փայլուն ընթացքը շատ լաւ տպաւորութիւն ձգած է արտասահմանի հայ Աւետարանական շրջանակներու վրայ։ Աւետարանչականի Ընդհանուր Քարտուղար Վեր. Ա. Ա. Պետիկեան խանդավառուած այս պարագայէն կը յայտնէ իր յոյսն ու հաւատքը Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան ապագային վրայ և այս առթիւ կ'ընէ կարգ մը խորհրդածութիւններ Միութեանս ուղղեալ իր մէկ նամակին մէջ, որ 1946ի տարեկան ժողովին մէջ ուրախութեամբ և յուզումով կարդացուեցաւ հրապարակաւ, և որոշուեցաւ բազմագրելով մէկ մէկ օրինակ ղրկել բոլոր եկեղեցիներուն։ Միւս չափածոյ գրութեանց հետ պատմական գեղեցիկ յիշատակ մը պիտի մնայ նամակս, զոր հաճոյքով կը զետեղենք հոս...

29 Յուլիս 1946

Պատուարժան հովիւներ եւ նուիրակներ
Մօտաւոր Արեւելքի Միութեան,
Պէյրութ

Ողջոյն ի Տէր

Սիրելի Եղբայրներ եւ Քոյրեր,

Այս նամակը կը գրեմ ձեզի ոչ թէ պայմանադրութիւն մը յարգած ըլլալու համար հապա որովհետեւ սիրոյ անդիմադրելի բռնադատութեան տակ եմ գրելու եւ յայտնելու ձեզի իմ եղբայրա-

կան զգացումներս, ու նաեւ Թարգման ըլլալու նման զգացումներու որոնք հասարակաց են ձեր եւ իմ գործակիցներուն Աւետարանչական Ընկերակցութեան կազմին եւ վարչութեան մէջ։

Այս վայրկեանիս կը զգամ թէ կեանքիս կարեւորագոյն բաժինը հոդ կ'ապրիմ, ձեզի հետ, ձեր մէջը. Թէեւ մարմնով բնակութիւնս հոս է, շատ հեռի ձեզմէ։ Ասոր պատճառ մը կայ։ Պատճառը այն է որ ես համոզում գոյացուցած եմ թէ Աւետարանականութեան խարիսխը հոդ է։ Ուստի մեր պարտքն է ձեզ ուժովցնել ձեզի ի սպաս դնելով մեր բարոյական եւ նիւթական բոլոր աղբիւրները եւ, ի վեր քան զամենայն, մեր սէրը եւ աղօթքը։ Կը տեսնէք թէ այսու ձեր վրայ կը դնենք մեծ պատասխանատուութիւն մը։ Եթէ մենք հոս հօմ պէյսն ենք դուք հոդ Ֆիլդ պէյսն էք. Մենք կը հայթայթենք, բայց դուք էք ճակատը կեցողը որ հայթայթուածը պիտի գործածէք Աստուծոյ Թագաւորութեան յաղթանակները շահելու համար։ Մենք հոս պիտի նուազինք որ դուք հոդ աւելնաք։ Գէթ Նիւ Եորքի Եկեղեցին տարիներէ հետէ, այս սկզբունքով կ'ապրի ու կը գործէ։ Աւետարանչականը միջոց մը եղած է որ այդ նոյն սկզբունքը ընդհանրացնէ բոլոր Ամերիկայի եկեղեցիներուն մէջ։

Հարիւր տարին լրացուցինք։ Յաջորդ հարիւրամեակին պիտի հասնի՞նք իբրեւ սեփական եկեղեցի, եւ կամ, ի՞նչ կենսունակութիւնով, ի՞նչ կերպարանքով պիտի հասնինք, եթէ երբէք հասնինք։ Ասոնք հարցեր են որոնք չենք կրնար անտես թողուլ։ Հարիւր տարին շատ հեռու է մեզմէ, եւ սակայն, եթէ մենք ներկայիս չզգանք մեր պատասխանատուութիւնը այդ հեռաւոր Թուականին համար այս Թուականը իր արժէքը պիտի կորսնցնէ։ Եթէ հարիւր տարի ետ երթանք եւ վերլուծենք այն հոգեւոր ազդակները որոնք Աւետարանական Եկեղեցին ծնան, չենք զարմանար որ ան հարիւր տարուան կեանք ունեցաւ։ Ինչ որ Սուրբ Հոգիէն կը ծնի իր մէջ ունի մշտնջենաւոր կեանքի գրաւականը։ Եթէ մեր եկեղեցիներուն կեանքը վերլուծենք ներկայիս կրնա՞նք նաեւ անոր մէջ գտնել նման գրաւական մը անոր ալ կեանքին մշտնջենաւորման։ Այլ խօսքով, մեր եկեղեցիներուն կեանքը ի՞նչ հաւաստիք կը ներշնչեն թէ Աւետարանականութիւնը հարիւր տարի եւս պիտի ապրի, ոչ միայն ողջ մնայ հապա իր գոյութիւնը արդարացնէ Սուրբ Հոգիին ուժովը։ Ասոր վրայ շատ խորհելու ենք։ Ապագան մերը չէ, բայց ապագային պատասխանատուութիւնը մեզի կը պատկանի։ Հարիւր տարի առաջ առաջին Աւետարանականները այդ պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ առին։ Եւ ահա արդիւնքը։ Հարիւր տարի վերջը եկողները պիտի կրնա՞ն մեզի համար ալ ըսել թէ այս շըր-

ջանին մէջ հեռաւոր ապագայի մը պատասխանատուութեամբը ապրած ենք մենք։

Կենսական հարցը սա է.— Աւետարանական Եկեղեցիին սեփական գոյութեան հարցը չէ ներկայիս կամ ապագային հրատապ կամ կենսական հարցը։ Մեր գոյութիւնը ինքն իր մէջ նպատակ մը չէ, հապա սոսկ միջոց մըն է։ Մենք առանձին գոյութեան եկանք սրբազան եւ նուիրական նպատակ մը իրագործելու համար, լռելեայն կամ յայտարարեալ։ Այդ նպատակն էր, ու կը շարունակէ ըլլալ, եւ պիտի շարունակէ ըլլալ մինչեւ որ իրագործուի, Հայ ազգին հոգեւոր փրկութիւնը: Մենք գոյութեան չեկանք մրցելու համար կազմակերպեալ պատմական եկեղեցիի մը հետ։ Հապա հոգեւոր արժէքներու միջեւ ընտրութիւն ընելու աստուածատուր հոգին պարգեւելու ամենուն։ Փրկութեան աւետիսը հնչեցնելու աւանդութեանց շղինդին մէջէն։ Եթէ ազգը փրկուեցաւ այս հասկացողութեամբ խնդիր չէ թէ մենք մեր սեփական գոյութիւնը պահած պիտի ըլլանք ասկէ հարիւր տարի վերջը, կամ ոչ։ Կարեւորը փրկութիւնն է։ Եթէ Լուսաւորչական Եկեղեցին աւետարանական ըլլայ իր տեսութեամբը, իր նպատակներովը, իր հոգեւոր ձգտումներովը եւ աւիւնովը, լաւ, այն ատեն մեր հայրերուն պէս կրնանք ըսել. Արձակեա՛ խաղաղութեամբ զծառայս քոյ։

Այս խորհուրդը անտարակոյս արդէն ձեր մտաց մէջ է։ Ես միայն կը կրկնեմ։ Ասիկա կ'ըսեմ որպէսզի չփորձուինք կազմակերպական զօրութիւնը հոգեւորին տեղը դնել։ Կազմակերպականապէս զօրանալու ենք, եւ Աւետարանչականը այդ նպատակին լծուած ուժ մըն է, բայց չըլլայ թէ խորհինք թէ երբ կազմակերպականապէս զօրաւոր ենք մեր գոյութեան գերագոյն նպատակին հասած ենք, երբեք։ Կաթոլիկ Եկեղեցին օրինակ թող ըլլայ, կազմակերպականօրէն հզօր բայց հոգեւորապէս անատակ եւ խղճալի։ Զօրացնենք մեր եկեղեցիները եւ դպրոցները ոեւէ միջոցաւ որ կարելի է, բայց միշտ ի մտի ունենալով հոգեւոր նպատակը, որ է այդ զօրութիւնը գործածել հոգիներու փրկութեան: Կամ ասիկա ընելու ենք, կամ այսօր իսկ գոյութենէ դադարելու ենք։ Քանի խորունկ կը խորհիմ այս մասին այնքան կը հաստատուիմ այս եզրակացութեան մէջ։

Սիրելի գործակիցներս, կ'աղաչեմ ձեզի որ յիշէք ինչ որ շարունակ յեղյեղած եմ թէ մեր հոգեւոր կոչումին հաւատարիմ ըլլալու համար միաբան ըլլալու ենք։ Սատանան կրնայ բաժնել մեզ եթէ թոյլ տանք անոր։ Հատուածականութիւն, տեղային գիտակցութիւն, մեծամտութիւն, ունայնամոլ ձգտումներ, անձնական շահեր, փառքի եւ պատիւի ցանկութիւն, մրցում, նախանձ, եւ

նման հազար ու մէկ ախտեր Սատանային միջոցներն են Աստուծոյ գործը խանգարելու համար։ Աստուծոյ շնորհքին կարօտ ենք ամէնքս ալ։ Ու ամենէն աւելի Տիրոջը օծեալները, անոր անունը ծառայելու համար զատուած մարդիկ, հոգեւոր պաշտօնեաներ։ Իրարու համար աղօթելու ենք։ Իրարու հանդէպ ներող գտնուելու ենք։

Մենք ալ հոս մեզի յատուկ դժուարութիւններ ունինք։ Մի կարծէք թէ լայն ու դիւրին ճամբու վրայէն կը յառաջանանք։ Բայց կը նախընտրենք դժուարութիւնները մեզի վերապահել եւ ձեզ զերծ ընել մտահոգութենէ։ Գանգատելով Աստուծոյ գործը յառաջ չ՚երթար։ Լռութեամբ եւ համբերութեամբ գործելու շնորհքը անհրաժեշտ է գործին յաջողութեան համար։

Ուրախ ենք որ առաջին դաշտը եղաք որ խանդավառ կերպով ընդառաջ եկաւ Հարիւրամեակի գաղափարին եւ գործին։ Ձեր բաժինը հանգանակութեան մէջ յիրաւի նշանակելի է եւ մեզի ներշնչում եղած է։ Մեր նախնական նշանակէտէն անցած ենք եւ տէրը մեզ ուրախացուց կրկնապատիկ յաջողութեամբ։ Ու եթէ մեր առջեւ դրուած չըլլային բազում խոչընդոտներ, արդիւնքը կրնար քառապատկուիլ իսկ։ Բայց ապագան իր վճիռը ունի դրական եւ բացասական դիրքերու համար։ Ատոր համար չենք մտահոգուիր։ Ու ձեզ գովելով կը գովենք եւ Տիրոջը առատ օրհնութիւնները կը խնդրենք ամէն մէկերնուդ համար, հաւաքաբար ձեր ժողովին վրայ եւ ձեր ներկայացուցած եկեղեցիներուն վրայ, Ամէն։

Ձեր հաւատարիմ ծառան եւ եղբայրը
Միշտ ջերմ սիրով
Ա. Ա. ՊԵՏԻԿԵԱՆ

*Տօնակատարութեանց մասին գաղափար մը տալու համար կը ներկայացնենք մի քանի հանդէսներու կարճ նկարագրութիւնը**։*

ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ։ Քաղաքիս բոլոր հայ Աւետարանական եկեղեցիները տեղական մէկ Յոբելինական Յանձնախումբի առաջնորդութեամբ 1946ի առաջին վեց ամիսներուն միջոցին տօնեցին դարադարձը։ Ամէն ամիս Կիրակի մը բոլոր ժողովուրդը հրաւիրուեցաւ էմմանուէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի ընդարձակ սրահին մէջ մասնակցելու հոգեւոր հանդէսներու։ Անոնց մէջ անմոռա-

*) Կը փափաքէինք բոլորին տեղ տալ եթէ տրամադրելի էջեր ունենայինք, մանաւանդ որ բոլոր հանդէսներու տեղեկագրութիւնը մեր ձեռքը չէ հասած։

նալի կը միան Յունուարի բացման և Յունիսի փակման հանդէսները։ Յարմար տեսնուած էր որ Յունուարի տօնական Կիրակիէն առաջ Շաբաթ օրը հանգանակութիւնը սկսի պաշտօնապէս։ Այս նպատակաւ ընդհանուր գանձապահ Տոքթ. Տ. Պէրպէրեան և իր տիկինը ներկայ գտնուեցան Յունուար 19ի հաւաքոյթին, որուն պատուակալ նախագահութիւնը ստանձնած էր Տոքթ. Ա. Ալթունեան, և ատենապետութիւնը՝ Վեր. Ա. Աղպապեան։ Հրաւիրեալներէն մեծ մասը՝ Հալէպի ընտրանին՝ փութացած էին ներկայ գտնուելով իրենց զոհողութեան բաժինը ընծայելու։ Ստեղծուած խանդավառ մթնոլորտին մէջ կարճ ժամանակի միջոցին գոյացաւ 8509 Ս. լիրա։

Յաջորդ օրը, Կիրակի, Յունուար 20, կէսօրէ վերջ աննախընթաց բազմութիւն մը ժամանակէն առաջ խռնուած էր Էմմանուէլ Եկեղեցիի սրահը ուր շատեր ոտքի վրայ կայնած էին։ Ապա սրահին նախագաւիթը, վերնատունը, շէնքին բակը և փողոցի մեծ դուռին առջևը հանդիսականներ և հետաքրքիրներ խճողուեցան։ Օրուան խօսողներն էին Տոքթ. Ա. Ալթունեան, Տոքթ. Տ. Պէրպէրեան և Վեր. Տ. Խրլոբեան։ Պէրպէրեան ցոյց տուաւ Աւետարանական շարժումի մեր մէջ կատարած բարերար դերը և մատնանշեց ապագայ գործունէութիւնը ծրագրելու պէտքը։ Վեր. Խրլոբեան Աւետարանականութեան բնոյթը պարզեց ընկերային հասարակական հայեցակէտէ դիտելով նիւթը և ներկայացուց զայն իբր բարեկարգչական, ազատական, յառաջդիմական, անդասակարգային, ողջախոհ, ազգասիրական և առաւելապէս հոգևոր շարժում մը։ Տոքթ. Ալթունեան կարճ կերպով յայտնեց թէ Աւետարանական շարժումը երկու անհրաժեշտ պէտքերը գոհացնելու համար ծագում առած էր. նախ հոգևոր սնունդ՝ ուղղակի ժողովուրդին հասկնալի լեզուով Աստուածաշունչ մը, եւ երկրորդ հոգևորապէս եւ մտաւորապէս լաւ պատրաստուած եկեղեցականութիւն։ Հանդէսին երաժշտական մասին պատասխանատուութիւնը վերցուցած էր Տիկ. Ռ. Զամիչեան, որուն ղեկավարութեամբ երգչախումբը ներկայացուց ընտիր երգեցողութիւն մը։ Տիկ. Արմենուհի Պէրպէրեան, տոքթորին տիկինը, իր անուշ ձայնով մասնակցեցաւ հանդիսութեան եւ իր բաժինը բերաւ երկու մեներգներով։ Յաջորդ ամսական ընդհանուր հաւաքոյթներուն խօսեցան Տիար Նշան Յովհաննէսեան խղճի ազատութեան մասին, Վեր. Տիգրան Անդրէասեան՝ Աւետարանական շարժումի հարիւր տարուան պատմութեան և մասնաւորապէս անոր ծագման պարագաներուն մասին։ Փակման հանդէսին մէջ, Յունիս 30, խօսեցաւ Տոքթ. Ա. Ճէպէճեան ցոյց տալով աւետարանականութիւնը իբր յառաջդիմա-

վան յեղափոխող շարժում. Վեր. Ե. Թասունի խօսեցաւ Աւետարանական շարժումի իմաստին և սկզբունքներուն մասին։ Տոքթ. Ալթունեան յայտնեց թէ Աւետարանական շարժումը հին կեանքը նոր տեսակէտէ ներկայացուց։ Ուշագրաւ և հաճելի նորութիւն մըն էին երեք սերունդներու — տարէցներու, երիտասարդներու և կրտսերներու — կողմէ կատարուած քառաձայն երգեցողութիւնները։ Առաջին խումբին ղեկավարն էր Տիկ. Ռոզա Զամիչեան, երկրորդինը՝ Տիար Նուպար Էքմէքճեան, իսկ նոր սերունդինը՝ Օր. Աստղիկ Յովսէփեան։

Հալէպի Բ. Ջանից Ընկերակցութեանց Տեղական Միութիւնը բոլոր երիտասարդութեան համար և անոնց մասնակցութեամբ սարքեց գեղեցիկ յոբելինական հանդէս մը, Յուլիս 16ի կիրակին։ Հոս ներկայացուեցաւ Տիար Յարութիւն Մօրլեանի պատրաստած խորհրդապատկերը «Հարիւրամեայ Բոցը» խորագրով։ Բեմի վրայ դրուած մոմ մը կը խորհրդանշէր այս բոցը, որմէ իրենց մոմը վառեցին չափահաս, երիտասարդ և մանուկ սերունդները ներկայացնող երեք անձեր։ Այս առթիւ Տոքթ. Բիւզանդ Գրիգորեան կը խօսի անհատին արժէքին մասին։ Օր. Վիոլէթ Խաչատուրեան (Տիկ. Քէլէշեան) սրահը կը լեցնէ իր ծաւալուն և գեղեցիկ ձայնով, իսկ երգիչ խումբը օդը կը թնդացնէ «Հաւատք մեր հարց» յոբելինական քայլերգը խանդաբորբ երգելով։

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՄԷՋ։ Շարք մը հանդէսներ քաղաքիս մէջ եօ կրարու կը յաջորդեն։ Բացման հանդէսը շատ յաջող կերպով կը տարուի Էշրէֆիյէ քաղաքամասի Հայ Աւետ. դպրոցի մեծ սրահը։ Բեմին ետեւը պատին վրայ կախուած պարզ խաչափայտ մը, անոր տակը բաց Ս. Գիրք մը, լուսարձակ ջահ մը և ճառագայթներով ողողեալ 100 թուանշանը կը խորհրդանշեն հարիւրամեայ Աւետարանական շարժումը և անոր բնորոշիչ գիծը։ Այս առթիւ խօսք կ'առնեն կարգով Տոքթ. Տիգրան Պէրպէրեան, Վեր. Ե. Կէօքկէօզեան, և Վեր. Ե. Հատիտեան։ Պէրպէրեան գեղեցիկ կերպով կը թուէ Աւետ. Եկեղեցիին նուաճումները ի գին մեծ տառապանքներու, զոհողութեանց և ճիգերու և ապա ցոյց կուտայ ներկայ դժուարութիւնները, և ապա վտանգները, ու կը շեշտէ վճռական զոհողութեան և նոր նուիրումի մը պէտքը։ Վեր. Կէօքկէօզեան խաղաղ բայց անուշ շեշտով մը կը բացատրէ Աւետարան, Աւետարանական և Աւետարանչական բառերը և անոնց փոխ յարաբերութիւնը։ Վեր. Ե. Հատիտեան, որուն ձայնը և բառերը անզօր կը մնային իր զգացումներն ու գաղափարները արտայայտելու, ինչպէս որ կը նկարագրէ ներկայ մը, կը պատգամէ բնաբան ընտրե-

յով Բ. Կորնթ. Գ. 6 համարին երկու բառերը, «ծածկոցը վերցուած», և ցոյց կուտայ թէ ինչպէս ծածկոցը վերցուած է Ս. Գիրքի վրայէն և թէ ինչպէս Աստուծոյ հետ ուղղակի յարաբերութիւնը արգիլող վարագոյրը պատռուած է։ Վեր. Ե. Թովմասեան վարած է յայտագիրը, և Պատ. Սաատգեան պաշտամունքի մասնակցած է Ս. Գիրքի ընթերցումով։ Կեդր. Բարձր. Վարժարանի ուսանողական երգիչ խումբը՝ առաջնորդութեամբ Տիար Մանասէ Շնորհօքեանի կը կատարէ պարագային յարմար երգեցողութիւնը։ Յաջորդ երկու հանդէսները կը կատարուին Ապրիլին՝ Քաղաքի Առաջին Եկեղեցիին և ապա Մայիսին՝ Պուրճ Համուտ Թաղի մէջ։ Չորրորդ և վերջին և բուն յոբելինական հանդէսը կը կատարուի դարձեալ Էշրէֆիէի շէնքին մէջ։ Այս անգամ խռնուող ժողովուրդին տեղ ապահովելու համար բակին մէջ վրան մը կը կանգնուի և բարձրախօսներ կը զետեղուին։ Աւելի ընդարձակ և ճոխ յայտագրին մէջ իրենց պատգամներով բաժին կ'առնեն Վեր. Մուֆիտ Ապտիւլ Քերիմ, Պատ. Սաատգեան, Տոքթ. Տ. Պէրպէրեան, Տոքթ. Բ. Գրիգորեան և Փրոֆ. Լ. Լեւոնեան։ Սրբազան Երաժշտութեան երգիչ խումբը Տոքթ. Քասունիի ղեկավարութեամբ երկու անգամ կ'երգէ։ Բոլոր ներկաները վերացուցիչ պահ մը կ'ապրին։

Պէյրութի երեք եկեղեցիներու կիրակնօրեայ դպրոցները Մայիս ամսուան մէջ, նաև բոլոր Հայ Աւետ. կրթական հաստատութիւնները 800 աշակերտներու մասնակցութեամբ և Ուսուցչական Միութեան կարգադրութեամբ չքեղօրէն կը տօնեն դարադարձը։ Վերջինին մէջ բաժին կ'առնեն դաստիարակներ Վեր. Ե. Թովմասեան, Տիարք Կարապետ Գվըրեան, Բ. Ռուպեան, Մ. Շընորհօքեան, Յ. Ահարոնեան։ Կեդր. Բարձր. Վարժարանը հարիւրամեակի նուիրեալ մարզահանդէս մը կը սարքէ, որուն մէջ ամենէն ուշագրաւ մասը կազմած է 100 համազգեստաւոր պատանուհիներու պաշտօնական մուտքը դաշտին մէջ և մարզանքները Օր. Սօնա Նաշեանի առաջնորդութեան տակ։

Պէյրութի Քրիստ. Ջանիցի Տեղական Միութեան կարգադրութեամբ երիտասարդներն ալ Մայիս 19ին կը տօնեն հարիւրամեակը։ Այս բոլոր հաւաքոյթներու հանդիսավայր կը դառնայ Էշրէֆիէի դպրոցական շէնքը։ Յունիսի երրորդ կիրակին Վեր Ե. Հատիտեան Պէյրութի Ռատիօ կայանէն կը խօսի նիւթ ունենալով դարադարձը։ Այս առթիւ կուտայ Աւետ. Եկեղեցիի կարճ պատմութիւնը և անոր իմաստը, ապա կը բացատրէ անոր սկզբունքներն ու դաւանական տեսակէտը և կը վերջացնէ ներկայացնելով անոր կոչումը։

Յոբելինական հանդէսներու յիշատակը անմոռանալի պիտի մնայ նաեւ Սրբազան Երաժշտութեան Երգեցիկ Խումբի հարիւրամեակի նուիրուած համերգներովը։ Խումբս տարիներէ ի վեր սովորութիւն ըրած էր տարին մէկ կամ երկու անգամ հոգեւոր, քրիստոնէական նիւթերու մասին դասական մեծ երգահաններու գործերը ժողովուրդին ներկայացնել, նպատակ ունենալով երաժշտական ճաշակը ազնուացնել եւ Աւետարանը քարոզել երաժշտութեամբ։ Տոքթ. Տ. Բասունի, կազմիչը եւ տեւական վարիչը այս 100—120 հոգինոց մեծ խումբին, շատ լաւ յաջողած է այս նպատակին մէջ ի գին մեծ զոհողութեան եւ աշխատանքի։ Այս երաժշտական հանդէսները ժողովուրդի եւ միջազգային բարձրագոյն դասերէ երաժշտասէր հասարակութեան կողմէ արժանացած են մեծ ընդունելութեան։ 1946ին Տոքթ. Բասունի իր երգահանդէսը յատկացուց Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցիի առաջին դարադարձի տօնակատարութեան։ Ապրիլ 11, 12. եւ 13ին երեք անգամ Ամերիկեան Համալսարանի սրահին մէջ Պէյրութի, եւ ապա Աւագ Շաբթուան միջոցին Հալէպի ժողովուրդները. ինչպէս նաեւ այս նպատակաւ դուրսէն եկող հանդիսականները այս առթիւ անցուցին բարձրագոյն հոգեկան վայելքի վեհ պահեր։ Երգչախումբին կը միանար 25 հոգինոց նուագախումբ մը։ Պէյրութի մէջ երգուեցան Հանտէլի «Մեսիա»ն, ինչպէս նաեւ հայկական պատարագէ (Եկմալեան) կտորներ, իսկ Հալէպի մէջ՝ Թէոտոր Տիւպուայի «Քրիստոսի Եօթը Խօսքերը Խաչին վրայ». դարձեալ Եկմալեան Պատարագէ կտորներ եւ Մոցարթի «Փառաւորեալը»։ Երաժշտական յաջողութիւնը կը գերազանցէր բոլոր ակնկալութիւնները։ Նիւթական բոլոր հասոյթը յատկացուած էր հարիւրամեակի հիմնադրամին։*

Ամէն գիւղի եւ քաղաքի մէջ նման հանդէսներ իրենց տրամադրելի ոյժերով կատարուած են։ Մեզի հասած տեղեկագիրներէն դատելով ասոնք անջնջելի բարերար տպաւորութիւններ ունեցած են մասնակցողներուն վրայ։ Ընդհանուր առմամբ ուշադրութեան արժանի կէտերը եղած են հետեւեալները.—

1. Բոլոր Աւետարանական հայեր, ամէն գոյնէ եւ հասունածէ մասնակցած են այս տօնակատարութեանց՝ ցոյց տալով եւ այս կերպով չեշտելով միասնականութեան ոգի եւ աւետարանականութեան ընդհանուր գիծը։ Ուրախութեամբ նշելի է որ բոլորն ալ

---

*) Սրբազան Երաժշտութեան երգչախումբի հանդէսներուն բոլոր եկամուտը ամէն անգամ յատկացուած է բարի նպատակի մը:

մասնակցած են Հարիւրամեակի Հիմնադրամի սրտաբուղխ նուէրներով։

2. Ինքնագովութեան շեշտի բացակայութիւնը փաստ մըն է քրիստոնէական ոգիի։ Առաւելապէս շեշտուած է թէ որչափ թերի են մեր եկեղեցիները Աւետարանի մէջ պարզուած կեանքի հետ բաղդատմամբ, ժողովուրդները հրաւիրուած են խոստովանութեան ոգիով խոնարհելու Աստուծոյ առջեւ։

3. Ոչ-Աւետարանական եկեղեցիներու, մանաւանդ Հայաստանեայց Առաքելական Մայր Եկեղեցիի հանդէպ յարգալիր և բարեացակամ ոգի ցոյց տրուած է։ Անցեալի տխուր կամ տգեղ յիշատակները չեն գրգռուած, անոնք նկատուած են նիւթ՝ պատմագիրներու համար եւ ոչ հոգեւոր հանդէսներու համար։ Հանդէսները առաւելապէս շինարար եղան եւ զերծ բացասական գիծերէ։

4. Քարոզներու և դասախօսութիւններու նիւթերը, ըլլա՛յ հրապարակային հանդէսներու եւ ըլլա՛յ աղօթաժողովներու եւ մասնակի հաւաքոյթներու մէջ, եղած են հետեւեալները.— ա) Պատմական. Աւետ Շարժումի ծագումը, անոր արժէքը, եւ իր միջավայրին բերած տուրքը։ բ) Դաւանական-վարդապետական. Աւետարանական քրիստոնէութեան տեսակէտը, հիմնական սկզբունքները եւ գաղափարները՝ եկեղեցիի վարչութեան, պաշտամունքի, դաւանանքի և վարդապետութեանց մէջ առանց աղանդամոլական ոգիի։ գ) Գործնական. Փրկչին հետ տեւական հաղորդակցութեամբ եւ Ս. Գիրքի կանոնաւոր ուսումնասիրութեամբ հոգեւոր կեանքի խորացումը եւ արթնացումը։

Գ. ՄԱՍ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՂ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՋ ԵՒ ՇՈՒՐՋԸ

1.

Հալէպ շատ հին քաղաք մըն է, որուն առաջին յիշատակութիւնը կը գտնենք եգիպտական արձանագրութեանց մէջ Ք. Ա. 2000 թուականներուն Խալապու անունով։ Իր աշխարհագրական դիրքին պատճառաւ Արեւմտեան Ասիոյ ռազմագիտական և մանաւանդ առեւտրական կարեւոր կեդրոններէն մէկը եղած է միշտ։ Հալէպի պատմութիւնը իր նշանաւոր բերդովը կը սկսի, որ դարերու ընթացքին իր տէրը միշտ փոխած, շատ անգամ քանդուած բայց վերաշինուած է։ ԺԶ. դարուն սկիզբը Օսմանեան Սուլթանի կողմէ գրաւուելէ ետքը կ՚երեւի թէ չէ պաշտպանուած, և թէպէտ մի քանի տարի Թուրք նահանգապետներու իբր բնակավայր ծառայած է, բայց անոնց խնամքին չէ արժանացած, և վերջապէս լքուած է։ ԺԹ. դարուն բերդին բոլորը ծածկող քարերը իբր շինանիւթ գործածուած են ներկայ հին զօրանոցի ընդարձակ շէնքերը կառուցանելու համար։ Բերդը ինքը փոքր քաղաք մ՚էր, որ պաշարման պարագային իր 3000 պահակազօրքէն զատ 4—5000 ալ քաղաքացիներ կրնար պատսպարել։ Քրիստոնէական շրջանին հոն կար եպիսկոպոսանիստ եկեղեցի մը։ Քաղաքը շրջապատուած էր բաւական բարձր և շատ հաստ զօրաւոր և տասը դուռներով օժտուած պարիսպով մը, որ մինչեւ ԺԹ. դարու առաջին քառորդին գրեթէ կանգուն էր տակաւին, բայց այդ ժամանակ 1822, Օգոստոս 13ի գիշերը պատահող սաստիկ երկրաշարժ մը մեծապէս վնասած է անոր եւ տեղ տեղ ալ բոլորովին քանդած է զայն, պակասը լրացնելու համար ժամանակի և եղանակի աւերիչ ուժին։ Նոյն ժամը մեծ աւերներ գործեց բերդին և քաղաքին շատ մը տեղերուն մէջ ալ։ Մոնկոլական արշաւանքներու առեն, ուրիշ շատ մը քաղաքներու նման Հալէպ ալ քանդուած է, որմէ ետքը իր նախկին պայծառութիւնը չէ գտած։ Օսմանեան տիրապետութեան ժամանակ քաղաքը կարեւորութիւն ստացած է իբր վաճառաշահ կեդրոն, ուր ապրանքներու փոխանակութիւն կ՚ընէին Կովկասէն մինչեւ Եգիպտոս և Հնդկաստանէն մինչեւ արեւմըտեան Եւրոպա ապրող ժողովուրդներու ներկայացուցիչները։

Շատ հին դարերէ ի վեր հայեր գտնուած են Հալէպ որ տասներորդ դարէն սկսեալ միշտ հայաշատ կեդրոններէն մէկը եղած է։ Թուրք իշխանութեան շրջանին Կիլիկիոյ կաթողիկոսնե-

րէն ոմանք, և կարգ մը հակաթոռներ ալ Հալէպ կը բնակէին։ ԺԷ. ԺԸ. և ԺԹ. դարերուն կարևոր թիւով հայ բժիշկներ, որակեալ արհեստաւորներ, արուեստագէտներ, փաստաբաններ, վաճառականներ մեծ ծառայութիւններ մատուցած են երկրին։

Զարմանալի է, սակայն, որ Հալէպի բնակչութիւնը ԺԷ. դարի կէսէն սկսեալ մինչև ԺԹ. դարու կէսը 200 տարի շարունակ պակսած է։ Վիճակագրութեան մը համեմատ նուազումը սապէս կը պատկերացուի.—

1670ին	258.000	անձ
1750ին	235.000	»
1800ին	180,000	»
1842ին	64.000	»

Վերջին թիւին 45,000ը իսլամ, 5000ը հրեայ և 14,000ը քրիստոնեայ որուն 3220ը հայ։ 1839ին Իպրահիմ փաշայի առաջնորդութեամբ կատարուած եգիպտական արշաւանքներու առթիւ 10,000 ժողովուրդ փախուստ տուած են բանի զինուորագրութենէ ազատ մնալու համար։ 1840էն ետքը Հալէպ սկսած է շարունակ շէնանալ, բնակչութեամբ աճիլ, և այսօր իր մէջ կը հաշուէ 400,000 հոգիներէ բաղկացեալ բնակչութիւն մը, և կը վայելէ՝ Կովկասը բացառելով՝ բոլոր աշխարհի մէջ իբր մեծագոյն հայ գաղութի մը համբաւը, իր 60,000 հայ քաղաքացիներով։

1823ին Պորտ իր Սուրիական Առաքելութիւնը հաստատելէ ետքը Պէյրութ քաղաքը խարիսխ ընելով սկսաւ երկրին զանազան կողմերը քննիչներ ղրկել թէ՛ քննական պտոյտներ կատարելու և թէ՛ Աւետարանը քարոզելու համար։ Իրենցմէ առաջ, սակայն ուրիշ բողոքականներ հաստատուած էին Հալէպ, ուր ԺԶ. դարէն սկսեալ անգլիացի առևտրականներ դիրք գրաւած էին։ English Levant Company անուն ընկերութիւնը՝ մանաւանդ՝ ընդարձակ առևտուր ունէր։ Նափոլէոն Առաջինի միջերկրականեան գործունէութիւնը քանդեց անոնց վաճառականութիւնը և ստիպուեցան քաշուիլ երկրէն։ Ասոնց թիւը ատեն մը հասած էր մինչև 300ի, որոնք անշուշտ ունէին իրենց բողոքական ձևով պաշտամունքը և պաշտամունքի վայրը, որմէ ոևէ հետք չկայ։ Ունեցած են հոն իրենց յատուկ գերեզմանատուն մը որուն դուռին կամարին վրայ կը կարդացուէր Protestant Cemetary (Բողոքական Գերեզմանատուն) փորագրութիւնը մինչև 1946, երբ գերեզմանատան պատերը քակուեցան նոր ճամբաներու շինութեան առթիւ և բոլոր գերեզմանաքարերը փոխադրուեցան Հայ Աւետ. Նոր Գիւղի գերեզմանատունը։

Հալէպ 1822ին հաստատուող առաջին բողոքական գործիչը

Բրիտանական Ս. Գիրքի Ընկերութեան գործակալ մըն է։ 1823ին Պարտի միսիոնար Ֆիսք կ'այցելէ Հալէպ։ 1837ին Պէյրութի միսիոնարները կեդրոնէն կը խնդրեն որ նոյն միսիոնար մը ղըրկեն այս մեծ քաղաքի մէջ գործելու համար։ Այս խնդրանքին գոհացումը կ'ուշանայ։ 1840ին Մր. Թոմփսընը կը գտնենք Հալէպ ուր քննութիւններ կը կատարէ և տեղեկագիր կը պատրաստէ։ Նոյն տարուան Մայիսին E. R. Beadle եւս կ'այցելէ քաղաքս ուր 1841ին իր տիկնոջ հետ իբր միսիոնար կը հաստատուի, և վարձուած սենեակի մը մէջ հիւրեր և հետաքրքիր այցելուներ կ'ընդունի, որոնց կը քարոզէ կամ աւետարանական ճշմարտութեանց մասին կը խօսի Եուսուֆ անուն իր արաբախօս օգնական Թարգմանը։ Բայց կ'երեւի թէ գործը չի զարգանար, քանզի 1845ին Հալէպի մէջ միսիոնար չենք գտներ։ Սուրիոյ Առաքելութիւնը իր կայաններուն թիւը կը պակսեցնէ, 1842ին մինչ անոնց թիւը հինգ էր, 1845ին երեքի, եւ 1846ին երկուքի կ'իջնէ։

Այս տարիներուն Հալէպ կը գտնենք երկու բարձրաստիճան կղերականներ որոնք մեծ եռանդ ցոյց կուտան Աւետարանական գործի մէջ։ Առաջինն է յոյն կաթոլիկ եպիսկոպոս մը, Աթանասիոս Թուլմունճի անուն, որ իր ընդարձակ տան մէջ աւետարանական քարոզներ կուտայ և իր եկեղեցիին սխալներուն մասին կը խօսի մեծաթիւ ունկնդիրներու։ 1847ին ալ կը շարունակէ այսպէս գործել այս եպիսկոպոսը, որ կ'երեւի թէ բաւական հմուտ, ազատամիտ եւ մտաւորապէս լուսաւորուած անձ մըն էր, և թէպէտ իր քարոզները շատ հետաքրքրութիւն կ'արթնցնեն արաբախօս ժողովուրդին մէջ, բայց շօշափելի արդիւնք մը չեն տար*։ Երկրորդն է Պետրոս Վարդապետ Ճիզմէճեան** (տես էջ 57) որ 1844ին

*) Վատիկան Կաթոլիկ եկեղեցին զաւակներուն մէջ բողոքականութեան տարածումը արգիլելու եւ անոր հակազդելու համար այլեւայլ միջոցներու կը դիմէ։ Կ'երեւի այս նպատակաւ իր կարդինալներէն մէկը Սուրիա կը ղրկէ։ Այս եկեղեցականը աննախընթաց ցոյցով մը կը դիմաւորուի Հալէպի քրիստոնեայ ժողովուրդին կողմէ մեծ գըրգռութիւն պատճառելով թուրք կառավարութեան եւ իսլամ ժողովուրդին։ Գ. Վարդապետ, եղբայրը Վեր. Տոքթ. Ճան Վարդապետի, իր գիրքին մէջ կը յիշէ թէ այս պէտք է ըլլայ պատճառը 1850ին պատահած Հալէպի քրիստոնեաներուն ջարդին։ (Syria and Syrians, II vol. էջ 158)։

**) 1844ին Նեստորական Առաքելութեան (Assyrian Mission) միսիոնարները երբ Մուսուլէն Հալէպ կը դառնային ճամբու վրայ Պիրէճիքի մէջ Անթէպ վերադարձող հայ քահանայի մը Ս. Գիրք կու տան։ Այս քահանան զիրենք Անթէպ կը հրաւիրէ եւ պատրաստակամութիւն ցոյց

միսիոնարներու կողմէն Պէյրութէն Հալէպ կը ղրկուի իբր քարոզիչ եւ գրածախ։ Հալէպ իրեն կը միանայ միսիոնար Ճանսթըն։ Աւետարանական գործը նոր եւ յուսալից փուլի մը մէջ կը մտնէ այս երկուքին շնորհիւ։ Պետրոս Վրդ. առանց դուլ ու դադարի մեծ եռանդով եւ արդիւնաւորութեամբ կը գործէ, կը քարոզէ, Ս. Գիրք եւ հոգեւոր գրականութիւն կը տարածէ Թրքախօս, հայախօս եւ արաբախօս ժողովուրդներուն՝ շրջելով Հալէպի եւ շրջակայ աւաններու եւ քաղաքներու մէջ։ Անթէպի Հայոց Առաջնորդը, որ այս ժամանակ Հալէպ կը գտնուէր եւ առիթ կը փնտռէր Անգլիական հիւպատոսին հետ տեսակցելու համար, Պետրոս Վրդ.ի միջնորդութեան կը դիմէ։ Այս ծանօթութիւնը նոր առիթներ կ՚ընծայէ գործին զարգացումին համար։ Պետրոս Վրդ. Առաջնորդէն գրաւոր արտօնութիւն կը ստանայ Անթէպ գիրք ծախելու համար, որ խոշոր սնտուկի մէջ լեցուելով իր քաղաքը վերադարձող անթէպցի վաճառական Պապիկի միջոցաւ հոն կը փոխադրուի եւ առանց արգելքի կը ծախուի։ 1845—46ի միջոցին Պետրոս Վարդապետ երկու անգամ կ՚այցելէ Անթէպ, ուր առաջին այցին հիւր կ՚ընդունուի իրեն բարեկամացած Առաջնորդին կողմէ։ Այսպէս՝ Հալէպ Աւետարանական շարժումի տեսակէտէն կարեւորութիւն կը ստանայ ոչ թէ իր մէջը կատարուած գործին համար, այլ դէպի հիւսիս՝ Անթէպ՝ տարածուելու նպատակով իբր խարիսխ գործածուելուն համար։ Անթէպի մէջ Աւետարանական շարժումը ուժգին թափով եւ ընդարձակ չափով երեւան կուգայ, քլորին զարմանք պատճառելով։ 1846ին նամակներով կը խնդրեն Ճանսթընէն որ Անթէպ գայ զիրենք աւելի լուսաւորելու համար Աւետարանական ճշմարտութեանց մասին։ Ասոնցմէ մէկը ստորագրութիւնը կը կրէ 80 ընտանիքներու պետերուն։

Ճանսթըն չի կրնար այս հրաւէրին գոհացում տալ և կը խնդրէ որ ուսանիլ փափաքող յարմար անձերը Հալէպ ղրկեն։ Երեք երիտասարդներ Անթէպէն գալով կը սկսին կանոնաւոր կերպով իրմէ դաս առնել։ Այս կերպով հիւսիսային Սուրիոյ և Կիլիկիոյ համար գործիչ պատրաստող առաջին անձը կ՚ըլլայ Ճոնսթըն, և առաջին դպրոցը Հալէպ՝ անոր տունը։ Այս երեք երիտասարդներն են Փոլատ Աւետիս (ապագայ Վեր. Աւետիս Փոլատեան), Գարամանլըկ Օղլու Սարգիս և Փարմաքսըզ Գրիգոր։ Աւետիս վարպետ որմնադիր մըն էր, բայց կը յայտնուի նաև շատ մտացի և ժիր ուսանող մը։ Անթէպ գտնուած միջոցին իսկ իր մէկ գոր-

---

կուտայ իրենց գիրքերը ծախելու։ Միսիոնարները կը խոստանան գիրքերը ղրկել Հալէպէն։ Ասոնց տեղեկագրութեան վրայ է որ Պետրոս Վարդապետ Պէյրութէն հիւսիսային Սուրիա կը ղրկուի իբր գործիչ։

ծաւորին կարգալ սորվեցուցած էր և ուրիշներուն ալ, դաս կուտար։ Սարգիս Գարամանուկեան արհեստով ոսկերիչ էր և խղճամիտ, պարկեշտ մարդ մը, որ բողոքականութիւնը ընդունելէ ետքը ոսկերչութիւնը թողուց և ուրիշ գործով զբաղեցաւ իր խղճի անդորրութիւնը պահելու համար։ Գրիգոր Փարմագսըզեան հարուստ առևտրական մըն էր, «հաւատքի սիւն մը», քաջ և հաստատամիտ։ Ինքը կը պահէր իր երէց եղբօր ընտանիքը, որ իր բողոքական ըլլալէ ետքը կը զատուէր իրմէ։

1848 Օգոստ. 11ին ուսանելու համար Հալէպ կու գան ուրիշ երկու հոգիներ եւս։ Ասոնք են Անթէպի Ազգային Վարժարանի աւագ ուսուցիչ Գէորգ Գալֆա և իր աշակերտ օգնականը Կարապետ։ Գէորգ երկու աչքերուն տեսողութիւնը կորսնցուցած էր, և ժողովուրդին ծանօթ էր իբր «աչազուրկ փիլիսոփայ» իր իմաստութեան և յայտնած գաղափարներուն պատճառաւ։ Ս. Գիրքի պարունակութեան մասին իր ընդարձակ և խոր հմտութիւնը հիացում կը պատճառէր բոլորին։ Տակաւին Հալէպ չեկած սկսած էր գործել իբր Անթէպի առաջին աւետարանիչը։ Հրապարակային առաջին աւետարանական քարոզը՝ անշուշտ տան մէջ՝ ինք տուած էր, և անոր կուռ տրամաբանութիւնը, ոճի յստակութիւնը, աւետարանական ճշմարտութիւնը կրնայ այսօր իսկ օրինակ ըլլալ։ Այնպէս կ'երեւի թէ Պետրոս Վարդապետ ալ կը հետեւէր Ճոնսթընի դասերուն։ Ճոնսթըն երկու անգամ ալ Անթէպ կ'այցելէ նախ 1847 Հոկտ.ին, բայց հազիւ մինչեւ Նոյեմբերին վերջը կրնայ մընալ. Դեկտ. 1ին քարկոծուելով կը վռնտուի։ Իսկ երկրորդ անգամ 1848 Սեպտ. 23ին՝ ընկերակցութեամբ Պետրոս Վարդապետի, Գէորգ Գալֆայի և Կարապետի։ Ճոնսթըն անշուշտ միայն Անթէպով չի հետաքրքրուիր։ 1848ին երկու հայեր Մ... և Ն... Հալէպէն իբր աւետարանիչ կը ղրկէ Ալեքսանտրէթի և Անտիոքի շրջաններու հայ գիւղերը։

Այսպէս քառասնական թուականներուն հիւսիսային Սուրիոյ և Կիլիկիոյ Աւետարանական շարժումի սկզբնական տարիներուն ամենէն արդիւնաւոր գործիչներ կ'ըլլան Միսիոնար Ճոնսթըն և անոր աջ բազուկը Պետրոս Վարդապետ՝ կեդրոն ունենալով Հալէպ քաղաքը։

Ճոնսթըն կ'երեւի թէ առաւելապէս կը զբաղէր հայերով։ 1847ի գարունը Հալէպ կը ղրկուին Վ. Լէնըփ (Van Lennep) և Ի. Ֆիւնզ (Elias Feinz) արաբներու մէջ գործելու առաքելութեամբ, բայց յաջողութիւն չեն գտներ։

1848 Ապրիլ 19ին Ու. Պէնթըն (William Benton) և Մր. Ճ. Ֆորտ իրենց կիներով Հալէպ կը հաստատուին իբր Նուսայրեան մի-

սիոնար։ Կ'երեւի թէ Հաննա Վարդապետ (Վեր. Տօքթ. Ճան Վարդապետ) անոնց միացած էր։ Անոնք կը սկսին հրապարակային քարոզութեան։ Իրենց Ապրիլ ամսուան հաւաքոյթին մէջ ներկայ կ'ըլլան 30 ունկնդիրներ. Անոնցմէ առաջ Աւետարանական գործը անհատական տեսակցութիւններով կամ փոքր խումբերու դաս տալով յառաջ կը տարուէր։ Այս աշխատանքներուն արդիւնքը ըլլալով վերջապէս կարելի կ'ըլլայ 1852, Յունիսի երկրորդ Կիրակին, վեց անդամներով փոքր եկեղեցի մը կազմել, երեքը հայ և երեքը արաբ։ Նոյն տարին Հալէպ կը հասնի Տօքթ. Ու. Ու. Էտի (W. W. Eddy, Dr.) իր ընտանիքով։ Այս ցոյց կու տայ թէ Ամերիկեան Պորտը որչափ կարեւորութիւն կու տար Հալէպի։

Հակառակ այս բոլոր մարդկային և դրամական զոհողութեանց և ճիգերու աւետարանականութիւնը չի զարգանար Հալէպի մէջ. իսկ Այնթապի մէջ, ուր շատ աւելի ուշ սկսած էր Աւետարանական գործը, Հալէպինին ճիշդ հակապատկերը ցոյց կու տար։ Հալէպի մէջ եկեղեցին Այնթապինէն ճիշդ չորս ու կէս տարի ետքը կազմուած էր։ Այդ թուականին մինչ վերջինը 700 անձեր կը համրէր իր ժողովուրդին մէջ, Հալէպինը մի քանի տասնեակներ կը համրէր միայն։ Անշուշտ այս երեւոյթը միսիոնարներու ուշադրութենէն չվրիպեցաւ։ Հալէպ առեւտրական հետեւաբար շահասէր և նիւթապաշտ կեդրոն մ'էր, Այնթէպ՝ կրօնական և գաղափարապաշտ, օժտուած գաւառացի աշխատասէրի և արհեստաւորի պարզութեամբ և անկեղծութեամբ։ Հալէպ արաբական քաղաք մըն էր հազիւ 3—4000 հայութեամբ. իսկ Այնթէպ հոծ հայութիւն մ'ունէր, մօտ 10,000, քաղաքին ընդհանուր բնակչութեան մէկ երրորդ համեմատութեամբ։ Հալէպի հայութեան կարեւոր մէկ մասը պանդուխտ էր, հետեւաբար անհաստատ. իսկ Այնթէպինը բնիկ տեղացի, հաստատուած իր հողին և կալուածին վրայ։ Հալէպի եկեղեցիին ժողովուրդը միատարր չէր։ Ան կը պարունակէր հայախօս և մեծամասամբ Թրքախօս հայեր, արաբախօս այլադաւան և այլացեղ ժողովուրդները ներկայացնող անդամներ։ Միսիոնարներ նկատի առնելով արաբախօս ժողովուրդներու հոծ զանգուածը և գործին ապագայ զարգացման հեռանկարը աւելի կարեւորութիւն տուին արաբներու և իրր լեզու կը գործածէին արաբերէնը։ Իսկ արաբները չէին հետաքրքրուեր Աւետարանով և շատ ցանցառ թիւերով կը յաճախէին ժողովներու. պանդուխտ կամ նորեկ հայերն ալ արաբերէնը իրենց համար անհասկնալի գտնելով չէին օգտուեր հոգեւոր պաշտամունքներէն որոնց յաճախ չէին մասնակցեր։ Սուրիոյ Առաքելութիւնը կ'որոշէ իր արաբագէտ միսիոնարները Հալէպէն քաշել և Հալէպը կցել Հարաւային Հայկական Ա-

առաքելութեան դաշտին (Southern Armenian Missions)։ 1855ին Ճ. Ֆորտ կը մեկնի Պէյրութ և Էտի կը մեկնի Քէֆր Շիմա. Պէնթըն կ'երեւի թէ արդէն մեկնած էր։ Այնթէպէն Տոքթ. Փրաթ գալով կայանը յանձն կ'առնէ իբր Կիլիկիոյ մէկ մասը։

Հալէպ, սակայն, մեծապէս օգտակար եղաւ Աւետարանական շարժումի տարածումին մէջ։ Այն պանդուխտ հայերը՝ որոնք արգելք եղան տեղական զօրաւոր եկեղեցիի մը կազմութեան՝ ազդու միջոցներ դարձան իրենց բնիկ քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ աւետարանականութիւնը ներմուծելու համար։ Ասոնք՝ Հալէպէն իրենց վերադարձին՝ միասին կը տանէին Ս. Գիրքեր, զանազան կրօնական գիրքեր, մանաւանդ գաղափարներ։ Մասնաւոր կերպով յիշել կ'արժէ Ճապրա Անթաքին, Հալէպի Եկեղեցիին առաջին վեց անդամներէն մէկը և նախկին յոյն մը որ իր մայրենի լեզուէն՝ արաբերէնէն՝ զատ հմուտ ըլլալով Թրքերէնի շատ օգտակար եղած է եկեղեցիին մէջ, և ուր որ գտնուած է իբր կամաւոր աւետարանիչ Աւետարանի ձայնը լսելի ըրած է հակառակ իր ազգականներուն հակակրանքին և նիւթական մեծ զոհողութեան գնով։ Ան ատեն մը իբր կամաւոր աւետարանիչ գործած է նաեւ Պէյլան։

Եկեղեցիի այս սկզբնական շրջանին Անթէպի Եկեղեցիի անդամները, որոնք աւետարանչական խանդով մը տոգորուած էին, Հալէպ կ'այցելէին հոգեւոր գործ ընելու համար։ Ասոնցմէ մէկն է նաեւ յայտնի Նիզիպլեան Ասուր Աղան զոր 1852ին Հալէպ կը գտնենք իբր աւետարանիչ։

1855ին եկեղեցին կը վերակազմուի ինն անդամներով, որոնք են.— Ճապրա Անթաքի, Կարապետ Էքմէքճեան, Ջպուգճը Ասատուր, Թէրզի Կիրակոս, Տէօքմէճի Թորոս, Յակոբ Յակոբեան, Զորպաճը Սարգիս Էմլէքեան, Պչաքճը Ասատուր Ամմի, և Տիկ. Խաթուն Սահակօֆ*։ Այս տարին իբր քարոզիչ Հալէպ կը ղրկուի Նազար Մաքանեան, որ 1855ին Անթէպի Աստուածաբանական Դըպրոցէն շրջանաւարտ առաջին չորս աշակերտներէն մէկն էր։ Ժողովուրդին թիւը 50ի մօտ էր, և կար մէկ ուսուցչի խնամքին յանձնուած 12 տարիքէն վար մանչերու դպրոց մը։

Այս շրջանին կը հանդիպինք ուրիշ անունի մը, որ իր կարգին կարեւոր դեր մը կը խաղայ նորակազմ եկեղեցիի կեանքին մէջ բացառական ուղղութեամբ։ Մի ոմն Քէօսէ? Պըթրըս (Kos Butrus՝ միսիոնարական արձանագրութեանց համեմատ), որուն

*) Այս կինն է ռուսահպատակ Յակոբ Սահակօֆի որ պսակուած է Աւետ. եկեղեցիի մէջ: Առաջին արձանագրեալ մեզի ծանօթ աւետարանական պսակն է այս:

անունէն թելադրուելով կրնանք խորհիլ թէ տարի մըն է, եկեղեցիին որոշումով կը դադրեցուի անդամական հաղորդակցութենէ։ Բիչ ետքը այս մարդը կը յարի ուրիշ յարանուանութեան եւ English Church Moslem Society (Անգլիական Եկեղեցիի Ընկերակցութիւն Իսլամներու Մէջ) անուն կազմակերպութեան միսիոնար կը դառնայ։ Բայց փոխանակ ոչ-քրիստոնեաները քրիստոնէացնելու, Աւետարանական Եկեղեցին քանդելու կը սկսի։ Իր պատասխանատուութեան տակ մատուռ մը կը բանայ, բողոքականները հոն կը հրաւիրէ՝ իբր խայծ գործածելով եկեղեցիի անդամ չեղողներու զաւակները մկրտելու և զիրենք ալ Ս. Հաղորդութեան սեղանին մասնակից ընելու արտօնութիւնը։ Եկեղեցին բաւական կը վնասուի այս մարդուն գործունէութենէն։

1862ին դարձեալ Հալէպ երեւան կուգայ Անգլիկան նոր գործիչ մը եւս, Տիարպէքիրցի Կարապետ անուն, որ Երուսաղէմի Անգլիկան եպիսկոպոսէն, Կոպէթէն (Gobat) քահանայ ձեռնադրուելով այս կողմերը ղրկուած էր։ Իր խօսքին համեմատ Աւետարանական Եկեղեցին արմատախիլ ընելու նպատակով կը շրջէր։

Հալէպի մէջ ուրիշ բողոքական կազմակերպութիւններ ալ միսիոնարական գործունէութիւն ունեցած են։ Ասոնցմէ մէկն է Սկովտիոյ Միացեալ Երիցական Եկեղեցին (United Presbyterian Church of Scotland) որ 1857–1866ի միջոցին հրեաներու մէջ գործած է։ Այս եկեղեցիին կողմէ Անգլիայէ ղրկուած յայտնի միսիոնարներէն մէկն է Վեր. Ճան Վարդապետ*, որ Սկովտիա իր ուսումը կատարելագործած ըլլալով կը վերադառնար Սուրիա։ Հալէպ գործած է մինչեւ որ կը հրաւիրուի իբր բժիշկ փրոֆէսոր դասախօսելու Պէյրութի Ամերիկեան Բժշկական Դպրոցին մէջ։

1895էն ետքն ալ դարձեալ Հալէպի հրեաներուն մէջ գործած է Անգլիոյ Երիցական Եկեղեցիի Օտար Առաքելութեանց Ընկերութիւնը (Foreign Missions of Presbyterian Church in England)։ 1898ին այս ընկերութեան մէկ գործիչն էր Զաքարիա Պետրոսեան

---

*) Վեր. Ճ. Վարդապետ Սուրիացի մօրմէ զաւակն է նախկին Երուսաղէմեան միաբանի։ Միսիոնարական հաստատութեանց մէջ դաստիարակուելէ ետք Լիբանանի Հասպիյէ գիւղին արաբ բողոք. եկեղեցիի հովիւ ձեռնադրուած է 1853 թուականին։ Լիբանանի եւ Սուրիոյ Արաբ Բողոք. Եկեղեցիին մէջ ձեռնադրեալ առաջին բնիկ հոգեւոր հովիւն է։ 1854ին ատեն մ՚ալ իբր միսիոնար գործած է Տրիպոլիս։ Պէյրութի արաբ բողոքական եկեղեցիին կազմութեան մէջ մեծ բաժին ունեցած է։ Մեռած է 1908 Նոյ 21ին, 81 տարիքին մէջ իբր հոգեւոր գործիչ, իբր ճարտար բժիշկ եւ հմուտ դասախօս, եւ իբր կարող հեղինակ մեծ համբաւ մը կերտելէ ետք։

որ վերջը ուրիշ տեղ ձեռնադրեալ հովիւ եղաւ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի։ 1902ին այս առաքելութիւնը Հալէպի մէջ կը պահէր երկու միսիոնար, չորս տեղացի գործիչ, նախակրթարան մը եւ դարմանատուն մը*։

Վաթսունական թուականներուն Հալէպի եկեղեցական գործը այս պարագաներու տակ կայուն վիճակ մը կը ստանայ։ Ամենէն կարեւոր դէպքն է քարոզիչ Մաքան Նազարի իբր հոգեւոր հովիւ ձեռնադրութիւնը 1862ին։ Հակառակ Անգլիկան գործիչներու խափանարար գործունէութեան եւ աննպաստ պայմաններու եկեղեցիին հաղորդական անդամներու թիւը կը բարձրանայ 12ի, և երկու հոգի ալ դուրսէն կ'աւելնան ժողովուրդին վրայ։ Սիսի միաբանութեան պատկանող վանական մը և յայտնի առեւտրական մը աւետարանականութեան յարելով կը սկսին եկեղեցի յաճախել։ Այս դէպքը արձանագրելու ատեն միսիոնարներ իրենց սիրելի սովորութեան համեմատ անունները չեն յիշեր։

Գործին ակնկալուած չափով չզարգանալուն պատճառաւ Պորտը յարմար կը տեսնէ Փրաթը աւելի կարեւոր կեդրոն մը՝ Մարաշ, փոխադրել 1863ին և անոր տեղը կը ղրկէ Անտիոքի միսիոնար Մր. Պէնթըն։

Վեր. Ն. Մաքանեան ալ կ'երեւի թէ շատ չանցած, երկու տարի ետքը, եկեղեցիէն կը զատուի, քանզի 1864ին Անթէպէն կը կը խնդրուի որ Հալէպ քարոզիչ և ուսուցիչ ղրկուի։ Անթէպի Աստուածաբանական դպրոցը աւարտած մէկը Հալէպ կուգայ 1865ի աշունը։

1868ին Տոքթ. Տէյվիտ Հ. Նըթինկ, (David H. Nutting, M.D.) իբր կայանի միսիոնար կը յաջորդէ Պէնթընի։ Ասոր ժամանակին Հալէպ բաւական յառաջդիմած է իբր քաղաք, որ հեռագրական

---

*) Այս ընկերութեան աշխատանքին մէկ պտուղն է Իսրայէլ Գախար, որ հրէութենէ Բողոքականութեան դարձած էր եւ ինն լեզուներու հմտացած ըլլալով օտարներու քով իբր թարգման կ'աշխատէր։ Այս կարճահասակ փոքրակազմ մարդը կ'ըսէր թէ ինք Դաւիթ թագաւորի սերունդէն է, եւ թէ իր զաւակներէն մէկը վերջապէս պիտի գրաւէ անոր աթոռը, միայն թէ այդ զաւակը պէտք է ծնանի օտարազգի մօրմէ մը։ Այս Իսրայէլը ամուսնացաւ Անթէպի մէջ Միս Ֆրիրսընի վարած անգլիական որբանոցին աղջիկներէն հայուհիի մը հետ, եւ անկէ ունեցաւ Դաւիթ անունով որդի մը։ Այս տղան երեսնական թուականներուն կը կարդար Հալէպ, Boys' High Schoolին մէջ։ Ապա բժշկութիւն ուսանելով Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ, անցած է Պաղեստին։

գիծերով կապուած է բոլոր գաւառներու հետ, խճուղի մը շինուած է Հալէպ—Քիլիս—Անթէպ—Մարաշ գիծին վրայ, ուրիշ հատ մըն ալ դէպի Ալեքսանդրէթ շինելու ձեռնարկը կայ։ Ֆրանսական, ռուսական և Թրքական երեք նամակատուններ կան, փողոցները նորոգութեան մէջ են և գիշերները կը լուսաւորուին քարիւղի ճրագարաններով, Ֆրատ անունով լրագիր մը կը հրատարակուի իբր կառավարական պաշտօնաթերթ, արաբերէն, արաբատառ և հայատառ Թրքերէն լեզուներով։

Տօքթ. Նըթինկի ամենէն կարեւոր գործը կ'ըլլայ եկեղեցական շէնքի մը ապահովումը։ Վեր. Մաքանեանի ժամանակ պաշտամունքները կը կատարուէին Մուղարպէլիյէ փողոցը վարձուած տունի մը մէջ։ Նըթինկ, եկեղեցիին աւելի հաստատուն ձեւ մը տալու համար և կ'երեւի ժողովուրդին Թէպէտ քիչ բայց աւելցած Թիւէն ալ քաջալերուելով ծախու կ'առնէ պղնձագործներու շուկային մօտ Գասթէլ Ճուրա փողոցին մէջ Պէյթ Մախլուֆա կոչուած շէնքը, որուն մէջ պէտք եղած փոփոխութիւնները և նորոգութիւնները կատարելով պաշտամունքները ընելու յարմար ձեւի կը վերածէ։ Ապա այս շէնքը դրացի շէնքերու գնումով ընդարձակուած է։

Եկեղեցին մինչև 1891 կայուն վիճակին մէջ իր գոյութիւնը կը շարունակէ։ Վեր. Կ. Յարութիւնեանի ճշդումի կարօտ ցանկին համեմատ (Տես Նոր Աւետաբեր Ա. տարի, Թիւ 16 էջ 123) աշխատած են հետեւեալ հոգեւոր գործիչները.—

Վեր. Սարգիս Սարգիսեան կամ Փոլատեան՝ Անթէպցի, նախկին հովիւ Անտիոքի*։ Վեր. Կարապետ Մարգարեան՝ Ատանացի։ Վեր. Գէորգ Գազանճեան՝ Անթէպցի (երբ տակաւին ձեռնադրըեալ չէր)։ Կարապետ Ատանալեան՝ Մարաշցի, իբր ուսուցիչ քարոզիչ։ Գրիգոր Զուգուրեան՝ Անթէպցի, իբր ուսուցիչ քարոզիչ։ Փարեգին Գույումճեան՝ Մարաշցի և Մարաշի աստուածաբանական աշակերտներէն։ Այս միջոցին տարրական դպրոց մըն ալ առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ շարունակած է։ Ժողովուրդին կարեւոր մէկ մասը միշտ փոխուած է՝ պանդուխտներէ բաղկացած ըլլալուն համար։ Հետեւաբար Թուական փոքր յաւելում մը միայն արձանագրած է՝ առաւելապէս կա՛մ նորեկ պանդուխտներով և կամ ներքին աճումով։

---

*) Վեր. Սարգիս Փոլատեան 1873են ետք կը հրաժարի եւ ատեն մը եկեղեցին առանց հովիւի կը մնայ. մինչեւ նոր հովիւին գալը Կարապետ Էքմէքճեան տպեալ քարոզագիրքէ մը քարոզներ կարդալով բեմը կը կառավարէ:

Հալէպի Եկեղեցիին առաջին շրջանին կամ սերունդին պատկանող անձերէն ոմանք կ'արժէ յիշել։

Ա.— Տիգրանակերտէն.

1. Ծոն Յակոբեան, որդիները Մելքոն և Տիրան։

2. Դերձակ Կիրակոս Աւետիսեան. որդիները՝ Սէլիմ, Խաչէնտէր, Քէրիմ, Ճոզէֆ, Միշէլ։ Ասոնք ապա իրենց հօր արհեստին անունով Խայեաթ կը կոչուին՝ իրենց քոյրը Զէքիյէ Վեր. Կ. Յարութիւնեանի հետ կ'ամուսնանայ. 1931ին Հալէպի Հայ Աւետ. Եկեղեցիէն բաժնուելով արաբ բողոքական և ուրիշ եկեղեցիներու կը կապուին։

3. Պօղոս Շալճեան և որդին Արթաքի։

Բ.— Խարբերդէն.

1. Ռուբէն Գալէմքեարեան, որդիները՝ Յակոբ և Երուանդ։

2. Դերձակ Գրիգոր Կոգորեան։

Գ.— Ակնէն.

1. Յակոբ Յակոբեան. որդիները Տօքթ. Պօղոս, Արշակ։ Աղջիկներէն մէկը Փառանձեմ կ'ամուսնանայ Պատ. Գարամանի (?) հետ, երբ վերջինը Հալէպ ուսուցչութեամբ կը զբաղէր, այս մարդը ապա Մկրտականութեան յարած է։

2. Նիգոլա ամմի, որ հայ հռոմ էր, որդիները՝ Սիմոն, Թոտոր (Թէոտորէթէ կրճատեալ)։

Դ.— Արաբկիրէն.

Գոնտուրաճը Կարապետ, որդիները Արիստակէս և Տիգրան։

Ե.— Քիլիսէն.

Պչագճը Աստուատուր, որդին Տօքթոր Յակոբ՝ որ Կարապետ Եղիաեանի (Տէլլէկեան) փեսան եղած է։

Զ.— Քէսապէն.

Սարգիս Էմլէքեան, որդիները՝ Հաննէ և Սէլիմ։

Է.— Մեծ Հայքէն՝ քաղաքը անծանօթ.

Զպուգճը Աստուատուր, որդին՝ Մինաս որ շինած է եկեղեցիին բեմը, ամպիոնը և նստարանը։

Ը.— Անթէպէն.

1. Տօքթ. Յակոբ Շիլ Յակոբեան, որդիները՝ Տօքթ. Արմենակ, Միհրան, Արամ։

2. Կարապետ Եղիաեան կամ Տէլլէկեան։

3. Տէօքմէճի Թորոս, որդիները՝ Գրիգոր, Յակոբ. Նորզաքի, Ճէմիլ և երեք աղջիկներ։

4. Կարապետ Էքմէքճեան, որդիները Արթին, Խաչէնտէր, Ձորճի, Յակոբ, Խաչէնտէր, Տիգրան և աղջիկ մը Մարիամ։

Հալէպի Եկեղեցիին ամենէն հին երկու ընտանիքները Տէօք-

մէճեան և Էքմէքճեան գերդաստաններն են որոնք սկիզբէն մինչև հիմա Հալէպ մնացած և եկեղեցիին ծառայած են։ Մի ոմն Յարութիւն իր հօր հետ Պարսկաստանի Խոյ քաղաքէն Անթէպ կուգայ։ Յարութիւնի տղան Յակոբ՝ ծնած 1810ին՝ իբր կառավարութեան սուրհանդակ կայսրութեան շատ մը քաղաքներուն ծանօթացած էր։ Հալէպը լաւ շահաստան մը նկատելով 1840ին իր հօրը հետ Հալէպ կը հաստատուի. իրմէ զատ ուրիշ հինգ եղբայրներ ունէր։ Հոն հացագործութեամբ կը զբաղի և կը կոչուի Էքմէքճեան։ Ասոր տղան Կարապետ ծնած 1835ին, Հալէպի առաջին բողոքականներէն է։

Թ.— Կովկասէն.

Ռուսահպատակ Օթաճը Խաթուն Սահակօֆ, ամուսինը Յակոբ և որդին...

Քառասուն տարուան այս շրջանէն ետքը եկեղեցին թէպէտ ոչ ցայտուն բայց խաղաղ և հաստատ կերպով կը զարգանայ մինչև Թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմը։ Եկեղեցին որակով և թիւով կարեւոր նոր տարրերով կը զօրանայ, որոնց մէջ աչքառու դիրք կը գրաւեն Տէր և Տիկ. Տօքթ. Ա. Ալթունեան։ Վերջինը 1889 Անթէպի բժշկական դպրոցին փակուելէն ետքը իր տիկնոջ հետ վերջնականապէս Հալէպ կը հաստատուի. ինք և մանաւանդ տիկինը գործօն բաժին մը կ'ունենան։ Տիկ. Ալթունեան 1892ին իր ծախքով կը բանայ տիպար մանկապարտէզ մը որ նախ կը սկսի Ազիզիյէ, երկու տարի ետքը Ճէմիլիյէ թաղը իր տան մէջ եւ ապա կը շարունակէ եկեղեցիի շէնքին բակը իր մասնաւոր սենեակին մէջ։ Մանկապարտէզի յատուկ բոլոր գրասեղանները, աթոռները, տուարկանները եւ խաղալիքները մասնաւոր ապսպրանքով Անգլիայէ բերել տրուած էին եւ դպրոցին նուիրուած՝ Տիկ. Ալթունեանի կողմէ։ Տիկինը միայն ասով չէր գոհանար՝ իր սիրտին ամբողջ գուրգուրանքը կը շռայլէ եկեղեցիին իր սիրած Փրկչին սիրոյն համար։ Հովիւին աջ բազուկը եւ խորհրդակիցը կ'ըլլայ։ Գործերուն եւ պաշտամունքին կանոնաւորութեան եւ լրջութեան շատ նախանձայոյզ կը գտնուի. Մանկանց Կ. Դպրոցին վարիչ եւ երիտասարդներու դասարանին ինք պատասխանատու կ'ըլլայ, աղքատներու խնամատարութեան մէջ իր կարեւոր բաժինը կ'ունենայ եւ յաճախ անոնց տուները կ'այցելէ։ Հիւանդանոցի եւ տան բոլոր պաշտօնէութիւնը եւ ծառայողները ամէն Կիրակի եկեղեցիի պաշտամունքներուն կ'առաջնորդէ։ Եկեղեցական յարմար շէնքի մը պէտքը զգացած ըլլալով կ'աշխատի անոր համար դրամ հաւաքել։ Վերջին անգամ Անգլիա գտնուած միջոցին այս ուղղու-

ւթեամբ ձեռնարկներ կը կատարէ, բայց հիւանդանալով 1907 Օգոստոս 25ին, կիրակի օրը, Իրլանտա, ամառանոցին մէջ կը մեռնի։

1891էն մինչեւ 1915 երեք հովիւներ կը պաշտօնավարեն այս եկեղեցիին մէջ։ Վեր. Մանուկ Միսիրեան* 1891—1903ի միջոցին կը հովուէ այս եկեղեցին։ Այս ատեններ՝ մանաւանդ 1896է ետքը՝ ժողովուրդին թիւը զգալիօրէն կ'աւելնայ ուրիշ քաղաքներէ եկողներու շնորհիւ։ Իր ժամանակին Կիրակնօրեայ Դպրոցը կը կանոնաւորուի, նախակրթարանի ծրագիրը եւ կարգերու թիւը կը բարձրանան։ Վեր. Միսիրեան աւետարանական ճշմարտութիւնները իր պարզութեամբը ժողովուրդին կրնար ներկայացնել, եւ իբր հայր կը հովուէր իր ժողովուրդը։ Հալէպի հրեաներուն մէջ աշխատող Անգլիական Միսիոնարական ընկերութեան գործիչը Զաքարիա Պետրոսեան ալ 1898ին հովիւին կ'օգնէ Կ. Դպրոցի մէջ։ Ատեն մը նախակրթարանի մէջ ուսուցիչ ալ եղած է։

Տարի մը եկեղեցին առանց հովիւի կը մնայ. եւ Անթէպի երեք Աւետարանական եկեղեցիներուն հովիւները՝ Վերք. Մ. Փափազեան, Ց. Գումրուեան եւ Հ. Աշճեան՝ երեքական ամիս յաջորդաբար եկեղեցիին մէջ կը գործեն։ Յաջորդ տարին՝ 1904ին՝ Վեր. Ստեփան Թովմասեան կը սկսի իր պաշտօնավարութեան։ Իր նախորդը եթէ հովիւ մըն էր քան թէ քարոզիչ, Թովմասեան կը յայտնուի առաւելապէս լաւ քարոզիչ մը որուն քարոզները արգիւնք էին ուսումնասիրող միտքի եւ խղճամիտ աշխատանքի։ Իր ժամանակին դպրոցը բարձրագոյն նախակրթարանի կը վերածուի եւ պաշտամունքի յաճախողներու թիւը մեծապէս կ'աւելնայ։ Եկեղեցիին ելեւմուտքը կը բարձրանայ 190 օսմ. ոսկիի, որ կը հաւասարակշռուի առանց արտաքին օգնութեան։ 1901էն սկսեալ

---

*) Վեր. Մ.Միսիրեան ծնած է Անթէպ 1856ին ուր աշակերտած է Ասատուր Գալֆա Լեւոնեանի՝ մեծ հայրը Փրոֆ. Լութֆի Լեւոնեանի։ 1882ին շրջանաւարտ կ'ըլլէ Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճէն։ 1885ին ալ Կիլիկիոյ Աստուածաբանական ճեմարանի դասընթացքը կ'աւարտէ։ Հովուական պաշտօններ վարած է 1885—91 Քիլիս, ուր ամուսնացած է, 1891—1903 Հալէպ, 1903—1910 Պիթիաս, 1910—1913 Անթէպ ուր կը վախճանի։ Հայրն է Վեր. Կարապետ Միսիրեանի որ մտքի կարողութեամբ, ուսումով եւ հմտութեամբ, ֆիզիքական յատկութեամբ, հոգեկան գեղեցկութեամբ եւ խոր հոգեւոր փորձառութեամբ մեծ ապագայ կը խոստանար, բայց որ Ֆրէզնօ վաղաժամ մահովը սուգի մատնեց բոլոր զինք ճանչցողները։

ինքնապահ եւ նիւթապէս անկախ կը դառնայ։ Ժողովուրդին թիւը կը հասնի 270ի։

Վեր. Թովմասեանի կը յաջորդէ Վեր. Յովհաննէս Էսքիճեան, այդ մաքրափայլ քաղցրաբարոյ հոգին, որ աւելի աւետարանիչ մըն է քան թէ բեմախօս, եւ աւելի սրտին կը խօսի քան թէ միտքի. իր կէտ նպատակին է հոգիներու փրկութիւնը։ Եկեղեցական պաշտամունքները տաք շունչով կը լեցուին եւ ժողովուրդը կը կաղապարուի հոգեւորապէս։ «Երկու Անգամ Ծնած Մարդիկ» իր թարգմանութիւնն է որ այնքան արագ և շատ տարածուեցաւ բոլոր Կիլիկիոյ դաշտին մէջ։ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին միջոցին հայ տարագիրներու մէջ իր նուիրեալ հերոսական ծառայութիւնները անմոռանալի բարի համբաւ մը շինած են իրեն համար շատ արդարօրէն։ Բայց ժանտատենդէ վարակուելով վերջ մը կը գտնէ իր երկրային կեանքը։

1894էն մինչև 1904 արաբախօս Բողոքականներն ալ եկեղեցիի նոյն շէնքը գործածած են իրենց պաշտամունքներուն համար. նախ հայերը և ապա արաբախօսները պաշտամունք կը կատարէին։ Պէյրութի Երիցական Սինոդը ուսուցիչ-քարոզիչ մը կը ղրկէր և շաբթուան միջոցին Աւետարանական Եկեղեցիի դպրոցին մէջ արաբախօս աշակերտներու դաս կուտար և կիրակիները պաշտամունք կը կատարէր։ 1904ին արաբախօսները բոլորովին կը զատուին և Խանտէքի պողոտային վրայ շէնք մը վարձելով կը շարունակեն իրենց եկեղեցին և դպրոցը։ Արաբախօս Աւետարանականները մինչև հիմա իրենց սեպհական դպրոց չունին և եկեղեցական շէնք ալ չունին։ Միսիոնարական դպրոցի շէնքը կը գործածեն։

Այս քանհինգ տարուայ երկրորդ շրջանին միջոցին կը հանդիպինք հետեւեալ անուններու. Տոքթ. Ալթունեան, Ս. Ճէպէճեան, Իսքէնտէր Իշխանեան և որդին Նուրի Իշխանեան, Սամուէլ Շըմաւոնեան, Աստուրեան և Պապիկեաններ՝ կարապետ և Յարութիւն, փաստաբան Լեւոն Թամզարեան, Յակոբ և Իսկէնտէր և Տիգրան Էքմէքճեան, Հաննա Յ. Խրլոբեան, Զուխաճը Յովհաննէս Նիքոլա, Տէօքմէճեաններ, ատամնաբոյժ Ստեփան Րուպեան, Ս. Գիրքի Ընկերութեան պաշտօնեայ Գէորգ եղբայր Ճիզմէճեան՝ սարկաւագ. Շմաւոն Ճանճիկեան, դեղագործներ Ռուբէն Էճզաճեան և Ն. Կիւզէլիմեան ինչպէս նաև Կիւլեան, Մարգարեան և Տիգրանակերտցի Խայաթ ընտանիքները։ Իգական սեռէն կրնանք յիշել բացի երէցկինէն և Տիկ. Ալթունեանէն, Տիկ. Լուսիա Տէօքմէճեան (Գրիգորի մայրը) և Տիկ. Եսթեր Իշխանեան (Տոքթ. Նուրիի մայրը) սարկաւագուհի, Օր. Զէքիյէ Խայաթ և Օր. Ա. Մարգարեան։ Օր. Խայաթ՝ որ ապա կենակիցը եղաւ Վեր. Կ. Յ. Յարութիւնեանի՝ իբր կարող

և յաջող մանկապարտիզպանուհի մը երկար ատեն աշխատեցաւ Տիկ. Ալթունեանի հովանաւորած մանկապարտէզին մէջ։ Իսկ վերջինը՝ ներկայիս տիկինը Մարուքէ Սինանեանի, շատ օգտակար եղած է Աղջկանց Ջանասիրաց Ընկերութեան մէջ։

Այս շրջանին ամենէն յայտնի գործունէութիւնն եղած է եկեղեցական շէնք մը կառուցանելու շուրջ։ 1907էն առաջ առաջին խորհրդակցութիւնը կը կատարուի ժողովուրդի մի քանի անհատներուն և Տիկ. Ալթունեանի հետ, որուն 1907ին պատահած մահին վրայ կը կարծուի թէ գործը անյաջողութեան պիտի հանդիպի։ Սակայն հանգուցեալին յիշատակը յարգելու համար Տոքթ. Ալթունեան 300 օսմ. ոսկի, Տիկ. Ալթունեանի քեռայրը Բ. Կ. Մէքքըմ 200 օսմ. ոսկի կը նուիրեն անոր անունով եկեղեցին շինելու համար։ Այս գումարով գետին մըն ալ կը գնուի։ Տոքթ. Ալթունեան կը խոստանայ իր տուած 300էն զատ 2000 օսմ. ոսկի ևս տալ եթէ ժողովուրդը 1500 ոսկի կրնայ պատրաստել և պատրաստակամութիւն կը յայտնէ իր դրամով կատարելու ներքին կահաւորումը, պատուհաններու և դուռներու շինութիւնը եթէ ժողովուրդն ալ 250 ոսկինոց փողաւոր երգեհոնով մը կրնայ օժտել եկեղեցին։ Շէնքի յանձնախումբը իբր խոստում և կանխիկ վճարելու գումար կը յաջողի հանգանակել 1500 ոսկին որուն 800ը այս փոքրաթիւ ժողովուրդէն՝ բայց շինութեան չձեռնարկած պատերազմը և ապա տարագրութիւնը կը սկսի։ Եկեղեցին, որ 1914ին 360 անձերէ կամ 75 ընտանիքներէ բաղկացեալ ժողովուրդ մը, 36 այր և կին անդամներ, 100 աշակերտներով մանկանց Կիրակնօրեայ Դպրոց, Ջանասիրաց ընկերութիւն մը, մանկապարտէզ և վեցամեայ նախակրթարան մը, գետին մը և շէնքի համար իբր խոստում և պատրաստ դրամ 3500 օսմ. ոսկի, և մանաւանդ հոգեւոր տեսիլքի տէր հովիւ մը ունէր եւ մեծ յոյսով եւ խանդավառութեամբ մեծ ծրագիրներ կը մշակէր՝ գրեթէ կը դադրի գոյութենէ։ Եկեղեցիին շէնքը 1917ին զինուորական իշխանութեան կողմէ կը գրաւուի բանակին ծառայելու համար։ Ժողովուրդին կարեւոր մէկ մասը կը ցրուի, հոգեւոր պաշտամունքները փոքրաթիւ անհատներու մասնակցութեամբ կը շարունակուի տուներու մէջ եւ Մայր Եկեղեցիի պատկանող հոգետուն կոչուած շէնքին մէկ սենեակին մէջ։ Վեր. Խօքիճեանի մահէն ետքը կառավարութեան պահանջով Վեր. Յակոբ Գումրուեան իբր Բողոքական համայնքէ ներկայացուցիչ կը ճանչցուի։ Վերապատուելին հայ տարագիրներու նպաստ բաշխելու գործին մէջ մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէ հանուր հայութեան։

2.

ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Զինադադարէն ետքը Հալէպի Եկեղեցիին հին ժողովուրդը դարձեալ կը գրաւէ իր շէնքը եւ կը սկսի կանոնաւոր պաշտամունքներ ունենալ։ Եկեղեցին, սակայն, տակաւին անկազմակերպ է եւ անկայուն ու շփոթ վիճակ մը կը շարունակէ մինչեւ 1922։ Ժողովուրդը մէկ կողմէն կը մեկնի Կիլիկիա կամ Անատոլու եւ Հիւս. Ամերիկա, մինչ միւս կողմէն միշտ տարագրութենէն նոր դարձողներ կը հասնին ամէն տեղէ։ Հալէպ այսպէս եկող գացողներու տեւական կայան մը կ՚ըլլայ։ Այս երեք տարիներու միջոցին եկեղեցին պաշտօնական հովիւ չունենար, բացի կարճ շրջանէ մը, երբ Վեր. Կ. Յ. Յարութիւնեան 7 ամիս իբր հովիւ կը ծառայէ։ Այս շրջանին եկեղեցիին հրաւէրին վրայ կը քարոզէ Տիար Աբրահամ Սէֆէրեան անուն հոգեւոր երիտասարդ եղբայր մը, Նրէպագանի Հայ Աւետ. Եկեղեցիին 1909ին նահատակեալ սարկաւագին զաւակը։ Սէֆէրեանի պաշտօնավարութիւնը բաղդորոշ ազդեցութիւն կ՚ունենայ մեր յետագայ եկեղեցական կեանքին վրայ։ Այս եղբայրը իր բարեպաշտ ընտանիքէն ժառանգած էր ջերմ կրօնասիրութիւն մը, որ Կիլիկիոյ հոգեւոր արթնութեանց միջոցին կը ստանայ մասնաւոր ուղղութիւն եւ գոյն։ Իր թերի եւ սահմանաւոր ուսումին պատճառաւ — մի քանի տարի միայն հետեւած է Տարսոնի Ս. Պօղոսի անուան Ամերիկեան Գոլէճը — չէ կրցած մտքի լայն հորիզոն մը ցոյց տալ։ Իրեն յատուկ մեթոտով ուսումնասիրելով միմիայն Ս. Գիրքը, եւ ազդուելով կարգ մը արտաքին և եկեղեցական կեանքի ներքին պայմաններէն, կը յանգի որոշ հաստատ համոզումներու եկեղեցական վարչաձեւի, դաւանական—վարդապետական հարցերու, հոգեւոր կեանքի սկզբնաւորութեան և զարգացման ձեւերուն մասին։ Իր այս գաղափարները որոնք համաձայն չէին մեր աւանդական ըմբռնումներուն, իրեն թելադրած կ՚երեւին կանուխէն համակրիլ անջատողական շարժումի։ Իր կարճ պաշտօնավարութեան միջոցին իր գաղափարներով կը խմորէ շատերը եւ այս կերպով լաւ գետին մը կը պատրաստէ իր ապագայ գործունէութեան համար։

1921ին Կիլիկիոյ պարպումին իբր արդիւնք հայ գաղթականներով դարձեալ կը լեցուի Հալէպ։ Եկեղեցին պէտք կը զգայ կարող եւ լաւ պատրաստուած հովիւի մը։ Երկու կարեւոր թեկնածուներն են Վեր. Ենովք Հատիտեան, որ 1920ի կէսէն սկսեալ հաստատուած էր Պէյրութի մօտ Ճիւնի, ապա Շիմլան, եւ Վեր. Կարապետ Յարութիւնեան, Ատանայի եկեղեցւոյն հովիւը։ Սէֆէր-

ճանի միջնորդութեամբ Ցարութիւնեան, որ արդէն Հալէպ հասած էր, կը հրաւիրուի հովուական պաշտօնի։

Վեր. Կ. Ցարութիւնեան եկեղեցւոյս մէջ կը գործէ 1922—1931ի միջոցին, մօտ տասը տարիներ, որոնք կը կազմեն շատ փոթորկոտ եւ պայքարալից շրջան մը։

Այս տասնամեայ եկեղեցական կեանքի կարեւոր հարցերը եղած են հետեւեալները.— Մնայուն հովիւի որոշում, Հոգեւոր Եղբայրութեան հետ յարաբերութիւն, կրթական բարձր հաստատութեան անհրաժեշտութիւն, եկեղեցական շէնքի կառուցում, երիտասարդութեան կազմակերպութիւն։

1922ին եկեղեցիին նախապատերազմեան ժողովուրդը գրեթէ չի տեսնուիր։ Ճիզմէճեան, Կիւլեան, Մարգարեան, Պագըրճեան և ուրիշ շատեր մեկնած են։ Յաջորդ մի քանի տարիներու միջոցին Խըլըբեան Հ. քաղաքէ կը մեկնի և Արաբախօս Բողոք. Եկեղեցիի կը միանան Ց. Նիգոլա և ապա ուրիշ ընտանիքներ։ 1925ին կը մնան միայն Էքմէքճեան, Տէօքմէճեան, Ալթունեան, Ճէպէճեան, Պապիկեան, Բուլեան, Ծանճիկեան եւ ուրիշ մի քանի ընտանիքներ եւս։ Իսկ այս պակասողներուն տեղը գրաւած են աւելի քան 1000 նոր ընտանիքներ՝ մօտ 70 քաղաքներէ եւ գիւղերէ։ Այս բազմազոյն ժողովուրդը գոհացնել անշուշտ շատ դժուար էր։ Մանաւանդ մեծ թիւով զանազան եկեղեցիներու պատկանող նախկին վարիչ կարեւոր անձերու ներկայութիւնը մեծ արգելք կը հանդիսանար տեսակէտի եւ գործի ուղղութեան մէջ միութիւն եւ մանաւանդ գործակցութիւն յառաջ բերելու համար։ Հետեւաբար հովիւը միշտ կարճ շրջաններու համար կը հրաւիրուէր։ Նոր հովիւ մը հրաւիրելու հարցը միշտ կ'արծարծուէր եկեղեցիի ներսէն եւ երբեմն արտաքին ազդեցութիւններու միջնորդութեամբ, հակառակ Վեր. Ցարութիւնեանի մեթոտիկ աշխատանքին եւ կուռ քարոզներուն։ Այս հարցը տեւականօրէն օրակարգի վրայ մնաց մինչեւ հովիւին 1931ի կէսին հրաժարումը։ Ուրիշ որեւէ մէկ հովիւ, սակայն, նոյն դժուարութեանց առջեւ պիտի գտնէր ինքզինքը տուեալ պայմաններու տակ։

Այս հարցին վրայ կարեւոր չափով ազդած են ուրիշ երկու խընդիրներ եւս, որոնցմէ առաջինը ծագում կ'առնէ իբր հոգեւոր եղբայրներ հրապարակ ելած խումբ մը երիտասարդներու եկեղեցիի հանդէպ ցոյց տուած դիրքէն, Տիար Սէֆէրեան բեմը Վեր. Կ. Ցարութիւնեանի ձգելէ ետքը իր քարոզութիւնները և Ս. Գիրքի դասախօսութիւնները ազատօրէն շարունակեց եկեղեցիի պատկանող շէնքերու մէջ։ Կամաց կամաց ուշադրութիւն գրաւեցին տնօր միակողմանի դատումները կրօնական հարցերու շուրջ, եկեղեցիի դէմ քննադատու-

թիւնները եւ յարձակումները, անոնց պատճառաւ իսկ կարգ մը ընտանիքներու մէջ ծագած խաղաղութիւնը խանգարող ներքին վէճերը։ Այս բոլորը եկեղեցիի հովիւին և վարիչ մարմիններուն մեծ տհաճութիւն պատճառեցին։ Սէֆէրեան քայլ մ'ալ յառաջ երթալով կ'որոշէ իր հետեւորդներուն Ս. Հաղորդութիւն մատակարարել։ Եկեղեցիի Հոգաբարձութեան անունով հոգեւոր հովիւը անոր կը յայտնէ թէ այս ընթացքը մեծ անախորժութեան պատճառ եղած է, եւ թէ յիշեալ ժողովը չ'արտօներ որ ոչ—ձեռնադրեալ գործիչ մը ինքնակամօրէն Հաղորդութեան սեղանին հրաւիրէ հաւատացեալները։ Հակառակ այս արգելքին Ս. Հաղորդութիւն կը կատարուի։ Եկեղեցիի Հոգաբարձութիւնը այս մասին հարցափորձի կ'ենթարկէ Տիար Սէֆէրեանը եւ բացատրութիւն կը պահանջէ իր այս ընթացքին համար։ Ժողովը ապա կ'որոշէ գրաւոր կերպով անոր հաղորդել իր տեսակէտը եւ գրաւոր պատասխան պահանջել։ Այս որոշմնագրին մի քանի կէտերն են հետեւեալները։ 1) Յիշեալը (Տիար Սէֆէրեան) ձեռնադրեալ հոգեւոր հովիւ չըլլալուն համար չի կրնար Հաղորդութեան եւ Մկրտութեան արարողութիւնները կատարել։ 2) Երբ ան կը փափաքի եկեղեցիին որեւէ վարդապետութեան մասին թեր ու դէմ դատախօսել, պէտք է հովիւին հաւանութիւնը ստանայ։ 3) Արտօնեալ է դարձի եւ ապաշխարութեան քարոզներով ժողովուրդը հրաւիրել մեղքի խոստովանութեան եւ փրկութեան. կատարելապէս ազատ է աշխատելու հոգիներու փրկութեան համար։

Սէֆէրեան անձամբ, բերանացի կը պատասխանէ այս հաղորդագրութեան և կը խուսափի գրաւոր պատասխան տալէ։ Ժողովը հետեւաբար կ'որոշէ. «...Հոգեւոր հովիւը պատասխանատուութիւն ունի կրօնական հաւաքոյթներու, պաշտամունքներու ընթացքին հսկելու եւ անոնց թիւը որոշելու։ Այս պայմաններով անիրաւասու է Տիար Սէֆէրեանի հետ գործակցելու համար կարգադրութիւններ ընելու»։

Այս բոլոր խորհրդակցութիւնները, եկեղեցիին կարգապահական կանոններուն եւ ընկալեալ սովորութիւններուն հաւատարիմ մնալու հրաւէրները, գրաւոր յանձնարարութիւնները որեւէ ազդեցութիւն չեն ունենար իրաց ընթացքին վրայ։ Տիար Սէֆէրեան անշեղ կը շարունակէ հետեւիլ իր նախապէս ծրագրած ուղեգծին որուն նշանակէտն էր եկեղեցիէն անկախ գործունէութիւն եւ այս նպատակով անջատ եկեղեցական կազմակերպութիւն։ Եկեղեցիի վարիչ մարմինները և հովիւը ցոյց չտուին այս շարժումին էութեան թափանցող խորատեսութիւն. անոնք չկրցան առաջին օրէն տեսնել թէ նոր աղանդ մը կը սաղմնաւորուէր Աւետ. Եկեղեցիին մէջ

այնքան ճարպիկ կերպով։ Այս նոր քարոզութիւններուն հետեւողներէն շատերը անգիտակից էին անջատողական շարժումի մը գոյութեան, նոյնիսկ փափաքող ալ չէին։ Եթէ այս բարեմիտ հետեւողները սկիզբէն ծանօթանային այս ուղղութեան, և եթէ եկեղեցին պէտք եղածին չափ արթուն գտնուէր և ժողովրդային հոգեւոր պէտքերու գոհացում տալու համար հոգեւոր առողջ կեանքի և տեսիլքի տէր աւետարանիչներ գործածէր, դժուար թէ անջատողական շարժում մը ծագում առնէր։ Բայց եկեղեցին գաղթականներու անհատնում հարցերով, կազմակերպչական ջանքերով ու ներքին այլ դժուարութիւններով այնքան զբաղած էր որ ո՛չ ժամանակ և ոչ ալ պէտք եղած ոյժը կրցաւ գտնել այս շարժումը կառավարելու համար։ Ան կրցաւ միայն ժողովներու մէջ երկար խորհրդակցութիւններ ընել և թուղթի վրայ որոշումներ արձանագրել։ Եւ եղբայրները չորս տարի շարունակ առիթն ունեցան ազատօրէն գործելու, մինչև որ եկեղեցին ստիպուեցաւ աւելի վճռական քայլեր առնելու։

1924, Յունիս 20ի գիշերը Եկեղեցիի Խառն Ժողովը (Եկեղեցիի Հոգաբարձութիւն և Խնամակալութիւն) յետ երկարատեւ խորհրդակցութեան կ՚որոշէ հետեւեալ գրութիւնը ղրկել Տիար Սէֆէրեանի.—

«Յունիս 20ին տեղի ունեցած Խառն Ժողովի նիստին մէջ երկար խորհրդակցութեան նիւթ եղաւ սա խնդիրը թէ տարիներէ ի վեր եկեղեցիին մէջ անպատասխանատու կերպով ձեր վարած կրօնական ժողովները եկեղեցիիս համար օգտակա՞ր թէ վնասակար եղած են։ Թեր ու դէմ կարծիքներու արտայայտութենէն ետք մեծամասնութեան ձայնովը յարմար տեսնուեցաւ հետեւեալ հարցումները ձեզի ղրկել և «այո» կամ «ոչ» պատասխանը ստանալ ձեզմէ։

«1) Եկեղեցիէն անկախ կերպով պիտի դադրի՞ք Հաղորդութեան և Մկրտութեան արարողութիւնները անջատաբար կատարելէ։ Եկեղեցիիս հետ պիտի մասնակցի՞ք նոյն արարողութիւններուն։

«2) Եկեղեցիիս պատասխանատու հոգեւոր հովիւին և անոր պաշտօնական մարմիններուն՝ Եկեղեցիի Հոգաբարձութեան և Խնամակալութեան՝ հետ միասնաբար կ՚ուզէ՞ք աշխատիլ և պիտի լքէ՞ք անկախաբար աշխատելու ձեր ուղղութիւնը։

«3) Այս երկու հարցումներուն տալիք ձեր ուղղութիւնը եթէ դրական ըլլայ, եկեղեցիիս հետ ձեր գործակցութիւնը կարելի է։ Հակառակ պարագային ժողովիս որոշումին համեմատ պէտք է դադրիք եկեղեցական և դպրոցական շէնքերու մէջ ձեր հոգեւոր հաւաքոյթները կատարելէ։ Կը փափաքինք որ առաջին առիթով

այս երկու հարցումներուն պատասխանները բարի ըլլաք գրաւորապէս մեզի հաղորդելու»։

Տիար. Ա. Սէֆէրեան հազիւ Օգոստ. 6ին գրաւոր կերպով կը պատասխանէ այս գրութեան և իր երկար բացատրական նամակով կը յայտնէ թէ չի կրնար յիշեալ պայմաններուն համակերպիլ. Եւ եկեղեցիիս կողմէ նախապէս կատարուած որոշումը այս անգամ աւելի վճռական չեշտով և գրաւոր կերպով կը յանձնուի յիշեալ եղբօր.—

«Ձեր Օգոստ. 6 թուակիր գրաւոր պատասխանը ընդունեցինք։ Նամակին ոգին և ոճը երբեք հաճելի չթուեցաւ ժողովիս։ Ուստի խառն ժողովի կողմէ նախապէս ձեզի յայտնուած որոշումը կը կրկնենք, որուն համեմատ ասկէ ետքը եկեղեցիս չպիտի կրնայ թոյլատրել որ Հոգևոր Եղբայրութեան անունով զատ կրօնական հաւաքոյթներ կատարուին մեր եկեղեցական և դպրոցական շէնքերուն մէջ։ Ա՛լ այս մասին ձեզի հետ դարձեալ թղթակցելու հարկ չենք զգար։

Ի դիմաց

Հալէպի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ
Եկեղեցական Հոգաբարձութեան
Ատենադպիր՝ ՏՈՔԹ. Ա. ՃԷՊԷՃԵԱՆ»

Կ՚երևի Հոգևոր Եղբայրութեան վարիչները այսպիսի նամակի մը կը սպասէին փողով և թմբուկով հրապարակ իջնելով յայտնելու թէ եկեղեցին զիրենք վտնտած է։ Այս նամակը շատ լաւ շահագործուեցաւ այս նպատակով պարզամիտները համոզելու և իրենց վրայ ծրի մարտիրոսի և հալածուողի զգեստ առնելու համար։ Իրականին մէջ անոնք շատ կանուխէն իրենք զիրենք արդէն դուրս դրած էին մերժելով անոր Հաղորդութիւնը և Մկրտութիւնը։ Շատ որոշ է որ շէնքի գործածութեան արգելքը եկեղեցիէ արտաքսում չէր նշանակեր։ Եկեղեցին անոնց անդամակցութիւնը ո՛չ կախակայեց և ոչ դադրեցուց։ Եկեղեցին գնահատեց անոնց հոգևոր գործունէութիւնը և յորդորեց որ այնպէս ալ շարունակեն, առիթ տըւաւ եւ տեղ տրամադրեց այս նպատակաւ, և մինչև վերջը փափաքեցաւ որ այս մարզին մէջ գործակցի եկեղեցիին հետ. միայն յորդորեց և խնդրեց որ անոնք եկեղեցական կարգապահութիւն ցոյց տան, ճանչնան եկեղեցիին հեղինակութիւնը և անոր կանոններէն չշեղին, ինքնագլուխ և անջատողական գործունէութիւն ցոյց չտան։ Տիար Սէֆէրեան խուսափողական պատասխաններով միշտ ձգձգումի քաղաքականութեան հետևեցաւ և վճռական պատասխան մը տուաւ միայն տարիներ ետք՝ 1924ի ամառուան վերջերը՝ երբ հաստատ կռուան մը ապահոված էր իրեն համար, երբ կրօնական, իմա եկեղեցական, լման կազմակերպութիւն մը յա-

ռաջ բերած էր իր բոլոր մարմիններով, իրեն յատուկ վարդապետութիւններով, արարողութիւններով եւ կանոններով, և մի քանի հարիւր հոգեւորամիտ հետեւորդներ կապած՝ իր անձին։ Եկեղեցին համբերութեամբ երկար ատեն հանդուրժեց այս բոլորին, այնքան որ նոյնիսկ զարմանք պատճառեց Եղբայրութեան կարգ մը կարեւոր անդամներուն, որոնցմէ մէկը խոստովանեցաւ. «Մենք այդչափ չէինք կրնար հանդուրժել»։

Բայց ինչո՞ւ այսպիսի դիրք մը որդեգրեց Եղբայրութիւնը Եկեղեցիին հանդէպ։ Անոր կողմէն հրապարակաւ արտայայտուած խօսքերէն և անհատական խօսակցութիւններէն դատելով սապէս կրնանք ամփոփել.— Նախ՝ եկեղեցին հոգեւորապէս ինկած է, անդամները իրենց ուխտին դրժած են։ Երկրորդ՝ ասոր պատճառը միտքերու մէջ կատարուած փոփոխութիւնն է։ Դպրոցներու մէջ աւանդուած նոր աստուածաբանութեան շնորհիւ մեր պապերէն ժառանգեալ ուղղափառ դաւանական եւ վարդապետական գաղափարները ուրացուած են։ Այս երկու տուեալներէ առաջնորդուելով յանգեցան հետեւեալ եզրակացութեան թէ ալ իրենք չեն կրնար եկեղեցիի հետ հաղորդակից ըլլալ մտաւորապէս եւ հոգեւորապէս և հետեւաբար չեն կրնար գործակցիլ։ Եւ թէ ներկայ եկեղեցին զատուած է Ուղղափառ Աւետարանական Եկեղեցիէ, որուն հաւատարիմ շարունակութիւնն է Հոգեւոր Եղբայրութիւնը։ Հետեւաբար իր առաքելութիւնը նկատեց վտանգի ահազանգը հնչեցնել եւ եկեղեցին արթնցնել եւ արթուն եղողները որսալով իր կողմը քաշել։ Այս նպատակաւ ան չխնայեց իր քննադատական սլաքները ուղղել աջ ու ձախ որուն որ հանդիպէր։ Ասոր մէջ չափազանցութեան երթալով պարկեշտ քննադատութիւնը վարկաբեկումի փոխեց։ Չմնաց եկեղեցիի պատկանող հոգեւոր պաշտօնեայ մը, եւ մանաւանդ հին եւ նոր սերունդէ կարեւոր առաջնորդ մը որ անարդարօրէն չվարկաբեկուէր եւ իբր չարափառ, հերետիկոս, արդիապաշտ չդատապարտուէր։ Եկեղեցին անայլայլ լռեց եւ սպասեց, սպասեց եւ աղօթեց։ Իրականին մէջ հալածողը ոչ թէ եկեղեցին այլ Եղբայրութիւնն էր։ Այս բոլորին փոխարէն եկեղեցին պաշտպանեց Եղբայրութիւնը եւ անոր հաւաքոյթները իր հովանաւորութեան տակ առաւ, երբ Հալէպի ոստիկանութեան կողմէ հետապնդումի ենթարկուեցաւ*։

Եղբայրութեան արտայայտած գաղափարը թէ՛ եկեղեցիի եւ

*) Եղբայրութեան դէմ Հալէպի բնակչութեան կողմէ՝ անծանօթ ոչ աւետարանական՝ պաշտօնական գանգատ ներկայացուած էր իբր հանրային խաղաղութիւնը խանգարող տարրեր։

թէ իր մասին լուրջ քննադատութեան չի դիմանար։ Շիտակ էր թէ Աւետ. Եկեղեցիի հոգեւոր կեանքը տեղատուութեան շրջանի մը մէջ էր, շիտակ էր թէ ան պէտք ունէր ապաշխարութեան, վերստին նուիրումի, վերականգնումի, բայց ոչ ձաղկումի եւ վարկաբեկումի։ Վէրքը չի դարմանուիր վիրաւորը արհամարհելով եւ հարուածելով, այլ գուրգուրալից վերաբերումով, արտասուալից սիրոյ սպեղանիով։ Եկեղեցին, դարձեալ, երբեք չէր ուրացած իր դաւանանքը, աւանդական սովորութիւնները։ Ան նոյնքան ուժգին կերպով կը մերժէր արդիապաշտութիւնը իբր մեծ վտանգ մը եկեղեցիի գոյութեան դէմ, բայց հաւասարապէս կը մերժէր նաեւ հիմնապաշտութիւնը, զոր նոյնպէս վնասակար կը գտնէր հոգեւոր կեանքի համար։ Նորութիւնը կը տեսնուէր Եղբայրութեան մէջ, որ մէկ դարէ ի վեր մեր վարժուած, ճանչցած, ապրած ոճէն տարբեր նոր յարանուանութիւն մը կը յայտնաբերէր։ (Այս մասին տես ներկայ հատորիս 135—140, մանաւանդ 139—140 էջերը)։ Հոգեւոր Եղբայրութեան մէջ աւետարանականութիւնը կը ներկայացուէր մկրտական—հիմնապաշտական—Սէֆէրեան տարազով մը՝ գործնականօրէն բացարձակ միապետական վարչաձեւի մը տակ։ Վերջին կէտին մէջ ան աւելի կը հակէր դէպի հին եկեղեցիներու ըմբռնումը քան թէ Աւետարանական Եկեղեցիի ժողովրդավարական ազատ տեսակէտը։

Հարկ է հոս խոստովանիլ, սակայն, թէ ան պէտք եղած կարեւորութեամբ չնշտեց կարգ մը մեր հին աւանդութիւնները եւ գաղափարները, որպէս են ապաշխարութիւն, վերստին ծնունդ, սրբացում, Ս. Գիրքի առօրեայ ընթերցում, ընտանեկան պաշտամունք, հոգեւոր հաւաքոյթներու եւ պաշտամունքներու կանոնաւոր յաճախում, Կիրակին յարմար կերպով սուրբ պահելու սովորութիւն, անդամներու սերտ յարաբերութիւն, հոգեւոր կարգապահութիւն, աւետարանչական ոգի, Քրիստոսի վրայ մի՛այն հաւատքի իբր արդիւնք շնորհքով փրկութիւն։ Եղբայրութիւնը եթէ իր գործունէութիւնները սահմանափակէր այս գործնական հոգեւոր մարզին մէջ և չէր մխրճուէր վարդապետական հարցերու մէջ ան կրնար միջոց մը ըլլալ բոլոր եկեղեցիին հոգեւոր վերականգնումին համար։ Հոգեւոր ընկերակցութեան մը համեստ անունին տակ եկեղեցիին մէջ մնալով և գործելով աւելի ընդարձակ չափի վրայ օգտակար կրնար ըլլալ, ինչպէս որ Անթէպի «Հոգեսիրաց» և «Քրիստոսասիրաց» և Մարաշի «Լուսասիրաց» ընկերութիւնները եղան ժամանակին։ Հակառակ եկեղեցիի փափաքին ան չուզեց մնալ և զատուեցաւ։ «Եթէ չղթաներով մեզ կապէին նորէն չպիտի կենայինք եկեղեցիին մէջ», ըսաւ Եղբայրութեան առաջնորդ մը մեզի։

Քսանական թուականներու միջոցին եկեղեցին ամենէն աւելի զբաղեցնող հարցերէն մէկը ծագած է «Ուսումնասիրաց» ընկերութեան հետ ունեցած յարաբերութենէն։ Ընկերութիւնս դարուս սկիզբը Անթէպի Հայիկ թաղի Բ. Աւետ. Եկեղեցիին ծոցէն ծնած կազմակերպութիւն մըն էր և կը գործէր Երիտասարդաց Քրիստոնէական Ընկերութեան նպատակները չօշափող ընդարձակ ծրագրի մը համեմատ։ Անոր Հալէպ հաստատուած անդամները 1921ի վերջերը կը վերսկսին իրենց գործունէութեան այս քաղաքին մէջ։ Ասոնց ապա կը միանան Անթէպի դարձեալ Բ. Աւետ. Եկեղեցիի «Կրթասիրաց» անուն մէկ երկրորդ ընկերակցութեան անդամները։ Իրենց հաւաքոյթներուն համար ասոնք կը սկսին գործածել Հալէպի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի դպրոցական սրահը, որ այն ատեն կը գտնուէր Մուպալլաթ թաղի վարձուած մէկ շէնքին մէջ։ Ընկերութիւնս կը յաջողի կարճ շրջանի միջոցին բոլոր Աւետարանական երիտասարդութիւնը իր շուրջը բոլորել։ Այս պարագան եկեղեցիի հոգաբարձութեան ուշադրութենէն չի վրիպիր։ Եկեղեցին կը փափաքէր որ իր շէնքերուն մէջ և իր երիտասարդներուն համար կատարուող ամէն գործունէութիւն իրեն ենթակայ ըլլայ եւ իր գիտակցութեամբը յառաջ տարուի։ «Ուսումնասիրաց»ի վարիչները, մանաւանդ անոր Անթէպէն նոր հասած առաջնորդը՝ Լեւոն Ց. Լեւոնեան՝ աւելի կը միտէին անկախ գործունէութեան։ Ասիկա բնականաբար ազդեց որ փոխ յարաբերութիւնները ցրտանան, որոնք՝ սակայն՝ աւելի վատթարացան երբ ընկերութիւնը կամ անոր վարիչ անդամները եկեղեցիի ներքին գործերուն մէջ պաշտօնական մարմիններու ուղեգծին ներհակ ընթացքի մը սկսան հետեւիլ։ Երկու կողմերն ալ իրենց տեսակէտներուն մէջ անդրդուելի մնացին, եւ յառաջ եկաւ սուր պայքար մը։ Եկեղեցին իր իշխանութիւնը պարտադրելու համար դիմեց խիստ միջոցներու։

«Ուսումնասիրաց»ի վարիչներէն ոմանք Աւետարանական Դպրոցի մէջ իբր տնօրէն եւ ուսուցիչ պատասխանատու դիրքեր ունէին. ասոնք դպրոցական նոր տարեշրջանի համար հրաւէր չստացան, եւ ապա եկեղեցին ալ չարտօնեց որ ընկերութիւնը դպրոցական շէնքը գործածէր իր հաւաքոյթներուն համար։ Ուսումնասիրաց, որ 1922ին արդէն դպրոց մը բացած էր Սուլէյմանիյէ թաղի քէմփին մէջ եւ տարուէ տարի անոր աստիճանը բարձրացնելով կանոնաւոր նախակրթարան մը կերտած, պաշտօնէ դադրած այս անդամներուն յանձնեց իր կրթական բոլոր գործը։ Ուսումնասիրացի դպրոցը կը զարգանայ եւ կ'ընդարձակուի, եւ անոր շէնքերուն մէջ կը փոխադրուի ընկերութեան բոլոր գոր-

ծունէութիւնը, որ կը տարածուի կրօնական, կրթական, երաժշտական, գրական, թատերական, մարմնակրթական և ժողովրդային լսարանական մարզերու վրայ։ Եկեղեցին գիտելով որ իր ժողովուրդին կարեւոր թիւով պզտիկները «Ուսումնասիրաց»ի դպրոցը կը յաճախեն՝ իրեն վտանգաւոր մրցորդ մը կը նկատէ այդ հաստատութիւնը, որուն վրայէն կ'որոշէ վերցնել իր հովանաւորութիւնը։ Այս որոշումը պաշտօնապէս կը հաղորդուի կառավարութեան և «Ուսումնասիրաց» ընկերութեան։ Վերջինը, սակայն, միջոցը կը գտնէ իր դպրոցը իբր կառավարութենէ պաշտօնապէս ճանչցուած հաստատութիւն շարունակելու։ Այս պատճառ կը դառնայ որ ընկերութեան շատ մը անդամները պաղին եկեղեցիէ։ Հոգևոր Եղբայրութիւնը անպաշտօն կերպով կը գործակցի «Ուսումնասիրաց»ի դպրոցին հետ որուն կը յաճախեն իր շատ մը անդամներուն զաւակները և ուր իբր վարժուհի պատասխանատու դիրքեր կը գրաւեն իր կարգ մը անդամուհիները։

Հոգևոր Եղբայրութեան և Ուսումնասիրաց երիտասարդութեան կորուստով եկեղեցին բաւական կը տուժէ։ Ան կ'աշխատի այս կորուստը կարեւոր չափով փոխարինել կարգ մը միջոցներով։ Բ. Ջանից Ընկերութիւնը, որ իբր աղջկանց կազմակերպութիւն գոյութիւն առած էր 1923ին՝ կը զօրացուի և կը տարածուի պարունակելով յիշեալէն զատ երիտասարդ մանչերու, պատանեաց և պատանուհեաց բաժինները և 24 տարիքէն վեր պատւոյ անդամներու կազմակերպութիւն մը։ Քանի մը տարիներ ետքն ալ 1930 Փետր. 13ին Տոքթ. Յովհաննեանի և Վեր. Ա. Շիրաճեանի ջանքերով կը կազմակերպուի «Դպրոցասիրաց» ընկերութիւն մը աւելի քան հարիւր անդամներով։ Այս տարիներուն եկեղեցին ունէր նաև չափահասներու յատուկ կիրակնօրեայ դպրոցի չորս դասարաններ։ Տր. Ճ. Մերիլ Թրքախօս երկու սեռէ չափահասներու, Վեր. Կ. Յարութիւնեան՝ հայախօսներու, Տիկ. Է. Մերիլ երիտասարդուհիներու (հայերէն լեզուով), Տիար Կ. Գվըրեան երիտասարդներու դաս կուտային։ Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է Տր. Մերիլի մօտ 150 հոգիներէ բաղկացեալ դասարանը։ Մերիլները մինչև 1931 հոգևոր մեծ ոյժ եղան մասնաւորապէս Էմմանուէլ եկեղեցիի և մինչև 1936 ալ ընդհանրապէս Աւետ. Միութեան մէջ։

Վեր. Կ. Յարութիւնեանի պաշտօնավարութեան միջոցին Հալէպի Հայ Աւետ. Եկեղեցին ծնունդ տուաւ երեք անկախ եկեղեցիներու։ Սուլէյմանիյէ թաղի քէմփին հոն գաղթականութեան մէջ սկսած աւետարանական գործը շատ շուտ յառաջդիմութիւն ցոյց տուաւ։ Մեծ թիւով աւետարանական հայեր հոն արագօրէն զարգացուցին կրթական և եկեղեցական գործը, որ քաղաքի եկեղեցիին

իր մէկ ճիւղը և անոր առաջնորդութեամբը յառաջ կը տարուէր։ 1924ին սակայն կազմակերպուեցաւ իբր անկախ եկեղեցի մը, որ ապա կոչուեցաւ Բեթէլ։ Երկրորդն է Ասորի Բէմփի Աւետ. եկեղեցին։ Ուրֆայի հայախօս ասորիները մօտ 500 տուն 1925ին լքելով իրենց հայրենիքը հաստատուած էին Հալէպ, Պաղտատի երկաթուղիի կայարանէն անդին բլուրի մը ստորոտը։ Ասոնց մէջ կը գտնուէին 30 ընտանիք բողոքականներ, մնացորդը Ուրֆայի Երկրորդ Աւետ. (Ասորի) Եկեղեցիին։ Քիչ ետքը ասոնց տուներուն մէջ կը սկսի հոգևոր հաւաքոյթներ։ Փափազեան Շէնքի Հիմնադրամէն, Զուիցերիացի Տօքթ. Ֆիշըրէն և ուրիշ աղբիւրներէ օգտուելով կը յաջողին 250 հոգի առնող համեստ շէնք մը շինել։ Ասոնց առաջին քարոզիչը կ'ըլլայ Վեր. Տ. Խըլոբեան որ կը պաշտօնավարէ 1927 Յունիսէն մինչև 1931ի գարունը, կը կազմակերպէ եկեղեցին, կը հիմնէ դպրոց և կիրակնօրեայ դպրոց, 1929ին առաջին անգամ ըլլալով ժողովուրդը հոգևոր տուրք կ'արձանագրուի։ Եկեղեցին կը սկսի և տեւն մըն ալ կը շարունակէ իբր ճիւղը Էմմանուէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի։ Յաջորդական քարոզիչները կ'ըլլան Կարապետ եղբայր Ալթունճեան, 1931 Մայիս — 1938 Յուլիս, աչաղուրկ աւետարանիչ մը, Խարբերդի մէջ Վեր. Եղոյեանի վարած Ս. Թադէոսի անուան Ծ. Գրքի Դպրոցի աշակերտներէն, ապա Վեր. Ե. Թովմասեան 2 տարի, որու շրջանին եկեղեցին դարձեալ ոգևորութիւն կը ստանայ, իսկ Վեր. Հապիպ Տարագճեանի (1941—1944) և ապա Վեր. Տիգրան Անդրէասեանի շրջանին բեմը զօրաւոր կը մնայ։ Երեսնական թուականներուն սկիզբը եկեղեցին անկախ կը դառնայ, բայց անկէ ի վեր մինչև հիմա որոշ զարգացում մը ցոյց չի տար ոեւէ մարզի մէջ։ Երրորդն է Նահատակաց Հայ Աւետ. Եկեղեցին որ 1931ին դարձեալ ծագում առած է Էմմանուէլէ։

Պէտք է հոս յիշել չորրորդ մըն ալ, իբր մէկ ճիւղը կամ գործի մէկ դաշտը Էմմանուէլ Եկեղեցիի։ Հալէպի քաղաքապետութիւնը որոշած էր վերջ մը տալ հայկական քէմփերու գոյութեան, և քսանական թուականներու վերջը հայկական նոր թաղամասերու շինութիւնը սկսած էր քաղաքիս հիւսիսային կողմը, Մէյտան, որ թէպէտ հայերու կողմէ կոչուած է Նոր Գիւղ, բայց 20—25 հազար բնակչութեամբ քաղաքի մը համեմատութիւնը ստացած է ներկայիս։ Մէյտանի առաջին թաղամասին մէջ հաստատուած էին նաև Խարբերդէ եկած նոր գաղթականներու վերջին կարաւանէն մի քանի տասնեակ Աւետարանական ընտանիքներ՝ ընկերակցութեամբ իրենց քարոզիչին՝ Պատ. Համբարձում Սարաճեանի։ Ասոնք սկսան վարձուած սենեակի մը մէջ հոգևոր ժողո-

ներ ունենալ առաջնորդութեամբ իրենց քարոզիչին։ Նոյն շէնքի մէջ դարձեալ շաբթուան միջոցին սկսան վարել դպրոց մը, իբր մէկ ճիւղը Էմմանուէլ Եկեղեցիի նախակրթարանին։ Եկեղեցիին Ջանից Ընկերակցութիւնը 1931ին հոս կը հիմնէ նաև կիրակնօրեայ դպրոց մը, աղջիկներու և մանչերու յատուկ Ջանից Ընկերութիւններ։ Պատ. Տարաճեանի Պէյրութ մեկնումովը Կարապետ եղբայր Ալթունեան յանձն կ՚առնէ սոյն հոգևոր ժողովներու պատասխանատուութիւնը, և հաւատարմութեամբ կը շարունակէ իբր աւետարանիչ գործել մինչև օրս Մէյտանի բոլոր թաղերուն մէջ։

Այս շրջանի միջոցին եկեղեցիին լաւագոյն յաջողութիւնն եղած է իր սեփական շէնքին կառուցումը։ Արդէն յիշեցինք այս նպատակով կատարուած ջանքերը թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմէն առաջ*։ Տոքթ. Ա. Ալթունեան կը հաստատէ իր խոստումը յայտնելով որ ինք պատրաստ է իր խոստացած 1500** օսմ. ոսկին տրամադրելու եթէ ժողովուրդը նախապէս պատրաստ գումարին վրայ 500 ոսկի ևս աւելցնելու կը խոստանայ։ Այս համաձայնութեամբ գործի կը ձեռնարկէ նոր յանձնախումբը որուն անդամներն էին Վեր. Կ. Յարութիւնեան՝ ատենապետ, Տիար Ռուբէն Էճզաճեան՝ ատենադպիր, Տոքթ. Գրիգոր Սարգիսեան՝ գանձապահ, Վեր. Ա. Շիրաճեան, Տիար Յովհ. Նիգոլա, Վեր. Յակոբ Գումրուեան, Տիար Յակոբ Էքմէքճեան, Տոք. Ստեփան Բուպեան՝ խորհրդականք։ Յանձնախումբի կողմէ Վեր. Շիրաճեան կ՚որոշուի վճարեալ վերահսկիչ շինութեան գործին։

Հիմնադրութեան հանդէսը կը կատարուի 1923 Յունիս 28ին, և շէնքին տանիքը կը գոցուի 1924 Նոյեմբերին։ Կիսաւարտ շէնքը առաջին անգամ կը գործածուի նոյն տարուան Դեկտ. 14ին Վեր. Տիգրան Անդրէասեանի ձեռնադրութեան հանդէսին առթիւ։ Մինչև թուականս շինութեան համար կը ծախսուի 4500 օսմ. ոսկի (19800 ոսկի տոլար), որ կը պարունակէ ժողովուրդին և Ալթունեանին տուածէն զատ արտաքին կարգ մը հայ և օտար բա-

---

*) 1910ին եկեղեցիին Զանասիրաց Միութիւնն ալ Օր. Ա. Մարգարեանի (Ներկայիս Տիկ. Սինանեան) թելադրութեամբ եւ ղեկավարութեամբ եւ ուրիշ տիկիններու ալ օժանդակութեամբ երկու անգամ ձեռագործի պազար կը սարքէ: Բոլոր կտորներու ծախքը եւ բանելու աշխատանքը ձրիօրէն անդամներուն կողմէ կը կատարուին: Այս հանդէսներու բոլոր հասոյթը, 160 օսմ ոսկի, շէնքի յանձնախումբին կը յանձնուի:

**) Այս 1500 ոսկին չի պարունակեր Տօքթորին նուէրը զոր ըրած էր եկեղեցիի գետնին գնումին ատեն:

քեսէր անձերու և կազմակերպութեանց (Bible Lands' Missions Aid Society, American Board, *Փափազեան Հիմնադրամ*) *նուէրները։ Եկեղեցին ապա կամաց կամաց աշխատեցաւ լրացնել շէնքին պակասները։ Ան այսօր հիւսիսային Սուրիոյ ոստանին՝ Հալէպի պէս մեծ քաղաքի մը՝ Ազիզիէի պէս ամենէն կարեւոր և նոր թաղերէն մէկուն մէջ գրաւած է փառաւոր դիրք մը, հիւսիսային, արեւելեան և հարաւային կողմերէն սահմանուած պողոտաներով և արեւմուտքէն դրացի ունենալով Ալթունեան Հիւանդանոցը, որմէ ան բաժնուած է մօտ* 8 *մեթրնոց միջոցով մը։ Այս երկյարկանի աղօթարանը իր դիրքովը, մեծութեամբը, ամրութեամբը, կահաւորումովը, շինուածքի ձեւովը եզական կը մնայ Բերոյա և Մերձ. Արեւելք գտնուող բոլոր հայ Աւետարանական եկեղեցական շէնքերուն մէջ։*

Եկեղեցին պէտք ունէր նաև յարմար դպրոցական շէնքի մը։ Ան ատեն մը մինչև վաճառումը գործածեց Գասթէլ Ճուրա թաղի մէջ իր սեպհական շէնքերը և Մուպալլաթ թաղի մէջ վարձուած շէնք մը այս նպատակով։ Բայց ասոնք թէ անբաւարար էին և թէ նպատակի անյարմար։

1930*ին Վեր. Մ. Կ. Փափազեան իր Հալէպ այցելութեան առթիւ իր տրամադրութեան տակ գտնուող և նախկին Անթէպի Հայկ Թաղի Բ. Աւետ. Եկեղեցիի պատկանող գումարներու մասին վերջնական կարգադրութիւններ կը կատարէ։ Նոյն եկեղեցիի Հալէպ գտնուող* 1133 *անձ ժողովուրդէն* 17 *տարիքէն վեր մօտ* 400 *հոգիներ Փրոֆ. Զ. Ա. Պէզճեանի նախագահութեամբ ժողով մը կը գումարեն, ուր Վեր. Մ. Կ. Փափազեան տեղեկութիւն կու տայ իր տրամադրութեան տակ գտնուող եկեղեցապատկան գումարներու մասին**։ *Ժողովը կ'որոշէ Ռուբինեան Ընկերութեան* 805 *և Նիգիպլեան կտակի երկու երրորդը միացնելով կազմել Թանգարանի հիմնադրամ մը, որ պիտի յատկացուէր Ա. Նիգիպլեանի անուան մշակութային—ընկերային կեդրոնի մը հաստատութեան համար։ Փրոֆ. Պէզճեան կը խմբագրէ այս «Նիգիպլեան Թանգարան»ի սահմանադրութիւնը և անոր տրամադրութեանց համեմատ կ'ընտրէ վարիչ մարմին մը և Հալէպի հայ Աւետ. եկեղեցիները ներկայացնող յարմար անձերու ստորագրել կու տայ խոստմնագիր մը գծել կանոններուն համեմատ վարելու հաստատութիւնը։ Այս գումարին վրայ* 3—400 *Օսմ. ոսկի եւս աւելցնելով կը գնուի*

*) Այս գումարներն են.— Ռուբինեան Ընկերութեան դրամը՝ 805 տոլար, մատենադարանի յատկացուած։ Կրթական հիմնադրամ՝ 4621 տոլար։ Եկեղեցական շէնքի դրամ՝ 12808 տոլար։ Ատուր Աղա Նիգիպեանէ կտակեալ դրամ՝ 2989 տոլար։

Հարթ Մունիփ կոչուած անել փողոցի մը մէջ ընդարձակ բակով շատ մեծ շէնք մը, ուր աւանդութեան համեմատ օսմանեան սուլթաններէն մէկը օթեւանած էր արշաւանքի մը ատեն Հալէպ կատարած այցի մը առթիւ։ Մի քանի տարի ետքը՝ երբ նոր հայկական թաղամասեր կը շինուին և հայ բնակչութեան բնակավայրը կը փոխուի, Նիգիպլեան Թանգարանի տեղը անյարմար կը նկատուի, հետեւաբար հարիւրին 70 վնասով շէնքը կը ծախուի և նոր տեղ կը գնուի Ազիզիէ թաղի մէջ Գուէյք գետակին եզերքը գտնուող «Աչաղուրկներու Վարժարան»ին շէնքը Ֆրէնտզ ավ Արմինիա ընկերութենէն շատ նպաստաւոր գնով մը, այնպէս որ ընթացիկ սակով անոր արժէքը մեծապէս կը գերազանցէ նախկին շէնքին գնման արժէքը։ Էմմանուէլ եկեղեցին իր դպրոցներուն համար գործածած է Նիգիպլեան Թանգարանի այս երկու շէնքերը 1931էն սկսեալ մինչև օրս*։

Եկեղեցիս իր հովիւին խմբագրութեամբ 1928ին պատրաստած էր մասնաւոր կանոնագիր մը ժողովուրդին առաջնորդելու համար ընտանիք կազմելու որոշման, պսակի, նշանտուքի, հարսանեկան հանդէսներու առթիւ։ Ասիկա ժամանակին շատ օգտակար եղաւ հին օրէնքները մոռցած ժողովուրդը սանձարձակութենէ զերծ պահելու համար։

Ցիշել կ'արժէ դարձեալ ժողովրդային գրադարանի մը կազմութիւնը։ Ատեն մը Անթէպի նախկին Ռուբինեան ընկերութեան Ամերիկա գտնուող հիմնադրամին տոկոսը գործածուեցաւ այս գրադարանը յարմար գիրքերով, մեծ մասամբ հայերէն, ճոխացնելու համար։

Այս շրջանին եկեղեցական կեանքի ամենէն կարեւոր դէպքերէն մէկը պէտք է նկատել անոր զաւակներէն Տոքթ. Ա. Ա. Ալթունեանի բժշկական ծառայութեան յիսնամեայ յոբելեանը, որ 1930 Նոյ. 26ին մեծ շուքով և միջազգային ընտրեալ և հոծ բազմութեան մը ներկայութեան կատարուեցաւ Էմմանուէլ Եկեղեցիի մէջ։ Եկեղեցին հպարտ էր իր այս մեծ զաւակին համար, որուն նիւթական և բարոյական աջակցութեան շատ բան կը պարտի իր ներկայ դիրքին հասնելուն մէջ։

Տոքթ. Ալթունեան ծնած է 1857ին Սեբաստիա, հայրը կը կոչուէր Թադէոս, որդին Աստուածատուր Մշմշուկեան անուն մեծահարուստ վաճառականի՝ որ իր հարստութեան համար ժողովուր-

---

*) Էմմանուէլ եկեղեցիի ժողովուրդը տրամադրուած դրամին վրայ նուիրատուութեամբ կարեւոր գումարներ աւելցուցած է, որպէսզի շէնքերու գնումը կարելի ըլլայ։

դէն կոչուած է Ալթուն Օղլու։ Մայրը՝ Թագուհի, զաւակն էր Տէր Եղիա քահանայի, և առեն մը ամուսնութենէն առաջ վարժուհի եղած։ Թադէոս և եղբայրը Նշան ամերիկեան միսիոնար Տոքթ. Ճաւէթի և ապա Տոքթ. Ուէսթի բժշկական դասախօսութեանց կը հետեւին։ Այս միսիոնարները քառամեայ շրջանով բժշկական դասընթացք մը բացած էին, որմէ շատ մը հայ երիտասարդներ օգտուած են։ Թադէոս իր ուսումը աւարտելէ ետքը կը զբաղի բժշկութեամբ, բայց շատ չանցած կը մեռնի, մինչ Ասատուր եօթը տարեկան էր։ Այդ տարին իսկ մանուկ Ասատուր բժիշկ ըլլալ կ'որոշէ։ Կորովի, մըտացի և չարքաշ մօր մը խնամքին տակ կ'ապրի իր պատանեկութիւնը։ Ալթունեան ապա մի քանի տարի կը հետեւի Տոքթ. Ուէսթի դասընթացքին բայց երբ կը լսէ որ Անթէպ բժշկական վարժարան մը բացուած է 1878ին հոն կ'երթայ իր ուսումը շարունակելու։ Այս հաստատութեան մէջ փրոֆէսորներէն մէկն էր իր հօրեղբօր փեսան Տոքթ. Գարեգին Սիւնի։ 1881ին իբր բժիշկ շրջանաւարտ կ'ելլէ և կը սկսի դաս տալ նոյն հաստատութեան մէջ և գործել Գոլէճի հիւանդանոցին մէջ։ 1884—85ին կ'ուսանի Միացեալ Նահանգաց Գոլումպիա Համալսարանը։ Ապա կը շրջի Եւրոպա, անգլիական, զուիցերիական, գերմանական և աւստրիական հիւանդանոցները կ'այցելէ, կը տիրանայ գերմաներէնի և իր գիտութիւնը կը ճոխացնէ։ 1887—1889 իբր բժշկական փրոֆէսոր կը դասախօսէ Անթէպի Բժշկական Դպրոցին մէջ։ 1889ին կուգայ Հալէպ, ուր կը հաստատուի վերջնականապէս։ Ամուսնացած է Անթէպի հիւանդանոցի հիւանդապահ օրիորդներէն անգլիացի Միս Բիտլի հետ, որմէ կ'ունենայ երկու զաւակներ, Տոք. Էրնէսթ և աղջիկ մը՝ Օր. Տորա։ 1911ին կը հիմնէ իր ներկայ համբաւաւոր անձնական հիւանդանոցը, զոր հալէպցիք իրաւունքով կը նկատեն քաղաքին մէկ պարծանքը իր գիտական կատարելութեան, արդիական լման սարքաւորումին և անգնահատելի ծառայութեանց համար։ Տոքթորը ծառայած է մարդկութեան և Սուրիոյ բազմազան ժողովուրդներուն բայց չէ մոռցած իր ազգը և իր եկեղեցին։ Բարոյապէս և նիւթապէս մեծ բաժին ունեցած է Հայ Աւետ. Եկեղեցիի կեանքին մէջ 1890էն սկսեալ։ Էմմանուէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցին գնահատելով իր այս մեծ զաւկին ծառայութիւնները անոր յոբելեանին առթիւ պատուած է զինքը ոսկի մետալով մը*։

---

*) Սուրիական կառավարութիւնը շքանշանով մը, Հալէպի զանազան հասարակութիւնները, հաստատութիւնները եւ կարեւոր դէմքերը թանկագին նուէրներով իրենց երախտագիտութիւնը եւ գնահատումը յայտնած են Յոբելեար Տոքթորին։

Միայն մէկ գործիչի համար շատ դժուար էր Էմմանուէլի նման մեծ եկեղեցի մը կառավարել։ Վեր. Կ. Յարութիւնեան իր չափահաս տարիքի բոլոր ոյժը սպառեց անոր բազում հոգերուն և պէտքերուն հասնելու և դժուար հարցերը լուծելու համար, և օգնականի մը հարցը շարունակ եկեղեցիի հոգաբարձութեան օրակարգին վրայ անլոյծ մնաց։ Հովիւը՝ ալ 65 տարիքը անց՝ կը խորհէր գործօն ծառայութենէ քաշուիլ և ժամանակին մեծ մասը յատկացնել ուսումնասիրութեան և գրական աշխատանքի, պահելով հանդերձ պատուակալ հովուական պաշտօնը։ Բայց այլևայլ պատճառներով յարմար կը դատէ հրաժարիլ։ 1931 Յունիսին կը ներկայացնէ իր հրաժարականը որ կ'ընդունուի Յուլիս 28ին ժողովուրդին կողմէ։ Մինչև պաշտօնական հովիւի մը գալուստը կը ծառայէ նոյն պաշտօնով Վեր. Սիսակ Մանուկեան, որ Friends of Armenia ընկերութեան աւետարանիչն էր։

Եկեղեցին կը հրաւիրէ Կիպրոսի Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ հովիւը, Վեր. Միրական Աղպապեան, որ 1932 Մայիս 11ի իրիկունը ընտանիքով կը հասնի և կը ձեռնարկէ իր նոր պաշտօնին երբ եկեղեցին ներքին դժուարութեանց առիթ տուող շատ մը հարցերէ ազատած, իր սեպհական տունը շինած և խաղաղութեամբ գործելու պատրաստ էր։

Վեր. Աղպապեան իբր մեր լաւագոյն աւետարանիչներէն մէկը իր բոլոր ոյժը նուիրեց եկեղեցին հոգեւորապէս զօրացնելու՝ ընկերակցութեամբ իր տիկնոջ։ Աւելի ապարդիւն չանցաւ, կարևոր թիւով երիտասարդներ 1933—1943ի միջոցին արթնութեանց առթիւ եկեղեցիի անդամակցեցան յետ հոգեւոր դարձի։ Կիրակնօրեայ պաշտամունքները և աղօթաժողովները աւելի տաք շունչով կը լեցուին։ 1933ի աշունը եկեղեցիին մէջ կը կազմուի աւետարանչական ընկերութիւն մը, որ ամէն Կիրակի կ'ունենայ մասնաւոր աւետարանչական հաւաքոյթներ։ Անդամակցող ամէն անհատ շաբաթական կանոնաւոր նուէրով կը մասնակցի ընկերութեան ծախքին։ Անոր անդամներէն ոմանք ընկերութեան ծախքով 1934ի գարունը իբր աւետարանիչ կ'այցելեն շրջակայ աւանները և հոն հոգեւոր և բարոյական ամէն ազդեցութենէ և մխիթարութենէ զուրկ մնացած հայերու օգտակար կ'ըլլան։

Շինարարական մարզին մէջ, եկեղեցիին մէկ յաջողութիւնն է անոր բակը, արևելեան ծայրը, երեք յարկով շէնքի մը շինութիւնը 1933—34ին, որ կը ծառայէ թէ մասամբ իբր ժամկոչի բնակարան, վարչական գրասենեակ, և երիցատուն և մասամբ՝ իբր հասութաբեր կալուած։

Դիտողութեան արժանի յատկանշական երևոյթ մըն է դարձ-

եալ որ երեսնական թուականներու սկիզբէն սկսեալ եկեղեցիին ունեցած կամ արտադրած ոյժերը տեւականօրէն քաղաքէն մեկնած, և ուրիշ եկեղեցիները, մանաւանդ Պէյրութինը զօրացուցած են։ Հալէպի բոլոր եկեղեցիներուն համար թէև հասարակաց պարագայ մըն է այս, բայց մեկնողներու մեծագոյն տոկոսը Իմմանուէլի կը պատկանի։ Հալէպ միշտ արտածող և Պէյրութ սպառող կամ վայելող եղած է։ Այս կերպով Հալէպի Եկեղեցին արժանացած է կոչուելու Աւետ. Միութեան Մայր եկեղեցին։

Եկեղեցիիս ամենէն օգտակար մէկ հաստատութիւնը եղած է իր Մանկանց Կիր. Դպրոցը, որ առաջին օրէն մինչև հիմա կանոնաւոր և ընդարձակ գործունէութիւն ունեցած է։ Անոր տարեկան հանդէսները և այս առթիւ շրջանաւարտ կարգերու վկայականներու բաշխումը եկեղեցական կեանքի կարևոր դէպքերը կը կազմեն։ Աշակերտութիւնը 200ի և 300ի միջև միշտ շարժած է։ Քսանական թուականներուն միջոցին՝ երբ չափահասներն ալ դասերու կը հետեւէին մասնաւոր դասարաններու մէջ՝ բոլոր աշակերտութեան բարձրագոյն թիւը եղած է 700, իսկ երկու սեռէ ուսուցիչներու թիւը՝ 26։ 1933էն ետքը միայն մանուկներու բաժինը շարունակած է 15-20 դասարաններով, և գրեթէ նոյնքան ուսուցիչներով։ Տիար Նէճիպ Սարգիս Շիրիքճեան սկիզբէն մինչև օրս անընդհատ ծառայած է եկեղեցիին մանկանց դաստիարակութեան գործին մէջ իբր ուսուցիչ և տնօրէն Մանկանց Կիրակնօրեայ Դպրոցի։ Այս ուղղամիտ ոսկերիչը, հեզահամբոյր և իր եկեղեցիին հաւատարիմ, պարզ և ցոյցէ խուսափող քրիստոնեան, զաւակը իր բարեպաշտութեամբը ծանօթ Միսիրեան գերդաստանէ Սոֆիա (Սոֆի) անուն հաւատացեալ մօր մը, ժթ դարու վերջէն ի վեր տարիներ շարունակ այս հանգամանքով արդէն աշխատած էր իր հոգևոր հայրենիքին՝ Անթէպի Գայաճըգ Թաղի Ս. Աւետ. Եկեղեցիին մէջ։ Իմմանուէլ Եկեղեցին գնահատելով անոր այս կէս դարու թանկագին ծառայութիւնները 1949ի գարունը պատշաճ յոբելինական հանդէսով մը իր յարգանքի տուրքը անոր կը հատուցանէ պաշտօնապէս, և այս առթիւ նուիրուած գումարները Յոբելեարին փափաքին վրայ կը յատկացուին եկեղեցին նոր դաշնակով մը օժտելու նպատակին։

Եկեղեցիիս վաստակաւոր անդամուհիներէն եղած է Օր. Վարդուհի Լօշխաճեան, որ իր բոլոր կեանքը նուիրած է կրթական գործի։ 1948ին Հալէպի Աղջկանց Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանը տօնեց անոր ուսուցչական ծառայութեան յիսնամեայ յոբելեանը։ 1945ին նոյն հաստատութեան Շրջանաւարտուհեաց Միութիւնը տօնած էր արդէն անոր քառասնամեակը, զոր յոբել-

եարը անընդհատ անցուցած էր իր Ալմա Մաթերին մէջ, իբր ուսաղական գիտութեանց ուսուցիչ։ Այս առթիւ «Աւետաբեր» 1946ի հատորին մէջ հրատարակեց անոր կենսագրութիւնը և նկարը։ Օր. Լոյսանձեան կ. Պոլսոյ Գոնսթանթինոփլ Գոլէճէն բարձրագոյն նիշերով շրջանաւարտ գիտական մտքի տէր, համեստ և լուռ բայց արդիւնաւոր աշխատող մը եղած է։ Երկար ատեն եկեղեցիին մէջ ալ ծառայած է իբր երիտասարդուհեաց կիրակնօրեայ դասատու։

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն ետքը ինչպէս Կիլիկիոյ բոլոր քաղաքներուն նոյնպէս Հալէպի մէջ ալ երեք հայ յարանուանութեանց մանուկները միացեալ վարժարան կը յաճախէին, որուն բոլոր ծախքը կը հոգացուէր նախ Անգլիական գրաւման բանակի սնտուկէն և ապա Ֆրանսական զինուորական իշխանութեան կողմէ։ Այս կերպով հիմնուեցաւ Հալէպի Հայկազեան Ազգային վարժարանը, որուն առաջին տնօրէնն եղած է Փրոֆ. Կարապետ Տաղեան, նախկին Անթէպի Կեդր. Գոլէճի դասախօսը։ Շատ չանցած իւրաքանչիւր յարանուանութիւն կը բանայ իր սեփական դպրոցը։ 1921ին Գասթէլ Ճուրա և Մուպալլաթ Թաղերը բացուած կը գտնենք Հալէպի Աւետ. Դպրոցը, ուր պաշտօնի կոչուած են Տիար. Սարգիս Պալապանեան և Տիգրան Խրլոբեան։ Դպրոցին տնօրէնն է հոգաբարձութեան Ա.պետ Տոք. Ն. Իշխանեան։ Յաջորդ տարին 1922-23ին իբր տնօրէն կը պաշտօնավարէ Փրոֆ. Կարապետ Մուսխեան, որ Խարբերդէն նոր հասած էր։ Դպրոցը մինչև 1924 ամէն տարի իր ուսումնական ծրագիրը կը բարձրացնէ։ Տր. Ճ. Մարթին տարի մը կը ստանձնէ անոր պատասխանատուութիւնը։ Ապա վեցերորդ դասարանէ վեր կարգերը զատուելով կը հիմնուի Մանչերու Բարձրագոյն Վարժարանը Տր. Ճ. Մեյիլի տնօրէնութեամբ։ Նախակրթարանի բաժինը կը յանձնուի Աքսիոն Բրէթիէն ֆրանսական առաքելութեան միսիոնարուհի Օր. Հեռվիկ Պիւլի, որ մինչև 1929ի գարունը չորս տարի ձրիաբար կը պաշտօնավարէ։ Անկէ ի վեր Տիար Մաթթէոս Մաթթէոսեան մինչև օրս իբր պատասխանատու աւագ ուսուցիչ կամ ներքին տեսուչ դպրոցին մէջ աշխատած է։ Տնօրէնութեան պաշտօնը վերցուած է հոգաբարձութեան ատենապետին կողմէ, բացի երեք տարիներէն որոնց միջոցին Մանասէ Շնորհօքեան, Աւագ Աւագեան և Մանուէլ Տարագճեան իբր տնօրէն պաշտօնավարած են։ Աշակերտութեան առաւելագոյն թիւը դպրոցի քաղաքի բաժնին մէջ եղած է 350 և Մէյտան Թաղի բաժնին մէջ 200։

Դպրոցս նպաստաւորուած է Աւետ. Միութեան սնտուկէն,

բայց ամէն տարի միշտ նուազած է այս նպաստը եւ 1932ի աշունը բոլորովին դադրած։

Թուական պատկեր Էմմանուէլ եկեղեցիի։

տարի	անձ	եկեղեցիի անդամ	դպրոցական	Ք. Ջանից անդամ
1926	1560	243	300	220
1929	1492	343	330	225
1933	1597	315	378	121
1943	1600	300	412	125 ?

3

ԲԵԹԷԼ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Աւելի նախապէս ծանօթ էր Հալէպի Քէմփի Հայ Աւետ. Եկեղեցի անունով։ Այս քէմփը կամ հիւղաւանը Ճապրիէ, Համիտիէ և Սուլէյմանիէ թաղերու եւ Ֆրանչիսկեան վանքին մէջտեղ գտնըւող ընդարձակ տարածութեան մը վրայ հողէ, թիթեղէ եւ տախտակէ հապճեպով եւ առանց ծրագրի շինուած իրարու շատ մօտ եւ իբր 5000ի չափ ողորմելի խրճիթներէ կը բաղկանար։ Նեղ եւ ցեխոտ զուիհններով լաբիւրինթոսային այս հիւղաւանը իր գոյութիւնը պահեց 1922էն սկսեալ մօտ 13 տարիներ՝ մեծապէս խաթարելով հայ նկարագիրը իր վատասերիչ մթնոլորտով։ Քրիստոնէական եկեղեցին եւ դպրոցը միակ ազնուացուցիչ ազդակները հանդիսացան հոս։

Աւետարանական ձեւով կրօնական պաշտամունքներ սկսած են 1922ին, եւ Վեր. Եփրեմ Ճռնազեան կարճ ատեն մը իբր աւետարանիչ աշխատած է քէմփի մէջ։ Աւետարանական գործը, սակայն, կանոնաւոր ձեւ կը ստանայ 1923ի գարունը, երբ Պորտի միսիոնար Տր. Ճ. Ս. Մարթին, տախտակէ սրահ մը շինել կուտայ կրօնական և կրթական նպատակներով գործածուելու համար։ Այս կերպով ծագում կ՚առնէ ապագայ Բեթէլ կոչուող եկեղեցին եւ դպրոցը։ Այս սրահը յաջորդ 1—2 տարիներու ընթացքին բաւական ընդարձակուած է, այնպէս որ կրնար 800—900 հոգիներ պարունակել, որոնց կարեւոր մէկ մասը սարտէնի նման թխմուած կը նստէր խսիրներու վրայ։ Շաբթուան միջոցին եկեղեցիի նըստարանները գրասեղանի նպատակին կը ծառայէին՝ անոնց առջեւ խսիրներու վրայ ծալլապատիկ գիրք գրաւող 200—250 նախա-

կրթարանի աշակերտներուն համար։ Ատեն մը եռք եկեղեցիին կից երկրորդ սրահ մըն ալ կը շինուի, որ շաբթուան միջոցին կը գործածուի մանկապարտէզի եւ Կիրակի օրեր կիրակնօրեայ դպրոցի կողմէ։

1923ի գարունէն սկսեալ մինչև 1932ի ամառուան սկիզբը իբր հովիւ ծառայած է Վեր. Կարապետ Բէթէնճեան, որուն պաշտօնավարութիւնը գրեթէ կը բոլորէ եկեղեցիի հիւղաւանային շրջանը։ Եկեղեցիս, որ Էմմանուէլի մէկ ճիւղը կը նկատուէր, իբր անկախ հաստատութիւն պաշտօնապէս կը կազմակերպուի 1924ի վերջը։

Եկեղեցիիս ժողովուրդը բնական կերպով բաղկացած պիտի ըլլար քէմփաբնակ հայ գաղթականներէ։ Այս պարագան մեծապէս ազդած է եկեղեցիիս ընթացիկ կեանքին եւ անոր խորքին եւ ձեւին կազմութեան վրայ։ Մասամբ միջին եւ առաւելաբար բանուոր եւ կարևոր թիւով գիւղացի դասակարգերէ բաղկացած այս ժողովուրդը միշտ զուրկ մնաց պէտք եղած թիւով յարմար անձերէ եկեղեցին եւ անոր զանազան հաստատութիւնները վարելու համար, եւ ստիպուեցաւ միշտ արտաքին ուժերէ օգտուելու աշխատիլ։ Էմմանուէլ Եկեղեցիի կարգ մը վարիչ դէմքերը՝ Վեր. Կ. Յ. Յարութիւնեան, Տոքթ. Յ. Յովհաննեան, Վեր. Ա. Շիրաճեան, եւն. եւ 1927էն ետքը Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան մեծ բաժին ունեցան եկեղեցիիս առաջնորդութեան մէջ։ Վեր. Կ. Բէթէնճեան իր մէկ տեղեկագրութեան մէջ (Տես «Նոր Աւետաբեր» Գ. տարի, 1930, թիւ 16, էջ 535) կը յիշէ թէ իր «ժողովուրդը ընդհանրապէս կազմուած է տարագրութենէ եւ ջարդէ վերապրած 45 տարիքէն վեր ծերերէ, մարմինները մաշած մարդերէ, եւ 25 տարիքէն վար երիտասարդներէ եւ մանուկներէ»։ Կիներու եւ որբերու թիւն ալ համեմատաբար մեծ եղած է։ 1930ին եկեղեցւոյ անդամներուն 225ը կիներ էին, որոնցմէ 96ը՝ այրի։ Այս պատճառաւ եկեղեցին երկար ատեն մնացած է նպաստընկալ վիճակի մէջ։

Ժողովուրդին թիւը սկիզբէն իսկ մեծ եղած է, թէպէտ տեւականօրէն տարեկան միջին հաշուով 30—40 հոգի արտագաղթած են բայց մինչեւ 1931ի վերջերը նորեկ տարրերով եւ ներքին աճումով թիւը միշտ բարձրացած է, եւ հասած է մինչեւ 1600ի։ 1932էն 1936 տարիներու միջոցին թիւը զգալիօրէն կը պակսի։ Այս շրջանին քէմփը կը քանդուի, հայ գաղթականները քաղաքին հիւսիսային կողմը հին և նոր զօրանոցներու միջև ընդարձակ գետնի վրայ նոր շինուած Պոսթոն Փաշա, Արգուպ, Հէօլլիւք, Շէյխ Մագսուտ, Մէյտան եւ Տաւուտիէ անուն մեծ թաղամասերուն մէջ կը ցրուին։ Նկատելի է որ այս շրջանին սկիզբը հովիւն ալ կը հրաժարի։ Այս պարագաները կ'երեւի ազդած են որ

ժողովուրդէն փոքր մաս մը Էմմանուէլ Եկեղեցիին եւ զանգուած մ'ալ Նորակազմ Նահատակաց Եկեղեցիին միանայ։ 1942ին ալ Տավուտիէ բնակող Բեթէլի 17 ընտանիքները կը միանան Նոյն Թաղի նորակազմ Աւետ. Եկեղեցիի, իրենց կեդրոնէն հեռաւորութեան պատճառաւ։

Հակառակ այս աննպաստ պայմաններուն Եկեղեցիս զարգացում ցոյց տուած է որոշ գիծերու վրայ։ Վեր. Կ. Թէթէնճեան իր առողջ գաղափարներովը, փորձառական իմաստութեամբը եւ քաղցր բնաւորութեամբը իբր հովիւ շատ օգտակար եղած է։ Սակայն անոր մարմնական տկար կազմը չէր թոյլատրեր որոշ սահմանէ աւելի գործօն ծառայութիւն մը։ Հետեւաբար 1926ի կէսին իբր օգնական կը հրաւիրուի Վեր. Արամ Ց. Հատիտեան, որ նոյն տարին Աթէնքի Կրօնական Վարժարանի աստուածաբանական ճիւղէն շրջանաւարտ եղած էր։ Այս երկուքը վեց տարի կը գործակցին կատարեալ համերաշխութեամբ մինչեւ իրենց միասնական հրաժարումը։

Հատիտեան իր ժամանակին մեծ մասը կը յատկացնէ երիտասարդութեան եւ մանուկներու։ Կը կազմակերպէ Ջանից Ընկերակցութիւնը իր զանազան բաժիններով։ Կիրակնօրեայ դպրոցը կը վերակազմէ նոր կրթական դրութեան համեմատ, մանկապարտէզէ սկսեալ մինչեւ պատանիները, իր չորս բաժիններով, եւ «Եդեմ» անունով կը մկրտէ զայն։ Կիրակնօրեայ դպրոցին մէջ կ'աշխատին բացի տնօրէն Պատ. Հատիտեանէ, երկու սեռէ 22 ուսուցիչներ, նախկին 13 ուսուցչուհիներու փոխարէն, դաստիարակելով 250է աւելի երկու սեռէ մանուկներ եւ պատանիներ, նախագծուած ուսումնական ծրագրի համաձայն։ Ուսումնական շրջանը աւարտողները հանդիսաւոր կերպով վկայականներ կը ստանան։ Կիրակնօրեայ դպրոցը այս ուղղութեամբ մինչեւ հիմա շարունակած է, կազմելով եկեղեցիիս ամենէն յաջող գործունէութեան մէկ մարզը։

Չափահասներու կիրակնօրեայ դասը, որ նախ առտուները հովիւին կողմէ բեմէն ընդհանուրին կ'աւանդուէր, 1930էն սկսեալ կը տրուէր զատ կարգերու մէջ, Վեր. Մանուկեանի թելադրութեամբ և գործօն օժանդակութեամբ։ Բայց ակնկալուած արդիւնքը չի տար։ «Առ այժմ այս փոփոխութիւնը նիւթապէս և բարոյապէս շահաւոր չի թուիր», կը տեղեկագրէ Վեր. Թէթէնճեան։ («Նոր Աւետաբեր», Դ տարի, Թիւ 5, էջ 83)։ 1932էն ետքը չափահասներու այս դպրոցը բոլորովին զանց կ'առնուի։

Հատիտեան նախակրթարանի մէջ ալ արդիւնաւոր բաժին մը կ'ունենայ մասնաւորապէս անոր ելեւմուտքը բարելաւելու և հա-

սոյթը աւելցնելու մէջ։ Ան եղած է մանկապարտէզի հիմնադիրը ինչպէս նաև դպրոցական գոյքերը զանազան աղբիւրներէ հայթայթողը։

Եկեղեցիիս ամենէն լաւ զարգացած հաստատութիւնը եղած է դպրոցը, որ իրաւամբ արժանի է անոր պարծանքը նկատուելու։ Ան գոյութիւն կ՚առնէ 1923ի Մարտին 200 աշակերտներով, որոնք յանձնուած էին մէկ այր պատասխանատու եւ երեք կին ուսուցիչներու։ Մասնաւորապէս պէտք է յիշել Տիար Յովհաննէս Հայտոսթեանը որ իր բոլոր եռանդն ու կորովը վատնած է առաջին օրէն մինչեւ 1941 անընդհատ իբր աւագ ուսուցիչ եւ տնօրէն ծառայելով այս դպրոցին։ Իբր շէնք գործածուած է 1923—1934ի միջոցին 20×9 մէթր տարածութեամբ եկեղեցիի տախտակէ սրահը որ վարագոյրներով չորսի բաժնուելով դասարաններու կը վերածուէր։ Սկզբնական տարիներուն դպրոցը տարրական գոյքերէ իսկ զուրկ մնացած է։

Ներկայիս ան օժտուած է ընդարձակ և ամուր քարաշէն գեղեցիկ շէնքերով եւ բաւականաչափ յարմար գոյքերով։ Աշակերտութեան թիւը 1924—25ին 220 (134 մանչ, 85 աղջիկ), 1929ին 258, 1937—38ին 356 (197 մանչ եւ 159 աղջիկ), 1946—47ին 525 եղած է։ Վերջին թիւը ա՛լ գրեթէ կայունացած է, շէնքերու մէջ տրամադրելի տեղի չգոյութեան պատճառաւ։ Դպրոցին աստիճանը եւս բարձրացած է։ 1927ին տուած է վեցամեայ նախակրթարանի իր առաջին շրջանաւարտները, որոնց թիւը մինչեւ 1947ի Յունիսը եղած է 486, 230 մանչ եւ 256 աղջիկ։ Իսկ 1942էն սկսեալ բարձրացնելով իր ուսումնական ծրագիրը հաստատութիւնը 1946—47ին եղած է իննամեայ միջնակարգ կամ կրտսերաց բարձրագոյն վարժարան մը (Junior High School)։ Տիար Հայտոսթեանէ ետքը իբր տնօրէն պաշտօնավարած են Փեզամ Միսիսեան, Լութֆի Հայտօսթեան, Էրմանուէլ Տարագճեան եւ Նշան Յովհաննէսեան։ Վաստակաւոր վարժուհիներ եղած են սկիզբէն մինչեւ 1949 Օրդ. Կ. Կիւլիւզեան եւ Ս. Փօլատեան։ Բացի եկեղեցիի հովիւէն Վեր. Ներսէս Խաչատուրեան եւս իբր Հոգաբարձութեան անդամ կամ ատենապետ մեծապէս օգտակար եղած է դպրոցին։ Անշուշտ դասարաններու և ուսուցչական կազմի թիւը և տարեկան ծախքը ուսման աստիճանին եւ աշակերտութեան թիւին համեմատական չափով աւելցած են։ Այնպէս որ ան իր նիւթական եւ բարոյական կառոյցով նախանձելի դիրք մը գրաւած է մեր Հայ Աւետարանական վարժարաններուն մէջ։

Եկեղեցիիս կարեւոր մէկ նուաճումը եղած է իր եկեղեցական եւ կրթական շէնքերուն կառուցումը, որուն համար աշխա-

տանքը սկսած է Վեր. Կ. Բէթէնճեանի օրով եւ շարունակած է մինչեւ 1946, եւ որուն մէջ բոլոր պաշտօնավարող հոգեւոր հովիւները իրենց մասնաւոր բաժինը ունեցած են։ Վեր. Կ. Բէթէնճեան ժողովուրդէն եւ դուրսէն բարեկամներէն 450 օսմ. ոսկիի մօտ գումար մը հանգանակած է։ Վեր. Ներսէս Սարեանի ատեն 5000 քառ. կանգունէ աւելի տարածութեամբ գետինը գնուած է Ամերիկեան Պորտի 1000 օսմ. ոսկիի նուիրատուութեամբ. բաւականաչափ շինանիւթ պատրաստուած է, և 1934 Փետր. 7ին եկեղեցական շէնքի անկիւնաքարը զետեղուած եւ հիմնադրութեան հանդէսը կատարուած է, իսկ մանկապարտէզի շէնքին հիմերը դըրուած են։ Վեր. Ե. Թասունիի ժամանակ եկեղեցիի գեղեցիկ սիւնազարդ շէնքը 15×20 մեթր գետնի վրայ եւ երիցատունի սենեակները կը շինուին։ Վեր. Թասունիի «Ջանքերը եւ դրամական նըպաստն... ու նախաձեռնութիւնը» գոհունակութեամբ կը յիշուի եկեղեցիին կողմէ (տես Խաչբուռ պարբերաթերթ 1947, պրակ Գ. էջ 5)։ Վեր. Ահարոն Շիրաճեան թէպէտ կարճատեւ հովուական շրջան մը ունեցաւ, բայց եկեղեցիի առաջին տարիներէն սկսեալ սերտօրէն կապուած է անոր կեանքին հետ. մասնաւորապէս շինութեան գործին մէջ ուժը եղած է սկիզբէն մինչեւ իր մահը։ Անոր ջանքերուն կը պարտինք եկեղեցիի գետնին շրջափակը, մանկապարտէզի շէնքը, օդասուն եւ ընդարձակ սենեակներով օժտուած նախակրթարանի մեծ շէնքը, որուն հիմը դրուած է 1939ի գարունը։ Վեր. Յ. Աբգարեանի ժամանակ եկեղեցական եւ դպրոցական շէնքերու պակասները լրացան, անոնց ներքին ծեփերը կատարուեցան, բակի փողոցի դուռը շինուեցաւ, բեմի կահաւորումը կատարուեցաւ։ Աբգարեան ասոնց համար կրցաւ հայթայթել ժողովուրդէն 1800 եւ Փափազեան Հիմնադրամէն 750 Ս. լիրա։

Եկեղեցին եւ դպրոցը՝ Ճապրիէ թաղի բարձրագոյն դիրքին վրայ այս նոր շէնքերը փոխադրուելէ ետքը սկսան բոլորել իրենց կեանքին մէկ նոր շրջանը։ Դպրոցը ամէն ուղղութեամբ սկսաւ զարգանալ։ Նոյնը կարելի չէ ըսել սակայն եկեղեցիի մասին։ Հովիւներու տեսակէտէն ան գրեթէ միշտ բախտաւոր գըտնուեցաւ։ Բոլորն ալ մեր դաշտին լաւագոյն ուժերն էին եւ բոլոր երիցուհիներն ալ հաւատարիմ և ժիր գործակիցները դարձան իրենց ամուսիններուն, իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր շնորհքը եւ կարողութիւնը ծառայութեան մէջ դնելով։ Բայց բոլորն ալ, բացառելով վերջինը, 1932էն 1939, կարճատեւ պաշտօնավարութիւն միայն ունեցան։ Վեր. Սարեան (8 Սեպտ. 1932—1934) երբեք ինքզինքը կապուած չզգաց եկեղեցիի, իր յարաբերութիւնը միշտ պահեց Դամասկոսի եկեղեցիին հետ, որուն պատկեալ հովիւն

էր։ Վեր. Ե. Քասունի 1935—37՝ առաւելաբար կրթական մշակ եւ դաստախօս մը՝ շուտով հրաւիրուեցաւ Պէյրութի Հայ Աւետ. Բարձր. Վարժարանի տնօրէնութեան։ Վեր. Ս. Շիրաճեան (1938—39) վերին հրաւէրի հետեւելով անդարձ մեկնեցաւ այս աշխարհէն։ Այսպէս միայն հովիւի մը ընտրութիւնը տեւական հարց մնաց։ Բոլոր այս ժամանակամիջոցին ներքին վէճերն անպակաս եղան։ Իսկ միւս կողմէն եկեղեցին չկրցաւ օրէ օր պակսող հին սերունդէ եկեղեցավորներու տեղերը լեցնել պէտք եղած թիւով նոր ուժերով, իր արտադրած նոր սերունդի ուժին կարեւոր մէկ մասը միշտ արտածեց ուրիշ տեղեր, հոն գործելու համար։

Եկեղեցիի կայուն վիճակին ամենէն կարեւոր պատճառն է սակայն, ժողովուրդին ցրուիլը կեդրոնէն հեռու նոր շինուող հայկական թաղամասերու մէջ և միեւնոյն ատեն 1932—38ի միջոցին անոնց զբաղիլը իրենց քարէ կամ աղիւսէ նոր տնակները շինելով։

Վեր. Յովհաննէս Սարգարեան Վեր. Շիրաճեանի մահէն ետք անոր յաջորդեց, երբ բոլոր ժողովուրդը հաստատուած էր, եկեղեցական շինութիւնները աւարտած եւ եկեղեցին խաղաղած։ 1939-47ի միջոցին եկեղեցին ունեցաւ զարգացման նոր շրջան մը։ Պատերազմի միջոցին ժողովուրդը աւելի ջերմ փարեցաւ եկեղեցիին եւ անգլիական բանակի գրաւման շրջանին ալ նախորդ շրջաններէն աւելի լաւ շահեցաւ։ Հովիւը կրցաւ այս առիթը օգտագործել եւ ժողովուրդը քաջալերեց եւ դրդեց աւելի զոհաբերութեամբ մասնակցելու եկեղեցական ծախքերուն, մինչեւ որ 1942ին Յուլիսէն սկսեալ ան դարձաւ ելեւմտապէս անկախ եւ ինքնաբաւ եկեղեցի մը։ Այս միջոցին եկեղեցիին ամենէն փայլուն տարին եղաւ 1945—46։ Ներգաղթի առիթով 1946ի միջոցին, սակայն, եկեղեցին ցնցուեցաւ, բոլորին ուշադրութեան և խորհուրդին առարկան դարձաւ այդ շարժումը։ Այդ շփոթ շրջանը թէպէտ անցաւ և հազիւ մի քանի տասնեակ ընտանիքներ միայն ներգաղթեցին, եկեղեցին տակաւին չէ կրցած վերագտնել իր 1945ի վիճակը։ 1947ին հովիւը հրաժարեցաւ և եկեղեցին պաշտօնական հովիւէ զուրկ մնաց։ Տեղական ուժեր և մանաւանդ Վեր. Ներսէս Խաչատուրեան մեծապէս օգտակար եղած են եկեղեցիին բեմական և վարչական գործերուն մէջ այդ օրէն ի վեր։

4

ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Անթէպի Աւետարանական հայերէն վերապրող 2500 հոգիներ 1920—1923ի միջոցին գաղթած էին Սուրիա և Լիբանան, իսկ մե-

ծամասնութիւնը՝ մօտ 2000՝ հաստատուած էր Հալէպ։ Բայց ասոնք մօտ ատենէն իրենց հայրենիքը վերադառնալու սին յոյսով՝ չկապուեցան Հալէպի Աւետ. Եկեղեցիին, իբր հիւր մասնակցեցան անոր պաշտամունքներուն, պահելով իրենց եկեղեցական ուրոյն կազմակերպութիւնը. նոյնիսկ Հալէպ գալէ ետք այդ մարմինը նոր անդամներու յաւելումով ընդլայնած էին։ Շատ չանցած ըմբռնելով որ վերադարձը անկարելի է, սկսան խորհիլ իրենց եկեղեցական վիճակին վրայ։ Անթէպցիներու յատուկ զատ եկեղեցի մը հիմնելու գաղափարը յառաջ կը մղուի, որուն Գայաճըգ Թաղի Ա. Աւետ. Եկեղեցիի անդամները համակիր չեն գտնուիր եւ աւելի յարմար կը նկատեն տեղական եկեղեցիի միանալ։ Հայիկ Թաղի Բ. Աւետ. Եկեղեցիի անդամները կ'որոշեն նոյն եկեղեցին շարունակել Հալէպ։

Հալէպի Աւետ. Եկեղեցին այս միջոցին լրջօրէն սկսած էր նկատի առնել եկեղեցական շէնքի հարցը, բայց պէտք ունէր դրամական շօշափելի նոր աղբիւրներու։ Յարմար կը տեսնեն Անթէպի Բ. Եկեղեցիին Ամերիկա Վեր. Փափազեանի տրամադրութեան տակ գտնուող գումարներէն օգտուիլ, և կը ջանան Անթէպի բողոքականութեան յօժար կամեցողութեամբը դիմում կատարել անոր։ Այս մասին հասկացողութիւն մը կարելի չ'ըլլար, եւ երկու կողմերն ալ կը թղթակցին Փափազեանի հետ, որ 200 օսմ. ոսկի տրամադրելով Հալէպի Աւետ. Եկեղեցիի շինութեան նպատակին իր փափաքը կը յայտնէ մօտ օրէն Հալէպ գալով անձամբ վերջնական կարգադրութիւն ընել այս գումարներու մասին՝ խորհրդակցելով անոր իրաւատէրը եղող ժողովուրդին հետ։ Վեր. Փափազեանի համար անկարելի կ'ըլլայ այդ ժամանակ ընել այս ճամբորդութիւնը*։

Հայիկ Թաղի Բ. Աւետ. Եկեղեցիի ժողովականներն ալ ապա երկուքի կը բաժնուին, որուն կարեւոր մէկ մասը նաեւ կը յարի տեղական եկեղեցիի։ Բայց միւս մասը չի լքեր զատ եկեղեցի ունենալու գաղափարը։ Եկեղեցիի տեւական հովիւի ընտրութեան հարցը, որ միշտ օրակարգի նիւթ էր, նոր թափ կուտայ անոնց այս փափաքին։ Այս վերջինները և եկեղեցիի ղեկավար անհատները հովիւի խնդրին շուրջ իրարու ներհակ տեսակէտներ կը ջատագովեն։ Վերջապէս կ'որոշեն անպայման անջատուիլ, եւ առանց նախապատրաստական քայլեր առնելու եւ պաշտօնական ձեւակերպութիւններու յանդգնութիւնը կ'ունենան զատ պաշտա-

*) Վերապատուելին հազիւ 1930ին առիթ կը գտնէ Հալէպ գալով իր մտադրած կարգադրութիւնները ընելու։

մունքներ կատարելու։ Եկեղեցին կը հակառակի այս շարժումին, անյարմար կը նկատէ հայրենակցական հիմին վրայ եկեղեցիի մը կազմութիւնը տուեալ պայմաններու տակ։ Աւելի կը ջատագովէ ոչ թէ Անթէպի, Մարաշի կամ Ատանայի ոեւէ մէկ եկեղեցին վերակառուցել այլ նոր միջավայրի մէջ առանց հայրենակցական դիմագծի նոր եկեղեցի կազմակերպել։ Մեր հին սերունդէ կարգ մը մարդոց համար, սակայն, բնական կը թուի միշտ հինը վերապրեցնել միտումը։ Քէմփի Բեթէլ Եկեղեցին ալ իր շէնքը շինելու ատեն փափաքը կ'ունենայ վերականգնել ճիշդ Մարաշի Ս. Աւետ. Եկեղեցիի մէկ նմանութիւնը։ Հալէպի տեղական եկեղեցին այս բոլորէն տարբեր քաղաքականութեան հետեւած է, եւ թելադրած ոչ թէ ետ նայիլ այլ ներկան նկատի ունենալ եւ աչքերը ապագային սեւեռել։ Ներկայ սերունդը, սնած և մեծցած նոր միջավայրի մէջ, ա՛լ անհաղորդ է հիներու այս ժառանգութեան։

Զատուիլ ուզողները իմաստութիւնը կ'ունենան դժուարութիւններու եւ բարդութիւններու տեղի չտալու համար յետաձգել այս նպատակին իրագործումը եւ կը դադրեցնեն պաշտամունքները։ Ասոնցմէ փոքր խումբ մը, սակայն, 1926էն սկսեալ հինգ տարի շարունակ ամէն Կիրակի իրենց յատուկ աղօթաժողովներ կ'ունենան «Ուսումնասիրաց»ի դպրոցի շէնքին մէջ։

Տէր Ծ. Երլըքեան 1927ին Աթէնքէ Հալէպ վերադարձին երկու տարի շարունակ հետամուտ կ'ըլլայ համոզելու այս խումբի առաջնորդող մի քանի դէմքերը որպէսզի փարին եկեղեցիի։ Բայց այս նպատակով իր եւ ուրիշներու կողմէ թափուող ջանքերը ոեւէ արդիւնք չեն տար։ Միհրան Պալիկեան գոլէճի ուսուցիչներէն եւ Երլըքեան այս մասին յաճախակի խորհրդակցութիւններ կ'ունենան. իրենց կը միանայ նաեւ Պր. Սարգիս Լալէեան, գոլէճի տպարանին տնօրէնը։

Նկատի առնելով 1) քաղաքին ընդարձակութիւնը եւ ժողովուրդին ցրուած վիճակը, 2) Աւետարանական ժողովուրդին մեծ թիւը, 4—5000 նոյն քաղաքին մէջ եւ 3) ուծացածները վերստին եկեղեցի կապելու անկարելիութիւնը, կը յանգին սա եզրակացութեան թէ մէկ երրորդ եկեղեցիի մը գոյութիւնը անհրաժեշտ է աւետարանականութեան շահուն համար իսկ։ Բայց երբեք յանձնարարելի չեն գտներ նոր հայրենակցական գոյն մը տալ եւ ոչ ալ նախապատերազմեան ոեւէ մէկ եկեղեցին վերակառուցել, այլ կը ձգտին յարիլ ուզող բոլոր Աւետարանականներու մասնակցութեամբ մէկ նոր եկեղեցի կազմակերպել, ապահովելով հաւանութիւնը պատասխանատու դէմքերու եւ գործակցութիւնը պաշտօնական մարմիններու։ Այս դէմքերու հետ թղթակցութիւնով եւ

անձամբ տեսակցութիւնով կը յաջողին անոնց յօժարութիւնն ու օժանդակութիւնը, եւ միւս կողմէն աղօթողներու խմբակին գործօն համակրութիւնը շահիլ։ Ասոնք էին Տիարք Եուսիֆ Այնիլեան, Մանուէլ և Նազարէթ Կէօյօզլեանք, Արմենակ և Սամուէլ Բչագճեանք, Արամ Փոսթալճեան, Լեւոն Լեոնեան, Սարգիս Պալապանեան, Սարգիս Լալայեան, որոնց շուտով կը միանան Տիարք Ներսէս Իշխանեան, Սողոմոն, Յակոբճան և Գրիգոր Հասրճեաններ, Եդուարդ Քէլլէեան, Ասուր, Արմենակ, Սեդրակ, Յակոբճան Խաչատուրեանք և Ասուր Կ. Խաչատուրեան, Յակոբ Նազարեան, Յակոբ Գօչեան, Յակոբ Եդուարդեան, Յովհաննէս Կիւլտալեան, Թաշճեաններ և ուրիշներ։ Իրենց մէջէն ընտրուած առժամեայ վարիչ մարմին մը 1931 Ապրիլին կը պատրաստէ աղերսագիր մը 34 ընտանիքներու* պետերէն ստորագրուած և ուղղուած Էմմանուէլ Եկեղեցիի հոգաբարձութեան, որով կը յայտարարէին իրենց ծրագիրը, և կը խնդրէին իրենց անուններուն փոխանցումը այս նոր կազմուելիք եկեղեցիին և իրենց օժանդակութիւնը կարգ մը դիւրութիւններ ապահովելու մէջ։

Այս մարմինը Աւետ. Միութեան Հալէպի Շրջանային Վարչութեան արտօնութեամբ իբր հովիւ կը հրաւիրէ Տիար Յակոբ Ջագմագճեանը, որ նոյն տարին Աթէնքի Կրօնական Վարժարանէն շրջանաւարտ ըլլալով Էքիզ Օլուգ—Քէօրքէնէի քարոզչութեան հրաւիրուած էր նախապէս։ Ջագմագճեան կ'ընդունի նոր կազմուելիք եկեղեցիի պատասխանատուութիւնը, եւ իր առաջին քարոզը կուտայ 1931 Սեպտեմբեր 27ին Տիար Մանուէլ Կէօյօզլուեանի բնակարանին ընդարձակ սրահին մէջ, և կը շարունակէ ծառայել մինչև 1939, Օգոստոս 1։ Առժամեայ մարմինը դարձեալ դիմելով Նիզիպլեան Թանգարանի նորակազմ խնամակալութեան արտօնութիւն կը ստանայ անոր սրահը վարձքով գործածելու իր ամէն կերպ գործունէութեան համար։ Տարին չլրացած եկեղեցիին յարող ընտանիքներու թիւը կը կրկնապատկուի։ Սրահը ա՛լ անբաւարար ըլլալով բոլոր ներկաները ընդունելու, չէնքին ընդարձակ բակը կը գործածուի պաշտամունքներու համար, ձմեռը վրանի տակ և ամառը բացօթեայ։

Աւետ. Միութեան ժողովին որոշումով 1932 Մայիս 31ին, հանդիսաւոր կերպով եկեղեցիս կը կազմուի «Նահատակաց» անունով և երկու սեռէ 57 անդամներով. հանդիսադիրներն են վերապատուելիներ Կ. Ց. Յարութիւնեան, Ս. Շիրաճեան, Կ. Բէթէն-

*) Այս 34 ընտանիքները կը պարունակէին 167 անձեր, որոնցմէ 42ը՝ եկեղեցիի հաղորդական անդամ։

ճեան, Ս. Մանուկեան, Ս. Ազպապեան, Տր. Ա. Բարլթըն, քարոզիչներ՝ Ա. Հատիտեան և Ց. Զազմաճեան, և իբր Աւետ. Միութեան անդամ կ'ընդունուի պաշտօնապէս։

Նահատակաց Աւետ. Եկեղեցին իր 18 տարուան պատմութեան միջոցին աշխատած է հաւատարիմ մնալ իր հիմնադիրներուն կողմէ սահմանեալ հետևեալ ուղեգծին։ Գործը վարել առանց նիւթական արտաքին օգնութեան, ոչ փոքրամասնութեան և ոչ մեծամասնութեան ձայնով այլ միաձայնութեամբ և ոչ միայն այրերու այլ բոլոր անդամներու գործակցութեամբ։ Չշեղիլ եկեղեցիի հոգևոր նպատակէն։ Ոչ թէ անձնակեդրոն գործունէութեան մէջ սահմանափակուիլ, այլ իրմէ դուրս տարածուիլ և ուրիշներուն օգտակար ըլլալ։ Ընթացիկ ամէն տեսակ հոսանքներու մօտէն ծանօթ ըլլալով գործել։ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը Աւետարանական գործի իբր մէկ լրացուցիչ մասը նկատել։

Եկեղեցիս մինչև 1947ի սկիզբը կատարելապէս ինքնապահ եղած է։ Եկեղեցիի հոգաբարձու և խնամակալ ժողովներէն զատ իր ստեղծած զանազան մարմիններն ու հաստատութիւնները — Մըշակութային Յանձնախումբ, Աւետարանչական Ընկերակցութիւն, Կրօնական Դաստիարակութեան Մասնախումբ և Կիրակնօրեայ դըպրոց, Բ. Ջանից երեք ընկերութիւններ, այցելող յանձնախումբեր, Տիկնանց Միութիւն — լայն չափով անընդհատ գործունէութիւն ցոյց տուած են։

Եկեղեցին, սակայն, նոյն եռանդով չէ կրցած շարունակել իր կեանքը։ 1936ին իր հաւաքոյթներուն համար կը վարձէ Սիւլէյմանիէ թաղին մէջ Հայ Կարմիր Խաչի շէնքին սրահը և մէկ սենեակը, որոնք անբաւարար եղան եկեղեցիի ամէն տեսակ գործունէութեանց համար, և եկեղեցին տուժեց։ Այն տարիներուն դարձեալ նոր շինուած հեռաւոր թաղերու մէջ նախկին ամփոփ ժողովուրդը կը ցրուի և այս պատճառաւ ունկնդիրներու թիւը կը պակսի։ Եկեղեցական տոմարի մէջ թէպէտ ընտանիքներու և անձերու թիւը շարունակ կ'աւելնայ բայց եկեղեցիին նիւթապէս և բարոյապէս նեցուկ եղող ղեկավար տարրը մեծապէս կը տկարանայ՝ անոնցմէ շատերուն արտագաղթովը։ Երիտասարդութեան մէջ ծագած վէճ մը և Ուսումնասիրաց դպրոցներու տնօրէնութեան հետ յառաջ եկած պաղ յարաբերութիւնը, այդ տարիներուն Սուրիոյ քաղաքական վերիվայրումները և անգործութիւնը կ'ազդեն եկեղեցական կեանքի սլացքը կոտրելու համար։ Հովիւը կը սկսի հրաժարականի մասին խորհիլ և գործի դաշտը փոխել։ Բայց եկեղեցիին պսակեալ հովիւը ըլլալու պարագան և իր և եկեղեցիին շատ սիրալիր սերտ յարաբերութիւնը ատեն մը արգելք կ'ըլլան ասոր։ Հովիւը վերջապէս եկե-

ղեցիի հաւանութիւնը կը շահի Պէյրութի մէջ Մերձ. Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանին մէջ վեցամսեայ ուսումի հետեւելու։ Անոր բացակայութեան միջոցին եկեղեցւոյ գործունէութիւնը մեծապէս կը տկարանայ։ Բեմը կը կառավարուի հոգաբարձութեան կողմէ, եւ Տիար Միհրան Պալիկեան մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ իր կիրակնօրեայ պատգամներովը։ Իսկ Տիար Ներսէս Ե. Այնիլեան շատ թանկագին ծառայութիւն կը մատուցանէ գրեթէ առանձինն պահելով գոյութիւնը մանկանց կիրակնօրեայ դպրոցին եւ պատանիներու համար կիրակնօրեայ հաւաքոյթներ կազմակերպելով։ Նոյն տարին, 1939ի Յուլիսի վերջը, դարձեալ եկեղեցիի հաւանութեամբ Վեր. Յ. Զագմագճեան Ամերիկա կը մեկնի ուսանելու համար։

Այս շրջանին միջոցին եկեղեցիին թուական պատկերն է հետեւեալը.—

տարի	անձ	անդամ	մանկանց կ. դպրոցի	Ջանիցի անդամ	տարեկան ծախք
1931	167	42	—	—	36.45 ոսկ.
1934	625	114	98	40	186.92 »
1936	700	104	95	50	147.70 »
1939	750	104	50	լուծեալ	75.00 »

1939 Օգոստոս 1էն մինչեւ 1947 Հոկտեմբեր 1 իբր հովիւ կը պաշտօնավարէ Վեր. Տ. Խրլոբեան, որուն գլխաւոր գործը կ'ըլլայ տկարացած հաստատութիւնները զօրացնել եւ լուծեալները վերակազմել։ 1940ին Ք. Ջանիցի երիտասարդաց բաժինները, Տիկնանց Միութիւնը, Մշակութային Մարմինը, եւ ապա Աւետարանչական Ընկերութիւնը 23 անդամներով կը վերահիմնէ։ Այս շրջանին նորութիւն ըլլալով Տաւուտիէ անուն հեռաւոր նոր թաղին աւետարանական գործին պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ եկեղեցին, բայց ատոր բոլոր հոգը կը դրուի հովիւի ուսերուն վրայ։

Այս երկրորդ ութնամեայ շրջանի միջոցին, բացի յիշեալ մարմիններու եւ կազմակերպութիւններու միջոցաւ եկեղեցիի ընթացիկ կանոնաւոր գործունէութենէն, յիշելի դէպքեր են եկեղեցիի տասներորդ տարեդարձի տօնակատարութիւնը, եւ իր զաւակներէն եւ Հալէպ Գոլէճի մէջ ուսուցիչ Տիար Միհրան Պալիկեանի յոբելինական հանդէսը։ Պալիկեան՝ 1912ին շրջանաւարտ Անթէպի Գոլէճէն մինչեւ օրս զբաղած է ուսուցչութեամբ, բացառելով 1914—15ի միամեայ ուսանողութիւնը Մարաշի Աստուածաբանականին մէջ եւ ապա մինչեւ 1919 տարագրութեան եւ բանակի մէջ թարգմանութեան տարիները։ Եղած է շատ արդիւնաւոր դաստիարակ մը եւ սիրուած անխտիր բոլոր աշակերտներէն Հայ Աւետ. դպրոցներու, Ամերիկ-

եան Ռիլիֆի որբանոցներու և 1924էն ի վեր ալ Հալէպ Գոլէճի մէջ։ Դարձեալ 1943ի աշունը եկեղեցիին հովիւը նաեւ կը ստանձնէ բոլոր պատասխանատուութիւնը «Ուսումնասիրաց»ի վարժարաններուն՝ որոնք տնօրէնին սպանումէն ետքը փակուելու վտանգին տակ կը գտնուէին։ Եկեղեցիիս յայտնի դէմքերը մինչեւ հիմա կը շարունակեն վարել հաստատութիւնս, որուն կառավարութեան կողմէ ճանչցուած իրական տնօրէնն է իր զաւակներէն Տոքթ. Յարութիւն Նազարեան։

Եկեղեցիիս ժողովուրդին թիւը Ալեքսանտրէթի շրջանին գաղթականներուն և Տաւուտիէ բնակող բոլոր բողոքականներու յաւելումով բաւական կը բարձրանայ, բայց ղեկավար և ունեւոր տարրն ալ գաղթի պատճառաւ կը տկարանայ։ 1942ին Տաւուտիէի մօտ 60 ընտանիքները եկեղեցիէս կը բաժնուին և զատ եկեղեցական կազմակերպութիւն մը յառաջ կը բերեն։

Հովիւը կը հրաժարի և 1947ի Հոկտեմբեր 1ին կը բաժնուի եկեղեցիէն, և իբր Ասետ. Միութեան գրական քարտուղար կը հաստատուի Պէյրութ։ Բեմը սակայն թափուր չի մնար։ Տիար Միհրան Պալիկեան մինչև Նոր հովիւի գալուստը կը քարոզէ ամէն Կիրակի, թէպէտ եկեղեցական գործունէութիւնը բաւական կը տկարանայ։ 1948ին Վեր. Մարտիրոս Մարկանեան կը ստանձնէ հովուական պաշտօնը, զոր երիտասարդի կորովով կը շարունակէ կատարել։

Եկեղեցիիս մեծագոյն հարցը սկիզբէն մինչև հիմա եղած է իր սեփական շէնքին չգոյութիւնը, որուն պատճառով ալ մեծապէս տուժած է։ 1932էն ի վեր անոր պաշտօնական մարմինները և հովիւները զբաղած են այս հարցով, մի քանի անգամ անյաջող փորձեր ըրած բայց նպատակը երբեք չեն լքած։ Մինչև հիմա իրենց մէջէն հանգանակած են մօտ 125 օսմ. ոսկի, և այս տարի, 1949ին, յաջողած են գետին մըն ալ գնել, և կը յուսան այս նոր ձեռնարկը յաջողութեամբ պսակել։

Այս երկրորդ շրջանին, ժողովուրդին թիւը կը բարձրանայ մինչև 950ի, ապա Տաւուտիէի անջատումով եւ ներգաղթի պատճառաւ կ՚իջնայ մինչեւ 600ի։ Իսկ անդամներու թիւը նախ կը հասնի մինչեւ 115ի ապա կ՚իջնայ 83ի։ Ջանիցի երկու սեռէ պատանեաց եւ երիտասարդաց թիւը 30ի եւ 50ի միջեւ ելեւէջ կը կատարէ, իսկ կիրակնօրեայ դպրոցի աշակերտութեան թիւը 50—110ի միջեւ կը տարուբերի։ Ելեւմուտքը սակայն տեւականօրէն բարձր թիւեր ցոյց կուտայ։ Այս փոքր ժողովուրդը առանց նպաստի 1946ի տարին 5000 Ս. լիրա ծախսած էր, որ կը նշանակէ հնգապատիկը 1939ի։ 1947ի սկիզբէն ի վեր ստիպուած է օգտուիլ Միութեան սնտուկէն։

5

ՏԱՒՈՒՏԻԷ ԹԱՂԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հալէպի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, բարձր բլուրին վրայ Ֆրանսական Բարձր Գոմիսարի օրուան պատուիրակ (Տէլէկէ)ի անունով Տաւուտիէ անուն հայ թաղամասը սկսաւ գոյութիւն առնել 1935 թուականին։ Բայց բնակարաններու շինութիւնը լման թափով կատարուած է 1937 եւ 38 տարիներու միջոցին։ Մինչեւ 1946 հոն 400 հայ ընտանիքներ հաստատուած էին, որոնց մէջ կը գտնուէին աւելի քան 50 Աւետարանական ընտանիքներ, 25 Նահատակաց, 17 Բեթէլի եւ մօտ 10 Էմմանուէլի ժողովուրդէն։ Առաջին անգամ ասոնցմով կը հետաքրքրուի Էմմանուէլ Եկեղեցիի Աւետարանչական Ընկերութիւնը եւ անոնց համար հոգեւոր ժողովներ կը սարքէ։ 1939ին անոնց փոքր մանուկներուն համար դպրոց մըն ալ կը բացուի, որուն հսկողութիւնը կը յանձնուի քառորդ ժամ հեռու Ասորի քէմփի Աւետ. Եկեղեցիի հովիւ Վեր. Ե. Թովմասեանի։ 1939ի աշունը կրթական եւ հոգեւոր գործին բոլոր պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ Վեր. Տ. Ճ. Խրլոբեան, որ զարկ կուտայ թէ՛ դպրոցին եւ թէ հոգեւոր հաւաքոյթներուն. դպրոցը նախկին մէկի տեղ երեք վարժուհիներով կը դաստիարակէ 95 մանուկներ քառամեայ ուսումնական ծրագրի համեմատ։ Ամէն կիրակի փոքրիկներու համար կիրակնօրեայ դասաւանդութիւն եւ կէսօրէ ետքը ընդհանուրին համար պաշտամունքներ կը կատարուին։ Նահատակաց Եկեղեցիի հոգաբարձութեան ենթակայ յանձնախումբ մըն ալ հովիւին կ'օգնէ եկեղեցական եւ կրթական գործերու մէջ. ասոնք էին Սամուէլ Թաչճեան, Յովհ. Արոյեան, Կարապետ Գալճեան եւ Տ. Թոզմաճեան։ Վեր. Անդրէասեանի ժամանակ ալ ասոնց հետ միասին եկեղեցիին ծառայած են Վարդան Հինտոյեան, Եագուպ Պապոյեան, Լեւոն Հօբարեան եւ մանաւանդ Տարագճեան եղբայրներ։ Երեք տարի այսպէս Նահատակաց Եկեղեցիի իբր մէկ ճիւղը եւ աւետարանչական մէկ դաշտը շարունակելէ ետքը ժողովուրդի դիմումին վրայ 1942ին Հալէպ գումարուած Աւետ. Միութեան տարեկան ժողովը կ'որոշէ զայն իբր անկախ եկեղեցի կազմակերպել, ինչ որ նոյն տարին իսկ կը կատարուի։ 1942 Նոյեմբեր 18էն սկսեալ ժողովուրդը կը հովուէ Վեր. Տիգրան Անդրէասեան, որ իր խաղաղասէր բնութեամբ եւ լուրջ հիւթեղ քարոզներով օգտակար կ'ըլլայ եկեղեցիին։ Ներգաղթի առթիւ կարգ մը ընտանիքներ կը մեկնին Հայաստան։ Հովիւը պատասխանատու է նաեւ Նախակրթարանին։ Կայ կիրակնօրեայ դպրոց մը ուր կը յաճախեն մօտ 60 մանուկներ, նաեւ երկու սեռէ 30 անդամներէ բաղկացեալ Պատանեաց Ք. Ջանից

Ընկերակցութիւն մը։ Թէ՛ եկեղեցիի եւ թէ դպրոցի համար կը գործածուի վարձուած շէնք մը, որ անյարմար է երկու նպատակներու համար ալ։ Եկեղեցին ունի նաեւ աւետարանչական ընկերակցութիւն մը։

* * *

Հալէպի Աւետարանական գործին լման պատկերը գծելու համար հարկ է յիշել գործունէութիւնը օտար Աւետարանական ոյժերու, որոնք են.— 1. Դանիական Առաքելութիւն (Օր. Բառէն Եփէ), 2. Նորվեկիոյ Առաքելութիւն (Օր. Պոտիլ Պիյորն), Անգլիական զոյգ առաքելութիւններ, մէկը 3. Ս. Գրային Երկիրներու Գործօն Առաքելութեանց Օգնող Ընկերութիւն (Bible Lands' Missions' Aid Society), միւսը 4. Հայաստանի Բարեկամներու Ընկերութիւն (Friends of Armenia)։ Բացի երրորդէն որ մէկ դարու պատմութիւն ունի, բոլորն ալ ուրիշ նման ընկերութիւններու հետ 1895—1896 հայկական ջարդերու առթիւ Թուրքիոյ անխտիր բոլոր հայերուն ամէն կերպով օգնելու համար կազմուած են։ Դանիական Առաքելութիւնը Հալէպի մէջ հոգեւոր գործ ունեցած չէ։ Անոր ներկայացուցիչը Ե. Բ. Եփէ 1921էն սկսեալ երկար տարիներ նախկին Ազգերու Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր եւ կը զբաղէր անապատէն հայ որբեր հաւաքելով, այրիներու գործ տալով, մեծ թիւով որբերու սնունդին և կրթութեան հոգ տանելով և գաղթականները գիւղերու մէջ հաստատելով՝ առանց որեւէ յարաբերութիւն ունենալու Աւետ. Եկեղեցիի հետ։ Երբ Ազգերու Դաշնակցութիւնը իր նիւթական նպաստը դադրեցուց, առաւելապէս Դանիական աղբիւրներէ դրամ հայթայթելով մինչեւ իր մահը գործը շարունակեց։ Եփէ 1902ին Դանիական Առաքելութեան կողմէ Ուրֆա ղրկուած էր, ուր մնացած էր մինչեւ 1918՝ գործակցելով Փրոֆ. Լեփսիուսի Առաքելութեան հետ։

Նորվեկիոյ Առաքելութեան կողմէ, Օր. Պոտիլ Պիյորն, որ 1905—1916ին Խարբերդ և 1916—1920ին Լենինական գործած է, 1927ին սնունդէ զուրկ տկարացած կամ հիւանդացած փոքր մանուկներու համար ապաստանարան մը կը բանայ, եւ կը գործէ մինչեւ պատերազմի տարին։ Պզտիկներուն սնունդ եւ հոգեւոր կրթութիւն տալով տուն մը պահելէ ետք առողջացած կը վերադարձնէր իրենց ծնողներուն։

Ս. Գրային Երկիրներու Առաքելութեանց Օգնող Ընկերութիւնը իր ընդգրկած ուղղութեան հաւատարիմ մնալով ոչ մէկ տեղ իրեն սեպհական գործ բացած չէ, այլ հաստատուած գործերուն և նոր ձեռնարկներուն նիւթապէս օգնած է։ Եկեղեցական շէնքե-

րու, դպրոցները, աստուածաբանական ուսուցիչները և աւետարանիչները մեծապէս նպաստած է։

Հայաստանի Բարեկամներու Ընկերակցութիւնն ալ Հալէպի մէջ երկու հաստատութիւն պահած է։ Անապատներէն և ոչ—հայերու քովէն հաւաքուած հայուհիներու համար ապաստանարան մը, զոր 1923էն սկսեալ մօտ 15 տարի վարեց Վեր. Ա. Շիրաճեան։ Երկրորդ հաստատութիւնն էր աչազուրկներու վարժարանը Վեր. Յ. Ս. Մանուկեանի պատասխանատուութեան տակ։ Այս հաստատութիւնը 1924ի սկիզբը սկսած է գործել քէմփի մէջ հինգ կոյրերով, որոնց վարժուհի մը դաս կուտար փոքր խրճիթի մէջ։ Հայ բարերարներ մօտ երկու տարի կը հոգան ասոր ծախքը. այս միջոցին անոր վարիչը եղած է Տիկ. Մարթին։ 1935ի Օգոստոս 9էն սկսեալ Ֆրէնտզ ավ Արմինիա յանձն կ'առնէ բոլոր գործը։ Դպրոցը կ'ըլլայ զուտ քրիստոնէական հաստատութիւն մը, թէպէտ հոն կը սկսի յաճախել հայ, արաբ, ասորի, յոյն աչազուրկներ։ Գործը կը մեծնայ, աշակերտութեան և վարժուհիներու թիւը կ'աւելնայ, դպրոցին աստիճանը բաւական կը բարձրանայ։ Վեր. Ս. Մանուկեանի թելադրութեամբ ընկերութիւնը յանձն կ'առնէ 1500 օսմ. ոսկի արժող շէնք մը շինել, պայմանաւ որ տեղացիներն ալ 10 առ 100 համեմատութեամբ մասնակցին անոր ծախքին։ Վեր. Մանուկեան կը յաջողի մեծ մասամբ հայերէ և փոքրաթիւ ոչ—հայերէ 150 օսմ. ոսկին հանգանակել։ Հին Ազիզիէ թաղին մէջ Գուէյք գետի եզերքը ընդարձակ գետնի վրայ շինութիւնը կը սկսի, բայց կիսատ կը մնայ։ Ընկերութիւնը տեսնելով որ նշանակեալ գումարով կարելի չէ նման շէնք մը աւարտել, կը լքէ ձեռնարկը, և բոլոր կալուածը կը ծախէ Հայ Աւետ. համայնքի. և աչազուրկներու դպրոցը կը փակուի պատերազմէ քիչ առաջ։ Ընկերութիւնը մեծապէս օգնած է ընդհանուր հայ գաղթականներուն։ Միայն 1928ին 3000 անգլիական ոսկի տուած է Սանճագի նոր գիւղերուն մէջ հայ գաղթականներու հաստատման համար։

Աւետարանական գործի տեսակէտէն սակայն ամենէն կարեւոր կազմակերպութիւնը եղած է Քրիստոնէական Առաքելութիւն Արեւելքի մէջ (Action Chrétienne En Orient) ֆրանսական ընկերութիւնը։

Ընկերութեանս հիմնադիրն է ալզասցի հոգեւորական Տր. Փոլ Պերոն, որ թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմի միջոցին գերման Երիտասարդաց Քրիստոնէական Ընկերակցութեան կողմէ Արեւելք կը ղրկուի իբր հոգեւոր գործիչ զինուորներու մէջ աշխատելու համար. կեդրոն ունենալով Հալէպ քաղաքը։ Այս առթիւ ականատես կ'ըլլայ հայ տարագրութեան։ Զինադադարէ ետքը առա-

ւելապէս հայերու մէջ գործելու նպատակաւ կը հիմնէ Աքսիոն Քրէթիէն անուն կազմակերպութիւնը, որուն կ'անդամակցին ալզասցի գերմաններ և ֆրանսացի բողոքականներ։ Գործը մեծնալով ընկերութիւնը մասնաճիւղեր կ'ունենայ Հոլանտա և Զուիցերիա։ Իբր գործիչ 1922ին Օր. Հետվիկ Պիւլ Հալէպ կը ղրկուի։ Միսիոնարուհին գերմանածին էսթոնիացի մըն է որ Գերման Նպաստամատոյց Միութեան (Hülfs Bund Հիւլֆս Պունտ) կողմէ Թուրքիա ղրկուած և Խառնը և Մարաշ բաւական տարիներ հայերու մէջ գործած էր և լաւ թրքերէն կը խօսէր։ 1922էն ետքն ալ կը սորվի հայերէն գրել, կարդալ և խօսիլ և կը գործէ մինչև 1949 մեր մէջ։ Ընկերութիւնը բազմազան և բաւական ընդարձակ գործունէութիւն կ'ունենայ Հալէպ։ 1932ի մէկ տեղեկագրին (Նոր Աւետաբեր, 1932, Ե. տարի, թիւ 4, էջ 73) համեմատ 72 հայ որբերու սնունդին և կրթութեան ծախքը կը հոգայ։ Պէմփի մէջ անդրագէտ չափահաս աղջիկներու և կիներու համար երկու դասարաններու մէջ շաբաթը չորս օր մէկական ժամ գրել կարդալ սորվելու համար դպրոց կը բանայ։ Ընկերութեան սեփհական գեղեցիկ շէնքին մէջ աղքատներու համար դարմանատուն մը կը պահէ։ Երկու տարիէ ի վեր Աթըզ հայաբնակ գիւղին մէջ տկարակազմ մանուկներու և երիտասարդներու համար շինուած հանգըստավայրին մէջ 90 հոգիներ կը խնամէ ամառուան երկու ամիսներու միջոցին։ 150—200 կարօտ կիներու ապրուստին կ'օգնէ անոնց ձեռագործ պատրաստել տալով։ Դարձեալ ուրիշ 30 ընտանիքներու կ'օգնէ անոնց այրերուն հիւսուածեղէն շինել տալով։ Այս բոլոր գործը վարելէ զատ հոգևոր եռանդուն գործունէութիւն մը ունեցած է։ Ընկերութեան շէնքին մէջ ընդհանուրին համար և կիներու յատուկ զատ զատ հոգևոր ժողովներ սարքած է և իր խնամքին ենթակայ ընտանիքներու պատանիներուն համար կիրակնօրեայ դպրոց և «Աստղ» անուն հոգևոր նպատակով ընկերութիւն մը կազմած է։ Պէմփի քանդումին առթիւ 100ի չափ հայ կարօտ ընտանիքներու տնակներ շինել տուած է։ Օր. Պիւլ ինքը հինգ տարի շարունակ Էմմանուէլ Դպրոցի տնօրէնը եղած է, իսկ ապա իբր իրեն օգնական եկող Օր. Կօփ Բեթէլի նախակրթարանին տնօրէնուհին եղած է։ Ուրիշ մէկ օգնականին, Օր. Օսթըրմանի հետ եկեղեցիներու մէջ հոգևոր ժողովներուն մասնակցած է՝ յաճախ իբր առաջնորդող։ Ֆրանսայի և Հալէպի գործին համար ընկերութեան տարեկան ծախքը եղած է 5280 օսմ. ոսկի (570800 ֆրանք կամ 23232 ոսկի տոլար)։ Պատ. Սամուէլ Պագգայեանի և մանաւանդ Ներսէս Եղբայր Խաչատուրեանի — հիմա երկուքն ալ ձեռնադրեալ հոգևոր պաշտօնեայ — Հալէպ գալէն ետքը ընկերութեան յարաբերու-

թիւնը Աւետ. Միութեան հետ շատ աւելի սերտացած է։ Վերջինը 1932էն մինչեւ այսօր կը շարունակէ ծառայութեան իր կարեւոր բաժինը բերել մեր շրջանին Հայ Աւետարանական եկեղեցիներուն։

6

ԱԶԷԶԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Ազէզ Հալէպի հիւսիսային կողմը 45 քիլոմէթր հեռու առողջ կլիմայով բարեբեր հողի վրայ փոքր քաղաք մըն է։ Հին պատմութեան մէջ քաղաքականօրէն բաւական կարեւոր կեդրոն մը եղած էր։ Միջին դարերուն՝ ԺԱ.էն սկսեալ՝ տարբեր ազգերու արշաւող բանակներուն կողմէ գրաւեալ վայրերու ցանկին մէջ յիշուելու արժանի քաղաք մը նկատուած է։ Իսլամական իշխանութեան շրջանին եւ մոնկոլական արշաւանքներու ատեն քանդուած է։ Օսմանեան տիրապետութեան ժամանակ մինչեւ 1918 աննշան գիւղ մըն էր, եւ Անթէպէն դէպի Հալէպ կարաւանային ճամբուն վրայ իջեւան մըն էր։ Իր հին փայլուն շրջանէն միակ կանգուն յիշատակարանը իր աւերակ բերդն է, որուն հողն ու քարը իբր շինանիւթ գործածուած է մօտակայ գիւղերու արաբ ֆէլլահ բնակչութեան կողմէ։

Ազէզ իրմէ 10—15 քիլոմէթր հեռու Քիլիսի գաւառին ենթակայ էր, որուն հայ բնակիչներէն շատերը գիւղին մէջ բաւական ընդարձակ արտեր եւ պարտէզներ ունէին։ Կիլիկիոյ ֆրանսական բանակի կողմէ պարպումէն ետքը Քիլիսի հայութեան կարեւոր մէկ մասը մօտ 300 տուն հոս կը հաստատուի։ Գիւղը կը սկսի շէննալ, այսօր ան 7—8000 բնակչութեամբ, Թուրքիոյ սահմանէն վեց քիլոմէթր հեռու կոկիկ քաղաք մը դարձած է։

Սակաւաթիւ Հայ Աւետարանական ընտանիքներ ալ իրենց հայրենակիցներուն հետ հոս հաստատուած էին եւ 1922էն սկսեալ անպաշտօն կերպով, հոգեւոր եղբայրներու առաջնորդութեամբ կրօնական հաւաքոյթներ կ'ունենային տուներու մէջ։ Վեր. Կ. Յ. Յարութիւնեան 1927ին կ'այցելէ աւանը, կը վարձէ Արմենակ Թոփճեանի բնակարանին մէկ սենեակը իբր ժողովարան գործածելու եւ կ'արտօնէ զայն որ հոգեւոր ժողովները առաջնորդէ։ Գործը շատ յաջող կ'ընթանայ, աւելի քան 100 ունկնդիրներ, որոնց մեծամասնութիւնը ոչ-աւետարանական, կը յաճախեն ժողովներու, եւ նոյնքան ալ մանուկներ՝ կիրակնօրեայ դպրոցի։ Այս պարագան դժգոհութիւն կը պատճառէ ոչ—աւետարանական կարգ մը հայերուն եւ կ'ուզեն արգելքներ յարուցանել աւետարանական

գործին դէմ։ 1929ին Պորտի միսիոնար Մր. Փարթրիճ քարոզիչ մը ընկերակցութեամբ կ'այցելէ տեղս, եւ երկուքն ալ պաշտամունքի պահուն ներկաներուն հետ միասին կը քարկոծուին։ Հալէպի Շրջանային Ժողովի յանձնարարութեամբ Տիար Գէորգ Ալէմեան ընդարձակ հող մը կը գնէ վրան աղօթարան դպրոց մը շինելու համար։ Ու ա՛լ Թոփճեանի տունը պաշտամունքները չեն շարունակեր, բայց նոր շէնքն ալ չի շինուիր եւ աւետարանական գործը կը վնասուի, թէպէտ հոգեւոր հաւաքոյթները տարբեր տուներու մէջ կը շարունակէ տեղական ոյժերու եւ առաւելաբար Հալէպէն զրկուող աւետարանիչներու առաջնորդութեամբ։ Աստուածաբանականի ուսանողներէն Սենեքերիմ Սիւլահեան 1932ի ամառը եւ Ասատուր Սատաղեան 1933ի ամառը իբր քարոզիչ կ'աշխատին հոս։

Իմմանուէլ Եկեղեցիի Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը մեծապէս կը հետաքրքրուի Ազէզի գործով։ 1935ին կը վարձէ Տիկ. Ե. Մանուկեանի մէկ սենեակը, ուր Պատ. Համբարձում Սարաճեան կը սկսի կանոնաւոր պաշտամունքներ կատարել։ Նոյն տարին դպրոց մըն ալ կը սկսի նոյն սենեակին մէջ։ Սարաճեան հոս շատ չի մնար, եւ երկու տարի աւետարանական գործը կը շարունակէ առանց պաշտօնական գործիչի։ 1922—1937ի միջոցին կարեւոր դեր ունեցող անձերն եղած են Աւետիս Սատաղեան, նախկին Քիլիսի Աւետ. Եկեղեցիի սարկաւագը, Արմենակ Թոփճեան, աչազուրկ Ազատ՝ նախկին յոյն Օրթոտոքս մը, Պետոյեան ընտանիքը, մանաւանդ Օր. Ռաշէլ Պետոյեան։

1937էն սկսեալ գործը կը կազմակերպուի, եկեղեցի մը յառաջ կուգայ, որուն կրթական եւ կրօնական գործը կարգով կը վարեն աստուածաբանականէ վկայեալ պատրաստուած հետեւեալ գործիչները.— 1937–39 Պատ. Միհրան Քէօրօղլեան, 1939—42 Պատ. Աւագ Աւագեան, 1942էն սկսեալ մինչեւ հիմա Վեր. Ասատուր Պէրպէրեան։

Քէօրօղլեանի օրով նոր գնուած (Ալէմեանի գնած ընդարձակ հողը կը լքուի) գետնի վրայ մեծ եւ փոքր երկու սենեակներ կը շինուին դպրոցի եւ եկեղեցիի ծառայելու համար, կրթական գործը կը կանոնաւորուի, եւ կառավարութեան կողմէ ճանչցուած պաշտօնական դպրոց կ'ըլլայ, որ Աւագեանի եւ Պէրպէրեանի օրով իբր վեցամեայ ուսումնական ծրագրով հաստատութիւն կը շարունակէ։

Աւետարանական ժողովուրդը՝ մեծ մասամբ Քիլիսցի՝ միշտ փոքր եղած է. 16 ընտանիքներէ և կամ 100 անձերէ աւելի եղած չէ անոր թիւը։ Անոր հոգեւոր ժողովներուն եւ դպրոցին յաճախող-

ներուն ստուար մեծամասնութիւնը միշտ ոչ—Աւետարանականներ եղած են։ Այս պատճառաւ եկեղեցական կրթական կեանքի գիծը փոխնիփոխ բարձր ոստումներ և խոր էջքեր ցոյց կուտայ՝ ազդուելով օրուան պայմաններէն։ Պաշտամունքներուն մասնակցողները 30ի եւ 150ի միջեւ. 1935ին Օր. Ռ. Պետոյեանի կողմէ հինգ աղջիկներով սկսած Ջանիցի անդամները 15ի եւ 60ի միջեւ, կանանց հոգեւոր ժողովի յաճախողները 15ի եւ 75ի միջեւ, 1927էն սկսած կիրակնօրեայ դպրոցի աշակերտները 30ի եւ 90ի միջեւ, 1935ին 17 փոքրիկներով գոյութիւն առած առօրեայ դպրոցի սաները 35ի եւ 125ի միջեւ պակսած եւ աւելցած են։ Ընդհանուր առումով մինչեւ 1945ի ամառը դէպի լաւ ընթացած է գործը։ Անոր դպրոցին մէջ բացի հայերէ, յոյն, արաբ, հրեայ եւ եզիտի մանուկներ ալ դաստիարակուած են։ Բայց նոյն տարին պատահող արաբական եւ ֆրանսական զինեալ բախումները ու անոր յաջորդող անգործութեան եւ ապա 1946—47ի ներգաղթի պատճառաւ Ազէզի հայ ժողովուրդին թիւը բաւական պակսած է։ Այս պարագան անշուշտ ազդած է Աւետ. Եկեղեցիի վրայ։ 1937—1949ի միջեւ աւետարանական գործի ղեկավարութեան մէջ պատասխանատու բաժին ունեցած են Պետրոս Պետոյեան, Գէորգ Ալէմեան եւ Թորոս Վարպետեան։

7

ՃԱՐԱՊԼՈՒՍԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Ներկայ Ճարապլուս քաղաքը, 1920ին Հալէպի ճիշդ արեւելեան կողմը Եփրատի աջ ափին վրայ աննշան գիւղ մըն էր, որ Քրիստոսէ 15 դարեր առաջ հարաւային Հատեան (Hittite) Կայսրութեան Քարքեմիշ անունով ծանօթ բերդաքաղաքն ու ոստանն էր։ Այս հին քաղաքին աւերակները Թուրքիոյ հողին վրայ կը գտնուին և Ճարապլուսէն բաժնուած են Եփրատի մեծ կամուրջով, որ երկու երկիրներու սահմանագիծը կը կազմէ։ 1921—22ին մօտ 300 հայ ընտանիքներ՝ մեծ մասամբ Պիրէճիքցի՝ հոս կը հաստատուին եւ գիւղը կը շէնցնեն։ Ասոնց մէջ կը գտնուէին նաև Պիրէճիքի Աւետարանական Եկեղեցիի մնացորդ մի քանի տասնեակ Բողոքական ընտանիքներ։

Տիար Հապիպ Տարագճեան, Պիրէճիկի Աւետ. Դպրոցին ուսուցիչը, որ ընկերացած էր իր հայրենակիցներուն, նախաձեռնութիւնը կ'ունենայ անոնց կրօնական եւ կրթական պէտքերը գոհացնելու համար փորձեր ընելու։ Եւ 1923 Մարտին արաբ գիւղացիէ վարձուած առանց լուսամուտի սենեակի մը մէջ կը սկսի հոգեւոր

պաշտամունքներ կատարել։ Երկու տարի այս շէնքը կը գործած-ուի շաբթուան միջոցին դպրոցի և կիրակի օրեր եկեղեցիի կողմէ։ Ապա ժողովուրդը առանց արտաքին օգնութեան իր միջոցներով համեստ շէնք մը կը շինէ, դրամ չունեցողները իրենց բազուկնե-րը կը տրամադրեն։ Բաւական տարիներ ասիկա եղած է բոլոր Ճարապլուսի հայութեան միակ հանրային հաստատութիւնը։

Գործը հոս մինչեւ որոշ ատեն մը տեւական զարգացում ցոյց կուտայ, բայց ապա աստիճանաբար կը պզտիկնայ։ Նախ Հայ Առաքելական և Հայ Կաթոլիկ համայնքներն ալ կը հիմնեն իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները եւ ապա ժողովուրդը տնտեսա-կան աննպաստ պայմաններէն պարտադրուած միշտ ուրիշ տեղեր կը գաղթէ։ 1926ին մինչ Աւետարանական ժողովուրդը 130 անձերէ կը բաղկանար, 1943ին այդ թիւը իջած էր 101ի, իսկ 1945ի մի-ջոցին Ֆրանսական բանակի եւ սուրիական ազգային ուժերու սաստիկ կռիւներուն առթիւ ժողովուրդին կարեւոր մէկ մասը քա-ղաքը լքելով Հալէպ, մանաւանդ Պէյրութ կ՚ապաստանի։

Դպրոցի աշակերտութեան թիւն ալ նոյն գիծին հետեւած է։ Բարձրագոյն թիւը եղած է 67, որուն 37ը աղջիկ, 1928—29ի տարեշրջանին միջոցին, մէկ ուսուցիչի և երկու վարժուհիներու խնամքին տակ և բաժնուած հինգ դասարաններու։ 1943ին 50 առ 100 իջած է արդէն, իսկ 1945էն ետքը դպրոցը կը գտնենք փակուած վերը յիշուած պայմաններու պատճառաւ։

Սկիզբէն մինչև 1945ի աշունը գործած են հետեւեալները իբր քարոզիչ-ուսուցիչ։ Տիար Հ. Տարագճեան (ներկայիս ձեռնա-դրեալ) 1923—1939, բացի 1927—28է, երբ Պատ. Կիւրլէքեան աշխատած է. Վեր. Ասատուր Պէրպէրեան 1940—1942 և Տիար Յովհ. Հայտոսթեան 1942—1945։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԱԼԵՔՍԱՆՏՐԷԹԻ ՍԱՆՃԱԳԻՆ ՄԷՋ

Ալեքսանտրէթի շրջանը մինչև 1938 կը կազմէր Սուրիոյ մէկ ինքնավար սանճագը։ Այդ տարին ան դարձաւ անկախ հանրապետութիւն մը Հաթայ անունով, իր ուրոյն դրօշակով և քառասուն հոգինոց խորհրդարանով՝ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Թուրքիոյ միջև կայացած համաձայնութեան համեմատ։ Այս պետութիւնը միամեայ կեանք մը ունեցաւ։ 1939ի ամառը խորհրդարանը որոշեց երկիրը կցել Թուրքիոյ, և անմիջապէս զայն անոր անբաժանելի մէկ մասը յայտարարեց։ Այդ օրէն ի վեր ան Հաթայ անունով Թուրքիոյ մէկ կուսակալութիւնը կազմած է։

Այս (80×62.5) 5000 քառակուսի քիլոմէթր տարածութեամբ հողին վրայ կ'ապրէին մօտ 300000 քրիստոնեայ և իսլամ արաբ, ալավի, թուրք, քուրդ, չէրքէզ, հրեայ, յոյն և հայ ցեղերու պատկանող ժողովուրդներ որոնցմէ ոչ մէկը առանձինն մեծամասնութիւն կը կազմէր։ Հայերը՝ բնիկ և 1921—23ի միջոցին Կիլիկիայէ նորեկ գաղթական՝ կը հաշուէին 30000, որոնք երեք խոշոր խումբերով ծովու և դաշտի իշխող լեռնային երեք կեդրոններու մէջ ամփոփուած էին։ Սանճագը միակ վայրն էր որուն կարևոր մէկ մասը բաւական ատեն Կիլիկիոյ հայ պետութեան սահմանին մէջ եղած էր, և այսօր իսկ այդ ժամանակի հայ յիշատակարաններու մնացորդները ուշադրութիւն կը գրաւեն։ Այս երեք կեդրոնները զատ զատ նկատի պիտի առնենք ամփոփ կերպով և հետևեալ կարգով.—

Ա. Պէյլան։
Բ. Մուսա Լեռ։
Գ. Գասիոս (Ճէպէլ Ագրա) կամ Քեսապ։

Ա. ՊԷՅԼԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

1

ՊԷՅԼԱՆԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հիւսիսէն դէպի հարաւ երկարող Ամանոսի լեռնաշղթան Ալեքսանտրէթի մօտ երկուքի կը բաժնուի երկար կիրճով մը, որ

ծանօթ է Սուրիոյ Դուռները անունով։ Պէյլան շինուած է այս կիրճին մէջ Աղեքսանդրէթէն դէպի արեւելք 15 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ և ծովէն 450 մէթր բարձրութեամբ դիրքի մը վրայ։ Քաղաքը երկուքի բաժնուած է Աղեքսանդրէթէն դէպի Դրըդ Խան և Հալէպ երկարող ասֆալթէ մեծ ճամբայով։ Հիւսիսային մասը կը կազմէ Տաղ լեռան փէշերուն վրայ իբր քրիստոնէական մասը, ուր կը գտնուին Առաքելական, Կաթոլիկ և Բողոքական եկեղեցիները։ Տեղս կարեւորութիւն ստացած է Օսմանեան գրաւումէն ետքը, և եղած է շրջանի վարչական կեդրոնը։ Հալէպէ, Անտիոքէ, Մարաշէ և Այնթէպէ եկող կարաւաններու վերջին հանգրուանն էր, հետեւաբար ունէր մօտ տասը մեծ և փոքր խաներ, իջեւաններ։ Օտար հիւպատոսներն ալ հոս կը բնակէին, իսկ Աղեքսանդրէթ պարզապէս կը կոչուէր Պէյլանի նաւահանգիստը։ Այս պարագան յիշեցինք քանզի ան կապ ունի տեղիս մէջ Աւետարանական Եկեղեցիի զարգացման և տկարացման մէջ։ Քանի Պէյլան կը պահէ իր այս վարչական և առեւտրական կարեւորութիւնը և հոծ հայութիւնը, բոլոր բնակչութեան մօտ մէկ երրորդը համեմատութեամբ, աւետարանական գործը կը զարգանար. իսկ երբ ԺԹ դարու վերջին քառորդին սկիզբը Աղեքսանդրէթ սկսաւ շէննալ և մեծնալ, Պէյլան աստիճանաբար իր կարեւորութիւնը կորսնցուց եւ հայ բնակչութեան կարեւոր մէկ մասն ալ նաւահանգիստը հաստատուեցաւ։ Այն ատենէն սկսեալ եկեղեցին ա՛լ չզարգացաւ։

Պէյլան այցելող առաջին Աւետարանական գործիչները կը յիշուին 1848ին, երբ Հալէպի միսիոնար Ճանսթէն երկու հայեր, Մ... եւ Ն..., իբր աւետարանիչ եւ գրածախ տեղս կը ղրկէ։ Ժողովուրդը սիրով կը գնէ գիրքերը։ Մինչ անոնք տակաւին Պէյլան կը գտնուէին, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը* Յուլիս 13ին կ'այցելէ աւանս, ուր կը մնայ երկու շաբաթ եւ կը հրահանգէ արգիլել աւետարանական շարժումի մուտքը ժողովուրդին մէջ։

Անտիոքի միսիոնար Մորկըն 1862 Նոյ. 14ին երկու երիտասարդներ Փայաս կը ղրկէ աւետարանչական գործով։ Կ'այցելեն նաեւ Ջոք Մէրզիմէն (Տէօրթ Եօլ), ուրկէ հալածուելով կ'ապաստանին Պէյլան, ուր կ'երեւի թէ բարեկամներ կային արդէն։ Ժողովուրդէն եղած բողոքի վրայ Թուրք գայմագամի հրամանով կ'արգիլուի գործը, եւ գործիչները կը մեկնին, բայց գործը ընտանիքներու մէջ կը շարունակէ։

---

*) Այս պէտք է ըլլայ Միքայէլ Բ. Աջապահեանց իններորդը (1846–1853)։

Պաշտօնապէս Բողոքական արձանագրուող առաջին անձն է Յակոբ Պօզապալեան, որուն շուտով կը միանան նախ իր ընտանիքին անդամները եւ ապա ուրիշներ։ 1875ին Մալաթիայէ եկած հայ վարդապետ մը սաստիկ հալածանքի կը ձեռնարկէ Անտիոքի, Պիթիասի եւ Պէյլանի մէջ՝ Թուրք կառավարութեան լուռ համակրութենէն քաջալերուած։ Բայց նոյն տարին է որ Պէյլանի Աւետ. Եկեղեցին օրինաւոր կերպով կը կազմակերպուի, եւ օրէ օր կը զօրանայ։

Պաշտօնական աղօթարանի պէտքը զգալի կը դառնայ, գետին ծախող չի գտնուիր։ Պօզապալը Յակոբ իր կալուածէն կարեւոր մաս մը կը ծախէ, որուն վրայ 1877ին ընդարձակ եւ հաստատուն եկեղեցական եւ դպրոցական շէնքերը կը շինուին. մինչեւ այսօր ատոնք կանգուն են։

Եկեղեցին ամէն կերպով մինչեւ 1890 թուականը գրեթէ տեւական զարգացումի մէջ է։ Դպրոցը՝ որ եկեղեցիին կազմակերպութենէն՝ 1875էն՝ իսկ առաջ 30 աշակերտներ ունէր, կը զօրանայ, երկրորդ թաղի մը մէջ ճիւղ մըն ալ կ'ունենայ, եւ աշակերտութեան թիւը մինչեւ 90ի կը բարձրանայ։ Ժողովուրդին թիւին մասին գաղափար մը կրնայ տալ եկեղեցիին ընդարձակ սրահը։ 1900 թուականին Հայ Աւետարանական համայնքէն 19էն վեր 100 այրեր գլխահարկ կամ զինուորական տուրք կը վճարէին։ Ֆարթըսլը գիւղի եւ Ալեքսանտրէթի Հայ Աւետ. եկեղեցիները մինչեւ տարագրութիւն Պէյլանի Եկեղեցիին ենթակայ եղած են իբր անոր ճիւղերը։ 1887ի ներքին վէճերը, եւ ապա ժողովուրդին մեծ մասին ձմեռուան միջոցին Ալեքսանտրէթ բնակութիւնը գործին մեծապէս կը վնասեն։ 1915ին տարագրութեան ատեն հայ բողոքական ընտանիքներու թիւը 25ի իջած էր, որոնք բոլորն ալ իրենց հովիւին՝ Վեր. Սարգիս Բըզեանի հետ Տէր Զօր եւ Դամասկոս կը տարագրուին։

Մինչեւ տարագրութիւն Պէյլան պաշտօնավարող գործիչները եւ անոնց ժամանակը ճշտութեամբ գտնել կարելի չեղաւ։ Առաւելաբար Պատ. Կ. Գրգեաշարեանի ժողովուրդէն քաղելով պատրաստած գրութենէն եւ մասամբ ուրիշ աղբիւրներէ քաղելով կու տանք հետեւեալ ցանկը.—

1. *Մանչիկ անուն Քեսապցի մը, որ Մր. Ատէմսի հետ եկած էր, եղած է առաջին գործիչը։*
2. *Պատ. Արթին Յախախեան։*
3. *Պատ. Սարգիս Փոլատեան, Անթէպցի։*
4. *Պատ. Յարութիւն Պօյնուեղուեան, որ ապա Մկրտական դարձած է։*

5. Մանուչակ Ներսօ, Անթէպցի, երկու տարի։

6. Վեր. Յակոբ Գունտաճեան, Հասանպէյլիցի, երկու տարբեր ժամանակամիջոցներուն, բաւական երկար ատեն աշխատած է հոս մեծ արդիւնաւորութեամբ, սիրուած է անխտիր Պէյլանի բոլոր ժողովուրդէն, կոչուած է «Ամանոս լեռներու առաքեալը»։ 1884—1887 եւ 1897—1901։ 1880ին Հասանպէյլիի հովիւ ձեռնադրուած էր։ Ծնած է 1846ին և նահատակուած Ջայըր Աղըր կոչուած տեղը 1909ին։

7. Վեր. Կիրակոս Ժամկոչեան, չորս տարի։

8. Վեր. Յակոբ Պիւլպիւլեան, մէկ տարի։

9. Վեր. Աւետիս Պուլկուրճեան, մէկ տարի։

10. Համբարձում վարժապետ Էլմաճեան, երկու տարի։

11. Կարմուրջցի Պօղոս եղբայր. կարճ ատեն մը։

12. Վեր. Վարդան Նաճարեան, երեք տարի։ 1895-96ի ջարդը ասոր օրով պատահած է և շատ նեղութիւններ կրած է։ Կ'երեւի երկրորդ անգամ նորէն պաշտօնավարած է. 1911ին ինքը կը հովուէ ժողովուրդը։

13. Կարապետ Գըսաճըգեան, 1904ին։

14. Վեր. Մանուկ Նիկողոսեան, 1906ին։

15. Վեր. Սարգիս Բըզեան, որ իր ժողովուրդին հետ կը տարագրուի Տէր-Զօր։

Երբեմն եկեղեցին հոգեւոր պաշտօնեայէ զուրկ կը մնար և ամառները աստուածաբանական ուսանողներ բեմը կը գրաւէին։ Ասոնցմէ կը յիշուին Յ. Գ. Գրիգորեան և Կ. Սթանպօլլուեան։

1918ի Զինադադարէն ետք ժողովուրդը կը դառնայ իր հայրենիքը։ Դարձող ընտանիքներուն միայն հինգը Բողոքական են։ Ուրիշ տեղերէ նորեկ Բողոքականներով համայնքին թիւը կը հասնի 12 ընտանիքի կամ 55 անձի։

1918—21ի միջոցին հոգեւոր գործիչ մը չկայ, հոգեւոր եղբայրներ միայն ժողովներ կը կատարեն։ 1921էն մինչեւ 1939 պաշտօնավարած են հետեւեալները.—

1. 1921—22, Յուսուֆ Պարսումեան, որ կը վերակազմէ եկեղեցին, ներկայիս ձեռնադրեալ հովիւ՝ Ֆրանսա։

2. 1922—23, Փանոս Ահարոնեան։

3. 1923—28, Պատ. Կարապետ Գըրգեաշարեան, վերջին տարին կը հովուէ նաև Գըրըգխանի Եկեղեցին,

4. 1928—29, Յովհաննէս Շնորհօքեան որուն օրով երեք հայ յարանուանութեանց մասնակցութեամբ կը բացուի Պէյլանի Միացեալ Վարժարանը։ Աշակերտութեան թիւը նախ 50 ապա 100 կ'ըլլայ։ Բողոքականներու կողմէ կը պաշտօնավարէ Օր. Ռահէլ

Գետոյեան որ շատ կը սիրուի եւ կը յարգուի ժողովուրդէն։ Նշելի է որ 1929*ին այս փոքր եկեղեցիին վրայ* 8 *նոր անդամներ կ'աւելնան. զանոնք ընդունողն է Վեր. Յ. Մանուկեան։*

5. *Կարապետ Ալթունճեան*, 1929 *Նոյեմբեր* 1*էն* 1930 *Փետրուար* 16։

6. *Պատ. Յակոբ Կիւրլէքեան*, 1930–1936։

Ապա այցելու աւետարանիչներ և հոգևոր եղբայրներ աշխատած են մինչև 1939*ի գաղթը։*

Պէյլանի մէջ եկեղեցական և կրթական գործը միշտ պըզտիկցած եւ զարգանալու ոչ մէկ հաւանականութիւն ունեցած է։ Քաղաքը միշտ երթալով պարպուած է, բնիկ հայութիւնը կազմած է Ալեքսանտրէթի և Գրըգ Խանի բնակչութեան կարեւոր մէկ մասը, և Պէյլան եղած է միայն ամառանոց մը։ 1929*ին ալ կառավարական կեդրոնը Պէյլանէն Գրըգ Խան փոխադրուած է։ Իսկ քսանական թուականներուն անդամներուն գրեթէ կէսը յարած է եղբայրութեան անջատողական շարժումին։ Միւս քոյր յարանուանութիւններն ալ տկարացած ըլլալով* 1928—1933*ի միջոցին ույժերը միացնելով դպրոց մը կը պահեն։ Պատ. Կիւրլէքեան իբր տնօրէն այս դպրոցին օգտակար եղած է։*

Ետ պատերազմեան շրջանին Միսաք Պահատըրեան եկեղեցիի սիւն կանգնած է. միւս յայտնի անդամները եղած են Տոքթ. Յովհաննէս Պէզճեան, Եուհաննա Մելքիսէթեան և Պօղապալեան։

2

ՖԸՐԹԸՍԼԸԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Պէյլանի հայութիւնը կ'երեւի միայն 400 *տարուան պատմութիւն ունի.* 1939*ին հոն ապրող հայերը կա՛մ օսմանեան գրաւումէն առաջ կամ այդ շրջանին մօտ ատեն մը հոն հաստատուած են։ Բայց անոր շուրջը լման կամ մասամբ հայաբնակ գիւղերու հայ բնակչութիւնը հազիւ* 150 *տարուան հնութիւն մը ունի։ Բնիկներու աւանդութեան համեմատ ԺԸ. դարու վերջէն սկսեալ անոնք Պէյլանէ գաղթելով հաստատուած են Աթըգ, Զաթագ. Մէգկիթ Եօնիւ, Պալըը Գասթէլ, Գանլը Տէրէ, Նարկիզլիք, Ֆարթըսըլը, Ագչայ և ուրիշ գիւղեր։*

Ֆարթըսըլը Ալեքսանտրէթի հարաւը 15 *քիլոմէթր հեռու Գըզըլ Տաղի արեւմտեան փէշերուն* 500 *մէթր բարձրութեամբ մէկ դիրքին վրայ փոքր գիւղ մըն է, որուն բնիկ հայերը նախապէս կը բնակէին իրենց դրացի Հօվուտ գիւղը, ուր* 19*րդ դարու կէսին Քեսապէն և Պիթիասէն ալ կարգ մը հայ ընտանիքներ եկած եւ*

հաստատուած են։ Հայերը 1860էն ետքը Ֆարթըսլը գիւղին տիրացած են՝ անոր կալուածները մաս առ մաս գնելով յոյներէն եւ քուրդերէն։

Անտիոքի միսիոնար Մորկընի կողմէ դէպի Փայաս եւ Ջուք Մէրզիմէն ղրկուած երկու աւետարանիչները կ'երեւի թէ հոս ալ հանդիպած եւ քարոզած են։ Բայց աւետարանական շարժումը իր ծագումը եւ շարունակութիւնը կը պարտի Քեսապէն գաղթած 20 տարեկան երիտասարդի մը, Յարութիւն Պետիկեան անունով, որ Քեսապի մէջ եղած ատեն արդէն Բողոքական եղած էր եւ եռանդով զայն կը քարոզէր։ Իր գերդաստանէն 35 քահանաներ յառաջ եկած ըլլալով իր մեծ մայրը խոր վիշտով կը դիտէր անոր բաժանումը։ Այս երիտասարդը Հովուտ բնակող Պէյլանցի Սարգիս Աւետեանի Մարթա անուն աղջկան հետ կ'ամուսնանայ։ Ասոնք քիչ ետք կը փոխադրուին Ֆարթըսլը։ Հովուտէն Յովսէփ Աւետեան եւ Թոգաճեան, իսկ Պէյլանէն Խորտէքեանն ալ կը հետեւին նախակիններուն եւ նոր Ֆարթըսլըն կը սկսի շէննալ։ Յարութիւն՝ այս բոլորին գիշերները Ս. Գիրք կը կարդար, զոր մտիկ ընելու համար Հովուտէն իսկ կուգային։ Այս կերպով բոլորը աւետարանական գաղափարներով կ'ազդուին։ Քիչ ետքը ութսունական թուականներուն սկիզբը Քեսապէն ուրիշ Բողոքական ընտանիքներ ալ՝ Պետրոս Պետիկեան եւ Խաչիկ Փալատեան՝ կուգան եւ կը հաստատուին Ֆարթըսլը։

Աւետ. շարժումը նոր փուլի մէջ կը մտնէ երբ Վեր. Յակոբ Գունտագճեան Պէյլանի հովուութիւնը կը ստանձնէ։ Այս անխոնջ լեռնցին կ'այցելէ Ֆարթըսլը գիւղը, ուղղութիւն կուտայ գործին, կը դաստիարակէ ժողովուրդը եւ վերջապէս կը կազմէ եկեղեցին 1886 թուականին, մօտ տասնեակ մը անդամներով, իբր ճիւղը Պէյլանի։ Նոյն տարին ալ բնակարանի ձեւով համեստ շէնք մըն ալ կը շինուի, կիրակիները իբր ժողովարան եւ շաբթուան միջոցին իբր վարժարան գործածելու համար։ Մինչեւ այդ թուականը պաշտամունքները կը կատարէին ամառ ատեն ծառերու տակ եւ ձմեռը տուներու մէջ։

Այս Բողոքական գիւղը բարի անուն մը շինած է իր խաղաղասէր, բարեպաշտ եւ զոհաբեր ժողովուրդովը, որ տեղական չափանիշով եւ որոշ չափով բարեկեցիկ ալ ապրած է։ 1909ին 38 ընտանիքներէ բաղկացեալ բնակչութիւնը առանց վնասի հրաշքով կ'ազատի նոյն տարուան Կիլիկիոյ ջարդէն, բայց 1915ին բոլորն ալ կը տարագրուին։ 1918ին վերադառնալով դարձեալ կը շէնցնեն իրենց գիւղը, կը նորոգեն իրենց եկեղեցիի շէնքը, կը շինեն իրենց նոր դպրոցի շէնքը և երիցատունը։ Ժողովուրդը ամէն տարի

հոգեւորապէս, ուսումնապէս եւ նիւթապէս կը զարգանայ խաղաղութեամբ, մինչեւ որ 1939ի Յուլիսին մօտ 35 ընտանիք կը գաղթեն Լիբանան՝ Սուրի մօտ շինելու իրենց նոր բոյները։

Ֆարթըլիի մէջ գործած են հետեւեալ ուսուցիչները կամ ուսուցիչ—քարոզիչները.—

1. Անթէպցի Սարգիս Գալֆա, եկեղեցիի կազմութենէն առաջ 4 ամիս։ Պէյլանէն գալով կը քարոզէր։

2. 1884—1887, Տիարպէքիրցի Մարտիրոս վարժապետ Չօրապճեան, Վեր. Գունտագճեանի կարգադրութեամբ։ Ասոր օրով եկեղեցին կը կազմուի։ Շէնքը կը շինուի որուն տեղը նուէրն է Աւետեան Յովսէփի։

3. Քեսապցի Պետրոս վարժապետ Խնկերեան, երեք տարի։

4. Դարձեալ Մարտիրոս վարժապետ Չօրապճեան, մէկ տարի։

5. Կապանցի Կարապետ Քէթէնճեան։

6. Գասպար վարժապետ Աթթարեան 1889—90, մօտ երկու տարի։

7. Անթէպցի Գէորգ Վարժապետ Գույումճեան, 1890—92։

8. Թովմաս Գասպարեան(՞) 1892—93։

9. Գէորգ Գույումճեան դարձեալ տարի մը։

Մինչեւ 1902 պաշտօնէի մը անունը չի յիշուիր։ Այցելու աւետարանիչներ եւ տեղական ոյժեր կը վարեն գործը։ Քեսապցի Մարիամ վարժուհի Շիւքրեան ալ տարի մը գործած է այս շըրջանին միջոցին։ 1903ին, Անթէպի եւ ապա Կիլիկիոյ մեծ հոգեւոր արթնութեան տարին, Աբրահամ խօճա Լեւոնեան կ՚այցելէ գիւղը եւ կը բոցավառէ զայն։

10. Սուէրէկցի Թովմաս վարժապետ։

11. Սեդրակ Էքմէքճեան, Անթէպցի, 1904ին։

12. Զէյթունցի Յարութիւն Նոխուտեան, 1902ին։ Ասոր օրով դպրոցական շէնք մը շինուած է։

13. Անթէպցի Յ. վարժապետ Յարութիւնեան։

14. Պատ. Հ. Էլմաճեան, Մարաշէն։

15. Եոզուն Օլուգցի Տիգրան Անդրէասեան, 1908—1909ին։

16. Յարութիւն Վարժապետ, 1909—1910։

17. Անթէպցի Սեդրակ Սվաճեան, որ իբր առեւտրական Ալեքսանտրէթ զբաղած ատեն, 1912—1913ին, կիրակիները Ֆարթըլը գալով կը քարոզէր։ 1909—1910 եւ 1910—1911 տարիներուն իբր վարժուհի գործած են Օր. Նուարդ Մ. Կոստանեան, Քիլիսէն, եւ Օր. Հելէն Քէչէճեան Անթէպի որբանոցէն։ 1903ին

եկեղեցական շէնքը շինուած է 100 օսմ. ոսկիով որուն միայն հինգը դուրսէն առած են։

18. Անթէպցի Նազարէթ Տարագճեան, 1914—1915, որուն օրով բոլոր գիւղը կը տարագրուի։

Տարագրութենէ վերադառնալէ ետք նախկին կորովով եւ հաւատքով ժողովուրդը վերաշինած է իր եկեղեցին, դպրոցը եւ մինչեւ 1939 հասած էր իր նախապատերազմեան փայլուն վիճակին։ Այս շրջանին գործած են հետեւեալները.—

1. Սեդրակ Աւետեան, 1919–20, իբր ուսուցիչ։

2. Սամուէլ Թօգաճեան, 1920–21, ուսուցիչ։ 1919—21ի տարիներուն Ալեքսանտրէթի հովիւ Պատ. Ներսէս Սարեան և Աստուր Պէրպէրեան իբր այցելու քարոզիչ մերթ ընդ մերթ օգտակար եղած են։

3. Նազարէթ Տարագճեան 1921, Նոյեմբեր 29էն մինչեւ 1924, Հոկտեմբեր 3 կը պաշտօնավարէ և եկեղեցին կը կազմակերպէ։

4. Կարապետ եղբայր Ալթունճեան, 1924 Նոյեմբեր 15էն մինչեւ 1931 Սեպտեմբեր 3։ Իր տիկինը Արշալոյս իբր վարժուհի եւ աւետարանչուհի կ՚օգնէ իր ամուսնին։ 1928ին երկու յարկով նոր շէնք մը կը շինուի, իբր երիցատուն և դպրոց գործածուելու համար։ Ասոր կը յաջորդէ Հալէպ Գոլէճի ուսումնաւարտներու շարք մը։

5. Ջէյթունցի Յովհաննէս Ահարոնեան, 1931—1932.

6. Անթէպցի Սամուէլ Վարժապետեան, 1932—1933։

7. Անթէպցի Յարութիւն Պալեօզեան, 1933—35։

8. Անթէպցի Մանուէլ Անսըրլեան, 1935—37։

9. Վերջինն է՝ աստուածաբանական շրջանաւարտ հաճընցի Պատ. Յակոբ Կիւրլէքեան, որ 1939ին իր ժողովուրդով գաղթեց Սուր։

Ֆարթըլըլի բոլոր պատմութեան մէջ եզական կը մնայ Յովսէփ ամմի Աւետեան, որ նոյնիսկ կը յարգուէր բոլոր շրջակայ Թուրք գիւղացիներէն։ Բոլոր մարդիկ իբր հաշտարար և իմաստուն դատաւոր անոր վճիռներուն կը դիմէին։ Իր անբասիր քրիստոնէական կեանքը բոլորին օրինակ կը հանդիսանար և քաջալերութեան աղբիւր։ Ասկէ քանի մը տարի առաջ իր զաւակներուն քով մեռաւ Ամերիկա։

3

ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑ ՀԱՅ ՍԻԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ, ԱԼԵՔՍԱՆՏՐԷԹ

Ներկայ Ալեքսանտրէթ. (փոքր Աղեքսանդրիա) կամ արաբացած ձեւով Իսքէնտէրուն նաւահանգիստը չի համապատասխաներ Մեծ Մակեդոնացիին իր անունով շինած քաղաքին։ Միջերկրականի այս անկիւնը շինուած և պատմութեան մէջ առաջին անգամ յիշուող քաղաքն է Մուրիանդոս (Myriandus) որ Ն. Ք. 3000-2800ի միջոցին շինուած է Փիւնիկեցիներէ։ Տարբեր ժամանակներուն տարբեր քաղաքներ հիմնուած եւ զարգացած են նոյն այդ նեղ հողաշերտին իրարու մօտ տարբեր վայրերուն վրայ։ Մեծն Աղեքսանդր, իր ճակատագրական պատերազմին միջոցին Մուրիանդոսի չէզոքութիւնը պատժելու համար անոր մօտ իր անունով շինել տուաւ նոր քաղաք մը, որ կամաց կամաց ստուերի մէջ ձգեց իր հին մրցակիցը։ Այս երկուքին ալ աւերակները թաղուած են ներկայ քաղաքի ծովեզերքէն 500—1000 մէթր դէպի ներս հողին տակ։ Երկրաշարժ, արաբական, սելճուգեան, մանաւանդ մոնկոլ թաթարական արշաւանքները աւերակի վերածած են զանոնք։ Օսմանեան գրաւման շրջանին 1516էն սկսեալ յիշելու արժանի տեղ մը չենք տեսներ. Թուրքեր Պէյլանը զարգացուցին իբր ռազմական կեդրոն։

Բայց մալարիան է որ Ալեքսանտրէթը վերջապէս լքեալ անբնակելի տեղի մը վերածած է։ ԺԶ դարէն սկսեալ ծովը ցամաքէն հեռացած է՝ յառաջ բերելով մեծ թիւով ճահիճներ, որոնք տենդը վարակող մժեղներու մեծ բուծարաններ եղած են։ ԺԹ դարու կէսին, տակաւին, հազիւ մի քանի հարիւրեակներէ բաղկացած և եղէգէ հիւղերու մէջ բնակող ձկնորսներու բնակչութիւն մը ունէր, գուրս փրթած աչքերով, ուռած փորերով և գալկացած մորթով։ Հալէպ իր առեւտուրին համար կը նախընտրէր գործածել Լաթաքիոյ կամ Տրիպոլիսի նաւահանգիստը, քան թէ «մահաստան» նկատուող Ալեքսանտրէթը։

Ներկայ քաղաքը ահա շինուած է ծովէն գողցուած այս 500—1000 մէթր լայնքով ճահճային հարթավայրին վրայ, արեւմըտեան եւ հարաւ արեւմտեան կողմը իր ետին ձգելով հին նաւամատոյցը և հին քաղաքներու մնացորդները։

Այս պարագան յիշելու արժանի նկատեցինք, քանզի 1921էն ետք մեր հոն հաստատուող գաղթական ժողովուրդը այս տենդէն վարակուելով մեծապէս տառապեցաւ, տուժեց, մարդկային և նիւթական մեծ կորուստ տուաւ, որ իր կարգին ազդեց մեր հանրային կեանքին վրայ։ Նախապէս հոն խուժող գաղթականները տեղակա-

նորէն եւ արագօրէն լքեցին քաղաքը, այնպէս որ 1939*ին հազիւ* 5000 *կը համրուէր անոր թիւը։*

ԺԹ դարու կէսէն սկսեալ հայերու թիւը կը սկսի շատնալ քաղաքին մէջ։ Նոյն դարուն վերջը բաւական թիւով քեսապցիներ և պէյլանցիներ մնայուն կերպով կամ միայն ձմեռուան միջոցին հաստատուած կը գտնենք հոն։

Իռլանտական Բարեկարգեալ Երիցական Եկեղեցիի առաքելութիւնը արաբախօսներու մէջ կը սկսի գործել, եւ շատ չանցած դպրոց և եկեղեցի կը հաստատուին։ Հայ Բողոքականներ կը յաճախեն այս եկեղեցին։ Ապա նոյն շէնքին մէջ հայերու համար զատ և արաբախօսներու համար զատ պաշտամունքներ կը կատարուին։ Մի քանի տարի այսպէս կը շարունակէ գործը, միշտ նպաստաւորուելով Տր. Ս. Քէնէտիի նիւթական եւ բարոյական աջակցութենէն։ Ի դարուս սկիզբը ասոնց քարոզիչն է Պատ. Կարապետ Քիւփէլեան որուն կիրակի առաւօտ դասին 55 *եւ իրիկուան քարոզին* 70–85 *ունկնդիրներ ներկայ կ՚ըլլան։ Տէր եւ Տիկ. Քիւփէլեաններ միեւնոյն ատեն հայ փոքրիկները, թիւով* 35 *մանչ և* 28 *աղջիկ, կը դաստիարակեն դպրոցի մէջ։ (Տես Աւետաբեր* 1905 *տարի, թիւ* 1)։

Տիար Մովսէս Աշճեան, եղբայրը Վեր. Հ. Աշճեանի, 1906*ին կը տեղեկագրէ Ալեքսանտրէթէ թէ հայ Բողոքական ժողովուրդը* 1905*ին Կիլիկիոյ Միութեան ժողովին դիմած է իր եկեղեցի կազմակերպուելու և անդամակցելու համար։ (Աւետաբեր,* 1906, *թիւ* 23, *էջ* 410)։ *Միութեան որոշումով այս կը կատարուի եօթը հաղորդական անդամներով**, 1906, *Ապրիլ* 1*ին, մասնաւոր հանդէսով եւ ներկայութեամբ* 150 *անձերու։ Հանդիսադիր են Պորտի միսիոնար Մր. Սանտըրս, Պէյլանի հովիւ Վեր. Մանուկ Նիկողոսեան, եւ Պատ. Կ. Քիւփէլեան։ Տր. Քէնէտի կը շարունակէ ծառայել և օգնել այս փոքր եկեղեցիին, թէպէտ ան Պէյլանի եկեղեցիին ենթակայ և անոր մէկ ճիւղը եղած էր պաշտօնապէս։ Քիւփէլեան հոս կը պաշտօնավարէ մինչև* 1909*ի գարունը, երբ Ատանայի Ջարդին կը նահատակուի։*

Քաղաքին զարգացումին համընթաց կերպով հայերու թիւն ալ կը բարձրանայ և եկեղեցական գործն ալ կը զօրանայ։ 1912*ին Բողոքական ժողովուրդին թիւն է* 125, *որուն թէպէտ կարեւոր մէկ մասը պանդուխտներ են։* 1908*ին քարոզիչն է Պատ. Յակոբ Նաճարեան, նոր շրջանաւարտ մը։* 1910–1915*ի միջոցին Տիար*

---

*) Պէյլանի եկեղեցիին 15 անդամներն ալ իբր հիւր կը մասնակցին, բացի Սւրքէպի, Անտիոքի եւ Քեսապի հիւր անդամներէն։

Յեղրակ Սվաճեան, որ Անթէպէն գալով իբր առևտրական հաստատուած էր քաղաքին մէջ, պաշտօնական քարոզիչ չեղած ժամանակներուն բեմը թափուր չի թողուր և իր անկեղծ եռանդուն խօսքերով օգտակար կ'ըլլայ։ 1914ին իբր աւետարանիչ պաշտօնի վրայ կը գտնենք Տիար Խաչատուր Տօղուզլեան անուն կրակոտ և առողջադատ հոգևոր եղբայր մը։

Տարագրութենէ ետքը, 1918էն մինչև Կիլիկիոյ պարպումը հայերու մէջ Աւետարանական գործի մասին տեղեկութիւն մը չունինք։

Ամանոսի սարերուն վրայ Հասանպէյլիի և շրջակայ գիւղերու ափ մը հայերը կռուելով կը նահանջեն և ապահով կը հասնին նախ Տէօրթեօլ և ապա Ալեքսանտրէթ։ Անոնց մէջ կը գտնուէր մարտիկներու փողահար Պատ. Ներսէս Սարեան, որ պաշտօնական հրաւէրի վրայ քաղաք հասնելէ անմիջապէս ետքը կը ձեռնարկէ կանոնաւոր եկեղեցական գործի։

1921ի Ապրիլէն մինչև 1939 Յուլիսի վերջերը կարգով պաշտօնավարած են հետևեալ գործիչները.—

1921 Ապրիլ 1 — 1923 Հոկտեմբերի վերջը՝ Պատ. Ներսէս Սարեան։

1923—1928 Յունիսի վերջը, աւետարանիչ Կարապետ Թումայեան։

1928—1929 առանց հովիւի է։ Հալէպէն զրկուող այցելու քարոզիչներ բեմը կը գրաւեն։

1929 Սեպտեմբերէն 1935ի ամառը Պատ. Կարապետ Գըրգեաշարեան։

1935— 1938, Վեր. Յակոբ Շնորհօքեան։

1938—1939, Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան։

Սարեանի և Թումայեանի ժամանակ եկեղեցիին մէջ կը տիրէ հոգևոր տաքուկ մթնոլորտ, ապաշխարութիւն, հոգևոր դարձ, նուիրում Աստուծոյ, կրակոտ երգեցողութիւն, ջերմեռանդ երկարաղօթք, հոգևոր խօսակցութիւն՝ տունը, փողոցը, շուկան։ Բայց այս շրջանին է որ եկեղեցիէն կարևոր մաս մը զատուելով, իրենց համար զատ պաշտամունքներ և կրօնական արարողութիւններ կը կատարէ։ Այս հոգևոր ազդեցութեան տակ ինկողներուն մեծամասնութիւնը դիւրին որս կը դառնան անջատողական շարժումին։

Պատ Կ. Գըրգեաշարեանի ժամանակ նախապէս 1927ին մէկ վարժուհիով և տախտակէ խրճիթի մէջ սկսած դպրոցը կը զարգանայ, կանոնաւոր նախակրթարան կը դառնայ, մանկապարտէզի բաժինով։ 1932ի աշունը 400 քառ. մէթր տարածութեամբ գետնի

վրայ քարէ 7x11 մէթր տարածութեամբ սրահ մը, և 4x4 և 4x6 մէթր մեծութեամբ երկու սենեակներ կը շինուին իբր վարժարան գործածուելու համար։ Իսկ 1933ին հովիւը կը ձեռնարկէ եկեղեցական շէնքի կառուցումին՝ նուիրուած 1909ին Ատանայի Ջարդին առթիւ Աւետ. Միութեան տարեկան ժողովին գացող և ճամբան զանազան տեղեր մի քանի խումբերով նահատակուող հովիւներու և պատուիրակներու յիշատակին*։ Կիլիկիոյ Աւետ. Միութիւնը որոշած էր որ այս յիշատակարան եկեղեցական շէնքը կանգնուի Օսմանիէ, ուր և որուն մօտերը նահատակուած էին այս Աստուծոյ ծառաները։ Եկեղեցիներ եւ անհատներ իրենց նուէրներով մասնակցած էին այս նպատակով բացուած հանգանակութեան։ Պատերազմէ ետքը Սուրիոյ և Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութիւնը յարմար դատեց որ այս մարտիրոսաց յիշատակարանը շինուի Ալեքսանտրէթ, որուն հովիւը Կ. Բիւփէլեան նոյն Ջարդին զոհ գացած էր, եւ ուր աւազակներու կողմէ սպաննուած էր Պորտի միսիոնարներէն Մր. Գոֆինկ։ Եկեղեցիին շէնքը ներսէն 10x15 մէթր տարածութեամբ եւ 6—7 մէթր բարձրութեամբ, շինուած է 665 քառ. մէթր գետնի վրայ։ Նոր գնումներով այս տարածութիւնը ապա եղած է 1123 քառ. մէթր։ Գըրգեաշարեանի ժամանակ ծախսուած է 854.5 օսմ. ոսկի (3759.80 ոսկի տոլար), որուն մեծ մասը Մարտիրոսաց հիմնադրամէն։ Բայց շէնքը չ'աւարտիր։ Գըրգեաշարեան հանդարտաբարոյ բայց կորովի եւ զգացումներէ չտարուող՝ աւելի օգտակար կ'ըլլայ իր շինարարութեամբը եւ լաւ պատրաստուած քարոզներովը։ Այս իսկ պատճառաւ հոգեւորամիտներու կողմէ անգոհացուցիչ կը նկատուի։ Երկրորդական պատճառներ ասոր վրայ աւելնալով դժգոհութիւնը կը զօրանայ, եւ քարոզիչը կը ստիպուի հրաժարիլ։

---

*) Նահատակաց հոյլը կը կազմեին հետեւեալք.— Ձեռնադրեալ Վեր. հովիւք. Փրոֆ. Սարգիս Լեւոնեան, Կիրակոս Ժամկոչեան, Յակոբ Գուլնազեան, Ստեփան Յովհաննէսեան, Նազարէթ Հեղինեան, Սթիլիանոս Արոլանիսիս, Զաքարիա Պետրոսեան, Ճրճի Շեմմաս, Ներսէս Գույումճեան, Սեդրակ Էքմէքճեան, Miner Rogers, Henry Maurer։ Արտօնեալ Պատուելի քարոզիչներ.— Լեւոն Սողոմոնեան, Աստուր Թոփալեան, Մելիսոն Մալեան, Կարապետ Բիւփէլեան, Արշակ Պօյաճեան, Յակոբ Ալպարեան, Թագւոր Յակոբեան, Յովակիմ Գայաճեան, Կոնստանդին Սիյահեան։ Տիարք Պատուիրակք.— Յակոբ Աճեան, Գրիգոր Սէֆէրեան, Հաճի Յակոբ Սալաբեան, Յակոբ Նուսխանեան, Միքայէլ Այնեան, Արմենակ Գույլէկճեան, Յակոբ Սիմնեան եւ Կիրակոս Մամալեան։

Շնորհօքեանի եւ Մանուկեանի ժամանակ եկեղեցին հաւասարակշռեալ եւ բնականոն պայմաններով կը շարունակէ իր կեանքը, դպրոցը աւելի կը կանոնաւորուի, շինութիւնը կը յառաջանայ, այնպէս որ պաշտամունքները կը սկսին անոր մէջ կատարուիլ, թէպէտ շէնքը կիսաւարտ կը մնայ։

1915էն առաջ Ալեքսանտրէթի ժողովուրդը ամառը Պէյլան կ'ելլէր, բայց 1921էն ետքը իբր ամառանոց սկսան գործածել քաղաքէն 10—12 քիլոմէթր հեռու Սօղուգ—Օլուգ հայաբնակ գիւղը, որ 900—1000 մէթր բարձրութեամբ, մայրիի անտառներով, ծովային եւ ցամաքային ընդարձակ տեսարաններով հիանալի տեղ մըն էր։ Հիւսիսային Սուրիոյ ամէն ազգէ մարդոց կողմէ փնտռուած հանգստավայր մը եղաւ։ Եկեղեցին իր ընթացիկ գործունէութիւնը չորս ամիս այս ամառանոցին մէջ կը շարունակէր գրեթէ։ Տր. Բէնէտիի կողմէ շինուած գեղեցիկ մատուռը տրամադրուած էր նաեւ հայերու։ Աստուածաբանական ուսանողներ ամառները կ'օգնէին հովիւին իր կրկին ծանրացած գործը քիչ մը թեթեւցնելու համար։

Եկեղեցին միշտ նպաստընկալ եղած է իր փոքր թիւին պատճառաւ։ Ունէր 250ի մօտ անձերէ բաղկացած ժողովուրդ եւ մօտ 40 անդամներ, կը պահէր 110 աշակերտներով նախակրթարան մը։

4

ԳԸՐԸԳ ԽԱՆԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս փոքր քաղաքը կը գտնուի Ամանոսի բարձրագոյն գագաթներէն Տաղ — այսինքն ճաղատ—լեռան արեւելեան ստորոտը Ամըգի դաշտին ծայրը, որ հին պատմութեան մէջ ծանօթ է Ունքի կամ Ումքի անունով։ Դաշտը նշանաւոր է իր ամենէն գէշ տեսակէ մալարիայով, որուն պատճառն է անոր ընդարձակ ճահիճը։ Թուրքիայէ եկող Գարա Սու և Աֆրին գետերը Ամըգը ողողելէ ետք կը միանան Ասը կամ Որոնդէս գետի։ Միշտ դաշտին մէջտեղը գետերը իրենց հուներէն յորդելով երկու կողմ տարածուած և 1—3 մէթր խորութեամբ ընդարձակ ծանծաղ լիճ մը կազմած են, որուն մէջ հողի բարձրութիւնները իբր կղզեակներ ուշադրութիւն կը գրաւեն։ Ջուրի մէջ կամ կղզեակներու վրայ տեսնուող հնութեանց մնացորդները, զորօրինակ քարէ դամբաններ, ենթադրել կուտան թէ այս ճահիճը առաջ բնակելի էր բայց հաւանաբար երկրաշարժի պատճառաւ հողը ընդարձակ տարածութեամբ կքած և գետի հունը լիճի վերածուած է։ Հալէպէն դէպի Անտիոք կամ Ալեքսանտրէթ

երկարող ճամբան այս լճաձեւ ճահիճը հիւսիսէն և արեւելեան հարաւէն եզերելով կ'անցնի:

Գըրըգխան Օսմանեան տիրապետութեան միջոցին հիւսիսէն և արեւելքէն դէպի Ալեքսանտրէթ կամ Անտիոք կարաւանային ճամբու վրայ հանգրուան մըն էր, որ ինսունական թուականներէն ետք աւելի կարեւորութիւն ստացած էր: Շրջանիս բոլոր դաշտային ինչպէս նաև Գըրըգ Խանի բնիկ թրքութիւնը Թիւրքմէն ցեղին կը պատկանի: Համիտի օրերուն 100 ընտանիք ալ կրետացի թուրք գաղթականներ տեղաւորուած են հոս, բայց մալարիայէ գրեթէ բնաջինջ եղած են. 1939ին հազիւ 20 ընտանիքներ կային անոնցմէ:*

Եկող գացող կարաւաններու հետ առեւտուրի համար բաւական հայեր ալ հաստատուած էին հոս՝ որոնց մեծ մասը Պէյլանէ: ԺԹ. դարուն վերջը Հալէպ—Ալեքսանտրէթ գիծին վրայ տարեկան 10,000 ուղտեր Գըրըգ Խանէ Պէյլան կ'անցնէին: 1909ին Գըրըգ Խանի հայութիւնը 100 ընտանիքներէ կը բաղկանար, որոնցմէ մի քանի հատը միայն Բողոքական: Այս վերջիններէն է ծանօթ Տոքթ. Կարապետ Գայըգճեան՝ որ իր կեանքին վերջին տարիները միայն հոս անցուցած է, գերեզմանն ալ հոս է: Հայերը ունէին սեպհական եկեղեցի և դպրոց: 1909ի Կիլիկիոյ ջարդին՝ սակայն՝ տեղւոյս հայերն ալ մեծ կորուստ կուտան: Մայիսի երրորդ Կիրակին 12 ժամ հրացանաձգութենէ ետք տուներու և խանութներու վրայ կը յարձակին: 39 խանութ, 1 պանդոկ, 15 խան կամ յարդանոց, 66 տուն կ'այրեն, 82 այրեր կը սպաննուին և 15 հատ կ'անյայտանան: Փախչող այրերը միայն կ'ազատին: Բոլոր կիները կ'առեւանգուին: Հալէպէ ղրկուող զինուորները մօտ 250 որբեր, այրիներ, կիներ հաւաքելով Պէյլան կը տանին: Պէյլանի շրջակայ Աթըգ, Գանլը Տէրէ, Սարը Զինար, Սօղանճը, Մէզկիթ Էօնիւ. Հաճի Մուսալու գիւղերու հայութիւնն ալ Պէյլան կ'ապաստանի: Առաջին անգամ Տոքթ. Բէնէտի ասոնց օգնութեան կը հասնի ալիւր, բրինձ ևայլն ղրկելով: 1915ին Գըրըգ Խանի հայութիւնը կը բաղկանար 40 ընտանիքներէ որոնց կէսէն աւելին տարագրութեան միջոցին կը մահանայ: 1936ին այս բնիկ հայ ընտանիքներու թիւը 20ի կը հասնէր:

Ֆրանսական բանակի և Թուրք չէթէներու բախումներուն առթիւ Գըրըգ Խան զինուորական կեդրոն մը կ'ըլլայ: Ֆրանսական զօրքերու հետ առեւտուրի նպատակով Պէյլանէն և մանաւանդ Ալեք-

---

*) Ամանոսի լեռներու քրդախօս իսլամները իրենք զիրենք թուրք կը կոչեն եւ կը խոստովանին որ ցեղով կը տարբերին դաշտայիններէն: Պէյլանի թուրքերը կ'ըսեն թէ իրենք միայն կրօնքով տարբեր են հայերէն:

սանտրէթէն շատ մը կիլիկեցի հայեր, Աժանոսի լեռնականներէն ու Տէօրթ Եօլի ժողովուրդէն, Գըրըգ Խան կը հաստատուին։ Եղէգէ տուներ, խանութներ կը շինեն, աւանին մէջէն անցնող գետակին ջուրը կը խմեն։ Լաւ կը շահին, բայց մալարիայի և թանչի պատճառաւ մարդկային մանաւանդ մանուկներու շատ կորուստ կուտան։ Կամաց կամաց այս նորեկները իրենց բնակութիւնը կը տեւականացնեն, հողէ և ապա շատեր քարէ տուներ կը շինեն։ Նախկին Ազգերու Դաշնակցութեան գաղթային սպասարկութիւնը փոխատուութեան ձեւով ժողովուրդի կ՚օգնէ հող գնելու, որպէսզի անոր վըրան կարենայ շինել իր խրճիթը։ Կաթոլիկ կազմակերպութիւններ առիթը կ՚օգտագործեն լատին համայնք մը կազմելու և զօրացնելու համար. և գետակին երկու եզերքը, աւանին արեւելեան կողմը 100 տուննոց լատինածէս հայերու — մեծ մասամբ Էքպէզ գիւղէն — թաղ մը կը շինուի իրենց յատուկ եկեղեցական քարէ շէնքով։ Յիսուսեան ընկերութիւնը կը հիմնէ իր սեպհական վանքը, եկեղեցին և կը վարէ վեցամեայ նախակրթարան մը։ Ասկէ զատ փոքր հայ կաթոլիկ համայնք մըն ալ կը կազմուի իր սեպհական եկեղեցական շէնքով։ Հայութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը կը կազմեն Առաքելական հայեր, որոնք կը շինեն իրենց եկեղեցական և դպրոցական ընդարձակ, գեղեցիկ շէնքերը, սակայն թերաւարտ կը մնան մինչև 1939։

Գըրըգ Խանի հիւսիսը Ջաթալ Թէփէ գիւղ մը կը կազմեն Կեսարիոյ Տէնտէլ հայախօս գիւղէն 20—25 ընտանիքներ։ Հարաւը վեց քիլոմէթր հեռու Սօղուգ Սուի մէջ 40 տուն տէօրթ եօլցիք կը հաստատուին։ Քառասուն քիլոմէթր դէպի արեւելք Րիհանիյէ աւանին մօտ Ասքէր Ջայըրը և Ապտալ Հիւյիւք կոչուած վայրերու վըրայ Հայաշէն և Մուշաշէն նոր և մեծ հայ գիւղերը կը շինուին, որուն խոպան դաշտերը կարճ շրջանի մը միջոցին պարտէզներու և անտառներու կը վերածուին։ Բոլոր Գըրըգ Խանի գաւառի հայութիւնը 1939ին 7000 անձերէ կը բաղկանար, կազմելով բոլոր բնակչութեան մէկ վեցերորդը*։ Գաւառին կեդրոնը, Գըրըգ Խանի մէջ, հայութիւնը կը կազմէր բնակչութեան հարիւրին եօթանասունը, 650 ընտանիք կամ աւելի քան 3000 անձեր։

Գըրըգ Խան հաստատուած Աւետարանական հայեր առաջինօրէն իսկ տուներու մէջ տեղական ոյժերով պաշտամունքներ կը կատարեն։ Գործը երբ յուսալից վիճակ մը կը ստանայ Հալէպի Շրջանային Ժողովը հոն կը ղրկէ հոգեւոր գործիչ մը։ Աւետարանիչ Սի-

*) Գեյլանի լեռնային շրջանին մէջ 1209 եւ 5800 գաւառին դաշտային մասին մէջ:

մոն Պէքեարեան 1923ի Մայիսին կը ձեռնարկէ գործի թիթեղով ծածկուած ողորմելի սենեակի մը մէջ, որ շաբթուան միջոցին կը գործածուի նաև իբր վարժարան։ Դպրոցին առաջին վարժուհին եղած է Տիկ. Համեստուհի Կէօքճեան։ Պէքեարեան տարին չբոլորած, սիրտի տագնապի մը պատճառաւ յանկարծամահ կ'ըլլայ 1924, Յունուար 16ին։

Ֆարթըլըի քարոզիչը Նազարէթ Տարագճեան կը յաջորդէ Պէքեարեանի և մեծ եռանդով ու հաւատքով կը փարէ գործին, որ արագօրէն կը զարգանայ։ Նախկին աղօթավայրը նեղ կուգայ։ Մեծ թիւով այրեր և կիներ հոգևոր դարձի իբր արդիւնք կ'անդամակցին եկեղեցիի։ Քարոզիչը կը խորհի եկեղեցական շէնքի մասին։ Անմիջապէս կը ձեռնարկէ և կը յաջողի կոկիկ քարաշէն աղօթարան մը շինել։ Տարագճեան իր անընդհատ գործունէութեան մէջ կը մոռնայ իր անձը և մալարիայի դէմ իր անձը անպաշտպան կը թողու, մալարիայէ կը վարակուի, իբր համոզեալ հետևորդ հաւատաբուժութեան կը մերժէ ոևէ դեղ, չ'ուզեր ոևէ հանգիստի պահ մը շնորհել իր մարմնին, կը շարունակէ իր սպառիչ աշխատանքը, և մալարիայի վերջին մէկ սաստիկ յարձակումին տակ կը կքի և 1926, Նոյեմբեր 8ին իր հոգին կ'աւանդէ սուգի մատնելով բոլոր Գըրըգխանի ժողովուրդը և Ֆրանսական Պատուիրակը, որ հիացող բարեկամը եղած էր Տարագճեանի։

Եկեղեցին տարի մը թափուր կը մնայ։ 1927ին Պէյլանի քարոզիչը, Պատ. Կ. Գըրգեաշարեան, կը ստանձնէ նաև Գըրըգ Խանի քարոզչութիւնը և մէկ տարի երկու բեմերն ալ կը կառավարէ։ Անոր մեկնումէն ետքը Գէորգ եղբայր Թումայեան, Ալեքսանտրէթի քարոզիչը, կը սկսի պաշտօնավարել և 1928 Յուլիսէն մինչև 1935 Յուլիս 1 կ'աշխատի։ Այս տարիներու միջոցին եկեղեցիին մեծագոյն յաջողութիւնն է եկեղեցական շէնքին ընդարձակումը և անոր թէ յատակին և թէ առաստաղին բարձրացումը, և դպրոցական քարէ գեղեցիկ սրահի մը և սենեակի մը շինութիւնը։ Գետնի և բոլոր շինութեանց համար 1925—1935ի միջոցին կը ծախսուի 552 օսմ. ոսկի, որուն 108·5ը Գըրըգ Խանի փոքր ժողովուրդէն։

Եկեղեցին սակայն ներքնապէս շատ փորձանաւոր շրջան մը կը բոլորէ։ Տարագճեանի ջանքերուն իբր արդիւնք հոգևորապէս արթնցածները անոր մահուան պատճառաւ ատեն մը առանց առաջնորդի կը մնան, և դիւրին որս կը դառնան անջատողականներու։ Իսկ Թումայեանի ատեն անջատողական շարժումը աւելի թափ կ'առնէ եկեղեցիին մէջ։ Քարոզիչը իբր համոզեալ հետևորդ Եղբայրութեան գաղափարներուն, պատճառ կ'ըլլայ որ եկեղեցիին մէջ անախորժ միջավայր մը ստեղծուի։ Իրեն գաղափարակից մի քանի ան-

հատներով հոգեւոր խմբակ մը կը կազմէ, եկեղեցիի մէջ եկեղեցի մը կամ սուրբ սրբոց մը, և կը ջանայ ամէն ինչ անոնց հետ խորհըրդակցութեամբ կատարել։ Ասոր արդիւնքը կ'ըլլայ եկեղեցիի երկուքի բաժանումը, անհասկացողութիւն ժողովուրդին և հոգեւոր գործիչին միջև։ Այս պարագան իր կարգին պատճառ կ'ըլլայ որ եկեղեցի յաճախողներու ինչպէս նաև տրատուներու թիւը պակսի, դպրոցը յետամնաց վիճակ մը ստանայ, Ջանից կազմակերպութիւնը և երիտասարդութիւնը ցրուի, և անջատողականներու թիւը աւելնայ։ Մեր մէկ դարու պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ հոգեւոր արթնութիւնը երբ իմաստուն, լուսամիտ և ազդու առաջնորդութենէ զուրկ կը մնայ, և արթնցածները որքան հոգեւոր նոյնքան ուսեալ և հաւասարակշռեալ միտքի մը ուղղութեամբ հոգեւորապէս չեն սնանիր, եկեղեցին միշտ տուժած է։ Գըրըգ Խանի եկեղեցին ասոր լաւագոյն օրինակներէն մին է։

Եկեղեցին երկու ամիս առանց քարոզիչի մնալէ ետքը Պատ. Տ. Խըլըբեան 1934, Օգոստոս 24ին անոր մէջ կը սկսի իր պաշտօնավարութեան և կը շարունակէ հովուել զայն մինչև Սանճագի հայութեան գաղթը, 1939, Յուլիս 23։ Այս քառամեայ շրջանի միջոցին եկեղեցին և դպրոցը որոշ չափով կը կահաւորուին, դպրոցը կանոնաւոր վեցամեայ նախակրթարանի կը վերածուի, աղջկանց Ջանից ընկերութիւնը կը վերակազմուի, երիտասարդութիւնը որոշ չափով գործունէութիւն ցոյց կուտայ, կիրակնօրեայ դպրոցը կը կանոնաւորուի, կիրակիները և յուր օրերուն եկեղեցի յաճախողներու թիւը կը քառապատկուի, հոգեւոր տուրքը կ'աւելնայ և եկամուտքը կը հաւասարակշռուի, հոգեւոր տաքուկ մթնոլորտ մը կը սկսի եկեղեցիի մէջ։ Աւետ. Եկեղեցին և ժողովուրդը, որ ինքն իր մէջ ամփոփուած կղզիացած կեանք մը կ'ապրէր, սերտ յարաբերութիւն կը մշակէ քոյր եկեղեցիներու, մանաւանդ Առաքելական Եկեղեցիի հետ, զանազան առիթներով միասնական հաւաքոյթներու կը մասնակցի, և Ս. Թարգմանչաց տօնին առթիւ կիրակնօրեայ պաշտամունքէն անմիջապէս ետք հովիւը իր բոլոր ժողովուրդին հետ Մայր Եկեղեցին կը մտնէ Ս. Գրոց Թարգմանութեան տօնակատարութիւնը ընելու։ Այս եղբայրական յարաբերութեան շնորհիւ հովիւը կ'արտօնուի ամառուան չորս ամիսներու միջոցին Ս. Ետարանական պաշտամունք կատարել Ս.Թըգի Նորակառոյց Առաքելական եկեղեցիի շէնքին մէջ։ Միևնոյն ատեն մենատիրութեան վարժուած մի քանի անհատներ թէպէտ յաճախ կը փորձեն դժուարութիւններ յարուցանել եւ տաղտուկ պատճառել բայց եկեղեցին կը շարունակէ իր գործունէութիւնը։ Եկեղեցիին դիմումին վրայ քարոզիչը 1939 Մայիս 28ին Աւետ. Միութեան կողմէ հովիւ կը ձեռնադրուի Հալէպ։

1938ին Թուրք բանակի Սանճագ կամ Հաթայ մուտքէն առաջ կարեւոր թիւով հայեր քաղաքէն կը մեկնին։ Մուտքին յաջորդող մէկ տարուան միջոցին, հակառակ տիրող անորոշութեան եւ վստահութիւն չներշնչող պայմաններու, եկեղեցին կը շարունակէ իր կանոնաւոր գործունէութիւնը։ Երբ Հաթայի Թուրքիոյ կցումը յայտնի կ'ըլլայ խուճապ մը կը սկսի տարածուիլ ժողովուրդին մէջ։ Քաղաքին կրօնական եւ աշխարհական շատ մը առաջնորդները ստիպուած կը մեկնին։ Այս պայմաններու տակ եկեղեցիին հովիւը իր կարելին կ'ընէ բոլոր հայ ժողովուրդին ամէն կերպ պէտքերուն հասնելու համար, մինչեւ որ մեկնի 1939 Յուլիս 23ին՝ վերջին կարաւանով։ Քաղաքին մէջ կը մնան 25 հայ ընտանիքներ, որոնցմէ երեք չորսը Բողոքական։ Ասոնց կարեւոր մէկ մասն ալ յաջորդող տասը տարիներու միջոցին կը գաղթեն։

Գըրըգ Խանի եկեղեցին Միութեան փոքր եկեղեցիներէն եղած է, անոր ժողովուրդին թիւը 250ը անցած չէ, որուն մէկ հինգերորդը հաղորդական անդամ։ Մեկնողներուն տեղը միշտ նորեկներով լեցուած է։ Դպրոցի աշակերտութիւնը 1937—38ին եղած է 110, որ բարձրագոյն թիւը կը կազմէ իր ամբողջ պատմութեան մէջ։ Եկեղեցիի 1938ի ընդհանուր ծախքը եղած է 615 ս. լիրա, որուն հինգէն երկուքը ժողովուրդէն և երեքը Միութեան գանձէն հայթայթուած է։ Իսկ դպրոցին ելեւմուտքը եղած է 296 ս. լիրա, որուն մէկ երրորդը միայն Միութեան նպաստով գոյացած է։

Եկեղեցական կեանքի մէջ պատասխանատու բաժին ունեցած են Աստուր Կէօքկէօզեան, Աբրահամ Գարակէօզեան, Եղեկ Խարմանտայեան, դեղագործ Միսակ Մամալեան, Գէորգ Ճէրէճեան, Մկրտիչ Տարագճեան, Յովհաննէս Սարգիսեան։ Կիներէն յիշելի են Տիկնայք Համեստուհի Կլօքճեան, Արուսեակ Տարագճեան, Նուրիցա Հասըրճեան, Երանուհի Լեւոնեան, Արուսեակ Մամալեան, Աբաքսի Իչխանեան, Գոհար Հէքիմեան, Հայկուհի Սարգիսեան եւ Թուրֆանտա Կէօքկէօզեան։

Բ. ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՇՐՋԱՆ

1

ԱՆՏԻՈՔԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Ընդհանուր քրիստոնէութիւնը շատ բան կը պարտի Անտիոքի եկեղեցիին։ Հոս է որ Յիսուս Քրիստոսի Աւետարանը ազատուելով եբրայական տարազէն համաշխարհային կրօնքի ձեւը ստացաւ, և անկից է որ իբր այդ ամէն տեղ տարածուեցաւ իր կողմէ ղրկուած

միսիոնարներով և առաջնորդութեամբ Պօղոս Առաքեալի։ Ան եղաւ հայրենիքը մեծ քրիստոնէական վարդապետներու ինչպէս նաև բազմաթիւ աղանդներու։ Յովհաննէս Ոսկեբերան, բոլոր դարերու քրիստոնէական բեմի լաւագոյն քարոզիչներէն և լաւագոյն հռետորներէն մէկը, 12 տարի անոր Մայր Եկեղեցիին մէջ իր խօսքին հմայքին տակ պահեց ժողովուրդները։ Մինչև 1268 թուականը ան պահեց իր քրիստոնէական հանգամանքը, թէպէտ եօթներորդ դարէն սկսեալ փոքր իսլամական համայնք մըն ալ կազմուած էր քրիստոնեայ ժողովուրդին մէջ։ Յիշեալ թուականին՝ երբ Լատին Խաչակրաց իշխանութիւնը վերջ կը գտնէ՝ քրիստոնեայ բնակչութիւնը կը ջարդուի և ողջ մնացողները իբր գերի կը ծախուին Արևելքի շուկաներուն մէջ։ Մինչև ԺԻ. դար քաղաքի մէջ ոևէ քրիստոնէի մուտքը կ'արգիլուի։ Ներկայ քրիստոնեայ ժողովուրդը վերջէն հաստատուած է։ Անտիոք այս կերպով կը վերածուի գիւղի։ Անոր բնակչութիւնը տակաւին ԺԸ. դարու վերջը 2000 իսկ ԺԹ. դարուն կէսին 9000 անձերէ կը բաղկանար: 1939ին Թուրքիոյ կցուելէ առաջ 35000ի մօտ էր բնակիչներուն թիւը։

Չորրորդ դարուն (Ք. Ա.) Ասորեստանի թագաւորներուն կողմէ հարաւային Հայաստանէ լեռնականներու և քիւրտերու գաղութներ Անտիոքի շրջակայքը հաստատուած էին. ասոնց մէջ հայերու ներկայութիւնը անհաւանական չէ։ Մեծն Տիգրանի զօրքերուն, Հռոմէական լեգէոններուն, բիւզանդական բանակներուն և խաչակրաց արշաւախումբերուն մէջ հայերը իբր զինուորական առժամաբար կամ իբր մնայուն պահակազօրք միշտ այս կողմերը գտնուած են։ ԺԱ. դարէն սկսեալ Անտիոք և անոր շրջակայ կարգ մը քաղաքներուն մէջ եպիսկոպոսանիստ հայ եկեղեցիներ կային։ Անտիոքի մէջ լատին իշխանապետութեան շրջանին կը յիշուին հայկական թաղ մը և երկու հայ եկեղեցիներ։ Ասոնք ԺԳ. դարուն բոլորովին կորսուեցան։ ԺԹ. դարու հայութիւնը նոր ժամանակներու կը պատկանի։ 1909ին բոլոր հայերու թիւը 1000 էր, որուն 700ը Ատանայի Ջարդին առթիւ կը սպաննուին։ Մնացածները դարձեալ կը կոտորուին տարագրութեան առթիւ։ 1939ին քաղաքիս հայութիւնը կը բաղկանար հարիւր ընտանիքներէ։

Պորտի միսիոնարներ մասնաւոր կարևորութեամբ նկատի առած են քաղաքս, իրենց միտքին մէջ ունենալով յաջող և ընդարձակ գործի մը հեռանկարը և երկար ատեն հոն մնայուն միսիոնարներ պահած են։ Պէյրութէն 1840ին, Թամսըն* Անտիոք կը ղըր-

*) Տես Missionary Herald, 1840 Մայիսի թիւ։

կուի պարզ այցի համար։ 1854—1855ին ալ կը գտնենք Տր. Պ-Թամփսըն* (Dr. Bowen Thompson) անուն մէկը որ իր կնոջ հետ աւետարանչութեամբ կը զբաղի։ 1858ին փոքր Աւետարանական եկեղեցի մը կազմուած կը գտնենք մասնակցութեամբ հայերու եւ յոյներու։ 1861ին հոս կ'աշխատին երկու ամերիկացի միսիոնարներ իրենց ընտանիքներով և հայ քարոզիչ մը Փոյատ Սարգիս անունով։ Բողոքական ժողովուրդին թիւն է 14, անդամներունը՝ եօթը։ Եկեղեցիի պաշտամունքներուն կը յաճախեն 30 հոգիներ։ Աւետարանական դպրոցին մէջ ալ կը դաստիարակուին 40 աշակերտներ։ 1861ին այս փոքր ժողովուրդը դպրոցի և եկեղեցիի համար կը վճարէ 25 օսմ. ոսկի։ Այս քարոզիչը հովիւ կը ձեռնադրուի 1863 Մայիս 23ին. ձեռնադիր յանձնախումբը կը կազմեն շրջանիս միսիոնար Մորկըն, Անթէպի միսիոնար Շնայտըր և Ատանացի միսիոնար Կաս։ Նոյն տարին Բողոքական ժողովուրդը ինն ընտանիքներէ կը բաղկանար, իսկ հաղորդական անդամներու թիւն էր ութը։ 1866ի սկիզբը Անտիոքը պարապ կը գտնենք. միսիոնարը մեկնած է և հովիւը հրաժարած, և եկեղեցին գրեթէ քանդուած։ Նոր ջանքեր կը կատարուին, նորէն միսիոնարներ կու գան։ Պիթիասի հովիւը Վեր. Յարութիւն նոյն տարուան աշունը կը ստանձնէ եկեղեցիին պատասխանատուութիւնը, կը վերաբացուի նաև դպրոցը։ Առաջին պաշտամունքին ներկայ են 60 հոգի որուն 12ը յոյն։

Աւետարանական եկեղեցին, սակայն, երբեք չի զարգանար։ Քաղաքին հայութիւնը փոքրաթիւ էր, որուն կարեւոր մէկ մասը միշտ պանդուխտ։ Յոյներն ալ ատեն մը ետքը կը բաժնուին հայերէն, և կը կապուին Իռլանտական Երիցական Եկեղեցիի Առաքելութեան։

1872, Ապրիլ 3ի ահռելի երկրաշարժը** մեծ վնաս կը հասցնէ քաղաքին, ինչպէս նաև Աւետ. Եկեղեցիի։ Բոլոր քաղաքին բնակչութեան մէկ չորրորդը փլատակներու տակ կը մահանայ։ Աւետարանական մատուռը հիմնայատակ կը կործանի, եւ չորս Բողոքականներ կը մեռնին։ 1875ի մեծ խոլերան ևս կը պակսեցնէ ժողովուրդին թիւը։ Օրական 80 մահ պատահած է այդ տարին 15000 ժողովուրդին մէջ, որուն կէսը լեռները ապաստանած են։

1880ին կը գտնենք յոյները եւ հայերը իրարմէ զատուած։ Հայ Աւետ. Եկեղեցին այդ տարին ունէր 22 անդամներ եւ 70 հոգի-

*) Տես History of Protestant Missions, Richter, էջ 203։

**) Առաջին դարէն մինչեւ 1872 թուականը 40 մեծ ժաժեր պատահած են շրջանիս մէջ, եւ Անտիոքը կրկին ու կրկին աւերակոյտի վերածած։

նոց ժողովուրդ մը։ 1884 Հոկտեմբերէն 1887 Ապրիլ միջոցին Ասատուր Թոփալեան կը պաշտօնավարէ իբր քարոզիչ—ուսուցիչ։ Ապա ատեն մըն ալ հոս աշխատած է Գէորգ Գազանճեան։*

1909ի ջարդը մահացու հարուած մը կու տայ ինչպէս բոլոր հայութեան նոյնպէս Հայ Աւետ. Եկեղեցիի։ Աւետարանական գործը գրեթէ մեռած է։

1919ին, տարագրութենէ ետքը նոր հայ գաղութ մը կը կազմուի գրեթէ նորեկներով։ Աւետարանականներու թիւն է 80, որոնք մերթ ընդ մերթ կրօնական հաւաքոյթներ կ՚ունենան զանազան տեղեր։ Մարաշցի Պօղոս Պարտագճեան ասոնց մէջ առաջնորդող դեր կ՚ունենայ։ Երեսնական Թուականներուն սկիզբը Պորտի կողմէ քաղաքս կը ղրկուի Մր. Էտքինզ։ Ապագայ լաւ գործի յոյսերը դարձեալ կ՚արթննան։ Միութիւնը կը խորհի իր կողմէն գործիչ մը ղրկել։ 1937ին Ասատուր Սատագեան իբր քարոզիչ կը ղրկուի, և շատ օգտակար կերպով կը գործէ մինչև 1939 Յուլիս, երբ բոլոր ժողովուրդի գաղթովը գործը դարձեալ կը խափանուի։

2

ՊԻԹԻԱՍԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Մուսա լեռ, Անտիոքի 25 քիլոմէթր արեւմուտքը, Ամանոսի լեռնաշղթային հարաւային ծայրն է և կը կազմէ Սեաւ Լերանց մէկ մասը, որ քրիստոնէական շրջանին շատ նշանաւոր եղած է իր մեծ թիւով ծաղկեալ վանքերով, եկեղեցիներով և մենաստաններով։ 1939ին անոր լանջերուն վրայ տարածուած էին վեց մեծ հայ գիւղեր և անոնց չէները։ Ասոնք են՝ Քէպուսէ ծովեզերքը, Վագըֆ, Խըտրպէկ, Եօղուն—Օլուգ, Հաճի—Հապիպլի և Պիթիաս։ Խըտրպէկի Աւագ. Եկեղեցիին չէնքին վրայ տեսնուած արձանագրութեան մը համեմատ ան 400 տարուան հնութիւն մը ունի, որմէ շատ առաջ պէտք չէ եղած ըլլալ հայերու հաստատումը այս լեռներուն վրայ։ Վեր. Տ. Անդրէասեան այս գիւղերու բարբառային տարբերութիւններէն դատելով կ՚ենթադրէ թէ երեք տարբեր գաղթային հոսանքներով հայեր հոս եկած և տեղաւորուած են Եօղուն Օլուգ, Քէպուսէ և Հաճի—Հապիպլի։ Խըտրպէկ և Վագըֆ Եօղուն Օլուգէ ծնած գաղութներ են, իսկ Պիթիաս Հաճի—Հապիպլիի ծնունդն է։ Ներկայիս ապրող Յակոբ Մախուլեանի մեծ հօր մեծ հայրը Պիթիասը հիմնող ութը ընտանիքներէն մէկը եղած է։ Վեր.

---

*) Ա. Թոփալեան, ապա ձեռնադրեալ հովիւ, 1909ին նահատակուած է Ատանայի ջարդին առթիւ, Սայ Կէչիս։

Մ. Րէնճիլեանի հօր Մովսէսի վկայութեան համեմատ 1750 թուականներուն մօտ պէտք է ըլլայ հիմնարկութիւնը։ Այս ութը ընտանիքներէն վեցը Հաճի—Հապիպլիէն եկած են՝ որք են.— 1. Րէնճիլեան. Ճամպազեան և Թիլքիեան ընտանիքներ ասոր շառաւիղներն են 2. Ֆիլեան—Գըլճեան, 3. Գատըեան, 4. Գոճայեան—Սէքլէմեան։ 5. Շէրպէթճեան—Պալապանեան, և 6. Քէօլէեան։ Մախուլեան կամ Անտէքեան ալ Լաթաքիայէ գաղթած է։ Ութերորդն է Քէօսէեան ընտանիքը, որ Կիլիկիոյ ճամբով Հայաստանէ գաղթած է։ Ինչպէս պիտի տեսնուի այս հիմնադիրներու կարևոր մասը հիմնադիրներն են նաև Հայ Աւետ. Եկեղեցիի։

Պորտի միսիոնար Թամփսըն Պէյրութէն հիւսիսային Սուրիա կը ղրկուի, և այս առթիւ, 1840ին, կ՚այցելէ Պիթիաս, ուր կը հանդիպի Հալէպի նախկին անգլիական հիւպատոս Մր. Պարքըրի։ Բայց նոյնիսկ գիրք մը տալու չի համարձակիր եւ ետ կ՚երթայ։ Պարքըր թուականէս տարիներ առաջ Պիթիաս հաստատուած էր եւ կը զբաղէր մրգամշակութեամբ։ Եւրոպայէն ամենաընտիր տեսակէ պտղատու ծառերու տունկեր բերել տալով ընդարձակ պարտէզներ յառաջ բերած էր։ 1840ին Պիթիասի Առաքելական Եկեղեցիի շէնքը ինք շինել տուած էր։ Դարձեալ 1848, Յուլիս 20ին Հալէպի միսիոնար Ճանսթընի կողմէ երկու հայ աւետարանիչներ կ՚այցելեն գիւղս։ Աւետ. Եկեղեցիին գոյառումին առաջին իրական ազդակները՝ սակայն՝ կ՚ըլլան երկու Գայըգճեան եղբայրներ, որոնց մեծ հայրը ոճիրի մը պատճառաւ Տէօրթ—Եօլէն փախչելով Պիթիաս ապաստանած էր։ Պզտիկ եղբայրը Քեսապ կը ղրկուի ուսում առնելու համար, և այդ տեղէն Բողոքական ըլլալով տուն կը դառնայ։ Մեծ եղբայրը Կարապետ շատ զայրացած Բողոքական ջարդելու համար Քեսապ կը մեկնի. զինեալ վիճակի մէջ պաշտամունքի ներկայ կ՚ըլլայ, ուր քարոզին նիւթն էր Պօղոսի դարձը։ Կարապետ կ՚ազդուի։ «Ես ալ Սօղոս էի Պօղոս պիտի ըլլամ» ըսելով դարձի կուգայ։ Պիթիաս գալով իր եղբօր հետ կը սկսի Աւետարանը քարոզել։ Կարապետ սաստիկ հալածանքի, ծեծի, բանտի տառապանքները համբերութեամբ կը կրէ, և վերջապէս կը յաջողի այդ տեղն Անտիոք գտնուող Ուրֆայի բժիշկ միսիոնար Տօքթ. Տ. Նըթինկի քովը ապաւինիլ*։

*) Կ. Գայըգճեան այս միսիոնարէն երկու տարի բժշկական դասեր կ՚առնէ, ապա ինքնաշխատութեամբ կը զարգանայ, կը սորվի արաբերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն. Կ. Պոլիս քննութիւն կուտայ եւ վիրաբոյժ բժիշկի վկայական կը ստանայ։ Տարսոն, Անթիոք, Քիլիս (36 տարի) եւ 1896էն ետքը Գըրըգ խան կը գործէ մեծ համբաւ շահելով։ Ուր որ գտնուած է եղած է նաեւ Աւետարանի անպաշտօն տարածիչ։

Աւետարանական գործը, սակայն, շատ յաջող ընթացք մը կ՚ունենայ։ Առաջին Բողոքականներու մէջ կը գտնենք հետեւեալ անունները.— Սարգիս Յակոբ Բէնճիլեան՝ Վեր. Միհրան Մովսէս Բէնճիլեանի մեծ հայրը, Յովհ. Յակոբ Բէնճիլեան՝ Աբրահամի հայրը, Սարգիս Շէրպէթճեան, Յովհ. Քէօսէեան, Մովսէս Ֆիլեան, Յակոբ Պալապանեան, Բարսեղ Գըլըճեան, Աբրահամ Գատըեան, Յակոբ Թիլքեան՝ Վեր. Կ. Թիլքեանի հօր հայրը, որ եկեղեցիի սարկաւագ էր։ Ասոնց բոլորն ալ երիտասարդ եւ դիրքի տէր մարդիկ եղած են իրենց ժամանակին. այնպէս որ երբ ատեն մը ետքը Թէքիրտաղցի վարդապետ մը գիւղը կ՚այցելէ եւ սպառնալիքներ կը տեղացնէ Բողոքականներուն վրայ, անոնք խիստ լեզուով անոր պատասխանելու չեն քաշուիր, ու կ՚ազդարարեն գիւղէն մեկնիլ։ Եւ վէճը միանգամ ընդ միշտ կը դադրի։ Անցեալ դարու եօթանասնական թուականներէն սկսեալ Առաքելական եւ Բողոքական հայերու յարաբերութիւնը շատ եղբայրական եղած է։ Ասոր լաւագոյն մէկ արտայայտութիւնը կը գտնենք Բողոքական համայնքի թոյլտուութեանը մէջ քոյր եկեղեցիին կողմէ իրենց աղօթարանի գործածութեան համար։ «Ճշմարտասէր Հայ Լուսաւորչական մը» ստորագրութեամբ Պիթիասէն մէկը մեծ գնահատանքով 1913 Յունուար 29ին կը գրէ «Բահճիւմա»ի մէջ թէ Լուսաւորչական Եկեղեցիի չէնքին անգործածելի ըլլալուն պատճառաւ Ծնունդի առթիւ Աւետ. Եկեղեցին գործածուած է պաշտամունքներու համար, որուն Բողոքական հայերն ալ մասնակցած են։ Սա վերջինները առատ նուէրներով ալ իրենց օգնութեան բաժինը բերած են կառուցուելիք Առաք. Եկեղեցիի չէնքին համար։

Անթէպէ ղրկուած այցելու գործիչներով Աւետարանական Շարժումը ամրօրէն կը հաստատուի եւ կը տարածուի։ 1856ին հոն կը գտնենք պաշտօնական մնայուն քարոզիչ մը որ պատասխանատու է բեմին եւ փոքրիկ դպրոցին։ Պաշտամունքներու կը մասնակցին 36—40 հոգիներ։ 1861ին Աւետ. ժողովուրդին թիւն է 171, ունի ուսուցիչ մը եւ օգնական մը։ 1862ին Անթէպէն իբր քարոզիչ կը ղրկուի Յարութիւն ... որ Աստուածաբանական դըպրոցը նոր աւարտած էր։ Նոյն տարին գիւղին մէջ կը տիրէ անգործութիւն եւ սաստիկ աղքատութիւն, այնպէս որ Պորտը կը ստիպուի հոն խնամատարական գործով ալ զբաղիլ։ 1862ին կը շինուի փոքրիկ մատուռ մը իբր առաջին չէնք Աւետ. Եկեղեցւոյ, նախաձեռնութեամբ միսիոնար Մորկընի։ 1863ի Մայիս 24ին քարոզիչը հովիւ կը ձեռնադրուի՝ Մորկըն, Կաա, Շնայտըր միսիոնարներէ եւ Վեր. Փոլատ Սարգիսէ, որ երկու օր առաջ ձեռնադրուած էր Անտիոք։ Եկեղեցիին անդամներուն թիւն է 30։ Վեր.

Յարութիւն կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1866։ Նոյն տարին գիւղացիք չերամի շատ գէշ բերք ստացած ըլլալով չեն կրնար թոշակը վճարել, և հովիւը Անտիոք կը փոխադրուի։ Նոյն տարուան վերջը 45 Բողոքական պիթիացիներ գործի համար Անտիոք կը հաստատուին։

Մինչև 1915 հոս պաշտօնավարող գործիչներէն ոմանք հետեւեալները եղած են.—

1. Առաջին գործողներու մէջ կը յիշուի Պօղոս Գալֆա։

2. Վեր. Հաճի Մանուկ Նիկողոսեան, Անթէպէ։ Ասոր ժամանակ՝ 1881ին, կը շինուի եկեղեցիի նոր շէնքը։

3. Աւետարանիչ Պետրոս Յովհաննէսեան, 1885ին, Կարմուջ գիւղէն։ Ասոր աղջիկն է Տիկ. Կիւլէնիա Արևեան, որ երկար ատեն Ամերիկեան Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ իբր վարժուհի ծառայած է նախ Անթէպ և ապա Հալէպ։ Յովհաննէսեանի ժամանակ անթէպցի Եսթեր վարժուհի Էքմէքճեան կը վարէ դպրոցը շատ ձեռնհասօրէն. իբր գործօն կին լաւ յիշատակ թողուցած է։

4. Քարոզիչ Յակոբ Բումեան, Ուրֆայէ, 1886ին, մէկ տարի, շատ օգտակար եղած է։

5. Յովհաննէս Կոստանեան, Քիլիսէ, որ ապա ձեռնադրեալ հովիւ եղաւ։ Պիթիաս գործած է եօթը տարի, 1886—1893։

6. Վեր. Գէորգ Յարութիւնեան կամ Աշճեան որ իր ընտանիքը Անթէպ ձգած առանձինն կ'ապրէր։ Պատճառը կ'երևի թէ յեղափոխական շարժումն էր։ Վեր. Կ. Քէթէնճեան իր ձեռագիր յուշերուն մէջ կը պատմէ թէ Աղասի և իր ընկերները տենդոտ գործունէութեան մէջ էին։ Այս պատճառաւ ժողովուրդին մէջ սաստիկ երկպառակութիւն յառաջ եկած էր, որուն արդիւնքը ըլլալով 16 հայեր սպանուած և նոյնիսկ մէկը ողջ ողջ թաղուած էր։ Վեր. Գ. Աշճեան երեք տարի, 1893—1896, աշխատած է հոս։ Կ'աւանդուի թէ այս հովիւը աջահամբոյրի սիրահար էր, իր ձեռքը բոլորին համբուրել կուտար։

7. Քարոզիչ Կարապետ Քէթէնճեան, Կապանէ, 1896—1899։ Քէթէնճեան շատ կը սիրուի իր ժողովուրդէն և բոլոր գիւղէն. մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ իբր հաշտարար. խաղաղութիւն կը վերահաստատուի ժողովուրդին մէջ։

8. Քարոզիչ Գրիգոր Զուգուրեան, Անթէպէ, իբր երեք տարի, 1899—1902։

9. Վեր. Մանուկ Մխիրեան, Անթէպէ, 1903—1910։ 1909ի Ատանայի Ջարդին առթիւ բոլոր Մուսա Լեռը ինքնապաշտպանու-

թեան դիմած եւ զերծ մնացած է ջարդարարներու եւ առեւանգիչներու վայրենութիւններէն։

10. Ատեն մը առանց հովիւի մնացած կ'երեւայ։ 1914ին պաշտօնի վրայ է Պատ. Յարութիւն Նոխուտեան, Զէյթունէ, որ նոյն տարին Մարաշի Աստուածաբանականէն շրջանաւարտ եղած էր։ Երբ տարագրութեան հրամանը Մուսա Լեռ կը հասնի ժողովուրդին մէկ մասը իմաստութիւն կը նկատէ համակերպիլ կառավարութեան հրահանգին։ Իսկ երեւելիներու մեծ մասը ժողովուրդին հետ կ'որոշեն լեռան բարձրութիւնները քաշուիլ եւ ինքնապաշտպանութեան դիմել, յուսալով ծովեզերքը այցելող Համաձայնական տէրութեանց ռազմանաւերու հաւանական փրկարար օգնութիւնը, իսկ հակառակ պարագային նախամեծար սեպելով կռուի դաշտին վրայ պատուաւոր մահը քան թէ տարագրութիւնը։ Պատ. Նոխուտեան և Պիթիասի 64 ընտանիքները անձնատուր կ'ըլլան եւ կը տարագրուին, ինչպէս նաեւ Քէպուսէի ժողովուրդին կարեւոր մէկ մասը։ Պատ. Տիգրան Անդրէասեան, որ նոյն տարին Զէյթունի քարոզիչն էր եւ 1915ի գարնան վերջը իր հայրենիքը Եօղուն—Օլուգ ապաստանած էր, կ'որոշէ ինքնապաշտպանութեան դիմել եւ լեռը բարձրանալ։ Պատուելին այս ապստամբութեան իբր ղեկավարներէն մէկը պատասխանատու բաժին կ'ունենայ յաջորդ բոլոր դէպքերու մէջ։

1915, Յուլիս 31—Օգոստ. 2ի միջոցին 4200 հոգիներ լեռը կ'ապաստանին. իրենց քիչ զէնքերով և պաշարով, թերի կազմակերպութեամբ բայց մեծ քաջութեամբ և հաւատքով յաջող կռիւներ կը մղեն իրենց վրայ արշաւող կանոնաւոր զօրքերու և խուժանի դէմ՝ մեծ վնաս պատճառելով վերջիններուն, մինչև Սեպտ. 10։ Սեպտ. 5ին կը տեսնուին ֆրանս. ծովուժի միաւորներ, որոնց միջոցով Սեպտ. 13ին կը փոխադրուին Փոր—Սաիտ, Եգիպտոս*։

Ժողովուրդին աղքատութիւնը, յաճախակի գէշ բերքերը, այս պատճառով իսկ տեւական գաղթը, քաղաքական դէպքերը, այլեւայլ պատճառներով ներքին պառակտումները, իննսունական թուականներէն ետքը հակաեկեղեցական փրոփականտը պատճառ եղած են որ եկեղեցին պէտք եղած չափով չզարգանայ. այսուհանդերձ 1909ին Աւետարանական ժողովուրդը կը բաղկանար 70 ընտանիքներէ, մէկ երրորդը բոլոր գիւղին, և ունէր նախա-

*) Տես «Զէյթունի Տարագրութիւնը եւ Սուէտիոյ Ապստամբութիւնը», գրող՝ Վեր. Տ. Անդրէասեան, Բ. տպագրութիւն, 1935 Հալէպ: Աւստրիացի հրեայ գրագէտ Ֆրանց Վերֆէլ այս դէպքը անմահացուցած է իր «Մուսա Լեռան Քառասուն Օրերը» մեծ վէպովը:

վըրթարան մը։ Անոր անդամներէն ոմանք աւետարանչական յաջող գործունէութիւն ունեցած են։ Կարելի է յիշել Մովսէս Ֆիլեան որ Եօղուն—Օլուգի Եկեղեցիի կազմութենէն առաջ հոն աշխատած և անոր կազմութեան մէջ կարեւոր բաժին ունեցած է։ Տօքթ. Կարապետ Գայըգճեան Մուսա Լեռէն սկսեալ ուր որ գըտնուած է աւետարանչական եռանդուն գործունէութիւն ունեցած է. Էքպէզի մէջ առաջին գործողը ինքը եղած է։ Պիթիասի զաւակներէն ուրիշներ ալ իբր բժիշկ և հոգեւոր հովիւ օգտակար եղած են։ Յիշելի են Գայըգճեանի որդին Տօքթ. Յակոբ Գայըգճեան, Տօքթ. Երեմիա Բէնճիլեան, Վեր. Յարութիւն և Վեր. Յակոբ Ֆիլեան եղբայրներ, ինչպէս նաև «Պայքար» ամերիկահայ թերթի նախկին խմբագիր Աբրահամ Սէքլէմեան։

Պատերազմի լրանալէն ետք այս քաջամարտիկ լեռնականները կը վերադառնան իրենց աւերուած բոյները վերաշինելու։ Պատ. Տ. Անդրէասեան որ իր հովուական ծառայութիւնը չորս տարի Փոր Սաիտի մէջ շարունակած է, իր հայրենակիցներուն հետ կը վերահաստատուի Մուսա Լեռ։ 1919-1921ի միջոցին իբր Մուսա Լեռան բոլոր Աւետարանական հայերուն հովիւը և քարոզիչը կը ծառայէ կեդրոն ունենալով Եօղուն-Օլուգ գիւղը։ Այս միջոցին Հ. Բ. Ը. Միութեան կողմէ բացուած դպրոցներու հսկողութիւնը կը ստանձնէ։ Անդրէասեան 1921ին Պիթիաս կը փոխադրուի, իբր հովիւը այդտեղի Աւետ. Եկեղեցիին։ Եկեղեցական վերակազմութեան այս շրջանին 15 Բողոքական ընտանիքներ Առաքելական Եկեղեցիի կը յարին։ Եկեղեցական կեանքը, սակայն, բնականոն ընթացք մը չի կրնար ունենալ Մուսա Լեռան հայ գիւղերուն մէջ ծագած եղբայրասպան երկարատեւ կռիւներու պատճառաւ։ Հովիւը Քեսապէ եկած հովուական հրաւէրը ընդունելով 1924ի աշունը Պիթիասէ կը մեկնի։

Եկեղեցին առեն մը առանց պաշտօնական հովիւի կը մնայ։ Հին վաստակաւոր հովիւներէն Վեր. Յակոբ Գումրուեան, որ առողջապահական պատճառներով Պիթիաս հաստատուած էր, այս միջոցին կը ջանայ իր կարողութեան սահմանին մէջ օգտակար ըլլալ եկեղեցիի։

1926ին Աթէնքի Կրօնական Վարժարանէն նոր շրջանաւարտ մը, Յակոբ Կիւրլէքեան, կը հրաւիրուի իբր քարոզիչ-ուսուցիչ պաշտօնավարելու Պիթիասի մէջ։ Վեր. Կ. Յ. Յարութիւնեան նոյն տարին կ՚այցելէ եկեղեցիս, որուն մասին կը տեղեկագրէ թէ Բողոքական արձանագրուած ընտանիքներու թիւն է 60, մէկ երրորդը գիւղին, կայ 60 աշակերտներով նախակրթարան մը, ուր դաս կուտան քարոզիչէ զատ երկու վարժուհիներ, ժողովուրդը

թէ դպրոցի և թէ եկեղեցիի ամսական 11 օսմ. ոսկի ծախքին կը մասնակցի ամիսը 2.5 ոսկիով։ Կիւրլէքեան իր երիտասարդական բոլոր ուժով կը փարի գործին. 1925 Յուլիս 26ին կը հիմնէ Ջանից ընկերակցութիւն մը որուն երկու սեռէ անդամներու թիւը կը բարձրանայ մինչեւ 72ի։ Այս Ջանիցը եկեղեցիին կ'օգնէ 25 օսմ. ոսկի վճարումով. անոր անդամները իրենց ձեռքովը Ջանիցի սենեակ մը կը շինեն, իրարու փոխադարձ օգնութեան կը հասնին։

1927-28ին եկեղեցին դարձեալ առանց պաշտօնական գործիչի կը մնայ։ Հալէպէն այցելու աւետարանիչներ մերթ ընդ մերթ բեմը կը գրաւեն։ 1928ին Տէր Միհրան Պէօրօզլուեան, որ նոյն տարին Հալէպ Գոլէճէ ուսումնաւարտ եղած էր, իբր ուսուցիչ տարի մը հոս կը գործէ, միեւնոյն ատեն ինքնաբերաբար հոգեւոր պաշտամունքներու պատասխանատուութիւնը վերցնելով։ 1929ին իր տան մէջ կաթուածահար կը մեռնի Տէր Մովսէս Րէնճիլեան, որ մինչեւ այս թուականը եկեղեցիիս մէկ սիւնը եւ ղեկավար դէմքը եղած էր։ Պէօրօզլուեան յաջող տարի մը կը բոլորէ հոս և ամառուան սկիզբը կը մեկնի, Յաջորդող երեք ամիսներու միջոցին իբր քարոզիչ կը գործէ Տէր Յովհ. Հայտասթեան։

Վեր. Անդրէասեան Պէյրութէն հոս վերադառնալով իբր հովիւ կը պաշտօնավարէ 1929—1935ի միջոցին։ Անդրէասեան իր իմաստութեամբ և կուռ քարոզներով շատ օգտակար կ'ըլլայ և յաջող ճիգ կը թափէ եկեղեցին վերակազմելու։ Իսկ 1935—1939ի միջոցին եկեղեցին կը հովուէ Պատ. Արամ Հատիտեան, որ 1936ին եկեղեցիին դիմումին վրայ հոգ. հովիւ կը ձեռնադրուի։ Հատիտեան կը կազմակերպէ դպրոցը, կիրակնօրեայ դպրոցը, Ջանիցը, կը կահաւորէ եկեղեցին և կը գնահատուի իր եկեղեցիէն։ 1939ի ամառը իր ժողովուրդով կը գաղթէ Այնճար. Լիբանան։

Եկեղեցիի ամենէն կարեւոր հաստատութիւնը եղած է իր դպրոցը։ 1850ին բոլոր գիւղին մէջ գրել կարդալ գիտցող մէկ անձ չէ գտնուած։ Մ. Րէնճիլեան կը պատմէր թէ այդ ատենները կառավարական տուրքը ժողովուրդին բաժնելու համար սիսեռ կը գործածէին։ 1928ին գիւղիս հարիւրին իննսունը գրագէտ էր, ասոր մէջ ամենէն կարեւոր բաժինը ունեցած է Հայ Աւետ. Դպրոցը որ 1852էն սկսեալ անընդհատ շարունակած է։ Ատեն մը Միուլեան թելադրուած էր Բարձրագոյն Վարժարան մը հաստատել գիւղիս մէջ։ Բողոքական ժողովուրդը 1915ին 80 ընտանիքներէ կը բաղկանար, իսկ 1939ին 65 էր այս թիւը։ Այս փոքր եկեղեցիին զաւակներէն են Վեր. Միհրան Մ. Րէնճիլեան, ներկայիս Ամերիկա, և Վեր. Կարապետ Թիլքեան՝ Պէյրութ։

3.

ԵՕՂՈՒՆ—ՕԼՈՒԳԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Պիթիասի Աւետարանական հայերը շատ կանուխէն սկսած են աւետարանչութեամբ զբաղիլ իրենց դրացի հայ գիւղերուն մէջ։ Այսպէս վաթսունական թուականներուն Յովսէփ Գայըգճեան և ապա Մովսէս Ֆիլեան գործած են Եօղուն—Օլուգի մէջ, որ սակայն բոլոր Մուսա Լեռան վրայ ամենէն շատ և երկար ընդդիմացողը եղած է Աւետարանական Շարժումին։ 1868ի կամ 1869ի սկիզբէն ի վեր հոս թէ քարոզչական և թէ կրթական գործի պատասխանատուն է Մ. Ֆիլեան, որուն աշխատանքներուն իբր արդիւնք Աւետարանական փոքր ժողովուրդ մը յառաջ կուգայ և երիտասարդներու յատուկ ընկերութիւն մը կը կազմուի. Թէպէտ համակիրներու թիւը (30) կ'աւելնայ՝ հաղորդական անդամներու թիւը (6) շատ քիչ է, և 1871ին ալ պաշտամունքի պահուն յարձակում կը կատարուի ներկաներուն վրայ. մասնաւորապէս սաստիկ կերպով կը ծեծուի աւետարանիչ Ֆիլեան, որ ստիպուած 15 օր անկողին կը մնայ։ (Աւետաբեր, 1871 տարի, էջ 39)։

Հակառակ այս ընդդիմութեան Աւետարանական գործը կը զարգանայ, և Բողոքականներու թիւը կ'աւելնայ. այնպէս որ 1873ին անոնք հանրագրութեամբ մը Քեսապի մէջ գումարուող Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան տարեկան ժողովին կը դիմեն խնդրելով որ եկեղեցի մը կազմակերպուի և քարոզիչ մը ղրկուի։ Նոյն տարին իսկ կը շինուի 225 հոգիներ պարունակելու չափ մեծ աղօթարան մը որուն շինութեան մէջ Մր. Էտէմս մեծ բաժին կ'ունենայ եւ ժողովուրդին հետ միասին նոյն իսկ իբր բանուոր կ'աշխատի։ Ապա 1876 կամ 77ին եկեղեցին կը կազմակերպուի, որուն անդամներուն եւ ժողովուրդին թիւը արագօրէն եւ մեծապէս կ'աւելնայ։ Միսիոնար Մր. Սանտըրս 1887ին կը տեղեկագրէ թէ եկեղեցիի շէնքը նոյն իսկ Բողոքականներու համար անբաւարար կուգայ։ Աւետարանական ընտանիքներու թիւը 60ի կը բարձրանայ։

Իննսունական թուականներէն սկսեալ եկեղեցին թիւով եւ հոգեւորապէս կը տկարանայ որուն պատճառներն են տեւական արտագաղթը, տեւական տնտեսական տագնապ, հակաեկեղեցական փրոփականտ եւ քաղաքական դէպքեր։ Այսպէս կը շարունակէ վիճակը մինչեւ Պատ. Կ. Սթանպօլլուեանի 1908ին սկսող պաշտօնավարութիւնը։ Ֆիլեանէ ետք 1873էն մինչեւ 1908 պաշտօնավարած են հետեւեալ գործիչները։ Վեր. Պօղոս Գալֆա 4—5 տարի, Վեր. Մանուկ Նիկողոսեան երեք տարի, Վեր. Ստեփան Նարինուզ—

լեան կամ Աստուրեան 3—4 տարի՝ 1885—88ի շուրջ, Տիարք Յակոբ Բումեան մէկ տարի եւ Յովհաննէս Թէչիչեան երկու տարի, Վեր. Յարութիւն Պօյնուեօղունեան, Տիար Սամուէլ Կիրակոսեան, Վեր. Մանուկ Նիկողոսեան դարձեալ երեք կամ չորս տարի, Տիար Գէորգ Մնչերեան եւ Վեր. Ստեփան Մաճիկեան։

Պատ. Սթանպոլլուեան երբ Եօզուն Օլուգ կը հասնի 25 ընտանիք Բողոքական կը գտնէ։ Իր սիրալիր շփումներով, անձնական հմայքով, հիւթեղ քարոզներով եւ պերճախօսութեամբը կը գրաւէ անխտիր բոլորին սիրտը, եկեղեցին նոր կեանք կը ստանայ, և անոր պատմութեան մէկ նոր փայլուն էջը կը բացուի։ Այս նոր թափով կը շարունակէ մինչեւ 1915։

1909էն մինչեւ 1912 հոս կը գործեն Տիարք Ստեփան Հայտօսթեան եւ Համբարձում Էլմաճեան եւ 1911—12ին ալ Պատ. Սամուէլ Ինկիլիզեան։ 1913ին Վեր. Սիմոն Թէրզեան կ'այցելէ գիւղն եւ Աւետարանական ժողովուրդը բաղկացած կը գտնէ 32 ընտանիքներէ։ Գիւղի բոլոր բնակչութիւնը 300 ընտանիքներ կը պարունակէր։ Այս միջոցին եկեղեցին կը ձեռնարկէ նոր շէնքի մը՝ երկու յարկերէ բաղկացեալ, առաջինը դպրոցի եւ երկրորդը եկեղեցիի կողմէ գործածուելու համար։ Առաջին յարկը հազիւ լմնցած 1915ի կռիւը տեղի կ'ունենայ։ 1915—19ի միջոցին եկեղեցին գաղթական է Փոր—Սաիտի մէջ։

Հայրենիք վերադարձէն ետքը եկեղեցին կը հովուէ 1919—21ի միջոցին Պատ. Տ. Անդրէասեան, որուն յաջորդելով Նազարէթ եղբայր Տարագճեան 6 ամիս և Աստուր Պէրպէրեան երեք ամիս իբր քարոզիչ կ'աշխատին։ 1922—25ի միջոցին կը պաշտօնավարէ Պատ. Պօղոս Թիւթիւնճեան։ 1925ի աշունէն մինչև 1928 Նոյեմբեր 15 եկեղեցին առանց քարոզիչի է. երբեմն Հալէպէ ղըրկուող այցելու աւետարանիչներ բեմը կը գրաւեն. իսկ ոեւէ քարոզիչի մը բացակայութեան կանոնաւոր կերպով ամէն Կիրակի եկեղեցիի սարկաւագը Խաչեր Հաճեան պաշտամունքներուն կ'առաջնորդէ, բարի քրիստոնէի պարտաճանաչութեամբ։ 1928—29ի միջոցին ուսուցիչ քարոզիչ է Տիար Կարապետ Գունտագճեան։

1929էն մինչեւ 1938 կը պաշտօնավարէ Տիար Կարապետ Թիլքեան բացառելով 1930—33ի իր ուսանողական տարիները Աստուածաբանական Ճեմարանի մէջ։ Թիլքեան առաջին անգամ ըլլալով հայերէնը բեմի պաշտօնական լեզու կ'ընէ, դպրոցին մէջ ֆրանսերէն դաս կուտայ, դրացի Խըտր—Պէկ և Հաճի—Հապիպլի և Լէվշիէ գիւղերէն եկած հրաւէրի վրայ հոն ալ պաշտամունքներ կը կատարէ, կը սիրուի Աւետարանական և Առաքելական համայնքներէ, ամառները կը հրաւիրուի Առաքելական եկեղեցիներու մէջ

քարոզելու զանազան գիւղերու մէջ։ 1935ի վիճակագրութեան համեմատ Աւետ. ընտանիքներու թիւն է 26, ժողովուրդինը՝ 86, երկու սեռէ անդամներունը՝ 38։ Նշելի է որ 1920էն մինչեւ 1935 այս փոքր եկեղեցիէն արտասահման գաղթած են 52 անձեր։ Այսպէս ըլլալով հանդերձ-1935ին մնացեալ ժողովուրդը 18 օսմ. ոսկիով մասնակցած է եկեղեցիի ելեւմուտքին։ 1939ին ժողովուրդը կը գաղթէ Այնճար։

4.

ՀԱՃԻ—ՀԱՊԻՊԼԻԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Աւետարանական Շարժումը շատ կանուխէն կը տարածուի Խըտըր—Պէկ, Քէպուսէ եւ Հաճի—Հապիպլի գիւղերուն մէջ ալ։ Առաջին գիւղին Աւետարանականները կը միանան Եօղուն—Օլուգի Եկեղեցիին, միւս երկու գիւղերուն մէջ գործը անկախ կերպով յառաջ կը տարուի։

Քէպուսէի մէջ 1860էն մինչեւ 1880 առաւել կամ նուազ կանոնաւորութեամբ գործիչ մը պաշտօնի վրայ է աւելի իբր ուսուցիչ քան թէ քարոզիչ, թէպէտ միեւնոյն ատեն կ'առաջնորդէ նաեւ հոգեւոր պաշտամունքները։ Հոս եկեղեցի մը չի կազմուիր։

1861ին Հաճի—Հապիպլիի մէջ կը գտնենք 26 անձ Բողոքական, 20 աշակերտներով դպրոց մը, եւ գործիչ մը։ 1862ին աշակերտներու թիւը կը բարձրանայ 35ի։ Ժողովուրդը կը բազմանայ և 1873ին կը շինէ իր սեպհական աղօթարանը և ապա եկեղեցին կը կազմակերպուի։ Եղեղեցիին ամենէն փայլուն շրջանը կը կազմեն 1881—1883 տարիները, որոնց միջոցին իբր ուսուցիչ քարոզիչ կը գործէ վեր. Յակոբ Պիւլպիւլեան, Անթէպի գոլէճը աւարտելէ անմիջապէս ետքը։*

Ապա առաւելապէս արտագաղթի պատճառաւ ժողովուրդը տակաւ առ տակաւ կը պզտիկնայ, այնպէս որ 1915ին հազիւ 5—6 տուն Բողոքական մնացած էր գիւղի մէջ։ 1919էն ետք հոն գործ չբացուեցաւ։

---

*) Վեր. Յ. Պիւլպիւլեան ծնած է 1857ին Անթէպ եւ զոլերայէ վարակուելով մեռած՝ Հալէպ, 1912, Մայիս 28ին։

Գ. ՔԵՍԱՊԻ ՇՐՋԱՆ

Քեսապի շրջանը կը գտնուի Անտիոքի 60—65 քիլոմէթր հարաւը Միջերկրականի եզերքը։ Անոր տասներեք հայ գիւղերը և շէնները — Քեսապ, Գայաճըգ, Էսկի—Էօրէն, Սեւաղբիւր, Զագալճըգ, Ջինարճըգ, Տիւզ—Աղաճ, Քէօրքիւնէ, Էքիզ—Օլուգ, Վերի Պաղճաղըզ, Վարի Պաղճաղըզ, Գալատուրան կամ Գարաթուրան, Պաշ Եուրտ — թառած են 1759 մէթր բարձր լեռան մը արեւմըտեան, հարաւ արեւելեան և մանաւանդ հարաւային սարալանջերուն վրայ։ Լեռը Յունա-Հռովմէական աշխարհին ծանօթ եղած է Գասիոս (Cassius) անունով, արաբները զայն կոչած են Ճէպէլ Ագրա (Ճաղատ Լեռ)։

Քեսապ անունը արաբացած աղաւաղեալ բառ մը կ'երեւայ։ Խաչակիրներու շրջանին լատին արձանագրութեանց մէջ ան կը յիշուի Քասէմպէլլա (Cassembella) կամ Քազապէլլա (Casabella) անունով*, որ իր կարգին շատ հաւանաբար նախկին աւելի հին անունին լատինացած ձեւն է։

Յունա—Հռովմէական շրջանէն շատ առաջ, տեղս սրբավայր մը և յայտնի ուխտատեղի մը եղած է, զոր մակեդոնացիք հելլենացուցած և ապա հռովմէացիք լատինացուցած են։ Հռովմէական իշխանութեան միջոցին Գասիոսի մեհեանը շատ նշանաւոր էր, զոր կայսրեր Տրայանոս, Հատրիանոս, Յուլիանոս Ուրացող՝ այցելած են։ Քրիստոնէական շրջանին հեթանոսական մեհեանը քրիստոնէական տաճարի վերածուած է, որուն աւերակները, Բարլում կամ Բալլում անունով, այսօր ուշադրութիւն կը գրաւեն։ Խաչակիրներու շրջանին Քեսապ ենթակայ էր Անտիոքի լատին իշխանապետութեան և կը պատկանէր լատին աւատապետի մը։

Հռովմէական բերդի փոքր մնացորդ մըն ալ տակաւին կանգուն մնացած է Քեսապ—Քէօրքիւնէի ճամբուն վրայ. բերդիս պահակազօրքը կ'երեւի պաշտօն ունէր հսկելու բոլոր շրջանին և մանաւանդ հիւսիսէն հարաւ երկարող և Տիւզ--Աղաճէն անցնող ճամբուն ապահովութեան վրայ**։

Տեղիս հին հայ բնակչութեան մասին տեղեկութիւն չունինք։ Ներկայ հայութիւնը, իրենց ալ աւանդութեան համեմատ,

*) Տես Antioche, Գ. հատոր, էջ 537, հեղինակ Lieut. Colonel Paul Jacquot:

**) Գալատուրանի մէջ ալ ծովեզերը հին դամբաններու սենեակներ կան. գտնուած են նաեւ կարգ մը հին առարկաներ մանաւանդ դրամներ:

չորս կամ հինգ դարերու հնութիւն մը ունի։ Առաջին անգամ հաստատուած են Քեսապ՝ անոր անտառները մաքրելով, և ապա կամաց կամաց տարածուած են շրջակայ գիւղերը, որոնք 200 տարիներէ աւելի հին չեն՝ իրենց բնակիչներուն աւանդութեան համեմատ։ ԺԹ. դարու կէսին բոլոր շրջանի հայութիւնը 2000 անձերէ կը բաղկանար, դարուս վերջերը կ՚ըսուի թէ մինչև 9000ի բարձրացած է այդ թիւը*, բայց դէպի արտագաղթ պատճառ եղած է որ այդ թիւը պակսի։ 1909ին, Ատանայի ջարդին առթիւ՝ բնակչութիւնը Լաթաքիա ապաստանած է ֆրանսական նաւերու միջոցաւ, մի քանի օր ետքը վերադարձած։ Ետ դարձողներու թիւը 5527 է։ 1915ի տարագրութեան ատեն այս թիւը 6000ը անցած էր, որուն կէսէն աւելին բնաջինջ կ՚ըլլան։ 1919էն ետք կամաց կամաց տարագրեալները կը վերադառնան։ Քեսապցիք, իբր բազմածին ժողովուրդ, շուտով գրեթէ կը կրկնապատկուին։ 1939ին Հաթայէն զատուելով կը միացուի Լաթաքիոյ Մուհաֆազային (կուսակալութեան)։ Բայց Թուրքիոյ և Սուրիոյ միջև սահմանները այնպէս կը գծուին որ Քեսապի հասութաբեր կալուածներուն մէկ մեծ մասը Թուրքիոյ կողմը կը մնայ։ Քեսապ ինքը երեք կողմէն Թուրքիոյ սահմանագծով կը պաշարուի։ Այս պատճառաւ ժողովուրդը տնտեսական տագնապի կը մատնուի, կարևոր մաս մ՚ալ կը գաղթէ Լիբանան։ 1947ին 2500 հոգի ալ Հայաստան կը ներգաղթեն՝ աւելի նուազեցնելով բնակչութեան թիւը։

1.

ՔԵՍԱՊԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Աւետարանական Շարժումին սկզբնաւորութիւնը Քեսապի մէջ կապակցութիւն ունի երեք տարբեր անձերու նախախնամական գործունէութեան հետ։ Քառասնական թուականներուն մէջտեղը, թերևս 1844 կամ 45ին, Պոլսի միսիոնարներէն Վան Լէնէփ (Van Lennep) դէպի Անթէպ ճամբուն վրայ Քեսապ կը ձգէ մի քանի հայատառ թրքերէն Նոր Կտակարաններ, որոնց ընթերցումով կարգ մը երիտասարդներ կը սկսին հետաքրքրուիլ հոգևոր նիւթերով։ Ասոնք ապա գիշերները կարգով իրենցմէ մէկուն տունին մէջ կը հաւաքուին Նոր Կտակարանը ուսումնասիրելու համար։ Ասոնք կ՚երևի թէ սկիզբը եօթը անձերէ կը բաղկանային,

*) Այս թիւը մեզի կուտայ Վեր. Յ. Շնորհօքեան որ 1893ին հոն ուսուցիչ եղած էր։ Այս թիւի ճշդութիւնը մեզի կասկածելի կը թուի։

որոնց անունները Բեսապի եկեղեցին պահած է։ «Եօթներու խըմբակ»ին անդամներն էին՝ Շահպազ կարապետ, կարպուչենց Թումիկ, Պետիր Աբելեան, Յովսէփ Յովսէփեան, Ապտլլա Պապուկ, Ջիբրիլենց Յովսէփ և Տէր Մարկոս Մարկոսեան։ Սա վերջինը Բեսապէ 45 քիլոմէթր հեռու ծիսը ի Շուղուրի և Լաթաքիոյ միջև հայ գիւղերէն Արամոյի քահանան եղած էր նախապէս, և ապա նոյն պաշտօնով՝ Բեսապ փոխադրուած։

Երկրորդ անձն է Բեսապի ժողովուրդէն Մըղտըսը Հաննան, որ գրեթէ նոյն ժամանակներուն լսելով որ իր մէկ բարեկամը Բողոքական դարձած է և հալածանքի առարկայ, և ներկայիս կը գտնուի Անտիոք, անոր օգնելու, զայն խրատելու և հերետիկոսութենէն ետ դարձնելու դիտումով անոր այցելութիւն մը կուտայ։ Իր բարեկամը չի կրնար համոզել, բայց ինքը անոր հերետիկոսութենէն կը վարակուի և երկուքը միասին Բեսապ կուգան*։ Եօթներու խմբակը կը ստուարանայ, թիւը 15ի կը հասնի։ Նորերուն անունններն են՝ Գաբրիկ Ինճէճիքեան, Աբթին Ինճէճիքեան, Արմուտ Պետրոս, կարապետ Ջագալեան, Յակոբ Մահչիկեան, Գէորգ Մահչիկեան։ Այս տասնհինգին կարեւոր մասը գիւղին ամենէն ազդեցիկ և ունեւոր ընտանիքներուն կը պատկանին։ Ասոնք աւելի ուսեալ առաջնորդի մը պէտքը զգալով իրենց մէջէն մէկը՝ Մըղտըսը Հաննան՝ Հալէպ կը ղրկեն այս մասին Պորտի միսիոնարներու օգնութիւնը խնդրելու համար։ Պետրոս Վարդապետ Ճիզմէճեան, Աւետարանական Շարժումի առաջին խիզախ տարածիչներէն մէկը՝ որ այս ատեն Հալէպի մէջ Ս. Գիրքի ուսումնասիրութեան խմբակները կ'առաջնորդէր, իր աշակերտներէն մէկը կը յաջողի Բեսապ ղրկել. Հալէպի Հայոց Առաջնորդին կը թելադրուի իբր ուսուցիչ Բեսապ ղրկել իր սաներէն Յակոբ անուն տիգրանակերտցի մը*, որ 1848ին Առաջնորդարանի կողմէ Բեսապ կը հասնի նոյն պաշտօնով։ Այս է ահա երրորդ անձը որ բաղդորոշ դեր կ'ունենայ Աւետարանական Շարժումի մէջ։

Յակոբ վարժապետ առաջնորդութիւնը կը ստանձնէ Ս. Գիրքը ուսումնասիրող այս հոգեւոր խմբակին, որուն հաւաքոյթները կանոնաւոր հոգեւոր ժողովներու ձեւը կ'առնեն եւ տեղի կ'ունենան Պօյաճեան եւ Աճէմեան ընտանիքներէ վարձուած եւ իրարու միացած տուներու մէջ։ Բեսապի ազգային իշխանութիւնը անփափաքելի կը գտնէ այս ընթացքը եւ ուսուցիչը պաշտօնազուրկ կ'ընէ։ Հոգեւոր խմբակը կը ստիպուի ուրոյն դպրոց մը բանալ եւ Յակոբ

*) Տես «Աւետաբեր», տարի 1876, թիւ 42:
**) Ոմանք զայն Մալաթիացի կամ Արաբկիրցի կը կարծեն:

վարժապետը հոն պաշտօնի հրաւիրել։ Ընդդիմութիւնը կը զօրանայ եւ ուսուցիչը ա՛լ չկարենալով մնալ, կը մեկնի։ Մինչեւ հոս այս խմբակի անդամները կը մնան հաւատարիմ զաւակները Առաքելական Եկեղեցւոյ՝ միեւնոյն ատեն շարունակելով իրենց յատուկ ժողովները։*

*Յակոբ վարժապետի մեկնումէն ետքը Հալէպի միսիոնար Մր. Ֆորտ 1850ին կ'այցելէ Քեսապ՝ կացութեան տեղեկանալու եւ պէտք եղած կարգադրութիւնները ընելու դիտումով։ Հոգեւոր խմբակի անդամները կը սկսին մէկիկ մէկիկ զատուիլ Մայր Եկեղեցիէն եւ իրենք զիրենք պաշտօնապէս Բողոքական յայտարարել։ Առաջին Բողոքականն է Մըղտըսը Հաննան, որուն կը հետեւին Ապտլլա Պապուկ, Յովսէփ Յովսէփեան, Պետիր Արէյեան, Կարապետ Շահպազեան, Յակոբ Մանչիկեան՝ Վեր. Ստեփան Մանչիկեանի հայրը, Սողոմոն Բէշլաղուպեան**։ Աւետարանական գործի ղեկավարութիւնը ասկէ ետք կը ստանձնեն Անթէպի Աւետ. Եկեղեցին եւ միսիոնարները, եւ նոյն եկեղեցիի անդամներէն այցելու գործիչներ կարճ կամ երկար տեւողութեամբ իրարու կը յաջորդեն։*

*1850–1862ի միջոցին Քեսապի Աւետ. Եկեղեցին կ'ապրի իր կեանքին ամենէն փոթորկալից բայց ամենէն աճուն եւ կենսունակ շրջանը։ Մնայուն հովիւ չունի, Անտիոքի եւ Անթէպի միսիոնարներ մեծ հետաքրքրութեամբ եւ կարեւորութեամբ կը հետեւին զարգացող դէպքերու ընթացքին։ Անոնք շարունակ կ'այցելեն զայն, մէկ երկու օր կամ մէկ երկու շաբաթ հոն կը մնան նոր կարգադրութիւններ կ'ընեն։ Շնայտըր, Փաուըրս, Մորկըն, Փրէթ, Լէտ, վլուտ, եւն. կ'երթան ու կուգան։ Անթէպի Աւետ. Եկեղեցին տեւականօրէն իր մէջէն սարկաւագներ, պարզ անդամներ, ուսանողներ, գործի մարդիկ իբր աւետարանիչ կը ղրկէ։Ասոնք կուգան արհեստաւորի, վաճառականի, ուսուցչի կամ քարոզիչի հանգամանքով, բայց միշտ աւետարանիչ են։ Կը մնան ամիսներ եւ երբեմն մէկ երկու տարիներ եւ կ'աշխատին մեծ արդիւնաւորութեամբ։ Անոնց մէջ կը գտնենք Պարա Գրիգոր Յարութիւնեան իբր կտաւածախող, Թէնէքէճի Յակոբ իբր ուսուցիչ***, որոնք միասին եկած են.*

* Վեր. Յ. Ճնօրհօքեանի համեմատ այս Յակոբը ապա հայրենիքին մէջ քահանայ կ'ըլլայ։

** Տես «Նոր Աւետաբեր» 1929, թիւ 26, էջ 204, Վեր. Տ. Անդրէասեանի յօդուածը։

*** Հէքիմ Գէորգ Չիւրիւքեան, Քեսապցի առաջին բժիշկը, աշակերտած է Թէնէքէճի Յակոբի։ 1848ին ալ իրեն ուսուցիչ եղած է Տիգրանակերտցի Յակոբ վարժապետ։

Կարապետ Փափազեան (Վեր. Տր. Մանասէի հայրը) Աբոշ Գալֆա Աբոշեան, Թովմաս Գալֆա, Մարաշցի Փաթփաթ Յակոբ, Պօղոս Գալֆա, Քէօսէ Աստուր Գալֆա, Փոլատ Աւետիս, Արթին Հագագեան եւ ուրիշներ։ Ասոնք բոլորն ալ, բացի մէկէն, Անթէպէ եկած են։ Այս ժամանակամիջոցը շրջանն է նաև բուռն հալածանքի. մասնաւորապէս 1852—1859 տարիներուն եկեղեցիին հաւատքը ամենէն խիստ փորձութեան մատնուած՝ բայց անընկճելի մնացած է։ Հալածանքը սկսած է նախատինքով եւ ծաղրանքով, բայց շուտով վերածուած է ծեծի, քարկոծումի, մահափորձերու, ընկերային պոյքոթի եւ տնտեսական վնասարարութեան։ Իսկ տեղական Թուրք կառավարութիւնը եղած է յաճախ լուռ համակիր հալածանքի, մերթ զայն գաղտնօրէն գրգռող, անհոգ հանդիսատես եւ երբեմն նոյնիսկ հալածեալը դատապարտող եւ պատժող, եւ օտար ճնշումի տակ միայն արդարութիւնը գործադրող։

Հակառակ այս բոլորին Աւետարանական Շարժումը կ'աճի և կը ծաւալի։ Քեսապի Աւետարանականները կին թէ այր գործի մղուած են. Տէր Մարկոս տունէ տուն կը շրջի և անգրագէտ կիներուն գրել եւ Ս. Գիրք կարդալ կը սորվեցնէ։ Պարզ անհատներ զոյգ զոյգ կամ առանձին Քեսապի մէջ եւ շրջակայ գիւղերու եւ շէներու մէջ 1850էն սկսեալ շատ յաջող աւետարանչութեամբ կը զբաղին։ Բողոքական արձանագրուողներու թիւը մեծապէս եւ արագօրէն կ'աւելնայ։ Աղօթարանը, որ առանց լուսամուտի մութ տուն մըն էր մէջտեղէն եղէգէ վանդակորմով բաժնուած, կը մեծցուի, եւ վերջապէս կը ստիպուին միսիոնարական* շէնքին մօտ ընդարձակ գետնի մը վրայ մեծ եկեղեցական շէնք մը կառուցանել Սուլթանի հրովարտակով։ Շինութեան կը սկսին 1859ի գարնանավերջը եւ զայն կը սկսին գործածել 1860ի երկրորդ ամիսը**։ Աղքատ ժողովուրդը իր օրուան աշխատանքը ընելէ ետքը կը զբաղէր եկեղեցաշինութեամբ։ Լուսնի լոյսին տակ մանուկներ, կիներ, երիտասարդներ և ծերեր շարաններով իրենց կռնակին վրայ քարեր կը փոխադրեն, մութ գիշերներուն իրենց աշխատանքը մախրի լոյսով կը կատարեն։

Տէր Մարկոս որ Աւետարանական Շարժումի մէջ սկիզբէն ի վեր շատ կարեւոր բաժին ունեցած է, զգուշացած է իր Եկեղեցիէն

* Այս շէնքը Powersի կողմէ շինուած է այցելող միսիոնարներու բնակութեան համար 1859ին։

** Այս շէնքը՝ որ 1000է աւելի մարդ կրնար պարունակել, 1909ին թուրքերու կողմէ կրակի տրուած եւ անգործածելի մնացած է մինչեւ օրս կիսաւեր կը մնայ։

հետ յարաբերութիւնները խզելով ինքզինք Բողոքական յայտարարելէ։ Բայց հալածանքի տակ մէկ շրջանին՝ 1854ին կը միանայ Աւետ. Եկեղեցիի։ Այս պարագան մեծ գրգռութեան պատճառ կը դառնայ։ Իր նախկին ծուխէն, Արամոյի գիւղացիներէն խոշոր խումբ մը՝ միացած Բեսապի ժողովուրդին՝ գիշերանց զինեալ յարձակում կը կատարեն անոր տան վրայ, յատկապէս զինքը սպաննելու նպատակով։ Տէր Մարկոս յարմար ժամանակին առիթը կը գտնէ պատուհանէն փախչելով Սեւաղբիւր ապաստանիլ եւ բոլոր գիշերը ծառի մը վրայ անցընել։ Խուժանը Բողոքականներու ծառերը կը կտրէ, այգիները կը քանդէ, շատերը կը ծեծէ և կը վիրաւորէ։ Կառավարութիւնը կը ստիպուի միջամտել, եւ Հալէպի դատարանը կը վճռէ վեց հոգիներու վեցուկէս ամիս բանտարկութեան եւ վնասի հատուցում։ Որոշ պաշտօնեայ մըն ալ կը ղրկէ խաղաղութեան հսկելու համար։

Այս տարիներուն է որ Բողոքականները կառավարական տուրքերու տոմարին մէջէն կը զատուին Առաքելականներէ, եւ տեղական կառավարութեան կողմէ կը ճանչցուին իբր զատ համայնք 1853 Մարտէն սկսեալ։ Բողոքականներու բոլոր թիւն է 150, որուն այրերէն 55ը տուրք վճարող։ Նոյն տարուան Մայիսին Աւետ. Եկեղեցին պաշտօնապէս կը կազմակերպուի Մր. Լէտի կողմէ 12 անդամներով։ Բողոքական արձանագրուողներու թիւն է 200։ Իսկ 1854 Մայիսին Տէր Մարկոսի հետ Բողոքական դարձող 21 տուներով ժողովուրդին թիւը կը բարձրանայ 300ի իսկ հաղորդական անդամներունը 34ի։ Այսպէս հալածանքը կ'ըլլայ մէկ պատճառը Աւետ. Եկեղեցիի զօրացումին եւ աճումին։ 1860 Փետրուարին երբ նոր շէնքին մէջ, տակաւին առանց ծեփի, յատակը հող, առաստաղը չշինուած, առաջին պաշտամունքը կը կատարուի՝ 550 հոգի ներկայ կ'ըլլան։ Իսկ մի քանի ամիս ետքը Կիրակի առտուն երբ շէնքին նաւակատիքը կը կատարուի՝ 1000 հոգի կը մասնակցին, կէսօրէ ետքի պաշտամունքին՝ 900, իսկ իրիկուան փառաբանութեան հաւաքոյթին 700 հոգի ներկայ կ'ըլլան։ Անշուշտ կարեւոր թիւով ոչ-բողոքականներ ալ իբր հիւր կը մասնակցին այս ժողովներուն։

Դիտելի է դարձեալ որ այս շրջանի միջոցին Բեսապի Եկեղեցին իր մէջէն մեծ թիւով կամաւոր գործիչներ կ'արտադրէ, որոնք կը սկսին եւ կը վարեն շէներու եւ գիւղերու մէջ Աւետարանական գործը։

Այս շրջանը կը փակուի եկեղեցիի քարոզիչ Փոլատ Աւետիսի հոգեւոր հովիւ ձեռնադրութեամբը՝ 1862ին՝ Բեսապի մէջ։ Վեր. Ա. Փոլատեան Այնթէպ գտնուող Կիլիկիոյ Աստուածաբանական դըպրոցէն 1855ի շրջանաւարտ կարգին չորս անդամներէն մէկն էր, ուշիմ, Ս. Գիրքը լաւ ուսումնասիրած, Աւետարանական վար-

դաւանութեանց քաջահմուտ, զօրաւոր անհատականութեան տէր գործիչ մը եղած է։ Յիսունական թուականներուն ատեն մը արդէն Քեսապ գործած էր, ապա եկեղեցիին հրաւէրով դարձեալ եկած էր։

Այս յիսունական թուականներու սերունդին հոգեւոր ու բարոյական կեանքն ալ շատ օրինակելի ըլլալ կը թուի։ Ս. Գիրքի տեւական ընթերցում, բոլոր պաշտամունքներու եւ աղօթքներու մեծ ջերմեռանդութեամբ մասնակցութիւն, խօսքի մաքրութիւն, բացարձակ յարգանք կիրակիի հանդէպ։ Մինչեւ անցեալ դարու վերջը այս գաղափարականին հաւատարիմ մնացած են, եւ աշխատած զայն փոխանցել նոր սերունդին։ Վեր. Յ. Շնորհօքեան կը պատմէ թէ Ալեքսանտրէթի նաւահանգիստը գործող քեսապցի բանուորները կիրակի օրեր երբեք գործի չէին երթար, այնպէս որ նաւեր ստիպուած են իրենց երթեւեկի ժամանակացոյցին մէջ փոփոխութիւն կատարել եւ կիրակի օրեր Ալեքսանտրէթ չհանդիպիլ։ Քեսապի Աւետ. Եկեղեցիի առաջին եւ մասամբ երկրորդ սերունդի մարդիկ այսպէս եկեղեցի մը կերտեցին, այսպէս գործեցին, այսպէս աւետարանական կեանք մը ապրեցան։

Քեսապի Աւետ. Եկեղեցիի պատմութեան երկրորդ տասնամեակի պատկերը նոր գիծեր կը սկսի յայտնաբերել։ Հալածանքը դրեթէ դադրած է. Նոյնիսկ Աստուածաբանական դպրոցի քեսապցի երեք ուսանողներ 1859ի գարունը կիրակի օրեր Առաքելական Եկեղեցիին դուռը կայնելով կը քարոզեն ժողովուրդին, որ լուռ կ'ունկնդրէ։ Բայց կ'երեւի թէ հին Բողոքականներուն հետ կերպով մը ժողովուրդը թէպէտ հաշտուած էր, նորերուն հաւատափոխութիւնը տակաւին ներելի չէր գտներ, քանզի քիչ ետքը երկու երիտասարդներ երբ Աւետ. Եկեղեցիի կը միանան, մէկուն իր ջանքովը մշակած հողն իսկ իր ձեռքէն կը խլեն, իսկ միւսը որ ամուսնացած եւ զաւակներու տէր էր՝ հօրը կողմէ տունէն կը վռնտուի, եւ երբ ատեն մը ետքը իր կինը եւ զաւակները տեսնելու համար տուն մտնել կը փորձէ իր հօրը եւ եղբօրը կողմէ կը ծեծուի մինչեւ որ զգայազիրկ գետին իյնայ։ Այսպիսի դէպքեր սակայն, քիչ ետքը բոլորովին կը դադրին եւ արտաքնապէս խաղաղ շրջան մը կը սկսի։

Եկեղեցին, սակայն, կը սկսի ներքին դժուարութիւններէ տառապիլ։ Կարգ մը անդամներու կախակայումը ապագայ դըժուարութեանց դուռ կը բանայ։ Քարոզիչին իբր հովիւ ձեռնադրութեան շուրջ հակառակ միսիոնարներու փափաքին համաձայնութիւն չի գոյանար, եւ երկպառակութիւն կը ծագի, եւ քարոզիչը՝ Փոլատ Աւետիս՝ կը մեկնի։ Ատեն մը ետքը ժողովուրդին

փափաքին եւ հրաւէրին վրայ կը վերադառնայ եւ 1862ին երբ հովիւ կը ձեռնադրուի, բայց այս պատճառաւ յառաջ եկած անախորժ զգացումները իրենց գոյութիւնը կը պահեն, այնպէս որ 1865 կամ 1866ին հովիւը կը ստիպուի մեկնիլ։ 1873ին Բեսապ տեղի ունեցած Աւետ. Միութեան տարեկան ժողովին մատուցուած խնդրագիրին մէջ Բեսապի Եկեղեցին բացորոշ կը յայտնէ թէ ժողովուրդը իր հին հովիւը ա՛լ չ՚ուզեր։

Վաթսունական թուականներու միջոցին մէկ երկու անգամ Բեսապի բոլոր հայութիւնը շատ դէշ բերքերու պատճառաւ տնտեսական տագնապի կը մատնուի։ Այս պայմաններու տակ եկեղեցին նեղ դրութեան մէջ կը ստիպուի նոր շարժումի մը դէմ ինքզինքը պաշտպանել։ Երուսաղէմի Անգլիկան Եկեղեցւոյ պետին՝ եպիսկոպոս Կոպէթի՝ գործակալ տիգրանակերտցի Երէց Կարապետի կողմէ պատրաստուած երիտասարդ մը 1862ին Բեսապ կը հասնի եւ կը սկսի Անգլիկանութիւն քարոզել։ Տէրունական սեղանը եւ մկրտութիւնը բաց կը յայտարարէ կախակայեալ կամ ոչ անխտիր բոլոր անդամներուն, և ժողովուրդին կը պատգամէ եկեղեցական և դպրոցական ծախքերէ և հոգերէ զերծ մնալու ապահովութիւնը։ Այս խօսքերը իրենց ազդեցութիւնը կ՚ունենան այս աղքատ ժողովուրդին վրայ եւ երկպառակութիւնը կը սաստկանայ։ Երկու տարի այսպէս կը շարունակէ։ Պորտի Կեդրոնական Թուրքիոյ Առաքելութիւնը 1869 Ապրիլի իր տարեկան տեղեկագրին մէջ թէպէտ կը յիշէ թէ Անգլիկան Շարժումը բոլորովին դադրած է, քիչ ետքը՝ սակայն՝ աւելի սաստիկ կերպով եւ լայն ծաւալով դարձեալ երեւան կ՚ելլէ։ Անտիոքի միսիոնար Փ. Օ. Փաուըրս՝ որ ժամանակին կարեւոր մասը յաճախակի այցելութեամբ Բեսապ կ՚անցընէր՝ Ամերիկա մեկնած էր։ Այս անգամ Պորտ միայն բնակութեան պայմանով միսիոնարական ընտանիք մը Բեսապ կը ղրկէ, աւելի մօտէն հսկելու եկեղեցիին, եւ Տէր եւ Տիկ. Էտէմս 1865 Յունիս 9ին Բեսապ կը հասնին։ Եկեղեցին սակայն չի խաղաղիր։ Տարի մը ետքը Էտէմս Անթէպ կը ղրկուի եւ 1866 Օգոստոսի սկիզբը Փաուըրս կը վերադառնայ Բեսապ, եւ եկեղեցիին տխուր վիճակը մեծ ցաւ կը պատճառէ իրեն։

1867ին բոլոր գիւղացիք դարձեալ շատ դէշ բերք կը ստանան իրենց հողերէն։ Իսկ Օրտուէյի եւ Անտիոքի Թուրք կառավարութիւնը կը կեղեքէ Բեսապի ժողովուրդը, անարդարօրէն ծանր տուրքեր դնելով անոր վրայ։ Այդ մէկ տարուան միջոցին 2000 անձերէ բաղկացեալ հայ բնակչութիւնը կառավարութեան կը վճարէ 727.3 օսմ ոսկի, միջին հաշուով ամէն տրատու այր՝ մէկ ոսկի, եւ տակաւին կառավարութիւնը 5000 օսմ. ոսկի պարտքի պա-

հանդէսներով կը չարչարէ ժողովուրդը։ Այս միջոցին Անգլիկան Շարժումը աւելի մեծ թափով վերստին կը յայտնուի։ Այս անգամ ժողովուրդին մէջ ընդհանուր միտում մը երեւան կու գայ այս ուղղութեամբ։ 1867 Սեպտեմբերին Փաուըրս Քեսապէն կը գրէ որ ժողովուրդին մէջ պաղութիւն եւ Եկեղեցիի հանդէպ անտարբերութիւն կայ։ 1870ին կը տեղեկագրուի որ բոլոր ժողովուրդը Անգլիա ձեռնադրեալ քեսապցի մը իբր հոգեւոր հովիւ կը պահանջէ, ժողովուրդին մէջ տարածուած լուրին համեմատ բոլոր ծախքին անգլիացիք պատասխանատու պիտի ըլլան։ 1871 Օգոստոս 31ին Տր. Թրօպրիճ նոյնը կը տեղեկագրէ իր մեծ ցաւը յայտնելով։ Կ՚ենթադրուի թէ այս անձը Վեր. Աւետիս Կարպուչեան է։ Քիչ ետք, 1872ին Փ. Օ. Փաուըրս, որ Մորկընէ ետք Քեսապի Աւետ. Եկեղեցիին ղեկավարութեան եւ զարգացման մէջ ամենէն բարերար բաժինը ունեցած էր՝ անոր ամենէն բախտաւոր շրջանին, 67 տարիքին մէջ վերջ կու տայ իր երկրային կեանքին*։ Աւետ. Միութեան համար մասնաւոր կարեւորութիւն ունէր Քեսապի դաշտը, որ երկրորդ դիրքը շահած էր բոլոր եկեղեցիներու մէջ։ 1873ին Միութեան տարեկան ժողովը կը գումարուի Քեսապ։ Օրակարգի կարեւոր նիւթերէն մէկն է Անգլիկան Շարժումը, որ կը դատապարտուի միաձայնութեամբ։ Միութիւնը թէպէտ կրցաւ փրկել Քեսապի դաշտը, բայց մինչեւ ութսունական թուականները զբաղեցաւ այդ հարցով։

Հակառակ այս բոլոր դժուարութիւններու եւ աննպաստ պայմաններու, Աւետարանական Եկեղեցին մեծ զարգացում ցոյց կու տայ։

1853ին 12 անդամներով սկսող եկեղեցին 1868ին ունի 192 գործօն անդամներ, որոնք շատ արդիւնաւոր եւ պատասխանատու բաժին կ՚ունենան Աւետարանական Շարժումի տարածման եւ զարգացման մէջ։ Ասոնք մինչեւ ութսունական թուականներ աւետարանչութեամբ կը զբաղին, անդամներէն շատեր մնայուն գործիչներ կը դառնան շրջակայ գիւղերու մէջ, ասոնց թիւը տասն մը մինչեւ 10ի կը բարձրանայ։ Ասոնց աշխատանքին շնորհիւ Բողոքական ժողովուրդին թիւը կ՚աւելնայ։ 1853ին 150 էր այս թիւը, որ 1868ին 1010ի կը բարձրանայ. այս կը նշանակէ շրջանին բոլոր հայութեան կէսը։ Եօթանասունական թուականէն սկսեալ մինչեւ 1915 այս համեմատութիւնը անփոփոխ մնացած է։

*) P. O. Powers 1835էն ի վեր իբր միսիոնար աշխատած է Պրուսա, Տրապիզոն, Սվազ, Մարզուան, Վան, Մարաշ, Ուրֆա, եւ Անթապ։

Անշուշտ այս թիւերը ոչ միայն Քեսապի այլ նաև շրջակայ վեց — Գայաճըգ, Ջինարճըգ, Քէօրքիւնէ, Էքիզ-Օլուգ, Պաղճաղըղ և Գալատուրան — գիւղերու բողոքականութիւնն ալ կը պարունակէ։ Ասոնց բոլորը տակաւին մէկ եկեղեցի կը կազմեն. ամէն ամսուան առաջին Կիրակին բոլորը Քեսապի եկեղեցական շէնքին մէջ կը հաւաքուին և միասին պաշտամունք կը կատարեն։ Մնացեալ Կիրակիներուն այս վեց գիւղերու մէջ ուսուցիչներու և Քեսապէ ղրկուած աւետարանիչներու առաջնորդութեամբ պաշտամունքներ կը կատարուին։

Այս տասնամեակի միջոցին մանուկներու կրթութիւնը և չափահասներու դաստիարակութիւնը ուժգին թափով յառաջ կը տարուի։ Դպրոցը եկեղեցին չկազմուած՝ 1848ին՝ գոյութիւն առած էր։ 1852ին միայն 20 աշակերտնիր կը գտնենք հոն, որ 1853ին, եկեղեցիին կազմուած տարին, կը բարձրանայ 45ի, 1859ին՝ 86ի։ Չափահաս կիներու դաստիարակութեան մէջ Տէր Մարկոս մեծ գործունէութիւն կ'ունենայ յիսունական թուականներուն, պահ մը անոր աշակերտուհիներուն թիւը 80ի կը բարձրանայ, 1857ին այր և կին, չափահաս եւ մանուկ աշակերտներու թիւը 251ի կը բարձրանայ։ Վաթսունական թուականներուն Միս Փաուըրս այս ուղղութեամբ հրաշալի գործունէութիւն մը ցոյց կուտայ, աղջկանց համար ուրոյն դպրոց եւ կիներու համար գիշերային դպրոց, եւ ցերեկեայ դասընթացքներ կը բացուին։ 1861ին Քեսապի եկեղեցին ինք կը ստանձնէ մանչերու դըպրոցին բոլոր հոգը ինչպէս որ Փրաթ կը գրէ նոյն տարուան Սեպտ. 10 թուակիր նամակով։ Ոչ միայն հոգեւոր այլ նաեւ իմացական ծաւալուն զօրաւոր զարթօնք մըն է որ տեղի կ'ունենայ այս մեկուսացեալ եւ աննշան նկատուած հայ գիւղերուն մէջ։ Ասիկա անօրինակ երեւոյթ մըն է, զոր չկրցաւ խորտակել եւ խարամանկ թուրքը անտես ընել, եւ աշխատեցաւ տեւական տնտեսական ճնշումով եւ կեղեքումով թեւաթափ ընել անոր սլացքը։

Եօթանասնական թուականներուն եկեղեցին կը հովուէ Վեր. Ստեփան Մանչիկեան, որ 1874ին կը ձեռնադրուի Քեսապի մէջ։ Ան եօթը իսկ ուրիշ աղբիւրի համեմատ տասը տարիներ կը պաշտօնավարէ։ Եկեղեցին մինչեւ ութսունական թուականները կը շարունակէ թուական արտաքին աճումով մեծնալ, կազմակերպական գծին վրայ զարգանալ, կրթական մարզի մէջ մանաւանդ մեծ յառաջդիմութիւն ցոյց տալ։

Վեր. Մանչիկեանէ մինչեւ 1915 Քեսապի մէջ իբր հոգեւոր հովիւ գործած են հետեւեալները.—

Վեր. Կիրակոս Ժամկոչեան, սուէտէկցի, երկու տարիէն աւելի։

Վեր. Յակոբ Գումրուեան, որ Քեսապի մէջ հովիւ կը ձեռնադրուի եւ կը գործէ վեց տարի։ Այս պաշտօնավարութեան միջոցին ժողովուրդը երկուքի կը բաժնուի, հովիւը կը ստիպուի հրաժարիլ։ Եկեղեցին երկար ատեն առանց հովիւի կը մնայ։ Ժամկոչեան և Գումրուեան գործած են ութսունական թուականներուն։

Վեր. Ստեփան Թովմասեան, ուրֆացի, 1898—1905։ Հովիւ ձեռնադրուած է Քեսապի մէջ 1900ին։ Այս տարիները կը կազմեն եկեղեցիի խաղաղութեան և բարգաւաճման շրջանը։ 1902—1903ին Անթէպի հոգեւոր արթնութեան ալիքը հոս ևս կը հասնի և ժողովուրդը հոգեւորապէս կը նորոգուի։

Այս շրջանի մասին գաղափար մը տալու համար յիշել կ'արժէ հետեւեալ տեղեկութիւնը.— 1902—1903 տարեշրջանին Յակոբ Յրթ. Շնորհօքեան և Նազուպ Միսիրեան կը պաշտօնավարեն մանչերու դպրոցին մէջ, որուն բարձրագոյն կարգը հաւասար է Անթէպի Գոլէճին վեցերորդ դասարանին։ Օր. Մարիամ Առաքելեան, քոյրը Տօքթ. Սողոմոն Աբելեանի տիկնոջ, պատասխանատու վարժուհի է աղջկանց դպրոցին մէջ, որուն ընթացաւարտ կարգը կը հաւասարի Անթէպի Ամերիկեան Աղջկանց Բարձր. Վարժարանի երրորդ կարգին։ Աւետարանական ժողովուրդը ունի 320 ընտանիքներ, որոնք հոգեւոր նպատակի համար այդ մէկ տարուան մէջ տուած են 13,000 դրշ. ոսկեդրամ կամ 1000 ոսկի տոլարէն քիչ մը պակաս։ Նախապէս միայն 6000 դրուշ եղած էր հոգեւոր տուրքը։

Վեր. Տիգրան Գունտաճեան, որ Քեսապի մէջ ձեռնադրըւող հոգեւոր հովիւներու հինգերորդն է, կը պաշտօնավարէ 1905—1915ի միջոցին։ Ձեռնադրուած է 1908, Օգոստոս 16ին. ձեռնադիրք են՝ Վերք. Յակոբ Պիւլպիւլեան, Մանուկ Միսիրեան, Ստեփան Թովմասեան, Յակոբ Գունտաճեան՝ նորընծային հայրը և Ստեփան Մանչիկեան՝ որ ծերութեան վերջին տարիները իր հայրենիքին մէջ կ'անցընէր և ուր մեռած է 1911ին։ Գունտաճեան կը յայտնուի կորովի գործիչ մը։ Սահմանադրական նոր Թուրք կառավարութեան շնորհիւ յառաջ եկած համեմատաբար աւելի խաղաղ եւ հանդարտ պայմանները ժողովուրդին յոյս կը ներշնչեն գործելու, եւ հովիւին ալ առիթ կուտան իր բոլոր ոյժը սպառելու ժողովուրդին տնտեսական, առողջապահական, կրթական եւ եկեղեցական պէտքերը գոհացնելու համար։ Եկեղեցին միշտ կը լեցուի խուռն բազմութեամբ հովիւին պերճախօս քարոզը լսելու։ Դպրոցը՝ մանաւանդ՝ մեծ զարգացում ցոյց կուտայ։ 1911ին

գիշերօթիկ և ցերեկօթիկ բաժիններով բարձրագոյն վարժարանի աստիճանը կը ստանայ։ Հովիւը գաղափարը կը յղանայ եկեղեցին օժտելու փառաւոր և արդիական շէնքով, որուն կառուցումին համար կայսերական հրովարտակը կը ստանայ 1909ին։ Այս 28 մէթր երկայն և 22 մէթր լայն շէնքին համար կը ծախսուի 4000 օսմ. ոսկի (17600 ոսկի տոլար) մինչեւ թիւ՛ մէկ Համաշխարհային Պատերազմը եւ հազիւ չորս պատերը կարելի կ'ըլլայ կանգնել։ Ան մինչեւ այսօր կը մնայ կիսաւարտ՝ իբր կենդանի պատկառելի կոթող մը Գունտագճեանի չիրականացած երազին։ Այս տարիներուն դարձեալ քաղաքական կուսակցական խմորումներ եկեղեցիին վրայ իրենց ազդեցութիւնը զգալի կը դարձնեն որմէ կը սկսի նեղուիլ հոգեւոր հովիւը։

Պօրտի Կ. Թ. Առաքելութիւնը եօթանասնական թուականներուն միսիոնարական կեդրոնը Անտիոքէ Քեսապ կը փոխադրէ, ուր Մր. Էտէմս երկար ատեն մինչեւ 1901 կը գործէ իբր կայանի պատասխանատու միսիոնար։ Ամերիկացի միսիոնարուհիներ ալ Միս Փաուըրս, Միս Էտէմս, Միսիս Գաֆինկ, Միս Ջէյմպըրզ, իրենց ծառայութեան բաժինը կը բերեն կրթական գործի մէջ։

Անշուշտ յիշեալ վեց հոգեւոր հովիւները անընդմիջաբար իրարու չեն յաջորդած։ Եկեղեցին յաճախ առանց հովիւի մնացած է, եւ առժամեայ քարոզիչներ մի քանի ամիսներու տեւողութեամբ պաշտօնավարած են. ասոնց շարքը բաւական երկայն է, զոր աւելորդ կը նկատենք հոս յիշել։

Աւետարանականներու թիւը 1848ին 7 էր, 1915ին 1500՝ միայն Քեսապի մէջ. այս կը նշանակէ գիւղին բնակչութեան գրեթէ կէսը։ Բոլոր շրջանի այս 13 գիւղերուն եւ չէներուն մէջ այս թիւը եղած էր 2500, այսինքն բոլոր հայութեան հարիւրէն քառասուն երկուքը։ Եթէ արտագաղթ չէր պատահեր այս թիւը աւելի բարձր պիտի ըլլար։ Քանզի գաղթողներուն մեծամասնութիւնը Բողոքական համայնքէ եղած են։ 1853ին եկեղեցին գոյութիւն առած էր 12 անդամներով, որոնց թիւը բոլոր շրջանին մէջ 1915ին հասած էր 550ի, որուն 320ը միայն Քեսապի մէջ։ 1915ի տարագրութիւնը, սակայն, մահացու հարուած մը կուտայ ինչպէս բոլոր հայութեան նոյնպէս նաեւ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի։ Բոլոր Քեսապի ժողովուրդին կէսէն աւելին բնաջնջուած են տարագրութեան միջոցին, իսկ Բողոքական համայնքը, որ գիւղին գրեթէ կէսը կը կազմէր, մէկ երրորդի համեմատութեան իջած էր։

1918ի զինադադարէն ետքը Քեսապի ժողովուրդը կը սկսի հաւաքուիլ իր աւերեալ բոյնին մէջ։ Սկզբնական շրջանին իրենց թուին քիչ ըլլալուն պատճառաւ իրենք զիրենք անապահով կը

ղզան, ինքնապաշտպանութեան միջոցներ կը ստեղծէին, ապա բաղխումներ կ'ունենան դրացի Թուրք գիւղացիներու հետ։ Երբ վերադարձող հայութիւնը կը շատնայ — 1919ի վերջը արդէն 2000 եղած էին — գիւղին մէջ ծայր կուտայ ներքին կռիւ մը, որ երեւոյթին համեմատ նախապատերազմեան շրջանի հակամարտ շահերու եւ ոյժերու պայքարին շարունակութիւնն էր զինեալ ձեւով։ Այս եղբայրասպան կռիւը երկար կը տեւէ մաշեցնելով բոլոր ժողովուրդը*։ Այս պայմաններու տակ կարելի չըլլար եկեղեցական կեանք մը սկսիլ։ Քեսապի համար հրաւիրուող հոգեւոր հովիւը կը ստիպուի ճամբէն ետ դառնալ եւ Պէյրութ ուղղուիլ։ Հազիւ կարելի կը դառնայ 1922ին գործիչ մը ղրկել հոն։

1922ի գարունէն մինչեւ 1949 Քեսապի մէջ պաշտօնավարած են հետեւեալ անձերը.—

1. Յակոբ Շնորհօքեան, քարոզիչ, 1922ի գարունէն մինչեւ 1924ի աշունը։

2. Պատ. Տիգրան Անդրէասեան, 1924—1929։ Իր պաշտօնավարութեան առաջին տարուան միջոցին, 1924 Դեկտ. 14ին, կը ձեռնադրուի Էմմանուէլ Եկեղեցիին մէջ, Հալէպ։

3. 1929—30ի միջոցին տարի մը առանց հովիւի կը մնայ եկեղեցին. երկու ամիս միայն, Դեկտեմբերի վերջէն մինչեւ Փետըրուարի վերջը, Վեր. Ս. Մանուկեան կը գործէ։

4. Վեր. Եղիա Ս. Քասունի, 1930 Սեպտ. 11էն 1932 Սեպտ. 1։

5. Վեր. Յակոբ Շնորհօքեան, որ Զահլէ հովիւ ձեռնադըրուած էր, 1932—1935։

6. Վեր. Տ. Անդրէասեան, 1935—1938։

7. Վեր. Ասատուր Պէրպէրեան, 1938—1940, 22 ամիս։

8. Վեր. Ս. Մանուկեան, 1940 Յունիսէն 1941 Յունուար 13։

9. Պատ. Կարապետ Թիլքիեան, 1941—1946։ 1942ին Քեսապի մէջ հովիւ կը ձեռնադրուի։ Ապա ատեն մը եկեղեցին դարձեալ առանց հովիւի կը մնայ։

10. Պատ. Ասատուր Սատադեան, 1947էն ի վեր կը պաշտօնավարէ եկեղեցիին մէջ։

Քեսապի Եկեղեցին իր վերջին աւելի քան քառորդ դարու պատմութեան միջոցին ապրած է փոթորկայոյզ կեանք մը՝ ամենէն աւելի զբաղեցնելով Աւետ. Միութեան վարչական մարմինե-

*) Պէտք է յիշել թէ այս տարիներուն Ֆրանսական ոյժերն ալ բաղխումի մէջ էին տեղական չէթէներու հետ զորոնք մաքրելէ ետքը կը սկսի խաղաղութիւն եւ կեանքի ապահովութիւն տիրել։

րը։ Շնորհօքեան, որ պատերազմէ առաջ երկու տարբեր անդամներ իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած էր և ծանօթ՝ թէ միջավայրին և թէ մարդոց, սիրով ընդունուած էր ժողովուրդին կողմէ իբր իրենց ճանչցած և իրաւախոհութեամբ գործելու վարժուած յարմարագոյն անձ մը։ Իր և իրեն յաջորդող Վեր. Անդրէասեանի պաշտօնավարութիւնը եկեղեցիին ամենէն խաղաղ շրջանը կը կազմէ։ Առաջինին ժամանակ քանդուած եկեղեցին կը վերակազմուի իսկ երկրորդին օրով դպրոցը կը կանոնաւորուի եւ կը զարգանայ։ 1924—25ին Տ. Խրլոբեան իբր դպրոցի տնօրէն կանոնաւոր վեցամեայ նախակրթարանի կը վերածէ կրթական հաստատութիւնը։

Վեր. Քասունիի հովուութեան ատեն է որ փոթորիկը իր բոլոր սաստկութեամբը ծայր կուտայ։ Հովիւը իբր հայադէտ բանասէր և հայ մշակութային արժէքները լաւ գնահատող մէկը, խանդավառութեամբ կ'ընդունուի բոլորին կողմէ։ Բայց շատ չանցած մարդը կը յայտնուի նաև հաւատարիմ հովիւ մը Աւետարանական Եկեղեցւոյ և սկզբունքային գետնի վրայ անզիջող իր դիրքին մէջ։

Անցեալ դարու վերջէն սկսեալ Աւետ. երիտասարդութեան մէջ սերմանուած գաղափարներն էին որ իրենց պտուղները մէջտեղ կը հանէին։ Վեր. Տ. Անդրէասեան 1928ին եկեղեցիիս մասին սապէս կ'արտայայտուի. «... Ցաւալին ան է որ յառաջդիմութիւնը շատ աւելի մեծ եղած է որակի տեսակէտով։ Կեանքի, ազգութեան և ազգասիրութեան շուրջ նորելուկ և վտանգալից վարդապետութիւններ լռիկ փրոփականտով եկեղեցիէն ի բաց կը քշեն արական սեռը»։ (Տես, Նոր Աւետաբեր, 1928, Ա. տարի, թիւ 26, էջ 205)։

Քասունիի ժամանակ այս «լռիկ փրոփականտը» վերածուեցաւ Աւետ. Եկեղեցիի դէմ յայտնի հակառակութեան։ Եկեղեցին կը կառավարուէր երկու մարմիններով. Եկեղեցիի Հոգաբարձութիւն՝ որ կազմուած էր սակաւաթիւ և տարեց հաղորդական հին անդամներով, երկրորդը՝ Եկեղեցիի Խնամակալութիւն՝ որ կազմուած էր Աւետարանական ժողովուրդի մտաւորական և երիտասարդ տարրերէն։ Առաջինը պատասխանատու էր եկեղեցիի հոգևոր գործին բայց հեղինակութենէ զուրկ էր։ Երկրորդը կը վարէր եկեղեցիին նիւթական տնտեսութիւնը նաև դպրոցը. բայց չէր հետաքրքրուեր հոգևոր հարցերով և եկեղեցիով։ Հովիւը և խնամակալութիւնը կրթական հարցի մը շուրջ իրարու ներհակ տեսակէտներ կը ջատագովէին։ Այս ատեններ Քեսապի համար միացեալ համազգային վարժարանի մը ծրագիրը մշակուած էր, և Աւետ. Եկեղեցիի դըպրոցն ալ հրաւիրուած էր անոր մասնակցելու։ Խնամակալութիւնը

այս ծրագիրը հաստատած էր. բայց հոգեւոր հովիւը՝ զայն բացայայտօրէն մերժած, նկատելով որ այս կերպով եկեղեցիին գոյութիւնը վտանգի կը մատնուէր։

Տիրող քաղաքական ըմբռնումի համեմատ ազգային միութեան համար յարանուանական վէճերը պէտք է դադրէին, եւ այս կարելի կը նկատուէր միօրինակ ազգայնական աշխարհահայեացքի դաստիարակութեամբ եւ զերծ եկեղեցիներու ազդեցութենէն։ Աւետարանական Եկեղեցին այս նկատեց իր խորքին մէջ հակաեկեղեցական շարժում մը։ Հետեւաբար չուզեց տեղի տալ, և պատահեցաւ բախումը ազգայնական հոսանքի և եկեղեցիի միջև՝ զոր կ'անձնաւորէր հոգեւոր հովիւը, որուն գործունէութիւնը արդէն զօրաւոր հակակրանք մը ստեղծած էր իրեն դէմ հետեւեալ պարագաներու տակ։

Եկեղեցիի արական սեռէ անդամներու շարքը շատ նօսրացած եւ անոնց հոգեւոր ու մտաւոր ազդեցութիւնը շատ տկարացած էր. հետեւաբար հովիւը պէտք զգացած էր եկեղեցին ներքնապէս զօրացնել երիտասարդ նոր հոգեւոր ուժերու յաւելումով։ Այս անակնկալ հրաշքին ժողովուրդը հանդիսատես կ'ըլլայ 1937 Ապրիլ 5ին, երբ 27 այրեր՝ մեծ մասամբ երիտասարդ՝ եկեղեցիի անդամակցութեան կ'ընդունուին իրենց հաւատոյ խոստովանութեամբ եւ խառն բազմութեան ներկայութեան հաղորդութեան սեղանին կը մասնակցին հին անդամներու հետ։ Այս կը նշանակէ նոր-եկեղեցիի մը յարութիւնը։ Նախակրթարանի տնօրէն Աստուր Սատադեան եւս կազմակերպած էր մանկանց կիրակնօրեայ դպրոցը երկու սեռէ 200 աշակերտներով, որոնց կիրակնօրեայ հաւաքոյթներուն Տիկ. Բասունի իր բաժինը կը բերէր իբր երգեհոնահար երգեցողութեան առաջնորդելով։ Տիկ. Բասունի կը վարէր նաեւ երիտասարդ ամուսնացեալ կանանց ժողովը ամէն Չորեքշաբթի, կազմած էր նաեւ երգիչ խումբ, սորված էր մի քանի անգամ երգահանդէսներ, որոնք նորութիւն էին հոս։ Տիգրան Բասունի եւս, հովիւին կրտսերագոյն որդին՝ որ այդ տարին Էքիզ-Օլուգի դպրոցին տնօրէնն էր, պատանիներու յատուկ կազմակերպութիւն մը մէջտեղ բերած էր եւ յաջողութեամբ կը վարէր։ Այս երեւոյթները հաճոյքով չէին դիտուած, զանոնք նկատելով խոչընդոտներ հետապնդուած ազգային նպատակին, որուն իրականացման համար միացեալ դպրոց մը ծրագրուած էր իբր արմատական միջոց։

Դպրոցական հարցի մէջ հովիւը անդրդուելի մնաց խորհրդակցութեամբ Հալէպի Շրջանային Վարչութեան եւ իբր անոր ներկայացուցիչը, եւ շատ թանկ վճարեց ասոր համար։ Փիչերային արձակուած կը կազմակերպուի անոր դէմ եւ տունը կը քարկոծ-

ուխ։ Յաջորդ տարու հիմնադրած տիկինը և դուստրը Հալէպ կը մեկնին դարմանուելու համար։ Հովիւը կը հրաժարի։ Եկեղեցին կողմէ հանրագրութիւն և ապա պատուիրակութիւն մը Հալէպի Շրջանային Վարչութեան կը ղրկուի խնդրելու որ հովիւը Բեռութ մնայ, և թէ եկեղեցին գոհ է իր հովիւէն և վճռած է հաւատարիմ մնալ եկեղեցիի աւանդական սկզբունքներուն։ Հալէպէն հաշտարար և քննիչ պատուիրակութիւններ նոյն տարուան միջոցին իրարու կը յաջորդեն դպրոցի հարցը լուծելու համար։

Բասունին տարի մը ևս կը շարունակէ հովուել։ Աւետ. դպրոցը փայլուն կերպով կը շարունակէ 1931—1932ին Յակոբ Պուճիգանեանի տնօրէնութեամբ։ Իսկ Տիկ. Ե. Բասունի, երիցուհին, Օր. Վիգդորիա Մանուկեանի հետ կը վերակազմէ 1925ին լուծեալ Աղջկանց Ք. Ջ. Ընկերակցութիւնը և Պուճիգանեան ընկերակցութիւն մը կը կազմակերպէ կրտսեր տարիքէ 30 մանչերու համար։ Հովիւը յաջող տարի մը բոլորելէ ետք Տամասկոսի եկեղեցիին հրաւէրը ընդունելով հրաժեշտ կու տայ Բեռութի։

Նշելի է սա պարագան թէ հովիւի անձին դէմ չէր պայքարը, ինչպէս որ հակառակորդները կրկին ու կրկին կը յայտնէին անոր, այլ հարցը իր խորքին մէջ սկզբունքային էր, և հովիւը կը նեղուէր երկու գաղափարային դրութիւններու բախումին պատճառաւ։ Բախումը՝ Աւետարանական եկեղեցիի գաղափարաբանութեան և ազգայնական հոսանքի, որուն ղեկավար տարրը և մտաւորական ույժին մեծամասնութիւնը Բողոքական համայնքի երիտասարդներէն կը բաղկանար։ Վեր. Յ. Շնորհօքեանի 1922 թուականին գալէն առաջ իսկ անոնցմէ կարեւոր խումբ մը Աւետարանական Եկեղեցիէն բաժնուելով Մայր Եկեղեցիին միացած էր արդէն։ Այս շարժումին նշանակէտը ազգ և ազգային միութիւն էր, որուն իրականացումին համար պատրաստ էին ամէն միջոցով ամէն բան զոհել։ Անոնց անկեղծ համոզումն էր այս, և ազգասիրական պարտականութիւն կը նկատէին շարժիլ անոր համեմատ։

Աւետ. Եկեղեցին միւս կողմէն հինէն աւանդեալ իր սկզբունքին և ընդգրկած ուղղութեան համեմատ ազգային քաղաքական հարցերը իր նպատակին մասը չէր նկատեր, խորհելով որ եկեղեցին իբր զուտ հոգևոր եղբայրութիւն մը, հոգևոր նպատակներ միայն կրնայ հետապնդել։ Ան երբեք հակառակ չէր ազգային միութեան, եւ ոչ ալ ժխտական դիրք մը որդեգրած էր հայ ազգային արժէքներու հանդէպ, իսկ հետապնդած հոգևոր նպատակը ոչ թէ վնաս այլ նպաստ մը կը նկատէր այս ազգային արժէքներու համար։ Միւս կողմէն համոզուած ըլլալով խիղճի և միտքի ազատութեան փափաքելի և օգտակար չէր նկատեր որ իր սկըզ-

բունքներուն, գաղափարներուն և նպատակին հակառակ հոսանքներ գաղտնի կամ յայտնի և բռնի միջոցներով եկեղեցին բաղդը որոշելու ջանան: Կ'ուզէր ան հաւատարիմ մնալ իր հիմնական այն սկզբունքին թէ եկեղեցին իբր հոգեւոր կազմակերպութիւն միայն հոգեւոր ոյժերով պէտք է կառավարուի: Մեր նպատակէն դուրս է այս երկու ներհակ ուղղութեանց քննադատութիւնը, կը բաւականանանք միայն զանոնք պատկերացնելով այնպէս ինչպէս որ կրցած ենք ճանչնալ:

Բէռայի Աւետ. Եկեղեցին՝ թիւով և որակով տկարացած, նիւթապէս աղքատացած, զօրաւոր ղեկավար տարրերէ և ներքին ու արտաքին յենակներէ զուրկ, հոգատար Փրանսական կառավարութեան աչքին անհամակրելի և կասկածելի՝ լուռ համբերութեամբ և աղօթքով ջանաց հաւատարիմ մնալ իր հոգեւոր աւանդութեանց մինչեւ այսօր:

Վեր. Ե. Բասունիի յաջորդին Վեր. Յ. Շնորհօքեանի ժամանակ պայքարը շարունակեց: Հովիւը Միացեալ Վարժարանի կողմնակիցներուն հետ իրաւախոհութեան գալու փորձեր կատարեց եւ ապա ետ դիմեց իր նախորդին քաղաքականութեան որ պատճառ եղաւ հարցը աւելի կնճռոտելու եւ կացութեան մէջ նոր բարդութիւններ ստեղծելու: Հալէպի Շրջանային Վարչութիւնը իր կարելի բոլոր ոյժով օգնեց եկեղեցիի՝ կանոնաւոր, զօրաւոր եւ բարձր կրթական հաստատութիւն մը պահելու համար: 1932–33ի դպրոցական տարեշրջանին Բէռայի դպրոցին մէջ կան երկու սեռէ 208 աշակերտներ եւ 3 այր, 3 կին ուսուցիչներ*: 1933ի վերջը Բողոքական ժողովուրդը երկուքի կը բաժնուի, 731 հոգիէն 345ը կը մերժեն ճանչնալ հոգեւոր հովիւը եւ անոր հետ գործող վարչական մարմինները: Անոնք իրենց զաւակները կը ղրկեն Միացեալ Վարժարան: Այս պատճառաւ 1933–34ի միջոցին աշակերտութեան թիւը 83ի կ'իջնայ. բայց դպրոցը կ'օժտուի զօրաւոր ուսուցչական կազմով, որուն երկու անդամները՝ Սարգիս Գալֆաեան եւ Սամուէլ Վարժապետեան Հալէպէ ղրկուած Ալեփօ Գոլէճի ուսումնաւարտներ են:

Այս պառակտումը վերջապէս պատճառ կը դառնայ որ եկեղեցիէն բաժնուի հովիւը, որուն դէմ հակակրանքը հալածանքի երեւոյթ առնելու սկսած էր:

Վեր. Անդրէասեանի եւ Վեր. Պէրպէրեանի պաշտօնավարութեան շրջանը աւելի խաղաղ կ'անցնի: Հալէպի Շրջանային Վար-

*) Բոլոր շրջանի մէջ նոյն տարին աշակերտութեան թիւը 441 եւ ուսուցչութեան թիւը 14 եղած է;

չութիւնը եկեղեցիի բոլոր գործերը ուղղակի իր ձեռքը կ՚առնէ եւ կը շարունակէ այժ տալ դպրոցին: Շէնքերու սեփականութեան շուրջ դարձեալ տարակարծութիւններ և դժուարութիւններ կը ծագին բաժնուած երկու համայնքներուն միջեւ: Եկեղեցին ինչպէս նաեւ Պարտը ունէին շատ մը կալուածներ, բայց անոնցմէ մեծ մասը անգործածելի: Գունտադճեանի 1912ին շինելու ձեռնարկած բայց կիսաւարտ ընդարձակ շէնքը, և 1909ին հրդեհեալ և աւերեալ հին եկեղեցական շէնքը նպատակի չէին ծառայեր: Երկու դպրոցական շէնքերը, երկուքն ալ երկյարկանի քիչ շատ գործածելի վիճակի մէջ էին: Անոնցմէ հիւսիսայինը՝ որ աւելի լաւ պահուած էր՝ կը ծառայէր իբր վարժարան և աղօթարան: Երկու համայնքներն ալ նոյն շէնքի մէջ սկսան յաջորդաբար պաշտամունք կատարել: «Միացեալ»ականները քեսապցի երիտասարդի մը յանձնեցին իրենց բեմը: Այս վերջինները առեն մը շարունակելէ ետքը դադրեցուցին պաշտամունքները: Բայց Աւետ. Միութեան կապուած եկեղեցին ալ սկսաւ աստիճանաբար տկարանալ և իյնալ: 1940ի կէսէն ետքը Վեր. Մ. Մ. Մանուկեան իբր առժամեայ հովիւ գործած է եկեղեցիին մէջ, որուն մասին 1941 Փետր. 28 Թուակիրին մէջ հետեւեալը կը տեղեկագրէ Հալէպի Շրջանային Վարչութեան. «Վերջին տարիներու միջոցին եկեղեցիին կապուած աւելի քան 300 անձերէն հազիւ 50—60 հոգի ներկայ եղած են կիրակնօրեայ պաշտամունքներուն. իսկ աղօթաժողովներու մասնակցողներու թիւը 5—8 եղած է: Եկեղեցիի հոգաբարձութեան անդամներն իսկ շատ քիչ անգամ եկեղեցիի մէջ տեսնուած են: Ժողովուրդին պատանի և երիտասարդ դասակարգը միշտ բացակայ գտնուած է. Բ. Ջ. Ընկերակցութիւնը և կիրակնօրեայ դըպրոցն ալ մեծապէս տկարացած են: 1938ին 57, 1939ին 25 իսկ 1940ին միայն 23 անձեր հաշուոր տուրք վճարած են, հակառակ Վեր. Ա. Պէրպէրեանի պարզամտութեամբ եւ անկեղծութեամբ թափած ջանքերուն: Այս վիճակին պատճառը պէտք է փնտռել նախորդ տարիներու մէջ...»:

Վեր. Մ. Մանուկեան՝ Շրջանային Վարչութեան իբր լիազօրեալ ներկայացուցիչը՝ կը դիմէ կարգ մը արմատական եւ յանդուգն միջոցներու: Նախ կը փափաքի ճշդել թէ որոնք կը կազմեն Բողոքական համայնքը, եւ եկեղեցիի հոգաբարձութեան հետ համախորհուրդ եկեղեցիէն թէ՛ բաժնուած և թէ չբաժնուած ամէն Բողոքական ընտանիքի թուղթ մը կը ղրկէ ստորագրելու համար որ 7 կէտերէ բաղկացեալ խոստմնագիր մըն էր: Կարեւորները ամփոփաբար կու տանք ստորեւ.—

կը խոստանամ՝

1. Իմ զաւակներս զրկել եկեղեցիիս Ք. Ջ. Ընկերութեան, եւ կիր. դպրոցի ժողովներուն եւ առօրեայ դպրոցին։

2. Կարողութեանս սահմանին մէջ եկեղեցիիս օժանդակել կանոնաւոր հոգեւոր տուրք վճարելով։

3. Ամէն կերպով աշխատիլ եկեղեցիիս խաղաղութեան եւ բարգաւաճումին համար։

4. Աւետ. Միութեան եւ անկէ ծնած պաշտօնական մարմիններու հետ գործակցիլ։

5. Ներկայ գտնուիլ եկեղեցական պաշտամունքներուն։

6. Եկեղեցիի նպատակը ուրիշ նպատակներու չզոհել։

Այս թուղթը բեմէն կը կարդացուի եւ ապա անխտիր բոլորին տուները այցելելով մէկ մէկ օրինակ կը բաշխուի։ Հակառակ յոռետեսներու ակնկալութեան 88 ընտանիքները ներկայացնող 82 խոստմնագիրներ ստորագրուելով կը վերադարձուին։ Այս կերպով յառաջ կուգայ նոր Բողոքական համայնք մը որմէ դուրս մնալու պատասխանատուութիւնը խոստմնագիրը չստորագրողներու վրայ կը մնայ։ Բայց միշտ դուռը բաց կը պահուի համայնքին մէջ ընդունելու այն ամէնը որ կը յօժարի նոյն խոստմնագիրը ստորագրել։

Համայնքի կազմութենէն ետքը Մանուկեան կը փորձէ եկեղեցին եւս վերակազմել, և լուծեալ կը հռչակէ ներկայ եկեղեցին, և կը հրաւիրէ բոլորը ապաշխարութեան, անձնական վերաքննութեան, և Քրիստոսի վերստին նուիրումի։ Ասիկա կը կարօտէր երկար ժամանակի։ Հետեւաբար շարք մը հոգեւոր արթնութեան ժողովներ կատարել և ժողովուրդին մեծամասնութեան քուէով նոր հոգեւոր հովիւը ընտրել և զայն պաշտօնին վրայ դնել ետքը կը մեկնի։

Պատ. Կարապետ Թիլքեան, Էքիզ-Օլուգ և Քէօրքիւնէի երիտասարդ քարոզիչը, այս պայմաններու տակ կը յօժարի հովուել եկեղեցին, և իր պաշտօնին կը սկսի 1941, Յունուար 13ին։ Հետագայ տարիները կ'ըլլան խաղաղ վերելքի շրջան մը։ Թիլքեան խառնուածքով մեղմաբարոյ և խաղաղասէր, շատ զգոյշ և խոհեմ կը գտնուի իր բոլոր յարաբերութեանց մէջ։ Ժողովուրդը և շրջանային վարչութիւնը գոհ կը մնան իրմէ և ապա միութեան որոշումով հոգեւոր հովիւ կը ձեռնադրուի Քեսապի մէջ 1942ին։ Նոյն տարին Վեր. Ս. Ագապապեան կ'այցելէ եկեղեցին, հոգեւոր արթնութեան ժողովներէ ետք կը վերակազմէ զայն երկու սեռէ 75 անդամներով՝ որուն միայն տասը հատը այր։ Այս շրջանին դարձեալ դպրոցը կը զարգանայ և Պատ. Աւագ Աւագեանի տնօրէնու-

թեան տուն կը վերածուի իննամեայ միջնակարգ վարժարանի։ 1944ին 12 անձերէ բաղկացեալ ուսուցչական մարմին մը, կը դաստիարակէր երկու սեռէ 152 աշակերտներ։ Հաստատութեան նոյն տարուան ծախքը եղած է 7100 սուրիական լիրա,՝ որուն 2800ը աշակերտներու կրթաթոշակներէն և մնացածը Միութեան գանձէն, մինչդեռ 1940ին աշակերտներէն միայն 22 լիրա գանձուած էր։ Եկեղեցիի եկեմուտքն ևս մեծապէս կը բարձրանայ։ Մինչ 1941ին ժողովուրդը միայն 200 լիրայով մասնակցած էր եկեղեցիի ընդհանուր ծախքին, 1943ին անոր մէջ իր բաժինը եղած էր 2204 ս. լիրա։

Քեսապի ժողովուրդը, բացառելով անոր հարիւրէն տասը համեմատութեամբ տեղական չափանիշով բարեկեցիկ կոչուած մասը, միշտ եղած է աղքատ, աշխատելով իր չոր հացը ճարել ժայռերու հետ կռուելով։ Բայց ան եղած է միշտ հիւրասէր, ազնիւ, զոհողութեան պատրաստ և տուող իր կարողութեան սահմանին մէջ։

Քեսապի եկեղեցիին մասնաւորապէս և բոլոր շրջանի ընդհանրապէս հոգևոր խանդը նոր բարձրացումներ ցոյց կուտայ իրարու յաջորդող հոգևոր համաժողովներու առթիւ՝ Վեր. Թիլքիեանի պաշտօնավարութեան ատեն։ Ժամանակագրական կարգով ասոնք են՝ Քեսապի, Քէօրքիւնէի, Էքիզ-Օլուգի, Պաղճաղըզի և Գալատուրանի հայ Աւետ. մանկանց կիրակնօրեայ դպրոցներու բոլոր աշակերտութեան եւ ուսուցչական կազմին մասնակցութեամբ կատարուած հոգևոր համագումար մը, ապա Քեսապի Աւետ. Եկեղեցիի հաստատութեան իննսունամեայ եւ վերջապէս Կ. Պոլսոյ մէջ Հայց. Աւետ. Եկեղեցիի հարիւրամեայ փառաւոր յոբելեանները բոլոր Աւետ. եկեղեցիներու մասնակցութեամբ։

1947ի միջոցին Ս. Հայաստան ներգաղթողներու եւ ապա մասամբ Պէյրութ գաղթողներու պատճառաւ բողոքականութեան թիւը կարեւոր չափով թէպէտ կը պակսի, բայց Աւետարանական գործը իր բոլոր հաստատութիւններով անվթար կը շարունակէ հոն։

Վեր. Թիլքեան 1946ի կէսէն ետքը կը հրաժարի Քեսապի հովուական պաշտօնէն. եկեղեցին ատեն մը դարձեալ առանց հովիւի կը մնայ։ 1947էն սկսեալ Պատ. Ասատուր Սատաղեան կը պաշտօնավարէ եկեղեցիիս մէջ խաղաղ պայմաններու տակ։

2.

ԳԱԼԱՏՈՒՐԱՆԻ ՀԱՅ ՍԻՍՑ․ ԵԿԵՂԵՑԻ

Քեսապի ժողովուրդը բազմանալով կը սկսի տարածուիլ դէպի հարաւ և դէպի արեւմուտք և վերջին երկու դարերու միջոցին կը հիմնէ նոր գիւղեր, որոնց մեծագոյնն է Գալատուրան կամ Գարաթուրան։ Սա վերջինը շինուած է 7 կամ 8 քմ․ երկարութեամբ նեղ հովիտի մը մէջ, որ բերդի աւերակներուն գտնուած սարահարթին ծայրէն սկսելով կ'իջնէ և կը հասնի մինչև Միջերկրական ծով։ Իրականին մէջ Գալատուրան ինքը իրարմէ 5–20 վայրկեան հեռաւորութեամբ ութ փոքր գիւղերու կամ թաղերու խմբաւորումն է։ Այս ձորին գրեթէ մէջտեղ կը գտնուին Եարալեան, Լըջիկեան (կամ Կէօքճեան) և Սաղաըճեան տոհմերու անուններով կոչուող երեք թաղերը, որոնց գրեթէ բոլոր բնակիչները Բողոքականներէ կը բաղկանան։ Գազալեան, Թէրզեան և ծովեզերեայ թաղերուն մէջ ալ Բողոքական ընտանիքներ կային։ Դարուս սկիզբը Գալատուրանի աւելի քան հազար անձ ժողովուրդին մէկ չորրորդը Բողոքական հասարակութեան կը պատկանէր։ 1918—20ի միջոցին գիւղի բոլոր բնակչութեան հազիւ 45 առ հարիւրը տարագրութենէ վերադարձած է։ Իսկ Եարալեան թաղի 74 անձ բողոքականութենէն միայն այր մը վերապրած է։

Աւետ․ Շարժումը այս գիւղը մտած է Քեսապի եկեղեցիէն ղրկուած աւետարանիչներով և զօրացած է 1860ին հոն հաստատուող քեսապցի ընտանիքներով։ Բայց բաղդատմամբ միւս գիւղերու աւետարանականութիւնը ուշ մնացած է հոս, թէպէտ Քեսապէ դուրս առաջին անգամ Գալատուրանի մէջ է որ Աւետարանական Եկեղեցին կազմուած է 1873ին, ութն անդամներով։ Աւետարանական գործը հոս միշտ յառաջ տարուած է ուսուցիչ քարոզիչով մը՝ ենթակայ ըլլալով Քեսապի եկեղեցիին իբր անոր մէկ ճիւղը։ Սկիզբէն մինչեւ հիմա ունեցած է իր սեփական դպրոցը, որուն աշակերտութիւնը 1878ին եղած է 40, եւ ապա ատեն մը բարձրացած է մինչեւ 60—70։ Ատանայի ջարդէն ետքը 1909ին նոր եկեղեցական գեղեցիկ շէնք մը շինուած են 10×15 մէթր տարածութեամբ։

Մինչեւ եկեղեցիին կազմութիւնը, 1873 թիւին Աւետարանական գործը յառաջ տարուած է քեսապցի աւետարանիչներով եւ 1873էն մինչեւ 1915 յաջորդաբար հետեւեալ ուսուցիչ քարոզիչներով։ Սահակ Սաղաըճեան եւ Ղուկաս Եարալեան, երկուքն ալ գալատուրանցի եւ եկեղեցիի հիմնադիր անդամներէն։ Սարգիս

Երկաթեան, Ծորճի Շէմմաս (1896—1899) Ռուփայի Բ. կամ Ասորի Բողոքական Եկեղեցիի զաւակը, Համբարձում Էլմաճեան, Սահակ... Սամուէլ Վարժապետեան, Յովհաննէս Պէշիշեան (1909)։ Կիլիկիոյ ջարդէն ետքը գործած են Յարութիւն Մարաշլեան, Յովհաննէս... եւ ամառուան եղանակին այցելու քարոզիչներ գործած են առանց քարոզիչի մնացած տարիներուն։ 1873—1915ի միջոցին եկեղեցիին եւ դպրոցին ամենէն փայլուն շրջանը կը կազմեն Ծորճի Շէմմասի գործած տարիները։

1915ին բոլոր գիւղը կը տարագրուի. 55 բողոքական ընտանիքներէն 18ը միայն կը վերադառնան, 1921ին այս թիւը կը բարձրանայ 20ի, որ կը կազմէր գիւղի բնակչութեան մէկ հինգերորդը։ 1923ի ամառուան սկիզբն է որ առաջին քարոզիչը կը ղրկուի։ Այդ թուականէն մինչեւ հիմա գործած են հետեւեալները.—

1. Տիգրան Ծ. Խրլոբեան, Հալէպի Մանչերու Բարձր. Վարժարանի ուսուցիչ, ամառուան երեք ամսուան համար միայն կուգայ, բայց կը յօժարի մինչեւ 1925 Օգոստոսի վերջը հոս մնալ մերժելով Բարձր. Վարժարանի ուսուցչական մնայուն պաշտօնը։ Այս տարիներուն եկեղեցին կը վերակազմուի, անոր նոր շէնքին պակաս մնացած մասերը կը լրացուին, հոգեւոր գործը կանոնաւոր կերպով կը վերահաստատուի, Կիրակի օրեր չափահասներու դաս եւ ընդհանուրին համար պաշտամունք ու քարոզ եւ փոքրիկներուն համար կիրակնօրեայ դպրոց եւ լուր օրերուն շաբաթական երկու աղօթաժողով կը կատարուի։ 1923—24ին քարոզիչին տնօրէնութեան տակ բոլոր գիւղը կ'ունենայ միացեալ վարժարան մը։ Յաջորդ տարին դպրոցները կը զատուին։ Քարոզիչը հոգեւոր նոյն գործը վարելով հանդերձ Քեսապի նախակրթարանին տնօրէնութիւնը կը ստանձնէ՝ իրեն աւագ գործակից ունենալով Ծոզէֆ Ինճէճիքեանն եւ Օր. Ռեբեկա Քիթիշեանը։

2. Նշան Փազազեան 1925—1926, Գալատուրանցի հոգեւոր եղբայր մը։

3. Պատ. Պօղոս Թիւթիւնճեան, 1926—1932։

4. Բիւզանդ Գալֆաեան, 1932—1935։

5. Յարութիւն Պալեօզեան, 1835—1937։

6. Յովհանէս Հաժեան, 1937—1938։

1938—39ին նոյն պաշտօնով կը գործէ Պաղճաղըզ։

Բեմը թափուր մնացած է 1938—1939ին։

7. Սամուէլ Թօզաճեան, 1939—1941։

Բեմը թափուր մնացած է 1941—1942ին։

8. Աւագ Աւագեան, 1942—1945, որ եղած է Գալատուրա-

նի քարոզիչ եւ միեւնոյն ատեն Քեսապի միջնակարգ վարժարանին տնօրէնը։

9. Նշան և որդին Յովհաննէս Գարճեան։ Նշան, հոգեւոր եղբայր մը, պատասխանատու էր բեմին. բայց մարմնական տկարութեան եւ անհանգստութեան պատճառաւ չէր կրնար գործօն բաժին մը ունենալ, իր որդին Յովհաննէս կ'օգնէր իր հօրը՝ միեւնոյն ատեն վարելով դպրոցը։ Շատ չանցած հայրը կը մեռնի 1948 փետրուարին եւ որդին բոլոր գործին պատասխանատուութիւնը ստանձնելով կը ծառայէ մինչեւ 1948ի աշունը։ Յետպատերազմեան շրջանին միջոցին Բ. Գալֆայեանի պաշտօնավարութիւնը կը գրուէ եկեղեցիի պատմութեան ամենէն փայլուն ժամանակը։ Եկեղեցին ամէն ուղղութեամբ զարգացած է. կ. դպրոցի կանոնաւորում եւ աճում, նոր Ջանից ընկերութեան կազմութիւն, բարձրագոյն նախակրթարանի հաստատութիւն, չափահասներու եւ կրտսեր սերունդի մէջ հոգեւոր եւ եկեղեցական եռանդ՝ արտաքին փաստեր են։ Աւագեանի ժամանակ եկեղեցին երկրորդ վերելք մը կը սկսի ցոյց տալ, զոր Գարճեան կ'աշխատի տեւականացնել, բայց ներգաղթը վրայ կը հասնի եւ Աւետ. ժողովուրդին կէսը կը մեկնի Հայաստան։ Գործը չի դադրիր սակայն։ Տիգրան եւ Իսահակ Սարրաֆեան եղբայրներ, պետական ուսուցիչ եւ միւսը պետական քարտուղար Քեսապի մէջ, գովելի զոհողութեամբ եւ նուիրումով կը ծառայեն Գալատուրանի հոգեւոր գործին, Գարճեանի մեկնումէն մինչեւ հիմա։

Բոլոր շրջանին մէջ ամենէն աղքատ գիւղն է Գալատուրան որուն ժողովուրդին կէսը կը պանդխտէ ապրուստի համար։ Այս պարզ բայց հաստատ հաւատքի տէր, հիւրասէր և չարքաշ ժողովուրդը հաւատարմութեամբ կը շարունակէ եկեղեցական գործը հակառակ մեծ դժուարութիւններու։

3. և 4.

ԷՔԻԶ—ՕՂԼՈՒԳԻ ԵՒ ՔԷՕՐՔԻՒՆԷԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Քեսապի գիւղերը երկու հովուական շրջաններու բաժնուած են։ Առաջինը կը պարունակէ Քեսապ, Գալատուրան, Գայաճըգ, Էսքի—Էօրէն, Սեւաղբիւր գիւղերը։ Վերջին երեքին մէջ 1915էն առաջ զատ գործ բանալու փորձեր եղած են. 1856ին իսկ Գայաճըգ դպրոց մը կար բայց չէ շարունակած։ Անոնց Բողոքական ընտանիքները Քեսապի եկեղեցին յաճախած են։ Երկրորդ շրջանը կը պարունակէ Զաղալճըգ, Չինարճըգ, Տիւզ—Աղաճ, Քէօրքիւնէ, Էքիզ—Օ-

-ղուդ և Վերի Պաղճաղըզ*, վեց գիւղերը, որոնց վերջին երկուքը զատ եկեղեցի և առաջին չորսը զատ եկեղեցի մը կը կազմեն։

Աւետարանական գործի սկզբնաւորութիւնը Էքիզ-Օլուգի մէջ կատարուած է Բեսալի Եկեղեցիին անդամներուն կողմէ։ Ասոնց մէջ կը յիշուին մասնաւորապէս Սողոմոն Յովսէփեան, Մովսէս Տահմազեան և Մուսա Աչըգեան։ Վեր. Ստեփան Մանչիկեան եւս աւետարանչական յաջող գործունէութիւն ունեցած է այս գիւղերու մէջ։ 1851ին արդէն գործը սկսած կը գտնենք Էքիզ-Օլուգի մէջ, որուն բոլոր ժողովուրդը՝ 80 անձ՝ 1854ին Աւետ. Եկեղեցիին կը միանան։ 1856ին Վերի Պաղճաղըզի փոքր գիւղէն 23 անձեր ևս կը յարին աւետարանականութեան։ Պաղճաղըզ և Էքիզ-Օլուգ 1882ին կը կազմեն եկեղեցի մը իբր մէկ ճիւղը Բեսալի. և 1899ին անկախ կը դառնան։ Այս տարին Էքիզ-Օլուգի բնակչութիւնը 45 ընտանիքներէ կը բաղկանար։

Մինչև 1911 հին չէնքի մէջ կը կատարուի պաշտամունքը. բայց Վեր. Յովհ. Խաքիճեան նոյն տարին կը ձեռնարկէ շատ ճաշակաւոր կոկիկ չէնքի մը կառուցման, բայց հազիւ կարելի կ՚ըլլայ անոր չորս պատերը բարձրացնել. պատերազմը և տարագրութիւնը կը դադրեցնեն ամէն բան։ Մինչև այսօր կիսաւարտ և անգործածելի կը մնայ այս չէնքը։ Պաշտամունքները կը կատարուին դպրոցի չէնքին մէջ։ Եկեղեցին ունի նաև գեղեցիկ երկյարկ երիցատուն մը շինուած նախաձեռնութեամբ Վեր. Յ. Խաքիճեանի։ Թէ՛ Էքիզ Օլուգի և թէ Բէօրքիւնէի այս շինութեանց մէջ իր մասնաւոր բաժինը կ՚ունենայ Գարա Մարիամ վարժուհի Առաքելեան, Անթէպէ զրկուած բնիկ Պեհեսնիցի գործօն և ձեռներէց կին մը որ այս գիւղերու մէջ բաւական ատեն աշխատած է։

Բէօրքիւնէի մէջ Աւետարանական գործը թէպէտ քիչ մը ուշ և դանդաղ բայց լաւ կը զարգանայ։ Եկեղեցին կազմուած է 1898ին իբր ճիւղը Բեսալի, բայց յաջորդ տարին անկախ կը դառնայ։ Բէօրքիւնէցիք ունին Թուրք Սուլթանի հրովարտակով շինուած եկեղեցիի չէնք մը։ Վեր. Գէորգ Գասարճեանի նախաձեռնութեամբ շինուած է երիցատուն մը, ունին նաև զատ դպրոցական չէնք։ Տարագրութենէ վերադառնալէ ետքը Վեր. Ա. Պէրպէրեան ձեռնարկած է նոր դպրոցական չէնքի մը, որուն սակայն տանիքը մինչև այսօր չէ ծածկուած և մնացած է անգործածելի։ Բէօրքիւ-

* Վարի Պաղճաղազի մէջ կը բնակէին 30 հայ ընտանիքներ՝ բոլորն ալ կաթոլիկ. հոս ուրիշ յարանուանութիւն չկար։ 1947ին գրեթէ բոլորն ալ ներգաղթած են Հայաստան։ Նոր կաթոլիկ ընտանիքներ անոնց տեղը գրաւած են։ 1905ին հոս Ֆրանչիսկեան միաբանութիւնը վանք մը շինած է։

նէի յետպատերազմեան կեանքին մէջ կարեւոր թուական մըն է 1948 տարին, որու միջոցին շատ պատշաճ կերպով տօնեց իր կազմութեան յիսնամեակը։ Հանդէսին մէջ բաժին ունեցած են Վերապատուելիներ Ս. Հատիտեան, Կ. Թիլքեան, Ն. Խաչատուրեան եւ Պատուելիներ Ս. Սատաղեան եւ Բ. Բուպեան։ Տիկ. Ջիւրիւքեան, Քեսապէն, իր երգիչ խումբով փայլ կուտայ հանդէսին։

Էքիզ—Օլուգ, Քէօրքիւնէ եւ Պաղճաղըզ առաջին օրէն սկըսեալ կ՚ունենան իրենց ուրոյն դպրոցները, որոնք անընդհատ շարունակած են մինչեւ հիմա բացառելով 1915—1922ի տարիները։

1946ի վիճակագրական պատկերը.

	ընտանիք	անձ	անդամ	դպրոցական
Էքիզ—Օլուգ	32	175	20	35
Քէօրքիւնէ*	45	240	61	55
Պաղճաղըզ	8	55	—	25

1947ի ամառուան վերջը բոլոր Քեսապի շրջանէն Հայաստան ներգաղթած են 500 ընտանիքներ։ Էքիզ—Օլուգէն՝ միայն երկու ընտանիք մեկնած եւ մնացած է 28. Քէօրքիւնէէ եւ Պաղճաղըզէ Բողոքական ընտանիքներուն կէսը մեկնած է։ Առաջինին մէջ 14 եւ երկրորդին մէջ չորս ընտանիքներ չեն ներգաղթած. Ջագալճըգ, Չինարճըգ եւ Տիւզաղաճի մէջ մնացած են 10 Բողոքական ընտանիքներ, եւ Էսկի—Էօրէն հինգ։

Յիշելու արժանի կը նկատենք Տիար Յ. Նաճարեանի իր հայրենի գիւղին՝ Էքիզ—Օլուգի՝ հանդէպ ցոյց տուած ազնիւ վերաբերումը։ Նաճարեան՝ որ 1905ին Միացեալ Նահանգներ գաղթած եւ հոն ներկարարութեան մէջ ըրած գիւտերով նշանաւոր դարձած եւ հարստութեան տիրացած էր՝ երեք տարուան համար իր գիւղին դպրոցին ծախքը՝ 500 տոլար՝ ինք կը ստանձնէ. դպրոցը կը բացուի Նաճարեանի պատկանող շէնքին մէջ։ Աւետ. Միութեան գանձէն 1928ի համար 28 օսմ. ոսկի կամ 125 ոսկի տոլար կը տրամադրուի։ Առաջին տարին Պատ. Յ. Կիւրլէքեան կը վարէ տնօրէնութիւնը, իսկ երկրորդին՝ Տիգրան Քասունի եւ երրորդին՝ Պատ. Քէօրօղլուեան։ Ասոնք միեւնոյն ատեն կը վարեն բեմը։ Այս կերպով այս երեք տարիներու միջոցին գործնականապէս այս երկու եկեղեցիները անջատուած կ՚ըլլան։ Երեք տարի ետքը նորէն մէկ հովիւի խնամքին տակ կը միանան։ Այս զոյգ եկեղե-

*) Քէօրքիւնէի յատուկ թիւերը կը պարունակեն նաեւ Ջագալճըգ, Չինարճըգ եւ Տիւզ—Աղաճի վիճակագրութիւնը։

ցիներու մէջ 1873էն սկսեալ պաշտօնավարած են հետեւեալ գործիչները։

1. Համբարձում Խըմաճեան, աւետարանիչ։
2. Վեր. Ստեփան Մանչիկեան։
3. Վեր. Սարգիս Բըղեան։
4. Յովսէփ Թաշճեան, աւետարանիչ։
5. Վեր. Գէորգ Գասսարճեան, 1903։
6. Վեր. Ստեփան Յովհաննէսեան, 1907—1908։ Ան ծնած է 1858ին. 1882ին Անթէպի Գոլէճէն, 1889ին Մարաշի Աստուածաբանականէն շրջանաւարտ, հովիւ ձեռնադրուած 1907ին Ալպուսթան՝ ուր տասը տարի գործելէ ետքը 1907ին կը սկսի պաշտօնավարել Քեսապի շրջանին մէջ։ Նահատակուած Կիլիկիոյ Ջարդի տարին 1909ին։
7. Վեր. Յովհաննէս Խաքիճեան, 1908—1913։ Էքիզ—Օլուգ եւ Քէօրքիւնէի մէջ ձեռնադրուող առաջին հովիւն է, որուն պաշտօնավարութեան շրջանը եկեղեցիին պատմութեան ամենէն փառաւոր էջը կը կազմէ։ Այս Աստուծոյ սուրբը անջինջ հետքեր ձգած է այս գիւղերու ժողովուրդին վրայ,

Տարագրութենէ վերադառնալէ ետքը հետեւեալները գործած են.—

1. Ենովք Կէօքկէօզեան. քարոզիչ—ուսուցիչ, 1922էն 1924։
2. Վեր. Աստուր Պէրպէրեան, 1925—1932։ Եկեղեցիս համար հովիւ ձեռնադրուած է Հալէպի Էմմանուէլ Հայ Աւետ. Եկեղեցիին մէջ 1928ին։
3. Պատ. Արամ Չատիսեան, 1932—1935։
4. Սենեքերիմ Սիւլահեան, քարոզիչ—ուսուցիչ, 1935էն 1937։
5. Պատ. Կարապետ Թիլքեան, 1938—1941։
6. Պատ. Եդուարդ Թովմասեան, 1941—1943։
7. Վեր. Մարտիրոս Մարկանեան, 1943—1948։ Էքիզ—Օլուգ եւ Քէօրքիւնէ ձեռնադրուող երկրորդ հովիւն է։
8. Էմմանուէլ Տարագճեան, ուսուցիչ—քարոզիչ։

Էքիզ—Օլուգ եւ Քէօրքիւնէ ընդհանրապէս խաղաղ եկեղեցական կեանք մը ունեցած են։ Տեւական արտագաղթը եւ տնտեսական տեւական տագնապը այս եկեղեցիներուն ոյժը ջլատած են։ Քաղաքական դժուարութիւններ ալ անպակաս են, թէպէտ ոչ Քեսապի մէջ եղածին պէս։ Դարադարձի տօնակատարութիւնները նոր խանդ եւ գիտակցութիւն յառաջ բերած են։

* * *

Բոլոր Քեսապի դաշտը արտադրած է հոգևորական և մտաւորական մշակներու պատկառելի հոյլ մը, որուն կարևոր մէկ մասը ուղղակի գործօն բաժին ունեցած է Աւետ. Եկեղեցիի զարգացումին մէջ, իսկ ուրիշներ օգտակար եղած են իրենց ճիւղերուն մէջ։ Թուենք զանոնք։ Վերապատուելիներ Ստեփան Մանչիկեան՝ ուսումնաւարտ Մալթայի Գոլէճէն, Աւետիս Կարպուչեան՝ շրջանաւարտ Էտինպուրկի Համալսարանէն, Պետրոս Արսլեան՝ ընթացաւարտ Անթէպի Գոլէճէն և Միացեալ Նահանգաց մէջ ուսած Աստուածաբանութիւն, Յարութիւն Մըսըրլեան որուն Ալմա Մադերն են Հալէպ Գոլէճը և Մերձ. Արևելքի Աստուածաբանական Ճեմարանը։ Շինութեանց ճարտարագէտ մը Աւետիս Կարպուչեան և հողագէտ բուսագէտ մը՝ Յոզէֆ Հէքիմեան։ Բժիշկներու շարքը երկայն է։ Հէքիմ Գէորգ Զիւրիւքեան, հէքիմ Մինաս Յովսէփեան։ Այս երկուքը բժշկութիւնը սորված էին բժիշկ միսիոնարներէ, որոնք երեք և երբեմն չորս տարուան կանոնաւոր դասընթացքով Կիլիկիոյ և Անատոլուի ներքին գաւառներուն համար մեծ թիւով առաջին գիտական բժիշկները հասցուցած են։ Հէքիմ Գէորգի մասին վկայելով Տոքթ. Փրաթ միսիոնարներուն իսկ ըսած է. «Եթէ ես բացակայիմ կրնաք անոր դիմել, ես անոր կը վստահիմ»։ Անոր զաւակները իրենց հօր արհեստին անունը որդեգրած են իբր մականուն, նման ուրիշ քաղաքներու հէքիմեաններուն։ Քեսապի արտադրած յաջորդ բժիշկները բացի մէկէն Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի մէջ ուսած են։ Ասոնց մէջ առաջինն է Տոքթ. Սողոմոն Արսլեան, որ կը կարծուի նաև ըլլալ Պէյրութի շրջանաւարտ առաջին հայը։ Շատ օգտակար եղած է եկեղեցիին։ Վերջերս իր մահկանացուն կնքեց իր տունը, Քէօրքիւնէ։ Հէքիմ Գէորգի զաւակներն են Տոքթ. Տիրոն և Տոքթ. Ովսիա Հէքիմեան (Զիւրիւքեան), որոնք Առաջին Մեծ Պատերազմի զոհերն են։ Տոքթ. Ս. Արսլեանի զաւակներն են Տոքթ. Ալպէրթ և Տոքթ. Ճորճ Արսլեաններ՝ երկուքն ալ ներկայիս Միացեալ Նահանգներու մէջ։ Քեսապի սարկաւագներէն հանգուցեալ Միսաք Զիւրիւքեանի որդիներն են Տոքթ. Կիրակոս (Միացեալ Նահանգներու մէջ) և Տոքթ. Վահէ (Ճոզէֆ), Սուրիա Ճիսր ի Շուղուրի մէջ։ Զիւրիւքեան ընտանիքէն է դարձեալ Տոքթ. Սերոբ Զիւրիւքեան, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի մէկ զոհը։ Յառաջացեալ ծերութեան մէջ Պէյրութ կ՚ապրի Տոքթ. Սարգիս Կարպուչեան կամ Պետիր։ Տոքթ. Մովսէս Յովսէփեան և Տոքթ. Յակոբ Յակոբեան (Ապըլլեան) Միացեալ Նահանգներու մէջ և Տոքթ. Սամուէլ Մկրտիչեան Հալէպ կը գտնուին։ Իսկ Տոքթ. Աւետիս Ինճէճիկեան, պակսելով բժիշկը Քեսապի, կը շարունակէ ծառայել իր

հայրենիքին։ Այս բժիշկները և գոլէճականները և Պէյրութի Համալսարանէն ելած և գրեթէ այնքան թիւով դեղագործները, ատամնաբոյժները և հիւանդապահ օրիորդները մեծ վկայութիւն մըն են այս գեղջուկ փոքր ժողովուրդին կարելիութեանց մասին։ Պարագաներու բերումով հակառակ իր փոքրցած թիւին տակաւին կ՚աշխատի հաւատարիմ մնալ իր եկեղեցական աւանդութեանց։

5.

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԼԱԹԱՔԻՈՅ ՄԷՋ

Հիւսիսային Սուրիոյ կամ Աւետ. Միութեան Հալէպի Շըրջանին մէկ մասը կը կազմէ Լաթաքիան, որ Արեւելեան Միջերկրականի կարեւոր և հարուստ հին քաղաքներէն մէկը եղած է։ Ներկայիս երկրորդ աստիճանի նաւահանգիստ մըն է 30000 բնակչութեամբ։ Սելեկոս Նիկատոր զայն վերաշինած և ընդարձակած և իր մօր անունով կոչած է Լաւոդիկէ։ Հռովմայեցիք եւս կարեւորութիւն տուին անոր և Յուլիոս Կեսարի անունով Յուլիա կոչեցին զայն։ Դարերու ընթացքին չէ կրցած իր դիրքը պահել նոյն շրջանի շատ մը քաղաքներուն նման և ԺԶ. դարուն վերածուած է գիւղի։ ԺԹ. դարուն փոքր քաղաք մը եղած էր։ Ֆրանսացիք զայն վերածեցին Ալաւի* պետութեան մայրաքաղաքի և բաւական զարգացուցին ու շէնցուցին։ Ներկայիս Սուրիոյ մէկ կուսակալութեան մայրաքաղաքն է և Ալեքսանտրէթի Թուրքիոյ կցուելէն ետքը եղած է Հիւսիսային Սուրիոյ միակ նաւահանգիստը։

Հայեր շատ դարեր առաջ հոս գաղութներ ունեցած են։ Ներկայիս Ճիսր ի Շուղուրի և Լաթաքիոյ միջեւ չորս արաբախօս հայ գիւղեր կան։ Քաղաքը ուխտաւորներու կայան մը եղած է. հայերը հոս ունին հին վանք մը եւ եկեղեցի մը։ 1840ին Պորտի միսիոնար Թամփսըն երբ կ՚այցելէ քաղաքս միայն մէկ հայ կը գտնէ, որ վանքին վարդապետն էր**։

Լաթաքիոյ շրջանին մէջ առաջին անգամ Աւետարանական

*) Այս հողամասին բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը Ալավի, Նուսէյրին կամ Ֆէլլահ կը կոչուի, որուն ծագումը եւ պատմութիւնը տակաւին բաւական մութ մը մնայ պատմագէտներուն։ Քեսապի հայ գիւղերը Լաթաքիոյ կուսակալութեան մաս կը կազմեն Ներկայիս։

**) Արաբախօս հայերը թերեւս արաբ կարծած է։

գործը սկսած է Լոնտոնցի Վեր. S. Lyde*. որ առողջապահական պատճառներով դաշտէն կը քաշուի եւ գործը կը յանձնէ Միացեալ Նահանգաց Բարեկարգեալ Երիցական Եկեղեցիի (Reformed Presbyterian Church, Covenanter) միսիոնարներուն։ Ասոնք գործի կը սկսին 1859ին Լաթաքիոյ մէջ. կը հիմնեն եկեղեցիներ, դպրոցներ եւ հիւանդանոց։ Գործունէութեան սահմանը կ'ընդարձակուի եւ կը հասնի մինչեւ Ճէպել Մուսայի ստորոտը, Որոնդէսի գետաբերանը, Լէվշիյէ գիւղը եւ Կիպրոսի Լառնաքա քաղաքը։ Այս յիշեալ երեք վայրերու հայերուն մէջ ալ կը գործեն։ Լաթաքիոյ արաբախօս Աւետ. Եկեղեցիի ժողովուրդին մօտ կէսը արաբախօս հայ գիւղացիներէն կազմուած է։

Կիլիկիոյ գաղթականները 1921—22ին կ'ողողեն քաղաքը։ Ասոնց մեծ մասը վանքի բակին մէջ կ'ապաստանի եւ հոն կը կանգնէ ողորմելի խրճիթներ և վրաններ։ Հայ գաղթականներու կարեւոր մէկ մասը գործ չկարենալով գտնել ուրիշ տեղեր մանաւանդ Պէյրութ կը գաղթէ։ 1931ին տակաւին անոնց թիւը 1240 անձ կամ 300 ընտանիք էր։

Աւետարանական հայերու թիւը շատ փոքր եղած է, 20—25 ընտանիք, որ գաղթի պատճառաւ ալ աւելի պակսած է։ Աւետ. Միութիւնը ասոնց հոգեւոր պէտքը գոհացնելու համար 1929ին իբր աւետարանիչ կը ղրկէ նախապէս Հոմսի քարոզիչ Վարդան Եղբայր Քէօթէքլեանը, որ Մարաշի Գերմանական Հիւանդանոցի մէջ իր սորված բժշկական ծանօթութիւններուն և փորձառութեան շնորհիւ ֆիզիքապէս ալ բոլոր գաղթական հայերուն օգտակար կ'ըլլայ։ Կրօնական հաւաքոյթներու համար հայեր կ'արտօնուին Ամերիկեան հիւանդանոցի մէկ սրահը գործածելու. աղօթաժողովներուն 30 և կիրակնօրեայ պաշտամունքներուն 60 հոգիներ կը մասնակցին։ Իր յառաջացեալ տարիքին և աչքին տկարութեան պատճառաւ Քէօթէքլեան հանգիստի կը կոչուի և իր տեղը 1933ի Յուլիսին Պր. Միհրան Քէօրօղլեան կը ղրկուի։

Պր. Քէօրօղլեան որ նոյն տարին Աստուածաբանական Ճեմարանէն շրջանաւարտ եղած էր, երիտասարդական խանդով գործի կը լծուի։ Արաբ երիցական դպրոցի հայ աշակերտներուն հայերէնի և աշխարհագրութեան դասեր կուտայ, իսկ Ազգային Վարժարանի մէջ հոգաբարձութեան հրաւէրով քրիստոնէական բարոյագիտութիւն կը դասաւանդէ։ Կիրակնօրեայ երկու և լուր օրերուն երկու պաշտամունքներ կը վարէ, երիտասարդներու՝ յատուկ ընկերակցութիւն մը կը կազմէ։ 1935ին կը հրաւիրուի պաշ-

*) Տես՝ Encyclopedia of Mission, Lataqia.

տօնավարել Նքիզ—Օլուգ։ 1935—1938ի միջոցին դաշտը առանց գործիչի կը մնայ, և գործը մեծապէս կը տուժէ։

Վեր. Տիգրան Անդրէասեան 1938—1942ի միջոցին չորս տարի կը գործէ այս փոքր ժողովուրդին մէջ։ Գաղթի պատճառաւ ժողովուրդը աւելի կը պակսի։ Անդրէասեան Հալէպի հրաւէրը ընդունելով քաղաքէս կը մեկնի, և ա՛լ կարելի չըլլար հոն նոր գործիչ մը ղրկել։ Գործը հոն շարունակելու ծրագիրը, սակայն, երբեք չէ լքուած։

ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻԻ ՀԱՂՈՐԴԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ, 1923, ՊԷՅՐՈՒԹ

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ

Աւետ. Միութիւնը բաժնուած է երկու շրջաններու, կեդրոն ունենալով Հալէպ և Պէյրութ քաղաքները։ Պէյրութի Շրջանը կը պարունակէ բոլոր Լիբանանը ինչպէս նաև Դամասկոսի և Հոմսի Հայ Աւետ. Եկեղեցիները։ Վերջին երկուքը թէպէտ Սուրիոյ մէջ կը գտնուին՝ անոնց Պէյրութի հետ հաղորդակցութիւնը աւելի դիւրին եղած ըլլալուն համար Պէյրութի կապուած են։

Պէյրութ շատ հին քաղաք մըն է. ոմանք անունէն փորձելով կ'ենթադրեն թէ Ս. Գիրքի մէջ յիշուած Բերոթայ քաղաքն է (տես Բ. Թագ. 8. 8, *և Եզկ.* 47. 16)*։ Փիւնիկեցիք հոն հաստատեցին գաղութ մը, բայց ան նշանաւոր դարձաւ հռովմէական շրջանին։ Քրիստոնէական առաջին վեց դարերուն միջոցին ան փայլեցաւ իբր ուսումնական կեդրոն։ Համաշխարհային հռչակ ունէր մանաւանդ անոր օրէնսգիտական դպրոցը։ Եօթներորդ դարէն մինչև տասնևիններորդի սկիզբը անոր պատմութեան գիծը երկար վայրէջք մը կը կազմէ։ Անցեալ դարու առաջին քառորդին ան ցած ու մութ տուներով և ութ դուռերով փոքր պարսպապատ քաղաք մըն էր։ Բնակչութիւնը հազիւ վեց հազար հոգիներէ կը բաղկանար, որուն կարևորագոյն մասը կը կազմէին Մարոնի Կաթոլիկներն ու Յոյն Օրթոտոքսները։*

Նախ Լատին և ապա Բողոքական միսիոնարութեանց կեդրոն դառնալով սկսաւ աստիճանաբար զարգանալ։ Կառավարութեան կեդրոնը Սիտոնէ Պէյրութ փոխադրուեցաւ։ 1860*էն ետքը սկսաւ աւելի արագ թափով աճիլ։ Բողոքական և կաթոլիկ կրթական բարձր հաստատութիւնները, որոնց մէջ են Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանը եւ Ս. Ժոզէֆ Ֆրանսական Համալսարանը, հայկական լեռնադաւառներէն եւ Պարսկաստանէն մինչեւ Նեղոսի աւազանը տարածուող բոլոր երկիրներուն համար կրթական կեդրոնի մը, ժամանակակից նոր Աթէնքի մը վերածեցին զայն։* 1894*ին անոր նաւահանգիստին,* 1895*ին Պէյրութ—Դամասկոս,* 1907*ին Պէյրութ—Հալէպ երկաթուղիի գիծերուն շինութեամբը, ան սկսաւ նաև վաճառականական կեդրոն մը ըլլալ։* 1900 *թուականին* 100,000 *բնակչութեամբ եւ ելեկտրականութեամբ օժտուած քաղաք մըն էր*

արդէն։ Ֆրանսական գրաւումէն ետքը ան դարձաւ մայրաքաղաքը Լիբանանի, եւ հոգատար ֆրանսական կառավարութեան կեդրոնը։ Լեռնա-Լիբանանի քրիստոնեայ եւ Տրուզի ժողովուրդները ողողեցին քաղաքը, Հալէպէն մինչեւ Դամասկոս ամենազգի գաղթականներ խճողուեցան անոր մէջ։ Գաղթային այս շարժումը դէպի Պէյրութ Պաղեստինէն եւ Սուրիայէն շարունակեց մինչեւ այսօր։ Այնպէս որ անոր բնակչութեան թիւը ներկայիս բարձրացած է աւելի քան 400,000ի, հաստատուած 25 քառակուսի քիլոմէթր տարածութեան վրայ։

Ամերիկեան Պորտի միսիոնարներ իրենց գործունէութեան կեդրոն ընտրեցին Պէյրութ քաղաքը 1823ին։ Եւ առաջին միջազգային Աւետարանական Եկեղեցին հոն հաստատեցին 1827ին, ասոր շարունակութիւնն է ներկայ Անգլօ—Ամերիկեան եկեղեցին։ 1848 Ապրիլ 10ին կը կազմուի Արաբ Բողոքական Եկեղեցին։ Թիւ մէկ Համաշխարհային Պատերազմէն տարիներ առաջ հաստատուած էր արդէն Ամենայն Սրբոց Անգլիկան Եկեղեցին։ 1920ին ալ Ֆրանսացի Բողոքականներն ունեցան իրենց սեփական եկեղեցին։

1.

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

ԺԹ. դարու սկիզբէն մինչեւ վերջը սակաւաթիւ հայ ընտանիքներ բնակութիւն հաստատած են Պէյրութի մէջ։ Դէպի Երուսաղէմ ուխտագնացութեան ժամանակներուն հայերու թիւը առժամեայ կերպով կը ստուարանար։ Կը յիշուի թէ Դիոնիսիոս Կարապետեան, Երուսաղէմի նախկին միաբան, 1827ին 300 հայ ուխտաւորներու կը հանդիպի Պէյրութի մէջ, և մեծ քանակութեամբ Ս. Գիրքեր և կրօնական գրականութիւն կը ծախէ անոնց։ Պէյրութ այս կերպով կեդրոն մը կը դառնայ Աւետարանական Շարժումը հայերու մէջ տարածելու համար։ Նշելի աւելի կարեւոր կէտ մըն է թէ Լիբանանի առաջին Բողոքականները ոչ թէ տեղացիներ էին այլ հայեր, Սիդոն և Պէյրութ հաստատուած և տեղացիներու հետ ամուսնացած՝ երեք հայ եպիսկոպոսներ։ 1825ին է որ առաջին տեղացին, Եսաադ Էլ Շիտիաք անուն Մարոնի ուսուցիչ մը, Բողոքական կը դառնայ։ 1825ին, միսիոնարական տարեգրութեանց համեմատ, Պէյրութի Աւետարանականներու մէջ վստահելի բարեպաշտութիւն ցոյց կուտան Դիոնիսիոս Կարապետ, Գրիգոր Վարդապետ, վերջինին կինը Սուզաննա և Յակոբ անունով երիտասարդ մը։ Աւետարանական Շարժումը Սուրիոյ մէջ տարածելու

համար մեծ զոհողութիւն եւ խանդ ցոյց կուտան այս առաջին հայ Բողոքականները։ Հայերէն, Թրքերէն եւ արաբերէն լեզուներով թարգմանութիւններ կ'ընեն եւ կը ցրուեն ժողովուրդին մէջ։ Գրիգոր վարդապետ ուղղակի աւետարանչութեամբ կը զբաղի Պէյրութ եւ Սայտա։ Անոր կինը վարժուհի եղած է Սուրիոյ մէջ 1835ին բացուող Պէյրութի առաջին աղջկանց միսիոնարական դպրոցին մէջ։ Իր աղջիկը՝ Պաղեստին և որդին Հաննա Վարդապետ կամ Տոքթ. Ճոն Վարդապետ Պէյրութ, Տրիպոլիս եւ Հալէպ կ'աշխատին իբր տարբեր ընկերութեանց կողմէ ղրկուած միսիոնարներ։ Հաննա Վարդապետ առաջին ղեկավարներէն եղած է նաեւ Պէյրութի արաբ Բողոքական եկեղեցիի։ 1856ին այս եկեղեցիի կանոնագիրը գծող սահմանադիր ժողովի մէջ կը գտնենք զինքը։ Իրեն հետ կը յիշուի անունը մի ոմն Սարգիս Շահինի՝ որ կրնայ նաեւ հայ մը ըլլալ։ Սուրիոյ Առաքելութեան դաշտին մէջ 1853ին առաջին ձեռնադրեալ հոգեւոր պաշտօնեան ինքը, Հաննա Վարդապետն է։ Կ'երեւի թէ հայ Բողոքական անդամներ անպակաս եղած են Պէյրութի արաբախօս եկեղեցիին մէջ։ ԺԹ. դարու վերջը եւ ներկայ դարուս սկիզբը ամենուն ծանօթ է Տիար Աբրահամ Սարրաֆեանի անունը, որ գործօն անդամ մը եղած էր Պէյրութի արաբ եկեղեցիին, եւ որ կրնար անգլերէն եւ արաբերէն լեզուներով ալ քարոզել։*

Անցեալ դարու յիսունական թուականներէն ետքն է որ իբր ուսանող կամ իբր առեւտրական եկող հայերը թիւով կը շատնան։ Ասոնց մէջ անշուշտ Աւետարանականներ ալ կային, բայց եկեղեցի մը կազմելու չափ շատ չէին։ Երբ թիւը կ'աւելնայ առաջին անգամ Տոքթ. Կրահամի կինը ասոնց համար հոգեւոր ժողովներ կը սարքէ իր տան մէջ։

Բնիկ նիկտէցի Մկրտիչ Պօղոսեան, Մարզուանի Անատոլիա Գոլէճին մէկ շրջանաւարտը, 1893ին ընտանիքով Պէյրութ կը փոխադրուի եւ մինչեւ 1905 Ամերիկեան Համալսարանի մէջ իբր Թրքերէնի ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ։ Պօղոսեանի գալէն ետք հոգեւոր ժողովները ատեն մը իր տունը կը կատարուին։ Հոգեւոր կանոնաւոր պաշտամունքներ կը սկսին Վեր. Բ. Տօնիկեանով, որ իր դուստրը եւ ընտանիքը տեսնելու համար 1914ին կուգայ Պէյրութ։ 1914—1918ի միջոցին Տօնիկեան եւ Ա. Սարրաֆեան պաշտամունքները կը շարունակեն Երիցական Առաքելութեան պատ-

---

*) 1848ին Պէյրութի եկեղեցիին 27 անդամներէն հինգը հայ եղած են, 10 Յոյն Օրթոտոքս, 4 Յոյն Կաթոլիկ, 4 Մարոնի, 3 Տրուզի, Յակոբիկեան Ասորի։

կանող Dale Memorial Hall անուն շէնքին մէջ։ 1914ին իբր Պէյրութ հաստատուած մօտ 10 Հայ Աւետարանական ընտանիքներու մէջ կը յիշուին հետեւեալներու անունները.— Սարգիս Եղիաեան եւ ընտանիքը, Տօքթ. Յարութիւն Զպլագեան եւ տիկինը, Արշակ Սընըգձեան և ընտանիքը, Մկր. Պօղոսեան և ընտանիքը. Դր. Պէգճեան և ընտանիքը, Տիար Յակոբ Սանոսեան, բացի Վեր. Տօնիկեանէ և Սարրաֆեաններէ։ Պատերազմի միջոցին Պատ. Տիգրան Կոլոտեան եւ վեց ամիս աշխատակցած է յիշեալ եղբայրներու հետ։ Երիցուհի Աննա Տօնիկեան եւ Տիկ. Կրահամ շարունակած են ծառայել Մականց Կիրակնօրեայ Դպրոցի եւ աղօթաժողովներու առաջնորդելով։

Զինադադարէ ետք Պէյրութ կը լեցուի հայ գաղթականներով։ Աբրահամ Սարրաֆեան* աւելի եռանդով կը շարունակէ նոյն շէնքի մէջ հայերէն քարոզութիւնը։ Այս անգամ նոյն գործի մէջ իրեն հետ կը գտնենք Պատ. Յարութիւն Նոխուտեանը։ Առաջինը կէսօրէ առաջ հայերէն եւ երկրորդը կէսօրէ ետքը Թրքերէն քարոզ կուտան։ 1921ի Գարունը Վեր. Ենովք Հատիտեան Պէյրութ է, Մարտ 20էն սկսեալ քանի մը անգամ բեմէն քարոզելու առիթ կ'ունենայ։ 1922ին սկիզբը եկեղեցին առժամեայ Եկեղեցական Հոգաբարձութիւն մը ընտրելով կազմակերպական առաջին քայլը կ'առնէ։ Ժողովի անդամներն են Տօքթ. Հ. Սալիպեան, Պատ. Բենեամին Կայծակեան, Սամուէլ Գըրգեաչարեան և Լուտեր Սալիպեան. Պատ. Յ. Նոխուտեան ի պաշտօնէ կ'ատենապետէ։ Բայց քիչ ետքը ժողովին կը թելադրէ պաշտօնական հովիւ մը հրաւիրել։ 1922ին Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան Պէյրութ հասած ըլլալով նախաձեռնութիւնը կը ստանձնէ հովիւ մը հրաւիրելու համար և կը յանձնարարէ իբր թեկնածու նկատի առնել Վեր. Ենովք Հատիտեանը, որ այն ատեն ընտանիքով Շիմլան հաստատուած էր։ Հատիտեան կը հրաւիրուի և պաշտօնապէս գործի կը ձեռնարկէ Փետրուար 19ին և կը ծառայէ մինչև 1926 Փետրուար 19 իբր պաշտօնական հովիւը Պէյրութի և շրջակայ աւաններու — Ճունի, Մամլթէյն, Ղազիր,

---

*) Սարրաֆեան ծնած է Տիարպէքիր 1873ին. բարձրագոյն ուսումը առած է Մարտինի ամերիկեան դպրոցին մէջ։ 1897ին իր եղբայրներով կը հաստատուի Պէյրութ եւ շատ չանցած անոնց ընկերակցութեամբ կը ստեղծէ բոլոր Սուրիոյ եւ Պաղեստինի մէջ ծանօթ Սարրաֆեան վաճառատունը։ Կը սիրուի տեղացիներէն եւ օտարներէն, եւ կը դառնայ միջազգային համբաւով դէմք մը։ 1918է ետք առեւտրական եւ հոգեւոր գործէն զատ ցոյց կուտայ հասարակական սպառիչ գործունէութիւն։ 1926ին ուժասպառ կ'իյնայ եւ սրտի տագնապ մը վերջ կուտայ իր երկրային կեանքին։

Ճիպէյլ, Անթիլիաս, Շիմլան, Սայտա, — Հայ Աւետարանականներուն։*

Տարունակուող տեղատարափ անձրեւի նման գաղթականները Պէյրութ կը թափին եւ կը ստեղծուին հայկական նոր ճեմփեր։ Հովիւը կիրակի կէսօրէ առաջ Պէյրութի 20 քիլոմէթր հիւսիսը Ճունիի մէջ պաշտամունք կը կատարէ, մինչ նոյն պահուն Սարրաֆեան հայերէն քարոզ կուտայ Միմորիըլ Հոլի մէջ։ Կէսօրէ ետքը հովիւը նախ Պէյրութ քէմփի մէջ վրանի մը տակ ապա Պէյրութ քաղաքի մէջ հոգեւոր ժողովներ կը վարէ եւ կը քարոզէ։ Անշուշտ կարելի չէր այսչափ ընդարձակ դաշտի մը մէջ առանձինն գործել։ Միշտ նոր հասնող տրամադրելի ոյժեր առաւել կամ նուազ տեւողութեամբ իբր թոշակաւոր պաշտօնական պաշտօնեայ կամ իբր կամաւոր գործիչ ծառայած են։ Սարրաֆեանէ եւ Պատ. Նոխուտեանէ զատ կը յիշուին նաեւ հետեւեալները. հոգեւոր եղբայրներէն Հրանտ Ապաճեան (կամաւոր), Սեդրակ Ալպարեան՝ մասնաւորապէս երիտասարդներու մէջ չորս ամիս, Պատ. Եփրեմ Ճանազեան 1923ի սկիզբները ինչպէս նաեւ Վեր. Սոկրատ Մխիթարեան քէմփի մէջ, Փրոֆ. Պուճիգանեան, Պատ. Հայկազուն Ղազարեան. Վեր. Բ. Տօնիկեան՝ մի քանի ամիս Ճունիի մէջ, Վեր. Համբարձում Աշճեան իբր օգնական հոգեւոր հովիւ քէմփի մէջ մինչեւ իր Ամերիկա մեկնումը, եւ Վեր. Ս. Մանուկեան։ Վեր. Սիմոն Թէրզեան ալ թէպէտ Պէյրութ կը գտնուէր բայց ծերութեան պատճառաւ չէր կրնար գործօն բաժին մը ունենալ. եւ Պէյրութ գալէն քիչ ետքը 1922, Յունիս 14ին անդարձ կը մեկնի աշխարհէս։

Եկեղեցին՝ որ 1921ին արդէն կազմուած էր՝ շարունակելով իր կազմակերպական աշխատանքը 1922 Յուլիսին կ'ընտրէ իր երկու սարկաւագները յանձին Մինաս Պարաճեանի եւ Տիգրան Կիւլէսէրեանի, ինչպէս նաեւ Եկեղեցիի Խնամակալութիւն՝ 1923 Յունի-

*) Այս վայրերու մէջ Ամերիկեան Նպաստամատոյց Ընկերութիւնը որբանոցներ հաստատած էր։ Պաշտօնական տեղեկագրութեան համեմատ Ընկերութիւնս 1915—1930ի միջոցին 116 միլիոն տոլար հանգանակած եւ գործածած էր։ Նոյն տարիներու միջոցին երեք ցամաքներու վրայ 11 երկիրներու մէջ 132000 որբեր հաւաքած, խնամած եւ դաստիարակած էր։ Լիբանանի մէջ կային 11000 երկու սեռէ հայ որբեր։ Այս որբանոցներուն մէջ ի մէջ այլոց աշխատած են Փրոֆ. Մարտիրոս Պուճիգանեան՝ Անթիլիաս, Պատ. Բենեամին Կայծակեան՝ Ճիպէյլ (Պիպլոս). Տորն Կայծակեան՝ Նահր Իպրահիմ, Դանիացի միսիոնարուհիներէն Օր. Փերսըն՝ Ճիպէյլ, եւ Օր. Մ. Ճէյքըսըն՝ Սայտա, եւ Անթէպի Ամերիկեան միսիոնարուհի Տոքթ. Համիլթըն։

սին, դպրոցի հոգաբարձութիւնը 1922ի Հոկտեմբերին։ Անդամներն են՝ Օր. Է. Ուէպ, Երիցուհի Հելէն Հատիտեան, Տիարք՝ Յակոբ Սանոսեան, Ալչակ Սընըգճեան և Տոքթ. Հ. Սալիպեան։ Խնամակալութեան անդամներն են Գաբրիէլ Տէյիրմէնճեան, Նշան Սալիպեան, Մկրտիչ Պօղոսեան, Ս. Սերոբեան, Ա. Սընըգճեան։ 1922—1926ի միջոցին արձանագրուած ժողովուրդին թիւը կը հասնի մօտ 2000ի և հաղորդական անդամներու թիւը արտասահման մեկնողներով և մեռնողներով 670ի։ Այս թիւը անշուշտ նոյնը չի մնար. անդամներուն մօտ մէկ երրորդը կը մեկնի արտասահման։

Սկզբնական ամիսներուն եկեղեցին կը վայելէ Րիլիֆի նիւթական օժանդակութիւնը։ Պօրտը (Ժողովական)՝ եկեղեցիի հրաւէրին վրայ 1922 Սեպտեմբերին կը սկսի իր նիւթական և բարոյական աջակցութիւնը ընծայել Աւետարանական այս նոր գաղութին։ Տոքթ. Ն. Զիլմըրս եւ Միս Ուէպ կը հաստատուին Պէյրութ։ 1923ին ալ Մր. Րիկզի գալէն ետքը կը կազմուի Պէյրութի Շրջանային Ժողովը միսիոնարներու և հայերու մասնակցութեամբ*։

Այս սկզբնական շրջանին առաւել կամ պակաս տեւողութեամբ առժամեայ վրանէ կամ տախտակէ աղօթարաններ կը շինուին քէմփերու մէջ այն ամէն տեղ ուր Աւետարանականները հաւաքականութիւն մը կը կազմեն։ Քաղաքէն դուրս մօտակայ աւաններու և գիւղերու ժողովուրդները և Ամերիկեան Նպաստամատոյց Ընկերութեան (Րիլիֆ) որբանոցները Պէյրութի Եկեղեցիի հովուական շըրջանին մասը կը կազմեն, և ասոնց մէջ գտնուած Աւետարանականները պաշտօնապէս կ'անդամակցին եկեղեցիի և կը վայելեն հովուին այցելութիւնները։ Կիրակի օրեր հայեր քէմփի և քաղաքի պաշտամունքներուն կը մասնակցին խուռն բազմութիւններով և գաղթականի կերպարանքով, հիացում պատճառելով տեղացիներու և օտարներու։

Այս տակաւին չհաստատուած, գործը չշտկած, մեծ մասամբ կէս անօթի և վրանաբնակ ժողովուրդը կը սկսի տալ թէ եկեղեցիի և թէ դպրոցի, կ'արժէ յիշել եկեղեցական կազմակերպեալ կեանքի

*) Հիւսիսային Սուրիան Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան Անթէպի Շրջանին, ինչպէս նաեւ Ժողովական Պօրտի Կ. Թ. Առաքելութեան դաշտին մէկ մասը կը կազմէր։ Այդ Շրջանի Պօրտի ներկայացուցիչ Տր. Ճ. Մարթին Անթէպէ նախ Աղեքսանտրէթ եւ ապա Հալէպ հաստատուած էր։ Պօրտ՝ Կեդրոնական եւ Հարաւային Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ չէր կրնար միսիոնար պահել նոյն տեղերը գործող Երիցական Պօրտի հետ իր կնքած 1870ի համաձայնութեան համեմատ։ Այս պատճառաւ Հայ Աւետ. Եկեղեցիին հրաւէրին վրայ եւ միայն հայերու մէջ գործելու համար Պօրտը ներկայացուցիչ մը կը ղրկէ։

առաջին տարուան, 1922ի, ելևմտացոյցը։ Բոլոր հասոյթին գումարն
է 1095.30 լիբ. լիրա (չորս լիրան մէկ օսմ. ոսկի կամ մէկ լիրան
մէկ ոսկի տոլար հաշուելով)։ Ասոր ճիշդ կէսը, 559.30 լիրա ժո-
ղովուրդին նուէրներէն գոյացած է, որուն մէկ մասը 59.25 լիրա
Ճունիի Աւետ. Եկեղեցիէ, մնացած միւս կէսը՝ 536 լիրան՝ Րի-
լիֆի և Պորտի կողմէ հայթայթուած է։

Կրթական գործը եկեղեցիի հետ միասին գոյութիւն առած և
միևնոյն ատեն սկսած է կազմակերպուիլ։ Առաջին դպրոցը կը բա-
ցուի «Ատանացիներու քէմփ»ին մէջ 1922 Մայիս 16ին. դպրոցին
շէնքը մէկ մէթր բարձրութեամբ լաթէ պատ և տախտակէ առաս-
տաղ ունեցած է, որուն տակ թխմուած 120 փոքրիկներ դաս կ'առ-
նէին երկու վարժուհիներէ, Օր. Ճէմիլէ Քարտաշեանէ և Օր. Ռո-
Եագուպեանէ։ Միևնոյն տարի՞ն թէ ատկէ քիչ մ'առաջ Օր. Էլի-
զապէթ Ուէպ կը բանայ իր աղջկանց դպրոցը, Հայ-Ամերիկեան
Աղջկանց Բարձր. Վարժարան անունով, իբր շարունակութիւնը Ա-
տանայի Սէմինէրիին, Y. W. C. A.ի շէնքին մէջ։ Այս վերջինը ա-
պա փոխադրուած է Անկլօ-Ամերիկեան Եկեղեցիի բակին մէջ Ամե-
րիկեան Տպարանի հին շէնքը։ 1922 Հոկտեմբերին կը բացուի Հայ
Աւետարանական երկրորդ դպրոցը, հանրակառքի ընկերութեան
կեդրոնական շէնքերուն մօտ հաստատուած «Ալեքսանտրէթցիներու
Քէմփ»ին մէջ։ Տնօրէնուհին է Օր. Ովսաննա Թաշճեան որուն օգ-
նական է Օր. Նազելի Մինասեան։ Նոյն ամսուան 16ին քաղաքի
դպրոցը կը բացուի Ամերիկեան Տպարանի հին շէնքին վարի յարկին
մէջ. դասարանները կը գտնուին միջոցը գրաւող մեքենաներու
միջև։ Երկու վարժուհիներ Օր. Նուրիցա Խաչեան և Օր. Ռահէլ Եա-
գուպեան (քէմփէն հոն փոխադրուած) և Ֆրանսերէնի ուսուցիչ
Տիար Հայկազուն Քէչիչեան կը կազմեն ուսուցչական մարմինը։ Այս
երեք դպրոցներէն ոչ մէկը լման նախակրթարան մ'է և բոլորն ալ
զուրկ են տարրական դպրոցական գոյքերէ. բայց վարժուհիները,
սաները և հոգաբարձութիւնը հարուստ են հաւատքով և տոգո-
րուած՝ ուսանելու և ուսուցանելու ջերմ փափաքով։ Հոգաբարձու-
թիւնը այս երեք դպրոցներուն համար 1922ի միջոցին կը ծախսէ
408.33 Լ. լիրա, և տարին կը փակէ 20.52 լիրա բացով։ Հա-
սոյթի աղբիւրներն են.— կրթաթոշակներէ՝ 160.55 լիրա, Ա-
մերիկեան Պորտէ՝ 130.25 լիրա, Ֆրէնտզ Ավ Արմենիայէ՝ 60 լիրա,
հայ նուիրատուներէ՝ 31 լիրա։

Հոգաբարձութիւնը 1923ին կ'որոշէ մանչերու համար ալ զատ
վարժարան մը բանալ, որ 56 աշակերտներով կը սկսի գործի նոյն
տարուան Հոկտեմբերին։ Այս նպատակաւ կը վարձուի Րիլիֆի կող-
մէ նախապէս գործածուած Day Nursery շէնքը։ 24 Հոկտ. 1925ին

դպրոցը կը փոխադրուի Ճըմմէյզի՞ Թաղը: Անշուշտ դպրոցին աստիճանը ամէն տարի կը բարձրանայ եւ 1925ին կը կոչուի Քաղաքին Հայ Աւետ. Մանչերու Բարձրագոյն Վարժարան: Տիար Գարծայր, Ճէնանեան Գոլէճի շրջանաւարտներէն, առաջին տարիէն սկսեալ մինչեւ իր մահը՝ 1929՝ կը վարէ հաստատութեան տնօրէնութիւնը ձեռնհասօրէն: Իր նախաձեռնութեամբ Ճէնանեան Գոլէճի (Konia Apostolic Institute) հիմնադրամէն որոշ ատենուան մը համար տարեկան 1000 տոլար եկամուտ մը կ'ապահովուի: 1925-26ին այս դպրոցներու մօտ 600 ամ. ոսկի հասոյթին կէսը օտարներէ — Պորտէ եւ Գոլէճի հիմնադրամէ — եւ մնացածը տեղական աղբիւրներէ կը հայթայթուի: 1925ին դարձեալ հոգաբարձութիւնը կը յաջողի Ֆրանսական Բարձր Կոմիսար Ջոր. Սարայէ ստանալ դպրոցներու պաշտօնական արտօնագիրը Տոքթ. Յ. Զալաղեանի անունով: Նոյն տարին քաղաքի եւ քէմփերու դպրոցներուն մէջ կը պաշտօնավարեն երկու սեռէ տասը ուսուցիչներ:

2.

ՊԷՅՐՈՒԹ ՔԱՂԱՔԻ Ս. ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Պէյրութի Հայութիւնը օրէ օր կ'աւելնար նորեկ գաղթականներով, որոնք՝ ցրուած ընդարձակ տարածութեան մը վրայ՝ մեծ դժուարութիւններու առջեւ կը դնէին եկեղեցական մարմինները եւ մանաւանդ հովիւը: 1925ին ֆրանսական իշխանութեան դէմ Տրուզիներու ապստամբութեան առթիւ Տամասկոսէն 3000 եւ անգործութեան պատճառով ալ Լաթաքիայէ շատ մը հայեր կը գաղթեն Պէյրութ: Ասոնց մէջ կը գտնուէին 600ի մօտ Աւետարանականներ: Քէմփի Աւետարանական ժողովուրդը այս կերպով բաւական ստուարացած ըլլալով նոյն տարուան վերջը փափաք կը յայտնէ անկախ եկեղեցի մը կազմելու: Այս կերպով 1926ին՝ նոյն եկեղեցիին երկու ճիւղերը կը դառնան երկու անկախ եկեղեցիներ. Վեր. Ենովք Հատիտեան կը ստանձնէ քէմփի եկեղեցիին հովուութիւնը. իսկ քաղաքը տարի մը զուրկ կը մնայ պաշտօնական գործիչէ: Վեր. Հ. Աշճեան Ամերիկա մեկնած է:

Վեր. Ս. Մանուկեան իր տրամադրելի բոլոր ժամանակը կը յատկացնէ քաղաքի եկեղեցիին անոր օգնելու համար: Պէյրութի Կրօնական Փորձիչներու Դպրոցէն երկու հայ աշակերտներն ալ, Յակոբ Շնորհօքեան եւ Ենովք Կէօքկէօզեան, յաճախ կիրակնօրեայ պաշտամունքները կ'առաջնորդեն եւ կը քարոզեն:

1927ին Քաղաքի Եկեղեցին միաձայնութեամբ կ'որոշէ իբր քարոզիչ հրաւիրել Ե. Կէօքկէօզեանը, որ նոյն տարուան Յունիսին կը սկսի իր երկարատեւ պաշտօնավարութեան: Ժողովուրդը գոհ կը

մնայ իր քարոզիչէն, և Աւետ. Միութեան կը դիմէ անոր ձեռ-
նադրութեան համար, ինչ որ կը կատարուի 1928, Մայիս 8ին
Պէյրութի մէջ։

Կէօքկէօզեանի պաշտօնավարութեան շրջանը կը բովանդա-
կէ եկեղեցիիս գրեթէ բոլոր պատմութիւնը։ Երիտասարդ հովիւը
իր բոլոր ուժով, խանդով և յոյսով կը գործէ շատ արդիւնաւո-
րութեամբ։ Եկեղեցիին զարգացման մեծապէս կ'օգնէ անոր վրայ
տեւականօրէն դուրսէն աւելցող նոր անդամներու և ընտանիքնե-
րու որակը՝ դէպի Պէյրութ գաղթի պատճառաւ։ Մասնաւորապէս
Հալէպի Հայ Աւետարանական եկեղեցիներու լաւագոյն տարրերը
միացած են այս եկեղեցիին՝ հարստացնելով զայն նիւթապէս, մը-
տաւորապէս և հոգեւորապէս։ Այնպէս որ ան ներկայիս մեր ա-
ռաջին շարքի վրայ եղող սակաւաթիւ եկեղեցիներու մէջ դիրք
գրաւած է։

1926ին ան ունէր 103 ընտանիքներէ կամ 488 անձերէ
բաղկացեալ ժողովուրդ մը և 150 անդամներ, որուն 40ը այր և
110ը կին։ Քսան տարի ետքը, զանց առնելով դուրս կամ արտա-
սահման մեկնողները, ընտանիքներու թիւը կը բարձրանայ
271ի, անձերունը՝ 1135ի։ 1946ի և 1947ի միջոցին Հայաստան
կը ներգաղթեն 15 ընտանիքներ կամ 62 անձեր, Միացեալ Նա-
հանգներ կը մեկնին հինգ ընտանիքներ կամ 16 անձեր, իսկ Հա-
րաւային Ամերիկա՝ 2 ընտանիքներ կամ 8 անձեր։

Այս շրջանի միջոցին անոր կեանքին կարեւոր հարցերը ե-
ղած են՝ կազմակերպչական, կրթական, շինարարական, հովուա-
կան, լեզուական և բարեպաշտական։

Եկեղեցին, որ սկիզբը միայն մէկ պաշտօնական վարչական
մարմին ունէր, չուտով կ'ունենայ իր եկեղեցական հոգաբարձու-
թիւնը և խնամակալութիւնը, դպրոցի հոգաբարձութիւնը, և
այս երեքին միացումով ընդհանուր խառն ժողովը։ Ասոնցմէ
զատ եկեղեցիի զանազան գործունէութիւնները յառաջ տանելու
համար կը կազմակերպէ ընկերութիւններ և տեղական յանձնա-
խումբեր։ 1925ին գոյութիւն կ'առնէ Ջանից Ընկերակցութիւնը,
որուն առաջին նախագահն է Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան։ 1931ին
ան կը տօնէ իր վեցերորդ տարեդարձը, որու առթիւ յայտնի
կ'ըլլայ թէ յաջորդաբար ընկերութիւնս վարած են Ճորճ Կայծակ-
եան (ներկայիս Պրազիլ), Բիւզանդ Գրիգորեան (ներկայիս Պէյ-
րութի Քրիստոնէական Բժշկական Կեդրոն անուն Աւետարանական
հիւանդանոցի բժշկապետ), Յակոբ Պուճիգանեան, Նուհաննա Տէր
Մկրտիչեան (ներկայիս Պոսթոնի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի հոգ. հո-

վիւ)։ Կ՚ունենայ գործօն ընդարձակ ծառայութիւն եկեղեցիին մէջ և դուրսը, անդամներուն թիւը շատ կը բազմանայ։ Ներկայիս կ՚ապրի ինքնամփոփ կեանք մը, բայց միշտ պատրաստ իր ծաւալուն գործունէութեան վերսկսելու։

Լեզուի հարցը շատ զբաղեցուցած է եկեղեցիս մեծ հոգ պատճառելով անոր վարիչներուն։ Եկեղեցիիս պաշտօնական կազմակերպութենէն առաջ իսկ հայերէն և թրքերէն լեզուները հաւասարապէս գործածուած են անոր ամէն տեսակ ժողովներուն մէջ։ Շատ չանցած եկեղեցիիս մէջ կը յայտնուի միայն հայերէն լեզուն գործածելու համար զօրաւոր հոսանք մը, որ՝ սակայն՝ հայերէն չհասկցող նոյնքան զօրաւոր տարրի մը հակառակութեան կը բախի, 1926ին եկեղեցին երկուքի բաժնուելու վտանգին առջև կը գտնուի։ Կէօքկէօզեան այս պայմաններու տակ իր պաշտօնին կը սկսի։ Բայց վերջապէս կարելի կ՚ըլլայ երկու կողմերն ալ գոհացնել։ Երեսնական թուականներուն սկիզբը հայերէնը կ՚ընդունուի պաշտօնական լեզու եկեղեցիի, իսկ հայերէն չհասկցողներու համար առիթ կը տրուի միայն թրքերէն լեզուով հոգեւոր պաշտամունք ունենալ։ Հոգեսիրաց Ընկերութիւնը իր մասնաւոր բաժինը կ՚ունենայ այս հարցին լուծման մէջ։

Կարգ մը հոգեւոր եղբայրներ և քոյրեր 1925էն առաջ իսկ սկսած էին իրենց յատուկ հոգեւոր ժողովներ ունենալ եկեղեցիի պաշտօնական հաւաքոյթներէն դուրս։ Այս հոգեւորներու գործօն անդամներն եղած են Փարթամ Շանլեան, Տիգրան Կիւլէսէրեան, Սերոբ Սերոբեան, Արշակ Սընըրճեան, Սամուէլ Գըրգեաշարեան, Ս. Մանչիկեան։ Շատ չանցած ասոնք կը կազմակերպուին Հոգեսիրաց Ընկերութիւն անունով, կը խմբագրեն իրենց յատուկ կանոնագիր մը, զոր հայերէն և հայատառ թրքերէն լեզուներով տպագիր կը հրատարակեն 1925ին։ Այս ընկերութիւնն է որ պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ թրքերէն հոգեւոր պաշտամունքի, որ տարիներէ ի վեր ամէն Կիրակի առտուան պաշտամունքէն անմիջապէս առաջ կը կատարուի Տէյլ Մեմօրիըլ Հոլի մէկ սենեակին մէջ։ Ընկերութիւնը իր հոգեւոր գործը անխափան կը շարունակէ մինչեւ օրս, թէպէտ իբր կազմակերպութիւն շատ թոյլ կը մնայ, երբեմն կը լուծուի եւ վերստին կը կազմակերպուի։ 1934էն ետքը նախ Խաչիկ եղբայր Ոսկերիչեան՝ Ատանայէն և ապա Յովհաննէս եղբայր Շնորհօքեան Հալէպէն հոս փոխադըրուելէ ետք գործօն բաժին կ՚ունենան։ 1938ին ան կը դառնայ աւետարանչական ընկերակցութիւն մը և հոգեւոր կազմակերպական գործ կը կատարէ Ճունիի և Սուրի մէջ, և Լաթաքիոյ ուսուցիչքարոզիչին թոշակին կէսը ինք կը հայթայթէ։ 1940ին իր ծախ-

տով ուսուցչուհի մը կը պահէ Սուրիոյ մէջ, և կանոնաւոր կերպով ուսուցիչներ կը ղրկէ Ճունի և Ազունիէ։ 1941—1944ի միջոցին ալ ընկերութեան վճարեալ ուսուցիչն է Յովհ. Շընորհօքեան։ Ընկերութիւնս օգտակար եղած է եկեղեցիիս հոգեւոր կայծը վառ պահելու մէջ։

Ժամանակի կարգով կազմուած երրորդ ընկերութիւնն է Տիկնանց Միութիւնը, որ գոյութիւն կ'առնէ 1927ին Տէր Ծ. Կայծակեանի տանը կատարուած կիներու հաւաքոյթի մը մէջ։ Այս թուականէն առաջ՝ Տիկ. Եսթեր Աչճեան 1923ին մայրերու յատուկ շաբաթական ժողովներ սկսած է կատարել, որոնց մէկը ամէն ամիս ընկերային հաւաքոյթի հանգամանք ունէր և միւսները աղօթաժողովներ էին։ Խորհրդակցութեան նիւթ կը դառնայ մանկապարտէզի մը անհրաժեշտութիւնը։ Կ'որոշեն շէնք մը կանգնել և դպրոց բանալ, որուն համար անմիջապէս իրենց մէջ 45 Օսմ. ոսկի կը հանգանակեն։ Ս. Նշան Եկեղեցիի դիմացի կողմը անել փողոցի մը մէջ վարձուած գետնի վրայ շէնքը կը շինուի, որուն համար օտար և հայ կարգ մը բարեկամներու օգնութիւնն ալ կ'ապահովեն։ Դպրոցը կը սկսի 1927ի աշունը, և առաջին տարուան մէջ կ'ունենայ 755.54 Լ. Լիրա ծախք, որուն մէկ երրորդը Տիկնանց Միութեան գանձէն և միայն մէկ հինգերորդը կրթաթոշակներէ և մնացածը արտաքին աղբիւրներէ կը հայթայթեն։ 1931ին մանկապարտէզը մաս կը կազմէ Նախակրթարանի, բայց Տիկնանց Միութիւնը մինչև վերջ կը շարունակէ ամէն տարի շօշափելի քանակով մը օգնել դպրոցին։ Տիկնանց Միութիւնն է դարձեալ որ 1930ին կը կազմակերպէ պազար-հանդէս մը, որուն հասոյթը 44.60 Լ. Լիրա կը նուիրէ եկեղեցիին։ Միութիւնը կը շարունակէ միշտ իր նիւթական աջակցութիւնը ընծայել եկեղեցական շատ մը գործունէութիւններու։ Միայն առաջին չորս տարիներու ընթացքին եկեղեցիին օգնած է 325 Օսմ. ոսկիով։ Ասկէ զատ իր զանազան հաւաքոյթներով մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ կիներու՝ մշակութային, բարոյական և հոգեւոր մարզերու մէջ։ Ընկերութեանս մէջ ուրիշ շատերու կարգին և երիցուհի՝ Տիկ. Մ. Կէօքկէօզեանէ զատ գործօն բաժին ունեցած են տիկնայք՝ Բէշիշեան (Տօքթորի կինը), Մելինէ Տէր Մկրտիչեան, Սիրանուշ Մանոսեան, Էլիզ Ջպլագեան, Հելէն Ճանեան, և նոր սերունդէն Տիկնայք՝ Արուսեակ Քասունի, Նուլիա Քէթէնճեան, Արմինէ Պէրպէրեան, Ճոզեֆին Սալիպեան, Մարի Հալէպլեան, երիցուհի Նուարդ Թիլքեան, Տիկ. Էմէլի Թիլքեան, Լիտիա Ահարոնեան, Անժել Կիւլէսէրեան, Մէկի Մաթոսեան։

Տիկնանց Միութեան տարեկից է Կրթասիրաց Ընկերութիւնը,

որ հիմնուած է օգնելու եկեղեցիիս աղքատ դպրոցականներուն և եկեղեցիին ծառայելու՝ մշակութային և ընկերային մարզերու մէջ։ Անոր վարչութեան հին կազմին մէջ կը գտնենք հետեւեալ անունները.— Տօքթ. Յարութիւն Ձպլագեան, Յակոբ Ապաճեան, Ա. Սընըգճեան, Տօքթ. Հ. Սալիպեան, Փօլ Տէր Պօղոսեան, Միքայէլ Վայէճեան, Յակոբ Սանոսեան. 1949ի վարիչներն են տիարք՝ Վայէճեան, Յովհ. Թիլքեան, Վ. Քէչիչեան, Ծ. Անտոնեան, Ն. Տարագճեան, Յ. Պուճիգանեան և Օրք. Կ. Պէզճեան, Ս. Վարդապետեան, Շողիկ Կէօքկէօզեան։ Մինչև 1943 Թուականը կ'օգնէ չորսէն մինչև տասը սաներու՝ տարեկան 50էն մինչև 300 լիրայով։ Այդ Թուականէն աստին, երբ ժողովուրդէն աղքատ դպրոցականներու համար տարեկան կանոնաւոր նուէրներ կը սկսին տրուիլ, ընկերութիւնը իր գործունէութիւնը կը սահմանափակէ միայն մշակութային մարզին մէջ՝ տալով տարեկան ներկայացումներ, նուագահանդէսներ և սարքելով ընկերային զանազան հաւաքոյթներ։ 1943էն սկսեալ իրենց հասոյթին մէկ չորրորդը տրամադրած են չէնքի յանձնախումբին. և Տիկնանց Միութեան մասնակցութեամբ նուիրած են դաշնակ մը եկեղեցիին։ Դարձեալ եկեղեցական չէնքի համար վերջին անգամ նուիրած են 1000 Լիբ. Լիրա։

Եկեղեցին իր ամենէն արդիւնաւոր գործը ցոյց տուած է կրթական մարզին մէջ։ 1926ին, երբ Աւետ. Եկեղեցիի երկու ճիւղերը քաղաքի և քէմփի մէջ երկու անկախ եկեղեցիներու վերածուեցան, քաղաքի մէջ կը գտնենք երկու դպրոցներ, Մանչերու և Աղջկանց համար զատ բարձրագոյն վարժարաններ, որոնցմէ առաջինին տնօրէնն է Պետրոս Քարծայր, և երկրորդինը Օր. Ուէպ։ Իւրաքանչիւրը ունի իր սեպհական հոգաբարձութիւնը, մէկը ենթակայ՝ եկեղեցիի և միւսը Ամերիկեան Պորտի։ Բացի Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանէն քաղաքի և քէմփերու բոլոր դպրոցները կը կառավարուին միեւնոյն հոգաբարձութեան կողմէ մինչեւ 1928, երբ քէմփերու կրթական հաստատութիւնները Քէմփի Աւետ. Եկեղեցիի կողմէ ընտրուած հոգաբարձութեան կ'ենթարկուին։ Սակայն կը շարունակեն գործակցիլ Մանչերու Բարձրագոյն Վարժարանը վարելու մէջ։

Քաղաքի Առաջին Հայ Աւետ. Եկեղեցին իր սեպհական առաջին դպրոցը կ'ունենայ՝ երբ 1927ին՝ նոյն եկեղեցիի Տիկնանց Միութեան նախաձեռնութեամբ կը հիմնուի մանկապարտէզը։ 1930ին Միս Ուէպ Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանին նախակրթարանի բաժինը կը զատէ և զայն կը յանձնէ եկեղեցիին, որ այս կերպով կ'ունենայ իր երկրորդ կրթական հաստատութիւնը։ 1930–31ի դպրոցական տարեշրջանին այս դպրոցներու համար

Ծախսուած են հետեւեալ գումարները.—

Մանչ. Բարձր. Վարժ.	3096.46 Լիբ. Լիրա
Աղջկանց Նախակրթարան	848.25 » »
Մանկապարտէզ	443.95 » »

Մուտքի սիւնակին մէջ ուշադրութիւն կը գրաւեն բացի դպրոցական թոշակներէ հետեւեալ թիւերը.— Ճենանեան Գոլէճի Հիմնադրամէն՝ 763.50, Աւետ. Միութեան գանձէն՝ 333.24, Միս Ճիլըրնի ձեռքով նուէրներէ՝ 715.25, Եկեղեցիի Տիկնանց Միութենէն 443.95 Լիրա։

1933ին Պորտի միսիոնարները կը յայտնեն պաշտօնապէս թէ ա՛լ չպիտի կրնան ստանձնել Աղջկանց Բարձ. Վարժարանի պատասխանատուութիւնը և զայն կը յանձնեն Աւետ. Եկեղեցիին։ Հետեւաբար Մանչերու Բարձրագոյն Վարժարանի նախակրթարանի բաժինը կը միացուի Աղջկանց Նախակրթարանին հետ, իսկ մանչերու և աղջկանց բարձրագոյն չորս կարգերը միանալով կը կազմեն Հայ Աւետ. Երկսեռ Բարձրագոյն Վարժարանը, որ իբր սեպհականութիւնը բոլոր Հայ Աւետ. եկեղեցիներու և այս վերջիններէն ընտրուած հոգաբարձութեամբ մը կը շարունակէ մինչեւ 1943 ծառայել ամենուն։

Եկեղեցիներու գործակցութիւնը այսպիսի բարձր հաստատութիւն մը պահելու մէջ անշուշտ միշտ հեզասահ ընթացք մը չ'ունենար. մերթ անհասկացողութիւններ և դժուարութիւններ կը ծագին, որոնք իրենց անդրադարձումները կ'ունենան եկեղեցիներու փոխադարձ յարաբերութեանց վրայ։ Այս և ուրիշ պատճառներ—Թաղերու հեռաւորութիւնը, աշակերտութեան բազմանալը, շէնքերու անբաւարարութիւնը, եւն. — եկեղեցիներու վարիչներուն կը թելադրեն երկու բարձրագոյն վարժարաններու հաստատումը երկու տարբեր կեդրոններու մէջ, մէկը Էշրէֆիէի բլուրին վրայ և երկրորդը բուն քաղաքի մէջ։ Առաջին Աւետ. Եկեղեցին (քաղաքի) միացնելով մանկապարտէզը, նախակրթարանը և բարձրագոյն կարգերը, կ'ունենայ մէկ կրթական մեծ հաստատութիւն մը մէկ վարչութեան տակ։ 1943–44ի տարեշրջանին 17636.68 Լ. Լիրա հասոյթ կ'ունենայ դպրոցը, որուն ելեւմտացոյցին կշիռը տարուան վերջը կարեւոր քանակով յաւելեալ գումար մը ցոյց կուտայ գանձին մէջ։ Հոգաբարձութիւնը քաջալերուած այս յաջողութենէն նոր յանդուգն քայլով մը գոլէճի առաջին դասարանը կ'աւելցնէ դպրոցին վրայ 1949ի աշունը՝ միշտ զայն աւելի բարձրացնելու նպատակը պահելով։

Դիտողութեան արժանի կէտերն են հետեւեալները.—

Մի քանի վարժուհիներով եւ մի քանի հարիւր լի-

րանոց ելեւմուտքով դպրոցը քառորդ դարու միջոցին եղած է մեծ հաստատութիւն մը՝ երկու սեռէ 366 աշակերտներով—67 մանկապարտէզի, 176 նախակրթարանի, 123 Բարձ. Վարժարանի մէջ, 1948-49ին—, 26 միայն և այցելու երկու սեռէ ուսուցիչներով, և 46000 Լիրան անց ելեւմուտքով։

Դպրոցի սկզբնական շրջանին թէ՛ վարչութեան և թէ հասոյթներու հայթայթումին մէջ օտարները գերակշիռ դերը կը կազմեն։ Եկեղեցին, սակայն, աստիճանաբար կը ստանձնէ դըպրոցներուն վարչական և ելեւմտական բոլոր պատասխանատուութիւնը. ասիկա պէտք է արձանագրել իբր մեծագոյն յաջողութիւնը։

Հոգաբարձութիւնը ամենէն աւելի դժուարութիւններու հանդիպած է յարմար շէնքի և պէտք եղած թիւով միայն յարմար ուսուցիչներ գտնելու մէջ՝ իր շարունակ տարածուող գործին համար։ Տարիներէ ի վեր մանկապարտէզի և նախակրթարանի համար Ամերիկեան Երիցական Առաքելութեան կալուածին մէջ վարձքով կը գործածէ Ամերիկեան Տպարանի հին շէնքերը, իսկ Բարձ. Վարժարանի համար՝ կառավարական մեծ պալատի կից՝ իր սեպհական շէնքը։ Երկուքն ալ հաւասարապէս անբաւարար են և անյարմար ներկայ կրթական գործին համար։

Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ իբրև տնօրէնուհի գործած են երկու Ռէպ քոյրեր, Օր. Ճ. Շէյն և Միս Ճ. Ճիլսըն, իսկ Մանչերու Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ Պետրոս Բարծայր, իբր տնօրէն՝ 1923-1928ին, Միհրան Տօնապետեան իբր աւագ ուսուցիչ՝ 1928-1929ին, Փօլ Տէր Պօղոսեան՝ աւագ ուսուցիչ 1929-33ին։ Երկու դպրոցներու միացումէն ետք 1933-1937ին Միս Ճիլսըն իբր տնօրէնուհի, 1937-1944ին Վեր. Եղիա Քասունի իբր տնօրէն, 1944-45ին Տիկ. Արաքսի Փոլատեան իբր պատասխանատու վարիչ ծառայած են։ 1945էն ի վեր Խաչեր Գալուստեան տեղապահի հանգամանքով տնօրէնի պաշտօնը վարած է։ 1926—1950ի միջոցին երկու սեռէ մօտ 413* շրջանաւարտներ դուրս ելած են այս հաստա-

* Աղջկանց բաժինը իր ուսումնաւարտներու առաջին հունձքը տուած է 1926ին: Յաջորդ ութը տարիներուն՝ մինչեւ 1933ի ամառը՝ հասցուցած է 117 շրջանաւարտուհիներ: Մանչերու բաժինը ընթացաւարտներու իր առաջին կարգը արտադրած է 1927ին: Արձանագրութիւնները կորսուած ըլլալով ճիշդ թիւը զտնել կարելի չեղաւ, բայց կ'ենթադրուի թէ յաջորդ եօթը տարիներուն՝ 1927-1933ի ամառը՝ 50է պակաս չէ անոր շրջանաւարտներուն թիւը: Երկու բաժիններու միացումէն ետք՝ 1934-1950ի տարիներուն դպրոցը արտադրած է 17 շըրջանաւարտ կարգեր եւ հաւաքականութեան տուած է 122 մանչ եւ 241 աղջիկ ուսումնաւարտներ:

տութենէն, որ 1939-40ին տարի մըն ալ բարձրացնելով իր ուսումնական շրջանը եղած է մետասանամեայ դպրոց մը: Ան 1945ին պաշտօնապէս ճանչցուած է Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն և իր տասնմէկերորդ դասարանը աւարտողները արտօնուած են առանց քննութեան անոր Ֆրեշմէն դասարանը մտնելու:

Միս Ուէպ կարևոր բաժին ունեցած է դպրոցին հիմնադրութեան մէջ, իսկ իր աջ բազուկը եղած է Օր. Տուտու Դանիէլեան, որ արդէն Ատանայի Ամերիկեան Աղջկանց Դպրոցին մէջ ուսուցչական փորձառութիւն ունեցած էր: Միս Ծիլըն, որ Թուրքիոյ մէջ կրօնական փրոփականտի ամբաստանութեամբ Պրուսայէ արտաքսուած էր, 1929-1937ի միջոցին իբր վարժուհի և տնօրէնուհի մեծ բաժին ունեցած է անոր զարգացումին մէջ: Քարծայր իբր մէկ հիմնադիրը Մանչերու Բարձրագոյն Վարժարանին և ձևակերպիչը անոր սկզբնական շրջանին արժանի է մասնաւոր յիշատակութեան: Վեր. Ե. Քասունի կանոնաւորած և բարձրացուցած է դըպրոցին ուսումնական ծրագիրը:*

Դպրոցի հոգաբարձութեան մէջ սկիզբէն մինչև հիմա յիշուող անուններ են Գրիգոր Քիթիշեան և Յակոբ Սանոսեան. իսկ քառասնական թուականներէն ետքը Տոքթ. Տիգրան Պէրպէրեան շատ գործօն և արդիւնաւոր բաժին ունեցած է դպրոցի զարգացումին մէջ: Իբր հոգաբարձու միշտ գործած են կարող և երիտասարդ ոյժեր, որոնց անունները երկար ցանկ մը կը կազմեն:

Դպրոցի նախակրթարանի բաժնին մէջ իբր տնօրէն և ուսուցիչ երկար և արդիւնաւոր ծառայութիւն ունեցած է Կարապետ

---

* Պետրոս Քարծայր Հաճընի Գըրգեաշարեան (կամ Գըրգաշարեան) մեծ զերդաստանի զաւակներէն է. ծնած է իր հայրենիքը 1890ին. Շրջանաւարտ՝ Հաճընի Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանէն 1908ին: Ուսանող՝ Գոնիայի Ճէնանեան Գոլէճին մէջ, զոր կ'աւարտէ 1911ին: Տնօրէն-ուսուցիչ Հաճընի Բարձ. Վարժարանին մէջ, 1911-1913: Ուսուցիչ-քարոզիչ՝ Պարտիզակ-Ատափազար, 1913-1915: Կ'աքսորուի Գոնիա ուր քարոզիչի պաշտօնութիւն կը կատարէ: Զինուոր կը դրըկուի Կ. Պոլիս: Զինադադարէն ետք ուսուցիչ եւ յետոյ տնօրէն՝ Ճէնանեան Գոլէճի մէջ, Տր. Հայկազեանի հրաւէրով: Գոնիայի հայ որբերուն հետ գաղտնաբար ծպտուած կ'ապաստանի Պէյրութ: Տարի մը վարիչ-տնօրէն՝ Ճէլ-էլ-Տիպի Րիլիֆի որբանոցին մէջ: Այս շրջանին կ'ամուսնանայ Տիկ. Նուարդ Մանուկեանի հետ: 1923ին հիմնադիր-տնօրէն՝ Հայ Աւետ. Բարձ. Վարժարանի, ուր կը ծառայէ նուիրումով եւ մեծ արդիւնաւորութեամբ մինչեւ որ իր հիւանդութեանը պատճառաւ կը քաշուի գործօն կեանքէ 1928ին: Տարի մը ետք կը մեռնի Պէյրութ:

Գըվըրեան։* Այս երկսեռ նախակրթարանը 1934էն մինչեւ 1950, 17 տարիներու միջոցին 278 շրջանաւարտներ և շրջանաւարտուհիներ տուած է հայութեան։

Բարձրագոյն Վարժարանի շրջանաւարտները 1936ին կը կազմեն միութիւն մը՝ նիւթապէս եւ բարոյապէս օգնելու իրենց ալմա մաղէրին։ Շէնքի հիմնադրամի հանգանակութեան առթիւ Թարծայրի անուան սրահի մը համար 1000 Լիր. Լիրա նուիրած են եկեղեցիին։ Միութիւնը իր մշակութային ձեռնարկներով օգտակար եղած է ընդհանուրին և կապ մը հաստատած՝ իր անդամներուն եւ դպրոցին մէջ։

Յարմար շէնքերու չգոյութիւնը թէ՛ արգելք եղած է եկեղեցական եւ կրթական գործերը պէտք եղած չափով ընդարձակելու եւ զարգացնելու եւ թէ վնասած է ընդհանուր հոգեւոր գործին։ Յիշեցինք արդէն թէ Տիկնանց Միութեան նախաձեռնութեամբ շինուած էր մանկապարտէզի շէնքը, որուն վրայ եկեղեցիին կողմէ ապա կը շինուի երկրորդ յարկ մը իբր երիցատուն գործածուելու համար։ Հովիւը հոս չորս տարի կը բնակի։ Շէնքը ատենուան մը համար վարձու կը տրուի, եւ ապա կը ծախուի։

Վեր. Կէօքկէօղեան 1930ին կը ձեռնարկէ անտէր հայ երիտասարդ գործաւորուհիներու համար պատսպարան մը շինելու։ Կը հանգանակէ 2400.55 Լիր. Լիրա գումար մը, առաւելապէս օտար բարեկամներէ, շինել կուտայ 5-6 սենեակներով երկյարկանի տուն մը, եւ անուանական վարձքի մը փոխարէն որբանոցներէն ելած այս գործաւորուհիները տարիներով կը պատսպարէ վճարեալ հսկող օրիորդի մը պատասխանատուութեան տակ։ Պաշտօնավարողներու մէջ կը գտնենք անունները Օրք. Լէպիպէ Շէմմասի եւ Զարուհի Փաշաճըգեանի, երկուքն ալ ուսումնաւարտ Մերձ. Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանի Ընկերային ճիւղէն։ Ատեն մը ետքը պէտք չի տեսնուիր պատսպարանի շարունակութեան, եւ շէնքի երկրորդ յարկը 1940ին կը վերածուի երիցատունի՝ մի քանի նոր սենեակներու յաւելումով։ Այս հանգամանքով մինչեւ Կէօքկէօղեանի մահը կը գործածուի։ Ներկայիս իբր հասութաբեր կալուած կը ծառայէ եկեղեցիիս։

Տիկ. Ռահել Եղիաեան, իր ծերութեան իբր տուրքը յա-

* Գըվըրեան ծնած է Ուրֆա 1890ին. շրջանաւարտ Անթէպի Գոլէճէն՝ 1914ին։ Բացի տարագրութեան շրջանէն միշտ ծառայած է իբր կրթական մշակ. 1914-15ին՝ Թիֆլիս, 1919-25ին՝ որբանոցներու մէջ, 1925-26ին՝ Պէյրութ Աւետ. Բարձ. Վարժարան, 1926-33ին Հալէպ Գոլէճ եւ 1933էն ի վեր ալ Աւետ. Ա. Եկեղեցւոյ Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ։

առաջացեալ տարիքին մէջ պատրաստած ձեռագործերը եկեղեցիին կը նուիրէ, որ զանոնք 1930ին պազարի մէջ դրամի կը վերածէ։ Այս կերպով յառաջ եկած 26.30 Լիբ. Լիրան նուիրատուին փափաքին համաձայն կը կազմէ եկեղեցական շէնքի հիմնադրամի հանգանակութեան նախագումարը։ Շէնքի հիմնադրամը տարուէ տարի այլ եւ այլ միջոցներով կը շատնայ։ Սակայն 1935ին առաջին անգամ ոչ թէ եկեղեցիի այլ Բարձ. Վարժարանի համար շէնք գնելու կը գործածուի։ Կառավարական Մեծ Սարայի կից հին շէնք մը եւ գետինը ծախու կ'առնուին։ Նոյն տարին կատարուած նորոգութեան եւ այլ եւ այլ գործողութեանց համար տրուած դրամներով 4466.15 Լիբ. Լիրայի կը հասնի այս նպատակով ծախսուած գումարը, որ կը գոյանայ ժողովրդային նուէրէն (թէ հիմնադրամ և թէ նոր հանգանակութիւն) մօտ 1000 Լիրա, օտար բարեկամներու նուէրներէն 1100 Լիրա, Փափազեան Շէնքի Հիմնադրամէ՝ 326.50 Լիրա, եւ մնացածը փոխառութենէ։ Յետագայ տարիներու պարտքերը կը վճարուին, ուրիշ նորոգութեանց եւ շէնքի վրայ նոր սենեակներու յաւելումին համար հազարներ ևս կը ծախսուին։ Այս միյարկ շէնքը, 15 տարիներէ ի վեր կը գործածուի Բարձր. Վարժարանի կողմէ։ Ներկայիս ան ունի սրահ մը եւ ինն սենեակներ։

Եկեղեցին, սակայն, ամէն կերպով կ'աշխատի իր սեպհական ազօթատունը ունենալու համար։ Տէյլ Մէմորիըլ Հոլ կոչուող շէնքը, ուր 1914էն ի վեր հայեր իրենց կրօնական հաւաքոյթները ունեցած են, կը պատկանի Ամերիկեան Սրիյական Առաքելութեան։ Հոն երկար ատենէ ի վեր արտօնուած են Կիրակի օրեր միայն որոշ ժամուն՝ վերջերս վարձքով՝ պաշտամունք ունենալ։ Շաբթուան միւս օրերուն սրահը որոշ վարձքով տրամադրելի է ոեւէ կազմակերպութեան՝ ոեւէ նպատակով գործածելու։ Եկեղեցին ստիպուած է իր բազմազան գործունէութեանց համար կը գործածէ իր դպրոցական շէնքերուն եւ Աստուածաբանական Ճեմարանի մատուռը։ Վեր. Կէօքկէօզեան շատ կ'աշխատի գնել Ֆրէնց ավ Արմինիայի պատկանող ընդարձակ շէնքերը, որոնք երկար ատեն իբր որբանոց գործածուած բայց որբերու ցրուելէն ետքը պարապ մնացած էին։ Եկեղեցին վերջապէս կը յաջողի զայն գնել 1949ին, 52500 Լիբ. Լիրայի փոխարէն։ Եկեղեցական շէնքին կառուցման նախնական աշխատանքները սկսած են կալուածին բաց գետնին վրայ։ Շէնքերը, որոնք հինգ տարուայ համար վարձուած են Բրիտանական Առաքելութեան կողմէ, տրամադրելի պիտի ըլլան եկեղեցիին 1952ի ամառը։ Մեծ գումարներու եւ ջանքերու կը կարօտի եկեղեցին իր ծրագրած այս մեծ ձեռնարկը յաջողցնելու համար։

Կիրակնօրեայ դպրոցը գրեթէ սկիզբէն գոյակից եղած է

Եկեղեցիիս հետ: Պէյրութի հայոց մէջ առաջին անգամ կիրակնօրեայ դպրոց բացողը եղած է Վեր. Վահրամ Սալիպեան: 1920ի աշունը, երբ ինք տակաւին ուսանող էր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանը, հայ մանուկներու համար կիր. դպրոց մը կը սկսի Աստուծոյ Եկեղեցիի միսիոնարութեան հովանիին տակ, Էշրէֆիէ թաղին մէջ: Առաքելութիւնը երբ գործը կը փոխադրէ Պուրճ՝ Վահրամ Սալիպեան կը շարունակէ իր գործը հոն, օգնութեամբը Նազարէթ և Սիրանուշ Սալիպեաններու: Մօտ ութսուն հայ մանուկներ յաճախած են այս դպրոցը: Երբ Վեր. Ենովք Հատիտեան գործի կը սկսի 1922 փետր.ին և կը կազմակերպէ Պէյրութի Աւետ. Եկեղեցին, Վ. Սալիպեան կը զատուի Աստուծոյ Եկեղեցիի Առաքելութենէն և կը բանայ նոր կիրակնօրեայ դպրոց մը Հայ Աւետ. Եկեղեցիի մէջ, ուր կը գործէ մինչև 1922ի Հոկտեմբեր ամիսը, իրեն գործակից ունենալով Նազարէթ և Սիրանուշ Սալիպեանները և Տոքթ. Բիւզանդ Հատիտեանը, այն ատեն տակաւին ուսանող: Ասկէ ի վեր դպրոցը մեծ զարգացում ցոյց տուած է ամէն ուղղութեամբ: Անոնց մէջ աշխատած են առաւելաբար նախակրթարանի և Բարձ. Վարժարանի այր և կին ուսուցիչները: Ներկայիս ան իր մանկապարտէզի, նախակրթարանի և բարձր. վարժարանի աշակերտութեան և անոնց տարեկից մանուկներու յատուկ բաժիններով և լաւ որակեալ ուսուցիչներով կազմակերպուած կանոնաւոր հաստատութիւն մըն է կրօնական դաստիարակութեան համար:

Եկեղեցիս բախտաւոր եղած է անդամակցութեամբը կարեւոր թիւով մտաւորականներու և յայտնի դէմքերու, որոնք գործօն բաժին ունեցած են եկեղեցական ընթացիկ կեանքի մէջ: Փրոֆ. Զէնոբ Ա. Պէզճեան, Տոքթ. Նեսպիթ Զեյմպըրս, Տոքթ. Համբարձում Վ. Սալիպեան, երաժշտագէտ Յակոբ Աւետիս Իւլէզեան, ներկայիս բոլորն ալ հանգուցեալ, ծառայած են այս եկեղեցիին. առաջին երկուքը* առաւելապէս իբր իմաստուն խորհրդատու, իսկ վերջին երկուքը** գործնական աշխատանքով՝ եկեղեցիիս պատմութեան առաջին տասնամեակի միջոցին:

---

* Այս երկուքին կենսագրութիւնները տրուած են գիրքիս Բ. հատորին մէջ:

** Տոքթ. Հ. Սալիպեան ծնած է Մարաշ 1865ին: Փոքր տարիքին անդամակցած է Աւետ. Եկեղեցիի: Գոլեճական ուսումը՝ Անթէպ, եւ բժշկականը Անթէպ, Պէյրութ, Լոնտոն եւ Նիւ Եորք ստացած է: 1892էն սկսեալ իբր բժիշկ գործած է Մարաշ (1892–1896), Ատանա (1896–1920) եւ Պէյրութ: Իր կեանքին վերջին 13 տարիներուն բժշկութիւնը ձը-

Եկեղեցին իր վաստակաւոր անդամները յարգած է յոբելինական և յիշատակի հանդէսներով։ Պատշաճ կերպով ան տօնած է Տր. Ն. Չէյմպըրսի միսիոնարական ծառայութեան ոսկեայ յոբելեանը 1931ին, Յակոբ Իւվէզեանի երաժշտական գործունէութեան արծաթեայ յոբելեանը 1936ին, Վեր. Ե. Բասունիի կրթական, կրօնական և գրական գործունէութեան ոսկեայ յոբելեանը 1944, Ապրիլ 17ին։ Արշակ Սընըգճեանի և Տիգրան Կիւլէսէրեանի սարկաւագութեան 25 տարիներու ծառայութիւնը բարձր գնահատանքի առարկայ ըրած է իր մասնաւոր մէկ հաւաքոյթին մէջ և խնամքով պատրաստուած գնահատագիր մը տուած է անոնց։ Իսկ Փրոֆ. Զ. Պէզճեանի, Տոքթ. Հ. Սալիպեանի եւ Վեր. Ենովք Կէօքկէօզեանի նուիրուած յիշատակի հանդէսներ սարքած է շատ պատշաճ կերպով։

Եկեղեցին իր սկզբնական շրջանին նպաստ ստացած է արտաքին աղբիւրներէ, բայց ամէն տարի մասնաւոր ճիգ թափած է ինքնապահ դառնալու համար եւ աստիճանաբար բարձրացնելով հոգեւոր տուրքերուն քանակը յաջողած է 1933էն սկսեալ ելեմտապէս անկախ ըլլալ։ Ասիկա կը կազմէ կարեւոր հանգրուան մը անոր պատմութեան մէջ։ 1927ին եկեղեցիին բոլոր հասոյթին գումարն է 1702.29 Լիբ. Լիրա, որուն մօտ 15 %ը Աւետ. Միութեան գանձէն ապահովուած է։ 1933ին այս գումարը կը բարձրանայ 3469.28 Լիրայի առանց որեւէ արտաքին օգնութեան, իսկ

ցած էր: 1895—1896ի Զէյթունի պատերազմին եւ 1909ի Ատանայի ջարդին առթիւ հակառակ կառավարական զօրքերու, կը ծառայէ իր ազգին, դարմանելով հայ վիրաւորները: Իբր անկեղծ, ուղղամիտ, նուիրեալ քրիստոնեայ անուն մը շինած է: 1938ին իր յոգնած մարմինը հողին եւ հոգին իր սիրած Փրկչին յանձնած է:

Յակոբ Իւվէզեան, զաւակը համեստ ընտանիքի մը՝ կանուխէն կը յայտնէ երաժշտական տաղանդ: Փոքր տարիքին հօրմէն դաս կ'առնէ բայց ինքնօգնութեամբ կը զարգանայ: 1903ին երբ 12 տարեկան էր հաղորդական անդամ կ'ըլլայ Աւետ. Եկեղեցիին: 1911—1915, երաժշտութեան ուսուցիչ Աւետ. Գոլէճի մէջ, Անթէպ. այս միջոցին տարի մը ուսանող երաժշտանոցի մէջ, Չուիցերիա: Տարագիր Հալէպ, ուր դաս կուտայ պետական դպրոցներու եւ զերման Րէալ Շուլէի մէջ: 1919էն ի վեր զբաղած է համերգներ եւ նուագահանդէսներ տալով Կիլիկիա, Սուրիա եւ Լիբանան: Յաճախ ծառայած է ձրի, ի նպաստ ազգային հաստատութիւններու: Վեր. Ենովք Կէօքկէօզեանի օգնած է՝ անոր կազմած հոգեւոր կոկիկ երգարանին պատրաստութեան մէջ: Ծնած է 1891 Փետր. 15ին Մարաշ, եւ մեռած 1943 Փետր. 6ին, Պէյրութ:

1943ին իրր մուտք կ'արձանագրէ 23852·86 Լիբ. Լիրա իր տարեկան հաշուեցոյցին մէջ։

Վեր. Կէօքկէօզեան կը յաջողի մեծ թիւով ոյժեր միշտ գործօն վիճակի մէջ պահել. պաշտօնական մարմիններու եւ զանազան յանձնախումբերու մասնակցող անձերու թիւը կը բարձրանայ մինչեւ 150ի։ Միայն այս մեքենականութիւնը շարժուն վիճակի մէջ պահել բաւական ժամանակ եւ ոյժ կը պահանջէր, զոր երիտասարդ հովիւը միշտ տրամադրեց։ Վերջին պատերազմը չսկսած, սակայն, ան արդէն յոգնած եւ հանգիստի կարօտ կը գտնուէր։ Պատերազմի վերջին տարին անբուժելի ախտով մը հիւանդացաւ։ 1946ի Ապրիլ 25ին եկեղեցիս մէկ տարուան համար հանգիստի կոչեց։ Մի քանի ամիս բեմի պատասխանատուութիւնը ստանձնեց Վեր. Ե. Բասունի։ Հովիւին առողջութիւնը վատթարացաւ։ Նոյն տարուան Յունիս 16ին եկեղեցիի հոգաբարձութիւնը ստիպուած պաշտօնի կանչեց Վեր. Կարապետ Թիլքեանը փոխանորդաբար հովուելու եկեղեցին, որ գնահատելով նոր հովիւը 1948էն սկսեալ դարձեալ կը հրաւիրէ զայն։ Ներկայիս այս երիտասարդ գործիչը նուիրուած է այս մեծ եկեղեցիին ընդարձակ եւ բազմատեսակ գործունէութիւնը վարելու՝ վայելելով հին եւ նոր ոյժերու գործօն օժանդակութիւնը։*

3.

ՊԷՅՐՈՒԹ ԷՇՐԷՖԻԷ ԹԱՂԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս եկեղեցին ծագում առած է քէմփերու մէջ, ուր 1922էն իսկ Աւետարանական հայեր սկսած են իրենց կիրակնօրեայ եւ լուր օրերու հոգեւոր հաւաքոյթները ունենալ։ Քէմփերը կամ հիւղաւանները շինուած էին ելեքտրական հանրակառքի ընկերութեան շէնքերուն եւ Պէյրութի գետակին միջեւ տարածուող ընդարձակ հողերուն վրայ՝ ծովեզերքի եւ հանրակառքի գիծին մէջտեղ։ Ասոնք կը կոչուէին իրենց հիմնադիր բնակիչներուն բնակավայրերուն անուններով ինչպէս Հաճընցիները, Ատանացիները, Ամանոսցիները (Հասանպէյլի, Լափաշլը, Էյպէզ եւայլն) Իսկէնտէրունցիները, Մարաշցիները, Եոզկատցիները քէմփ անուններով։

Հայ Աւետ. ժողովուրդը ցրուած էր 13 քէմփերու եւ ուրիշ մօտակայ մի քանի թաղերու մէջ։ Մինչեւ 1926ի սկիզբը քաղաքի եւ քէմփի ժողովուրդը մէկ եկեղեցի կազմած էին։ Վեր. Հ. Աշճեան իր Պէյրութ գալէն ետքը կը ստանձնէ քէմփի Աւետա-

* Վեր. Ե. Կէօքկէօզեան իր մահկանացուն կնքեց 1949 Յուլիս 27ին իր տան մէջ։

րանական գործին պատասխանատուութիւնը իբր օգնական հովիւ վեր. Ե. Հատիտեանի։ Շարունակ բազմացող ժողովուրդը, թաղերու հեռաւորութիւնը հարկացուցիչ կը դարձնեն քէմփի ժողովուրդին քաղաքէն բաժանումը և մէկ երկրորդ անկախ եկեղեցիին գոյառումը։ Բոլոր Աւետարանական ժողովուրդին յօժարութեամբը խաղաղօրէն կը կատարուի բաժանումը 1926, Յունվ. 31ին և վեր. Ենովք Հատիտեան 1926, Փետր. 19էն սկսեալ կը վարէ այս նոր կազմուած եկեղեցիին հովուական պաշտօնը մինչև այսօր։ 1926ի վիճակագրութեան համեմատ նոյն տարին ունի 1500 (680 այր և 820 կին) անձերէ բաղկացեալ ժողովուրդ մը և 207 հաղորդական անդամներ (43 այր և 164 կին)։ Ամիս մը ետքը, Մարտ. 14ին, եկեղեցին կ'ընտրէ իր սարկաւագները յանձին Փարթամ Շանլեանի և Սողոմոն Պալըգեանի, որոնց հետ ուրիշ չորս անձերու ընտրութեամբ կը կազմէ իր առաջին եկեղեցական հոգաբարձութիւնը. ասոնք են՝ Հայկազուն Բուպեան, Յարութիւն Քէլէչեան, Սեդրակ Հավունճեան, Սարգիս Մըքըրըպեան։ Յաջորդ կիրակի կ'ընտրուի խնամակալութիւնը՝ Խորհրդական Ժողով անունով, որուն անդամներն են՝ Յարութիւն Խոշաֆեան, Համբարձում Մոմճեան, Գրիգոր Իօրճեան, Յովհաննէս Սանճըեան, և Առաքել Ջանազանեան։

Թուրքիոյ 115 գիւղերու և քաղաքներու 125 եկեղեցիներէն հաւաքուած հայութեան այս խլեակները կը կազմէին եկեղեցիին ժողովուրդը, որ աղքատ էր թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ խոշոր բազմապահանջ եկեղեցի մը վարելու յարմար ույժերու կարողութեամբը։ Եկեղեցիին տարեկան տուրքին կ'օգնեն Ցրեզնոյի Հայ Երիցական Եկեղեցիի Աւետարանչական Ընկերակցութիւնը՝ 600 տոլարով, և Ամերիկեան Պորտը՝ 410 տոլարով, իսկ եկեղեցին կը հայթայթէ այս առաջին տարուան միջոցին 1273.86 Լիբ. Լիրա, որուն 317.74 Լիրան Պորտէ եւ մնացածը միայն ժողովուրդէ, և տարին կը փակէ գանձին մէջ ունենալով 20.65 Լիրա պատրաստ դրամ։ Պաշտամունքները կը կատարուին տախտակէ և թիթեղէ շինուած անփառունակ սրահի մը մէջ։ Ահա այս շատ աննպաստ պայմաններու տակ եկեղեցին կը սկսի իր գոյութիւնը բայց ամէն տարի կը զարգանայ ամէն ուղղութեամբ, մեծ զոհողութիւններով, հակառակ մեծ դժուարութիւններու։

Եկեղեցիս երկու անուններով ծանօթ եղած է։ Իր կեանքին առաջին վեց տարիներուն միջոցին կոչուած է Քէմփի Հայ Աւետ. Եկեղեցի, իսկ 1932ի գարունէն սկսեալ Էշրէֆիէ Թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցի։ Առաջին տարիներուն եղած է իրապէս գաղթական եկեղեցի մը և իր ժողովուրդին նման տեղէ տեղ թափառած.

Գաղթական հայեր նոր տեղեր սկսած են շինել նոր հիւղակներ՝ տարածելով քէմփի սահմանները։ 1929ի ամառը կառավարութիւնը կ'որոշէ քէմփերու քանդումը, եւ կը ստիպէ գաղթականները որ աւելի առողջապահական եւ հաստատուն շէնքերու մէջ բնակին։ 1930ին կը սկսի նոր հայ աւաններու շինութիւնը Պէյրութի գետակին երկու եզերքները, ժողովուրդը կը տարածուի քաղաքին արեւելեան կողմը, մանաւանդ գետակէն անդին (Անդր Նահր) երկարող եւ տեղ տեղ ճահճային դաշտին մէջ։ Հովիւը մեծ դժուարութիւններու կը մատնուի շարունակ տեղափոխուող եւ ցրուող ժողովուրդին պէտքերուն գոհացում տալու համար։ Տեւականօրէն միեւնոյն ատեն չորս հինգ տարբեր տեղեր հոգեւոր եւ կրթական գործեր կը կազմակերպէ եւ կը վարէ։ Կիրակիները զանազան տեղեր հոգեւոր պաշտամունքներ կը կատարէ, քարոզներ կուտայ, Ս. Գիրքի դասեր կ'աւանդէ։ Շաբթուան լուր օրերուն չորս հինգ տարբեր քէմփերու եւ թաղերու մէջ աղօթաժողովներ կը կատարուին։ Բայց մինչեւ 1930ի Հոկտեմբերի ընկիզը Աւետարանական գործին կեդրոնը կը գտնուի Խաքէնտէրունցիներու Քէմփին մէջ, ուր ընդարձակ տախտակէ եւ թիթեղէ շինուած ողորմելի սրահի մը մէջ քով դրած էին թէ եկեղեցին եւ թէ վեցամեայ դպրոցը։

1930—1932ի միջոցին եկեղեցին երեք տարբեր տեղեր եւս կը փոխէ. Քաղաքապետական հիւանդանոցի շէնքը, Աստուծոյ Եկեղեցիի առաքելութեան շէնքը, Ամերիկեան Նպաստամատոյցի (Րիլիֆ) Երիտասարդուհեաց Ընկերակցութեան շէնքը թափառելէ ետքը 1932ի գարունը վերջնականապէս կը տեղաւորուի իր ներկայ փառաւոր շէնքին մէջ, Էշրէֆիէ քաղաքամասի Թէլլաթ Ծիպէյլ (Ծիպէյլի բարձրութիւն) անուն վայրին վրայ։ Եկեղեցիին թաղային ճիւղերը կը շարունակեն իրենց գոյութիւնը՝ իրենց մօր պէս յաճախ տեղ եւ անուն փոխելով, միշտ տեղափոխուող ժողովուրդին պատճառաւ։ Ներկայիս ժողովուրդին ստուար մեծամասնութիւնը թէպէտ իր սեփական քարէ եւ պեթոնէ բնակարաններուն մէջ հաստատուած է, տեղ տեղ սակայն հին տախտակէ հիւղերու խմբակներ իրենց տխուր երեւոյթով հայ գաղթականի թափառական կեանքի յիշատակները կենդանի կը պահեն։

Փոշիներու եւ ցեխերու մէջ մխրճուած այս շատ խիտ բընակեալ հիւղաւանները, տակաւին որոշ չափով ազատ կառավարական հսկողութենէ, ամէն տեսակ դիւրութիւններ կը հայթայթէին վատասեռող եւ բարոյալքող ընկերային միջավայր մը ըստեղծելու համար։ Աւետարանական Եկեղեցին իր բազմաթիւ ճիւղերովը ու բազմազան գործունէութեամբը ամենէն վերացնող, ազ-

Նուացնող ազդակներէն մէկը կը հանդիսանայ։ Հովիւը տեւականօրէն այս աղքատ եւ տարրական միջոցներէ զուրկ ժողովուրդին հետ է. կ՚այցելէ անոնց խրճիթները, կ՚աղօթէ անոնց հիւանդներուն համար, կը մխիթարէ բոլոր վշտահարները, նիւթական օգնութեան միջոցներ գտնելու կ՚աշխատի կարօտներուն, դպրոցներ կը բանայ անոր պզտիկներուն, կը վազէ ամէն կողմ, կը յորդորէ գաղթականը՝ խրատելով, յանդիմանելով զայն, երբեմն աղերսելով։ Գերմարդկային ճիգ կը թափէ այս կրկին ու կրկին աղէտեալ ու վերապրող կեանքի բեկորներուն անհատնում պէտքերուն հասնելու համար։ Այս ուղղութեամբ գնահատելի գործակցութիւն մը կը ստեղծուի երեք հայ յարանուանութեանց հոգեւոր պետերուն միջեւ. Գեր. Եփրեմ Սրբազան Տոհմունի, Աւետիք Գերապայծառ Արփիարեան եւ Վեր. Ենովք Հատիտեան ձեռք ձեռքի տուած կը վարեն համազգային գործերը Քէմփերու մէջ։

Եկեղեցին կազմակերպուելէ ետքը անոր անմիջական գործը կ՚ըլլայ շէնքի հարցը լուծել։ Հովիւը կը բնակէր քաղաքը եւ չէր կրնար Քէմփի մօտերը բնակիլ՝ տան չգոյութեան պատճառաւ։ 1926 Ապրիլին ժողովուրդը փափաքելով որ հովիւը իրեն մօտ ըլլայ, կը ձեռնարկէ երիցատան շինութեան Էշրէֆիէ թաղին մէջ։ Գետինը կը նուիրուի Ս. Գրային Երկիրներու Առաքելութեանց Օգնող (Bible Lands' Missions' Aid Society) Ընկերութեան կողմէ եւ շէնքը կը շինուի ժողովրդային հանգանակութեամբ և 250 ոսկիի փոխառութեամբ եւ մասամբ Րիլիֆի օգնութեամբ։ 1927ի վերջը հովիւը կը հաստատուի իր նոր բնակարանը, որուն համար 1926—1937ի միջոցին կը կը ծախսուի 3053.15 Լիբ. Լիրա։

Եկեղեցին, սակայն, ամենէն աւելի կը կարօտէր շէնքի մը որուն մէջ կարենար յառաջ տանիլ իր հոգեւոր եւ կրթական գործունէութիւնը։ 1929ին հարցը լրջօրէն նկատի կ՚առնուի, բայց հազիւ 1931 Մայիսին ընդարձակ գետին մը կը գնուի եւ նոյն տարին՝ Սեպտեմբեր 1ին՝ շինութիւնը կը սկսի ժողովուրդին համար անակնկալ ձեւով մը։ Վեց ամիս ետքը 1932 Մարտ 20ին Ծաղկազարդի առթիւ անոր ընդարձակ սրահին մէջ եկեղեցին կը կատարէ իր առաջին պաշտամունքը մեծ խնդութեամբ։ Վիպական սրտառուչ պատմութիւն մըն է թէ ինչպէս այս կարելի եղաւ։ Տիկ. Էմմա Պարնըմ Րիկս իր աղջկան ապագայ դաստիարակութեան համար խնայողութեամբ դրամ կը դիզէր, որ ապա ամերիկեան դրամատան մէջ չահարկութեամբ բաւական խոշոր գումարի մը կը հասնի։ Օր. Աննի Րիկս՝ իր աղջիկը՝ փոքր տարիքին կը մեռնի Խարբերդ, 1916 Դեկտ. 18ին, եւ Տիկ. Է. Րիկս 1917 Ապրիլ 27ին կը հետեւի իր դուստրին եւ կը միանայ անոր՝

յաւիտենականութեան մէջ։ Հէնրի Րիկս իրմէ բաժնուած սիրելիներուն յիշատակը յաւերժացնելու համար յարմար կը տեսնէ այդ գումարով դպրոցի շէնք մը շինել եւ նուիրել հայ փոքրիկներու, որոնց ծառայելու առեն համաճարակէ վարակուելով զոհուած էին։ Մր. Հ. Րիկս որ ոչ միայն միսիոնար էր, այլ նաեւ քիչ մը ամէն բան, կը գնէ 4000 քռ. կանգուն տարածութեամբ գետին մը, կը պատրաստէ շէնքին յատակագիծը, անձամբ կը հսկէ անոր շինութեան, գնումներու կատարուած ծախքերու հաշիւը ինք կը պահէ։ Իր այս անձնական աշխատանքէն զատ աւելի քան 3000 Օսմ. Ոսկի (այդ օրուան սակով 13200 ոսկի տոլար) կը ծախսէ այս հոյակապ եւ գեղատեսիլ 16 մէթր լայնքով եւ 20 մէթր երկայնքով պէթոնէ շէնքին համար։ Շէնքը ծրագրուած է երկու յարկերով շինել, առաջինը դպրոցի եւ երկրորդը եկեղեցիի կողմէ գործածուելու համար։ Առաջին յարկը 6.5 մէթր բարձրութեամբ կը բաղկանայ ընդարձակ սրահէ մը եւ ութը մեծ սենեակներէ, և ձօնուած է Էմմա եւ Աննի Պարնըմ Րիկսերու անուններուն։ Երկրորդ յարկին վրայ մի քանի սենեակներ միայն կան, բուն եկեղեցիին շէնքը տակաւին չէ կառուցուած, հետեւաբար դպրոցի սրահը կը գործածուի նաեւ եկեղեցիին հոգեւոր հաւաքոյթներուն համար։ 1932 Յունիս 12ին շէնքին ընծայման հանդէսը կը կատարուի շատ յուզիչ կերպով։ Մր. Հէնրի Րիկզ պաշտօնապէս կը յանձնէ շէնքը, զոր Յովհ. Աբգարեան կ'ընդունի յանուն դպրոցի հոգաբարձութեան։ Րիկս ապա դառնալով բազմահարիւր դպրոցականներուն, կ'ըսէ. «Այս շէնքը ձերն է»։

Եկեղեցիիս ժողովուրդը 1931ի Նոյեմբերէն սկսեալ լծուած է շինարար աշխատանքի, շէնքին վրայ նոր մասեր աւելցնելու եւ բակին կից նոր գետնի վրայ շինութիւններ բարձրացնելու համար։ Բակի շրջապատը, ստորայարկի զանազան բաժինները — ժամկոչի բնակարան, Ջանից Ընկերակցութեան սրահ, դպրոցի գրադարան, դպրոցի ճաշասենեակ — եւ երկրորդ յարկի վրայ մի քանի նոր դասարաններ կը շինուին տարիներու ընթացքին ժողովուրդին նուէրներով, Փափազեան Հիմնադրամէ յատկացումներով։ Բակին հարաւային արեւելեան անկիւնը 500 քառ. կանգուն նոր հողամաս մը կը գնուի 1936ին եւ անոր վրայ կը շինուի նոր երիցատուն մը 2340.73 Լիբ. Լիրայով (կամ օրուան սակով 424.80 Օսմ. Ոսկիով)։ Ասոր 350 Օսմ. Ոսկին կը գոյանայ հին երիցատունի վաճառումով եւ մնացածը՝ ժողովրդային հանգանակութեամբ։ Զուիցերիոյ Հայասիրաց Ընկերութեան Պէյրութի ներկայացուցիչներուն՝ Բաուլ Մայըրի եւ Եագոպ Քիւնցլէրի աշխատանքով ընկերութեան կողմէ եկեղեցիին կը նուիրուի խոշոր զանգակ

մը որուն վրայ գերմաներէն արձանագրուած է Յիսուսի սա խօսքը. «Ինծի եկէք բոլոր յոգնած և բեռնաւորուածներ» (Մատթ. ԺԱ. 28)։ Եկեղեցին 439.5 Լ. Լ. ծախսելով զայն կը զետեղէ զանգակատան մէջ, եւ իր հին նախկին Ատանայի Եկեղեցւոյ զանգակը կը ղրկէ Այնճարի Հայ Աւետ. Եկեղեցիին։ Անգլիոյ Հայասիրաց Ընկերութեան (Friends of Armenia) ներկայացուցիչ Միս Տէյվիս Էշրէֆիէի բլրադաշտին արեւելեան մէկ ծայրը Զէյթունիէ անունով տեղին վրայ (որ հայերու կողմէ Գրմրզը Գազըգ — Կարմիր Ցից — կամ Հայկաշէն կը կոչուի) 737 քառակուսի մէթր գետնի վրայ շէնք մը շինել տուած էր իբր հոգեւոր լսարան ծառայելու համար։ Տէյվիս՝ հրահանգուած ըլլալով ընկերութեան բոլոր գործը և գոյքը հաշուեյարդարի ենթարկել՝ շէնքը կ'առաջարկէ ծախել Էշրէֆիէ թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցիին որ զայն կը գնէ 1945ին 300 Սթերլինի կամ 2640 Լիբ. Լիրայի փոխարէն։ Ընկերութիւնս աղքատներու համար նոյն տեղը շինել տուած քսան սենեակներն ալ մասնաւոր պայմանագրութեամբ կը նուիրէ եկեղեցիին։ 1926էն մինչեւ 1948ի վերջը եկեղեցիս ինքը բոլոր շինարարական նպատակներու և գնուած շէնքերու համար ծախսած է 10565.89 Լիբ. Լիրա։ Հասկնալի է թէ Րիկսի նուիրատուութիւնը այս հաշիւէն դուրս է։ Եկեղեցիս իր ընդարձակուող հոգեւոր, ընկերային և կրթական գործունէութեան համար անբաւարար կը գտնէ ներկայ շէնքերը և ծրագիրներ կը մշակէ զանոնք լրացնելու կամ ընդարձակելու և նոր գետիններ գնելու համար։

Եկեղեցիս միակ կազմակերպութիւնն է որ ամենէն աւելի ընդարձակ չափով կրթական գործունէութիւն ունեցած է Հայ Աւետ. Միութեան բոլոր դաշտին մէջ։ Պէյրութի առաջին դպրոցը քէմփի մէջ — Ատանացիներու — գոյութիւն առած է 1922, Մայիս 16ին։ 1922—1936 տարիներու միջոցին այս հիւղաւաններու և անոնց մօտակայ թաղերուն մէջ 10 տեղեր դպրոցներ հաստատուած են։

1922 Հոկտ. 1ին Իսկէնտէրունցիներու քէմփին մէջ։
1928 Հոկտ. 1ին Էքպէզցիներու քէմփին մէջ՝ Տիկ. Ովսաննա Աչճեանի պատասխանատուութեան տակ։
1929 Հոկտ. 1ին մանկապարտէզ մը Տիկ. Մագթաղինէ Ոսկերիչեանի տունը, Էշրէֆիէ, վարժուհին՝ Տիկ. Նուրիցա Մարաշլեան։
1929 Հոկտ. 1, Մանկապարտէզ մը Ամանոս քէմփի մէջ, վարժուհին՝ Օր. Է. Ջաքարեան։
1930 Փետր. Պուրճ—Համուտ, Նոր Մարաշ, վարժուհիք՝ Օր. Հելէն Զագմագճեան և Տիկ. Սիրուհի Լուսարարեան։

1930 Ապրիլ 1, մանկապարտէզ մը Զէյթունիէ, Տիկ. Հաճեանի տախտակէ հիւղակին մէջ, վարժուհիք՝ Տիկ. Սիրվարդ Հաճեան, Օր. Սուզաննա Իսկիկեան և Օր. Լիտիա Շանլեան։

1931 Հոկտ. Կէրթմէնեան վարժարան, Նոր Հաճընի մէջ։

1931 Նոյ. 1, Թրատ Նոր Թաղամասին մէջ, վարժուհին՝ Օր. Թէոլինտա Տէր-Սարգիսեան։

1936, մանկապարտէզ մը Մասլախի մէջ, վարժուհին՝ Օր. Ռոզլին Մովսէսեան։

Երբեք ատեն մը եղած չէ որ այս դպրոցները միեւնոյն ատեն գոյ եղած ըլլան։ Երբ քէմփերը սկսան քանդուիլ և հայերը նորաշէն թաղերու մէջ սկսան տեղաւորուիլ իրենց գաղթական դպրոցն ալ իրենց հետ միասին տարին։ Այս կը նշանակէ որ ոչ թէ միշտ նոր դպրոցներ հիմնուեցան այլ հին դպրոցները իրենց տեղերը փոխեցին։ Այցելութիւն մը այս դպրոցներուն մարդուն սիրտը կը համակէ խոր վիշտով և հիացումով միանգամայն։ Լաթեր, թիթեղներ, տախտակներ ատաղձը կը կազմեն դպրոցի շէնքին. դպրոցին գոյքերը — սեղան, նստարան, աթոռ, գրենական պէտքեր — բոլորովին անբաւարար են և անյարմար. Մանուկներ և ուսուցիչներ անպաշտպան են եղանակներու դէմ։ Փոքրիկները գէշ կերպով հագուած են, բոպիկներ հազուագիւտ չեն և շատերը թերի սննդառութենէ կը տառապին։ Բայց չես գիտեր ինչպէս պահած են իրենց կենսունակութիւնը, միշտ շարժումի մէջ են, կը խաղան, կը ճչան, կը վխտան մեղուներու երամներու նման դպրոցի նեղ բակին կամ անոր առջեւը քէմփի բաց տեղերուն և փողոցին մէջ, չեն կորսնցուցած իրենց մանկական ժպիտը, նոյնիսկ սիրտ ունին չարաճճի կատակներ ընելու, և մանաւանդ կը սորվին ինչ որ կ'աւանդուի իրենց, քանզի կը սիրեն իրենց դպրոցը որչափ ալ անոնք խեղճ երեւնան փառաւոր շէնքերու մէջ հաստատուած ոչ—հայ կրթական հիմնարկներու քով։ Ահա քսանական թուականներուն այսպիսի պայմաններու տակ դաստիարակուած և հասակ նետած չարքաշ և ձեռներէց սերունդն է որ ներկայիս կը վարէ մեր եկեղեցական և հասարակական գործերը։ Ասիկա վերագրելի է զոհողութեանց առջեւ չընկրկող հերոսական ոգիի և հաւատքի, զոր կը գտնենք ոչ միայն աշակերտներուն այլ նաև հոգաբարձութեան և ուսուցչական կազմերուն մէջ։

Յիշուած տասը դպրոցներէն հինգը կը շարունակեն իրենց գոյութիւնը իբր լոյսի փարոսներ իրենց միջավայրին մէջ։ Ալեքսանդրէթցիներու քէմփին դպրոցը՝ որուն ճիւղերը նկատուած

են միւս բոլոր կրթարանները՝ իբր վեցամեայ նախակրթարան մինչեւ 1930 քէմփի մէջ մնալէ ետք փոխադրուած է Էշրէֆիէ, ուր ան ներկայիս կեդրոնական Բարձրագոյն Վարժարան անունով միատասնամեայ հաստատութեան մը վերածուած է։ Պուրճ Համուտի դպրոցը 1935ին նոյն թաղի Նորակազմ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի յանձնուած է։ Թրատի դպրոցը եւ Կէրթմէնեան Վարժարանը անկախ հաստատութիւններ եղած են եւ ենթակայ՝ Աւետ. Միութեան Կեդրոնական Մարմնին։ Իսկ Զէյթունիէի դպրոցը կեդր. Բարձր. Վարժարանի իբր մէկ ճիւղը շարունակած է օգտակար կերպով ծառայել։ Երկու տարի առաջ՝ սակայն՝ վարչականօրէն անկախ կազմակերպութիւն մը եղած է՝ բայց իբր մէկ հաստատութիւնը եկեղեցւոյս։

Այս դպրոցները մինչեւ իրենց անջատումը ենթակայ եղած են միեւնոյն հոգաբարձութեան եւ տնօրէնութեան։ 1922—1928 տնօրէնի պաշտօնը կատարած է Օր. Ճէմիլէ Գարագաշեան, որուն յաջորդած են Օր. Սէնէմ Սաաթճեան (1928-1929), Տիար Յարութիւն Հմայեան (1929-30), Տիկ. Մաքրուհի Կարապետեան (1930-1931)։ Դպրոցի պատմութեան փայլուն մէկ էջը կը սկսի երբ Տիար Ծորճ Կայծակեան կը ստանձնէ անոր տնօրէնութիւնը։ Կայծակեան իր երեքուկէս տարուան (1931 Հոկ.—1934 Դեկտ. 31) պաշտօնավարութեան միջոցին ցոյց կու տայ կազմակերպչական տաղանդ եւ վարչական կարողութիւն։ Իր վերջին ուսումնական շրջանի ծառայութեան միջոցին (1933—34), երբ թաղային ճիւղերը տակաւին չէին զատուած կեդրոնական Դպրոցէն, հաստատութեան թուական պատկերը ցոյց կու տայ բարձրագոյն թիւերը իր բոլոր պատմութեան մէջ։ Նոյն տարին Էշրէֆիէի եւ չորս ճիւղերուն — Ամանոս քէմփի, Կէրթմէնեանի, Հայկաշէնի եւ Պուրճ Համուտի (Նոր Մարաշ) — մէջ կը դաստիարակուէին 850 երկսեռ մանուկներ (424 մանչ + 426 աղջիկ), չորս այր եւ 25 կին ուսուցիչներու խնամքին տակ։ Այս շրջանին դարձեալ դպրոցական գիտակցութիւնը կը զարգանայ աշակերտութեան եւ ուսուցչութեան մէջ։ Այս ոգին լաւագոյնս կը ցոլանայ Տիկ. Մադթաղինէ Ոսկերիչեանի հեղինակութեամբ 1933ին պատրաստուած դըպրոցական քայլերգին մէջ։ Նոյն տարուան վերջը դպրոցը հանրութեան կը ներկայանայ ոչ միայն սովորութիւն դարձած դպրոցական ամավերջի հանդէսով մը այլ նաեւ առաջին անգամ ըլլալով դաշտահանդէսով մը՝ հովանաւորութեամբ Լիբանանի Երեսփոխանական Ժողովին մէջ փոքրամասնութեանց ներկայացուցիչ Տոքթ. Էյուպ Թապէթի։

Պաշտօնավարող յաջորդ տնօրէններն են հետեւեալները.—

Պատ. Հայկազուն Ղազարեան (1935 Յունվ. 1—1936 Հոկտ.) գործակցութեամբ այր ուսուցիչներու — Աւագ Աւագեանի, Օգոստին Պետիրի և Յովհաննէս Զաքարեանի — և իբր հոգաբարձութեան ներկայացուցիչ կը վարէ դպրոցը։

Տիկ. Արաքսի Փոլատեան (1936-1938)։ Վերջին տարին դըպրոցը կը փակէ իր պատմութեան առաջին շրջանը, իբր նախակըրթարան և կը սկսի վերելքը դէպի բարձրագոյն վարժարան։ Այս շրջանին ան արտադրած է 149 շրջանաւարտներ երկու սեռէ։

Յակոբ Պուճիգանեան (1938-1942)։ Դպրոցը երկու տարի կը բարձրանայ, անոր ուսումնական ծրագրին վրայ կ'աւելնան 1938ին Է. և 1939ին Ը. դասարանները։ Պուճիգանեան լաւ պատրաստուած և կոչումին գիտակից, խղճամտութեամբ աշխատող յարգելի ոյժ մը՝ կը փոխէ դպրոցին ներքին մթնոլորտը։ Ան խստապահանջ կը գտնուի մեթոտիկ և կանոնաւոր աշխատանքի և ճշդապահութեան մասին։ Այս պատճառաւ տնօրէնութեան քով կը ստեղծէ քարտուղարութիւն մը որ կը շարունակուի մինչեւ այսօր։ Մեծ կարեւորութիւն կը տրուի երաժշտութեան — երգի և նուագի։ Դպրոցը կը սարքէ երաժշտական երեկոյթներ, որոնց հասոյթով դաշնակ մըն ալ կը գնուի դպրոցին համար։

Տիկ. Արաքսի Փոլատեան դարձեալ (1942-43) տարի մը։

Վեր. Եդուարդ Թովմասեան (1943-46)։ Միեւնոյն ատեն կը կատարէ օգնական հովիւի պաշտօնը։ Իրեն գործակից է Տիար Մանասէ Շնորհօքեան իբր ներքին տեսուչ։ Այս երկուքը շատ սիրալիր գործակցութիւն և արդիւնաւոր աշխատանք ցոյց կուտան։ Դպրոցը երկու տարի եւս կը բարձրանայ և Կեդրոնական Բարձրագոյն Վարժարան անունով տասնամեայ կրթական հաստատութիւն մը կը դառնայ։ 1945, Յունիսին իբր այդ կուտայ իր առաջին ուսումնաւարտները՝ հինգ աղջիկ և երկու մանչ։

Մանասէ Շնորհօքեան (1946-1950)։ Դպրոցը 1947 բոլորելով քառորդ դար մը կ'ունենայ իր արծաթեայ յոբելեանը։ Տնօրէնը այս առթիւ կը պատրաստէ հաստատութեան խնամեալ մէկ պատմականը, զոր կը ներկայացնէ հանրութեան։ Տրուած վիճակագըրութեան համեմատ հաստատութիւնը ունեցած է 330 շրջանաւարտ Զ. դասարանէ, 15՝ Ը. դասարանէ, 38՝ Ժ. դասարանէ։ Իսկ այս քսանհինգ տարիներու միջոցին աւելի քան 3000 մանուկներ կըրթուած են անոր մէջ։ Դպրոցը դասարան մ'ալ բարձրանալով 1947ի Հոկ. 1ին կ'ըլլայ իբր մետասանամեայ կրթարան մը։ Նոյն տարին՝ 1947-48ին՝ կ'արձանագրէ երկու սեռէ 468 աշակերտներ, որոնց 73ը մանկապարտէզի, 216ը նախակրթարանի վեց կարգերուն, 114ը բարձրագոյն հինգ կարգերու և մնացած 65ը Հայկաշէ-

նի տարրական դպրոցին մէջ։ 1949-50*ի միջոցին տնօրէնին կը գործակցի Գեղամ Միխեան իբր ներքին տեսուչ, որ արդէն* 1946*է ի վեր իբր ուսուցիչ կը ծառայէր դպրոցիս։ Կեդր. Բարձր. Վարժարանը* 1945-1950*ի միջոցին տուած է երկու սեռէ* 75 *շրջանաւարտներ, որոնց* 37*ը իրենց ուսումը շարունակած են աւելի բարձր հաստատութեանց մէջ։* 1950*ի սկիզբը դպրոցը Ամերիկեան Համալսարանէն ճանչցուած է իբր Բարձրագոյն Վարժարան* (High School), *որուն ընթացաւարտները առանց քննութեան պիտի կրնան Գոլէճի առաջին դասարանը ընդունուիլ։ Դպրոցս վերջին մի քանի տարիներու միջոցին օժտուած է գիտական աշխատանոցներով և* 2060 *հատորներէ բաղկացեալ գրադարանով։*

Եկեղեցին քէմփի մէջ իր առօրեայ դպրոցին հետ միասին առաջին օրէն իսկ կ'ունենայ իր կիրակնօրեայ դպրոցը, որուն ուսուցչական կազմին բացարձակ մեծամասնութիւնը միշտ բաղկացած է առաջինին մէջ պաշտօնավարող երկու սեռէ ուսուցիչներէ։ Էշրէֆիէ քաղաքամասին մէջ ալ առաջին կիրակնօրեայ դպրոցը եկեղեցիէն անկախ կերպով բացուած է Վեր. Վահրամ Սալիպեանի կողմէ 1922*ի աշունը Տէօքմէճի Պօղոսին տունը, ուր կը յաճախեն* 60*ի մօտ մանուկներ։ Նախակրթարանի հետ գրեթէ համընթաց կը կանոնաւորուի և կը զարգանայ կիր. դպրոցն ալ, որուն աշակերտութեան բարձրագոյն թիւը կը տեսնենք* 1928*ի վիճակագրութեան մէջ։ Նոյն տարին ան ունի երկու սեռէ* 700 *մանուկներ, որոնք* 1934*ի Յունիս* 27*ին գեղեցիկ հոգեւոր հանդէս մը կուտան ժողովուրդին. այս առթիւ վկայական կը տրուի* 23 *ուսումնաւարտներու, որոնց մէջէն չորս հոգի գեղեցիկ հոգեւոր գրութիւններ կը կարդան։ Նոր Մարաշի և Թրատի կիր. դպրոցներուն զատուելէն ետքը աշակերտութեան թիւը բնական կերպով պզտիկ կը մնայ։* 1938*ի թիւերն են՝*

Էշրէֆիէ Թէլաաթ ճէպէլ՝	170 *աշակերտ*	9 *ուսուցիչ*
Նոր Հաճըն՝	190 »	7 »
Հայկաշէն (Զէյթունիէ)	80 »	4 »
Երկու սեռէ ընդամէնը	440 »	20 »

1948*ին այս երեք կեդրոններուն մէջ աշակերտութեան թիւն է* 485, *բաժնուած* 30 *դասարաններու և յանձնուած երկու սեռէ* 31 *ուսուցիչներու։*

Եկեղեցիիս մէկ կարեւոր կազմակերպութիւնն է Երիտասարդաց Քրիստոնէական Ջանից Ընկերակցութիւնը, որ տարեկից է եկեղեցիին հետ։ Հիմնադիրներն են Տօքթ. Բիւզանդ Հատիտեան, և Օր. Բիւզանդուհի Եարտըմեան։ Իր կազմութեան տարին՝ 1926*ին՝ ան ունի* 134 *անդամներ,* 45*ը մանչ և* 89*ը աղջիկ։ Պաշ-*

տօնական վիճակագրութեանց մէջ թիւերը 50ի և 200ի միջեւ կ'ելեւէջեն, սեռի եւ տարիքի և թաղային կեդրոններու թիւին համեմատ ընկերութիւններն ալ կը պակսին կ'աւելնան։ 1948ին միայն մէկ կեդրոնի մէջ, Թէլաաթ Ճիպէյլ, ընկերակցութիւնս իր մէջ կը համրէ երկու սեռէ 118 անդամներ, 65 պատանեաց և 53 երիտասարդաց բաժնին մէջ։ Ընկերակցութիւնս՝ բոլոր Աւետ. Միութեան իր նմաններուն մէջ ամենէն զօրաւորներէն մէկն է, Ան աշխատած է պատանի և երիտասարդ սերունդին համար հոգեւոր և բարոյական բարձր միջավայր մը ստեղծել և զանոնք դաստիարակել իր զուտ հոգեւոր և բարեպաշտական եւ մշակութային գործունէութիւններովը և գրադարանովը։ Երիտասարդութեան մէջ Ջանիցի կողքին «Քնար» երաժշտասիրաց և «Ճշմարտասիրաց» անուն ուրիշ ընկերութիւններ ալ կազմելու ձեռնարկները չեն քաջալերուած եկեղեցիին կողմէ, ուժերը չցրուելու և գործունէութեանց մէջ խաչաձեւումներ չյառաջացնելու նպատակով։ Վերջին տարիներուն Ջանիցը զօրացած է հոգեւորապէս և եկեղեցիին անդամակցած են երկու սեռէ մօտ 30 երիտասարդներ։

Շատ կանուխէն մայրերու յատուկ մասնաւոր ժողովներ ըսկըսած են կատարուիլ եկեղեցիիս մէջ բայց երկար տեւէն չափահաս իգական սեռի յատուկ կազմակերպութեան անունին չենք հանդիպիր արձանագրութեանց մէջ, թէպէտ կիներ զանազան գործունէութիւններով օգտակար կ'ըլլան։ 1938 Յուն. 18ին է որ հինգ կիներէ բաղկացեալ առժամեայ մարմին մը Տիկնանց Միութիւն մը կազմել կը ձգտի, կրթական, աւետարանչական եւ եկեղեցական նպատակներով։ Յուն. 30ին կիրակի կէսօրէ ետքի պաշտամունքէն վերջ եկեղեցիի անդամները կ'ընդունին ծրագիրը եւ կ'ընտրեն վարիչ մարմին մը եօթը անձերէ բաղկացեալ, որոնք են Տիկնայք Սաթենիկ Գըրգեաշարեան, Մագթաղինէ Մանուկեան, Երանուհի Ավագլեան, Ֆլօրա Սարգիսեան, Մարի Սարգիսեան, Մարի Ծաֆարեան եւ Հելէն Հատիտեան։ Ընկերութիւնս իր հոգեւոր, ընկերային եւ մշակութային ծառայութիւններէն զատ նիւթապէս ալ միշտ օգնած է թէ՛ եկեղեցիի եւ թէ դպրոցի։ Երբ դպրոցի ութերորդ դասարանը կը կազմուի Տիկնանց Միութիւնը կ'օգնէ դպրոցի հոգաբարձութեան, պակաս գումարը հայթայթելու համար։

Եկեղեցիին ընդհանուր վիճակագրական պատկերը կը ցոլացնէ հայ գաղթային շարժման կեանքը։ Նախ Հալէպ ապա Պէյրութ գաղթային կայաններ եղած են։ Պէյրութ հասնող գաղթականներուն մէկ մասը հոս մնացած իսկ մեծ մասը անկէ մեկնած եւ աշխարհի ամէն կողմը ցրուած է։ Բէմփի եկեղեցին 1922-1925ի

միջոցին իր տոմարին մէջ կ'արձանագրէ 542 ընտանիքներ կամ 2080 անձեր, որոնց 524ը անդամ (108՝ այր)։ Բայց եկեղեցիին կազմութեան տեսն՝ 1926ի սկիզբը՝ անձերը 600ի չափ պակաս են յիշուած թիւէն։ 1929ի տեղեկագրութեան համեմատ ժողովուրդը կը բաղկանայ 1750 անձերէ, իսկ անդամներու թիւն է 382։ Տեղեկագիրը կ'աւելցնէ թէ միայն 1928ի միջոցին 105 հոգիներ արտագաղթած են։ Իսկ 1933ին, եկեղեցին երկու անկախ մասերու բաժնուելէն քիչ առաջ, նուազումը աւելի աչքառու է։ Ժողովուրդը ունի 1300 անձեր, որոնց 260ը հաղորդական անդամներ են (68 այր և 192 կին)։ 1934ին Նոր Մարաշի (Պուրճ Համուտ թաղի) եկեղեցիին կազմութենէն ետքը պատկերը կը սկսի փոխուիլ։ Համաշխարհային տնտեսական տագնապի պատճառաւ արտագաղթը դրեթէ դադրած է. գաղթականները փոքր կալուածատէրներ դարձած և հաստատուած են սեպհական տուներու մէջ. Ալեքսանդրէթի ինքնավար շրջանին (Հաթայ) Թուրքիոյ կցուելին պատճառաւ ալ այդ կողմէն եկած նոր հայ գաղթականներ կը ստուարացնեն քաղաքի երեք եկեղեցիներուն ժողովուրդը։ Բ. Համաշխարհային Պատերազմի պատճառաւ ժողովուրդը աւելի հաստատուն կերպարանք կը ստանայ, և նոր շահաբեր գործերով կը զբաղի։ 1941-1946ի միջոցին եկեղեցիները նիւթապէս կը զօրանան, դպրոցները կը զարգանան և ժողովուրդը թուով կ'աճի։ Միայն Էշրէֆիէ թաղի եկեղեցիին արձանագրութիւնները հետեւեալ թիւերը ցոյց կու տան.—

տարի	ընտանիք	անձ	Հաղորդ. անդամ
1939		900	
1943	250	1000	175
1946	275	1100	225
1948	266	962	210

Վերջին տարուան թիւերուն պզտիկութիւնը բացատրելի է ներգաղթով։ 1946ի և 1947ի տարիներուն եկեղեցիիս ժողովուրդէն Ս. Հայաստան ներգաղթած են 250 անձեր. 9 անձեր ալ արտագաղթած են։

Բէյրութի ժողովուրդին եթէ ոչ բոլորը գոնէ մեծ մասը բաղկացած էր աղքատ դասակարգէ գաղթականներէ և Տաւրոսի և Ամանոսի լեռնականներէ։ Այս պարագան, ինչպէս նաև փոքր կամ մեծ տնտեսական տագնապները, 1929-32ի միջոցին հիւղաւաններու քանդումը, և ժողովուրդին նոր աւաններու շինութեամբ զբաղիլը մեծապէս ազդած են եկեղեցիիս ընդհանուր կեանքին և անաւորապէս ելեւմուտքին վրայ։ Բէյրութի բոլոր հայութիւնը յաճախ բոլորովին օգնութեան կարօտ վիճակի մէջ կը գտնուի։

1923ի վերջերը Պէյրութի Նպաստամատոյց Կոմիտէն՝ որուն անդամներէն են Հ. Բիկզ, Տր. Տաճ, Ամերիկեան Բիլէֆէ անդամ մը՝ գաղթականներուն կ'օգնէ, և փոխանակ ուղղակի նպաստ բաշխելու հիւղաւաններու փողոցներու շինութեան մէջ գործ կու տան կարօտներու և իբր օրավարձ կը վճարեն տրամադրելի գումարը։ Իսկ 1936էն ի վեր մինչեւ հիմա դպրոցի կարօտ աշակերտներուն կէսօրուան ճաշ կը տրուի դպրոցի կողմէ։ Տիթրոյթ բնակող Տիար Ուիլյըմ Մանխաճեանի բարերարութեամբ կը սկսի գործը, որ ներկայիս թէպէտ փոխանցուած է Ամերիկայի Հայ Աւետ. Ընկերութեան, բայց Տիթրոյթի Հայ Աւետ. Եկեղեցին կը հայթայթէ պէտք եղած դրամին մեծ մասը։ 1947—48ին քաղաքի արեւելեան մասին եօթը Հայ Աւետ. դպրոցներու 250 փոքրիկները օգտուած են այս ճաշերէն։

Այսպիսի ժողովուրդ մը իր միջոցներով չէր կրնար իր կրօնական եւ կրթական հաստատութիւնները պահել։ Ստիպուած Միուան կը սկսի եւ կը շարունակէ իր գործունէութիւնը Աւետ. Միութեան գանձին եւ արտաքին օգնութեամբ։ Այսու հանդերձ տարուէ տարի նպաստները միշտ կը պակսին, եւ եկեղեցին ինքը նոյն համեմատութեամբ կ'աւելցնէ իր տուրքը, կամ ուրիշ միջոցներու կը դիմէ հաւասարակշռելու համար ելեւմուտքը։ 1930-34ի հինգ տարիներուն միջոցին Միութեան նպաստը եկեղեցիին 70o/o իսկ դըպրոցին՝ 60o/o համեմատութեամբ կը նուազի։ Առաջին անգամ 1934ին եկեղեցիս ինքնապահ ըլլալու հարցը կը յուզուի։ Եւ 1942ին Յուլիս 1էն սկսեալ կը դադրի Աւետ. Միութեան գանձէն նպաստ առնելէ։ Բայց ասկէ աւելի ըլլալով 1942 եւ 1943 տարիներու միջոցին Միութեան տկար եկեղեցիներու օգնելու համար 12.000 Լիբ. Լիրայով Աւետ. Հիմնադրամին կը մասնակցի մեծ գումարով մը։ 1946ին՝ հարիւրամեակի յոբելինական տարին եկեղեցիին ընդհանուր մուտքն է 36.100.80 Լիբ. Լիրա, որուն 24.723.15 Լիրան դպրոցի եւ մնացածը եկեղեցիի գանձը մտած է. տարին կը փակուի մօտ 500 Լիրա յաւելեալ գումարով։ Այս ընդհանուր մուտքին մաս չի կազմեր հարիւրամեակի հիմնադրամին համար եկեղեցիին նուիրած 7750 Լիբ. Լիրան։ Նիւթական մարզին մէջ աս
կա մեծ յաջողութիւն մըն է եկեղեցիիս համար։

Եկեղեցիիս հովիւը իր հոգեւոր կոչումին գիտակցութեամբը եւ տոգորուած միշտ շեշտած է հոգեւոր դարձը, աղօթքի կեանքը եւ Աւետարանի փրկարար պատգամը տարածելու անհրաժեշտութիւնը՝ աշխատելով միշտ հաւատարիմ մնալ մեր կէս դար առաջուան աւետարանական կեանքի կարգ մը հոգեւոր աւանդութեանց, որոնք թանկագին ժառանգ մը կը կազմեն Կիլիկիոյ Հայ Աւետ. Եկեղե-

ռոյ ամենէն փառաւոր շրջանին։ Եկեղեցիիս կեանքին մէջ ուշադրութիւն կը գրաւեն ամէն 10 տարին անգամ մը պատահող երեք հոգեւոր արթնութիւնները։ Առաջինը 1927ի Մեծ Պահքի հոգեւոր ժողովներուն առթիւ ծայր կուտայ. հարիւրաւորներ կ՚ապաշխարեն. աղօթաժողովներու մասնակցողներու թիւը 200է պակաս չ՚ըլլար, նոյն տարին 89 անհատներ ապաշխարութեամբ իրենք զիրենք Քրիստոսի և Անոր Եկեղեցիին կը նուիրեն եւ հաղորդական անդամ կը դառնան։ Եկեղեցիի հոգեւոր մթնոլորտը մինչեւ 1931ի վերջը իր ջերմութիւնը կը պահէ։

Վարչական խնդիրներ, սակայն, կու գան աննպաստ կերպով հակազդել եկեղեցական կեանքի վրայ։ Խառն ժողովը 1931, Հոկտ. 4ի եւ 15ի ժողովներուն մէջ կ՚որոշէ թելադրել հովիւին որ իր հոգեւոր եւ աւետարանչական գործերէն դուրս աշխարհիկ եւ կրթական հարցերու մէջ գործակցի մասնաւոր ժողովներու հետ։ Այս կէտերու շուրջ հովիւի եւ ժողովուրդի կարգ մը տարրերուն միջեւ տարակարծութիւնը կը խորանայ. եւ վերջապէս 1935, Յունուարին դպրոցի հոգաբարձութեան ընտրութիւնը առիթ կու տայ որ գրգռութիւն մը երեւան գայ։ Բայց կարելի կ՚ըլլայ բոլոր դժուարութիւնները լուծել բարւոք կերպով, թէպէտ եկեղեցին հոգեւորապէս վնաս կը կրէ, որ մեծ ցաւ կը պատճառէ հովիւին։

Այս վիճակին կը յաջորդէ երկրորդ աւելի ծաւալուն և խոր հոգեւոր արթնութիւն մը։ Հովիւը իր ձեռնադրութեան քսանհինգերորդ տարեդարձին առթիւ խորհրդածութեան նիւթ կ՚ընէ ընդհանուր հոգեւոր և եկեղեցական կացութիւնը և կը դիմէ անձնաքննութեան, որուն արդիւնքը կ՚ըլլայ խորացում հոգեւոր նոր փորձառութեան մը մէջ և աւելի նուիրում Քրիստոսի։ Այս փոփոխութիւնը զգալի կ՚ըլլայ անոր քարոզներուն և վարած պաշտամունքներուն մէջ. և ժողովուրդը կը դիտէ այս եւ կ՚ազդուի խորապէս. հոգեւոր արթնութեան հոսանք մը կը սկսի ծայր տալ։ Այս ժամանակներուն Զահլէի մէջ պատահած ղառնաղէտ դէպք մը կը թօթուէ կայծկլտացող կրակը։ Երիտասարդ մը իր պսակուած գիշերն իսկ ածուխի կազէն թունաւորուելով կը մեռնի։ Այս դէպքին ցնցիչ տպաւորութեան տակ անոր մէկ բարեկամը Սարգիս Ֆընտըգճեան դարձի կու գայ եւ ինքզինքը կը նուիրէ Աստուծոյ և եկեղեցիիս մէջ իր ապաշխարութեան պատմութիւնը կու տայ հանրութեան առջեւ ջերմ և անկեղծ շեշտերով, միջոց մը կ՚ըլլայ հոգեւոր ելեկտրականացած մթնոլորտի յառաջ գալուն՝ թափ տալով հոգեւոր զարթօնքի։ Շատեր կ՚ապաշխարեն։ Միւս եկեղեցիներն ալ կ՚ազդուին։ Աւետարանիչ Թէոտոր Պիւլպիւլեան, որդին՝ հանգուցեալ Վեր. Յակոբ Պիւլպիւլեանի, կը գործակցի հովիւին հետ այս առ-

թիւ և օգտակար կ'ըլլայ։ Շարժումը շատ աւելի ընդարձակ եւ խոր կերպով կրնար տարածուիլ և շարունակել եթէ արտաքին միջամըտութիւն մը անոր արգելք չհանդիսանար։ Եկեղեցիէն բաժնուած Եղբայրութեան պատկանող կարգ մը անհատներ կը մօտենան այս նոր ապաշխարածներուն եւ զանոնք կը համոզեն եկեղեցիէն անջատուելով միանալու Եղբայրութեան՝ հոգիներ փրկելու նախանձախընդրութեամբ։ Անոնց կ'ըսուի թէ Հայ Առաք. Եկեղեցիին Մկըրտութիւնը սխալ է, եւ ձեւով եւ խորքով Աւետարաններու հակառակ, հետեւաբար պէտք է զայն չեղեալ նկատել եւ նորէն մկըրտուիլ «որ բոլոր արդարութիւնը կատարուի» (Մատթ. Գ. 15)։ Կը բացատրուի նաեւ թէ Եկեղեցին հեռացած է աւետարանական ուղղափառութենէն (իմա՛ հիմնապաշտութենէ) որուն միակ ջատագովը Եղբայրութիւնն է, եւ ինկած է արդիապաշտութեան կորստաբեր ճամբուն մէջ։ Հետեւաբար իրենց հոգւոյն փրկութեան համար. հոգեւորապէս զարգանալու համար պէտք է հեռանալ իրենց եկեղեցիէն ուր ծնած էին եւ անդամագրուին Եղբայրութեան։ Փրոփականտայի համար գործածուող այս գաղափարներն ու վերագրումները անշուշտ իրականութեան հակառակ դատուած են եկեղեցիին կողմէ։ Մկրտութեան ձեւի մը համար եկեղեցի փոխել արդարանալի չէր նկատուեր։ Իսկ միւս կողմէն Եղբայրութեան հիմնապաշտութիւնը աւետարանական ուղղափառութիւն չի նշանակեր, եւ իրենց պէս հիմնապաշտ չեղողներն ալ անպայման իբր արդիապաշտ դատապարտել եւ ներկայացնել ներելի չ'ըլլար։ Հայ Առաք. Եկեղեցին միշտ զգուշացած է թէ՛ արդիապաշտութենէ և թէ՛ հիմնապաշտութենէ, երկուքն ալ նկատելով հաւասարապէս հակառակ Աւետարանի ոգիին եւ տառին։ Բայց ան միշտ պատրաստ գտնուած է խոնարհութեամբ յիշելու իր թերութիւնները եւ մեղքերը, որոնք ունէ տեղ կրնան բոյն դնել, որքան ալ ան ինքզինքը սուրբ նկատէ եւ ներկայացնէ։ Ընդունելով պահ մը եկեղեցիի մասին այս եղբայրներու վերագրումները՝ քրիստոնէական ոգին և առողջ ու իմաստուն եկեղեցավարութիւնը կը պահանջէին որ այս նոր հոգեւորները եկեղեցիին մէջ մնային իբր լոյս հոն փայլելու, ոչ թէ զանոնք անձնասիրաբար անկէ բաժնելով զայն խաւարեցնելու համար, քանի զանոնք ոչ վտանգ եւ ոչ ալ հալածող կար։ Եկեղեցին, սակայն, թէպէտ վշտահար բայց գուրգուրանքով այս նոր ապաշխարած բայց տգիտութեան զոհ գացածները տակաւին կը նկատէ իր հոգեհատորները եւ կ'աղօթէ անոնց համար որ, ուր ալ գտնուին իրենց Փրկչին հետեւելով ապրին, և փառաւորեն միայն զԱյն։

Հոգեւոր արթնութեան երրորդ ալիք մը կ'անցնի եկեղեցիին մէջէն որմէ առաւելապէս կ'ազդուին երիտասարդներ։ Հարիւրամ-

եակի տօնակատարութեանց առթիւ մի քիչ ամէն տեղ արթնութիւն մը զգալի եղած էր արդէն, որ այս եկեղեցիին մէջ աւելի զօրաւոր կը յայտնուի։ Այս շարժումի մէջ իրենց բաժինը կ'ունենան Վեր. Ե. Թովմասեան և Վեր. Յարութիւն Մըսըրլեան։ Յառաջիկայ տարին, 1947ին, այս հոսանքը աւելի կը զօրանայ։ Այս անգամ Աստուծոյ ձեռքին մէջ իբր միջոց կը գործածուի Վահրամ եղբայր Թաթիկեան, որ Կ. Պոլսէն գալով Մերձ. Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանին մէջ մասնաւոր դասընթացքի կը հետեւէր։ Այս անգամ թէպէտ աւելի մեղմ և խաղաղ կը յայտնուի, բայց մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ եկեղեցին արթուն և անոր հոգևոր կրակը փայլուն պահելու մէջ։

Եկեղեցին այսպէս փոխն ի փոխ հոգևոր շարժումներու ներքին խլրտումներու և վարչական դժուարութիւններու թատր եղած է։ Ասոր կարևոր մէկ պատճառը սա է թէ եկեղեցին՝ մանաւանդ իր պատմութեան առաջին 15 տարիներուն միջոցին՝ պէտք եղած չափով յարմար մարդեր չունէր իր զանազան գործունէութիւնները վարելու համար։ Իսկ հովիւը արտաքին ազդեցութեանց առջև եկեղեցին հոգևորապէս և վարչականօրէն ապահով պահելու համար զօրաւոր ձեռքով վարած է զայն։ Եթէ նկատի առնենք չորս հինգ տեղերու մէջ յառաջ տարուող կրթական և հոգևոր ընդարձակ գործունէութիւնը, անհատական կեանքի իբր արդիւնք առողջապահական, խնամատարական, ընկերային հարկադրական ծառայութիւնները զոր գաղթական մեծաթիւ ժողովուրդը տեւականօրէն կ'ակնկալէր հովիւէ մը, կը խորհինք թէ հերքիւլեան ոյժ մը պէտք էր այս բոլորին հասնելու համար։ Ինչպէս այս պայմաններու տակ երեսուն տարի անընդհատ նման սպառիչ աշխատանքներու տոկալու համար Վեր. Ենովք Հաթիտեանի նման երկաթէ կամք և երկաթէ մարմին ունեցող անհատ մը պէտք է։ Հովիւը իր մականունին տէրն է։ Եւսակայն օգնականներէ զուրկ մնացած չէ։ 1927էն մինչև 1934 իբր օգնական հովիւ իրեն գործակից է Վեր. Կարապետ Հասէսեան։ 1927—32ի միջոցին Վեր. Յովհ. Արզումանեան (այն ատեն տակաւին ոչձեռնադրեալ) մինչ Բիլիֆի որբերուն մէջ առաջին երեք տարիներուն իբր ընկերային գործիչ և վերջին երկուքին միջոցին իբր Պէյրութ քաղաքի Հայ Աւետ. Ջանից Ընկերութեանց վարիչ կը ծառայէր՝ անդամակցած է եկեղեցիիս, և անոր պաշտօնական մարմիններու իբր ժողովական՝ պատասխանատու դեր ունեցած է եկեղեցիիս կեանքին մէջ։ Աստուածաբանական Ճեմարանի ուսանողները ինչպէս քաղաքի միւս եկեղեցիներուն ընդհանրապէս՝ Էշրէֆիէի Եկեղեցիին մասնաւորապէս օգտակար եղած են։ Անոնցմէ ոմանք ամառնային արձակուրդի տեւողութեանը, իսկ ուրիշներ ընդհատելով ի-

րենց ուսումը աւելի երկար տեւողութեամբ գործած են հոն։ 1935—36ի ուսումնական տարեշրջանին եկեղեցական տոմարը գնահատանքով կ'արձանագրէ կամաւոր ծառայութիւնները Մարտիրոս Մարկանեանի Չէյթունիէի մէջ, Տիգրան Քասունիի՝ Ամանոս քէմփի մէջ, Եդուարդ Թովմասեանի՝ Թէլաաթ Ճիպէյլի կիր. դպրոցին մէջ, Մանասէ Շնորհօքեանի՝ Նոր Հաճընի կիր. դպրոցին մէջ։ Ասոնք միեւնոյն ատեն որոշուած շրջաններու մէջ հովիւի օգնականի ծառայութիւնը կը կատարեն Աստուածաբանական Ճեմարանի և եկեղեցիի կարգադրութեամբ հոգեւոր գործի մէջ փորձառութիւն ստանալու համար։ Այսպէս՝ ուսանող Յովհ. Ահարոնեան 1941 Հոկտ. 1էն սկսեալ 9 ամիս, 1942, Յուլիս — Սեպտեմբերի միջոցին Պատ. Միհրան Քէօրօղլուեան, 1942 Հոկտ. 1էն սկսեալ ուսանող Յակոբ Սաղըրեան ինն ամիս, 1943ի ամառը ընդհատ կերպով՝ Վահրամ Սալիպեան իրենց ծառայութեան բաժինը ունին եկեղեցիիս մէջ։ 1943, Յուլիս 1, օգնական հովիւն է Վեր. Եդուարդ Թովմասեան, որուն մեկնումէն ետքը Հոկտեմբեր, Նոյեմբեր, Դեկտեմբեր ամիսներուն իբր օգնական հովիւ պաշտօնը կը շարունակէ Վեր. Յարութիւն Մըսըրլեան։ Իսկ 1947ի Յուլիսէն սկսեալ՝ իբր օգնական աւետարանիչ՝ եկեղեցիի կը ծառայէ Վահրամ Սալիպեան, որուն ձեռնադրութիւնը Աւետ. Միութեան կողմէ կը կատարուի 1949ի գարունը։

Եկեղեցիիս հանգուցեալ եւ վաստակաւոր սարկաւագներէն եղած են Փարթամ Շանլեան, Սողոմոն Պալըգեան եւ Սեդրակ Հավունճեան. առաջինը մօտ քառորդ դար ծառայած է այդ պաշտօնով։ 1935էն ի վեր պաշտօնի վրայ է Յովհաննէս Տարտաղանեան որուն նոյն պաշտօնով կ'ընկերակցի Սամուէլ Ֆըսթըգճեան։ Այս կամ այն ժողովի մէջ անդամակցութեամբ եկեղեցիիս վաստակաւոր ծառայողներէն եղած են Յարութիւն Քէլէշեան, Գրիգոր Խօրէճեան, Արմենակ Զատիկեան, Մովսէս Անտոնեան, Հայկ Արթինեան, Վահան Մելիքեան, Գրիգոր Պօղոսեան, Սամուէլ Գըրգեաշարեան, Աւետիս Ծառուկեան։ Ուրախալի պարագայ մըն է որ բարձր ուսումով երիտասարդներ սկսած են հետաքրքրուիլ եկեղեցական կեանքով և իրենց թարմ ոյժերը վերջին հինգ վեց տարիներէ ի վեր սկսած են զգալի ընել եկեղեցիիս մէջ, ընթացիկ գործերուն մէջ կարեւոր դեր ըստանձնելով։ Ասոնցմէ կարելի է յիշել ոմանք. — Տօքթ. Ոսկերեան Մերճանեան, Տօքթ. Հէնրի Պէտիր, Տօքթ. Թաշճեան, Օգոստին Պէտիր, Զաւէն Հատիտեան, Թորոս Թուզճեան, եւն։

4.

ՆՈՐ ՄԱՐԱՇԻ (ՊՈՒՐՃ ՀԱՄՈՒՏԻ) ՀԱՅ ԱՒՆՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Պէյրութ քաղաքի վարչական շրջանին արեւելեան սահմանը կը գծէ նոյնանուն գետակը։ Մինչեւ քանական թուականները վերջը հայերը բնակած են միայն Պէյրութ քաղաքի սահմաններուն մէջ։ 1929ի Նոյեմբերին, սակայն, կառավարութեան կողմէ հիւղաւաններու քանդումը որոշուած ըլլալով հայ գաղթականները կը սկսին ցրուիլ և Նոր թաղամասեր շինելով հոն հաստատուիլ։ Առաջին աւանը կը շինուի Մարաշցիներու կողմէ, որոնք այս նպատակով մասնաւոր ընկերութիւն մը կը կազմեն և գետակին արեւելեան ափին վրայ Պուրճ Համուտ ըսուած վայրէն ընդարձակ գետին մը գնելով կը հիմնեն Նոր Մարաշը։

1930-1932ի միջոցին 2200 հայ ընտանիքներ կը հաստատուին Պուրճ Համուտի և յաջորդաբար շինուող Նոր թաղամասերու մէջ։ 1933ի ձմեռը քէմփի մէջ պատահող մեծ հրդեհը նոր թափ մը կուտայ այս շինութեանց՝ որոնք կը շարունակուին մինչեւ այսօր, թէպէտ տեղ տեղ տակաւին գաղթականի հիւղակներ իրենց տխուր տեսարանը կը պարզեն ամէն դիտողին։ Այսօր հայերու ստուար մեծամասնութիւնը հաստատուած է Պէյրութի գետակին արեւմտեան և արեւելեան ափերուն վրայ և անոնց մօտ Էշրէֆիէ անուն ընդարձակ բլրադաշտի վրայ։ Աւետարանական գործը 1930ին իսկ կը սկսի Պուրճ Համուտի մէջ։ Կը շինուի առժամեայ տախտակէ սրահ մը իբր ժանկապարտէզ գործածուելու, ուր քիչ ետքը կը սկսին նաեւ կիրակնային աղօթաժողովները։

Այս գնուած 93000 քառակուսի կանգուն գետնին երեք հազարը կալուածատիրոջ կողմէ հաւասար բաժիններով երեք յարանուանութեանց կը նուիրուի՝ եկեղեցական և կրթական շէնքերը անոր վրայ կանգնելու համար։ Աւետարանականները իրենց բաժինէն 880 քառ. կանգունը կը ծախեն 132 Օսմ. Ոսկիի և 120 քառ. կանգունի փոխարէն ալ 56 Օ. Ո. կ'առնեն գետնի գնման յանձնախումբէն։ Դպրոցի գանձէն 52 Օ. Ո. ալ այս գումարին վրայ բարդելով 2000 քառ. կանգուն ընդարձակ հող մը կը գնեն։ Բոլոր Պուրճ Համուտի հողին գնումին, ժողովուրդին բաշխումին մէջ Աւետարանականներէն ամենէն աչքառու ծառայութիւնը կը մատուցանէ Պօղոս Ն. Ներսէսեան։ Այս Նոր գետնի վրայ 1931 Յունիս 29ին Նախնական աշխատանքները կը սկսին և Յուլիս 9ին դպրոցի շէնքին հիմը կը դրուի Վեր. Կ. Հասէսեանի աղօթքովը։ Գծուած ծրագրին համեմատ շէնքը պիտի բաղկանար երկու յարկերէ, առաջինը դպրոցի և երկրորդը ապագայ եկեղեցիի կողմէ գործածուելու համար։ Առաջին առիթով կը շինուին սրահ մը և երեք սենեակներ, որոնք կը

ծառայեն թէ՛ կրթական և թէ հոգևոր նպատակներու։ Շէնքի համար կը ծախսուի 1300.43 Լիբ. Լիրա, որուն 109.77ը ժողովրդային նուէրներէ և 877.86ը Միս Ռ.էպի և Ֆրէնցզ ավ Արմենիայի ներկայացուցիչ Միս Տէյվիսի նուէրներէն, իսկ մնացած 312.80 Լիրան փոխառութեամբ կը հայթայթեն։ (5.5 Լիբ. Լիրան՝ 1 Օսմ. Ոսկի, կամ 1.27 Լիրա մէկ ոսկի Տոլար արժէք ունէին հրապարակի վըրայ։) Այս շէնքին մէջ տեղաւորուեցաւ եռամեայ Նախակրթարանը. իսկ սրահը սկսաւ գործածուիլ նաև հոգևոր հաւաքոյթներու համար։ 1931—32ի դպրոցական տարեշրջանին մանկապարտէզը ունի 50 աշակերտներ և վարժուհի մը, իսկ նախակրթարանի երեք դասարաններն ունին 58 աշակերտներ և երկու վարժուհիներ։ Ընդամէնը երկու սեռէ 108 աշակերտներ և 3 վարժուհիներ։ 1933–34ի միջոցին այս թիւերը կը բարձրանան. աշակերտներունը կ՚ըլլայ 145 և վարժուհիներունը՝ չորս։ Դպրոցի առաջին չորս տարեշրջաններուն աւագ ուսուցչուհին եղած է Օր. Պէաթրիս Հասէսեան։

Մինչև 1933ի վերջը Պուրճ Համուտի թէ՛ կրթական և թէ հոգևոր գործը կը զարգանայ Էշրէֆիէ Թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի վարչութեան տակ։ Ժողովուրդին բազմութիւնը, թաղերու հեռաւորութիւնը, կրթական, հոգևոր պէտքերու բազմապիսութիւնը կը թելադրեն նոր եկեղեցիի մը կազմակերպումին անհրաժեշտութիւնը։ Վեր. Ե. Հատիտեանի առաջարկով և թէ՛ եկեղեցիի թէ Պուրճ Համուտի ժողովուրդին միաձայն հաւանութեամբը բաժանումը կը կատարուի։ Յունուար 21ին եկեղեցին՝ իբր անկախ հաստատութիւն՝ կ՚ընտրէ իր առաջին եկեղեցական հոգաբարձութիւնը, որուն անդամներն են՝ Սողոմոն Պալըգեան, սարկաւագ, Աւետիս Կեցոյեան՝ քարտուղար, Ստեփան Գէորգեան՝ գանձապահ, Փանոս Այվազեան և Յակոբ Բանջարեան՝ խորհրդականք։ Եկեղեցիին հովուական պաշտօնը կը ստանձնէ Վեր. Կարապետ Հասէսեան, որ արդէն 1927ի աշունէն ի վեր իբր օգնական հովիւ կը գործակցէր Վեր. Ենովք Հատիտեանի։ Եկեղեցին իր կազմակերպական ձևաւորումը լրացնելու համար Փետր. 4ին կ՚ընտրէ իր առաջին խնամակալութիւնը Խորհրդական Ժողով անունին տակ՝ յանձին Պօղոս Ներսէսեանի, Սարգիս Լէպլէպիճեանի, Յակոբ Հանէսեանի, Աբրահամ Ճամպազեանի և Ստեփան Պօզօղլանեանի։ Կիր. դպրոցը՝ որ տարիներէ ի վեր կը շարունակէր արդէն՝ այդ տարին իբր տընօրէն ունի Շահնազար Քէօթահեանը, որ կ՚ուսանէր Պէյրութի Աստուածաբանական Ճեմարանին մէջ, և որուն կը գործակցին Օրք. Անժէլ Երևանեան, Նուարդ Հալաճեան և Անուշ Մալաքեան։ Արձանագրուած ընտանիքներուն թիւն է 165. բայց ուշադրութիւն

կը գրաւէ հայրազուրկ ընտանիքներու չատութիւնը· 60 ընտանիքներ կան որոնց անդամները կը բաղկանան կամ միայն անոր մնացած մէկ այրի կնոջմէ կամ այրի մայրիկէ և մի քանի որբերէ։ Բոլոր ժողովուրդին թիւն է 525, որոնցմէ միայն 159 հոգի հոգևոր տուրք կը վճարեն։ Այսպիսի ժողովուրդ մը անշուշտ անկարող պիտի ըլլար իր փոքր ելևմուտքին իսկ հաւասարակշռելու առանց արտաքին օգնութեան։ Առաջին տարուան բոլոր ծախքին գումարն է 514.16 Լիբ. Լիրա, որուն 196.16 Լիրան ժողովուրդէն, 300 Լիրան Աւետ. Միութեան գանձէն և 18 Լիրան բարեկամի մը նուէրէն գոյացած է։ Նոյն տարին Միս Ուէպ եկեղեցիին կը նուիրէ երգեհոն մը։

1934, Դեկ. 16ին Եկեղեցին պաշտօնապէս եւ պատշաճ հանդէսով կը կազմակերպուի 105 (26 այր և 79 կին) անդամներով Աւետ. Միութեան ժողովին որոշումին համեմատ և կը հռչակուի իբր անոր մէկ անդամը։

1934ի Յունուարէն մինչեւ 1942ի աշունը Եկեղեցիիս հոգեւոր հովիւն է Վեր. Կարապետ Հասէսեան, որ իր յառաջացեալ տարիքին և ժամանակի վերջին տարին իր անհանգստութեանը պատճառաւ կը հրաժարի պաշտօնէն թէպէտ Պէյրութ գտնուած միջոցին երբեք չի գլանար իր կարելի ծառայութիւնը մատուցանելէ։ Եկեղեցիս գրեթէ երկու տարի չարունակ կը զարգանայ ամէն կերպով, ժողովուրդը խանդով և մեծ նուիրումով փարած է գործին, խուռներամ կը յաճախէ հոգեւոր հաւաքոյթներու և պաշտամունքներու, կը տիրէ ներքին խաղաղութիւն և գործակցութիւն։ 1934ի ամառը եկեղեցին կ'որոշէ իր դպրոցին վարչութիւնն ալ զատել Ֆչրէֆիլիկեդր. Վարժարանի հոգաբարձութենէն և Սեպ. 5ին կ'ընտրէ իր զատ հոգաբարձութիւնը, որուն կ'անդամակցին Տիկ. Ռահէլ Պօղոսեան, Օր. Ովսաննա Թաշճեան, Տիարք Պօղոս Ներսէսեան, Սանփան Գէորգեան և Սմբատ Նաճարեան։ Ներկայ սենեակները ալ չեն կրնար գոհացնել ծաւալուն գործին պէտքերը և 1934-35ին կը շինուին երեք նոր սենեակներ ևս, որոնց համար կը ծախսուին 281.36 Լիբ. Լիրա՝ գոյացած ժողովուրդին հանգանակութենէն, բարեկամներու նուէրներէն և փոխառութեամբ։ 1934-36ի ուսումնական տարեշրջանին դպրոցը տարի մը բարձրանալով կ'ըլլայ քառամեայ նախակրթարան, որմէ զատ ունի նաև երկու մանկապարտէզ Պուրճ Համուտի և Թրատի մէջ։ Երկու սեռէ ընդհանուր աշակերտութեան թիւն է 245, որուն 101ը երկու մանկապարտէզներու մէջ։ Կը պաշտօնավարեն եօթը վարժուհիներ և մէկ ուսուց. վարժուհի, Օր. Սիրանուշ Գարճեան. տարեկան ծախքն է 714.79, և գանձին մէջ կ'աւելնայ 41.13 Լիբ. Լիրա։ Հասոյթները գոյացած

են Դանիական Առաքելութեան նուէրէն՝ 288, աշակերտներէ 286.15, Աւետ. Միութեան գանձէն՝ 97.45, և ուրիշ չորս աղբիւրներուն մանր գումարներէն։ Դարձեալ Ն. Ք. Ջանից ընկերութիւնը, որ սկիզբէն ի վեր գոյ եղած է, 1934-35ին ունի 35 մանչ և 50 աղջիկ անդամներ։ Կիրակնօրեայ դպրոցը կը գտնենք աւելի զարգացած Մանասէ Շնորհօքեանի տնօրէնութեան տակ. ան ունի երկու սեռէ 225 աշակերտներ և ինը վարժուհիներ։ Իսկ ժողովուրդը բաղդատմամբ նախկին տարիներու աւելի կու տայ եկեղեցիի, որուն տարեկան ծախքին կէսէն քիչ մը աւելին ժողովրդային նուէրներով կը գոցուի։

Եկեղեցիի պատմութեան ընթացքը, սակայն, այսպէս չի շարունակեր։ 1935ի վերջը երեւան կու գան դժուարութիւններ եկեղեցիի հոգաբարձութեան անդամներուն և հոգեւոր հովիւին միջեւ։ Եւ հարցը կը շարունակէ յուզեալ պահել եկեղեցին և զբաղեցնել Աւետ. Միութեան վարիչ մարմինները, մինչեւ որ 1937ի ամառը բոլորը կը հաշտուին և դարձեալ կը սկսին սիրալիր գործակցութեամբ յառաջ տանիլ եկեղեցական գործերը։ Եւ կը սկսի վերելքի նոր շրջան մը։

Այս միջոցին եկեղեցիիս մէջ օգտակար ոյժ մը կ'ըլլայ Մարտիրոս Մարկանեան, որ 1936ին Աստուածաբանական Ճեմարանէն ուսումնաւարտ ըլլալէ անմիջապէս ետք ստանձնած էր թէ՛ Թրատաւետարանական գործին պատասխանատուութիւնը և թէ եկեղեցւոյս վեցամեայ նոր բարձրացուած նախակրթարանին տնօրէնութիւնը։ Իր երեք տարուան պաշտօնավարութեան միջոցին Մարկանեան կը կատարէ նաև եկեղեցիի հոգաբարձութեան ատենադպրութիւնը և հովիւին կ'օգնէ իր հոգեւոր գործին մէջ։ Իսկ իր նորապսակ կեանքի ընկերը՝ Տիկ. Սիրվարդ՝ կը դառնայ վարիչը Աղջկանց Ջանից Ընկերութեան, ուր իրեն կը գործակցին իբր վարչութեան անդամներ Օրք. Մարի Պազիրկանեան, Արմինէ Կ. Հաճէսեան, Ազնիւ Կարապետեան, Փառանձեմ Կ. Հաճէսեան, Ազնիւ Մըսըրլեան և Լիտիա Այվազեան։

1938ի միջոցին եկեղեցին կը բոլորէ իր փայլուն մէկ տարին։ Ընտանիքներու թիւը բարձրացած է 177ի, անձերունը՝ 747ի, որոնք ծովեզերքի, գետակի եւ լեռնային շրջաններու միջեւ տարածուող ագարակներու և նոր թաղերու մէջ ցրուած են։ Հետեւաբար եկեղեցին կ'ընդարձակէ իր գործը։ Սինիֆիլի մէջ Չորեքշաբթի իրիկուններ կը վարէ աղօթաժողովներ։ Եկեղեցիին զանազան կազմակերպութիւնները լման թափով լծուած են գործի։ Հովիւը իր տեղեկագրին մէջ կը յիշէ մասնաւորապէս Տիկնանց երկու ընկերութիւններ, Աշխատասիրաց և Աւետարանչական։ Վեր-

ջինին անդամուհիները զոյգ զոյգ կ'այցելեն հեռու եւ մօտ թա-ղերը։ Տիկինները նիւթապէս ալ օգտակար կը հանդիսանան եւ կը նպաստեն դպրոցին և եկեղեցիին։ Այս տարին դարձեալ ա-ռաջին անգամ ըլլալով եկեղեցին կիներէն եւս սարկաւագներ կ'ընտրէ, որոնք են Տիկնայք Ֆէրիտէ Քէշիշեան և Կիւլնիա Սը-վաճեան։ Մանկապարտէզը որ մինչեւ հիմա տախտակէ ողորմելի սրահի մը մէջ կը գտնուէր, կ'օժտուի քարէ և կրաղիւսէ նոր սը-րահով մը. ասոր համար կը ծախսեն 777.95 Լիբ. Լիրա։ 1938ի իբր Ծնունդի նուէր, Զուիցերական Առաքելութեան Ներ-կայացուցչէն՝ Յակոբ Քիւնցլէրի կողմէ կը ստանան եկեղեցական զանգակ մը, որուն համար 113.51 Լիրա ծախքով աշտարակ մ'ալ կը շինեն։ Կ. Դպրոցի աշակերտութեան թիւն է Պուրճ Հա-մուտի մէջ 200, Թրապի մէջ 75, երկու սեռէ 13 ուսուցիչներու խնամքին տակ։ Մանկապարտէզներու և նախակրթարանի 1938-39ի եկամուտը 1800 Լիրան կ'անցնի, իսկ բոլոր դպրոցականներու թիւը կը բարձրանայ 325ի, 110 մանկապարտէզի բաժնին մէջ։ Այս շրջանին դարձեալ եկեղեցին կը տիրանայ իր շէնքին մօտա-կայ երկյարկանի և ութ սենեակներէ բաղկացեալ այրիներու տան, սեփականութիւնը Friends of Armenia ընկերութեան, որուն Ներ-կայացուցիչը Միս Տէյլըր 1936ին որոշ պայմաններով զայն եկե-ղեցիին տրամադրութեան տակ դրած էր։

Եկեղեցին 1939էն մինչեւ 1942ի վերջը գրեթէ բնականոն կերպով կը շարունակէ իր կեանքը, թէպէտ աստիճանաբար ցոյց տալով տկարութեան նշաններ։ Այսուհանդերձ կ'արձանագրէ կարգ մը նոր նուաճումներ։ Եկեղեցին տեսնելով որ իր ժողովուրդը նոր գաղթականներով շատցած է, կրթական գործը՝ ընդարձակուած, հոգեւոր պէտքերը՝ բազմացած, իսկ միւս կողմէ իր հովիւը՝ տա-րիքով յառաջացած, կը խորհի Մարկանեանը իբր հովիւի օգնա-կան հրաւիրել։ Այս միջոցին Անտիոքի աւետարանիչ Ասատուր Աստադեան Պէյրութ կը հասնի իբր Ալեքսանդրէթ Սանճագի գաղ-թական, եւ Պէյրութի Շրջանային Վարչութեան որոշումով թէ՛ Թրապի Աւետարանական գործին եւ թէ Պուրճ Համուտի Եկեղեցիին մէջ պաշտօնի կը կոչուի՝ յաջորդելով Մարկանեանի։ Եկեղեցին յարմար կը տեսնէ երկու նոր թաղերու մէջ ալ հոգեւոր գործ սկսիլ, Տահր էլ Ճէմէլ եւ նախապէս ժողովուրդէն Խալեան Քէմփ կոչուող վայրը շինուած նոր թաղին մէջ։ Պատ. Հայկազուն Ղազարեան, Դանիական Առաքելութեան աւետարանիչը, եկեղեցի-ին կ'օգնէ՝ յիշեալ վայրերու աղօթաժողովները վարելու մէջ իր կանոնաւոր աջակցութիւնը բերելով։ Քիչ ետքը եկեղեցին կիրակ-նօրեայ պաշտամունք եւս կը սկսի Տահր էլ Ճէմէլի մէջ, ուր կը

հիմնէ նաեւ մանկապարտէզ մը։ Նախակրթարանի աշակերտութիւնը կ'աւելնայ. 1939–40ին 340 է անոր թիւը, բարձրագոյնը՝ 1931–1947 տարիներու միջոցին։ Մանկապարտէզի համար երկրորդ սենեակ մըն ալ շինելու գիտումով անոր չէնքին առջեւը 1059 քառ. կանգուն տեղն ալ կը գնուի։ Նախակրթարանի չէնքին վեց սենեակներուն կից երկու նորեր եւս կը շինուին օգնութեամբը Փափազեան Հիմնադրամի։ Հոգեւոր հովիւը, սակայն, Փիզիքապէս ինքզինքը ա՛լ անկարող զգալով այս միշտ ընդարձակուող գործը վարելու համար վերջնականապէս կը հրաժարի եւ իրեն կը յաջորդէ Վեր. Սիսակ Ս. Մանուկեան։

Եկեղեցիիս այս երկրորդ հովիւը կը պաշտօնավարէ միայն տարի մը, 1942 Յուլիսէն 1943 Յուլիս, գործակցութեամբ Սատադեանի որ եղած հրաւէրին վրայ իբր հովիւի օգնական իր բոլոր ժամանակը կը տրամադրէ եկեղեցիին եւ կը ձգէ Թրատի գործը։ Վեր. Մանուկեան կորովի քայլերով եկեղեցին կը ջանայ յառաջ տանիլ։ Նախ կը փորձէ անոր ժողովուրդը ճշդել։ Եղած արձանագրութեանց համեմատ ժողովուրդը կը բաղկանայ 240 ընտանիքներէ, որոնց 45ը մէկական այրի կիներ կը կազմեն։ Անձերուն թիւն է 943։ Հովիւին երկրորդ ձեռնարկը պիտի ըլլար վերակազմել եկեղեցին հոգեւորապէս։ 1934–42ի միջոցին արձանագրութեանց համեմատ շատ սակաւաթիւ անձեր իբր նոր հաղորդական անդամ աւելցած են եկեղեցիին վրայ։ Անդամներուն թիւը սկիզբէն մինչեւ վերջը 100էն հազիւ մի քանի աւելի եղած է։ Այս բոլոր բարի եւ շինարար ջանքերը պտուղ չտուած եկեղեցիին մէջ կը ծագի խռովութիւն մը, որ իր սաստկութեամբը եւ եկեղեցական կեանքի վրայ աննպաստ ազդեցութեամբը կը գերազանցէ իր նախորդը։ Հովիւին եւ ժողովականներուն, եւ ժողովականներուն իրարու միջեւ ծագած դժուարութիւնները, անհամաձայնութիւնները տխուր յիշատակ մը կը թողուն, եւ եկեղեցին կը վնասուի մեծապէս, եւ տարիներ շարունակ իր կրած ցնցումներուն ազդեցութենէն չի կրնար ազատիլ։ Հովիւը՝ որ միայն մէկ տարուան համար պայմանաւորուած էր, կը բաժնուի եկեղեցիէն։ Աս վերջինս չի կրնար նոր հովիւ մը հրաւիրել, եւ 1943 Յուլիս — 1947 ընթացիկ գործերը կը վարէ հովիւի օգնականը՝ Պատ. Ասատուր Սատադեան, շատ դժուարին պարագաներու տակ։ Յոբելինական տօնակատարութեանց առթիւ պահ մը նոր եռանդ եւ ոգեւորութիւն կը տեսնուի եկեղեցիին մէջ։ Իսկ 1946–47ի ներգաղթի երկու տարիներու միջոցին եկեղեցիէն 42 ընտանիքներ եւ իր նախկին հովիւը Վեր. Կ. Հասէսեան կը մեկնին Ս. Հայաստան։ Պատ. Ս. Սատադեան 1947ին կը մեկնի Բեսապի Հայ Աւետ. Եկեղեցիին

հովուական պաշտօնը ստանձնելու։

Եկեղեցւոյս ներկայ հովիւն է Վեր. Արամ Հատիտեան, որուն պաշտօնավարութեան սա երեք տարիներուն միջոցին եկեղեցին կը բոլորէ օգտակար գործունէութեանց շրջան մը։ Անցեալ կողուկռիւններու պատճառաւ ցրուած ժողովուրդը կը հաւաքուի, ուծացած մաս մը կը սկսի կապուիլ եկեղեցիին։ Կազմալուծուած կամ տկարացած կազմակերպութիւնները կը վերակազմուին։ Կիրակնօրեայ դպրոցի բոլոր մանուկները՝ 3—14 տարիքի միջև՝ աստիճանական ուսումի ծրագրին համեմատ դասարաններու կը բաժնուին։ Կիրակի իրիկունները 15 տարիքէ վեր չափահասներու կրօնական դաս կը տրուի։ Տիկնանց Միութիւնը կը վերակազմուի, որ իր մշակութային և ընկերային գործունէութեամբը, և նիւթական նպաստներովը եկեղեցիի օգտակար կ'ըլլայ։ Ք. Ջանից Ընկերութիւնը իր երիտասարդական մէկ և պատանեկան երկու բաժիններով կը վերակազմուի, որուն երեքը միասին կ'արձանագրեն երկու սեռէ 150 անդամներ։ Այս երեք կազմակերպութիւնները մէկական ուսանող կ'որդեգրեն եկեղեցիի նախակրթարանին մէջ և կը հոգան անոնց լման կրթաթոշակը և գրենական պէտքերը։ Գոյութենէ դադրած Աւետարանչական Ընկերութիւնը, ոչ թէ նախկինին նման միայն կիներէ այլ երկու սեռէ 50 անդամներով կը վերակազմուի։

Եկեղեցին սակայն ամենէն աւելի կրթական և շինարարական մարզերու մէջ յաջող գործունէութիւն ցոյց կու տայ։ Նախակրթարանի աշակերտութեան թիւը կը բարձրանայ 168էն 415ի, իսկ կրթական պաշտօնեաներունը՝ 17ի։ Դպրոցը իննամեայ հաստատութեան վերածելու ծրագիրը կ'ընդունուի. վերջին երկու տարիներուն Է. և Ը. դասարանները կ'աւելցուին։ Իսկ դպրոցին տարեկան ծախքը 9000 Լիբ. Լիրայէն կը բարձրանայ 19500ի։ Բարձրագոյն այս երկու կարգերը կը տեղաւորուին նախապէս իբրև այրիանոց գործածուող շէնքին երկրորդ յարկին մէջ։ Պէյրութէն դուրս եղող աշակերտներու դիւրութիւն տալու համար կը բացուի գիշերօթիկներու բաժին մը յիշեալ շէնքին չգրաւուած սենեակներուն մէջ։

Այս շէնքերը շրջապատի մը մէջ պարփակուած չըլլալով շատ մը անպատեհութիւններու առջև կը դնէին եկեղեցին ու դպրոցը։ Այս նպատակով հարկ էր գնել կից երեք հողամասերը, 995 քառակուսի կանգուն տարածութեամբ, որուն համար կը ծախսեն 11693.70 Լիբ. Լիրա, ամբողջութեամբ վճարուած Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան կողմէ։ Այս տարածութիւնը կը օլորուի բարձր պատով մը։ Յառաջ եկած բակը կ'ունենայ 65

մէթր երկայնք և 35 մէթր լայնք։ 1945ին ձեռնարկ մը եղած էր երիցատուն մը շինելու համար մանկապարտէզի շէնքին վրայ, բայց չէր շարունակուած։ Այս անգամ կը յաջողին վայելուչ կերպով շինել զայն, շուրջ 13000 Լիբ. Լիրա ծախսելով՝ որուն 10500ը Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութենէ և 2500ը ժողովուրդէն։ Շէնքը ունի 11.82×10.45 մ. տարածութեամբ յատակ մը։ Պարիսպին դուռերուն և երիցատան շինութեան ծախքերուն մասնակցած են եկեղեցիիս կիր. դպրոցը, Ք. Ջանից Ընկերակցութիւնը և Տիկնանց Միութիւնը։ Եկեղեցիս նպատակ ունի 75000 լիրա ծախսելով նախակրթարանի վրայ երկրորդ յարկ մը շինել իր կիրակնօրեայ պաշտամունքներուն համար։

Եկեղեցիս, սակայն, բոլորովին չէ կրցած լուծել իր ներքին դժուարութիւնները, ժառանգը անցեալ տարիներու։ Ժողովուրդին աղքատութիւնը, քէմփի միջավայրը, եկեղեցական գործերը վարելու ատակ անձերու պակասը մասամբ կը բացատրեն այս երևոյթը։ Հոգևորապէս դաստիարակուած և ուսեալ նոր սերունդի մը շնորհիւ եկեղեցական կեանքը նոր հունի մտնելու կարելիութիւնն ունի։ Այսպիսի երիտասարդութեան մը համար ներքին ընդունակութիւններով օժտուած է եկեղեցին։

5.

ՃՈՒՆԻԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Ճունի նախկին ինքնավար Լիբանանի նաւահանգիստն էր և մեծութեամբ Զահլէէ ետքը երկրորդ քաղաքը բոլոր շրջանին մէջ։ Ան ներկայիս Պէյրութէն դէպի Տրիպոլիս երկարող ասֆալթէ ճամբուն վրայ, առաջինէն 20 քիլօմէթր հեռու ծովախորշի մը եզերքը, և մասամբ լեռներու փէշերուն վրայ թառած գեղեցիկ քաղաք մըն է։ Քսանական թուականներուն ան ունեցած է մեծ թիւով հայութիւն մը, որուն կարևոր մէկ մասը կը կազմէին որբերը։ Կարգ մը հայեր ալ Պէյրութի մէջ բնակարանի տագնապի պատճառաւ հոս հաստատուած էին։

Հայ Աւետարանականները, որոնք թիւով և որակով ոչ-զանցառելի հաւաքականութիւն մը կը կազմէին, կանուխէն սկսած են ունենալ իրենց հոգևոր հաւաքոյթները։ 1922ի սկիզբը հոն հաստատուած կը գտնենք Վեր. Սիսակ Ս. Մանուկեանը և անոր քենեկալը Տոքթ. Մինաս Մանուկեանը, Վեր. Ենովք Հատիտեանը և հաճընցի Մարտիրոս աղա Կէրթմէնեանը։ Վեր. Ե. Հատիտեան՝ իբր հովիւ Պէյրութի արուարձաններուն Բողոքական ժողովուրդին՝ նոյն տարին կը կազմակերպէ Ճունիի Եկեղեցին։ Տէրունական Սե-

ղանի մասնակցող հաղորդական անդամներու թիւը, 50, կը թելադրէ թէ ժողովուրդը 150է պակաս չէր։ Յաջորդ երկու տարիներու միջոցին անդամներուն թիւը կը բարձրանայ մինչեւ 80, որուն մէկ երրորդը որբանոցներու 13–18 տարեկան աղջիկներէն ու այր եւ կին կարգ մը պաշտօնեաներէն կը բաղկանայ։ Տեւական արտագաղթը եւ որբանոցներու ուրիշ տեղեր փոխադրութիւնը կամ գոյութենէ դադրիլը շարունակ ժողովուրդին թիւը կը պակսեցընեն։ 1930ին Աւետարանական հայեր ութը ընտանիք միայն մնացած էին։ Նշելի պարագայ մըն է որ միակ եկեղեցին եղած է որուն ժողովուրդին գրեթէ կէսը միշտ հաղորդական անդամներէ բաղկացած է։ Եթէ անտեսական պայմանները ներէին հոս այսօր կրնայինք բարգաւաճ եկեղեցի մ'ունենալ։

Եկեղեցին իբր մէկ ճիւղը Պէյրութի Աւետ. Եկեղեցիին, իրեն յատուկ հոգեւոր հովիւ մը ունեցած չէ, եւ շատ անգամ մնայուն քարոզիչէ ալ զուրկ մնացած է. եւ ամէն կիրակի Պէյրութէ զրկուող քարոզիչներ հոն պաշտօն կատարած են։ 1922 Մարտ 5էն մինչեւ Օգոստոս 27 քարոզչական պարտականութիւնը առաւելապէս Վեր. Ե. Հատիտեանի վրայ ծանրացած է, որուն քաղաք փոխադրուելէն ետքը մինչեւ 1923 Նոյ. կանոնաւոր քարոզիչ բեմի վրայ չի տեսնուիր։ Վեր. Հ. Աչճեան, որ 1922ի Դեկտեմբերի սկիզբը Գոնիայի որբերով Պէյրութ հաստատուած էր, եւ ուրիշներ իրենց պատգամները կու տան։ Վեր. Բ. Տօնիկեանն է միայն որ երկու ամիս կանոնաւոր կերպով կ'աշխատի հոս։ 1923 Նոյեմբերէ սկսեալ մինչեւ 1924 Յունիս 23 հոս կը պաշտօնավարէ Համբարձում եղբայր Սիմոնեան, որ Մեննոնական միսիոնար Մր. Իպին եկած հրաւէրը ընդունելով կը բաժնուի եկեղեցիէ։ Ասկէ մինչեւ 1924 Սեպտեմբերի վերջը դարձեալ Վեր. Տօնիկեան կը գործէ։ 1926-27ի միջոցին Կրօն. Գործիչներու Դպրոցէն երկու ուսանողները, Յակոբ Շնորհօքեան եւ Ենովք Կէօքկէօզեան, փոխն ի փոխ յաճախակի կը քարոզեն եկեղեցւոյս բեմէն։ 1926 Մարտ 18էն Ս. Հաղորդութեան ատեն կը յիշուի անունը Վեր. Համբարձում Կէօվտալայճեանի։ 1927 Օգոստ. 1էն մինչեւ 1929ի Դեկտեմբերի վերջը պաշտօնական քարոզիչն է Պատ. Հայկազուն Ղազարեան, որ նաեւ քարոզիչն է որբանոցներու։ Մի քանի տարիներ ալ պատահական քարոզիչներով այս միշտ փոքրացող եկեղեցին կ'ունենայ քիչ թէ շատ կանոնաւոր կեանք մը, բայց շատ չանցած ոեւէ կազմակերպութիւն չի մնար հոս։ Պէյրութի եկեղեցիներէն կարգ մը աւետարանիչներ կ'այցելեն տեղս հոգեւոր սնունդ եւ մխիթարութիւն տալու համար։

Եկեղեցիս անշուշտ սեպհական շէնք ունեցած չէ։ Վարձքով

գործածուող շէնքը ծառայած է նաև կրթական նպատակի, 1924, Սեպտեմբերէ սկսեալ, երբ Օր. Ովսաննա Թաշճեան կը հիմնէ դպրոցը, և կը պաշտօնավարէ մինչև 1926, Մարտ 5։ Վերջին Թուականին փոթորիկի և սաստիկ քամիի պատճառաւ բոլոր շէնքը կը քանդուի։ 1926-27ին Օր. Մանուշակ Գաղանճեան կը շարունակէ դպրոցը օգնական ունենալով ֆրանսերէն և արաբերէն աւանդող օրիորդ մը: 1927ի Սեպտեմբերին Աւետ. և Առաք. երկու եկեղեցիները դպրոցները կը միացնեն և երեք տարի այսպէս կը շարունակեն։ Միացեալ վարժարանը ունեցած է 60 մանչ և 70 աղջիկ աշակերտներ։

Եկեղեցիին մէջ իբր ժողովականներ օգտակար եղած են Մարտիրոս աղա Կէրթմէնեան, Մովսէս Միսիրեան, Տոքթ. Մ. Մանուկեան, Միքայէլ Գաւիթեան, Նշան Գազազեան, Թորոս Գույսէրլեան, Արշակ Խաչիկեան, Ս. Պատէմեան և մանաւանդ Կարապետ Լուսարարեան. իսկ Տիկ. Լուսարարեան, իբր աւետարանչուհի, կանանց ժողովներու առաջնորդող և դպրոցի հոգաբարձու իր ամուսնին հաւասար բաժին վերցուցած է այս փոքր եկեղեցւոյս մէջ։

* * *

ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ ԳՈՐԾԵՐ

Պէյրութի Աւետարանական գործին լման պատկերը տալու համար հարկ է յիշել ընդհանրական բնոյթ կրող գործունէութեան կարգ մը գիծեր, որոնք ասկէ անհատ եկեղեցիի սահմանական մարզէն դուրս կը մնան։ Ասոնցմէ մէկն է Կէրթմէնեան վարժարանը, զոր պէտք է կարևորութեամբ յիշել։ Հաճընցիք 7500 Օսմ Ոսկիի փոխարէն կը գնեն ընդարձակ հող մը Պէյրութի գետակին արևմըտեան ափին վրայ և կը հիմնեն Նոր Հաճըն թաղամասը։ Կոստանդին Կէրթմէնեան 3000 Օսմ. Ոսկի կը նուիրէ իր անունը կրող դպրոցը հաստատելու և անոր գոյութեան շարունակութիւնը ապահովելու համար։ Այս գումարին կէսը կը յատկացուի գետնի, որուն հանրակառքի գիծին կից կարևոր մէկ մասին վրայ կը կառուցուին 19 խանութներ։ Այս հասութաբեր կալուածներու վարձքերը դըպրոցի ելևմուտքին կարևոր մէկ մասը կը կազմեն։ 222 քառակուսի մեթր գետին մըն ալ կը զատուի դպրոցի համար որուն գըրեթէ կէսը գրաւած է վարժարանի միայարկ շէնքը։

Վեր. Սարգիս Տէվիրեան ալ 208 քառ. մեթր տարածութեամբ գետնի մը կէսին վրայ շինել կուտայ մանկապարտէզի շէնք մը։

Յարութիւն Փիլիպպոսեանի, Սամսոն Փիլիպպոսեանի և Կոստանդին Կէրթմէնեանի նուիրատուութեամբ Նոր Հաճընի հինգ տարբեր վայրերուն վրայ 65 փոքր բնակարաններ կը շինուին անուանական վարձքի փոխարէն որբևայրիներու տրամադրելու համար:

Դպրոցը իր գոյութեան առաջին տարիներուն՝ 1931–37՝ միջոցին միայն երեք դասարաններ ունի և կը կառավարուի էջ-

րէֆիէ թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի դպրոցի հոգաբարձութեան կողմէ։ 1936ին իբր դպրոցի տնօրէն պաշտօնի կը կոչուի Պատ. Կարապետ Գըրգեաշարեան, որուն ջանքերուն շնորհիւ դպրոցը ամէն տարի բարձրանալով կը վերածուի վեցամեայ նախակրթարանի, եւ որ իր անդրանիկ շրջանաւարտները (10 աղջիկ և 3 մանչ) կը հասցնէ 1940ին։ 1942էն ի վեր նոյն պաշտօնը վարած է Պատ. Յակոբ Կիւրլէքեան։ Կարգերու յաւելումով աշակերտութեան և ուսուցչութեան թիւերն ալ կ'աւելնան։ 1947—48ի տարեշրջանին ան ունէր երկու սեռէ 183 աշակերտներ և 11 ուսուցիչներ։ 1940-48ի միջոցին շրջանաւարտներու թիւը եղած է 95։ Դպրոցս տարիներէ ի վեր կը կառավարուի Աւետ. Միութեան ենթակայ ուրոյն հոգաբարձութեան մը կողմէ, որուն հասոյթի աղբիւրներն են կալուածներու վարձքը, Աւետ. Միութեան նպաստը, կարգ մը հայրենակցական միութեանց օգնութիւնը։ Հայ Բարեգործական Միութիւնը կը տրամադրէ հայերէնի ուսուցչուհի մը, իսկ կառավարութիւնը՝ արաբերէնի երկու վարժուհիներ։ Ներկայ շէնքերը անբաւարար են գործը հիմնական չափով իսկ յառաջ տանելու համար։ Հաստատութիւնս մեծապէս օգտակար եղած է այս թաղի աղքատ ժողովուրդին համար։

Պէյրութի Հայ Աւետ. բոլոր եկեղեցիները շահագրգռող հարցերը ուսումնասիրելու և անոնց լուծումին համար գործակցելու նպատակով երեք եկեղեցիներու պաշտօնական մարմինները 1934էն ետքը կը սկսին իրարու քով գալով պատահական ժողովներ ունենալ։ 1937, Մայիս 30ին կ'որոշուի այս միացեալ ժողովին պաշտօնական հանգամանք տալ և տարին առնուազն չորս անգամ կանոնաւոր նիստեր ունենալ։ Այս մարմինը մի քանի տարի կը շարունակէ գործել օգտակար կերպով և ատենապետութեամբ Վեր. Ե. Հախխեանի և ատենադպրութեամբ Վեր. Ե. Կէօքկէօզեանի։ Բայց իրաւասութեան սահմանը անցնելով կը սկսի Աւետ. Միութեան ժողովին կամ բոլոր Հայ Աւետ. Եկեղեցիի վերաբերեալ խնդիրներու մասին ալ որոշում տալ։ Ասոնցմէ մէկն է Աւետ. Միութեան Հաւատոյ Հանգանակին մէջ սրբագրութիւններ կատարելու որոշումը։ Այս մարմինը նկատի կ'առնէ երիտասարդաց մշակութային մարզական ընկերութիւն մը կազմելու հարցը, կը գծէ կանոնագիր-ծրագիրը, և կ'ընտրէ վարիչ մարմին մը՝ անդամակցութեամբ Տոքթ. Տիգրան Պէրպէրեանի, Տոքթ. Բիւզանդ Հախխեանի, Յարութիւն Գալայճեանի, Մարտիրոս Մարկոնեանի և Ճ. Գալֆաքեանի։ Այս կազմակերպութեան գործունէութեան մասին, սակայն, ոեւէ յիշատակութիւն չենք գտներ յաջորդ արձանագրութեանց մէջ, և նոյնիսկ իր անունը չի յիշուիր։ Երիտասարդութիւնը թէպէտ յաճախակի նիւթ կ'ըլլայ եկեղեցիներու

օրակարգին վրայ՝ բայց գործնական քայլ մը չ'առնուիր։

Պէյրութի եկեղեցիները այս Միացեալ Ժողովով չեն գոհանար, հարցը ընդլայնելով կը փափաքին Լիբանանի բոլոր Հայ Աւետ. եկեղեցիները ներկայացնող մարմին մը յառաջ բերել և կազմակերպել Հայ Աւետ. ուրոյն համայնք մը նախապէս գծուած* և Աւետ. Միութեան կողմէ հաստատուած բայց ապա իրենց կողմէ տեղ տեղ սրբագրուած սահմանադրութեան համեմատ։ Ասոր համար ստեղծուած մասնախումբը Լիբանանի ութը Հայ Աւետարանական եկեղեցիները կը հրաւիրէ պատգամաւորական ժողովի մը, որ տեղի կ'ունենայ 1944 Նոյ. 27ին, 19 ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ՝ Էշրէֆիէ Թաղի եկեղեցիին մէջ, Պէյրութ։ Ժողովս կը կոչուի Գերագոյն Ժողով Լիբանանի Հայ Աւետ. Համայնքի և կ'ընտրէ իր առաջին Գործադիր Մարմինը բաղկացեալ հետեւեալ անձերէ՝ Վեր. Ե. Հատիտեան՝ նախագահ, Վեր. Ե. Կէօքկէօզեան՝ փոխ նախագահ, Տոքթ. Յ. Ջպլագեան՝ ընդհանուր քարտուղար. Տ. Գրիգոր Բիթիչեան՝ ատենադպիր, Տ. Յովհ. Թաշճեան՝ գանձապահ, Տոքթ. Տ. Պէրպէրեան և Տիար. Հայկ Արթինեան ու Բիւզանդ Կիւլէսէրեան՝ խորհրդական։ Գործադիր Մարմինը յառաջիկայ տարուան միջոցին կը սկսի զբաղիլ կարգ մը ընդհանրական գործերով։ Կը դիմէ Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան պաշտօնապէս ճանչցուելու համար, որ իր 1945ի տարեկան ժողովին մէջ կուտայ հետեւեալ որոշումը.— «Միութիւնս կը փափաքի որ Լիբանանի Հայ Աւետ. Ժողովուրդը պատկան կառավարութեան կողմէ ճանչցուի իբր ուրոյն համայնք, և թէ Միութիւնս կը ճանչնայ Գերագոյն Ժողովը իբր իր քաղաքական օրկանը Լիբանանի մէջ»։ Գործադիր Մարմինը ապա գործնական քայլեր կ'առնէ որպէսզի կառավարութեան կողմէ ևս ճանչցուի։ Գործը յաջողելու մօտեցած՝ Գործադիր Մարմինը կը դադրի զայն հետապնդելէ՝ անոր անդամներուն միջև յառաջ եկած տարակարծութեանց պատճառաւ։ 1949ին խնդիրը դարձեալ կ'արծարծուի բայց կը մնայ անհետեւեանք և կը յետաձգուի անորոշ ժամանակով։

Աւետարանական հայեր մինչև 1924 իրենց յատուկ գերեզմանատուն չեն ունեցած։ Ժ.Թ. դարու երեսնական թուականներէն սկսեալ մինչև յիշեալ թուականը անոնց մեռեալները թաղուած են զանազան տեղեր։ Հնագոյններու դամբանները կը գտնուին Անգլօ-Ամերիկեան Եկեղեցիի բակը, այն տեղ որ Աւետ. Շարժումի սկզբնական շըրջանին իբր գերեզմանատուն գործածուած է։ Հոս այսօր գերեզմանաքարերուն վրայ տակաւին կը կարդացուին հետեւեալ հայերէն երկաթագիր արձանագրութիւնները.—

*) Այս նախապէս գծուած սահմանադրութիւնը պատրաստուած է արաբերէն լեզուով Սուրիոյ եւ Լիբանանի Աւետ. Գերագոյն Ժողովին կողմէ։

ԱՀԱՒԱՍԻԿ ԱՍՏԷՆ
ՀԱՆԳՉԻ ՋՄԱՐՄԻՆՍ ՄԵԾԻ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՅԱԿՈԲՈՍԻ ՍՐՀԻՎԵՀԻ
ԲԱՆՆ ԿԵՆԱՑ ՔԱՐՈԶՈՂԻ
ՅՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ ԱՍՏԵԱՑ
ՅԵՐԿԻՆՍ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ
ՓՐԿՉԻՍ
Ի ՀԱԶԱՐ ՈՒԹՆ ՀԱՐԻՒՐ ՉՈՐԵՔ
ՏԱՍՆԱՑ ԵՒՍ ՀԸՆԴԻ
ՆԱԵՒ ԱՄՍՈՅՍ ՀԿՏԵՄԲԵՐԻ
ԵՐԿՈՒՑ ՏԱՍՆԱՑ ԵՒՍ ԸՆՆԻ

ԿԴ ԱՄԱՑ ԷՐ։

Այս է Լիւադրացի (Աք Շէհր) Յակոբոս Սարքիս Աբգարեան, նախկին միաբան Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին, որ աշխարհական դառնալէ ետք Սայտա և Պէյրութ Եագուպ Աղա Աբգարիոս անունով ծանօթ դէմք մը եղած է կառավարական և միջազգային շրջանակներու մէջ։ Իր թոռին Միշէլ Աբգարիոսի համեմատ, որ տակաւին 1945ին Երուսաղէմ կ'ապրէր իբր յունադաւան մը, Անգլօ-Ամերիկեան Եկեղեցիի մօտ եղող քաղաքի պարտէզին դուռը կոչուած է Պապ Եագուպ ի պատիւ Եագուպ Աղայի, որ կը բնակէր այն դուռին մօտ ներկայ Ս. Նշան Հայ Առաք. Եկեղեցիի գրաւած տեղը, իր սեփական բնակարանին մէջ։ Մեռած է 1843, Հոկ. 29ին 64 տարիքին մէջ։ Եագուպ Աղա ամուսնացած է Մարոնի աղջկայ մը հետ։ Իր զաւակներէն Իսկէնտէր Աբգարիոս արաբագէտ ուսումնական մ'էր, որ հեղինակած է արաբներու պատմութիւն մը արաբերէն լեզուով։ Այս ալ թաղուած է յիշեալ գերեզմանատունը, բայց տեղը անյայտ է։ Երկրորդ զաւակն է Եգիպտոս վախճանեալ Յովհաննէս Աբգարիոս, որ իր որդւոյն Միշէլի յայտնութեան համեմատ Անգլօ-Ամերիկեան Եկեղեցիի նուիրած է փողաւոր երգէոն մը։ Երրորդ որդին մեռած է Ֆրանսա։ Իր մէկ աղջկան դամբանն ալ կը գտնուի նոյն Անգլօ-Ամերիկեան գերեզմանատունը, ահաւասիկ տապանագիրը.—

ՄԱՐԹԱ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆ
ՏԱՍՆԵՒՉՈՐՍ ԱՄԻՍ ԵՒ ԿԷՍ ՀԱՍԱԿԻ
ԹՈՂԼՈՎ ՋԸՆՏԱՆԻՍՆ ՅԱՇԽԱՐՀՍ ՎՇՏԱԼԻ
ՀԱՐՍՆԱՆԱ ՀՈԳԻՈՎՆ ԸՆԴ ՔՐԻՍՏՈՍԻ
ՆՈՐԱԲՈՅՍ ԾԱՂԻԿ ԱԲԳԱՐԵԱՆ ԶԱՐՄԻ

ԴՈՒՍՏՐ ՅԱԿՈԲԱՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՈՐ ԲՆԱԿ ՏԵՂԵԱՅՆ Է ԱՔՃԷՀՐՑԻ
ԻՍԿ ԱՅԺՄ ԵԿԵԱԼ ՊԷՐՈՒԹ ԲՆԱԿԻ
ԹԻՒՆ 1843 ՅԼՍ 8ԻՆ

Հոս կը գտնուի նաև Դիոնեսիոս Արքեպս. Կարապետեանի, նոյնպէս նախկին միաբան Երուսաղէմի, գերեզմանը, Տապանագիրը Անգլիերէն է.—

To the Memory
of
Dionissius Carabet
Who departed this life
The 10th of July 1850
Aged 77 years

Behold we have forsaken all and followed Thee.
Matt. XIX. 27.

Իր կնոջ և մանչ ու աղջիկ երկու զաւակներուն (Melita A-bigail Carapet և Philip Carapet) ալ աճիւնները հոս ամփոփուած են։

Բողոքական դարձած մէկ երրորդ հայ եկեղեցականին՝ Գրիգոր Վարդապետի՝ գերեզմանը կը գտնուի Սայտա։ Բայց անոր նշանաւոր որդւոյն Տոքթ. Ճան Վարդապետեանի շիրիմը կը գտնուի դարձեալ Պէյրութի Անգլօ-Ամերիկեան եկեղեցիի բակը. ուր թաղուած են նաև անոր կնոջ Salom Maryի, երկամեայ դստեր Mary Susanի և երեսնամեայ որդւոյն William Thomson Wortabetի մարմինները։

Կարգ մը ննջեցեալներու մարմինները ալ թաղուած են Յոյն Օրթոտոքս, Հայ Առաքելական և Արաբ Բողոքական համայնքներու գերեզմանատուները։ 1924ին, վերջապէս Հայ Աւետարանական համայնքի անունով ծախու կ'առնուի 3245 քառ. մեթր տարածութեամբ հող մը Ֆըրն Շպպէքի մէջ, 1000 տոլարու փոխարէն, իբր գերեզմանատուն գործածելու համար։ Հոս Աղեքսանդրիա բնակող Տիար Ե. Քիւչիւկեանի նուիրատուութեամբ ալ 1949ին կը կառուցուի գեղեցիկ մատուռ մը։

ԱՅԼ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արեւմտեան հայերու վերջին վաթսուն տարուայ պատմութիւնը կը պարունակէ մեծ աղէտներու շարք մը։ 1895-96ի ընդհանուր ջարդը, 1909ի Կիլիկիոյ ջարդը, 1915-18ի տարագրութիւնը և բոլոր ցեղը բնաջնջելու փորձը, 1920ի Հաճընի և Մարաշի ջարդերը 1921ի Կիլիկիոյ պարպումը և յաջորդ տարիներուն աւելի քան 600,000 ժողովուրդի խուճապային արտագաղթը և ամէն կողմ ցրուումը վերապրող հայերը մատնեցին աննկարագրելի թշուա-

ութեան և անտանելիօրէն տաժանելի կեանքի պայմաններու՝ նիւթապէս, ֆիզիքապէս և բարոյապէս։ Այս շրջանը մեզի համար տեւականօրէն արտադրեց որբերու և որբեւայրիներու և ամէն կերպով լքեալներու բանակներ։ Ամէն աղէտէ վերջ, և մանաւանդ վերջին քառորդ դարու միջոցին, սակայն, հայը կրցաւ հրաշալիօրէն վերականգնիլ և իր գտնուած վայրերուն մէջ տեղական կեանքի մակարդակին բարձրութեան վրայ դիրք գրաւել։ Անշուշտ հայ կեանքը գիտողներու համար զարմանալի թուող այս հրաշքին գաղտնիքը պէտք է փնտռել առաւելապէս տոկուն ցեղին մէջ անվթար մնացած բարոյական և ֆիզիքական թաքուն ուժերուն մէջ։ Ապերախտ չըլլալու համար պէտք է խոստովանիլ, սակայն, թէ անոր մէջ մեծ բաժին ունին նաև շատ մը օտար կազմակերպութիւններ։ Եւ թէ ինչ շարժառիթներ ալ վերագրուին անոնց գործունէութեանց, բիւրաւորներ իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը և ուրիշ բազմահազարներ իրենց յաջողութիւնը կը պարտին անոնց զոհաբեր ջանքերուն, նիւթական մեծ օգնութիւններուն և անոնց կարգ մը ներկայացուցիչներուն ցոյց տուած անձնական հերոսական ծառայութեան։ Պէտք է յայտնել միեւնոյն ատեն թէ քիչ չէ թիւը այն ազնիւ անձերու որոնք մարդասիրական անխառն ոգիով մօտեցած են հայկական քստմնատարածու ողբերգութեան, և ծառայած մեր ժողովուրդին՝ տառապակից ըլլալով անոր հետ։

Այս օտար կազմակերպութիւններէն շատեր ծնած են Եւրոպական զանազան ազգերու և Միացեալ Նահանգաց Բողոքական եկեղեցիներու ծոցէն։ Ասոնց մեծ մասը կրօնական առումով զուտ միսիոնարական ընկերութիւններ չէին, այլ առաւելապէս բարեգործական հաստատութիւններ էին. բայց քանի որ եկեղեցիներու ծնունդ էին, կը հաւատային թէ իրենց ծառայութիւնը լաւագոյն կերպով կրնային կատարել եթէ իրենց խնամքին յանձնուածներուն տային Քրիստոնէական ոգիով թրծուն ազնիւ նկարագիր և ներշնչէին բարոյական կորով։ Եթէ ոչ բոլորը, բացարձակ մեծամասնութիւնը հաւատածաւալական նպատակ ցոյց չտուին։ Անոնք եկած չէին մասնաւորապէս Հայ Աւետ. Եկեղեցին զօրացնելու և ընդարձակելու, այլ ծառայելու բոլոր հայութեան։ Ասոնցմէ շատերուն կապը Հայ Աւետ. Եկեղեցիի հետ շատ թոյլ մնաց և շատերն ալ անկէ անկախ կերպով գործեցին։ Այս պարագան շատ աւելի շեշտուած կերպով երեւան եկաւ 1918–1932ի միջոցին։ Հոս կ՚ուզենք կարճ բայց անհրաժեշտ տողեր միայն յատկացնել անոնց մասին որոնք Պէյրութի հայոց մէջ ընդհանրապէս և Աւետարանական հայերու մէջ մասնաւորապէս գործած են։

Մերձ. Արեւելքի Նպաստամատոյց Ընկերութիւնը (Նիըր Իսթ

Րիլիֆ) անուն ամերիկեան ընկերութիւնը, որ արդէն վերը յիշուեցաւ (տես էջ 381), Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ատեն կազմուած համամերիկեան կազմակերպութիւն մ'էր՝ զուտ բարեգործական նպատակով՝ օգնելու ոչ միայն հայերու այլ Մերձ. Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն։ Որբեր կը հաւաքէ Թուրքիոյ հայկական կեդրոններուն մէջ, բայց եւրոպական զօրքերու Թուրքիայէ քաշուելուն ատեն եւ անկէ ետքը քեմալական կառավարութեան հետ կատարուած հասկացողութեան վրայ զանոնք կը փոխադրէ Յունաստան եւ Լիբանան։ Այսպէս նախ պարպումի ատեն Անթէպ, Մարաշ, Ատանա, Տարսոն, Մերսին, Ուրֆա թիւով 7000, եւ ապա Տիգրանակերտ, Մալաթիա, Խարբերդ գտնուողները թիւով 5000 կը փոխադրէ Լիբանան։ (Տես Story of N. E. Relief, Barton, էջ 132)։ Քսանական թուականներուն 16 տարբեր տեղերու մէջ 12000* հայ որբեր պատսպարած է Լիբանանի մէջ։

Անգլիական Հայասէրներու Ընկերութիւնը (Friends of Armenia), կազմուած ԺԹ. դարու վերջը, մեր մէջ ունեցած է կրօնական, կրթական եւ խնամատարական կարեւոր գործունէութիւն։ Հալէպի մէջ տուն մը իր նպաստով պահուած է աչազուրկներու դպրոց մը, նիւթապէս օգնած է շատ մը դպրոցներու, օգնած է շատ մը հայ չքաւորներու առանց յարանուանական խտրութեան, հայ գաղթականներու տեղաւորման մէջ ունեցած է կարեւոր բաժին մը, Ամքի դաշտին մէջ (Անտիոք) երեք հայ գիւղերու շինուելուն օգնած է 3000 սթերլինով, 1920էն սկսեալ քառորդ դար մը աւետարանիչ մը պահած է Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ յանձին Վեր. Սիսակ Մանուկեանի։ Անոր ներկայացուցիչն Միս Տէյվիս կեդրոնէն եկած հրահանգին վրայ կը դադրեցնէ բոլոր գործը եւ պատերազմէ ետք կը մեկնի իր հայրենիքը։

Միս Մ. Ֆրիըրսըն (Martha W. Frearson) աւստրալիական համբաւ մը շինած է իր նուիրեալ, անձնազոհ, անվախ եւ համարձակ երկար գործունէութեամբը եւ անբասիր քրիստոնէական նկարագիրով։ 1898ին ան Անթէպ կու գայ վարելու փոքր որբանոց մը, հաստատուած քաղաքէ դուրս բլուրի մը վրայ։ Ատանայի ջարդէն ետքը երկրորդ եւ աւելի մեծ որբանոցի շէնք մը շինել կու տայ Հալաճեան Որբանոցի քովը նոյն քաղաքի մէջ։ 1915ին կը ստիպուի մեկնիլ Եգիպտոս պատերազմի պատճառաւ, որբանոցի հոգը յանձնելով ամերիկացի միսիոնարուհի Միս Հարլէթ Նորթընի։ 1919ին կը վերադառնայ Անթէպ եւ կը վերստանձնէ իր գործը։ 1920ի գարունը երկու սեռէ 957 որբերով եւ 4000 գաղթա-

---

*) Այս թիւի մէջ են Հալէպի եւ Նազարէթի որբանոցներուն որբերը։

կաններով — մեծ մասամբ կին և աղջիկ — Փրանսական զինուորական կառաւանով կ'ապաստանի Հալէպ։ Շուտով կը փոխադրուի Լիբանան և կը հաստատէ իր որբանոցը Շիմլանի մէջ 500 որբերով։ Շատ չանցած որբանոցի կողքին կը հաստատուի ծերանոց — անկելանոց մը հայ անտէր և այրիացեալ կիներու համար։ 1940ին ստիպուած կը ցրուէ իր որբերը, որուն թիւը բաւական պզտիկցած էր, իսկ 1945ին ալ կը փակէ ծերանոցը։ Մօտ կէս դարու իր այս գործունէութեան միջոցին մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ հոգեւոր մարզի մէջ, ան կ'աշխատի մանաւանդ իբր աւետարանչուհի որբանոցի, եկեղեցիներու մէջ և ամէն տեղ ուր կը գտնուի, իր պաշտօնեաները կ'ընտրէ հոգեւորներէ, որբերուն մէջ կ'աշխատի զարգացնել աստուածպաշտութիւն, զօրաւոր հաւատք, զոհողութեան ոգի, կանոնապահութիւն և անվախութիւն։ Կը նոյնացնէ ինքզինքը հայ տառապեալի հետ, կը սիրուի բոլորէն և կ'ըլլայ իրական «մայրիկ» իր որբերուն։ Պատերազմէն ետք կը քաշուի գործօն կեանքէ յառաջացեալ տարիքին պատճառաւ։ Ապա երկար ատեն կը մնայ անկողնի գերի, և իր հանգիստը կը մտնէ 1950 Փետր. 8ին, Պէյրութ։ Ծնած էր 1868ին՝ Լոնտոն։ Իր վարած գործը շարունակուած է իր ձեռներէցութեան, ամուր հաւատքին շնորհիւ՝ սոսկ իր անհատական պատասխանատուութեամբը։ Միայն «Ֆրէնտս օվ Արմինիա» ընկերութիւնը նախ 30 ապա 70 որբերու ծախքը յանձն կ'առնէ, բայց երեսնական թուականներու մեծ տնտեսական տագնապին պատճառաւ իր անկարողութիւնը կը յայտնէ և կը թելադրէ իր որբերը ցրուել։ Ինք, սակայն, փոխանակ ակնկալուածին պէս շարժելու նորեր ալ կ'ընդունի։ Քանի քանի անգամներ այս մեծահարուստ ընտանիքի զաւակին պարագաները կը ստիպեն որ ան հայրենիք վերադառնայ հանգչելու, բայց ան կը նախընտրէ միշտ հայ ժողովուրդին մէջ մնալ և հոն մեռնիլ։ 1938, Յունիս 22ին կը կատարուի անոր քառասունամեայ ծառայութեան յոբելեանը Պէյրութ, Էշրէֆիէ Թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի մէջ։

1895-96ի դէպքերէն ետքը Ամերիկայի Մենոնական Եկեղեցին* ալ Կիլիկիոյ հայերուն մէջ կը սկսի գործի։ Ան կը պահէր Էվէրէկի և Հաճընի մէջ որբանոցներ և կը կատարէր նաև աւետարանչական գործ։ Դարուս քսանական թուականներուն սկիզբը Պէյրութ կը գտնուի Մր. Իպի անուն անոր մէկ միսիոնարը։ Այնպէս

* Գործող կազմակերպութիւնը կը կոչուէր Board of United Orphanage and Mission, որուն գործիչներուն մեծ մասը կը պատկանէր Մենոնական Եղբայրներ Քրիստոսի մէջ (Menonite Brethren in Christ) անուն յարանուանութեան։

Կ'երեւի թէ նպատակ ունէր Մեննոնական եկեղեցի մը հիմնել, որուն սակայն չի յաջողիր։ Գործի կը սկսի նիւթապէս եւ բարոյապէս օգնելով Հայ Աւետ. Եկեղեցիի մէջ յառաջ եկած «Հոգեւոր Եղբայրներ» անուն խմբակին, եւ միշտ կը քաջալերէ անջատողական շարժումը։ Ատեն մ'ալ բարերար Փիլիպպոսեանի իբր փոխանորդ գործած է Նոր Հաճընի հիմնադրութեան մէջ։ Այն եղբայրութիւնը կը նկատէր գործով եւ գաղափարով իրենց ամենէն շատ նմանող կազմակերպութիւն մը, որուն՝ սակայն՝ առաջնորդութիւնը Մեննոնական միսիոնարին օգնութիւնը վայելելով հանդերձ ճարպիկութիւնը ցոյց կուտայ գործին ղեկը իր ձեռքին մէջ պահելու։ Ատեն մը ետքը կեդրոնը տեսնելով որ Մր. Իպի աւելի գործիք մը կը դառնայ քան թէ գործիչ մը, իր հրահանգին վրայ կը մեկնի Ամերիկա։

Երեսնական թուականներուն սկիզբը երկրորդ Եղբայրութիւն մը գոյութիւն կ'առնէ Անգլիացի Մր. Լէնկ եւ Նոյ. Զէլանտայէն Մր. Ճ. Ու. Բլէփէմ անուն երկու հոգեւոր գործիչներու ջանքերուն իբր արդիւնքը։ Ասոնք կը պատկանին Փլիմըթի Եղբայրութեան (Plymouth Brethren), որ այսպէս կոչուած է ժԹ. դարուն առաջին քառորդէն վերջ առաջին կեդրոններէն մէկը Անգլիոյ Փլիմըթ անունով նաւահանգիստ մը եղած ըլլալուն համար. Թէպէտ անոր հետեւորդները իրենք զիրենք պարզապէս «Եղբայրներ» կը կոչեն։ Բլէփէմ իր կեդրոնը կը հաստատէ Հայֆա, կը շրջի Սուրիոյ եւ Լիբանանի քաղաքները եւ կը շահի մի քանի տասնեակ հոգիներ։ Ասոնք թէպէտ իրենք զիրենք եկեղեցական կազմակերպութիւն մը չեն նկատեր, բայց լման յարանուանութեան մը ձեւը կը ստանան՝ հաղորդութեան, մկրտութեան, անդամակցութեան եւ պաշտամունքի մասին ինքնուրոյն գաղափարներով եւ սովորութիւններով, եւ եկեղեցական անկախ վարչական կազմով՝ երէցներէ եւ սարկաւագներէ բաղկացած։ Այս Եղբայրներու հայերու մէջ առաջին եկեղեցին կը կազմուի Հալէպ, ուր անոր վարիչը կ'ըլլայ Նազար Նազարեան՝ նախկին ջերմ հետեւորդ մը Սէֆէրեան շարժումի։ Ներկայիս այս կազմալուծուած է։ Երկրորդ եկեղեցին կը կազմուի Պէյրութ։ Ան կը զօրանայ Պաղեստինէ եկող հայ եւ արաբ գաղթական եղբայրներով։ Անոր առաջնորդներէն են Պաղտասար Աճէմեան եւ Վահրամ Թուրեան, որոնք 1932էն մինչեւ 1948 Պաղեստին՝ Բլէփէմի առաջնորդութեամբ հրատարակուող «Պատգամաւոր» հոգեւոր ամսաթերթին հայերէն ճիւղին խմբագիրները եղած են։ Թերթը ներկայիս դադրած է։

Պէյրութի հայերուն մէջ սահմանափակ գործունէութիւն մ'ունեցած է նաեւ Ամերիկեան Աստուծոյ Եկեղեցի (Church of God) անուն յարանուանութեան առաքելութիւնը, որ Առաջին

Ընդհանուր Պատերազմէն առաջ գործի սկսած էր արաբներու մէջ։ 1921էն սկսեալ հայերու մէջ ալ գործի կը ձեռնարկէ։ Պէյրութի Նպաստամատոյց Կոմիտէին երեք անդամներէն մէկը կ՚ըլլայ այս առաքելութեան միսիոնարը Վեր. Ճոն Քրոզ, որ ամենէն գործօն բաժինը կը վերցնէ։ Այս Կոմիտէն քսանական թուականներու միջոցին երեք տարի 600 հայ բանուորներու գործ հայթայթած է ամսական 2000 տոլար ծախսելով։ Վարած է ձրի դարմանատուն մը Տոքթ. Հ. Սալիպեանի պատասխանատուութեան տակ։ Աստուծոյ Եկեղեցիի Առաքելութիւնը երկար ատեն կրօնական գործունէութիւն ալ կ՚ունենայ։ Հայերու մէջ առաջին կիրակնօրեայ դպրոցը իր հովանիին տակ կը գոյանայ։ Կը պահէ երկու հայ գործիչներ. նախ Վահրամ Սալիպեան իբր աւետարանիչ կը գործէ 1924—1929ի միջոցին։ Նոյն գործը կը շարունակէ Տիգրան Ս. Խնդրունի (Տիլէնեան)։ Սա վերջինը ծնած 1902ին Մարաշ, իր ուսումը կը սկսի Մարաշի ազգային վարժարանը, ապա 1909էն սկսեալ կ՚ուսանի Հարունիէի Գերմանական Որբանոցը, 1923ին կ՚աւարտէ Լառնաքայի Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանը, և 1928ին Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի կրթական ճիւղէն կը ստանայ Պսակաւոր Արուեստից (B. A.) տիտղոսը։ 1926-28ի իր ուսանողութեան վերջին տարիներուն միջոցին Պէյրութի քէմփին մէջ հոգեւոր գործով ալ կը զբաղի։ 1928-1948, Առաքելութեան պաշտօնական վճարեալ աւետարանիչն է որ իբր այդ 1941, Մայիս 18ին կը ձեռնադրուի նոյն կազմակերպութեան միսիոնարներուն կողմէ, բայց առաւելաբար կը գործէ Ամերիկեան Համալսարանի շրջանակին մէջ։ 1948էն ի վեր զատուած է Աստուծոյ Եկեղեցիի միսիոնարներէն և իբր կրթական մշակ պաշտօնի կը կոչուի Հայ Աւետ. Ա. Եկեղեցւոյ դպրոցներուն մէջ ուր կը պաշտօնավարէ մինչեւ հիմա։

Յիշեալ բոլոր օտար կազմակերպութիւնները դադրած են շրջանակիս մէջ գործելէ։ Երկու ուրիշ հաստատութիւններ սակայն, Դանիական և Զուիցերական, մինչեւ հիմա կը շարունակեն իրենց բարերար գործը հայերուս մէջ։

Դանիական Առաքելութիւնը հայերու մէջ սկսած է գործել դարուս սկիզբէն ի վեր։ Կոմսուհի Օլկա Շաֆալիցքի տը Մուքատէլ (Schaffalitzky de Muckadell) Տանիմարքայի զանազան քաղաքներուն մէջ ժողովներ սարքելով կը պատմէ իբր ականատես 1895-96ի ջարդի և կողոպուտի դէպքերը։ Ասոր արդիւնքը ըլլալով 1900ին կը կազմուի միայն կիներու անդամակցութեամբ Կնոջական Միսիոնարական Գործիչներ (Kwindelige Missions Arbejdere) անուն ընկերութիւնը՝ կիներու և մասամբ ալ մանուկներու մէջ

գործելու նպատակով։ Առաքելութիւնը գործի կը սկսի 1901ին՝ Մէզրէի մէջ հիմնելով Էմմաուս անուն փոքր որբանոց մը 12 պզտիկներով։ Աստիճանաբար գործը կ'ընդարձակուի. Մալաթիոյ մէջ ձեռագործի ճիւղ մը և Խարբերդի և Մէզրէի մէջ ալ առողջապահական սպասարկութեան և հիւանդանոցի ճիւղեր կը բացուին։ 1915-1920ի միջոցին անոր Խարբերդ մնացող ներկայացուցիչները հերոսական ոգիով անգնահատելի ծառայութիւններ կը մատուցանեն մանաւանդ հայ փոքրիկներուն։ 1922ին Առաքելութիւնը իր գործիչները կը ղրկէ Պէյրութ և ապա Սելանիկ։ Դանիացի այս միսիոնարուհիները անձնազոհ և նուիրեալ ծառայութեան տիպար օրինակներ կը հանդիսանան՝ ամոքելով հայ ցաւը և մեղմացնելով անոր թշուառութիւնը։

Դանիական Առաքելութեան միսիոնարները սերտօրէն կը գործակցին Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հետ ինչպէս որ ըրած էին Պարտի հետ Խարբերդի շրջանին մէջ։ 1922ին Սայտա (Սիդոն)ի մէջ կը հիմնեն «Թռչնոց Բոյն» անուն որբանոցը, զոր ապա 1927ին կը փոխադրեն Ճիպէյլ, Ամերիկեան Նպաստամատոյցէ իրենց գնած ընդարձակ որբանոցի շէնքին մէջ։ 1922-1949 քսան վեց տարիներու միջոցին Օր. Աննա Եագոպսէնի տեղեկագրին համաձայն այս «Բոյն»ին մէջ 800 անտէր մանուկներ ընդունուած են, որոնց բացարձակ մեծամասնութիւնը աղջիկներ եղած են։ 1939ին անոնց թիւը 250 էր. պատերազմի միջոցին հասոյթներու մեծ նուազումին պատճառաւ որբերու թիւն ալ նոյն համեմատութեամբ կը պակսի։ 1945էն ետքը անոնց թիւը նորէն կը բարձրանայ, որ 1948ի Դեկտեմբերին 140ի կը հասնի։ Որբանոցը ունի նաև մանկապարտէզ մը և վեցամեայ նախակրթարան մը։ Մեծ մանուկները գործի կը վարժուին աշխատելով որբանոցի պարտէզին և հոգ տանելով կաթնատու կենդանիներուն։ Աղջիկներն ալ դպրոցը աւարտելէ ետքը երկու տարի ևս կը մնան «Բոյն»ի մէջ իբր քոյրիկներ իրենց ծառայութեան բաժինը բերելու որբանոցին ընթացիկ գործին մէջ։ Որբանոցի մէջ ունին նաև Կիր. Դպրոց մը, Քրիստոնէական Ջանից Ընկերակցութիւն մը, կը կատարուի կիրակնօրեայ պաշտամունք փոխն ի փոխ Աւետարանական Պատուելիի և Առաքելական քահանայի միջոցաւ։

Պէյրութ քաղաքի մէջ աւելի ընդարձակ գործունէութիւն մը կ'ունենան այս նուիրեալ միսիոնարուհիները։ Գաղափար մը տալու համար կը բաւէ յիշել 1924ի տեղեկագրէն մի քանի կէտեր միայն։ Ձեռագործի բաժինի միջոցաւ 130 աղքատ կիներու գործ կը հայթայթեն։ Հինգէն ութը տարեկան աղքատ մանուկներու համար մանկապարտէզ մը կը պահեն քէմփի մէջ։ Ձմեռը 115 փոք-

րիկներու կէսօրուան տաքուկ ճաշ կուտան։ Դարմանատուն մը կը պահեն, ձրի կերպով աղքատ հիւանդներու ծառայելու համար։ Առաքելական և Աւետարանական 17 դպրոցներու մէջ 340 աղքատ աշակերտներու կրթաթոշակը կը վճարեն։ Կիներու և աղջիկներու համար հոգեւոր ժողովներ և 125 աշակերտներով կիրակնօրեայ դպրոց մը կը վարեն։ Շատ հայեր ի վիճակի կը դառնան իրենց պէտքերը գոհացնելու համար՝ բարեսիրական գործն ալ ստանձնաբար կը պզտիկնայ։ Պատերազմի երկրորդ տարուան միջոցին դրամական տագնապն ալ վրայ հասնելով բացի «Թռչնոց Բոյնէն» բոլոր գործը կը դադրեցնեն, նոյն իսկ իրենք նեղ օրեր կ'ապրին։ Ներկայիս կը շարունակէ՝ սակայն՝ Ճիպէյլի մէջ «Թռչնոց Բոյնը», ուր հայ ձագերը կեանքի երգը ներդաշնակօրէն դայլայլելու կը վարժուին այս ազնիւ առաջնորդներու ղեկավարութեամբ։

Անխտիր բոլոր հայութիւնը Պէյրութի մէջ տօնած է երկու միսիոնարուհիներու քսանհինգամեայ ծառայութեանց յոբելեաններ։ Նախ Օր. Մարիա Եագոպսէնինը (Maria P. Jacobsen) 1932 Դեկտ. 10ին, ապա Օր. Գարէն Մ. Փեթէրսէնինը (Karen M. Petersen) 1936ի վերջը։ Առաջինը 1907ին և երկրորդը 1909ին իրենց գործը սկսած են Խարբերդի մէջ, և իրենց մեծագոյն ծառայութիւնը 1915–20ի միջոցին կատարած են՝ մօտ 4000 հայ որբերու և որբուհիներու կեանքը փրկելով տաժանելի պայմաններու և վտանգներու մէջ։ Մ. Եագոպսէն իր քրոջ Աննայի հետ (1931էն ի վեր) և ուրիշ նոր հասած երեք կին և մէկ այր (Rev. Oluf Paaske) միսիոնարներու հետ գործը կը շարունակէ յաջողութեամբ։

Մինչեւ հիմա մեր մէջ իր գործը շարունակող երկրորդ կազմակերպութիւնն է Զուիցերական Հայասիրաց Ընկերութիւնը։ 1895-96ի դէպքերը պատճառ կ'ըլլան որ Զուիցերիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ օգնութեան կոմիտէներ կազմուին որոնք ֆրանսախօս գնդապետ Գամիյլ Ֆաւրի և գերմանախօս Տոքթ. Էմմանուէլ Րիկէնպախի առաջնորդութեամբ 1896 Սեպտ. 15ին կը կազմեն Նպաստամատոյց Միացեալ Ժողով մը (Konferenz der Schweizerischen Hilfskommittees für Armenien) կեդրոն ունենալով Նէօ Շաթէլ քաղաքը։ Թուրքիոյ մէջ կատարուած քննական պտոյտէ մը ետք 1897ին Սվազի մէջ կը բանան Զուիցերական Որբանոցը, զոր, ապա Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէ ետքը քաղաքական թուականներու սկիզբը կը փոխադրեն Ժընեւ և Պընյէն։ Միեւնոյն ատեն Պրուսա, Պարտիզակ, Մարզուան, Թոգատ, Կեսարիա, Անթէպ, Մարաշ և Իզմիր հաստատուած առաւելապէս Ամերիկեան որբանոցներու մէջ 500 որբերու ծախքը կը հոգան։ 1909ի Ատանայի ջարդէն յետոյ 100 որբեր եւս կ'որդեգրեն։

1915ին, երբ տարագրութեանց լուրերը Եւրոպա կը հասնին, նպաստի նոր կոմիտէներ կը կազմուին և կ'աւելնան նախապէս Թուրքիոյ մէջ զանազան բարեսիրական կազմակերպութեանց օգնող մարմիններու վրայ։ Անոնցմէ ոմանք են՝— «Գոնիայի Աւետ. Աղջկանց Դպրոցի», «Պրուսայի Որբանոցի», «Կեսարիոյ Որբերու», Մալաթիոյ մէջ «Աչազուրկներու Քրիստոնէական Առաքելութեան», «Պարսկահայերու մէջ Զուիցերական Առաքելութեան», օգնող կոմիտէներ։ Պէտք է յիշել նաև «Ուրֆայի Բարեկամներու Միութիւն» անուն մարմինը, որ մարդ և դրամ կը տրամադրէ Ուրֆայի մէջ Տր. Լեփսիուսի ղեկավարութեամբ գործող Գերման Արեւելեան Առաքելութիւն (Deutschen Orient Mission) անուն ընկերութեան հիւանդանոցին։ 1914է առաջ հոս աշխատողներէն մէկն էր ապա Պէյրութ «փափա» անունով հանրածանօթ դարձած բժիշկ օգնական Եագոպ Քիւնձլէր։ 1918ին բոլոր այս փոքր կազմակերպութիւնները միանալով մէկ ընկերութիւն կը կազմէն «Հայոց Զուիցերացի Բարեկամներու Միութիւն» (Bund der Schweizerischen Armenier Freunde) անունին տակ, որուն նպատակը պիտի ըլլայ հայերու ծառայել «Յիսուս Քրիստոսի մտքով և հոգիով միսիոնարական, կրթական, բարեսիրական և բժշկական մարզերու մէջ»։ Ընկերութեան նախագահ կ'ընտրուի Լէոփոլտ Ֆաւր և ընդհանուր քարտուղար՝ փաստէօր Ա. Քրաֆթ Պոնար։

Ամերիկեան Նպաստամատոյցը՝ երբ կը սկսի խորհիլ իր գործը դադրեցնելու մասին՝ կը հրաւիրէ Զուիցերիոյ հայասէրները որ իրեն օգնեն։ «Լիբանանի Մէջ Աչազուրկ Հայ Որբերու Զուիցերական Նպաստ» (Schweizerhilfe für Blinde Armenier Waisen aufdem Libanon) անունով նոր կազմակերպութիւն մը Ամերիկեան Նպաստամատոյցէն 1926ին յանձն կ'առնէ Ղազիրի մէջ 92 աչազուրկներու խնամատարութիւնը, պայմանով որ երկու տարի ծախքին կէսը ստանձնէ ամերիկեան ընկերութիւնը։ Գործին իբր վարիչ կ'որոշուի Թէատոր Վիզըր, որուն կարող վարչութեան տակ (1926-1946) գործը մեծ հաստատութեան մը կը վերածուի, իր կրթական, արհեստագիտական, խնամատարական և հոգեւոր բաժիններով։ 1931ին այս կազմակերպութիւնն ալ կը միանայ «Հայոց Զուիցերական Բարեկամներու Միութեան», որ իր մեծ հայանպաստ գործը կը շարունակէ մինչեւ հիմա։ Աչազուրկներու հաստատութիւնը պատերազմէ ետքը Ղազիրէ կը փոխադրուի Պէյրութ, ուր Քառլ Մայըր և Տիկինը այնքան նուիրումով կը շարունակեն ծառայել այս դժբախտներուն։ Հաստատութիւնը երկար ատենէ ի վեր կը պահէ նաև խեղանդամներու, անկեալներու եւ խուլերու բաժին մը ևս։ Այս բոլոր գործը կը կատարուի քրիս-

տոնէական ոգիով և հոգեւոր շունչով։

Աչագուրկներու հաստատութենէն զատ Զուիցերական Հայասէրներու Ընկերութիւնը 1931էն սկսեալ ընդարձակ չափով խնամատարական գործ ալ կը կատարէ։ Ցերեկեայ մանկամսուր մը 160 մանուկներու, կէսօրուայ ճաշեր՝ որոնց թիւը 1938ի միջոցին կը հասնի մինչեւ 400,000ի, տկարակազմ 150էն մինչեւ 250 մանուկներու համար ամառնային բանակումներ՝ Զահլէ՝ 7—13 շաբաթ տեւողութեամբ։ Հայ գաղթականներու տեղաւորման գործին մէջ մանաւանդ մեծ գործունէութիւն կ'ունենայ։ Հայրագուրկ ընտանիքներու համար 1930-39ի միջոցին բնակարաններ կը շինէ, որոնք չորս խումբերու բաժնուած են։ Երրորդ և չորրորդ խումբերը, մէկը 88 և միւսը 100 սենեակներով մէկ մէկ թաղամաս կը կազմեն։ Աղքատ դասակարգին օգնելու համար կ'ունենան ձեռագործի և ասեղնագործի ճիւղ մը։ Զուիցերիոյ հայասէրները 1896էն մինչև հիմա ինն միլիոն Զուիցերական Ֆրանք ծախսած են հայանպաստ գործին համար։ Խնամատարական գործի մէջ մասնաւորապէս ուշադրութիւն գրաւած է Եագապ Քիւնձլէր և Տիկինը, որոնք ժողովուրդին կողմէ փափա եւ մամա կոչուած են։ Հայերը գնահատելով անոր անձնուրաց ծառայութիւնները 1939ին համազգային շուքով կը տօնեն անոր հայերու մէջ գործունէութեան քառասնամեայ յոբելեանը։ Քիւնձլէր 1899էն սկսեալ մինչև իր մահը, 1949 Յունվար 15, ծառայած է հայերուն։ Բայց յիշատակելի կը մնայ քսանական թուականներու սկիզբը Մարաշէն, Ուրֆայէն, Տիգրանակերտէն հազարական և Խարբերդէն 5000 հայ որբերու Սուրիա—Լիբանան փոխադրութիւնը. հակառակ մեծ խոչընդոտներու կատարուած տաժանելի աշխատանք մը որ եօթ ամիս ժամանակ կ'առնէ։

Վերջին պատերազմը լրանալէ ետքը ընկերութեան Պէյրութի ներկայացուցիչները կը փափաքին գործը հոս հայերու յանձնել որոշ հասկացողութեամբ և պայմաններով, որպէսզի իրենց ծառայութիւնը կարենան շարունակել աւելի կարօտ երկիրներու, զոր օրինակ Յունաստանի մէջ։ Այս ձեռնարկը չի յաջողիր, բայց կուրանոցի տնօրէնը Հէռ Վիզըր Յունաստան կը փոխադրուի Թոքախտաւորներու մէջ Զուիցերական բարեսիրական գործը շարունակելու։ Պէյրութի ընդհանուր գործին պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ Հէռ Քառլ Մայըր, որ 1948էն ի վեր Հայ Աւետ. Եկեղեցիի հետ որոշ չափով գործակցութիւն կ'ապահովէ։ Աւետ. Միութեան անդամ եկեղեցիները 1949 Յունվարի մէկ կիրակիի պաշտամունքին միջոցին հաւաքուած նուէրները, 314 Լիբ. Լիրա, կը յատկացնեն Աչագուրկներու Հաստատութեան։ Իսկ

նորակազմ Հայ Աւետ. կանանց Ընկերութիւն մը կը սկսի հաստատութեան անկելանոցի բաժնին մէջ որոշ պատասխանատուութիւն վերցնել։

6.

ՏՐԻՊՈԼԻՍԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Տրիպոլիս Լիբանանի երկրորդ մեծագոյն քաղաքը և նաւահանգիստն է միանգամայն, որ կը գտնուի Պէյրութի գրեթէ 100 քիլոմէթր հիւսիսային կողմը։ Ամերիկեան Պորտը հոս գործի կը սկսի 1846ին։ Տասներկու տարի ետքը նորաշէն ժամատունի մը նաւակատիքը կը կատարուի։

Հայ Աւետ. Եկեղեցին գոյութիւն կ՚առնէ 1921ին՝ հիւսիսէն եկող գաղթականներու միջոցաւ։ 1922ին սկիզբը հայոց թիւն է 1500։ Նոյն տարին հոս կը գտնենք Մաթէոս Վարդանեանը, Սէֆէրեանի քեռայրը, որ թէպէտ առեւտուրով կը զբաղէր, հոգեւոր գործ ալ կը կատարէր. մէկ ու կէս տարի իբր անպաշտօն աւետարանիչ հոս գործելէ ետքը փոքր ժողովուրդը կը յաջողի երկուքի բաժնել, և անոնցմէ մէկը կապել Եղբայրութեան։ 1924 Յունիս 1-9ին Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան քաղաքս կատարած այցելութեան առթիւ Աւետ. Միութեան անունով ջանքեր կը թափէ որ այս անջատուողները եկեղեցիի միանան, բայց միայն մէկ պատասխան կ՚ընդունի. «Մենք միանալ չենք ուզեր», ինչպէս որ կը գրէ Վեր. Մանուկեան իր յուշերուն մէջ։ Ապա մինչեւ 1924 Տօքթ. Պօյս, Ամերիկեան Հիւանդանոցի բժշկապետը, թարգմանի միջոցաւ բեմը կը վարէ։

Վեր. Կարապետ Հասէսեան 1924—1927ի միջոցին կը հովուէ եկեղեցիս, որ այս շրջանին կ՚ունենայ 41 երկսեռ աշակերտներով տարրական վարժարան մը և կիրակնօրեայ դպրոց մը։ Ժողովուրդը կը բաղկանայ՝ 1926ի վիճակագրութեան համեմատ՝ 52 անձերէ (քսան այր), իսկ եկեղեցին ունի եօթը այր և տասնութ կին անդամներ։ Նոյն տարուան թէ՛ դպրոցի և թէ եկեղեցիի տարեկան ծախքն է 181.69 Օսմ. Ոսկի կամ այդ օրուան սակով 999.30 Լիբ. Լիրա, որուն միայն 16.5 Օսմ. Ոսկին կամ 90.75 Լիբ. Լիրան ժողովուրդէն կը գոյանայ։ Ժողովուրդին սակաւաթիւ ունեւորները բուն քաղաքի մէջ հաստատուած էին, և չէին մասնակցեր անկէ հինգ քիլօմէթր միջոցով մը զատուած նաւահանգիստի մէջ գտնուող եկեղեցիի ընթացիկ գործունէութեան. իսկ եկեղեցին կազմող ժողովուրդը, որ նաւահանգիստի մէջ հաստատուած էր, սպասաւորներէ և բանուորներէ կը բաղկանար։

Վեր. Հաւէսեանի մեկնումէն ետքը եկեղեցին մինչեւ 1936 զուրկ կը մնայ պաշտօնական քարոզիչէ։ Պէյրութէն զրկուող աւետարանիչներ, Աստուածաբանականի ուսանողներ կիրակնօրեայ պաշտամունքները կ՚առաջնորդեն։ Այս միջոցին Աւետարանական գործը կը տկարանայ, 1931ին դպրոցը կը փակուի։ Ժողովուրդին թիւը տնտեսական պատճառներով կը պակսի։ Անոր թիւը՝ որ մինչեւ 65ի բարձրացած էր՝ 40ի կ՚իջնայ։ Բայց եկեղեցին շուտով կըսկսի իր փայլուն շրջանը բոլորել։ Տոքթ. Բիւզանդ Գ. Գրիգորեան Պէյրութէն 1935ի Յուլիսին կը փոխադրուի քաղաքս, եւ 12 տարի Ամերիկեան հիւանդանոցի մէջ իբր վիրաբոյժ կը պաշտօնավարէ։ Բայց իր ներկայութիւնը բազդորոշ ազդեցութիւն կ՚ունենայ եկեղեցիին վրայ։ Իբր եկեղեցասէր, հոգեւոր եւ զոհաբերուող անձ կը քաջալերէ այդ փոքր եւ աղքատ ժողովուրդը, որուն ամէն կերպով օրինակ կը դառնայ։ Անպաշտօն քարոզիչի դերը կը կատարէ։ Ժողովուրդը կը հաւաքուի. 1935ին անոնց թիւը կը հասնի 29 ընտանիքներու կամ 100 անձերու, որուն 35ը տրատու եւ 24ը հաղորդական անդամ են։ Միեւնոյն ատեն քաղաքը իբր քարիւղի շտեմարան—կեդրոն մեծ կարեւորութիւն կը ստանայ եւ հայ բնակչութեան թիւր կ՚աւելնայ։ Այս պայմանները ժողովուրդին համարձակութիւն կուտան վճարեալ հոգեւոր գործիչ մը հրաւիրելու։

Տիգրան Ե. Բասունի, նոր շրջանաւարտ աստուածաբանական ճեմարանի, հոս կը գործէ 1936 39ի միջոցին։ Եկած տարին Արաբ Բողոքական Եկեղեցիի հետ գործակցութեամբ հայկական եւ արաբական բաժիններէ բաղկացած միացեալ դպրոց մը կը բանայ, որուն աշակերտութեան թիւը առաջին տարին կը հասնի 110ի. ասոր մէկ երրորդը հայ, մէկ երրորդը արաբ քրիստոնեայ եւ մնացեալը արաբ իսլամ մանուկներէ կը բաղկանայ։ Այս միացեալ դպրոցը վեց տարի կը տեւէ միայն. արաբական ճիւղը գոյութենէ կը դադրի, բայց հայկական ճիւղը իբր անկախ դպրոց կը շարունակէ մինչեւ այսօր իր նախկին շէնքին մէջ։ Յաջորդ տարին՝ 1937ին՝ բուն քաղաքի մէջ ալ հոգեւոր գործ կը սկսի. շաբթուան միջոցին որոշ ատեններ հոգեւոր հաւաքոյթներ կը կատարուին։ Բասունին կը կազմակերպէ նաեւ Ե. Ք. Ջանից ընկերութիւն մը ինչպէս նաեւ երգչախումբ։ Գործը այս հիման վրան երկար ատեն կը շարունակէ յաջորդ քարոզիչներու պաշտօնավարութեան միջոցին ալ։ Ասոնք են Պատ. Մարտիրոս Մարկոսեան (1939-43), Վեր. Սիսակ Մանուկեան (1943-45), Պատ. Վահրամ Սալիպեան (1945-1947, եւ վերջապէս ներկայ ուսուցիչ—քարոզիչը Տ. Յովհ. Հայտոսթեան (1947-1950)։ Եկեղեցին իր ամենէն փայլուն տարին

կ'ապրի 1943-44ի միջոցին։ Գաղափար մը առնելու համար կ'արժէ նկատել թէ ժողովուրդը 1942ի միջոցին եկեղեցիին ինչ տուած է Լիբ. Լիրայով։ Հոգեւոր տուրք բեմի՝ 1500, ներքին աւետարանչութեան՝ 100, Աւետ. հիմնադրամի՝ 90, Ազգային Բուժարանի՝ 110, հիւանդանոցի՝ 68, Սուրբ Աւետ. Եկեղեցիի՝ 40, Շթորայի Աւետ. Եկեղեցիի՝ 31.5, Ս. Գիրքի Ընկերութեան՝ 10, Հալէպ Գոլէճի՝ 10, բանտարկեալներու՝ 10, Աստուածաբանական Ճեմարանի 5, Ջանից Ընկերութեան՝ 6, ընդամէնը 1981 Լիբ. Լիրա։ Իր ժողովուրդին թիւը բարձրացած է 41 ընտանիքներու կամ 155 անձերու, հաղորդական անդամներունը՝ 34ի։ Հինգ ուսուցիչներ կը պաշտօնավարեն դպրոցի մէջ, ուր կը դաստիարակուին 34 (14 մանչ—20 աղջիկ) աշակերտներ։ Իսկ ամենէն ուշագրաւը՝ 1944ին եկեղեցին ինքզինքը ինքնապահ կը հռչակէ. այդ տարին այս 150 անձերը իբր հոգեւոր տուրք 2200 Լիրա վճարած են։ Տոքթ. Բ. Գրիգորեան, որ եկեղեցական հասոյթի կարեւոր մէկ մասը իր նուէրներովը կը հայթայթէր, երբ 1947ին կը փոխադրուի Պէյրութ եկեղեցին իր հոգեւոր և նիւթական կարեւոր ոյժէն կը զրկուի եւ չի կրնար նախկին աստիճանը պահել։ Բայց քարոզիչը, հակառակ իր յառաջացած տարիքին, կորովի կերպով կ'աշխատի եկեղեցին գործօն պահել իր բոլոր ճիւղերուն մէջ։

7.

ԶԱՀԼԷԻ ՀԱՅ ԱԻԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Միայն քրիստոնեաներէ բնակեալ քաղաք մը եղած է Զահլէ, որուն բնակչութիւնը 1860ին՝ Քրիստոնեայ-Տրուզի կռիւներէն և ջարդէն անմիջապէս առաջ՝ 10,000 անձերէ կը բաղկանար։ Այս թիւը 1932ին 20,000ը անցած էր։ Քաղաքը՝ Պէյրութ—Հալէպ երկաթուղիի գիծին վրայ, Պէյրութի 65 քիլոմէթր արեւելքը Լիբանանեան Լեռնաշղթայի արեւելեան կողին վրայ, Պէքաայի դաշտին արեւմտեան ծայրը շինուած գեղեցիկ ամառանոց մըն է։ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն առաջ հոս հայեր գտնուած են, որոնք՝ սակայն՝ արաբացած են անոնց ներկայ սերունդին անդամներուն խոստովանութեան համեմատ։ 1914-1918ի միջոցին ալ սակաւաթիւ հայեր ապաստան գտած են քաղաքիս մէջ։ 1921ին է որ հայ գաղութ մը կը սկսի կազմուիլ, որ 1930ին կ'ունենայ 225 ընտանիքներ կամ մօտ 1000 անձեր։

Հոս հաստատուող առաջին Բողոքական հայեր Քիլիսէ եկած են։ Անոնց մէջ են Մկրտիչ Աղա Կոստանեան (եղբայրը Կ. Պոլսոյ

մէջ ծանօթ Վեր. Աւետիս Կոստանեանի) և փեսաները՝ Կարապետ Շամոյեան, Միհրան Կիւլկիւլեան, Զաքար Տէտէեան։ Քիչ ետքը 1922, Մարտ 25ին՝ դարձեալ Թիֆլիսէն հոս կը հասնին Կարուճ Աղա Վարպետեան և Թիֆլիսի հոգեւոր հովիւ Վեր. Մ. Պիչմէեան։ Սա վերջինը, որ Վանի բնիկներէն բայց Ռուսիա գաղթած և Գերմանիա դաստիարակուած և ռուս կնոջ մը հետ ամուսնացած էր, Առաջին Ընդհանուր Պատերազմէ ետքը մօտ երեք տարիներ Թիֆլիսի հայ Աւետ. Եկեղեցիի հոգեւոր հովիւը եղած էր։ Նոյն տարուան սկիզբը Հասան Պէյլիէն Յարութիւն Աղա Սրապիոնեան ևս կը հաստատուի Զահլէ։ Ասոնք՝ նախապէս իրենց բնավայրերուն եկեղեցական վարիչները՝ անմիջապէս կը կազմեն եկեղեցին, և արտօնութիւն ստանալով Արաբ Բողոքական Եկեղեցիի շէնքը գործածելու, կը սկսին իրենց կանոնաւոր կիրակնօրեայ պաշտամունքները ունենալ՝ առաջնորդութեամբ Վեր. Պիչմէեանի։ Այսպէս նախկին Թիֆլիսի Աւետ. Եկեղեցիի հոգաբարձութեան այս անդամները հիմնադիրները և մօտ 10 տարի սիւները կ'ըլլան Զահլէի Եկեղեցիին։ Հովիւը, սակայն, մի քանի ամիս յետոյ կը գաղթէ Հարաւային Ամերիկա։

Համբարձում Սիմոնեան տարի մը, 1922-23, իբր քարոզիչ կը պաշտօնավարէ հոս, միեւնոյն ատեն ստանձնելով ուսուցչական պարտականութիւն՝ երեք հայ համայնքներու գործակցութեամբ նորաբաց Միացեալ Հայ Վարժարանի մէջ։ Աւետ. Միութեան ՀՐՋԻԿ հովիւ Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան 1922ին կ'այցելէ եկեղեցիս և Դեկտեմբերի վերջին երեք օրերուն միջոցին չորս նոր հաղորդական անդամներ կ'ընդունի — Յարութիւն Սրապիոնեան եւ դուստրը Օր. Գոհար, քարոզիչին կինը Տիկ. Լուսիա Սիմոնեան և Տիկ. Միհրանուհի Շամոյեան — և առաջին անգամ ըլլալով կը կատարէ հաղորդութեան արարողութիւնը մասնակցութեամբ 17 հոգիներու։

Պատ. Հայկազուն Ղազարեան 1923ի աշունէն սկսեալ կը պաշտօնավարէ իբր քարոզիչ։ Յաջորդ տարին, 1924 Հոկ.ին, եկեղեցին կը բանայ իր սեպհական դպրոցը, որուն ծախքերը գոցելու համար՝ Մկրտիչ Աղա Կոստանեանի և Կարուճ Աղա Վարպետեանի շնորհիւ՝ Ամերիկա բնակող իրենց զաւակները և ծանօթները դրամական նուէրներ կը ղրկեն։ Կոստանդին Կէրթմէնեան ևս ապա տարիներ շարունակ նիւթապէս օգնած է եկեղեցիիս։

1927ին Ղազարեանի կը յաջորդէ Յակոբ Շնորհօքեան, որ այդ տարին իր աստուածաբանական ուսումը նոր աւարտած էր։ Ժողովուրդը անցեալ վեց տարիներու միջոցին նորեկ գաղթական-

ներով արդէն շատցած էր։ 1927ի վերջը ան կը բաղկանայ 125 անձերէ կամ 31 ընտանիքներէ. եկեղեցիին հաղորդական անդամներուն թիւն է 34, և դպրոցն ունի երկու սեռէ 36 աշակերտներ։ Մինչեւ 1944 այս թիւերը քիչ մը կը բարձրանան։ Այս փոքրաթիւ ժողովուրդը որ հազիւ իր մէջ մի քանի բարեկեցիկներ կը համրէր և առաւելապէս կը բաղկանար արհեստաւոր և բանւոր դասակարգերէ, հակառակ իր զոհողութիւններուն չի կրնար իր դպրոցն ու եկեղեցին ինքնաբաւ պահել, և միշտ կախեալ կը մնայ արտաքին օգնութենէ։ Բայց միեւնոյն ատեն բոլոր Աւետ. Միութեան շրջանակին մէջ հոգեւորապէս ամենէն արթուն, աւետարանչական խանդով ամենէն լեցուն և գործօն եկեղեցին ինքը կ'ըլլայ։ Պատ. Շնորհօքեան է որ առաւելապէս միջոցը կը հանդիսանայ այս յաջողութեան։ Ինքն է որ կը կազմակերպէ եւ գործի կը մղէ անդամները, որոնք արդէն կ'երեւի թէ պատրաստ առաջ մ'ըն էին մղիչ ազդակի մը համար։ Եկեղեցին իր այս յատկանշական գիծը միշտ պահած է յաջորդ քարոզիչներու պաշտօնավարութեան միջոցին ալ։ Հակառակ իր փոքրութեան կ'ունենայ լաւ կազմակերպուած կիրակնօրեայ դպրոց և Ք. Ջանից Ընկերութիւն։ Իսկ եկեղեցիի ծոցէն ծնած աւետարանչական խումբի անդամները, — Ներսէս Թասունեան, Աբրահամ Գոլանճեան, Փարեգին Տէր Սարգիսեան, Կարապետ Մազմանեան եւայլն — իրենց քարոզիչին հետ կամ առանձին կը շրջին Պէքաայի դաշտի և մօտակայ լեռնային գիւղերը, կ'այցելեն տեղացիները և մանաւանդ հայերը ուր որ կը գտնեն զանոնք. Աստուծոյ խօսքէն պատգամ մը կուտան, կը մխիթարեն, կը քաջալերեն, կ'աղօթեն։ Պաալպէք և Ռաս-Պաալպէք բնակող 40 հայ ընտանիքներ, Րայագի (Սուրիոյ և Լիբանանի երկաթուղային գիծերու հանգոյց) 115 հայերը, որոնք մեծ մասամբ հայ զինուորներէ և անոնց ընտանիքներէն կը բաղկանային, կ'օգտուին այս այցելութիւններէ։ Բոլոր այս տեղերու մէջ երկուքէ ութը ընտանիք հայ Բողոքականներ ալ կը գտնուին։

Նախակրթարանն ալ 1924է սկսեալ կարող ուսուցիչներու խնամքը կը վայելէ։ Տիգրան Մեսրոպեան, Արսէն Աբգարեան, Աւագ Աւագեան յաջորդաբար իբր տնօրէն դպրոցի մակարդակը բարձր կը պահեն։ Պատերազմի միջոցին 1943ին ան կը վերածուի ինամեայ վարժարանի։ Թէպէտ ծրագրուած էր զայն բարձրագոյն դպրոցի վերածել և բոլոր Պէքաայի շրջանին համար կրթական կեդրոն մ'ընել, նորգաղթի պատճառաւ բարձր կարգերու աշակերտութիւնը այնքան կը պակսի որ ծրագիրը անիրագործելի կը մնայ։ 1946ին, սակայն, իբր ինամեայ դպրոց իր առաջին

շրջանաւարտները (չորս աղջիկ և երկու մանչ) կուտայ։ Յաջորդ-տարին ևս վերջին անգամ ըլլալով երկու մանչ և երեք աղջիկ շրջանաւարտ կ'ելլեն։ Ասիկա առաւելապէս ծրագրուած է Վեր. Արամ Հատիտեանի՝ Այնճարի հովիւին՝ կողմէ և յառաջ տարուած իր և իրեն գործակից իր տիկնոջ, Զահլէի օրուան քարոզիչներուն և հետեւեալ անձերու միջոցաւ.— Տօքթ. Յ. Կէօնճեան, Տօքթ. Ե. Շիրաճեան, Պետրոս Յակոբեան, Աղատ Նոխուտեան, Սարգիս Լալէեան, Տիկնայք Երանուհի Յակոբեան և Եսթէր Շիրաճեան, եւ Օր. Հ. Կէօնճեան։ Եկեղեցիին ամենափայլուն թուական պատկերը 1946 տարուանն է.— ընտանիք՝ 44, անձ՝ 210 (110ը կին), հաղորդական անդամ՝ 42 (29ը կին), երկու սեռէ աշակերտ՝ մանկապարտէզի, վեցամեայ նախակրթարանի և բարձրագոյն երեք կարգերու մէջ 140 (71 մանչ և 69 աղջիկ), Ք. Ջանից անդամներ՝ 50, որուն 22ը աղջկանց և 28ը պատանեաց բաժինին մէջ։ Ներգաղթէն ետքը 1947ին եկեղեցին իր բոլոր ճիւղերուն մէջ ծաւալով կը փոքրնայ։

Պատ. Հ. Ղազարեանէ ետք եկեղեցիին մէջ պաշտօնավարած են հետեւեալները.— Վեր. Յակոբ Շնորհօքեան՝ 1927-1932. 1928, Օգոս. 26ին Զահլէի մէջ հովիւ կը ձեռնադրուի։ Պատ. Յովհաննէս Արգարեան՝ 1932-1938։ Դարձեալ Վեր. Շնորհօքեան՝ 1938-1943։ Պատ. Վահրամ Սալիպեան՝ 1943-1945։ Պատ. Աւագ Աւագեան՝ 1945էն իվեր մինչեւ հիմա։ Աւագեան միեւնոյն ատեն կը կատարէ դպրոցին տնօրէնի պաշտօնը։

8.

ԱՅՆՃԱՐԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Այնճարի եկեղեցին շարունակութիւնն է նախկին Պիթիասի և Եողուն-Օլուգի Աւետարանական եկեղեցիներուն։ Այս շրջանի ժողովուրդը երբ տեղափոխուեցաւ եկեղեցիներն ալ միասին Լիբանան փոխադրուեցան հետեւեալ պարագաներու տակ։

Միջերկրական Ծովի հիւսիսային արեւելեան անկիւնը, Աղեքսանդրէթէ մինչեւ Քեսապ երկարող ծովեզերեայ 5000 քառակուսի քիլոմէթր տարածութեամբ հողամասը, 1918—1938ի միջոցին, Սուրիոյ մէկ մասը կը կազմէր Աղեքսանդրէթի Ինքնավար Շրջան (Սանճագ) անունով։ Այս ինքնավարութիւնը տրուած էր շրջանի բնակչութեան բազմացեղ և բազմալեզու հանգամանքին պատճառաւ։ Անոր բաղկացուցիչ ժողովուրդներէն — Թուրքեր (շիտակը Թիւրքմէններ), արաբախօս ալավիներ, հայեր, արաբ քրիստոնեայ համայնքներ, (Յոյն Օրթոտոքս, Մարոնի, Յակոբիկ-

ճան, Բաղդէական, Լատին), արաբ սուննի Իսլամներ, քուրդեր, չէրքէզներ, հրեաններ — ոչ մէկը մեծամասնութիւն կը կազմէր։ Բայց Թուրքեր իրենց 70,000 թիւով խոշորագոյն փոքրամասնութիւնը ցոյց կուտային կառավարական արձանագրութեանց մէջ, և երբ նախկին իշխող ցեղ կ'ուզէին իրենց գերակշռութիւնը պահել իրենց մայր հայրենիքին՝ Թուրքիոյ կապուելով, թէպէտ արաբախօս ժողովուրդները միասին առած մեծամասնութիւն կը կազմէին։ Այս պատճառաւ ալ ֆրանսական կառավարութեան դէմ ըմբոստացած և մի քանի տարիներ շրջանը խռովեալ պահած էին։ Այս Թուրք ազատագրական շարժումը թէպէտ ձախողած էր, բայց անոր ղեկավարները Թուրքիա ապաստանելով իրենց դատը կը հետապնդէին։ 1936է յետոյ՝ երբ ֆրանսական հոգատարութեան վերացումը, Սուրիոյ անկախութիւնը, Ֆրանքօ—Սուրիական դաշինքի մը կնքումը օրուան հարցեր եղան, Թուրքերը պահանջեցին որ այս ինքնավար շրջանը ոչ թէ Սուրիոյ մնայ, այլ Թուրքիոյ կցուի։ Ազգերու Դաշնակցութեան ժողովը կ'որոշէ հանրաքուէի միջոցաւ հասկնալ բոլոր բնակչութեան կամքը և ապա անոր համեմատ լուծում տալ։ Թուրքիա և անոր բարեկամ պետութիւններ՝ վստահ թէ հանրաքուէի ելքը Թուրքերու նպաստաւոր պիտի ըլլայ՝ կը յօժարին այս կարգադրութեան։ Ազգ. Դաշնակցութեան կողմէ ղրկուած միջազգային մարմին մը կը հսկէ հանրաքուէին, որ տակաւին չլմնցած յայտնի կ'ըլլայ որ ժողովուրդներու բացարձակ մեծամասնութիւնը*, մէջը ըլլալով նաև Թուրքերու կարեւոր մէկ մասը, կը փափաքին ստատուքոն պահել, այսինքն իբր Սուրիոյ կցուած ինքնավար շրջան տեւականացնել իրաց վիճակը։ Թուրքիա, որ Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ զօրաւոր պաշտպաններ չունէր, կը պահանջէ որ Սանճագը ազատագրուի սուրիական և ֆրանսական լուծէն, հակառակ պարագային կը սպառնայ զէնքի ոյժով գրաւել երկիրը։ Հանրաքուէի միջազգային հսկիչ մարմինը հրահանգ կը ստանայ իր գործը չլրացուցած փոյթ դադրեցնել եւ վերադառնալ։ Իսկ Ֆրանսա՝ նոր հասկցողութեան համեմատ՝ կը յօժարի լքել Սանճագը, որ Սուրիայէ և իբր թէ նաև Թուրքիայէ անկախ նոր պետութիւն պիտի կազմէր. և ֆրանսական զօրքեր քաշուելէն ետքն ալ Թուրք բանակը առժամեայ կերպով պաշտօն պիտի ստանձնէր հսկելու համար երկրի խաղաղութեան և բնակիչներու ապահովութեան վրայ։ 1938ի Յունիսի սկիզբը Թուրք

* Սանճագի մէջ եւ անկէ դուրս ապրող այն հայերը որոնք սանճագցի նկատուեցան միջազգային քննիչ մարմնի կողմէ 30,000 եղան որոնք այս կերպով 5000է աւելի քուէի իրաւունք ստացան։

բանակի մուտքէն անմիջապէս ետքը կը սկսի հայոց արտագաղթը և մինչև 1939 Յունիսի վերջը մէկ տարուան միջոցին 8000 հայեր կ'ապաստանին Սուրիա և Լիբանան։

Աղեքսանդրէթի Ինքնավար Սանճագը կը կոչուի Հաթայի Անկախ Հանրապետութիւն, որուն նախագահը՝ բնիկ սանճագցի Ամըգի դաշտի աւատապետական հին ընտանիքէն՝ Թայֆուր Մուրսալ Օղլու Թուրքիայէ Հաթայ վերադարձին կը յայտարարէ թէ այս երկիրը նոր Զուիցերիա մը պիտի ըլլայ Ասիոյ մէջ։ Մէկ տարի չանցած քառասուն երեսփոխաններէ — որուն չորսը հայ — կազմուած Հաթայի խորհրդարանը կ'որոշէ երկիրը կցել Թուրքիոյ և նոր Զուիցերիան կը վերածուի Թուրքիոյ մէկ կուսակալութեան։ Հայերը ա՛լ չէին կրնար բնակիլ, և Յուլիս 17—23ի միջոցին 14000 հայեր կը գաղթեն Սուրիա և Լիբանան։ Հաթայ կը մնան միայն մօտ 600 հայեր որուն ապա կէսէն աւելին ալ կ'ապաստանի Սուրիա։

Մուսա Լեռի ժողովուրդը, թիւով աւելի քան 6000, կը հաստատուի Լիբանանի Պէքաա դաշտին մէջ, որ կը գտնուի Լիբանանեան և Անդր-Լիբանանեան լեռնաշղթաներուն մէջտեղը։ Ֆրանսական կառավարութիւնը 35 միլիոն ֆրանք կը յատկացնէ տեղաւորման համար։ Մուսա տաղցիներու համար որոշուած վայրն էր 1500 հեքթար տարածութեամբ շատ բարեբեր, ջրառատ բայց երկար ատեն խոպան մնացած, մալարիայով վարակուած Այնճար անուն ճահճային դաշտավայրին մը, որ կը տարածուի Անդր-Լիբանանի ստորոտը Սուրիոյ ճիշդ սահմանագիծին վրայ։ Ժողովուրդը մեծապէս կը տառապի, ամէն կերպով կը վնասուի, բաւական մարդկային կորուստներ կուտայ։ Ֆրանսան պատերազմի մտած ըլլալով չի կրնար իր ծրագիրը լման իրագործել, հայ ազգային կազմակերպութիւններ, ուրիշ օտար բարեսիրական մարմիններ կ'աշխատին որոշ չափով մեղմացնել կացութիւնը։ Սակայն գաղթականներու մեծ մասը կը լքէ գիւղը և կը հաստատուի մասամբ Սուրիոյ մեծ մասամբ Լիբանանի զանազան տեղերը, մանաւանդ Պէյրութ։ Այնպէս որ 1941ին կառավարական պարենաւորման գրասենեակին արձանագրութեանց համեմատ կը գտնենք որ մնայուն բնակութիւն հաստատած հայերու թիւը միայն 993է։ Այսինքըն այդքան թիւով հայեր միայն պարենատոմս ստացած էին։

Այս գիւղերու Աւետարանական հայերը իրենց հայրենակիցներուն հետ կը տեղաւորուին նոյն տեղը։ Եկեղեցիի տոմարին համեմատ Աւետարանական ժողովուրդը կը բաղկանայ 475 անձերէ կամ 104 ընտանիքներէ. ասոր 65 ընտանիքները Պիթիասէ, 30ը՝ Եօղուն-Օլուգէ և Խտըրպէկէ, ինը՝ Հաճի Հապիպլիէ և Քապուսէէ։

Բայց մինչեւ 1944ի գարունը անոնցմէ 45 հոգի կը մեռնին, եւ կարեւոր մէկ մասն ալ ուրիշ տեղեր մանաւանդ Պէյրութ կը հաստատուին։ Այնպէս որ յիշեալ տարին Այնճար կը մնան միայն 73 ընտանիքներ կամ 330 անձեր։

Պիթիասի հոգեւոր հովիւը Վեր. Արամ Հատիտեան մասնակից է իր ժողովուրդին դժուարութեանց։ Ան շուտով կը սկսի եկեղեցական պաշտամունքները կատարել վրանի մը տակ, որուն բացումը կը կատարէ 1939 Սեպտ. 17ին։ Միեւնոյն ատեն ան կը ձեռնարկէ Տեղաւորման Գրասենեակի կողմէ ձրիօրէն տրամադրուած 17000 քառ. մէթր ընդարձակութեամբ գետնի վրայ շինելու եկեղեցական կոկիկ շէնքը, որուն համար կը ծախսուի 4000 Լիբ. Լիրա՝ նուիրուած Աւետ. Միութեան եկեղեցիներու, Սուրիա և Լիբանան բնակող բարեկամներու եւ արտասահմանեան աղբիւրներու կողմէ։ Շէնքին բացման եւ ընծայման հանդէսը կը կատարուի 1940, Սեպ. 22ին, մասնակցութեամբ բացի եկեղեցիի հովիւէն՝ վերապատուելիներ Միսակ Ա. Մանուկեանի, Ենոք Կէօքկէօզեանի, Սիրական Աղպապեանի, Տիար Բիւզանդ Գալֆաեանի, եւ քարոզիչ Ասատուր Սոտոգեանի։ Այս առթիւ յայտնի երաժշտագէտ Յակոբ Խիլէզեան կը ղեկավարէ երգչախումբը, եւ Տիկ. Խիլէզեան կը նուագէ։ Այս շէնքը կը գործածուի նաեւ դպրոցի համար մինչեւ վերջինին շինութիւնը։ Դպրոցի շէնքը արժած է 2500 Լ.Լ. նուիրուած Միս Բապըրթսի կողմէ։ Շինուած է նաեւ երիցատուն մը, 5000 Լիբ. Լիրա ծախսելով։

Եկեղեցիին ժրաջան հովիւը կը վերակազմէ անոր բոլոր պաշտօնական մարմինները եւ հաստատութիւնները։ Ժողովուրդը՝ իր նոր միջավայրին վարժուած, բաւականաչափ տեղաւորուած, արտաքին տեւական օգնութիւններու շնորհիւ որոշ չափով բնական վիճակ ստացած՝ կըսկսի իր ժամանակին կարեւոր մէկ մասը յատկացնել եկեղեցական-հանրային գործունէութեան, իր հովիւին առաջնորդութեամբ։ 1944 Մայիսի պաշտօնական վիճակագրութիւնը քաջալերական երեւոյթ մը կը պարզէ։ Եկեղեցին ունի 76 (15 այր եւ 61 կին) հաղորդական անդամներ, Ք. Ջանից Ընկերութիւնը ունի երեք ճիւղեր.— Պատուոյ Անդամներու Միութիւն՝ 28 հոգի, Երիտասարդուհեաց Բաժին՝ 15 անձ, Երկսեռ Պատանեաց բաժին՝ 41 անդամ, Տիկնանց Միութիւնը ունի 12 անդամուհի, իսկ Երիտասարդաց Միութիւնը՝ 24 անդամ, որոնք կը հետապնդեն մարզական եւ մշակութային նպատակներ։ Կայ կիրակնօրեայ դպրոց մը երկու սեռէ 150 աշակերտներով եւ 11 ուսուցիչներով։ Մանկապարտէզի եւ վեցամեայ նախակրթարանի մէջ կը դաստիարակուին երկու սեռէ 240 մանուկներ, եօթն ուսու-

ցիչներու խնամքին տակ։ Դպրոցին տարեկան ծախքն է 4000 Լիբ. Լիրա, որուն մէկ չորրորդը կրթաթոշակներէ կը գոյանայ։ Միս Մ. Ֆրիսըն մի քանի տարիներ դպրոցին կը տրամադրէ երկու ուսուցիչներ և հոգեւոր օգնական գործիչ մը, Եղիա Պագամճեան, որ՝ սակայն՝ 1944ին դէպի Այնճար իր հեծիկով ճամբորդելու առեն ինքնաշարժի զարնուելով արկածահար կ'ըլլայ։ Կայ նաեւ կանանց Աւետարանչական Մարմին մը որուն անդամուհիները շաբթուան լուր օրերուն աղօթաժողովներ կը վարեն գիւղին չորս թաղերուն մէջ։ Հովիւը կը ծրագրէ նաև բարձրագոյն վարժարան մը բանալ, զոր կը հաստատէ ճիշդ Այնճարի արեւմուտքը 25 քիլոմէթր հեռու Զահլէի մէջ՝ ապագային Այնճար փոխադրելու դիտումով։

1946ի Հայց. Աւետ. Եկեղեցւոյ հաստատման հարիւրամեակին յոբելինական հանդէսները կը կատարուին խանդավառ կերպով, կարգադրութեամբ յատուկ յանձնախումբի մը որուն անդամներն են հովիւէն զատ՝ Տիար. Մովսէս Ճամպազեան, Աբրահամ Պալապանեան, Մովսէս Գատըեան, Դամինոս Գատըեան, Յովհաննէս Իկարեան, Մովսէս Յ. Պալապանեան եւ Նուպար Իկարեան։

Քիչ յետոյ, նոյն տարին, կը սկսի ներգաղթը դէպի Հայաստան։ Այնճարցիներէ ալ մօտ 500 հոգի կը մեկնին 1946—1947ի միջոցին։ 1948ին գիւղին մէջ կը մնան 415 հոգի։ Աւետարանական ժողովուրդին ալ երկու երրորդը շուրջ 50 ընտանիք կը ներգաղթեն։ Ներկայիս հոն կը մնան 25 Աւետ. ընտանիքներ.— 18՝ Պիթիասէ, 4՝ Եօղուն—Օլուգէ, 2՝ Խտըրպէկէ և 1՝ Հաճի Հապիպլիէ։ Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը կ'որոշէ հովիւը աւելի կարեւոր կեդրոն մը փոխադրել։ Եւ Վեր. Ա. Հատիտեան Պէյրութի Պուրճ Համուտ թաղի եկեղեցիէն եկած հրաւէրը ընդունելով 1947ի աշունը կը բաժնուի իր եկեղեցիէն։ Այդ օրէն ի վեր եկեղեցին թէպէտ զուրկ է պաշտօնական հովիւէ, Պէյրութէ ղրկուած քարոզիչներ ամէն Կիրակի կ'առաջնորդեն պաշտամունքներուն և կը քարոզեն, իսկ քարոզիչի մը բացակայութեան առեն եկեղեցիի հոգաբարձութեան ատենապետը, Մովսէս եղբայր Ճամպազեան, կը կատարէ նոյն պարտականութիւնը և երբեմն ալ կ'օգտագործէ տեղական ոյժերը — դպրոցի տնօրէնը և նախկին Հիլթս Պունեցի միսիոնարուհին Օր. Հէտվիկ Էնիս որ երեք տարիներէ ի վեր փոքր դարմանատուն մը կը վարէ Այնճար։ Վերջին տարին իրեն կ'ընկերակցի քոյր Մարի Փերմանացի կին մը։ Նախակրթարանը, Կիրակնօրեայ դպրոցը, Ջանից Ընկերութիւնը՝ թէեւ փոքրցած՝ կանոնաւոր կերպով կը շարունակեն իրենց ընթացիկ գործունէութիւնը։

9.

ՇԹՕՐԱՅԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Տեղացիներու համեմատ Շթօրա կը նշանակէ խաչ, և σταυρος յունարէն բառին աղաւաղած ձևն է։ Գիւղը կը գտնուի Պէյրութէ 42 քիլոմէթր հեռու Լիբանանեան Լեռնաշղթայի արևելեան ստորոտը։ Իր առատ ջուրով, գեղեցիկ օդով, մրգաշատ պարտէզներով, բնական գեղեցկութեամբ դարձած է Լիբանանի կարևոր ամառանոցներէն մէկը։ Զահլէ իր մօտ դրացին է, որմէ կը բաժնուի միայն 7 քիլոմէթր միջոցով մը։ Գիւղը շատ ընդարձակ է և տուները ցրուած։ Հայերը անոր մէջ կը կազմեն իրարու մօտ տուներով զատ թաղ մը։

Վեր. Ե. Կէօքկէօզեան Ամանոսի շրջանէն տնազուրկ կարգ մը հայ գիւղացիները Շթօրայի մէջ տեղաւորել կարենալու համար կը դիմէ Ֆրէնտս ավ Արմինիա ընկերութեան, որուն վարիչ քարտուղարը Ճէնթլ Պէքէթ կը յօժարի երկ երկու սենեակնոց բնակարաններու շինութեան օգնել։ Հայերը անմշակ մնացած հող մը կը գնեն և 1938ի ամառը կը սկսին իրենց տնակները կառուցանելու։ Սկզբնական թիւը շուտով կը բարձրանայ։ 1938ին հաստատուող 50 ընտանիքները 1939ին կ՚ըլլան 70, ապա մօտ 100։ Ամէն ընտանիք տէրն է մէկ կամ երկու արտավար հողի և սեպհական բնակարանի։ Կը սկսին զբաղիլ հողագործութեամբ, միևնոյն ատեն ոմանք մանր առևտուրով կամ արհեստով։ Այս մշտաբնակ հայերէ զատ Պէյրութէն կարգ մը հայեր ալ հոս ամառելու համար կոկիկ շէնքեր շինել կու տան։ Իսկ ուրիշ շատ մը հայեր գիւղին մէջ իրենց յարմար տեղեր կը վարձեն ամառուան եղանակին համար։

Աւետարանական հայերը առաջին անգամ կը ձեռնարկեն դպրոցի և եկեղեցիի շինութեան։ 1938ի աշունը 8×4 մէթր տարածութեամբ դպրոցի շէնքը պատրաստ է և երկու վարժուհիներով կրթական գործը կը սկսի։ 1939ին կը շինուի 16×5.5 մէթր ընդարձակութեամբ մատուռը, որ շաբթուան միջոցին կը գործածուի նաև իբր դպրոցի սրահ՝ աշակերտներու բազմութեան պատճառաւ։ Մինչև որ 1943ին Լուսաւորչականները իրենց յատուկ դըպրոց մը կը հիմնեն բոլոր մանուկները հոն կը յաճախեն։ Իսկ Աւետ. մատուռը միշտ կը տրամադրուի Առաքելական հայերու երբ անոնք այցելու քահանայի մը առաջնորդութեամբ կիրակնօրեայ պաշտամունք կատարել կը փափաքին։ 1945–46ին կը շինուի նաև չորս սենեակ և մէկ սրահով երիցատուն մը, որուն համար Միութեան եկեղեցիները 2000 Լիբ. Լիրա կը նուիրեն։ Տանիքը ծածկելու համար Ֆրէզնոյի Պանդխտաց Եկեղեցին կը նպաստէ և 1945ին ամա-

տանոց եկող հայերը 120 Լիբ. Լիրա կուտան։

Դպրոցը 1939—40ին ունի 85 երկու սեռէ աշակերտներ, 35 մանկապարտէզի և 50 նախակրթարանի մէջ։ Առաքելական դըպրոցի բացումէն ետքը թիւը գրեթէ կը կիսուի բնական կերպով։ 1945ին 45 աշակերտներ կան, որուն 15ը մանկապարտէզի և մնացածը վեցամեայ նախակրթարանի մէջ։ Տարեկան ծախքն է 1750 Լիբ. Լիրա, որուն 665ը թոշակներէ, 350ը Հայ Բարեգործական Ընկերութենէ և մնացածը բարեկամներէ կը հայթայթուին։

Հայ Աւետ. համայնքը իր առաւելագոյն սահմանին մէջ բաղկացած է 15 ընտանիքներէ կամ 75 անձերէ, իսկ եկեղեցին կազմուած է 23 հաղորդական անդամներէ՝ որուն մէկ երրորդը այր։ Եկեղեցին ունի իր մանկանց կիրակնօրեայ դպրոցը, որ 1944ին ունի 50 աշակերտներ և երեք վարժուհի, ինչպէս նաեւ Քրիստ. Ջանից Ընկերակցութիւնը որ նոյն տարին իր տոմարին մէջ կ'արձանագրէ 22 երկու սեռէ անդամներ։

Այս փոքր և Միութեան կրտսերագոյն եկեղեցին կ'ունենայ միշտ աճող գործունէութիւն մը, և ցոյց կու տայ ամէն յոյս ապագայ բեղուն օգտաշատ կեանքի մը համար։ Առաջին օրէն ան կ'ունենայ իր սեփհական քարոզիչը որ պատասխանատու է նաեւ դըպրոցի։ Բացի դպրոցի վարժուհիներէն հոս գործած են հետեւեալները.— 1. Վեր. Միհրան Քէօրօղլուեան՝ տակաւին ոչ—ձեռնադրեալ (1939-1942), 1942-43ի միջոցին վեցական ամիս երկու աստուածաբանական ուսանողներ նախ Էմմանուէլ Տարագճեան ապա Յակոբ Սաղըրեան, ապա կարճ ատեն մը Վեր. Վահրամ Սալիպեան (այն ատեն ոչ.ձեռնադրեալ), 2. Վեր. Յակոբ Շնորհօքեան (1943 Հոկտ.— 1945 Հոկտ.)։ 3. Պատ. Կարապետ Գըրգեաչարեան (1945—46)։

1946ի միջոցին այս գաղութին կարեւոր մէկ մասը կը ներգաղթէ Հայաստան։ Բնական կերպով եկեղեցական և կրթական գործը ծաւալով թէպէտ կը պզտիկնայ, բայց կանոնաւոր կերպով կը շարունակէ։ Եկեղեցիին բեմը ամէն Կիրակի Ջահլէի քարոզիչը կը վարէ մինչեւ այսօր։ Եկեղեցիիս մէջ մինչեւ այսօր կարեւոր և գործօն ույժ մը եղած է Տոքթ. Յարութիւն Կէօնճեան։

10.

ՍՈՒՐԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս նախկին Փիւնիկէի նշանաւոր ոստանը, ծովերու թագուհին, ներկայիս անշուք փոքր քաղաք մըն է։ 1921է առաջ 10-15 հայ ընտանիքներ հոս բնակութիւն հաստատած էին։ 1939ի աշնան էր որ նոր հայ գաղութը կը կազմուի Աղեքսանդրէթէ եկող առաւելապէս գիւղացի գաղթականներով։ Ասոնք Յուլիս 19-23ին կը մեկնին իրենց գիւղերէն — Սօղուգ-Օլուգ, Ֆարթըպը, Աթըգ, Պէյլան, Նարկիզլիկ եւայլն — եւ մաս մ'ալ Աղեքսանդրէթէ, և երկու ամիս վրաններու տակ հոս հոն ապրելէ ետքը նոյն տարուան Սեպտ. 25ին կը հասնին Սուր, և անոր մօտ իբարմէ չորս քիլոմէթր հեռաւորութեամբ Րէշիտիէ—Րաս իւլ Այն, և Պաս անուն խոպան և ճահճային գետնի վրայ իրենց վրանները կը կանգնեն։

Ֆրանսական կառավարութեան Տեղաւորման Գրասենեակի կարգադրութեամբ Պասի մէջ 167 և Րաս իւլ Այնի մէջ 67 ընտանիքներու հող կը բաշխուի։

Աղեքսանդրէթէ, Պէյլանէ և շրջակայ գիւղերէ ծովու ճամբով գաղթող հայերու ընդհանուր թիւն էր 4000, որոնք նախ Լաթաքիոյ հարաւը Թարթուս կը մնան և ապա Պէյրութ կը փոխադրուին։ Պէյրութի մէջ գաղթական ժողովուրդին միայն մէկ չորրորդը ընտրութեամբ կը ղրկուի Սուրի նախկին Սուլթան Համիտի ագարակը հաստատուելու համար։

Ամէն ընտանիքի բնակութեան համար 16×25 մէթր տարածութեամբ տեղ կը տրուի, որուն վրայ կը սկսին 4×4.5 մէթր մեծութեամբ մէկ սենեակնոց տուներ շինել։ Ասկէ զատ իւր ապրուստի միջոց 2—2.5 արտավար անձ գլուխ մշակելի հող կը տրուի։ Գաղթականները մինչեւ որ իրենց բնակարաններուն շինութիւնը աւարտեն և գործի սկսին նպաստով կ'ապրին։ Հայ Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը ի հաշիւ յիսուն բնակարաններու կը յատկացնէ 22000 Լիբ. Լիրա։ Ընտանիքներու թիւը ապա կը բարձրանայ 300ի, 200ը Պասի և 100ը Րաս իւլ Այնի մէջ։

Տեղը մալարիայով վարակուած ըլլալուն համար ժողովուրդը շատ կը նեղուի. բայց առողջապահական միջոցներու շնորհիւ շատ չեն վնասուիր։ Տեղացիները զայն կը կոչէին «անիծեալ և անմշակելի հող»։ Ջրի դարմանատուն մը հոս շատ լաւ գործ կը տեսնէ, որուն՝ Տօքթ. Տիգրան Պէրպէրեանի ջանքերուն շնորհիւ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն, Ամերիկեան Կարմիր Խաչէն և Հ. Բ. Ը. Մ.է դեղեր կը հասնին։ Իսկ հողը երկար չանցած կը սկսի

իր հաւաքոյթները տալ չարքաշ հայու բազուկին շնորհիւ։

Բողոքական ընտանիքներուն թիւն է 40, որուն 35ը Պասի և հինգը Ռաս իւլ Այնի մէջ հաստատուած են։ Երկու ագարակներու մէջ ալ կը շինեն մէկ մէկ մատուռ—դպրոց, որոնց նուիրման եւ բացման հանդէսները կը կատարուին 4 Մայիս 1941ին, նախ առաւուն Պասի մէջ և կէսօրէ ետքը Ռաս իւլ Այնի մէջ։ Կիրակնօրեայ պաշտամունքները առաջին օրէն կը սկսին կատարուիլ վրանի տակ։

Սուրիոյ Բրիտանական Առաքելութեան* միսիոնարուհին Օր. Ռ. Ֆիցփաթրիք (Rose Fitzpatrick) մեծապէս կ'ազդուի այս հայ գաղթականներու պարզ և անկեղծ հաւատքէն, եկեղեցասիրութենէն, հիւրասիրութենէն, չարքաշ աշխատասիրութենէն, քարոզչին և տիկնոջ՝ Տէր և Տիկին Պատ. Կիւրլէքեաններու՝ ջերմիկ անկեղծ յարաբերութենէն, և կը սկսի իրեն կարելի ամէն դիւրութիւններով օգնել ընդհանրապէս բոլոր հայերուն և մասնաւորապէս Հայ Աւետ. Եկեղեցիին։ Ան կ'արտօնէ որ վերջինը գործածէ Առաքելութեան մատուռը իր կրօնական հաւաքոյթներուն համար և երկու սենեակներ ալ կը տրամադրէ Աւետ. Դպրոցի կողմէ գործածուելու համար։ Հոս առաջին տարին երկու սեռէ 130 աշակերտներ կը կրթուին և կը ճաշեն բոլորովին ձրի։ Տեղացի արաբներն ալ բարեկամական դիրք կը բռնեն այս գիւղացիներու հանդէպ, և նոյնիսկ մանր առեւտրականներ վարկեր կը բանան՝ քաջալերելու համար անոնց հողագործական աշխատանքները։

Աւետարանական գործի կեդրոնը կը գտնուի Պաս, ուր հետզհետէ եկեղեցական շէնքեր կը շինուին ընդարձակուող գործին բաւարարելու համար։ Մատուռ—դպրոցի կից երկու սենեակներ եւս կը կառուցուին, 1944—45ին երիտասարդաց համար սրահ մը կը շինուի եւ կը ձեռնարկեն գրադարանի մը կազմութեան. 1946ի սկիզբն ալ չորս սենեակներով երիցատուն մը կը կանգնեն։ Վերջինին շինութեան կ'օգնեն Ֆրէնտս Ալ Արմինիա, Պէյրութի Ս. Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ Բ. Ջանից Ընկ.ը 100 Լիբ. Լիրայով, և Պէյրութ բնակող բարեպաշտ կին մը։ Իսկ ժողովուրդը կը տրամադրէ իր ձրի և կամաւոր աշխատանքը բոլոր շինութեանց մէջ։ Քարոզիչը կը բնակի Պաս. իսկ Ռաս իւլ Այնի մէջ կին աւետարանիչ մը պատասխանատու է հոգեւոր գործի. հոս կրթական գործին վարիչը կ'ըլլայ Ֆարթըսլըցի Սամուէլ Թօզանեան՝ 1942էն ետքը որոշ ա-

* Բրիտանական Առաքելութիւնը առաւելապէս կրթական գործով կը զբաղի. Լիբանանի մէջ հետեւեալ տեղեր գործ բացած է.— Շիմլան՝ (1859), Պէյրութ՝ (1862) Աղջկանց Բարձր. Վարժարան եւ Ուսուցչանոց, Հասպայա (1863), Այն Զհալթա (1867), Սուր՝ (1869), Պէյրութ՝ (1868) Կոյրերու Վարժարան, Պաալպէք՝ (1876), Պէյրութ՝ (1945) Մանչերու Բարձր. Վարժարան:

տեննուան մը համար։

Աւետ. Եկեղեցին կազմուած է երկու սեռէ 40 անդամներով։ Կիրակնօրեայ և լուր օրերու բոլոր հոգեւոր հաւաքոյթները կը կատարուին կանոնաւոր կերպով։ Կը կազմակերպուի մանկանց կիր. դպրոցը երկու սեռէ 50 աշակերտներով, իսկ Ք. Ջանից Ընկ.ը՝ աւելի քան 30 անդամներով, որոնք վերջին տարիներու միջոցին եռանդուն գործունէութիւն կ'ունենան։ Եկեղեցիս իբր շարունակութիւնը Ֆարթըսլիի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի, վերջինէն ժառանգած է հոգեւոր խանդ, նուիրուած եկեղեցիի հանդէպ, նիւթական և մարմնական զոհողութեան ոգի։ Պասի մէջ Առաքելական, Կաթոլիկ եւ Աւետարանական դպրոցներու աշակերտութեան ընդհանուր թիւն է 300, բայց միայն Բողոքական դպրոցի աշակերտները կրթաթոշակ կը վճարեն։ 1945ին Պասի և Ռաս իւլ Այնի երկու Աւետ. դպրոցներուն 100 երեխայ աշակերտները տարեկան ընդհանուր ծախքին մէկ երրորդը, 3000 Լիր. Լիրային 1000ը, իրենք կը վճարեն իբր կրթաթոշակ։ Դպրոցը ունի մանկապարտէզ զատ Նախակրթարանի վեց դասարանները եւ երկու սեռէ եօթն ուսուցիչներ։

Հոս գործած են երկու քարոզիչներ։ Նախ Պատ. Յակոբ Կիւրլէքեան, որ Ֆարթըսլըէն իր ժողովուրդին հետ գաղթելով մասնակից կ'ըլլայ անոր բոլոր դժուարութիւններուն, կը վերակազմէ եկեղեցին և դպրոցը, աննկուն և յամառ աշխատանքով հինգ տարի շարունակ կ'աշխատի հոս։ 1944ին Պէյրութ փոխադրուելէ ետքը իրեն կը յաջորդէ Պատ. Յակոբ Սագըրեան որ մինչեւ 1946ի Օգոստոսը նուիրումով և արդիւնաւորութեամբ կ'աշխատի։ Վերջին տարին թէ՛ Պասի և թէ՛ Ռաս իւլ Այնի հայութեան 90 առ հարիւրը կը ներգաղթէ Հայաստան։ Ներգաղթող Աւետ. ընտանիքներու թիւն է 30։ Այս կերպով գործը գրեթէ ինքնաբերաբար կը դադրի գոյութենէ։ Մնացող սակաւաթիւ ընտանիքներուն ամէն Կիրակի քարոզելու համար աւետարանիչներ կը ղրկուին Պէյրութէն։

11

ՀՈՄՍԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Հոմս (հին Եմեսա) Սուրիոյ երրորդ մեծագոյն և գեղեցիկ քաղաքն է՝ հիմնուած Ասը (Որոնդէս) գետի եզերքը, Հալէպէ, Դամասկոսէ և Պէյրութէ գրեթէ հաւասարապէս հեռու, որոնց կապուած է երկաթուղիի գիծով։ Ամերիկեան Պորտ Ընկերութիւնը հոս գործի սկսած է 1855ին։ Հոս կայ ներկայիս Արաբ Բողոքական Եկեղեցի մը որ ատեն մը բաւական բարգաւաճ վիճակ մ'ունեցած է եւ պահած՝ բարձր կրթական հաստատութիւն։ Հայ Աւետ. Եկեղեցին կազմուած է 1923ին, Աւետարանական ժողովուրդին թիւը 100

անձերէ աւելի եղած չէ. բոլոր հայերու ընդհանուր թիւն ալ 500ը անցած չէ։ Ներգաղթի տարիներուն կարգ մը ընտանիքներ Հայաստան գացած են, բայց ուրիշ տեղերէ նորեկ հայերով պակասը գրեթէ լրացած է։

Առաջին քարոզիչը եղած է Վարդան եղբայր Բէօթէքլեան, որ Մարաշի Գերմանական Հիւանդանոցին մէջ պաշտօնավարած ժամանակ իր սորված դարմանագիտական ծանօթութիւններով ալ ընդհանուր հայ ժողովուրդի օգտակար եղած է։ 1930ին իրեն կը յաջորդէ Պատ. Հայկազուն Ղազարեան որ իր հայերէնագիտութեամբը և խանդովը երիտասարդութիւնը կը կապէ եկեղեցիի։ Երկու տարի ետքը Վեր. Աստուր Պէրպէրեան հոս կը դրկուի, որ մինչև 1939 անաղմուկ և գործօն շրջան մը կը բոլորէ։ Տարի մը պաշտօնական գործիչէ զուրկ մնալէ ետք տարուան համար դարձեալ Պատ. Հ. Ղազարեան կու գայ, որուն կը յաջորդէ Սամուէլ եղբայր Թոփալեան (1940—43)։ Տարի մը եկեղեցին դարձեալ անհովիւ է. բայց Տրիպոլսոյ Եկեղեցիի հովիւը՝ Վեր. Ս. Ս Մանուկեան՝ և անդամներէն Տոքթ. Բիւզանդ Գրիգորեան յաճախ կ՚այցելէին և կիրակիները կը քարոզեն. Հոմսի Եկեղեցիէն Տոքթ. Երուանդ Խրլոբեան եւս մերթ ընդ մերթ իր քարոզներով օգտակար կ՚ըլլայ։ 1944 Հոկտ. 1ին կը սկսի պաշտօնավարել ներկայ հովիւը, Վեր. Հայկ Տարագճեան, որ եկեղեցիիս դիմումին վրայ 1946 Մարտ 3ին կը ձեռնադրուի Հայ Աւետ. Միութեան կողմէ։

Եկեղեցիս, որուն անդամներուն թիւը 22է աւելի եղած չէ, իրեն յատուկ շէնք չունի և իր պաշտամունքներուն համար կը գործածէ Արաբ Բողոքական Եկեղեցիի կողմէ ձրի տրամադրուած խոշոր սենեակ մը, որ 60—70 անձ կրնայ պարունակել։ Գրեթէ սկիզբէն ունեցած է նաև իր դպրոցը՝ իբր Արաբ Բողոքական Նախակրթարանի հայկական ճիւղը։ Քարոզիչը կամ հովիւը մէկ կամ երկու օգնական վարժուհիներով վարած է դպրոցը, որուն երկսեռ աշակերտութեան թիւը 20ի շուրջ չարժած է. առաւելագոյնը կը տեսնենք 1931ի վիճակագրութեան մէջ, որուն համեմատ երկու սեռէ 57 աշակերտներ դաստիարակուած են նոյն տարին։

Եկեղեցիս կանգուն պահելու մէջ անոր անդամներուն զոհողութիւնը և նուիրումը Միութեան տարեկան ժողովներուն մէջ միշտ խանդավառող և քաջալերող օրինակ եղած են բոլորին համար։ Միութեան վարչութիւնը շատ անգամ խորհած է իր գործիչը քաշել այս փոքր դաշտէն խնայողութեան համար։ Հայր Տաղիսթանեան, որ եկեղեցիիս տեւական պատուիրակը եղած է Միութեան ժողովին մէջ, միշտ ալ կրցած է իր համոզիչ աղաչանքովը, կամ խանդավառիչ հաւատքի խօսքերովը իրեն նպաստաւոր կերպով

փոխել որոշումը։ Եկեղեցիիս փոքր և աղքատ ժողովուրդը ասոր համար յօժարած է կարողութենէն վեր նիւթապէս բեռնաւորուիլ որպէսզի Աստուծոյ խօսքը միշտ լսուի Հոմսի բեմէն։ 1926ին դըպրոցի և եկեղեցիի ընդհանուր ծախքը եղած է 588.5 Ս. Լիրա, որուն հարիւրին 13ը միայն ժողովուրդէն վճարուած է. իսկ 1933ին ընդհանուր ծախքը եղած է 632 Ս. Լիրա որուն գրեթէ կէսը վճարուած է ժողովուրդի կողմէ։ Տիար Տաղիսթանլեան Կարապետ, եւ քեռայրն ու քոյրերը, Վահրամ Պէօթէքլեան, և ապա մանաւանդ Տոքթ. Երուանդ Խըլըբեան իր Հոմս հաստատուելէն ետքը Եկեղեցիիս նիւթապէս եւ բարոյապէս նեցուկ կանգնած են։ Տոքթ. Ե. Մկրտիչեան, քոյրը Ազգային Բուժարանի բժշկապետ Բարգէն Մըկըրտիչեանի, իր կարեւոր նիւթական և հոգեւոր ոյժը միացուցած է նախկիններու ջանքին Աստուծոյ Թագաւորութեան ծառայելու մէջ։ Մինչեւ 1939 եկեղեցիիս քարոզիչը այցելած է դրացի երկու քաղաքներու՝ Համայի և Սէլիմիէի սակաւաթիւ Աւետ. հայերը։

12

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Դամասկոս Սուրիոյ վարչական կեդրոնը և մեծագոյն քաղաքն է, ուր հինէն ի վեր հայեր անպակաս եղած են։ Հայ գաղութը 1914ին կը բաղկանար 30 ընտանիքներէ։ 1915–18ի միջոցին մեծ թիւով հայ տարագիրներ հոն բնակութիւն կը հաստատեն։ Զինադադարէն անմիջապէս ետքը շրջակայ և հեռակայ գիւղերէն և անապատէն հայ խլեակներ հոն կը սկսին հաւաքուիլ։ 1918, Դեկտ. 29 թուակիր տեղեկագրութեան համեմատ անոնց թիւը 50,000 է։ Բայց չեն մնար. կը մեկնին դէպ իրենց բնիկ գիւղերն ու քաղաքները։ 1919, Մայիս 31ի թղթակցութեան համեմատ գաղթականներու թիւը 15.000ի իջած է։ Անոնցմէ զատ կան որբեր և որբեւայրիներ։ 230 որբեր՝ անգլիացիներէ հոգատարեալ Ազգային որբանոցի մէջ. 200 որբեր՝ Ամերիկեան Կարմիր Խաչի Որբանոցին մէջ։ Իսկ կիներու պատսպարանին մէջ կը խնամուին Իսլամ տուներէ հաւաքուած 120 կիներ և աղջիկներ։ Այս հաստատութիւնները առժամեայ են։ 1920ին տեղացիներէ զատ քիչ թիւով տարագրուած հայեր կը տեսնուին քաղաքին մէջ, Կիլիկիոյ պարպումէն ետքը՝ սակայն՝ մեծ թիւով հայ գաղթականներ, մօտաւորապէս 10,000, վերստին կը խուժեն մայրաքաղաքը, ուր և անոր շրջակայքը կը հաստատուին։ Այս թիւը փոխանակ ամէն տարի բնական աճումով աւելնալու միշտ կը պակսի։ 1924–25ի արաբական ապստամբութիւնը Դամասկոսի մէջ, Ֆրանսական զօրքի և արաբներու բախումները, ապա տնտեսական անթոյլատու պայմանները, 1945ի

գարնան Ֆրանքօ — Արաբ նոր կռիւները և վերջապէս 1946—1947ի ներգաղթը քաղաքիս հայ բնակչութեան թիւը կ'իջեցնէ 15,000 ի։

Հոս գործի սկսող առաջին Բողոքական կազմակերպութիւնն է Իրլանտայի Երիցական Եկեղեցւոյ Առաքելութիւնը (Irish Presbyterian Mission), որ 1843ին հրեաներու մէջ քրիստոնէութիւնը քարոզելու համար իր միսիոնարները կը ղրկէ։ Ամերիկայի Միացեալ Երիցական Եկեղեցին ալ մի քանի տարիներ ետքը կը սկսի օգնել այս Իրլանտական Առաքելութեան։ 1854ին մէկը բժիշկ ըլլալու պայմանաւ հինգ միսիոնարներ — երեքը Ամերիկացի և երկուքը Իրլանտացի կը գործեն դաշտին մէջ։ Անոնք կազմակերպած են Արաբ Բողոքական Եկեղեցին, որ յիշեալ տարին ունի 16 անդամներ։ Առաքելութիւնը կը պահէ նաև Նախակրթարան մը և բարձրագոյն վարժարան մը։ 1891ին ալ ուրիշ երկու անգլիական առաքելութիւններ արդէն հաստատուած են Դամասկոսի մէջ.— Էտինպուրկի Բժշկական Միսիոնարական Ընկերութիւն և հրեաներու մէջ գործելու համար կազմուած Լոնտոնի Միսիոնարական Ընկերութիւն։

Հայ Աւետ. Եկեղեցիի Դամասկոսի մէջ գոյառումին առաջին հետքերը կը գտնենք 1916 թուականին, երբ Սալիպա Խուտետա անուն երիտասարդ ասորի մը կը սկսի հոգեւոր հաւաքոյթներով օգտակար ըլլալ տարագիրներուն։ Հայերու իրենց հայրենիքը մեկնումէն յետոյ այս հաւաքոյթները առեն մը կ'երեւի թէ կը դադրին. բայց հայ գաղթականներու վերադարձովը 1921 ին անոնք դարձեալ կը սկսին՝ միշտ Սալիպա եղբօր առաջնորդութեամբ։

1922 Մարտ 9ին Վեր. Ա. Ա. Մանուկեան կ'այցելէ քաղաքս, կ'առաջնորդէ պաշտամունքներուն և կը կատարէ առաջին եկեղեցական կազմակերպութիւնը։ Կը թելադրէ ժողովուրդին որ անմիջապէս գործիչ մը հրաւիրեն։ Ընթացիկ գործերը վարելու համար ժողով մը կը կազմէ, որուն ատենապետն է Հ. Տամլամեան, փոխ ատենապետը Սալիպա եղբայր և ատենադպիրը Պարտաքճեան։ Պէյրութէ ղրկուած առաջին գործիչն է Վեր. Թորոս Սահակեան, որուն շատ չանցած Ամերիկա մեկնումովը դարձեալ Սալիպա եղբայր քարոզիչի պարտականութիւնը կը կատարէ։ 1921—1922ի միջոցին այս եղբայրը ինն ամիս գրեթէ ձրիաբար կ'աշխատի։ Եկեղեցին Տէրունական Սեղանի շուրջ առաջին անգամ ըլլալով կը հաւաքուի 1922, Դեկտ. 24ին առաջնորդութեամբ Վեր. Ա. Ա. Մանուկեանի. հաղորդութեան մասնակցողներուն թիւն է 47։ Այս կը նշանակէ թէ եկեղեցին այս կերպով պաշտօնապէս կազմուած է։

Դամասկոսի Եկեղեցին իր պաշտօնական քարոզիչը կ'ունենայ 1922ի Օգոստոսին, երբ Պատ. Կարապետ Հաճեան կը սկսի

պաշտօնավարել անոր մէջ։ Եկեղեցին անոր օրով կազմակերպեալ ձեւ կը ստանայ, եւ հովիւը իր օգտակար ծառայութիւններով սիրելի կը դառնայ։ Բայց Պէյրութի Շրջանային Վարչութիւնը Դամասկոսի կարեւորութիւնը նկատի առնելով յարմար կը դատէ աստուածաբանական ճեմարանի լման դասընթացքը աւարտած թարմ ոյժի մը յանձնել նորակազմ եկեղեցիին պատասխանատուութիւնը. եւ 1923ի Հոկտեմբերին Պատ. Ներսէս Սարեան Դամասկոս կը հասնի իբր հոգեւոր հովիւ ծառայելու։ Սարեանի պաշտօնավարութեան շրջանը կը բովանդակէ եկեղեցիիս գրեթէ բոլոր պատմութիւնը, որուն մէջ ամենէն կարեւոր դերակատարները ինքը եւ Սալիպա եղբայր կը հանդիսանան։

Մօտ երկու տարի եկեղեցին խաղաղութեամբ կը զարգանայ։ Ժողովուրդը, որ 1125 անձերէ կը բաղկանար, կը կապուի իր նոր քարոզիչին, որ իր պահանջին վրայ Աւետ. Միութեան կողմէ հովիւ կը ձեռնադրուի 1924, Նոյ. 16ին։ Դպրոցը՝ մանկապարտէզի եւ նախակրթարանի աղջկանց ու տղայոց բաժիններով՝ 1922ին արդէն գոյութիւն առած էր։ Մր. Մաքֆարլանտ մանչերու եւ Օր. Ճանսթըն աղջիկներու բաժինին կ՚օգնէին պէտք եղած սենեակները տրամադրելով եւ ուսուցիչներու թոշակները վճարելով։ Սարեանի ժամանակ կրթական գործը կը սկսի աւելի կանոնաւորուիլ եւ ընդարձակուիլ։ Բայց 1925ի ֆրանքօ-արաբ բաղխումները, եւ կարգ մը առիթէն օգտուիլ փորձող օրինազանցներու կողմէ կարգ մը հայ խանութներու եւ տուներու կողոպտուիլը եւ ուրիշ տխուր դէպքեր բոլորովին նոր դարձուածք մը կուտան եկեղեցական կեանքի։ Ժողովուրդին կէսէն աւելին Լիբանան եւ Ամերիկա կը գաղթէ. 1926ի աշունը անոր թիւը կ՚իջնէ 482ի։ Այս կերպով եկեղեցին թէպէտ իր նիւթական եւ մարդկային ոյժերու կողմէն բաւական կը տկարանայ, բայց Աւետ. Միութեան սահմանին մէջ իբր երկրորդ կարգի եկեղեցի մը զարգանալու կարելիութիւնը կը պահէ։

Դամասկոսի Հայ Աւետ. եկեղեցին՝ սակայն՝ այս ակնկալուած կարելի զարգացումը չ՚արձանագրեր։ Դպրոցը միայն առեն մը որոշ յառաջդիմութիւն ցոյց տալէ ետք գրեթէ նոյն աստիճանը պահելով բայց կանոնաւոր կերպով կը շարունակէ ծառայել ոչ միայն Աւետարանական համայնքին այլ ընդհանուր հայութեան։ Անոր առաջին տնօրէնը Տիգրան Մեսրոպեան (1923—1925)՝ Փոնիայի Ճենանեան Գոլէճէն շրջանաւարտ մը՝ դպրոցին ժառանգ կը թողու կրթական բարձր աւանդութիւններ։ Անոր յաջորդող տնօրէնները — Մարզուանի շրջանաւարտ Արսէն Աբգարեան (1927—1030 եւ 1934—39) եւ Աթէնքի կրօնական վարժարանէն շրջանա-

ւարտ Աւագ Աւագեան — աւելի խորապէս կը հաստատեն և կը պահեն։ Դամասկոսի տխուր դէպքէն անմիջապէս առաջ դպրոցն ունի 250 աշակերտներ (130 մանչ և 120 աղջիկ) և ինն ուսուցիչներ (հինգ այր և չորս կին)։ Դէպքէն ետքը երբ ժողովուրդին թիւը զգալի պատճառաւ կը կիսուի, աշակերտութեան թիւն ալ բնականաբար կը նուազի յիսուն առ հարիւր համեմատութեամբ, և մինչև 1944 կ'ելլէ կ'իջնէ 125ի և 160ի միջև։

Զարգացումը արգիլող երեք պատճառներ կը գտնենք։ Անոնցմէ առաջինն է յարմար շէնքի մը պակասը։ Դպրոցի հոգաբարձութեան և եկեղեցիի գերագոյն հարցը կը մնայ ապահովումը յարմար շէնքի, որուն համար վճարուած տարեկան վարձքը շատ ծանր կը ճնշէ դպրոցի ելևմուտքին վրայ։ Այս պատճառաւ ալ Եկեղեցիս 1925էն ետքը կը սկսի հետաքրքրուիլ եկեղեցական եւ կրթական շէնքերու խնդիրով։ Տեղիս Արաբ Բողոքական Եկեղեցին կիրակնօրեայ պաշտամունքներու համար սիրով տրամադրած էր իր շէնքը, զոր սկիզբէն մինչև այսօր հայեր նոյն նպատակով կը գործածեն։ Իսկ կիր. դպրոցը, Ջանից Ընկերութիւնը, Տիկնանց Միութիւնը և ուրիշ եկեղեցական մարմիններ իրենց հաւաքոյթները կ'ունենան դպրոցի կողմէ վարձուած ընդարձակ հին շէնքի մը մէջ։ Վեր. Սարեան 1927ին կը ձեռնարկէ իր ժողովուրդին մէջ շէնքի հիմնադրամի հանգանակութեան, որուն 100 Օսմ. Ոսկին տարի մը չանցած կ'ապահովուի խոստումով և կանխիկ վճարումով։ Վեր. Ե. Բասունիի պաշտօնավարութեան տարին, 1933ի գարունը, Ճուրա անուն Իսլամ թաղին մէջ շէնք մը կը գնուի 1250 Օսմ. Ոսկիի փոխարէն, որուն 300ը Աւետ. Միութեան գանձէն, 350ը ժողովուրդէն և 600ը փոխառութեամբ կը հայթայթուի։ Շէնքը պետական դպրոցի մը կողմէ վարձուած ըլլալուն համար եկեղեցին մինչև օրս չի կրնար անկէ օգտուիլ։ Այս կերպով շէնքի հարցը կը դառնայ անլուծելի, և կը մնայ եկեղեցիիս զարգացումին դէմ ամենէն կարևոր արգելքներէն մէկը։

Երկրորդ արգելքն է ժողովուրդին բնակութեան տեղերը։ Դամասկոսի Աւետարանական համայնքը առաւելաբար հաստատուած է իրարմէ բաւական հեռու երկու թաղերու մէջ.— Պապ Թումայի հին քաղաքամասը ուր մեծ մասամբ աղքատ և արհեստաւոր դասակարգը կը բնակի. Սալհիէի նոր քաղաքամասը ուր ժողովուրդին քիչ թէ շատ բարեկեցիկ և զարգացեալ հատուածը բնակութիւն հաստատած է։ Եկեղեցին և դպրոցը Պապ Թումա կը գտնուին. այս պատճառաւ ալ Սալհիէի ժողովուրդը չեն կրնար պէտք եղած չափով եկեղեցիէ ո՛չ օգտուիլ ո՛չ ալ անոր օգտակար

ըլլալ։ Այս պարագան կը ստեղծէ եկեղեցիիս հոգաբարձութեան համար դժուարութիւն մը։ Սալհիէի մէջ լուր օրերուն աղօթաժողովներու միջոցաւ մասամբ դարմանելու փորձեր կը կատարուին, որոնք կը յանգին վերջապէս երկրորդ մէկ անկախ եկեղեցիի կազմութեան։ Այս պաշտօնապէս կը կատարուի 1944 Մայիս 21ին, Պէյրութէ՝ Միութեանս կեդրոնական Վարչութեան կողմէ՝ ղրկուած յանձնախումբի ձեռքով որուն անդամներն են Վեր. Ե. Հատխաեան, Վեր. Ենովք Կէօքճէօղեան և Վեր. Բ. Գալֆաեան (այդ ատեն ոչ-ձեռնադրեալ)։ Վեր. Ն. Սարեան իր բարեխօսական և օրհնութեան աղօթքներովը կը մասնակցի արարողութեան։

Եկեղեցիիս զարգացումին դէմ ամենէն կարեւոր արգելքը՝ սակայն կը ծագի անոր կեանքին ներքին պայմաններէն։ Եկեղեցիիս մէջ կայ զօրաւոր հոգեւոր խմբակ մը, որուն մէջ իշխող դէմքն է Սալիպա Խուտտա, սարկաւագը։ Ժողովուրդը ունի հովիւ մը որ Աստուծմէ օրհնուած է քարոզիչի յատուկ ֆիզիքական և հոգեւոր կարգ մը շնորհներով, ձիրքերով։ Թէ՛ հովիւին թէ վարիչ խմբակին հոգեւոր եռանդը, եկեղեցիին հանդէպ նուիրումը և զոհողութեան ոգին կասկածէ դուրս են։ Բայց վարչական մեքենան լաւ չի գործեր։ Ընդհանուր եկեղեցավարութեան ոգիին և կերպերուն շուրջ անհամաձայնութիւններ կը ծագին մէկ կողմէն հովիւին և հոգեւոր խմբակին և միւս կողմէն կարգ մը ժողովականներուն և ժողովուրդին միջեւ։ Կը ստեղծուի ներքին աններդաշնակ վիճակ մը, որ այս խորհրդակցութեան նիւթ կը դառնայ Պէյրութի Շրջանային ժողովին մէջ։ Հովիւը ինքն ալ այս վիճակէն հաճ չ'առներ. կապ կը հաստատէ Պաղեստինի հայերուն մէջ գործող Նազովրեցիի Եկեղեցւոյ Առաքելութեան հետ, որմէ քիչ ետքը պաշտօնական հրաւէր կը ստանայ Եաֆայի մէջ գործելու համար. և 1929ի սկիզբը կը հրաժարի իր եկեղեցիէն (Նոր Աւետարեր, 1929, թիւ 3, էջ 252)։ Հոգեւոր խմբակը կը ջանայ համոզելու հովիւը որ ետ դառնայ իր այս մտադրութենէն և կը յաջողի։ 1929ի գարնան Վեր. Սարեան ետ կ'առնէ իր հրաժարականը և կը շարունակէ իր հովուական պաշտօնը։ Բայց եկեղեցիին անկարգ վիճակը կը շարունակէ։ 1932ին Սարեան դարձեալ կը հրաժարի և կը մեկնի Հալէպ Բեթէլ եկեղեցիի մէջ գործելու համար։

Վեր. Եղիա Քասունի նոյն տարուան Օգոստոս 30ին Դամասկոս է երբ յաջորդը Վեր. Սարեանի. բայց եկեղեցին չի խաղաղիր։ Հոգեւոր խմբակը կապ կը պահէ իր նախկին հովիւին հետ և կը թղթակցի։ Սալիպա եղբայր նոյնիսկ երբ անոր պատուիրակը Հալէպ գալով անձամբ կը տեսնուի Սարեանի հետ։ Քասունիին

կը ստիպուի տարի մը ետքը, 1933ի աշունը, հրաժարելով մեկնիլ Կ. Պոլիս։ Դամասկոս տարի մը անհովիւ կը մնայ. Վեր. Ս. Ս. Մանուկեան վեց ամիս փոխանորդաբար կը գործէ։ 1934 Հոկ.ին Վեր. Սարեան կը վերադառնայ Դամասկոս եւ նորէն կը ստանձնէ իր նախկին պաշտօնը. բայց Դամասկոսի Եկեղեցին կը շարունակէ զբաղեցնել Պէյրութի Շրջանային Վարչութիւնը։

Ինքնաշարժի արկածի իբր արդիւնք Վեր. Սարեան 1941ին կը դատապարտուի երկարատեւ անշարժութեան։ Հովիւը Շրջանային վարչութեան ցուցմունքին հետեւելով կը յօժարի լման ապաքինելէ ետք փոքր եկեղեցիի մը մէջ պաշտօնավարել։ Բայց ապա յարմար կը տեսնէ իր նախկին դիրքին վրայ մնալ։ 1942, Յունիս 4ին իբր օգնական չորս ամսուան համար Դամասկոս կը ղրկուի Ց. Պալիօզեան, որմէ Սարեան գոհ մնալով յարմար կը տեսնուի որ ան իր պաշտօնը շարունակէ։ 1943ին կանոնաւոր պաշտամունքներ կը կատարուին Սալհիէ, Պալիօզեանի առաջնորդութեամբ. իսկ 1944ի գարունը Պապ Թումայի Եկեղեցիին հոգաբարձութեան եւ հովիւին ալ հաւանութեամբը 36 ընտանիքներով և 16 հաղորդական անդամներով կը կազմուի Սալհիէ Թաղի Հայ Աւետ. Եկեղեցին։

Պատերազմի միջոցին Աւետ. Միութեան վարիչ մարմինները յարմար կը տեսնեն որ մէկ կողմէն ներքին դրամական մեծ հանգանակութեամբ և միւս կողմէն կարգ մը [եկեղեցիները դէպի ելեւմտական անկախութեան և ինքնապահութեան առաջնորդելով Միութեան ելեւմուտքը հաւասարակշռել։ [Եւ] Դամասկոսի Պապ Թումայի Եկեղեցին ալ 1945 Յունվարէն սկսեալ ինքնապահ կը հռչակուի, ի պահանջել հարկին յարմար նպաստի մը վերապահութեամբ։ Եկեղեցիին ղեկավարութիւնը այս կարգադրութիւնը կ'օգտագործէ բաժանումի ծրագիր մը յաջողցնելու համար։ Վեր. Սարեան և իր համախոհները կը սկսին թղթակցիլ կարգ մը օտար միսիոնարական կազմակերպութեանց* հետ. և վերջապէս կը յաջողին մէկուն հետ համաձայնութեան գալ։ Միեւնոյն ատեն ժողովուրդը բաժանումի պատրաստելու համար տուները և խանութները այցելելով և Աւետ. Միութեան դէմ թերթիկներ հրատարակելով փրոփականտ կը կատարուի։ Վերջապէս 1946 Յունուար 18 թուակիր գրութեամբ մը Միութեան Կեդրոնական Վարիչ Մարմնին կը յայտնեն թէ իրենք Աւետ. Միութեան յանդամակցութենէն բաժնուած են։ Այս կերպով կը կազմուի Դամասկոսի Հայ Աւետ. Նազովրեցիի Եկեղեցին։

* Առնուազն մէկը մերժողական պատասխան կուտայ «չիտակ չըհանելով այս ուղղութիւնը»: Տես «Ջանասէր», 1946, թիւ 6, էջ 184.

Սարեան եւ իր համակիրները իրենց այս քայլը արդարացնելու կ'աշխատին առաւելապէս սա երկու պատճառաբանութիւններով.— Թէ Աւետ. Միութիւնը սկիզբէն իվեր պէտք եղած չափով օգնած չէ Դամասկոսի եկեղեցիին եւ դպրոցին, եւ վերջերս ալ նպաստը բոլորովին դադրեցուցած։ Երկրորդ՝ թէ Միութիւնը եւ անոր կապեալ եկեղեցիները շեղած են ուղղափառութենէ, որուն իրենք աւելի նախանձախնդիր ըլլալով որոշած են բաժնուիլ մաքուր հաւատքը պահել կարենալու համար։

Աւետ. Միութեանս Կեդրոնական Վարիչ Մարմինը հրապարակային գրաւոր պատասխանով («Ջանասէր», 1946, Թիւ 6) կը դատապարտէ Սարեանի եւ իր համակիրներուն այս քայլը, զոր կը նկատէ «մեր նախահայրերուն գծած շաւիղին անհաւատարմութիւն, եւ եկեղեցիներու համար աշխատանք տանողներուն հանդէպ ապերախտութիւն»։ Միեւնոյն ատեն կը յայտնէ թէ բոլոր պատճառաբանութիւնները անհիմն են, եւ թէ խեղճ ագէտ ժողովուրդը եւ օտար միսիոնարութեան իրականութիւնը սխալ ներկայացուած է։ Տօքթ. Տիգրան Պէրպէրեան եւ Վեր. Ց. Արգարեան 1946ի Յունիսին Կեդրոնական Մարմինի կողմէ Դամասկոս կուգան, եւ Պապ Թումայի մէջ Սարեանի չհետեւող ընտանիքները Սալհիէ թաղի Եկեղեցիին միացած կը հռչակեն։

Մինչեւ հոս արձանագրեցինք դէպքերը միայն առանց քննադատելու առնուած քայլերը։ Բայց պէտք է այս առթիւ պարզել մէկ դարէ ի վեր Հայ Աւետ. Եկեղեցիի հետեւած ուղղութիւնը նման հարցերու մէջ։

Ա. Ջանց առնելով Միադաւանները եւ անոնց նմանները գրեթէ բոլոր Բողոքական յարանուանութիւնները հաւասարապէս կը նկատուին քոյր եկեղեցիներ։ Հետեւաբար Հայ Աւետ. Եկեղեցին՝ Թուրքիոյ նախկին սահմաններուն մէջ առաւելաբար եւ աստիճանաբար նմանելով հանդերձ ժողովական յարանուանութեան՝ ինքզինքը կոչած է Աւետարանական Եկեղեցի, խուսափելով ոեւէ յարանուանութեան մը անունը որդեգրելէ։ Այս կերպով ան շեշտած է աւետարանականութիւնը եւ ոչ թէ յարանուանականութիւնը կամ աղանդամոլութիւնը։

Բ. Նազովրեցիի Եկեղեցիին ինչպէս ուրիշ ոեւէ քոյր Աւետարանական եկեղեցիի մը հանդէպ կը տածէ քրիստոնէական ոգիով եղբայրական սէր։ Հայ Աւետ. Եկեղեցին եթէ երբեք սկիզբէն այդ յարանուանութեան յարած ըլլար դարձեալ պիտի չուզէր ուրիշ ոեւէ տարբեր յարանուանական անունի մը հետ զայն փոխանակել։ Այս սկզբունքի համեմատ շարժեցաւ երբ անկէ քառորդ դար առաջ զանգուածային կերպով Երիցական յարանուանութեան

յարելու առիթը ներկայացաւ։ Քանզի ան համոզուած էր որ յարանուանութիւն փոխելով մեր ցաւերը չեն դարմանուիր և մեր հարցերը չեն լուծուիր։

Գ. Հայ Աւետ Եկեղեցին միշտ զգուշացած է ոեւէ գաղափարային կամ կրօնական հոսանքը նոյնացնելէ Աւետարանական Շարժումի հետ։ Հետեւաբար արթուն գտնուած է չտարուելու արդիապաշտական կամ հիմնապաշտական հոսանքներէ հաւասարապէս, որոնց ոեւէ մէկէն և երկուքէն միասնաբար աւելի բարձր և աւելի ընդարձակ կը նկատէ Աւետարանականութիւնը։

Դ. Սկիզբէն իվեր բուռն կերպով պայքարած է պառակտումներու դէմ և յաջողած է մինչեւ դարուս քսանական թուականներու սկիզբը։ Բաժանումները և ստորաբաժանումները նկատած է կործանարար քայլեր, որոնք այս արդէն փոքր եկեղեցին կրնան առաջնորդել դէպի անձնասպանութիւն։

Հետեւաբար Հայ Աւետ. Եկեղեցիին կողմէ անակնկալ մը նկատուած է, որ քոյր Աւետարանական յարանուանութիւն մը տեղական եկեղեցիի մը ներքին դժուարութիւններուն առթիւ համարձակի սահմանազանց ըլլալով տեղ գրաւել Միութեանս դաշտին մէջ՝ առանց նախապէս խորհրդակցելու պաշտօնական մարմիններու հետ, և փոքր ժողովուրդի մը երկուքի բաժանումը հաստատէ, և մրցակից եկեղեցիի մը գոյառումին սատարէ։

Հայ Աւետ. Եկեղեցին յոյս ունի թէ քրիստոնէական ոգին ու իմաստուն և ուղղամիտ եկեղեցավարութիւնը վերջապէս կարելի պիտի դարձնեն որ այս ճեղքը դարմանուի։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

1.

ԳԱՀԻՐԷԻ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

Աւետարանական հայերու Եգիպտոսի մէջ գոյութեան մասին առաջին յիշատակութիւնը կը գտնենք ԺԹ. դարու վաթսունական թուականներուն սկիզբը, երբ առաւելապէս Արաբկիրէ գաղթած մի քանի ընտանիքներ Գահիրէ կը հաստատուին։ Բոլորը նոյն պանդոկի մէջ կը բնակին, և այս կերպով դիւրութիւն կ'ունենան Կիրակի օրեր և շաբթուան միջոցին գիշերները հոգեւոր հաւաքոյթներ ունենալու։ Քիչ ետքը այս ժողովներն աւելի կը կանոնաւորուին, հայերէն և թրքերէն լեզուով Աստուծոյ խօսքէն պատգամներ կը տրուին։ Պաշտամունքներու առաջնորդող անձերն են Մարաշցի Ստեփան և մանաւանդ Կարապետ Դաբբինեան, որ նախապէս ատեն մը Էտիրնէ ալ իբր քարոզիչ ծառայած էր։ Իրենց թիւը և տնտեսական վիճակը, սակայն, չեն ներեր որ զատ եկեղեցի մը կազմեն։ Արաբերէն լեզուի բաւական տիրանալէ ետքը յարմար կը դատեն 1875էն սկսեալ Ղպտի Աւետ. Եկեղեցի յաճախել։ Թիւը երթալով կը մեծնայ։ Ղպտի Եկեղեցին յարմար կը դատէ հայերէն մէկը սարկաւագ ձեռնադրել։ Յաջորդաբար երկու ձեռնադրեալ հայ սարկաւագներ կը պաշտօնավարեն մինչեւ անկախ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի կազմութիւնը։ Անոնք են Հայր Մինաս Նազուպեան, և անոր մահէն ետքը Կարապետ Դաբբինեան։

Իննսունական թուականներուն Աւետարանական հայերու թիւը աւելի կը ստուարանայ, նախկին պանդուխտները բարեկեցիկ, կալուածատէր և դրամատէր կը դառնան։ 1895–96ի ջարդերէն ետքն ալ շատ մը նոր գաղթականներ կ'ապաստանին Նեղոսի այս ափերուն վրայ։ Ու կը ձեռնարկեն զատ համայնք և եկեղեցի կազմելու։ Պաշտամունքներուն առաջնորդողն է դարձեալ Կարապետ Դաբբինեան։ 1897 Յուլիսէն մինչեւ 1898 Յունուարի վերջը 7 ամիս իբր քարոզիչ կը պաշտօնավարէ Կեսարիոյ կողմերէն եկած ուսուցիչ մը՝ Արիստակէս Թէքեան (կամ Թէքէեան ?), որուն կը յաջորդէ Վեր. Արիստակէս Նուսխաճեան։ Վերջինը 14 ամիս*

---

*) Նուսխաճեան ծնած է Մարաշ 1843ին։ Աստուածաբանութիւն կ'ուսանի Մարաշի ճեմարանին մէջ 1864-1870ի միջոցին։ Մինչեւ 1876 կը գործէ Զէյթուն (ուսանողութեան շրջանին) եւ Մարաշ, ուր Գ Աւետ. եկեղեցիի հովիւ կը ձեռնադրուի։ 1877–1895, իբր քարոզիչ կ

կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1899ի Մարտի վերջը։ Եկեղեցիին տարեկան ծախքը կը գոցուի առաւելապէս Նազուպեան, Գմգըմեան եւ Մէլիքեան ընտանիքներու նուիրումովը։ Նուսխաճեանի օրով եկեղեցին կը կազմակերպուի, 1898 Յուլիս 10ին ժողովրդային ընտրութեամբ կը կազմուի առաջին եկեղեցական հոգաբարձութիւնը, անդամակցութեամբ Հաճի Փիլիպպոս Մ. Նազուպեանի, Գրիգոր Գմգըմեանի, Սարգիս Մէլիքեանի, Կարապետ Դարբինեանի եւ Պետրոս Երուանդեանի։ Եկեղեցիի իբր հիմնադիրներ կը յիշուին նաեւ Գրիգոր Մ. Նազուպեան, Աբրահամ Մ. Նազուպեան եւ Պօղոս Մարտիկեան։ Այս միջոցին եկեղեցիին ամսական հասոյթն է 300 Եգիպտական Դահեկան, որուն մեծամասնութիւնը կը գոյանայ հոգաբարձութեան անդամներու տուրքերովը*։ Նուսխաճեանի մեկնումէն ետքը եկեղեցին ամիս մը առանց հովիւի կը մնայ։ Բայց լսելով որ Վեր. Մկրտիչ Գնաճեան Աղեքսանդրիա կը գտնուի անմիջապէս իբր հովիւ կը հրաւիրեն զայն, որ առաջարկուած պաշտօնը ընդունելով Մայիսին կը հաստատուի Գահիրէ։

Գնաճեան, Ուրֆայի մէկ բնիկը**, Այնթէպի Աւետ. Գոլէճը աւարտելէ ետքը իր աստուածաբանական ուսումը կը ստանայ Լոնտոն, ուր նաեւ կ'ամուսնանայ անգլիացի օրիորդի մը հետ։ Լոնտոնի Միսիոնարական Ընկերութեան կողմէ իբր միսիոնար կը ղրկուի Մ. Արեւելք։ Թուրք կառավարութեան կողմէ կը ձերբակալուի. ապա արձակուելէ յետոյ դարձեալ Եւրոպա կը մեկնի։ Իբր միսիոնար Աղեքսանդրիա կը գործէ բայց շուտով Գահիրէի հրաւիրագրին վրայ վերջին քաղաքը կը հաստատուի։ Լման 12 տարի՝ 1899 Մայիսէն 1911 Մայիսի վերջը՝ կը գործէ մեծ արդիւնաւո-

---

գործէ, Մանիսա եւ Կեսարիա։ Այս միջոցին ատեն մը ընդհատումով կը պարապի սեղանաւորութեամբ եւ լուսանկարչութեամբ Աֆիոն Գարահիսար, Տիւար եւ Կ. Պոլիս։ 1895-6ի ջարդի ատեն Կեսարիայէ կ'աքսորուի։ Գահիրէ եւ Աղեքսանդրիա ատեն մը իբր քարոզիչ պաշտօնավարելէ ետք 1899ին կը մեկնի Միացեալ Նահանգներ, ուր 1909 Դեկտ. 1ին կը վախճանի։

*) Տես «Աւետաբեր», 1900, թիւ 7, էջ 53, Կարապետ Դարբինեանի յօդուածը «Հայ Աւետ. Եկեղեցի Գահիրէ» խորագրով. Յովհ. Յ. Կիւլեան ալ բրեր է «Աւետաբեր», 1900, թիւ 7ին մէջ կը գրէ նոյն նիւթերու մասին։ Տես նաեւ Վեր. Մ. Յ. Գնաճեանի յօդուածը «Աւետաբեր»ի 1911, Մայիս 28 թիւին մէջ։

**) Արտաշէս Գարտաշեան, իր «Նիւթեր Եգիպտոսի Հայոց Պատմութեան Համար» գիրքին Ա. հատոր, էջ 284ին վրայ սխալմամբ կը յիշէ թէ Անթէպ ծնած է։

րութեամբ. առողջութիւնը խանգարուած ըլլալուն համար կը հրաժարի։

Գնաճեան երբ կը սկսի պաշտօնավարել ժողովուրդը բաղկացած էր 34 այրերէ և 22 կիներէ, իսկ եկեղեցին 26 երկու սեռէ անդամներէ։ 1911ին ժողովուրդին թիւը կը բարձրանայ 261ի (143 այր +118 կին), անդամներունը՝ 76ի։ Ժողովուրդը եկած է Թուրքիոյ 24 տարբեր քաղաքներէն.— Անթէպ՝ 55, Արաբկիր՝ 37, Կեսարիա՝ 20, Կ. Պոլիս՝ 13, Էօրիմէ՝ 8, Պրուսա՝ 7, և Հալէպ, Բիլիս, Ուրֆա, Մարաշ, Զէյթուն, Հաճըն, Տարսոն, Տիարպէքր, Խարբերդ, Չ՚րմուկ, Շէփիկ, Մաչկերտ, Երիգա, Եոզկատ, Մարզուան, Մանճուսան, Անկարա, Նիկոմեդիա՝ 121։ Բայց ժողովուրդը միշտ կը փոխուի. ոմանք կը մեկնին, ուրիշ նորեր անոնց տեղը կը գրաւեն։ Եկեղեցիին տարեկան մուտքը 40 Եգպ. Ոսկիէ կը բարձրանայ 70ի՝ 1902ին, և 170ի՝ 1911 թուականին։ Եկեղեցին նիւթապէս կ՚օգնէ Անթէպի և Պրուսայի որբանոցներուն, իսկ 1909ի Ատանայի ջարդին առթիւ տարեկան նուիրէ դուրս ըլլալով 40 Եգպ. Ոսկի նպաստ կը ղրկէ Կիլիկիոյ աղէտեալներուն։

Եկեղեցին իր հաւաքոյթները կ՚ունենայ Ամերիկայի Երիցական Առաքելութեան շէնքին մէջ։ Գնաճեանի առաջին խորհուրդներէն մէկը կ՚ըլլայ եկեղեցին օժտել սեփհական յարմար շէնքով մը։ Դրամ հանգանակելու համար 1903ին Լոնտոն կ՚երթայ և կը յաջողի միայն 100 Անգլ. Ոսկի գոյացնել։ Մինչեւ իր հրաժարումը հակառակ իր բոլոր ջանքերուն անկարելի կը դառնայ պէտք եղած գումարը հայթայթել։ Այս գործօն հովիւը կը ձեռնարկէ նաև դըպրոց հաստատելու։ 1899 Սեպտ. 6ին մէկ վարժուհի և երկու ուսուցիչներով (մէկը հայ միւսը արաբ) դպրոցը կը սկսի աղջկանց և մանչերու յատուկ զատ բաժիններով։ Տարեկան ծախքերը գոցելու համար մեծ դժուարութիւններու կը հանդիպի, կը ստիպուի բարձր կարգերու դասերը ինք աւանդել, իսկ կինը կ՚օգնէ իրեն որչափ որ կարելի է։ Հակառակ բոլոր զոհողութիւններու և հիմնադիրին բոլոր նուիրումին, դրամական նեղութեան պատճառաւ չորս տարի ետքը դպրոցը կը փակուի։

Վեր. Գնաճեան կը յայտնուի ոչ միայն իմաստուն վարիչ մը, լաւ քարոզիչ մը, նուիրեալ եռանդուն գործիչ մը այլ նաև լաւ գրող մը։ Իր բաժինը կը բերէ տեղական հայ մամուլին գեղեցիկ յօդուածներով։ Հրատարակած է նաև երեք հատորներ. Նընջեցեալներ, Վտանգը, Հայ Տունը:

1911ի Յունիսէն մինչեւ 1912ի Փետրուար ամիսը Նշան Ղազիկեան և Պատ. Սրմենակ Սիրականեան յաջորդաբար իբր քարոզիչ կ՚աշխատին։ Ապա կը սկսի պաշտօնավարել Պատ. Հայկազեան

Խանդամուրեան որ 1923ի Յուլիսին հովիւ կը ձեռնադրուի ի մէջ այլոց Վեր. Մ. Ապլահատեանի և Վեր. Ահարոն Շիրաճեանի կողմէ։ 1924ին Վեր. Խանդամուր կը հրաժարի, և կարգաւ անոր կը յաջորդեն հետեւեալ գործիչները.— Պատ. Համբարձում Յ. Համբարձումեան՝ 1926—29, Պատ. Կիրակոս Ֆարաճեան՝ 1929—30, Վեր. Հ. Յ. Համբարձումեան դարձեալ՝ իր ձեռնադրութենէն ետքը 1930—33։ Վերջին տարին եկեղեցին երկուքի կը բաժնուի. բաժնուող հատուածին՝ Հայ Աւետ. Ժող. Եկեղեցիին՝ մինչեւ վերջը հովիւն է Վեր. Հ. Յ. Համբարձումեան։ Մայր հատուածի՝ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի՝ մէջ կը պաշտօնավարեն Վեր. Կարապետ Յ. Յարութիւնեան՝ 1933—34՝ Վեր. Սարգիս Գանսիւլեան՝ 1934—37, Վեր. Թէոդոր Տաղլեան, 1937—1948։ Քիչ յետոյ երկու հատուածները դարձեալ կը միանան Վեր. Համբարձումեանի հովուութեամբ, և կը կազմեն մէկ Հայ Աւետ. Ժողովական Եկեղեցի, որ մինչեւ այսօր կը շարունակէ խաղաղ պայմաններու տակ։

Եկեղեցին վերջին երեսուն տարիներու միջոցին չէ կրցած իրեն համար կարելի զարգացումը արձանագրել, հակառակ իր թուական, նիւթական, բարոյական արժէքներուն։ Ան ունի 5—600 անձերէ բաղկացեալ բարեկեցիկ ժողովուրդ մը, որ իր մէջ կը համրէր կարեւոր թիւով բարձր ուսում առած մարդիկ, համալսարանականներ և մտաւորականներ ինչպէս նաեւ հոգեւոր արժէքները սիրող եկեղեցանուէր անհատներ. և սակայն տեւականօրէն այլազան դժուարութիւններու մէջ ինքզինքը ցանցուած կը գտնէ։ Կ՚արժէ ասոնցմէ ոմանք հոս յիշել։

Եկեղեցիս սկիզբէն մինչեւ այսօր նեղութիւն կը կրէ իրեն պէտք եղած յարմար շէնքերու չգոյութենէն և չի կրնար իր գործունէութիւնը ընդարձակել։ Ան գրեթէ միշտ զուրկ մնացած է իրեն յատուկ կրթական հաստատութենէ մը որուն չգոյութեան ազդեցութիւնը զգալի է նոր սերունդին վրայ։ Ամերիկեան Երէցական Առաքելութիւնը ազնուաբար սկիզբէն իվեր տրամադրած է Էզպէքիէի մէջ իր շէնքը անոր հոգեւոր հաւաքոյթներուն համար։ Փնաճեանի ժամանակէն իվեր սեպհական շէնք մը ունենալու ջանքերը միայն Շէնքի Յանձնախումբի միջոցաւ թէպէտ միշտ շարունակուած են բայց անոր կառուցումը կարելի դարձած չէ։ 1946ի տեղեկագրութեան համեմատ նորակազմ Շէնքի Յանձնախումբը, բաղկացած՝ Տոքթ. Նուպար Եագուպեանէ, Տոքթ Միհրան Իշխանեանէ և Տիարք Սարգիս Գմըըմեանէ, Յակոբ Գալէմքեարեանէ, Եագուպ Իշխանեանէ, Պօղոս Մարտիկեանէ, և Եդուարդ Գարիկեանէ, իր նախորդէն փոխանցուած 600 Եգիպ. Ոսկին կը բարձրացնէ 1900ի, կ՚ապահովէ 3000 տոլարի նուէր մը Ամերիկեան Առաքելութեանց Ժողո-

վէն (American Board of Missions) միայն շէնքին համար և 1000 Եգիպ. Ոսկինոց խոստում մը ուրիշ մէկ աղբիւրէ։ Նոյն յանձնախումբը դարձեալ կը յաջողի Հայ Աւետ. Եկեղեցին պաշտօնապէս ճանչել տալ իբր յիսնամեայ ուրոյն համայնք տեղական Ազգապետարանին մօտ. կարեւոր քայլ մը որ անհրաժեշտ է շինութեան արքայական հրովարտակը ստանալու համար։ Այս բոլորին վրայ տակաւին պէտք կը զգացուի 1000 Եգիպ. Ոսկիի որպէսզի կարելի ըլլայ յարմար գետնի մը գնումը։ Բաժնուող հատուածն ալ՝ նոյնպէս զուրկ սեպհական շէնքէ՝ կը գործածէ կեդր. Ե. Ք. Ընկերակցութեան (Y. M. C. A.) սրահը, Իպրահիմ Փաշա փողոց։ Հանգուցեալ Տիար Ներսէս Զալըճեանի այրին՝ Տիկ. Վիգդորիա՝ և զաւակները անոր յիշատակին համար կ'որոշեն եկեղեցին օժտել շէնքով մը։ Տիկինը 3000 Եգիպ. Ոսկիի փոխարէն կը գնէ գետին մը վրայի երկյարկանի շէնքով։ Ասոնց քանդումէն ետքը պիտի շինուի եկեղեցին, որուն բոլոր ծախքը պիտի կատարուի Զալըճեան ընտանիքի կողմէ։ Եկեղեցին քիչ յետոյ կը յաջողի շինութեան համար արքայական հրովարտակն ալ ապահովել Հայ Աւետ. Ժող. Եկեղեցիի անունով։ Այս երկու հատուածներու միացումէն ետքը ակնկալելի է եկեղեցական շէնքի շուտափոյթ կառուցումը։

Գահիրէի Աւետարանական հայերը վեց հարիւրէ աւելի են. բայց բաժնուած են շատ մը հատուածներու, որոնք շատ հեռու են քրիստոնէական եղբայրական սիրով գործակցութեան ոգի ցոյց տալէ։ Թէպէտ ասոնց աւելի քան կէսը Եգիպտոսի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի ժողովուրդը կը կազմէ բայց ուժերու համադրումի պակասէն ընդհանուր գործը կը վնասուի։ Եւ երբ 1933ի վերջը 35 ընտանիքներ Աւետ. Եկեղեցիէ բաժնուելով ժողովական Եկեղեցին կը կազմեն կացութիւնը աւելի կը վատթարանայ։ Այս կերպով Աւետարանականութիւնը կը վերածուի իրերամերժ յարանուանութիւններու, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը շեշտէ վարչական կամ դաւանական այս կամ այն վարդապետութիւնը։

Ամենէն կարեւոր դժուարութիւնը կը բղխի եկեղեցիին ներքին տկարութենէն, որ կրնայ որոշ չափով մեղմել նաև միւս դըժուարութեանց պատճառները։ Վեր. Խանդամուրի ժամանակէն ժառանգեալ ներքին աններդաշնակութիւն մը քրոնիկ հանգամանք կը ստանայ։ Եկեղեցիէն ներս փոխադարձ յարաբերութիւնները պէտք եղած սահունութեամբ չեն ընթանար։ Վեր. Կ. Սթանպօլլուեան 1925ին այս վիճակին ակնարկելով կը տեղեկագրէ նոյն տարուան «Լրատու»ի աշնան թիւին մէջ. «Եկեղեցին ունի 80 անդամներ, 360 անձերէ բաղկացեալ ժողովուրդ մը, 50 աշակերտներով կիր. դպրոց մը, 25 անդամներով երիտասարդաց կազմակերպութիւն մը.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

"Ներկայ Հայ Աւետ. Եկեղեցին կամ համայնքը դէպի ո՞ւր կը միտի։ Անոր ներկան ինչպիսի՞ ապագայ մը կը խոստանայ։ Այս հարցումը որքան կարեւոր՝ անոր պատասխանել նոյնքան և աւելի դժուար է։ Ապագան միշտ անակնկալներով յղի է, որոնք մեր կամքէն անկախ կը ծագին և կը շարժին։ Բայց ներկայ սերունդին պէտք եղած առիթը շնորհուած է այդ անակնկալներուն դէմ պատրաստուիլ կարենալու համար։ Գործնականօրէն աւելի կարեւոր է գիտնալ Աւետ. Եկեղեցիի ներկայ իրական վիճակը, և անոր համեմատ ծրագրել և ապրիլ այսօրուան կեանքը։

Ներկայ հատորիս մէջ ուսումնասիրուած է Հայ Աւետ. Եկեղեցիի կեանքը՝ Սուրիոյ, Լիբանանի և Եգիպտոսի սահմաններուն մէջ միայն։ Հետեւաբար պիտի աշխատինք վերի հարցումին մասամբ պատասխանել՝ նկատի առնելով միայն Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան դաշտը յիշեալ երկիրներու մէջ։

Նախատարագրութեան սերունդը աւելի քան քառորդ դար առաջ սկսաւ Հայ Աւետ. Եկեղեցին վերակազմել այս շրջանին մէջ իբր շարունակութիւնը նախկին Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան՝ անկէ ժառանգեալ աւանդութեանց համեմատ։ Ի պատիւ այդ սերունդին պէտք է յիշել թէ ան կենսունակութիւնը և իմաստութիւնը ցոյց տուաւ հիմնելու Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութիւնը՝ հակառակ ներքին և արտաքին մեծ խոչընդոտներու։ 1936էն յետոյ նոր սերունդը կը սկսի հրապարակը գրաւել և իր դրոշմը դնել եկեղեցիի ընթացիկ կեանքին վրայ։ Կ'ուզենք նախ յիշել կարգ մը քաջալերական և յուսադրիչ երեւոյթներ, որոնք յայտնուած են մեր վերակազմութեան շրջանին և մանաւանդ վերջին 10 — 15 տարիներու միջոցին մեր եկեղեցական և հասարակական կեանքին մէջ։ Անոնցմէ առաջինն է անկախութեան ոգին, որ՝ թէպէտ որոշ չափով զգալի էր դարուս առաջին տասնամեակին, բայց նոր թափ և ծաւալ ստացաւ վերջին քսանհինգ տարիներու միջոցին մեր վայելած ազատութեան և ապահովութեան շնորհիւ մեր այս նոր հայրենիքին մէջ։

Ամերիկեան Պորտի Միսիոնարութեան աստիճանաբար մեր մէջէն քաշուելուն պատճառաւ ալ բնական կերպով Աւետարանական գործին հանդէպ պատասխանատուութեան գիտակցութիւնը աւելի պիտի զօրանար Աւետարանական ժամանակակից սերունդին մէջ։ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան կազ-

նիւթական, մտաւորական և բարոյական յաւ ուժ ունի, բայց վեր-
ջին տարիներու ներքին ցնցումները իրեն բաւական վնասած են»։
Հետագային զանազան աղբիւրներու կողմէ տրուած տեղեկագրու-
թեանց մէջ նոյն վիճակը կը պարզուի։ Այս բոլորին սակայն
դաւանական կերպարանք մը կը տրուի։ Շիտակ է որ իրապէս
դաւանական վէճեր երեւան կու գան, ինչպէս որ ուրիշ եկեղեցի-
ներու մէջ ալ կրնայ պատահիլ. բայց եթէ փոխադարձ յարաբե-
րութիւնները քրիստոնէական ոգիի համեմատ կատարուէին, դիւ-
րութեամբ կարելի պիտի ըլլար շատ մը դժուարութիւնները յար-
մար կերպով լուծել։ Համբարձումեանի առաջին երեք տարինե-
րուն և Փարաճեանի միամեայ պաշտօնավարութեան միջոցին՝ մին-
չեւ 1930՝ եկեղեցին արտաքնապէս գոնէ կը պահէ իր խաղաղու-
թիւնը և նոյնիսկ գնահատելի զարգացման քայլեր կ'առնէ և քա-
ջալերական երեւոյթներ ցոյց կու տայ։ 1929—30ի միջոցին Փա-
րաճեանի խմբագրած եկեղեցական եռամսեայ թերթին Ա. հատոր
թիւ 2ին համեմատ եկեղեցիին պատկերն է հետեւեալը.— Եկեղե-
ցիին երկու վարիչ մարմինները՝ հոգաբարձութիւն և խնամակա-
լութիւն կամ տեղական անունով Քաղաքական ժողով, արդիւնա-
ւոր տարի մը կը բոլորեն։ 1) Եկեղեցին կ'անդամակցի Սուրիոյ և
Լիբանանի Հայ Աւետ. Միութեան։ 2) Կը մասնակցի Ս. Գիրքի
տարածումին համար տեղական միսիոնարական կազմակերպու-
թեանց և եկեղեցիներուն կողմէ ստեղծուած շարժումին։ 3) Կը
սկսի հրատարակել եկեղեցական թերթիկ մը։ 4) Կը ձեռնարկէ
ընդհանուր մարդահամարի և կ'արձանագրէ 75 ընտանիքներ. (Ե-
կեղեցիի պատկանող ընտանիքներու թիւը 100է աւելի է)։ 5) Կի-
րակնօրեայ պաշտամունքներու առթիւ գանձանակը ձգուած նուէր-
ներու քանակը «խիստ քաջալերական» կ'ըլլայ, որուն մեծ մասը
ներու քանակը «խիստ քաջալերական» Ընկե-
կը ղրկուի Յունաստան և Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկե-
րակցութեան։ Եկեղեցիին ընդհանուր մուտքն է 500 Եգպ. Ոսկի։
6) Աւետ. Շէնքի Հիմնադրամ մը, 300 Եգպ. Ոսկի։ 7) Եկեղեցիի
կազմակերպութիւններէն Տիկնանց Միութիւնը լաւ գործունէու-
թիւն ցոյց կու տայ։ Տիկիններու պահանջքին վրայ եկեղեցիս ա-
նոնց ընտրելու և ընտրուելու իրաւունք կու տայ։ Եկեղեցիէ դուրս
ոյլեւայլ նպատակներու համար այս մարմինը մօտ 40 Եգպ. Ոսկի
կը ծախսէ։ 8) Եկեղեցին լաւ կազմակերպուած «Բեթէլ» անունով
մանկանց կիր. դպրոց մ'ունի՝ 60 երկսեռ աշակերտութեամբ։ 9)
Քրիստ. Ջանից Ընկերութեան անդամներու թիւը 32ի կը հասնի.
ուրիշ օգտակար գործունէութեանց շարքին կը հրատարակէ 1000
օրինակներով «Ամենօրեայ Առաջնորդ» գրքոյկը՝ անգլիերէնէ թարգ-
մանուած փրոֆ. Յ. Թ. Գույումճեանի կողմէ։ Եկեղեցին ինքնա-

հաղորդէ ուր որ անկ է, բայց չի կրնար այս հարցը լուծել. Իսկ Գահիրէի Եկեղեցին կը շարունակէ պահել իր խռովեալ վիճակը։

Պուէնոս Այրէսի Հայ Աւետ. Եկեղեցին իբր հոգեւոր հովիւ կը հրաւիրէ Վեր. Հ. Ց. Համբարձումեանը, որ ընդունելով զայն իր վերջնական հրաժարականը կու տայ Գահիրէի Եկեղեցիին։ (Տես «Նոր Աւետաբեր», 1933, Թիւ 8, էջ 160)։ Վերջինը իր կարգին իբր առժամեայ հովիւ կը հրաւիրէ Վեր. Կ. Յ. Յարութիւնեանը, որ նոյն տարուան Յունիսին վերջը կը հասնի Գահիրէ։ Պուէնոս Այրէսի անհատներուն Սուրիայէ գրուած կարգ մը անձնական նամակներ հրաւիրուած բայց տակաւին հոն չմեկնած նոր հովիւին դէմ հոսանք մը կը ստեղծեն։ Եւ այդ խաղաղ եկեղեցին թեկնածուին թեր ու դէմ երկուքի կը բաժնուի, իսկ Գահիրէի Եկեղեցիին մէջ դէպքերը նոր ուղղութեան կը հետեւին։ Համակիրներ չեն ուզեր պատուիլ իրենց հովիւէն։ Իբր արդիւնք կը պատահի պառակտումը եւ Դեկտեմբերի վերջը յառաջ կու գայ նոր եկեղեցի մ'ալ՝ Հայ Աւետ. Ժողովական Եկեղեցի անունով։ Ի դիմաց վերջինին Խառն Ժողովին, Վեր. Հ. Ց. Համբարձումեանի (Նախագահ), Խաչեր Ց. Կիւզէլիմեանի (Ա. պետ), Ա. Մէնէշեանի (Ա. դպիր) ստորագրութեամբ «Պաշտօնական Յայտարարութիւն» մը կը հրատարակուի եւ մէկական օրինակ պաշտօնական տեղեր կը ղրկուի տեղեկութեան համար։ Բաժանումի իբր պատճառ ցոյց կը տրուի «իրենց (եղբայրներուն) անթոյլատու եւ հակաժողովական կեցուածքը եւ դաւանական հալածանքը»։ Միեւնոյն ատեն Գահիրէի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի Խառն Ժողովը՝ ստորագրութեամբ Վեր. Կ. Ց. Յարութիւնեանի (Նախագահ), Փրոֆ. Ս. Կ. Խաչատուրեանի (Ա. պետ), Վ. Իշխանեանի (Ա. դպիր)՝ պաշտօնապէս կը յայտնեն յիշեալ բաժանումը, աւելցնելով թէ Գահիրէի Աւետ. Եկեղեցին կը շարունակէ իր գոյութիւնը նախկինին պէս։

Վեր. Ս. Գոնսիւլեանի եւ Վեր. Թ. Տաղլեանի հովուական ծառայութեանց միջոցին թէպէտ որոշ չափով խաղաղութիւն կը տիրէ եկեղեցիին մէջ, բայց վարդապետական վէճերը տակաւին կը շարունակեն Գահիրէի Բողոքականութեան մէջ եւ ընդհանուր Աւետարանական ժողովուրդը չի դադրիր այս հարցերով զբաղելէ։ Վեր. Տաղլեանի հրաժարումէն ետքը եկեղեցին առանց հովիւի կը մնայ։ Երկուստեք երկու Աւետ. եկեղեցիներու միջեւ մերձեցումի փորձեր կ'առնուին, եւ վերջապէս կը համաձայնին դարձեալ մէկ եկեղեցի կազմելու, որուն համար առաջադրուած պայմաններէն երկու կարեւորներն են հետեւեալները.— 1) Եկեղեցիին անունը պիտի ըլլայ Հայ Աւետ. Ժողովական Եկեղեցի։ 2) Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան դաւանանքը եւ Նիկիական Հաւատոյ

Հանգանակը կ'ընդունուի՝ մեկնութեան մէջ ազատութեան իրաւունք տալով անհատներու։ Այս եղելութիւնը պաշտօնապէս կը հաղորդուի Աւետ. Միութեան կեդրոնական Մարմինին որ կը հաստատէ իրականացած միութիւնը և իր շնորհաւորութիւնները և ուրախութիւնը կը յայտնէ անոր համար, թէպէտ համաձայնութեան կարգ մը կէտերուն շուրջ համակարծիք չեն գտնուիր բոլոր անդամները։

Եկեղեցին այսպիսի պայմաններու տակ դարձեալ անօրգէլ կը շարունակէ իր ընթացիկ գործունէութիւնը մերթ ընդ մերթ սովորականէն աւելի փայլուն կերպով։ Անոր երեք կազմակերպութիւններն ալ, Կիր. Դպրոց, Տիկնանց Միութիւն և Ե. Բ. Ջանից Ընկերութիւն՝ անընդհատ կը գործեն օգտակար կերպով։ 1946ի վիճակագրութեան համեմատ «Բեթէլ» Կիր. Դպրոցի աշակերտներուն թիւն է 17, բաժնուած երեք դասարաններու՝ որոնց կ'առաջնորդեն Օրք. Լօրա Իշխանեան ու Ռոզին Կիւզէլիմեան և Տիար Վեհազուն Շաքարեան։ Տիկնանց Միութիւնը՝ կազմուած 1926ին, ունի 15 անդամուհիներ. սկիզբները այս թիւը 40 եղած է։ Տարուան միջոցին ունեցած է բարեգործական, կրօնական և աւետարանչական գործունէութիւն և այս նպատակներու համար ծախսած է 1000 եգիպ. դահեկան։ Ե. Բ. Ջանից Ընկերութիւնը, Տիարք Յ. Պ. Գալէմքեարեանի և Սարգիս Գ. Գմգմեանի առաջնորդութեամբ, օգտակար գործունէութիւն ունեցած է, հակառակ իրենց սեպհական սրահէ մը զուրկ ըլլալուն։ Անոր 27 անդամները հոգևոր, մշակութային և ընկերային մարզերու մէջ ծառայութիւն կը մատուցանեն երիտասարդութեան։ Եկեղեցին ունի 16 այր և 20 կին անդամներ։ Ժողովուրդը բաղկացած է 65 ընտանիքներէ կամ մօտ 250 անձերէ։ Միացումէն ետքը բնական կերպով բոլոր այս թիւերը կը բարձրանան։

Իրենց զանազան ծառայութիւններով եկեղեցիիս ընթացիկ գործունէութեան մէջ բաժին ունեցած հին և նոր անձերու ցանկը բաւական երկար է։ Եազուպեան, Գըմգըմեան, Իշխանեան, Կիւզէլիմեան, Շաքարեան ընտանիքներու անդամները իրենց Գահիրէ բնակութենէն ի վեր այս եկեղեցիին ծառայած են։ Իբր սարկաւագ պաշտօն կատարած են հանգուցեալներէն՝ Կարապետ Դարբինեան, Տօքթ. Վահրամ Եազուպեան, Գրիգոր Գաբիկեան, Նազարէթ Գ. Իշխանեան, Տիկ. Մարիամ Գաբիկեան, Օր. Վիգգորիա Լեւոնեան, իսկ ողջերէն՝ Ներսէս Յ. Կիւզէլիմեան, Ստեփան Թաշճեան, այրի Տիկ. Մարիամ Ս. Շաքարեան, Տիկ. Երանուհի Թ. Տաղլեան։ Հոգևոր մարզի աշխատողներու ցանկը յիշեալներէ զատ կը պարունակէ նաև հետևեալ անունները. հանգուցեալ՝ Փրոֆ.

Յովհ. Թ. Գայեան, Փրոֆ. Սամուէլ Խաչատուրեան, Խաչիկ Գուրճեան, ողջ՝ Խաչեր Յ. Կիւզէլիմեան, Հայկազուն Ուզուն Պօղոսեան, Կիրակոս Թումայեան, Յակոբ Պ. Գալէմքեարեան, Յովհ. Շանլեան, Օր. Նուրիձա Գպուրեան, Լուսին Կիւզէլիմեան (Տիկ. Նշիխեան), Օր. Արմենուհի Ս. Շաքարեան։ Իրենց նիւթական օգտակարութեամբ մասնաւորապէս կը յիշուին հանգուցեալք՝ Գրիգոր Մ. Նազուլեան, Աբրահամ Մ. Նազուլեան, Վահան Իշխանեան, ողջք՝ երեք այրի Տիկիններ՝ Փօլանդ Գմգմեան, Մարի Վ. Նազուլեան, Էմելիա Իշխանեան, Զագըճեան ընտանիք։

2.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ՀԱՅ ԱՒԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻ

ԺԹ. դարու եօթանասնական թուականներուն կը կարծուի թէ սակաւաթիւ Աւետարանական հայեր կը գտնուէին Աղեքսանդրիա։ 1895-96ի հայկական ջարդերէն ետքը անոնց թիւը նոր գաղթականներով կը շատնայ, որոնց մէջ աշխատող իբր առաջին հոգևոր գործիչ կը յիշուի քրիստոնեայ դարձած հրեայ ուսուցիչ մը։ Սա վերջինը, Քէսթինկ անունով, Սէոչ Սէուլի չէնքին մէջ Թրքերէն քարոզներ կուտայ այս փոքրաթիւ Աւետարանական ժողովուրդին, ինչպէս որ կը գրէ Վեր. Խ. Սարեան իր հրատարակած «Աւետարանի Ձայն» ամսաթերթին մէջ։ 1897ին Վեր. Միհրան Յ. Գնաճեան՝ որ Անգլիայէ իբր միսիոնար Եգիպտոս գործելու եկած էր՝ կը սկսի ղեկավարել կազմութեան շրջանին մէջ գտնուող այս ժողովուրդը, և մինչև 1899՝ հրաւէրով Գահիրէ մեկնումը՝ օգտակար կերպով կը ծառայէ։ Այնպէս կ'երևի թէ եկեղեցին ալ Վեր. Գնաճեանի օրով կազմուած է։ Վեր. Արիստակէս Նուսխաճեան, որ Գահիրէէն եկած էր Ամերիկա մեկնելու համար, կարճ ատեն մը իբր անպաշտօն հովիւ կը ծառայէ։ Ասոր մեկնումէն ետքը մինչև 1903 եկեղեցին առանց հովիւի կը մնայ։ Ժողովուրդէն Սարգիս Թապագեան, Յովհաննէս Զօրլուեան և Կարապետ Խաչիկեան համայնքը և բեմը կը կառավարեն։ Ամերիկեան Երիցական Առաքելութեան արտօնութեամբ անոր սրահին մէջ պաշտամունքները կը շարունակուին Կ. եղբայր Խաչիկեանի առաջնորդութեամբ մինչև 1903 թուականը, երբ Պատ. Քրիստափոր Ճէճիզեան (Ատափազարի հովիւ Վեր. Աղեքսանդր Ճէճիզեանի եղբօր որդին) կը հրաւիրուի իբր քարոզիչ պաշտօնավարելու։ 1907էն մինչև 1920ի վերջը կը գործէ Աղեքսանդրիոյ մէջ և աւետարանիչ կը ձեռնադրուի 1911ին Ատափազար։ Վերջին երկու տարիներու միջոցին Խաչեր Սարեան առանց վարձատրութեան հովիւին կ'օգնէ վերջինին յառաջացած

տարիքին եւ հիւանդութեան պատճառաւ։ 1921ին Ճէճիզեան* կը հրաժարի։

Վեր. Սամուէլ Մելքոնեան՝ որ Կիպրոս կը գտնուէր՝ 1922ին կը հրաւիրուի իբր հովիւ պաշտօնավարելու։ Մելքոնեանի օրով եկեղեցին կը վերակազմուի, կը զօրանայ։ Եկեղեցիի հոգեւոր շինութենէն զատ հովիւը մեծ ջանք կը թափէ անոր նիւթական չէնքին կառուցումին համար ալ։ Իր քաջալերութեամբ եւ նախաձեռնութեամբ կը կազմուի չէնքի յանձնախումբ մը բաղկացած հետեւեալ անձերէ.— Տիար.՝ Երուանդ Քիւչիւքեան՝ Գանձապահ, Տոքթ. Միհրան Լեւոնեան, Տոքթ. Աբրահամ Նիկողոսեան, Յակոբ Քիւչիւքեան, Արիստիտ Սիտէրոփուլոս եւ Գառնիկ Աւագեան։ Վեր. Վ. Վ. Նալին կը մասնակցի իբրեւ պատուոյ գանձապետ։ 1939ին Իպրահիմիէ արուարձանին մէջ Գանոպ փողոցին վրայ գետին մը վրայի երկու չէնքերով կը գնուի 1700 Եգիպ. Ոսկիի։ Վեր. Մելքոնեան արդիւնաւորութեամբ կը ծառայէ մինչեւ 1943, երբ տարիքը յառաջացած, մարմնով մաշած եւ ընտանեկան դառն կորուստներու ցաւը սրտին՝ հիւանդացած կը քաշուի գործօն կեանքէ։ Եկեղեցիիս իրական կերտիչը ինք կը հանդիսանայ աւելի քան քառասնամեայ պաշտօնավարութեան միջոցին։ Իր օրով էր դարձեալ որ եկեղեցիս կ'անդամակցի Միջ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան։

1943-47ի միջոցին եկեղեցիի հովիւն է Վեր. Խ. Սարեան, որուն Միացեալ Նահանգներ մեկնումէն ետքը կարճ ատեն մը կիրակնօրեայ պաշտամունքներուն կ'առաջնորդէ եւ կը քարոզէ Վեր. Օննիկ Թապաքեան, քարոզիչը Աղեքսանդրիոյ Աստուծոյ Եկեղեցիի։ Եկեղեցիս 1948ին կը հրաւիրէ Վեր. Թ. Տաղլեանը իբր հովիւ ծառայելու, որ մինչեւ հիմա եռանդով եւ նուիրումով կը գործէ։ Եկեղեցական գործունէութիւնը իր բոլոր ճիւղերուն մէջ նոր թափ մը կը ստանայ, եկեղեցին կ'ոգեւորուի հոգեւոր տաք շունչով։ Այս վերջին տարիներու մեծագոյն յաջողութիւնը սակայն կ'ըլլայ եկեղեցիի չէնքին կառուցումը։ Վարձքերէն գոյացած 1200 Եգիպ. Ոսկիի վրայ կ'աւելնայ 1800 ոսկի ալ, որ կը գոյանայ ժողովրդային նուիրատուութեամբ։ Հանգանակութեան կը մասնակցին Լուսաւորչական եւ Կաթոլիկ հայեր ալ։ Շինութիւնը անկարելի պիտի ըլլար սակայն եթէ Քիւչիւքեան

*) Բ. Ճէճիզեան՝ 1858ին ծնած է Ատափազար, 1882-1896ի միջոցին գործած Ատափազար եւ անոր շրջակայքը իբր ուսուցիչ, գրավաճառ եւ քարոզիչ. ապա աստուածաբանական ուսում ըստացած Անգլիա, 1904-6ին իբր քարոզիչ աշխատած էր Ատափազար եւ Պանտրմա։ Մեռած՝ 1926ին Աղեքսանդրիա։

գերեզմանի կողմէ յանուն հանգուցեալ Արմենակ Բիւչիւքեանի յիշատակին 5000 Եգիպ. ոսկիի մեծ գումար մը չնուիրուէր։ Նոր Շէնքի կալուածագիրը առնուած է Հայ Աւետ. Եկեղեցիի անունով։ Շէնքերէն մէկը քանդուելով անոր տեղին վրայ երկու յարկով գեղեցիկ շէնք մը կը բարձրանայ։ Առաջին յարկին մէջ կը գտնուին սրահ մը՝ գործածելի երիտասարդաց ժողովներուն, աղօթաժողովներու, կիրակնօրեայ դպրոցի և ընկերային հաւաքոյթներու համար, հովուական և վարչական գրասենեակ մը, գրադարանի և ուրիշ նպատակներու համար զանազան սենեակներ։ Երկրորդ յարկը կը պարունակէ կիրակնօրեայ պաշտամունքներու յատկացուած սրահ մը 250-300 նստերու կարողութեամբ։ Շէնքին բացման և նուիրման հանդէսը կը կատարուի 1949, Յունուար 30, Կիրակի։ Եկեղեցիս իր նոր հովիւով, նոր գեղեցիկ շէնքով խաղաղ բայց հոգեւոր եռանդով և յոյսով լեցուն 98 ընտանիքներէ կամ 400 անձերէ բաղկացեալ ժողովուրդով արդիւնաւոր և բարգաւաճ ապագայ մը կը խոստանայ։

Ինչպէս վերը յիշուեցաւ Եգիպտոսի Աւետարանական հայերը բաժնուած են հինգ վեց հատուածներու։ Ասոնցմէ մէկն է Աստուծոյ Եկեղեցի կոչուած յարանուանութիւնը, որ նշելի է եթէ ոչ իր թիւով և գործունէութեամբը այլ կազմակերպութեամբը։ Վեր. Կարապետ Գ. Ուզունեանի միջոցաւ է որ կ'երեւի թէ այս յարանուանութիւնը մուտ գտած է Եգիպտոսի հայերուն մէջ։ Ուզունեան Զմշկածակի մէկ բնիկը, ուսումը առած է իր հայրենիքի Ազգային Վարժարանին և Կ. Պոլսոյ Կեդրոնականին մէջ։ Պաղէլի մէջ հետեւած է աստուածաբանութեան։ 1901ին կը հաստատուի Աղեքսանդրիա և իբր միսիոնար կը գործէ։ 1908ին Աստուծոյ Եկեղեցիի գործիչը կը դառնայ և երեք տարի կ'աշխատի այդ հանգամանքով։ 1911-1923ին ալ Գահիրէ կը գործէ ուր կը հաստատէ այս եկեղեցին հայերու մէջ։ Աղեքսանդրիոյ մէջ Ուզունեան պաշտօնական յաջորդ չունենար մինչեւ 1930 թուականը, երբ Վեր. Օննիկ Թապագեան կը ստանձնէ այս փոքր եկեղեցիին հովուական պատասխանատուութիւնը։ Ուզունեան 1923ին Գահիրէյէն կը մեկնի Ամերիկա, գործը ձգելով Վեր. Խ. Սարեանի, որ մինչև 1943 կը ծառայէ իր փոքր հօտին։ Նոյն յարանուանութիւնը Լիբանանի հայերուն մէջ ևս տարածելու փորձերը ապարդիւն եղած են, և Եգիպտոսի մէջ ալ տկար մնացած։

Ափրիկէի մէջ հայեր միայն Գահիրէ և Աղեքսանդրիա չեն գտնուիր։ Եգիպտոսի զանազան քաղաքներէն զատ հայ ընտանիք-

ներ կամ անհատներ հաստատուած են Սուտան, Նուպիա, Եթովպիա, Քենիա, Հարաւային Ափրիկէ, Ալճերիա։ Այս քաղաքներու և երկիրներու մէջ կը հանդիպինք նաև Աւետարանական հայերու։ Այս բոլորին մէջ ամենէն կարևորն է Եթովպիոյ մէջ Ատիս-Ապապայի հայ գաղութը։ Բոլոր Եթովպիոյ հայութիւնը կը բաղկանայ 1500 անձերէ, որուն հազարը՝ Ատիս-Ապապայի մէջ։ Աւետարանական հայերու թիւն էր 18 ընտանիք կամ մօտ 100 անձ։ 1931 թուականին ասոնց անունով Գրիգոր Մէնէշեան Աւետ. Միութեան դիմում կը կատարէ խնդրելով որ իրենց հոգևոր պաշտօնեայ մը ղրկուի, աւելցնելով թէ Աւետ. համայնքը բարեկեցիկ է և իր մէջ կը պարունակէ բարձր ուսում առած դէմքեր։ Ցաւալի է որ Միութիւնը այդ օրէն ի վեր բան մը չէ կրցած ընել այս ժողովուրդին համար։ Ուրախալի է, սակայն, որ Սամուէլ Պէհեսնիլեան իր տան մէջ հոգևոր հաւաքոյթներ վարած է կանոնաւոր կերպով մինչև վերջին պատերազմը։ Պատերազմի առթիւ հայ ժողովուրդը ցրուած է։ Ներկայիս 10 Աւետարանական հայ ընտանիքներ կը գտնուին քաղաքին մէջ։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

“Ներկայ Հայ Աւետ. Եկեղեցին կամ համայնքը դէպի ո՞ւր կը միտի. Անոր ներկան ինչպիսի՛ ապագայ մը կը խոստանայ։ Այս հարցումը որքան կարեւոր՝ անոր պատասխանել նոյնքան և աւելի դժուար է։ Ապագան միշտ անակնկալներով յղի է, որոնք մեր կամքէն անկախ կը ծագին և կը շարժին։ Բայց ներկայ սերունդին պէտք եղած առիթը շնորհուած է այդ անակնկալներուն դէմ պատրաստուիլ կարենալու համար։ Գործնականօրէն աւելի կարեւոր է գիտնալ Աւետ. Եկեղեցիի ներկայ իրական վիճակը, և անոր համեմատ ծրագրել և ապրիլ այսօրուան կեանքը։

Ներկայ հատորիս մէջ ուսումնասիրուած է Հայ Աւետ. Եկեղեցիի կեանքը՝ Սուրիոյ, Լիբանանի և Եգիպտոսի սահմաններուն մէջ միայն։ Հետեւաբար պիտի աշխատինք վերի հարցումին մասամբ պատասխանել՝ նկատի առնելով միայն Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան դաշտը յիշեալ երկիրներու մէջ։

Նախատարագրութեան սերունդը աւելի քան քառորդ-դար առաջ սկսաւ Հայ Աւետ. Եկեղեցին վերակազմել այս շրջանին մէջ իբր շարունակութիւնը նախկին Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան՝ անկէ ժառանգեալ աւանդութեանց համեմատ։ Ի պատիւ այդ սերունդին պէտք է յիշել թէ ան կենսունակութիւնը և իմաստութիւնը ցոյց տուաւ հիմնելու Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութիւնը՝ հակառակ ներքին և արտաքին մեծ խոչընդոտներու։ 1936էն յետոյ նոր սերունդը կը սկսի հրապարակը գրաւել և իր դրոշմը դնել եկեղեցիի ընթացիկ կեանքին վրայ։ Կ'ուզենք նախ յիշել կարգ մը քաջալերական և յուսադրիչ երեւոյթներ, որոնք յայտնուած են մեր վերակազմութեան շրջանին և մանաւանդ վերջին 10—15 տարիներու միջոցին մեր եկեղեցական և հասարակական կեանքին մէջ։ Անոնցմէ առաջինն է անկախութեան ոգին, որ՝ թէպէտ որոշ չափով զգալի էր դարուս առաջին տասնամեակին, բայց նոր թափ և ծաւալ առաւ վերջին քսանհինգ տարիներու միջոցին մեր վայելած ազատութեան և ապահովութեան շնորհիւ մեր այս նոր հայրենիքին մէջ։

Ամերիկեան Պորտի Միսիոնարութեան աստիճանաբար մեր մէջէն քաշուելուն պատճառաւ ալ բնական կերպով Աւետարանական գործին հանդէպ պատասխանատուութեան գիտակցութիւնը աւելի պիտի զօրանար Աւետարանական ժամանակակից սերունդին մէջ։ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան կազ-

մութիւնը իր կարգին նոր յոյս և ուղղութիւն տուաւ այս ոգիի։ Ասկէ քառասուն յիսուն տարիներ առաջ անկախ և ինքնավար անհատ եկեղեցիներ շատ ունէինք։ Բայց իբր հաւաքականութիւն Հայ Աւետ․ Եկեղեցին իրապէս սկսաւ անկախ և ինքնավար կերպով գործել վերջին քսանամեակի միջոցին՝ իր քրիստոնէական գործակցութեան սերտ յարաբերութիւնները պահելով օտար և տեղական քոյր Աւետարանական կազմակերպութեանց հետ։ Աւետարանական համայնքը մեծ ճիգ թափեց անտեսապէս անկախ ըլլալու և մեծ յաջողութիւններ նշեց․ Թէպէտ պէտք է խոստովանիլ որ այս ուղղութեամբ առնելիք քայլեր կան տակաւին։

Այս ոգիին իբր բնական մէկ հետեւանքը նոր սերունդը սկըսաւ ցոյց տալ ձեռներէցութիւն և յանդգնութիւն նոր ուղիներ բանալու մէջ։ Աւետարանական հրատարակչական գործը և բարձրագոյն կրթական հաստատութիւնները մինչև 1923 կը ղեկավարուէին Ամերիկեան Պորտի Առաքելութեան կողմէ։ Յետպատերազմեան սերունդը հաս հիմնեց Աւետարանական մամուլ, և իր սեպհական ոյժերով հրատարակեց թերթեր, թերթիկներ ինչպէս նաև գիրքեր։ Այս հրատարակութեանց ինչ արժէքներ ալ վերագրուին իբր նոր ոգիի արտայայտութիւն պէտք է կարեւորութեամբ նշուին։ Ասկէ քսան տարիներ առաջ այս ժողովուրդը չէր համարձակեր նոյնիսկ բարձրագոյն նախակրթարան ունենալ։ Այսօր ան ունի Հայ Աւետ․ Գոլէճ մը, ուսուցիչներ պատրաստող հաստատութիւն մը և մէկէ աւելի Բարձրագոյն Վարժարաններ։ Իր կեանքը ճոխացնելու, իրեն պէտք եղած հաստատութիւնները զօրացնելու և իր միջավայրին օգտակար ըլլալու համար հարկ տեսնուած նոր ձեռնարկները ի՛ր պատասխանատուութեամբ և ի՛ր սեպհական ոյժերով կատարելու միտումը և ջանքը, առանց այլամերժական ոգիի, պէտք է նկատել շատ յուսադրիչ երեւոյթ մը իբր նշան առողջ հասարակական կեանքի։*

Արդի աւետարանականութեան նկարագրին ուրիշ մէկ ցայտուն գիծն է ինքնագիտակցութիւնը։ Նոր սերունդն իր նախկիններէն աւելի սկսաւ գիտակից դառնալ իր արժէքներուն։ Ասիկա յայտնուեցաւ երկու ձեւերով։ Նախ ան զգաց թէ իբր հայ մեծ անցեալ մը ունի, որուն հոգեւոր թանկագին ժառանգը անտեսել ներելի չէ։ Թրքախօս Կիլիկիոյ Աւետարանական ժողովուրդին մէջ

*) Չենք ակնարկեր Ալեփփօ Գոլէճի, որ Հայ Աւետ. Միութեամբ միասին չորս Աւետ. կազմակերպութիւններու կողմէ գործակցաբար կը ղեկավարուի:

հայերէնախօսութեան զարգացումը, հայ չարակնոցէն առատօրէն փոխ առնուած երգեցողութեանց ջերմ ընդունելութիւնը, հայ քրիստոնէութեան անցեալ կարգ մը մեծ դէպքերուն տարեկան յիշատակութիւնները այս գիտակցութեան արտաքին յայտարար նշանները են։ Միւս կողմէն նոր զարթնում մը յայտնուեցաւ իր աւետարանական ժառանգը գնահատելու մասին։ Թէպէտ քննական ոգիով մօտեցաւ անոր բայց իրեն համար հոն գտաւ թանկագին արժէքներ, զորոնք ամէն գնով պահելու և ճաշակելու կամեցողութիւնը արտայայտեց։ Այս ամենէն աւելի երևան եկաւ Երիտասարդական Հոգևոր կազմակերպութեան մէջ, որ կը կոչուի Քրիստոնէական Ջանից Ընկերութիւն։ Այս ոգին աւելի չնչին կերպով յայտնուեցաւ և զօրացաւ հարիւրամեակի տօնակատարութեանց առթիւ։

Ասոր բնական մէկ արդիւնքն էր աւետարանչական խանդը որ տեղ տեղ և մերթ ընդ մերթ զգալի դարձաւ։ Փոխանակ իր տեղական նեղ սահմաններուն մէջ փակուած մնալու հետաքրքրութիւն արթնցաւ իրմէ դուրս գտնուող մօտակայ կամ հեռակայ Աւետարանական գործերու մասին։ Սուրիոյ և Լիբանանի գիւղերն ու քաղաքները, Եգիպտոս, Պարսկաստան, Կ. Պոլիս և Յունաստան աղօթքի, խորհրդակցութեան նիւթ դարձան և այցելութիւններ ընդունեցին։ Այս կը նշանակէ դաշտի ընդլայնում և Աւետարանական գործի կազմակերպում բոլոր Մերձաւոր Արևելքի մէջ։ Այս կերպով ան հաւատարիմ պիտի ըլլար Մերձաւոր Արևելքի Աւետ. Միութիւն յորջորջումին, անուն մը զոր երիտասարդ մը երեսնական թուականներուն սկիզբը գրիչի յանդուգն հարուածով մը համարձակած էր հրապարակ նետել։

Այս ընդարձակուող տարածութեան վրայ բոլոր գործերը եւ ուժերը համադրելու և ներդաշնակօրէն վարելու պէտքը ուշադրութեան առարկայ դարձաւ։ Մեր վարչական դրութիւնը դէպի կեդրոնացեալ փոփոխութեան ենթարկելու փորձեր կատարուեցան, որոնց իբր արդիւնք ստեղծուեցաւ Կեդրոնական Վարչական Մարմինը բոլոր Աւետ. Միութեան համար։ Թէպէտ այս տակաւին իր փորձառութեան շրջանին մէջ կը գտնուի, բայց նոր միտումը մատնող կարևոր երևոյթ մըն է։

1915—1922ի տարիներու միջոցին պատահած աղէտալի դէպքերը և նոր միջավայրը մեր ժողովուրդին նկարագրին և մտայնութեան վրայ ազդած են նաև ժխտական կերպով։ Եթէ հայկական և Աւետարանական արժէքներու գիտակից զօրաւոր կորիզ մ'ունինք նոր սերունդի մէջ, միւս կողմէ ոևէ արժէքի հանդէպ

անտարբերներու բանակ մ'ունինք։ Անատոլուի, հայկական գա-
ւառներու և Կիլիկիոյ ֆիզիքական և բարոյական միջավայրը հոս
փոխանակուեցաւ բոլորովին նոր և տարբեր միջավայրով մը։ Եթէ
նոր սերունդը, իր վայելած ազատութեան շնորհիւ կարգ մը
նուաճումներ արձանագրեց, անոր պատճառաւ իսկ բարոյական
նոր փորձութեանց և վտանգներու առջեւ ալ գտաւ ինքզինքը։
Նախկին պարզ կեանքի պայմաններուն և գաղափարապաշտութեան
տեղ ինքզինքը գտաւ ամէն տեսակէ նիւթապաշտութեամբ տոգո-
րուած և մակերեսային փայլով շպարուած միջավայրի մը մէջ,
ուր արժէքները կը գնահատուէին առաւելաբար նիւթական չափե-
րու չափանիշին համեմատ։ Նախկին հայրենիքի քրիստոնէական
միջավայրը կը կազմէին Հայց. Առաքելական և Աւետարանական
Եկեղեցիները իրենց պարզուկ ձեւին մէջ. իր նոր միջավայրին
մէջ Աւետարանական սերունդը ամէն տեղ ինքզինքը շրջապատ-
ուած զգաց ամէն տեսակ Կաթոլիկ մեծ հաստատութեանց ցանցով
մը։ Մասնաւորապէս Ֆրանսական հոգատար կառավարութեան
պատճառաւ ֆրանսերէնի նախկինէն շատ աւելի ստացած կարեւո-
րութիւնը ստիպեց մեր շատ մը ընտանիքները որ իրենց զաւակ-
ները ղրկեն Կաթոլիկ կամ Ֆրանսական Laïc կրթական հաստա-
տութիւններուն, որոնք մեզի հայթայթեցին նոր մտայնութեամբ
և գաղափարաբանութեամբ սնած սերունդ մը։ 1915—1922ի մութ
տարիներու միջոցին, իրենց մանկութեան և պատանեկութեան
շրջանը քաղաքակրթական և Քրիստոնէական ոեւէ դաստիարա-
կութենէ զուրկ կերպով բոլորող սերունդը բնականաբար մտական
կերպով պիտի ազդէր մեր եկեղեցական և հասարակական կեան-
քին վրայ։ Միւս կողմէն չափահաս սերունդին պէտք եղած կեր-
պով և չափով քրիստոնէական դաստիարակութեան գրեթէ անտե-
սումը և յաճախ անկարելիութիւնը՝ պէտք եղած միջոցներու չգո-
յութեան պատճառաւ՝ շատ տխուր հետեւանքներու առիթ տուած
են։ Ընդարձակ տարածութեան վրայ գործի պատճառաւ փոքր
թիւերով հոս հոն ցրուած և մեկուսացած Աւետարանական ընտա-
նիքներ կամ անհատներ՝ զուրկ եկեղեցի մը կամ դպրոց մը հաս-
տատելու հնարաւորութիւններէն՝ անհաղորդ ապրած են քրիստո-
նէական միջավայրի բարերար ազդեցութիւններուն։ Այս բոլոր
պայմանները բնական կերպով ժխտական արդիւնքներ պիտի տա-
յին, որոնք կրնան ամփոփուիլ սա երկու բառերու մէջ.— ան-
տարբերութիւն և մանաւանդ աշխարհականացում (secularization)։

Սուրիա, Պաղեստին և Հիւսիսային Ափրիկէ տարբեր եկե-
ղեցիներու յատուկ բազմաթիւ քրիստոնէական կազմակերպութեանց

գործի դաշտ եղած են։ Հին ժամանակներէ ի վեր արդէն այս շրջանները նշանաւոր են իրենց այլազան և իրարու մրցակից քրիստոնէական աղանդներովը։ Ներկայիս ալ մեր խօսքը մասնաւորելով Բողոքական Եկեղեցիի՝ անոր գրեթէ բոլոր կարեւոր յարանուանութիւնները իրենց գործիչները ունին այս երկիրներու մէջ։ Ասոնց մէջ այս պատճառաւ անհասկացողութիւն, անհամաձայնութիւն նոյնիսկ մրցակցութիւն անխուսափելի դարձած են, որոնց առջեւը առնելու և ոյժերը գործակցութեան մէջ պահելու համար Մերձ. Արեւելքի Քրիստոնէական Խորհուրդ անուն միջազգային և միջյարանուանական կազմակերպութիւն մը կազմուած և որոշ չափով օգտակար եղած է։ Բայց անոր չանդամակցող Բողոքական կազմակերպութիւններ ազատօրէն կը գործեն ափ մը Բողոքականները իրարու ձեռքէն առնելու համար։ Մեր ժողովուրդը անշուշտ պիտի ազդուէր այս կազմակերպութիւններէն, որոնք նոր շերտաւորումներ պիտի ստեղծէին անոր մէջ։ Այս կերպով ներկայ սերունդին համար կը ստեղծուի նոր հարց մը, յարանուանամոլութիւնը։

Այս բոլոր բացասական երեւոյթները կը մատնանշեն բարեկարգութեան անհրաժեշտութիւնը Աւետ. Եկեղեցիի մէջ։ Ինչպէ՞ս պէտք է կատարել, ո՞ր մարզերու մէջ պէտք է իրագործել զայն, ի՞նչ պիտի ըլլան անոր նշանակէտը և ուղեգիծը։ Ասոնք լուրջ հարցեր են։ Մեր մէջ նոր երեւոյթ մըն է դէպի խորհրդապաշտութիւն (symbolism) շարժում մը։ Աւետարանական հին պարզութիւնը եկեղեցական շէնքերու և պաշտամունքի մէջ պաղ և անհրապոյր կը նկատուին. հետեւաբար շատերու կողմէ կը թելադրուի պաշտամունքի ձեւերուն մէջ կարգ մը փոփոխութիւններ ներմուծել եւ անոր բովանդակութիւնը ճոխացնել։ Ընդունելով հանդերձ թէ անոր մէջ որոշ չափով ճշմարտութիւն կայ, հարկ է յիշեցնել թէ ձեւապաշտութեան վտանգին հանդէպ արթուն պէտք է կենալ։

Վարչական դրութիւնը բաւական ատենէ ի վեր խորհրդակցութեան նիւթ դարձած է։ Անիկա բոլորովին նորութիւն չէ։ Տարագրութենէ առաջ ալ պաշտօնական մարմինները զբաղած են այս հարցով։ Ժամանակի և մարդկային ոյժի խնայողութեան եւ աւելի արդիւնաւոր գործի արտադրութեան համար փոփոխութիւն մը անհրաժեշտ կ'երեւայ։ Ձեւը սակայն կարեւոր չէ, ան ինչ որ ալ ըլլայ՝ ժողովուրդին ազատօրէն խորհելու և գործելու իրաւունքը պէտք է պահուի, որ աւետարանականութեան ամենէն հիմնա-

կան տարրերէն մէկը կը կազմէ։ Մեր կազմակերպական մեքենան բարեկարգել պէտք չէ նշանակէ անոգի մեքենականութիւն յառաջ բերել։

Ներկայիս մեզի անհրաժեշտ է ամէն չերտէ, հատուածէ, յարանուանութենէ գործիչներու մէջ գործակցութեան զօրացումը, ոյժերու համագրում՝ բոլոր Հայ Աւետարանական կազմակերպութեանց միջեւ փոխադարձ հասկացողութեամբ։ Պէտք է ըմբռնել թէ բաժանումները և խաչաձեւումները չարունակել ալետալի է բոլորին ալ գոյութեան համար։

Այս բարեկարգութիւնը սակայն պէտք է բղխի ներքին նորոգութենէ մը։ Պէտք է ընդունիլ թէ այս բացասական երեւոյթը չենք կրնար միայն արտաքին ազդակներու վերագրել, պէտք է անոր պատճառը փնտռել նախ հոգիին մէջ։ Խոստովանելու ենք թէ մեր հոգիներուն մէջ աւերներ գործուած են, որոնց տեւականացումը անօգուտ կը դարձնէ ոեւէ վարչական, պաշտամունքային կազմակերպական եւայլն բարեկարգութիւն։ Վերջին քսանհինգ տարիներու միջոցին կարգ մը փոքր կրօնական հատուածներու հրապարակ գալը երբ այս գաղափարի լոյսին տակ դիտենք պիտի գտնենք որ անոնց գոյութեան ամենէն կարեւոր պատճառը մեր ներքին կեանքին տկարութիւնն է, մեր վարչական, կրթական և հոգեւոր տկարութիւնն է։ Եկեղեցիին մէջ գործելու եռանդ և կարողութիւն ունեցող անհատներ չեն կրնար անշարժ կենալ, և երբ եկեղեցիին մէջ առիթը չեն կրնար գտնել անկէ դուրս անկախ և երբեմն անոր հակառակ գործ ստեղծելու պիտի փորձուին։ Երբ մեր հոգեւոր ներքին միջավայրը կը դադրի կարգ մը ջերմ և անկեղծ հաւատացեալներու սնունդ տալէ, անոնք բնական կերպով պիտի ստիպուին ուրիշ տեղերու մէջ փնտռել իրենց հոգեկան կազդոյրը և գոհացումը։ Երբ կարգ մը եկեղեցասէրներ և ճշմարտութեան հաւատարիմ մնալ ուզող նախանձախնդիրներ կը մատնանշեն եկեղեցական և անհատական կեանքի թերութիւններն ու մեղքերը և պէտք եղած կարեւորութեամբ նկատի չեն առնուիր, կրնան առաջնորդուիլ խիստ քննադատի նշդրակը գործածելու, դառն բողոքի ձայն բարձրացնելու և վերջապէս ըմբոստի դրօշը պարզելով հեռանալու։ Եթէ այս դիտողութիւնները չենք կրնար ընդհանրացնել անխտիր բոլոր բաժանումներու եւ բաժնուողներու համար, ստիպուած ենք ընդունելու թէ մեր հոգեւոր ժառանգէն շատ բան կորսնցուցած ենք։ Անշուշտ նոր եւ հոգեւորապէս բարեկարգեալ կեանքի մը համար միայն ետ երթալ եւ անցեալը գաղափարականացնել կրնայ անպատեհութիւններու դուռ բանալ։ Եր-

կար անցեալի մէջ փորձուած հոգեւոր արժէքները, միայն արժէք ունեցող աւանդութիւնները եւ հիմնական սկզբունքները վերստին գտնելու եւ պահելու հարկանդրանքին տակ կը գտնուինք։ Բայց եկեղեցական հոգեւոր նոր վերազարթնում մը անհրաժեշտութիւն մըն է։ Ներկայ սերունդը՝ օժտուած անկեղծութեան, նուիրումի եւ ձեռներէցութեան ոգիով՝ առիթն ունի այս նոր շարժումին յառաջապահը ըլլալու։ Ոյժերու համադրում, գործակցութեան ընդհանրացում բոլոր Հայ Աւետարանական կազմակերպութիւններու եւ հաստատութիւններու մէջ, հոգեւոր բարեկարգութիւն եկեղեցիներու եւ անհատներու մէջ, ահա նշանակէտը որուն պէտք է նուիրուին բոլոր ոյժերը։ Այս կերպով կրնանք հանդարտօրէն դիմաւորել ապագան։

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

ՑԱՆԿ ԱՆՁԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Ա

Աբգարեան Տիկ. Ազնիւ 148
Աբգարեան Յակոբ Արքեպս. 3, 53, 56, 378, 425, 426
Աբգարիոս Եագուպ Աղա *տես վերը*
Աբգարեան Վեր. Յովհ. 112, 148, 160, 178, 242–244, 301, 400, 411, 441, 458
Աբրահամեան Վեր. Ի. Յ. 46
Աբրահամ Վարդպտ. 61
Աբովեան Խաչատուր 62 373
Աբելեան Տոքթ. Սողոմոն 357
Աբելեան Վեր. Պետրոս 373
Աթանասեան Տէր Աթանաս 60
Ալթունեան Տոքթ. Ասատուր Ա. 19, 100, 144. 190, 192, 257, 258, 275, 276, 278, 279, 281, 290, 292, 293
Ալթունեան Տիկ. Հարրիէթ Ի. 276 279
Ալթունեան Տիկ. Լ. 208, 210
Ալթուննեան Կարապետ 176, 289 290, 321, 324
Ալէն Վեր. Հ. 30
Ալենսանտր Եպիս. Երուսաղէմի 90
Ալի Պէկ 84
Ալպարեան Պաս. Յակոբ 328
Ալպարեան Սեդրակ 381
Ահարոնեան Տիկ. Լիտիա 162, 163
Ահարոնեան Վեր. Յովհ. 112, 161–163, 166, 194, 195, 243, 259, 324, 412
Ահարոնեան Փանոս 114, 122, 320
Աղասի 340
Աղպապեան Վեր. Սիրական 112, 176, 243, 257, 294, 306, 365, 444
Անէմեան Պաղտասար 234, 430
Ամիրխանեան Վեր. Վարդան 34
Ամիրբէկեան Աբգար դպիր 67, 71
Ամիրխանեանց Վեր. Ա. 81, 87
Այվազեան Գրիգոր Վրդ. 208
Անթաքի Ճապրա 271
Անդրէասեան Վեր. Տիգրան 109, 112, 122, 193, 257, 289, 290, 309, 323, 337, 341, 343, 345. 359, 360, 376
Աշճեան Վեր. Գէորգ 340
Աշճեան Վեր. Համբարձում 34, 109, 112, 123, 193, 277, 326, 381, 384, 396, 421
Ապանեան Հրանտ 40, 381
Ապանեան Կ. 196
Ապլահատեան Վեր. Գավմի 463
Ապըհայարեան Տոքթ. Արմենակ 176
Ապտ Իւլ Համիտ Սուլթան 448
Ապտ Իւլ Մէճիտ Սուլթան 11
Ապտ Իւլ Քէրիմ Վեր. Մուֆիտ 132, 259
Աջապահեան Միքայէլ Բ. Կաթո-ղիկոս 318
Առաքելեան Օր. Մարիամ 357, 370
Աստուրեան (Պչագճեան) Տոքթ. Յակոբ 275, 278
Աստուածատուրեան Զնչին Յովհ. 71, 72

Աստուածատուր Դպիր Մնտսի 71
Աստուրեան Վ.եր. Ստեփան (Նար-փուղլեան) 344
Ակտայեան Յովհ. 70
Ատանայեան Վ.եր. Կարապետ 274
Ատատուրեան Վ.եր. Հայկ 40
Արամեան Ճան Իկ. 73
Արթինեան Հայկ 412, 424
Արապեան Պօղոս 72, 83
Արսլանատիս Վ.եր. Սթիլիանոս 328
Արեւեան Տիկ. Կիւլենիա 340
Արծիւեան Աբրահամ Եպս. 105
Արծրունի Տէր Գէորգ 8. 58, 60
Արփի Վ.եր. Լեւոն 39, 233
Արփիարեան Աւետիս Արքեպս. 200 399
Աքքէլեան Պատ. Սողոմոն 123
Աուտէ Վ.եր. Ֆերիտ 132
Աւագեան Վ.եր. Աւագ 113, 162, 296, 314, 365, 368, 369, 404, 440, 455
Աւագեան Գառնիկ 470
Աւեսեան Յովսէփ 322, 324
Աւետիսեան Կիրակոս, *տես* Խայ-յար Կիրակոս

Բ

Բագրատունի Հ. Արսէն Վրդ. 68, 70
Բարսեղ Սեբաստացի Տիրացու 71

Գ

Գաբրիէլ Եպս. Վանեցի 55
Գաբրիէլեան Կ. Մ. 196
Գաբրիէլեան Տոքթ. Սմբատ 19
Գազանճեան Վ.եր. Գէորգ 50, 274, 337
Գալայեան Յարութիւն 423
Գալուստեան Գրիգոր 178
Գալէմքեարեան Յակոբ 463, 468, 469
Գաբիկեան Գրիգոր 468
Գաբիկեան Եդուարդ 463
Գալայճեան Վ.եր. Մ. Թ. 211, 216, 218, 219, 224, 226, 228, 229, 232
Գալֆայեան Վ.եր. Բիւզանդ 112, 148, 149, 152, 156, 231, 243, 368, 369, 444, 450,
Գալֆայեան Տոքթ. Յարութիւն 122, 144
Գամաղիէլեան Եղբարք 60
Գայաեան Փրոֆ. Յովհ. Թ. 176, 465, 469
Գայաեան Պատ. Յովակիմ 328
Գայըգճեան Տոքթ. Կարապետ 330, 338, 342
Գայըգճեան Տոքթ. Յակոբ 342
Գասպարճեան Պատ. Աբրահամ Գ. 124
Գասպարճեան Վ.եր. Գէորգ 34, 109, 112, 123, 370, 372
Գառնիկեան Վ.եր. Յ. 34
Գասպարեան Գաբրիէլ Վրդ. 107
Գամաֆեան 73
Գարագաշեան Մատթիա 68, 77
Գարա Գրիգոր Վ.եր. *տես* Յարութիւնեան Վ.եր. Գրիգոր
Գարամանիկ Սարգիս 268, 269
Գարճեան Յովհ. Ն. 114, 369
Գարճեան Նշան 114, 364
Գաթրանճեան Վրդ. 83
Գեղամեան՝ Երեւանցի 85
Գէորգ Մեսրոպ 5, 6
Գէորգ Գալֆա՝ աչագուրկ 269
Գըմգըմեան Գրիգոր 461
Գըմգըմեան Սարգիս 463, 468
Գըմգըմեան Տիկ. Փոլանդ 469

Գըսանըգեան Պատ. Կարապետ 124, 320

Գըվրեան Կարապետ 166—168, 178, 259, 288, 392

Գըրգեաշարեան Պատ. Կարապետ 113, 168, 319, 320, 327, 332, 423, 447

Գնանեան Վեր. Մկրտիչ 461 եւ շար. 469

Գ. Վեր. Կարապետ 23

Գոնսիւլեան Վեր. Սարգիս 112, 463, 467

Գոնտագեան Մինաս 219, 221

Գոֆինկ Մր. 328

Գոֆինկ Մրս. 358

Գումրուեան Վեր. Յակոբ 109. 123, 277, 279, 290, 342, 357

Գունտագնեան Կարապետ 345

Գունտագնեան Վեր. Յակոբ 320, 322, 328, 357

Գունտագնեան Վեր. Տիգրան Յ. 124, 357

Գույումնեան Գարեգին 274

Գույումնեան Վեր. Ներսէս 328

Գուրեան Խաչիկ 469

Գրիգորեան Եզնակ Տէր Վրթանէս (*տես*) Եզնակեան

Գրիգորեան Վեր. Յովն. Գ. 30, 135, 174, 191, 224, 228, 229, 320

Գրիգորեան Ոսկան 4

Գրիգոր Վարդապետ 3, 5, 53, 56, 378, 379. 426

Գրիգորեան Տոքթ. Բիւզանդ 258, 259, 385. 437, 438

Դ

Դարբինեան Կարապետ Սրկւզ. 460, 461

Դաւիթեան Վեր. Սիմոն 23, 49

Ե

Եագուպեան Աբրահամ Մ. 461, 469

Եագուպեան Գրիգոր Մ. 461, 469

Եագուպեան Տիկ. Մարի Վ. 469

Եագուպեան Տոքթ. Նուպար 463

Եագուպեան Մինաս 460

Եագուպեան Վեր. Ստեփան 36, 38, 216, 217, 219

Եագուպեան Տոքթ. Վահրամ 468

Եագուպեան Հանի Փիլիպպոս 461

Եագոպսէն Օր. Աննա 432, 433

Եագոպսէն Օր. Մարիա 433

Եարտըմեան Վեր Հ. Ե. 217, 219

Եարփուզլեան (Աստուրեան) Վեր. Ստեփան 344

Եղիայեան Բիւզանդ 10[illegible], 107, 168

Եզեկիէլ Վրդ. Տիարպէքրի 91

Եզնակեան Տէր Վրթանէս 13, 59, 62

Եղոյեան Վեր. Ասատուր 34, 289

Ենիգոմշեան Տոքթ. Յովսէփ 202, 207

Երամեան Վեր. Արշամ 196

Երանեան Վեր. Յ. 34

Երուանդեան Պետրոս 461

Եփէ Օր. Թաունէն 99, 100, 310

Եփրեմ Կաթողիկոս 55

Զ

Զարեմբա Պազլի միսիոնար 80

Զաքարեան Վեր. Ս. 124

Զէնեան Լեւոն 160, 161, 168

Զէնոբ Էրզրումցի (կամ Երեւանցի) 74, 79

Զոհրաբեան Հ. Յովհ. Վրդ. 68—70, 73, 74, 78, 87

Զոհրաբեան Յուսիկ Վրդ. 81

Է

Էթինոֆ 234
Էլմաճեան Պատ. Աղեքսանդր 73, 79
Էլմաճեան Պատ. Համբարձում 320, 323, 345, 368, 372
Էնգաճեան Ռուբէն 278, 290
Էնըր Մր. 63, 72, 74, 79
Էմլէքեան Սարգիս 271, 276
Էմրսըն Միս Մէյպլ Ը. 229
Էնիս Օր Հետուիկ 445
Էնֆիյէճենց Համբարձում 73, 79
Էսքիճեան Վեր. Յովհ. 124, 278, 279, 370, 372
Էտէմս Մր. 319, 344, 354, 358
Էտի Տր. Ու. Ու. 270, 271
Էքմէքճեան Կարապետ 271, 274–276
Էքմէքճեան Յակոբ 275, 278, 281, 290
Էքմէքճեան Իսկէնտէր 275, 278
Էքմէքճեան Տիգրան 275, 278
Էքմէքճեան Վեր. Սեդրակ 323, 328

Թ

Թաթիկեան Վահրամ 411
Թադխադեանց Մեսրոպ 61
Թամզարեան Լեւոն 278
Թաշճեան Յովհաննէս 424
Թապագեան Վեր. Օննիկ 470
Թապագեան Սարգիս 469
Թապէթ Տոքթ. Էյուպ 403
Թամբաքեան Պօղոս Եպս. 63
Թէլլալեան Եզրաս 196
Թէլֆէեան Հրանտ 215
Թէլֆէեան Յովհ. 216–219, 221, 224
Թէլֆէեան Սարգիս 187
Թէոդիկ 67, 79, 80, 83, 84
Թէոդոսեան Դեմետր 72
Թէրզեան Վեր. Սիմոն 86, 112, 124, 345, 381
Թէքեան Արիստակէս 460
Թէոդորոս Պատրիարք Երուսաղէմի 55
Թիլքեան Վեր. Կարապետ 112, 162, 168, 243, 259, 339, 343, 345, 359, 365, 371, 372, 396
Թիւթիւնճեան Պօղոս 109, 122, 345, 368
Թոմաճեան Սամուէլ 368, 449, 451
Թոջըր Վեր. Ա. Ֆ. 92
Թութունճի Աթանասիոս Եպս. 267
Թովմաս Եպս. Վանանդեցի 71
Թովմասեան Վեր. Եդուարդ 112, 147, 152, 161, 243, 259, 289, 309, 372, 404, 411, 412
Թովմասեան Վեր. Ստեփան 112, 124, 277, 357
Թոմփսըն Մր. 268, 335, 338, 374
Թումաեան Գէորգ 114, 122, 327, 332
Թումաեան Փրոֆ. Կարապետ 18, 176
Թոփալեան Պատ. Ասատուր 328. 337
Թրէյսի Տր. 18
Թրիսթրամ Կանոնիկոս 91
Թրօպրիճ Տր. Թիլլման 17, 91, 171, 183, 355

Ժ

Ժամկոչեան Վեր. Կիրակոս 320, 328, 357

Ի

Իգնատիոսեան Մելիտոն 219, 224

Իզզէթ Փաշա 14
Իլաննեան Զենաս 114, 234
Ինկիլիզեան Պատ. Սամուէլ 124, 345
Իշխանեան Եագուպ 463
Իշխանեան Տոքթ. Իսկենտէր 278
Իշխանեան Տիկ. Եմելիա 469
Իշխանեան Տոքթ. Նուրի 278, 296
Իշխանեան Տոքթ. Միհրան 463
Իշխանեան Ներսէս 160, 305
Իշխանեան Վահան 467, 469
Իպլի Վեր. 421, 429, 430
Իպրահիմ Փաշա 29, 266
Իւթիւճեան Վեր. Աբիսողոմ 14, 22, 23, 62
Իւթիւճեան Վեր. Սիմոն 23, 63
Իւթիւճեան Վեր. Հ. Ստեփան 23, 49, 54, 63, 136
Իւվէզեան Յակոբ 394, 395, 444

Լ

Լալէեան Սարգիս 176, 304
Լայմըն Վեր. Ճ. 193
Լաուէլ Միս 18
Լեւոնեան Աբրահամ Խօճա 323
Լեւոնեան Աստուածատուր Գալֆա 277
Լեւոնեան Գարեգին 67, 68
Լեւոնեան Լեւոն Յ. 287, 305
Լեւոնեան Փրոֆ. Լութֆի 110, 145 168, 176, 194—96, 259, 277
Լեւոնեան Տոքթ. Միհրան 470
Լեւոնեան Փրոֆ. Սարգիս 328
Լեւոնեան Սողոմոն 71
Լեփսիուս Փրոֆ. 310, 434
Լէնկ Մր. 430
Լէտ Մր. 350, 352
Լէո 67, 82, 84
Լիմս Վեր. Հենրի 85
Լոշխանեան Օր. Վարդուհի 169, 295

Խ

Խազին 105
Խալդարեանց Գրիգոր 68, 82
Խայիկեան Վեր. Գ. 43, 46
Խայյաթ Կիրակոս (Աւետիսեան) 275
Խայյաթ Օր. Զէքիէ 275, 278
Խանդամուրեան Վեր. Հայկազուն 112, 176, 462, 463
Խաչատուրեան Գարեգին Արքեպս. 78
Խաչատուրեան Վեր. Յ. 33
Խաչատուրեան Վեր. Ներսէս 112, 149, 300, 312, 371,
Խաչատուրեան Փրոֆ. Սամուէլ, 467, 469
Խաչատուրեան Վարդիվառ 124
Խաչատուրեան Օր. Վիոլէթ 258
Խաչիկեան Կարապետ 469
Խապաեան Սահակ Բ. Կաթողիկոս 201
Խնդրունի (Տիլէնեան) Տիգրան 147, 431
Խոնենց 85
Խուտետա Սալիպա 453, 456
Խրլոբեան Տոքթ. Երուանդ Հ. 451, 452
Խրլոբեան Հաննա Յ. 278, 281
Խրլոբեան Վեր. Տիգրան 112, 122, 129, 160, 168, 175, 177, 208, 233, 234, 242—244, 257, 289, 296, 304, 307, 309, 333, 360, 368

Կ

Կայծակեան Պատ. Բենիամին 41, 380, 381
Կայծակեան Ճորճ 147, 381, 385, 387, 403

Կարապետեան Դիոնեսիոս, *տե՛ս* Դիոնեսիոս Եպս.
Կարապետեան Վեր. Յովհ. 33
Կարապետեան Ստեփան Երէց 90, 91
Կարոյեան Եղիշէ Արքեպս. 200
Կարմուչցի Պօղոս Եղբայր 320
Կարպուզեան Վեր. Աւետիս 355, 373
Կաս Մր. 336, 339
Կեպհարթ Հէր 81
Կէյթս Վեր. Քարլ. Մ. 228
Կէրմէնեան Կոստանդին 422, 439
Կէրմէնեան Մարտիրոս 201, 207, 420, 422
Կէօննեան Տոքթ. Յարութիւն 441, 447
Կէօփգալայճեան Վեր. Համբարձում 34, 421
Կէօրկիւզեան Վեր. Արմէն Ա. 228
Կէօքկէօզեան Վեր. Եմով 112, 122, 178, 258, 372, 384, 385, 393, 395, 396, 421, 423, 424, 444, 446, 456
Կիրակոսեան Սամուէլ 345
Կիւզէլիմեան Խաչեր 148, 467, 469
Կիւզէլիմեան Ներսէս 278, 468
Կիւլէսէրեան Բաբգէն Արքեպս. 77, 160
Կիւլէսէրեան Բիւզանդ 147, 424
Կիւլէսէրեան Վեր. Մովսէս 23
Կիւլէսէրեան Տիգրան 381, 386, 395
Կիւլպէնկեան Փրոֆ. Ա. 176
Կիւրլէքեան Պաս. Յակոբ 113, 148, 316, 321, 324, 342, 371, 449
Կոլոտեան Պաս. Տիգրան 33, 380
Կոմմագենացի, *տե՛ս* Վեր. Ե. Քասունի
Կոստանեան Վեր. Աւետիս 68, 86, 87, 439
Կոստանեան Վեր. Յովհաննէս 340
Կոստանեան Մկրտիչ Աղա 438, 439
Կոպէք (Կոպա) Սամուէլ Եպս. 90, 91, 93, 272, 354
Կուքենբերկ 67
Կուտել Վեր. Ուիլլըմ 6, 15, 18, 56, 86, 87
Կրինսլէյս Տր. Ու. 195
Կրիֆիթ Մր. 79, 81

Հ

Հաազ Տոքթ. 19, 125
Հալէպլեան Յովհ. 40
Հալլաճեան 428
Հախախեան (Հագագեան) Պաս. Արթին 319, 351
Հանեան Յովհաննէս 368
Համբարձումեան Վեր. Համբարձում 112, 463 ծաւ.
Համլին Տր. Սայրըս 11, 17, 23, 61
Հայկազեան Տր. Արմենակ 391
Հայտուքեան Գասպար 124
Հայտուքեան Լութֆի 114
Հայտուքեան Յովհաննէս 114, 122, 300, 316, 343, 437
Հայտուքեան Ստեփան 345
Հաննա Ղուկաս 107
Հանէմեան Աւետիս Կ. 152
Հանէսեան Վեր. Կարապետ 109, 112, 123, 244, 411, 413, 415, 418, 436, 437, 453
Հարրնեան Յովհաննէս 124
Հասունեան Պատրիարք 106
Հատիտեան Վեր. Արամ 112, 129, 146–148, 160, 299, 306, 343, 371, 372, 419, 441, 445

Հատիտեան Տոքթ. Բիւզանդ 147, 394, 405, 423
Հատիտեան Վեր. Ենովք 109, 112, 123, 143, 145, 168, 176, 193, 199, 207, 258, 259, 280, 380, 384, 394, 397, 399, 414, 420, 423, 424, 456
Հատիտեան Վեր. Երուանդ 229
Հատիտեան Ջաւէն Ե. 412
Հատիտեան Տիկ. Հէլէն 382, 406
Հատիտեան Տիգրան Ե. 114, 152
Հարթլի Վեր. 89
Հեղինեան Վեր. Նազարէթ 328
Հենինեան Տոքթ. Արամ Կ. 219
Հերեան Ռուբէն 99
Հէլվանեան Վեր. Յ. 44, 49
Հէչ Հարոլտ 225
Հէրրիք Տր. Ճ. Գ. 86
Հիբըր Ռեճինալտ Եպս. 61
Հուիլըր Տր. 18
Հիւնքեարպէյէնտեան Յովհ. 68
Հիւսէյն էլ Հաշիմի թագաւոր 108
Հօման Հայլօք 79

Ղ

Ղազարեան Պաս. Հայկազուն 113, 178, 381, 404, 417, 421, 439, 451
Ղազարոսեան Վեր. Յովհաննէս 42, 43
Ղլինենց Աւետիս 68, 71
Ղլինենց Ոսկան Եպս. 68, 70

Ճ

Ճանճիկեան Շմաւոն 278, 281
Ճանսըզեան Գէորգ Վրդ. 200
Ճամպազեան խաչեր տիրացու 61
Ճամպազեան Մովսէս 445
Ճենանեան Վեր. Յարութիւն 18, 120, 454
Ճելալեան Տոքթ. Հ. 75, 78
Ճեզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրա 7, 60, 62, 63
Ճենիզեան Վեր. Աղեքսանդր 23, 469
Ճենիզեան Համբարձում Տիրացու 60
Ճենիզեան Փրոֆ. Միհրան 33
Ճենիզեան Վեր. Յովսէփ 33, 227
Ճենիզեան Տոքթ. Աւետիս 122
Ճենիզեան Վեր. Քրիստափոր 112, 469, 470
Ճէյմս Արթըր Քըրթիս 225
Ճէյքըպսէն Օր. Մարիա 381
Ճէպէճեան Տոքթ. Աւետիս 144, 175—177, 181, 190, 257, 278, 281, 284,
Ճիլսըն Միս 389—391
Ճիզմէճեան Գէորգ 278, 281
Ճիզմէճեան Պետրոս Վրդ. 57, 58, 267 — 269, 349
Ճինիշեան Վեր. Յարութիւն 214, 215
Ճինիվիզեան Օր. Փայլածու 206
Ճոնսըն Մր. 268, 269, 318, 338
Ճոնազեան Վեր. Եփրեմ 297

Մ

Մաթոսեան Փրոֆ. Ճէսի 124
Մալեան Պաս. Մելիտոն 328
Մանուկեան Արմենակ 219
Մահմէտ Դ. Սուլթան 84
Մահմուտ Բ. Սուլթան 10, 11
Մանճիկեան Վեր. Ստեփան 245, 350, 356, 357, 370, 372, 373
Մամիկոնեան Յովհ. Վրդ. 58
Մայըր Հէր Քառլ 400, 434, 435
Մանաւեան Վեր. Կ. Մ. 214, 216

Մանուշակեան Ներսօ 320
Մանուկեան Վեր. Սարգիս 33
Մանուկեան Վեր. Սիսակ Ա. 31, 109, 112, 123, 129, 143, 147, 173, 190, 193, 243, 294, 298, 306, 311, 321, 327, 359, 364, 380, 381, 384, 385, 418, 420, 428, 436, 439, 444, 451, 453, 457
Մանիսանեան Ուիլլըմ 408
Մանուկեան Տոքթ. Միհրան 420, 422
Մատթէոսեան Յակոբ 27, 79
Մատթէոս Դպիր 83
Մատթէոս Եպս. Զուհանեան *տես* Զուհանեան
Մարգարեան Վեր. Կարապետ 274
Մարգարեան Օր. Ա. (Տիկ. Սինանեան) 279, 290
Մարթին Տր. Ճ. 125, 143, 172, 193, 296, 297, 382
Մարկանեան Վեր. Մարտիրոս 112, 148, 162, 168, 308, 372, 412, 417, 423, 437
Մարկոսեան Տէր Մարկոս 349, 351, 352
Մարտիկեան Պօղոս 461, 463
Մարտին Տոքթ. 19
Մաքանեան Վեր. Նազարէթ 271, 273
Մաւրըր Վեր. Հենրի 328
Մաք Միւլլըն Վեր. Հ. 195
Մելգոնեան Վեր. Սամուէլ 112, 470
Մեսրոպ Մաշտոց 66
Մեծն Տիգրան 97, 334
Մեսրոպեան Տիգրան 440, 454
Մերճանեան Տոքթ. Ոսկերբեան 412
Մըրտըր Հաննա 349, 350
Մըքըրդեան Վեր. Յարութիւն 152, 156, 243, 258, 373, 411, 412,
Մենէշեան Գրիգոր 472
Մերիլ Տր. Ճան 110, 143, 172, 173, 175, 181, 185—190, 288, 296
Մերիլ Տիկ. Էլիզապէթ 159, 173, 190, 288
Մեքալլըմ Տր. Ու. 76, 85
Մեքալլըմ Ֆ. Լայմըն 85
Մինասեան Սարգիս 23
Միսիսեան Գեղամ 168, 234, 300, 404
Միսիրեան Պատ. Արմենակ 45
Միսիրեան Եագուպ 357
Միսիրեան Վեր. Կարապետ 38, 277
Միսիրեան Վեր. Մանուկ 277, 340, 357,
Միքայէլ Վրդպ. Չէնկիլէրցի 57
Մխիթար Աբբա Սեբաստացի 68—70
Մխիթարեան Վեր. Սեդրակ 381
Մկրտիչեան Տոքթ. Արմենուհի 452
Մկրտիչեան Տքթ. Բաբգէն 206,452
Մկրտիչեան Տոքթ. Սամուէլ 122
Մկրտիչեան Պատ. Տիգրան 46
Մնջերեան Պատ. Գէորգ 125, 345
Մոուեբբի Ճիագոմօ 71
Մովսէս Սարկաւագ 80
Մորկըն Մր. 322, 336, 339, 350, 355
Մուսայեան Յովսէփ 41
Մուսեղեան Փրոֆ. Կարապետ 44, 296
Մումճեան Վեր. Կոստան 214
Մուշեղեան Յովհաննէս 214, 218, 219, 224, 228, 229
Մուրտիկեան 234

Մուքասեյ Օկա Շաթալիցքի Տր 431

Յ

Յակոբեան Աւետիս 44
Յակոբեան Պատ. Թագւոր 328
Յակոբեան Տիկ. Երանուհի 441
Յակոբեան Յակոբ 271
Յակոբ Արքեպս. Լիւտարցի *տես* Աբգարեան Յակոբ Արք.
Յակոբ Ջուղայեցի (Մեղապարտ) 67
Յարութիւնեան Վեր. ԳարաԳրիգոր 23, 133, 134, 350
Յարութիւնեան Վեր. Աբրահամ 34
Յարութիւնեան Վեր. Կարապետ 33, 109, 122, 129, 130, 143, 172, 175, 181, 188, 193, 274, 280, 281, 288, 290, 294, 298, 305, 313, 463, 467
Յարութիւնեան Վեր. Գէորգ 340
Յովհաննէս Անկիւրացի 71
Յովհաննէս Վրդ. Ջուղայեցի 70, 71
Յովհաննէսեան Միհրան 69, 75, 79
Յովհաննէսեան Յովսէփ Սրկաւգ. 70, 72, 85
Յովհաննէսեան Նշան 168, 257, 300
Յովհաննէսեան Պետրոս Կամուրջցի 340
Յովհաննէսեան Պօղոս 72
Յովհաննէսեան Սարգիս Վրժպտ. 12, 63, 75
Յովհաննէսեան Վեր. Ստեփան 328, 372
Յովհաննէս Երէց Քարմատանեցի 71
Յովհաննէս Վրդպետ. 61
Յովնանեան Տոքթ. Վիլիփ 144, 175, 190, 288, 298
Յովսէփեան Գարեգին Վրդպ. 81

Ն

Նագգաշեան Տոքթ. Աւետիս 19
Նազարեան Տոքթ. Յարութիւն 208, 308
Նալեան Յակոբ Պատրիարք 5
Նաճարեան Պատ. Յակոբ 123, 326
Նաճարեան Տիար Յ. 371
Նաճարեան Վեր. Վարդան 320
Նաշեան Օր. Սոնա 259
Նաթիլեան Գ. 202, 207
Նեսիմեան Յակոբ Վրդպ. 200
Ներսէսեան Պօղոս Ն. 413–415
Նըթինկ Տոքթ. Տէյվիտ Հ. 273, 274, 338
Նիզիպլեան Ատուր Աղա 271, 291
Նիլսըն Վեր. 125
Նիլսըն Օր. Տակմար 206
Նիկողոսեան Տոքթ. Աբրահամ 470
Նիկողոսեան Վեր. Մանուկ 320, 326, 340, 344, 345
Նիքըլ Վեր. Ճէյմս 200
Նորթ. Տր. Էրիք 68, 79, 82
Նորթըն Միս Հարրիէթ 125, 169, 170, 428
Նորիս Տոքթ. 19
Նիւյինիւքեան Պատ. Սողոմոն 114
Նուսխէճեան Վեր. Արիստակէս 460, 461, 469
Նոխուտեան Պատ. Յարութիւն 114 323, 341, 380

Շ

Շալվարճեան Արամ 202
Շահանեան Մկրտիչ Եպս. 90, 91

Շալեան Յովհաննէս 469
Շալեան Փարթամ 386, 397, 412
Շաուֆյըր Տր. Ու. Կ. 75, 84
Շեմմաս Վ.եր. Ճրճի 328, 368
Շեփըրտ Տոքթ. Լ. 19, 125, 183, 193
Շիրանեան Վ.եր. Ահարոն 99, 100, 109. 112, 123, 175, 181, 208, 210, 240, 288, 290, 298, 301, 305, 311, 463
Շիրանեան Տոքթ. Եղիազար Ա. 469
Շիրըր Տր. Ճորճ 160, 195
Շիրիքնեան Նէնիպ 145, 147, 162, 295
Շիմաւոնեան Վ.եր. Մարտիրոս 23
Շիմաւոնեան Տէր Յարութիւն 72
Շիմաւոնեան Տոքթ. Սամուէլ 278
Շնայտըր Վ.եր. Պենեամին 60, 336, 339, 350
Շնորհօքեան Մանասէ 152, 156, 168, 178, 179, 234, 259, 296, 404, 416
Շնորհօքեան Վ.եր. Յակոբ 112, 122, 160, 176, 327, 348, 353, 357, 359, 363, 384, 421, 439, 441, 447
Շնորհօքեան Յովհաննէս 114, 145, 147, 320, 386, 387

Ո

Ոսկան Եպս. Դլինենց 68
Որլանտեան Ստեփանոս 71
Ուաթս Կ. Մ. 72, 81
Ուզունեան Վ.եր. Կարապետ Գ. 471
Ուզուն Պօղոսեան Հայկազուն 469
Ուէպ Է. եւ Մ. քոյրեր 125, 143, 382, 383, 388. 390, 414, 415
Ուէսթ Տոքթ. 19, 293

Չ

Չագըրեան Ներսէս 115, 464, 469
Չագըրեան Տիկ. Վիգդորիա 464, 469
Չագմագճեան Վ.եր. Յակոբ 38, 113, 196, 305, 306
Չագմագճեան Տիկ. Մարի 148
Չալըգեան Պօղոս Վրդպ. 208
Չալըմեան Տիկ. Աննա 44
Չամիչեան Տիկ. Ռ. 257
Չամուրճեան Յովհաննէս *տես* Տէրոյենց
Չարխըթեան Յարութիւն 114, 122,
Չըպլագեան Տոքթ. Յարութիւն 380, 384. 388, 424
Չըրթըլեան Եզնակ Տէր Վրթանէս *տես* Եզնակեան
Չէյմպըրս Տր. Նէսպիթ 125, 382, 394, 395
Չիլինկիրեան Պատ. Յ. 124
Չիւրիւքեան Հեքիմ Գէորգ 350, 373
Չոպանեան Պատ. Սարգիս 124
Չորիկեան Վ.եր. Լեւոն, *տես* Լէոն Արփի
Չորիկեան Վեր Ստեփան 233
Չուգուրեան Գրիգոր 274, 340
Չորլուեան Յովհաննէս 469
Չուհաճեան Մաթէոս Պատրիարք 11—13
Չպուգճը Աստուր 271, 275

Պ

Պագամնեան Եղիա 445
Պագգալեան Վ.եր. Սամուէլ 42, 44, 156, 248, 312
Պալիկեան Միհրան 147, 148, 304, 307,

Պալիոզեան Վեր. Յարութիւն 113, 324, 368, 457
Պալիոզեան Փրոֆ. Նշան 125
Պալեան Վեր. Մ. Բ. 41
Պախար Իսրայէլ 273
Պախար Դաւիթ Ի. 273
Պաղտասարեան Վեր. Գ. 30
Պաղտասարեան Տէր Յարութիւն 59
Պաղտատլեան Գարեգին 73, 79
Պապասինեան Փրոֆ. Վահան 219
Պապայեան Տէր Ներսէս 208
Պապիկեան Փրոֆ. Լութֆի 124
Պառպօնի Միքէլ Անճելօ 71
Պատմեան Կիւլշան 44, 45
Պարթըն Տր. Ճէյմս 220, 225, 228
Պարսումեան Վեր. Ժոզէֆ Կ. 42, 44, 46, 112, 248, 320
Պարսումեան Եուսուֆ Կ. *տես վերը*
Պարսումեան Վեր. Կալվին Ժ. 46
Պարքըր Մր. 338
Պենեսնիլեան Սամուէլ 472
Պետիկեան Վեր. Անդրանիկ Ա. 38, 216, 219–20, 224, 226, 228–231, 233, 244, 253
Պետիր Տոքթ. Հենրի Ս. 168, 412
Պետիր Տոքթ. Սարգիս (Կարպուշեան) 373
Պետիր Օգոստին Ս. 404, 412
Պետոյեան Օր. Ռահէլ 314, 320
Պետրոսեան Պատ. Բիւզանդ 33
Պետրոսեան Վեր. Գաբրիէլ 219
Պետրոսեան Գրիգոր 124
Պետրոսեան Վեր. Զաքար 272, 277, 328
Պետրոս Եպս., 58
Պետրոս Լատինացի 68, 70
Պետրոսեան Յովհաննէս 72
Պետրոս Պիծակ Բերիացի 106
Պէրոն Տր. Փօլ 311
Պէզճեան Փրոֆ. Ալեքսան Յ. 17, 50, 119, 171
Պէզճեան Փրոֆ. Զենոբ Ա. 27, 33, 132, 176–7
Պէկեան Պատ. Նշան 230, 237
Պէնթըն Ուիլյըմ 269, 271, 273
Պէննէեան Վեր. Խաչատուր 30, 226,
Պէրպէրեան Տիկ. Արմենուհի 257
Պէրպէրեան Աւետիս 56
Պէրպէրեան Վեր. Ասատուր 113, 314, 316, 324, 345, 359, 364, 370, 372, 451
Պէրպէրեան Պատ. Աբրահամ 124
Պէրպէրեան Տոքթ. Տիգրան Ա. 156, 202, 207, 243, 244, 257, 258, 391, 423, 424, 448, 458
Պէքեարեան Սիմոն 114, 125, 339
Պիյոռն Օր. Պոտիլ 310
Պիչմէեան Վեր. Միքայէլ 113, 431
Պիտլ Ի. Ր. 267
Պիւլ Օր. Հետուիկ 296, 312
Պիւլպիւլեան Թէոտոր Յ. 409
Պիւլպիւլեան Վեր. Յակոբ 320, 346, 357, 409
Պոզեազալեան Տիկ. Վարդենի 169
Պոյաճեան Վեր. Թովմաս 23, 90
Պոյաճեան Յակոբ 79, 81
Պոյաճեան Պատ. Արտաշէս 328
Պոպովսքի Ալպերդ 84
Պոնար Փասթէօր Քրաֆթ 434
Պուլկուրճեան Վեր. Աւետիս 320
Պութինեֆ 10, 61
Պուղտանեան Վեր Ա. 23
Պուճիգանեան Փրոֆ. Մարտիրոս 381
Պուճիգանեան 168, 362, 385, 388, 404

Պուտագեան Վ.եր. Զաքարիա Բ. 45
Պչագնը Աստուր 271, 275
Պօղոս Առաքեալ 153, 335, 338
Պօղոս Գայթա 340, 344, 351
Պօղոսեան Վ.եր. Գ. 33
Պօղոս Արքեպս. Կեսարացի 59
Պօղոսեան Ղազարոս Տավուտ 27
Պօղոսեան Մկրտիչ 379, 380
Պօյնու Եղունեան Պատ. Յարութիւն 319, 345
Պօռթօլի Անտոն 72

Ռ

Ռափայէլեան Տէր Գէորգ 60
Ռափայէլ Հայր Փիէր 104
Ռուպեան Վ.եր. Բիւզանդ 149, 152, 156, 234, 242, 243, 259, 371

Ս

Սաաթնեան Պ. Սէնէմ 147, 403
Սալիպեան Տոքթ. Համբարձում 380, 382, 388, 394–5, 431
Սալիպեան Վ.եր. Վահրամ Հ. 113, 394, 405, 412, 431, 437, 447
Սահակեան Վ.եր. Թորոս 113 453,
Սահակեան Վ.եր. Վահան 44, 46
Սահակոֆ Տիկ. Խաթուն 271
Սաղըրեան Պատ. Յակոբ 114, 412 447, 450
Սանոսեան Յ. 380, 382, 388, 391
Սանտըրս Տր. Ֆ. Ք. 221
Սասագեան Վ.եր. Ասատուր 113, 243, 259, 314, 337, 359, 361, 366, 371, 417–18, 444
Սարեան Վ.եր. Խաչեր 113, 469, 471
Սարեան Վ.եր. Ներսէս 109, 113, 123, 301, 324, 327, 454
Սարանեան Արմենակ 153
Սարանեան Պատ. Համբարձում 289, 314
Սարգիսեան Տոքթ. Գրիգոր 144, 290
Սարգիսեան Վ.եր. Սարգիս 274
Սարգիսեան Տիգրան Մ. 219, 224
Սարրաֆեան Աբրահամ 379 – 80
Սարրաֆեան Իսահակ 369
Սարրաֆեան Տիգրան 369
Սաւապանեանց 56
Սաւթկէյթ Հորէյշիօ Եպս. 10
Սերոբեան Ստեփան 14, 27
Սերոբեան Յակոբոս Պատրիարք 8, 10, 11, 58, 61
Սէրվէրեան Յովհաննէս Ամիրա 61
Սէքլէմեան Աբրահամ 342
Սէթէրեան Աբրահամ 121, 280–286, 430, 436
Սընըգնեան Արշակ 380, 382, 386, 388, 395
Սիմոնեան Լեւոն 43, 156, 179
Սիյահեան Պատ. Կոնստանդին 328
Սիմոնեան Համբարձում 421, 439
Սինանեան Տիկ Ա. *տես* Մարգարեան Օր. Ա.
Սիոն Ա. Բաւոնեցի 69
Սիտերոփուլոս Արխդիս 470
Սիսլեան Վ.եր. Գ. 42, 46
Սիւլահեան Վ.եր. Սենեքերիմ 113 314, 372
Սիւնի Տոքթ. Գարեգին 293
Սիւրմէեան Արտաւազդ Արք. 160
Սբանդոլյուեան Վ.եր. Կարապետ 33, 176, 227, 320 344–5, 464
Սմիթէլլի 5
Սողոմմէեան Պատ. Լեւոն 328

Սվանեան Կարապետ 153
Սվանեան Սեդրակ 323, 327
Ստեփանոս Աղաւնի (Պատրիարք) 8, 11, 57, 59
Ստեփանեան Օր. Արուսեակ 168, *տես* Քասունի Տիկ. Ա.
Ստեփանեան Կարապետ Երեց 90, 91, 272, 354
Սրապեան Տ. 202, 207

Վ

Վան Լէնէփ Տր. 51, 269, 348
Վարդապետեան Տոքթ. Գարեգին 202, 207
Վարդապետ Կրէկրի 57, 267
Վարդապետ Վեր. Հաննա *տես վերը*
Վարդապետ Տոքթ. Վեր. Ճան 57, 267, 269, 272, 379, 426
Վարժապետեան Ներսէս Պատրիարք 69
Վարժապետեան Պաս Ս. 33
Վարպետեան Կարուն 439
Վենապետեան Պաս. Սիմոն 123
Վերթել Ֆրանց 341
Վէմլեան Վեր. 42, 45
Վիգըր Թէոտոր 434, 435
Վուլվըրտ Վեր. 125

Տ

Տան Քլիվլէնտ Հ. 225, 408
Տայքեան Եուսուֆ 144
Տայլըրեան Վեր. Թէոտորէք 113, 463, 467, 470
Տալեան Փրոֆ. Կարապետ 176, 191, 296
Տատ Տոքթ. 19
Տատուրեան Փրոֆ. Յարութիւն 219
Տարագճեան Պաս. Էմմանուէլ Ն. 372, 447
Տարագճեան Վեր. Հապիպ 113, 122, 289, 315
Տարագճեան Նազարէթ 114, 122, 324, 332, 345
Տէյվիս Միս 401, 414, 417, 428
Տէր Գէորգ Արծրունի 8, 58, 60
Տէր Խորէնեան Նշան 41, 114
Տէր Կարապետեան Պաս. Ա. 125
Տէր Ղազարեան Յարութիւն 41
Տէր Ղազարեան Ա. 64
Տէր Մինասեան Տոքթ. Սենեքերիմ 7, 8, 63, 75
Տէր Մկրտիչեան Վեր. Եուհաննա 113, 385
Տէր Պօղոսեան Վեր. Գրիգոր 123
Տէր Յակոբեան Փրոֆ. Արմենակ 33
Տէր Սահակեան Վեր. Յովհաննէս 6–8, 17, 23, 63, 75
Տէր Վրթանէս Եզնակեան 13
Տէրոյենց, (Յովհաննէս Զամուռնեան), 10, 12, 62
Տէվրեան Վեր. Սարգիս 422
Տէօմմէնեան Թորոս 271, 275
Տէփոյեան Վեր Յ. Մ. 219
Տիրքիս Հէր 80
Տինեան Վեր. Ս. 23
Տիվիրբեան Թադէոս 73
Տօղուզլեան Խաչատուր 123, 327
Տոհմունի Եփրեմ Արքեպս. 399
Տոնջեան Տիգրան 214, 217, 219, 221, 223, 224
Տոմըն Տր. Հ. 195
Տուայթ Վեր. Հ. 5–7, 14, 86
Տօնիկեան Վեր. Բարսեղ 109, 113, 123, 379, 381, 421

Ր

Րանըրս Վեր. Մայնըր 328
Րապըրթս Միս Էտիթ Մօրօ 208, 209, 444
Րըզեան Վեր. Սարգիս 319, 320, 372
Րէննիյեան Տոքթ. Երեմիա 342
Րէննիյեան Վեր. Միհրան 328, 339, 343
Րէննիյեան Մովսէս 122, 328, 343
Րէյտըր Միս 125, 145, 169
Րէյքս Րապըրթ 159
Րէշիտ Փաշա Եպարքոս 13
Րիկս Օր. Աննի 399, 400
Րիկս Միսիս Էմմա Պ. 399, 400
Րիկս Վեր. Հէնրի 125, 143, 161 189, 193, 200, 228, 382, 400, 408
Րիկս Վեր. Ըրնէսթ 228, 229
Րիկս Տր. Իլայըս 74–80, 86, 87
Րիկենպախ Տոքթ. Էմմանուէլ 433
Րումեան Փրոֆ. Արշակ 124
Րումեան Յակոբ 340, 345
Րուպեան Տոքթ. Ստեփան 122, 144 278, 281, 290

Փ

Փանայոթիս 86
Փարթրին Վեր. Ըրնէսթ 314
Փարմաքսըզեան Գրիգոր 268, 269
Փարսընզ Լեւի 3
Փարպեցի Ղազար 66
Փաուըրս Մր. Փ. Ը. 350, 354, 355
Փաուըրս Օր. 356–358
Փափազեան Անդրէաս 74, 75, 87, 113
Փափազեան Վեր. Ա. Օ. 45
Փափազեան Վեր. Կարապետ 350
Փափազեան Վեր. Մանասէ Կ. 64 132, 176, 183, 187, 191 195, 222, 223, 226, 229, 277, 289, 291, 303, 351, 393, 418
Փափազեան Յ. 72
Փափազեան Վ. 61
Փեթերսէն Քառէն 208, 381, 433
Փիացեան Յովհ. 72
Փէշթիմալճեան Գ. 4–7, 60, 62
Փիլիպպոսեան Յրթն. 422, 430
« Ստեփան 422
Փոլատեան Վեր. Աւետիս 23, 268 351–353
Փոլատեան Տիկ. Ա. 146, 147
« Վեր. Սարգիս 274, 319 336, 339
Փոլատեան Տքթ. Վարդան 122, 144
Փուշմանեան Կարապետ 221, 223 224, 226, 228
Փրաթ Տր. 86, 271, 273, 356, 373
Փրամթըր Օր. Մայրա 18, 169

Ք

Քասթրօ Ն. Տ. 72
Քասունի Տիկ. Ա. 234, 387
Քասունի Վեր. Եղիա 113, 129, 148, 156, 166, 168, 176, 177, 194, 234, 243–6, 258, 301, 359–363, 390, 391, 455–6
Քասունի Վեր. Տոքթ. Տիգրան 113, 148, 156, 168, 234, 245, 259, 260, 361, 371, 412, 437
Քարլթըն Տր. Ալֆորտ 172, 186, 306
Քարձայր Պ. 384, 388, 390, 391
Քերիկեան Պատ. Կարապետ 41
Քէթէննեան Վեր. Կարապետ 34, 109, 113, 122, 298, 301, 305, 323, 340
Քէթէննեան Տիկ. Եղսա 146, 147

Քէլէճեան Յարութիւն 397, 412
Քէլէճեան Տիկ. Վիոլէթ 258
Քէմհանեան Սուրէն Վրդպ. 200
Քէճիճեան Հայկազուն 383
Քէճիճեան Յովհաննէս 345, 368
Քէնէտի Տր. Ս. 326
Քէօթահեան Շահնազար 414
Քէօթէքլեան Վարդան 114, 375, 451
Քէօրօղլեան Վեր. Միհրան 114, 314, 343, 371, 375, 412, 447
Քէօմիւրճեան Երեմիա Չէլէպի 84
Քիթիճեան Գրիգոր 391, 424
Քինկ Ճոնաս 3, 4
Քինկզլի Տր. Ճան 225
Քինկզլի Ուիլյըմ Մ. 225
Քիրէչճեան Վեր. Մկրտիչ 23
Քիրճնոթըր Օր. Ռ. 206
Քիւնծլէր Եագոպ 202, 207, 400 417, 434, 435
Քիւչիւկեան Արմենակ 471
Քիւչիւկեան Երուանդ 426, 470
Քիւչիւկեան Ռուբէն 73
Քիւփէլեան Պատ. Կ. 326, 328
Քիւփէլեան Փրոֆ. Սիմոն 124
Քլարք Տր. Ա. 190
Քլարք Տր. Ն. 183
Քլէփէմ Ճ. Ու. 430
Քրոզ Վեր. Ճան 431
Քրիսթի Տր. 52, 119, 120

Օ

Օղուլլուգեան Մարտիրոս 124
Օրբէլեան Ս. 66
Օրմանեան Մաղաքիա Արքեպս. 53, 56, 64
Օֆլազեան 243

Ֆ

Ֆարանեան Վեր. Կիրակոս 113, 148, 196, 463, 465
Ֆաուլ Չարլս 200
Ֆաւր Գնդապետ Գամիլլ 433
Ֆաւր Լէոփոլտ 434
Ֆէրմանեան Յ. Ս. 176
Ֆիզիքա Պօղոս 62
Ֆիլեան Պատ. Մովսէս 342, 344
Ֆիլեան Վեր. Յակոբ 342
Ֆիլեան Վեր. Յարութիւն 342
Ֆիսք Փլինի 3, 267
Ֆիցփաթրիք Օր. Ռ. 449
Ֆորմըն Միս Լիւսի 125, 169
Ֆորտ Մր. Ճ. 269, 350
Ֆրիրսըն Միս Մարթա Ու. 201, 273, 428, 429, 445

ՑԱՆԿ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Ա

Ազսար 24
Ազէզ 100, 115, 148, 152, 313 — 315
Ազիզիէ 24
Ազունիէ 199, 201, 205, 385
Աթէնք 41, 110, 111, 175, 193, 299, 304, 377, 454, 466
Աբբզ 152, 312, 321, 330, 333, 448
Ալաչամ 24
Ալպսթան 26, 91, 124, 372

Ալֆորվիլ (Փարիզ) 45
Ակն 25
Աղապադի 24
Աղեքսանդրէթ 25, 100, 101, 102, 107, 114–116, 122, 141, 148, 154, 269, 308, 317, 319, 321, 325–329, 353, 382, 417, 441–443, 448
Աղեքսանդրիա 141, 426, 461, 469–471
Աղն 25
Աղձնիք 25
Ամասիա 15, 24
Ամիդ 101, 329, 428
Ամսթերտամ 51, 68, 70, 71
Այնճար 101, 115, 141, 142, 148, 150, 153, 233, 343, 346
Այտըն 26
Անգլիա 159, 171, 187, 272, 275, 317, 355, 401, 430, 470
Անդր Յորդանան 102
Անթէպ 15–19, 23, 25, 30–32, 34, 52, 57, 58, 60, 90, 92. 100, 106, 110, 111, 118–120, 125, 143, 169, 170, 172, 183–187, 192, 224, 267, 268, 273, 286, 287, 295, 336, 339, 350, 382, 394, 428, 433, 461–469, 470
Անթիլիաս 102, 381
Անկարա 462
Անտիոք 15, 25, 98, 123, 141, 152, 269, 273, 319, 329, 334–338, 348, 354, 358, 417, 428
Անտրըն 26
Ապէյ 194
Ապտալ ճիւյիւք 101, 331
Ասկաղոն 56
Ասքէր Չայրը 101, 331
Ալզար ճանիմեօյ 24
Ատանա 19, 26, 30–32, 34, 100, 118–120, 125, 134, 171, 224, 280, 291, 302, 304, 328, 354, 376, 386, 391, 401, 428, 461, 462
Ատըեաման 25, 123
Ատիս Ապապա 242, 472
Ատափազար 23, 18, 24, 57, 60, 63, 391, 469, 470
Արաբիա 97
Արաբկիր 15, 25, 58, 460, 461
Արաբ փունար 100, 141
Արամօ 349
Արժանբին 40, 231
Արղըն 25
Արմաշ 8, 57, 59
Արսլանբաշ 100
Ափիոն Գարահիսար 24, 34
Աֆրին 141

Բ

Բալու 25
Բաղաբերդ 64
Բաղէշ *տես* Պիթլիս
Բաշաղակ 25
Բերա 7, 11, 17, 18, 22–24, 33, 62, 63
Բերդակ 23, 49, 51
Բիւթանիա 23, 33, 49, 51
Բրուսիա 84

Գ

Գալատէրէ 26
Գալատուրան 25, 122, 124, 141, 152, 154, 347, 356, 367, 369
Գալիֆորնիա 35, 38, 39, 78, 196 222, 223, 226, 230

Գահիրէ 115, 129, 134, 141, 148 150, 245, 460—469
Գայանըզ (Անըէպ) 23, 25, 123
Գամբըլը 100, 141
Գանատա 37
Գասխոս Լեռ 347
Գարա Եագուպ 24
Գարամանիա 84
Գարա Քէօյ 26
Գարս Փազար 26
Գափու Գայա 24
Գերմանիա 67, 439
Գըննըյար 24
Գըրըզ-խան 25, 101, 115, 122, 125, 141, 147, 152, 321, 329, 334, 338
Գոզ-Օլուգ 26
Գոնիա 18, 19, 26, 34, 391, 454
Գորէա 347

Դ

Դամասկոս 102—104, 108, 109, 114—116, 122, 141, 148, 150, 154, 319, 369—377, 384, 450, 452—459

Ե

Եարփըզ 26
Եաֆա 456
Եղեմ 37
Եգիպտոս 97, 102, 111, 115, 117, 142, 147, 150, 162, 202, 341, 428, 460—471, 473
Եէյլ 221
Եէրէ Պազան 26, 124
Եէնինէ Գայա 26
Եէնի Քէօյ (Կ. Պոլիս) 59
Եէնինէ 24, 33
Եթովպիա 90, 98, 472
Եոզկատ 24, 462
Երիզա 462
Երուսաղէմ 3, 53, 56, 57, 61, 73, 89, 90, 92, 97, 213, 378, 425
Եօղուն-Օլուգ 25, 122, 141. 148, 152, 337, 341, 344—346 441, 443, 445

Զ

Զահլէ 114, 123, 141, 148, 150, 240, 359, 409, 420, 435, 438—441, 445
Զարա 24
Զէյթուն 26, 31, 58, 100, 341, 395, 462, 466
Զիլէ 24
Զիննի Տէրէ 24
Զմիւռնիա *տես* Իզմիր
Զմմառ 105, 106
Զուիցերիա 312, 395, 400, 433—435

Է

Էննեցիկ 25
Էյլեննէ 25
Էջմիածին 5, 55, 57, 67, 68, 85
Էնտրէս 24
Էվերէկ 24
Էտինպուրկ 373
Էտիրնէ 12, 15, 24, 460, 462
Էրզրում *տես* Կարին
Էֆիզ-Օլուգ 25, 122, 141, 148, 152, 347, 356, 361, 369—374
Էֆպէզ 25, 342
Էօզերլի 26
Էօտեմիշ 24

Թ

Թալաս 18, 24
Թամզարա 24
Թաշնը 24
Թէլ Ապյատ 100

Թէլ Արմէն 100
Թէլ Գրամ 100
Թէլ Սէմնէ 100
Թեհրան 25
Թերգիլի 24
Թէքֆուր Տաղ *տես* Ռոտոսթոյ
Թիլ 25
Թիֆլիս 5, 12, 73
Թոգատ 5, 15, 17, 24, 433
Թրիեսթէ 72, 83
Թրոյ 36, 214, 215, 217, 218, 221

Ժ

Ժընեւ 433

Ի

Իզմիտ 24
Իզմիր 3, 11, 12, 18, 21, 24, 33, 42, 56, 63, 64, 72, 74, 79, 86, 164, 433
Ինճիրլի 24
Իշմէ 25
Իսի - Լէ - Մօլինօ (Փարիզ) 45
Իտալիա 67, 71
Իրան 97, 102, 116, 202
Իրլանտա 453

Լ

Լաթաքիա 98, 100, 102, 114, 122, 141, 241, 325, 338, 348 349, 374—376, 384, 386
Լառնաքա 431
Լա Սիոթա 44
Լա Ռոզիէր 45
Լեհաստան 71, 82
Լենինական 310
Լէյտըն 84
Լիբանան 98, 103, 104, 106, 109, 110, 114, 116, 117, 122, 123, 125, 132, 147, 149, 159, 162, 166, 194, 202, 207, 226, 227, 231, 234, 237, 244, 396, 420, 424, 428, 443, 471, 473
Լին 36
Լիոն 43, 45
Լիվոռնօ 71
Լոնտոն 72, 81, 90, 92, 394, 429 453, 461, 462
Լոս Անկելէս 37, 159,
Լվով 71
Լուէնս 36

Խ

Խապուր 101
Խառնիք (Հառունիէ) 26, 224, 312 431
Խասքէօյ (Կ. Պոլիս) 33, 60, 62, 63
Խարբերդ 16-18, 23, 25, 30, 34, 50, 52, 116, 224, 289 296, 310, 399, 428, 432, 433, 435
Խարէսիկ 25
Խնուս 26
Խոյ 5, 276
Խուլագիւղ 25
Խտրապէկ 152, 337, 345, 443, 445
Խրիմ 29

Ծ

Ծաղ 25
Ծերմակ 25

Կ

Կապան 26, 124
Կարին 5, 11, 15, 26
Կալկաթա 61, 70
Կարս 5, 15
Կամրիկ 25
Կամուչ 25, 100
Կարտան 44
Կեսարիա 15, 24, 30, 40, 49, 59, 62, 433, 461, 462

Կէտիմ Փաշա 24, 33
Կեմերեկ 24
Կիլիկիա 23, 29–31, 38, 42, 49 50, 52, 57, 58, 82, 90, 91 100, 105, 106, 110, 114 118 – 120, 123, 125, 129 133 – 135, 137, 139, 141 143, 171, 183, 192, 195 224, 226, 265, 268, 271 280, 318, 328, 338, 372 382, 395, 408, 426, 452 462, 476
Կիպրոս 100, 103, 111, 227, 231, 470
Կիւմիւշ Մատէն 25,
Կիւրիւմզէ 26
Կիւրին 24
Կոկիսոն 26
Կոստանդնուպոլիս 3 – 6, 8, 10 – 12, 15, 16, 18, 22, 30, 33 34, 42, 48, 49, 51, 55, 59– 61, 63, 64, 68–72, 75, 76 79, 83, 85, 89, 92, 106 110, 111, 119, 132, 135 136, 164, 173, 188, 194 242, 317, 366, 391, 461 471, 475

Հ

Հաբայ 141, 317, 334, 348, 407, 443
Հալէպ 3, 11, 19, 25, 33, 57 58, 69, 97–99, 101 – 105 108 – 111, 115 – 121, 123 – 125, 131, 133, 134, 141 142, 145, 150, 152, 161 163, 165, 169, 185, 207 209, 234, 238, 239, 245 256, 265 – 325, 331, 345 352, 378, 382, 385, 406 428, 430, 450
Հաճըն 18, 26, 30–32, 120, 224 391, 426, 429, 462
Հաճի Հապիպլի 25, 337, 345 346, 443, 445
Համա 123, 124, 141, 452
Հայաստան 82, 97, 102, 111 117, 151, 165, 224, 231 335, 369, 370, 407, 418 445. 447, 450
Հայկաշէն 101, 331
Հայֆա 430
Հաշայօ 105
Հապուսի 25
Հասանպէյլի 25, 327, 439
Հասինէ 141
Հասպիէ 272, 449
Հարունիէ *տես* Խառնը
Հէյվր Հիլ 36
Հերէմ 24
Հիճազ 108
Հիւսնի Մանսուր 25 *տես* Աստը-խաման
Հոլանտա 67, 70, 84, 312
Հոդէ 25
Հոմս 104, 141, 375, 377, 450 452
Հովուտ 322
Հուայրովիլ 36
Հռոմ 4, 10, 67, 105, 106

Ղ

Ղազիր 141, 151, 380, 434

Ճ

Ճարապլուս 100, 115, 117, 122 141, 152, 241, 315 – 316
Ճերան 24, 33
Ճեզիրէ 97, 100, 241
Ճէպէլ Ակրա 99, 101

Ճեպել Մուսա *տես* Մուսա Լեռ
Ճիպեյլ 150, 381, 432, 433
Ճիպին 25
Ճիսրի Շուղուր 152, 349, 373, 374
Ճունիի 98, 99, 123, 141, 201, 280, 380, 383, 386, 420–422

Մ

Մալաթիա 25, 319, 428
Մալթա 5, 6, 12, 20, 56, 57, 63, 73, 79, 86, 89, 373
Մաղնիսա 24, 461
Մամլթէյն 153, 154, 199–201, 206, 380
Մանճըլըխ 24
Մաշկերտ 25, 462
Մատրաս 72
Մարաշ 16–18, 23, 26, 30–32, 34, 50, 52, 58, 61, 91, 100, 110, 111, 118–120, 124, 125, 192–194, 207, 224, 286, 303, 312, 375, 394, 426, 428, 431, 433, 451, 460, 462,
Մարզուան 15, 17–19, 24, 49 111, 379, 433, 454, 462
Մարսեյլ 42, 44, 71
Մարտին 100, 435
Մերսին 26, 428
Մեզրէ 25, 432
Մեմպիճ 101, 123, 141
Մեսքենէ 101, 124, 141
Մեքսիկօ 37
Մըխալըճ 24
Միւրկիւպ 24
Մծբին 100
Մոնթեվիտեոյ 41
Մոնթելիմար 46
Մունճուսուն 24, 462
Մուշաշէն 101, 331
Մուողի 25
Մուսա Լեռ 99, 101, 117, 152 334, 337, 375, 443
Մոսկուա 72
Մուսուլ 99, 100, 108, 241, 242 267
Մուրատչայ 24
Մուրհանդոս *տես* Ալեքսանդրէթ
Մորենիկ 25

Յ

Յունաստան 147, 151, 194, 226 227, 231, 234, 242, 428 435, 465 475,

Ն

Նազարէթ 428
Նախիջեւան 5
Նափոլի 56
Նեմր Իպրահիմ 381
Նէօ Շաթել 433
Նիզիպ 25
Նիկոմիդիա 8, 18, 23, 57, 59 63, 462
Նիւ Արք 36, 38
Նիւ Եորք 30, 35, 45, 77, 79 80, 174, 214, 221, 223, 225 227, 228, 233, 248, 254 294
Նիւ Հէյվըն 22
Նիւ Պրիթըն 36, 229
Նիւ Պրիփորթ 36
Նոր Զելանտա 430
Նոր Ջուղա 70
Նորվեկիա 310
Նուէյպին 100

Շ

Շապին Գարահիսար 24

Շառ Գրշյա 24
Շառ 26
Շեփիկ 25, 462
Շեյխ Հաճի 25
Շէնիթէլ 25
Շթորա 141, 153, 438, 446, 447
Շիգակօ 35, 221
Շիմլան 125, 141, 280, 380, 429
449
Շուէյր 125, 148, 152
Շուշա 5, 81

Ո

Ուաշինկթըն 36
Ուզուն Օպա 25
Ուէսթ Նիւ Եորք 35, 221
Ուէսթ Փուլմըն 36
Ուստր 35, 36, 214, 216, 218
Ուրուկուէյ 40, 231
Ուրֆա 25, 26, 34, 100, 123,
124, 289, 310, 338, 340,
428, 434, 435
Ուօքիկըն 36

Չ

Չագմագլը 24
Չանագգալա 24
Չարշամպա 24
Չարսանճագ 25
Չէօթէլէկ 25
Չըլսի 36
Չինարճըգ 347, 356, 369
Չմշկածագ 25, 471
Չնգուշ 25
Չորգեղ 25
Չուք Մարզման *տես* Տէօրթ Եօլ

Պ

Պաալպէք 141, 160, 440, 449
Պազլ 88, 90, 47[illegible]
Պաղեստին 102, 116, 147, 149,
159, 162, 202, 430, 456,
476
Պաղճաղըրգ 141, 152, 347, 356,
368, 370, 371
Պաղչէ 26
Պաղչէճիկ (Հաճըն) 26
Պաղտատ 108, 242
Պայպլ Հաուզ 24, 33, 68
Պանտրմա 24, 470
Պավ 101, 123, 141
Պաս (Սուր) 115, 141, 448
Պարսկաստան 102, 116, 125, 231,
234, 242, 275, 377, 475
Պարտաւ 69
Պարտիզակ 18, 23, 24, 63, 391,
433, 445
Պագու 30
Պեհեսնի 25
Պէյլան 25, 98, 99, 122, 141,
152, 271, 317–321, 330,
448
Պէյրութ 3–5, 11, 12, 17, 21,
27, 56, 57, 77, 78, 80, 86,
100–102, 110–118, 123
–125, 131, 141, 142, 145,
150, 161, 163, 165, 169,
178, 193, 194, 199, 233–4
238–9, 242, 258, 266, 272
278, 307, 316, 335, 338,
358, 373, 375, 377–436
445, 449, 454
Պէպէք 11, 17, 23, 63
Պէքաա 101, 150, 240, 438, 440
443
Պըզմշէն 25
Պընյէն 433
Պիթիաս 19, 25, 122, 141, 148,
152, 154, 277, 319, 321
336, 337–343, 441, 443–4
Պիթլիս 16, 18, 26, 30

Պիլէճիկ 24, 99,
Պինկհէմփթըն 36
Պիրէճիկ 25, 34, 124, 267, 315
Պոմոն 45
Պոստոն 36, 221, 385
Պուլկարիա 231
Պուէնոս-Այրէս 40, 467
Պուրտուր 24, 33
Պրազիլ 40, 202, 231, 385
Պրուսա 11, 23–4, 30, 33, 391, 433, 462

Ջ

Ջերմուկ 25, 462

Ռ

Ռոտոսթոյ 12, 23, 24, 33

Ս

Սամաթիա 33
Սամսոն 24
Սայտա 56, 57, 123, 141, 377–379, 381, 425, 426, 432
Սանփաւլօ 41
Սանֆրանսիսգօ 37
Սապանճա 24
Սասուն 66
Սարըխամըշ 25
Սարը Համզա 24
Սարփիցիկ 25
Սեբաստիա 18, 19, 24, 433
Սելանիկ 12, 148, 432
Սերամփոր 70
Սեւերակ 25
Սէլիմիէ 123, 141, 452
Սէյլըմ Տիփօ 36
Սէնթ Էթիէն 46
Սէն Ժուլիէն 45
Սէն Լու 44
Սէն Լուի 45
Սէն Մարկարիտ 44
Սըանոզ 24
Սիդոն *տե՛ս* Սայտա
Սիլվըր Պէյ (Լէյք Ճորճ) 214
Սիմ Հանի Քէօյ 24
Սիս 26, 105, 273
Սիրաքիւզ 36
Սիւրսիւրիւ 25
Սկիւտար 18, 33, 75
Սկովտիա 272
Սուզ էլ Ղարպ 159, 194
Սունկուրլու 24
Սուր 101, 115, 141, 142, 148, 323, 386, 448–450
Սուրիա 33, 97 *շար.* 109–10, 114–16, 119–125, 132, 141, 148, 162, 186, 202, 226, 227, 231, 234, 237, 240, 242, 244, 268, 304, 306, 382, 387, 395, 428, 442, 473
Սվազ *տե՛ս* Սեբաստիա
Ստանպոլ *տե՛ս* Կ. Պոլիս
Սօղուզ-Օլուզ 329, 448

Վ

Վազըֆ 337
Վաղիկան 10, 103, 267
Վալանս 46
Վանկայ Բերդ *տե՛ս* Ֆէքէ
Վաղշէն 25
Վան 16, 18, 19, 26
Վառնա 12
Վանք 25
Վենետիկ 67, 68, 70–72, 78, 84, 107
Վերի Խոխ 25
Վէզիր Քէօփրիւ 24
Վիէն-Շաս 46
Վիեննա 70, 77, 80, 107

Տ

Տանիմարքա 431
Տարսոն 18, 26, 111, 120, 124, 125, 280, 338, 428, 462
Տէսին 46
Տէմիր Թաշ 24
Տէնէք Մատէն 24
Տէր-Զօր 99, 101, 123, 124, 319
Տէրէ Քէօյ 24
Տէրէ Քէօյ (Մարաշ) 26
Տէօրթ-Եոլ 26, 100, 322, 327, 331, 338
Տիարպէքր *տես* Տիգրանակէրտ
Տիգրանակէրտ 90, 100, 428, 435, 462
Տիթրօյթ 36, 408
Տիւրիկ 24
Տրապիզոն 5, 11, 15, 23, 26, 57, 62
Տրիպոլիս 41, 98, 99, 114, 123, 141, 148, 272, 325, 420, 436 – 438

Ր

Րայաք 141, 440
Րասուլ Այն (Լիբանան) 141, 448
Րասուլ Այն (Սուրիա) 124
Րաքքա 101
Րիհանիէ 101, 141, 331
Րիվիէր (Մ. Ն.) 221
Րումլու 26
Րումտիկին 24

Փ

Փասատինա 36
Փարիզ 45, 73, 78, 84
Փարլիըր 37
Փէթէրսպուրկ (Լէնինկրատ) 9, 68, 70, 72, 85
Փէթրսըն 36
Փէրչէնն 25
Փիլիպպէ 12
Փիրի 25
Փլիմըթ 430
Փոն Տը Շէրիւ 46
Փոր-Սաիտ 108, 341, 342, 345
Փրաւիտէնս 36, 222

Ք

Քարքէմիշ 100
Քէսապ 19, 25, 91, 101, 117, 120, 122, 124—5, 141, 142 144, 148, 150, 152, 163, 321, 338, 344, 347 – 366
Քէլլէր 25
Քէնթրպըրի 89, 92
Քէսրիկ 25
Քէսրուան 104, 105
Քէպուսէ 337, 341, 443
Քէօրքէնէ 25, 122, 141, 148, 152, 347, 356, 369–374,
Քէօրփէ 25
Քիլիս 19, 25, 57, 100, 124, 277 313, 338, 340, 418, 438, 439
Քինկզպըրկ 37
Քլիվլէնտ 36
Քղի 25
Քրէյմ 105, 106

Օ

Օսմանիէ 26, 325
Օվաճըգ 24
Օպէնաս 46
Օրթաքէօյ (Կ. Պոլիս) 33
Օրտու (Հաթայ) 354
Օրուլ 25
Օրօր 25
Օքլէնտ 37

Ֆ

Ֆաուլըր 37
Ֆարքըսլը 25, 115, 117, 122, 145, 152, 319, 321 – 324, 450
Ֆէքէ 26, 124
Ֆընտընազ 26, 124
Ֆիլատէլֆիա 36, 221
Ֆրանսա 42, 67, 100, 102, 111, 135, 147, 202, 231, 317, 320, 442, 443
Ֆրէզնօ 30, 37, 222, 223, 277, 397, 446

ՎԱՒԵՐԱԹՈՒՂԹԵՐ

1.— Լիբանանի Ազունիէ գիւղին մէջ Հիւծախտաւորաց Ազգային Բուժարանին կալուածագիրը։ Հաստատութիւնս սեփականութիւնն է Հայ Առաքելական և Հայ Աւետ. համայնքներու։

2.— Հալէպի Հայ Աւետ. դպրոցներու արտօնագիրը՝ տրուած Հալէպի Կրթական Տնօրէնութեան կողմէ։

3.— Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտի Բողոքական հասարակութեան համար տուած մէկ հրովարտակը, ուղղեալ առաջին Ազգապետ վսեմ. Ստեփան Սերոբեանի։ Թուղրայի աջ կողմի գրութիւնը Սուլթանի ձեռագիրն է։

4.— Սուլթան Մէճիտի վերոյիշեալ հրովարտակին հայերէն թարգմանութիւնը։

5.— Սուլթանին ուրիշ մէկ հրովարտակը որ մասնաւորապէս տրըուած է Անթէպի Հայ Աւետ. հասարակութեան, 1853 ին (1270)։

6.— Սուլթանի 1850 Նոյ.ին տուած հրովարտակը՝ ուղղեալ օրուան Նախարար Մուհամմէտ Փաշայի, Բողոքական հասարակութեան իրաւունքներուն և արտօնութիւններուն մասին։

7.— Վերի հրովարտակի հայատառ թրքերէն ընդօրինակութիւնը՝ տող տող աւելի պարզացուած ձեւով։

RÉPUBLIQUE LIBANAISE	شهادة قيد	الجمهورية اللبنانية
DIRECTION DES FINANCES	CERTIFICAT D'INSCRIPTION	مديرية المالية
SERVICES FONCIERS		الدوائر العقارية
CONSERVATION FONCIÈRE		امانة السجل العقاري

ملحوظات OBSERVATIONS	الحصة PART		اسم طالب الشهادة Nom du requérant	اسم المالك Nom du propriétaire	القسم Units	المنطقة العقارية Circonscription Foncière	القطعة Parcelle	الرقم المتسلسل Nº d'ordre
	24	2400	وقف طائفة الروم البروتستانت الانجليين	وقف طائفة الروم البروتستانت الانجليين		العازونية	2	

CERTIFICAT ______ قيد ملكية ______ شهادة

[illegible] وقف طائفة الروم البروتستانت الانجليين [illegible]	Payé, selon reçu
[illegible]	Nº
[illegible]	en date du
[illegible]	صار استيفاء قيمتها بموجب
[illegible]	الوصل رقم 111/45
امين السجل العقاري [illegible] 29/2/7	بتاريخ 29/2/6

Կալուածագիր Ազգային Բուժարանի Ազունիէ

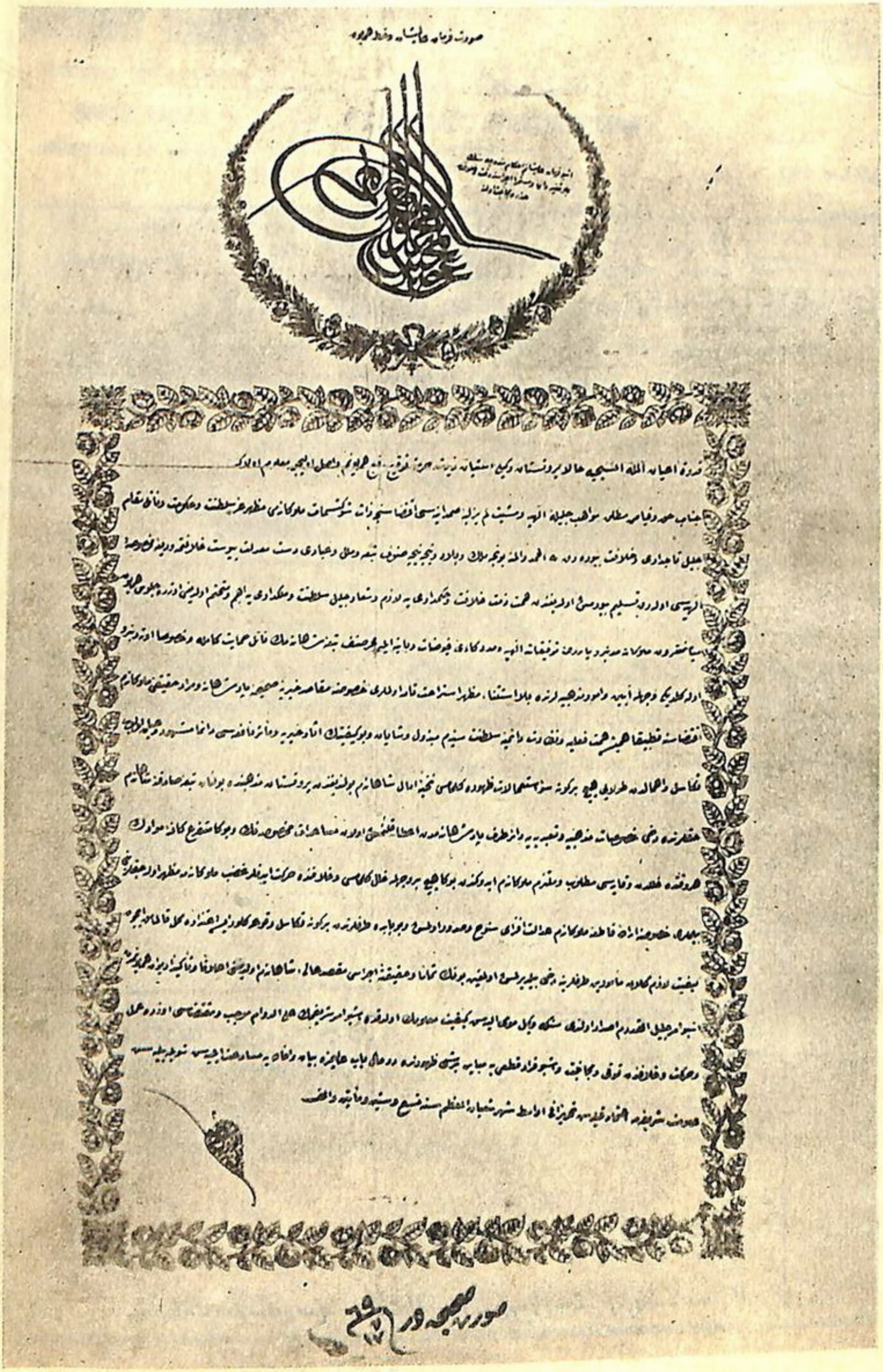

Հրովարտակ ուղղեալ Ազգապետ փոխ. Ս. Սերոբեանի

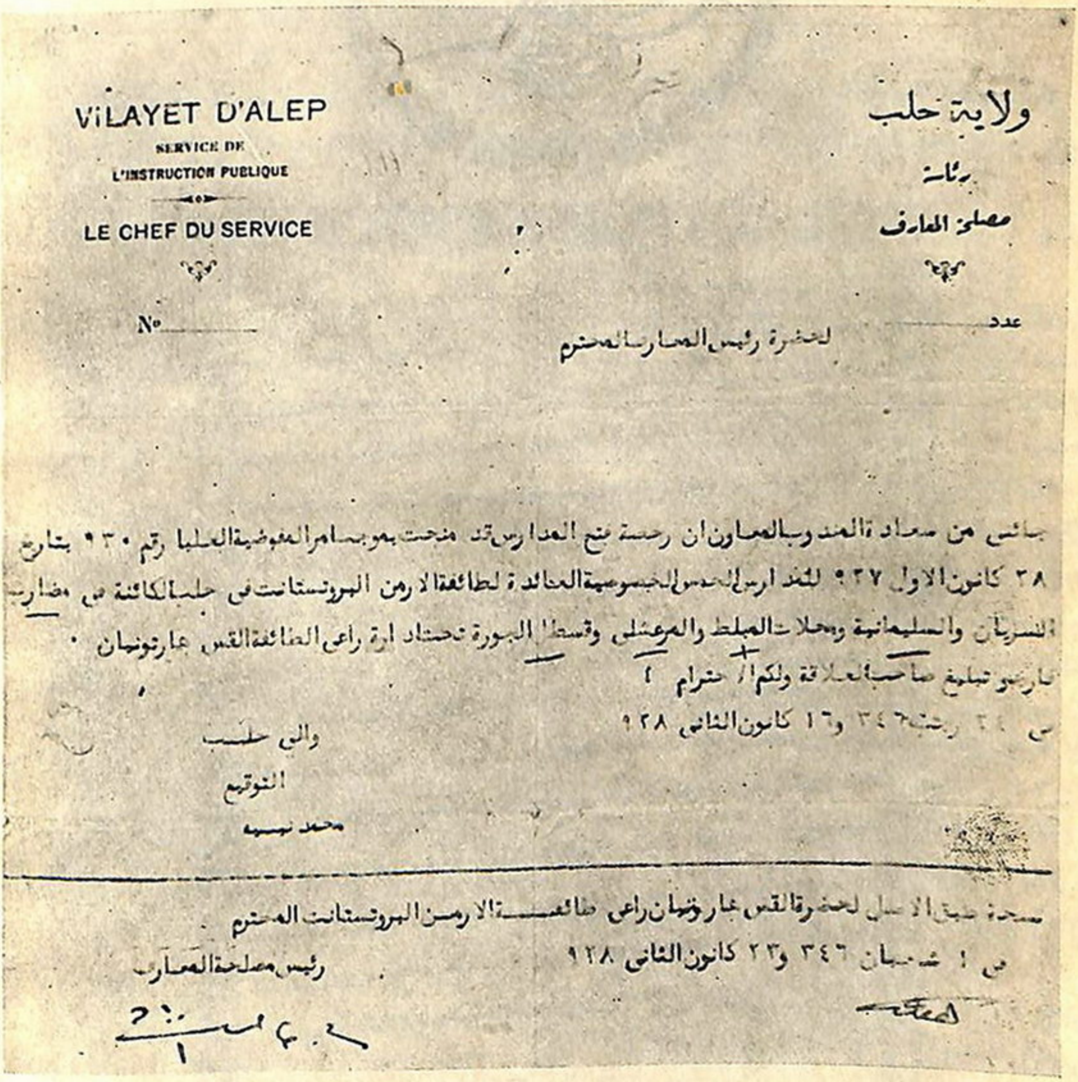

VILAYET D'ALEP

SERVICE DE

L'INSTRUCTION PUBLIQUE

LE CHEF DU SERVICE

N°

ولاية حلب

رئاسة

مصلحة المعارف

عدد

لحضرة رئيس المعارف المحترم

بناء على من سعادة المندوب المعاون ان رخصة فتح المدارس قد منحت بموجب امر المفوضية العليا رقم ٩٣٠ بتاريخ ٢٨ كانون الاول ٩٢٧ للمدارس الخصوصية العائدة لطائفة الارمن البروتستانت في حلب الكائنة في مضارب السريان والسليمانية ومحلات الميلط والمرعشلي وقسطل الحورة تحت ادارة راعي الطائفة القس هارتونيان .
نرجو تبليغ صاحب العلاقة ولكم الاحترام

في ٢٤ رجب ٣٤٦ و ١٦ كانون الثاني ٩٢٨

والي حلب

التوقيع

محمد نسيبه

نسخة طبق الاصل لحضرة القس هارتونيان راعي طائفة الارمن البروتستانت المحترم

في ١ شعبان ٣٤٦ و ٢٣ كانون الثاني ٩٢٨

رئيس مصلحة المعارف

Արտօնագիր Հալէպի Հայ Աւետ. վարժարաններու

Կ. Պոլսոյ թուրք Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտի կողմէ զանազան հրովարտակներով, բոլոր երկրին Բողոքականութեան իբր ուրոյն Կրօնական համայնք կազմակերպուելու համար ազատութիւն տրուած է։

Անոնցմէ երկուքին լուսատիպ պատճէնները նախորդ էջին վրայ կը տեսնուին։ Այս երկուքէն մէկուն, տրուած հիճրի 1267 տարուան Մուհարրէմին, այսինքն 1850 Նոյեմբերին, հայատառ ընդօրինակութիւնը է հետեւեալը, տեղ տեղ աւելի պարզ ոճի վերածուած, ինչպէս որ կը գտնենք «Փրոֆ. Ա. Պէզճեան վէ Անըն պազը էսէրլէրի» գրքին էջ 125 — 127ին վրայ։

Տիսթուր ը միւքէրրէմ, միւշիր ի միւֆէխխէմ, նազըմ իւլ ալէմ, ճիւմհուրուն ումուրընը քէսքին ֆիքր իլէ իտարէ վէ ինսանլարըն մուհիմմ իշլէրինի տօղրու րէյ իլէ իթմամ էտէն, տէվլէթ վէ իգպալ պինասընը թէճտիտ իլէ մէլիք իւլ Ալլամըն էնվաի քէրէմլէրինէ լայըգ օլան վէզիրիմ Մուհամմէտ Փաշա։ Ալլահ Թաալա ճէլալընը տայիմ գըլսըն։

Ֆէրմանը ալի ի հիւմայունում վասըլ օլունճա, սանա մալում օլա քի, խրիսթիյան թէպաամտան փրօթէսթանթ մէզհէպինի գապուլ էթմիշ օլանլար, շիմտիյէտէք պիր իտարէ ի մուայյէնէ ի մախսուսէ թահթինտէ պուլունմատըգլարը վէ մուֆարագաթ էթտիքլէրի ֆըրգայի սապըգէնին փաթրիք վէ էփիսգոփօսլարը թարաֆընտան պիթթապի թէսվիյէ ի ումուրլարընա մուավէնէթ գըլընմայաճաղը ճիհէթլէ, քիւլլի զահմէթ վէ իզթիրապ չէքմէքտէ պուլունմուշլարտըր։ Լաքին ճիւմլէյի շամիլ, վէ հէր սընըֆ թէպաամա միւպզէլ օլան մէրհամէթ ի շահանէմ իգթիզասընճա, անլէրտէն հէր հանկը պիր սընըֆըն կիրիֆթար ը մէշագգաթ օլմասը իտարէ ի սէնիյէմէ մուղայիր պուլունտուղընտան վէ իթիգատ ը տինիյէլէրի իճապընճա ֆըրգա ի մէրգումէ այրը պիր միլլէթ թէշքիլ էյլէտիյի հալտէ իրատէի մէրահիմատէի միւլիւքեանէմտիր քի, իտարէի ումուրլարընըն թէսհիլի, վէ իւմն ու ասայիշլէրինին թէրֆիհի պապընտա, իշլէրինտէն սատըգ վէ միւթէմէտ վէ պիզզաթ քէնտի թարաֆլարընտան միւնթէխապ պիր վէքիլ թային գըլընարագ Պապ ը Ձապթիյէ իլէ իրթիպաթը պուլունսուն։ Վէքիլ ի մէրգում՝ ճէմաաթ ը մէզքիւրէ ազայի զիւքիւրունուն զապըթասա հըֆզ էտիլէճէք օլան պիր թէֆթէրինի թանզիմ իլէ վուգուպուլան վէֆաթ վէ վէլատէթլէրի օրատա գայտ էթտիրմէք վազիֆէսիյլէ մուվազզաֆ օլաճագ, վէ օլ ֆըրգայա աիտ փասափօրթ-

լար, վէ ագտ ու ֆէսխ ի նիքեահ թէզքէրէլէրի վէ խուսուսաթը սաիրէ իչիւն Պապ ը Ալիյէ վէ տէվաիր ի միւխթէլիֆէյէ վէրիլէճէք իսթիտալէր՝ վէքիլ ի մէրգումուն միւհր ի րէսմիսիյէ մէմհուրէն թագտիմ գըլընաճագ տըր։ Իրատէի սէնիյէմին իճրասը զըմնընտա, ֆէրման ը ալի ի հիւմայունում վէ էմր ի չահանէմ խասսէթէն սատըր օլուպ՝ մապէյն ի հիւմայունումտան իթա գըլընմըշ տըր։ Պինաէն ալէյհ սէն քի միւշարինիլէյհ վէզիրիմ սին, իչպու ֆէրմանը ալիշանըմը հարֆ պէ հարֆ իճրա էտէսին։ Անճագ, խարաճ վէրկի թահսիլի վէ փասափօրթ իթասը մատտէլէրի նիզամ ը մախսուսընա թապի օլմաղըն,նիզամաթ ը մէզքիւրէյէ մուղայիր պիր ամէլ իճրասընտա պուլունմայըպ, նիքեահա տաիր րուխսաթ թէզքէրէլէրի վէ նախտ գայտ ը նուֆուզ իչիւն, հէմ ախէր միւնասէպէթլէրտէ իճրէթ նամըյլէ պիր կէօնէ չէյ թալէպինէ միւսաատէ էթմէյէսին։—Թէպաա ի սալթանաթը սէնիյէմին, ճէմաաթը միւխթէլիֆէսի միխիլլու պունլարըն տախի գապիլիյէթան վէ իպատէթկեահ թէտարիքինտէ հէր նէվի սուհուլէթ վէ մուավէնէթ ի լազըմէյէ նաիլ օլմալարընա տիգգաթ էյլէ, վէ էպնիյէ, նախտ մասլահաթ վէ ումուր ը տինիէվիյէլէրինտէ, վէլ հասըլ կէրէք ճիմանի վէ կէրէք րուհանի իշլէրինտէ միւտախալէ էթմէք իւզրէ օլպիր ճէմիյէթլէրտէն հիչ պիրինէ միւսաատէ էթմէյէսին. չէօյլէքի, պունլար տախի մէզհէպճէ այինլէր իճրասընտա հիւրրիյէթ ի քեամիլէյէ նաիլ օլալար։ Խուսուսաթ ը մէզքիւրէ վէ ճինաթ ը սաիրէտէ զէրրէճէ միւթէէզզի գըլընմալարընա միւսաատէ էթմէմէք, աասյիչ ու էմնիյէթ իւզրէ մուհաֆազալարը պապընտա լազըմ կէլէն տիգգաթ վէ միւտավէմէթ ի քեամիլէնին իյֆասը մատտէլէրի սանա մուհավվէլ տիր։ Իգթիզա ի հալտէ թէպլիյէ ի ումուրլարը իչիւն վէքիլլէրի վասըթասըյլէ Պապ ը Ալիյէ միւրաճաաթա մէզուն տըրլար։

Իչպու իրատէ ի չահանէմ մալիւմիւն օլտուգտա խաթթ ը հիւմայունըմը իճապ էտէն մահալլէրէ գայտ էթտիրտիքտէն սօնկրա նէտլէրինտէ հըֆզ օլունմագ իւզրէ մէզքիւր թէպաամա թէսլիմ էտէսին, վէ միւսթագպէլտէ իճապընըն քեամիլէն իճրասընա մուգայէտ պուլունասըն։ Շէօյլէ պիլէսին, վէ ալամէթ ի շէրիֆէմէ իթիմատ գըլասըն։—1267 սէնէսի մուհարրէմ իւլ հէրամտա Թասթիր վէ Գօնսթանթինէ ի մահրուսէտէ իթա գըլընտը։

Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ Խողէ. համայնքի առաջին Ազգապետ Վսեմ. Ստեփան Սերոբեանի ուղղեալ հրովարտակ մը եւս տուած է, որ հայերէն թարգմանութեամբ բազմագրուելով եկեղեցիներու ղրկուած է: Անոնցմէ մէկուն լուսատիպ մէկ օրինակն է հետեւեալը. թուական 1269 Ճամատ կամ 1852ի Գարունը:

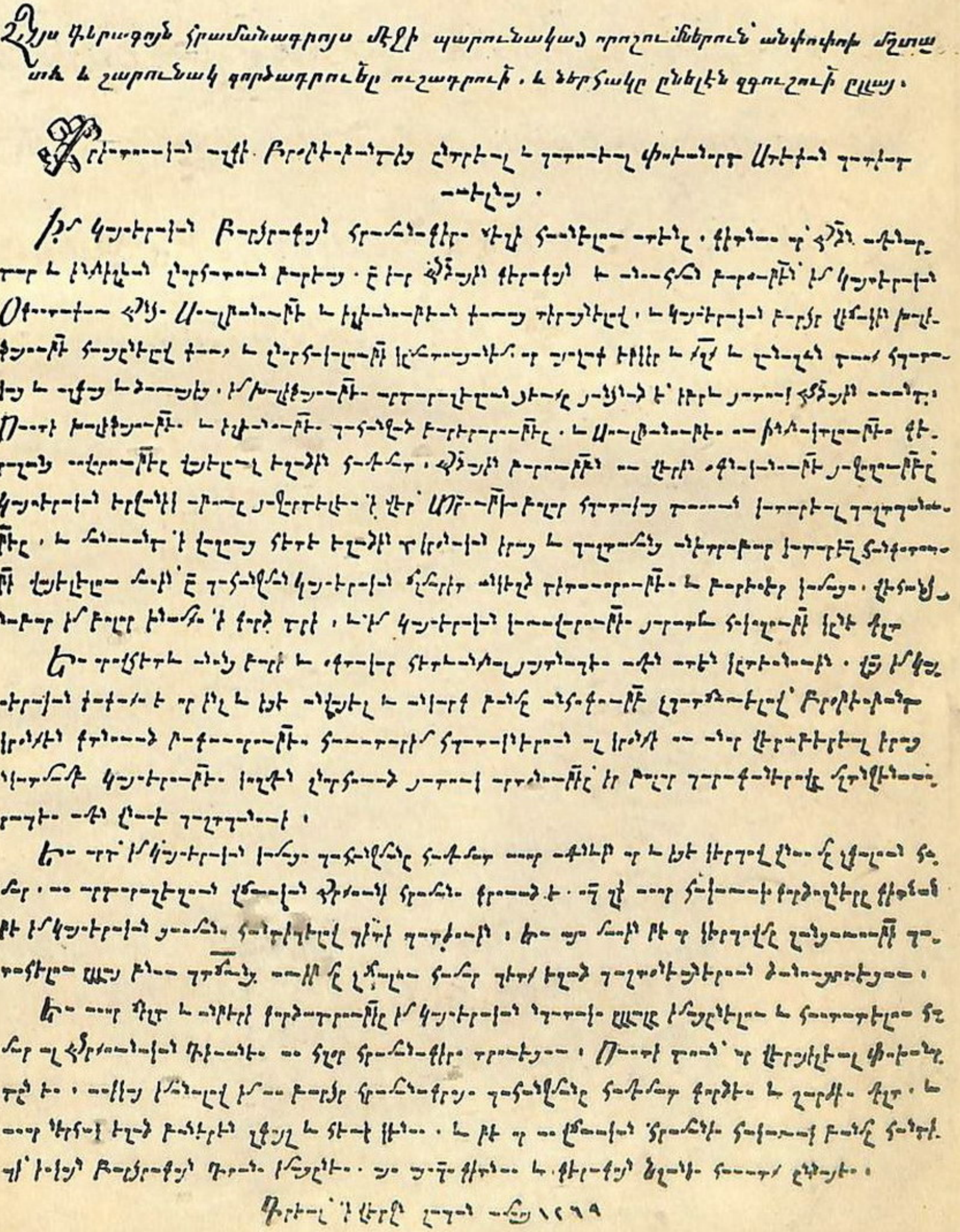
Չեյս գերագոյն հրամանագրոյս մէջի պարունակած որոշումներուն՝ անփոփոխ միշտ-
տեւ եւ շարունակ գործադրուելը ուշադրութ. եւ ներհակը ընելէն զգուշութ ըլլայ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

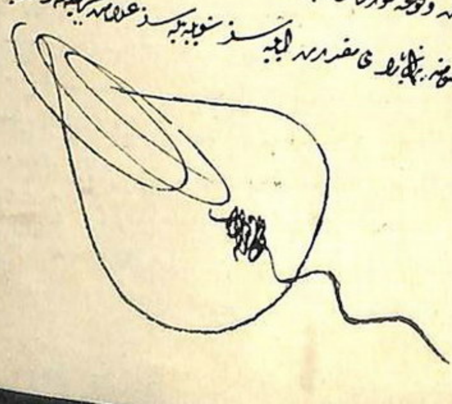

[illegible]

[illegible]

دستور مكرم مشير مفخم نظام العالم مدبر امور الجمهور بالفكر الثاقب متمم مهام الانام بالرأي الصائب ممهد بنيان الدولة والاقبال مشيد اركان السعادة والاجلال المحفوف بصنوف عواطف الملك الاعلى [illegible] وزیرم [illegible] پاشا ادام الله تعالی اجلاله [illegible]

همایونم واصل اولیجق معلوم اوله که تبعهٔ دولت علیه مدن بوسنه [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

تحريرا في اواسط محرم الحرام سنه [illegible]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0316538

ЦЕНА
519